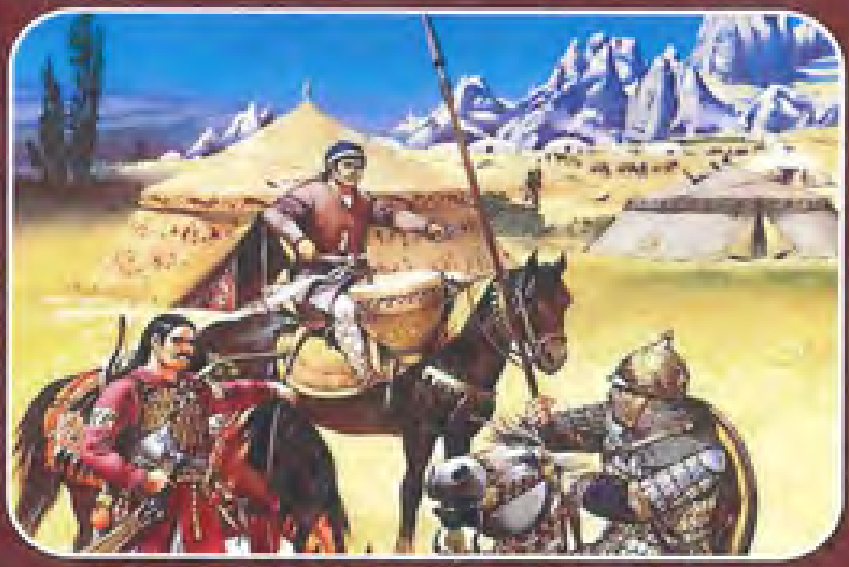
ريشات گەنج (تۈركىيە)

«تۈركي تىللار دىۋانى»دىن

11- ئەسىردىكى تۈركي خەلقەرنىڭ

مىللەتلەر نەشرىياتى

بېيجىڭ

ريشات گەنچ (تۈركىيە)

«تۈركي تىللار دىۋانى»دىن

11- ئەسىردىكى تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە نەزەر

تەرجىمە قىلغۇچى: تۈرسۇنئاي ساقىم

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
كىرىش سۆز مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 1
1 . ئۇنىڭ ھاياتى ۋە پەزىلىتى 1
2 . ئەسەرلىرى 13
بىرىنچى قىسىم XI ئەسىرددىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە ئىتنىك ئەھۋالى 32
1 . سىياسىي ئەھۋالى 32
2 . ئىتنىك ئەھۋالى 51
3 . تۇرمۇش ئادەتلىرى 94
ئىككىنچى قىسىم XI ئەسىرددىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى 99
1 . ئائىلە 100
A . ئۆيلىنىش 100
B . ئاجرىشىش 113
C . ئائىلە قۇرۇلمىسى 115
2 . ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق 144
3 . ئوبا (ئايماق) 150
4 . بوي (قەبىلە) 153
5 . قوۋۇم (ئەل ، ئېل ، بۇدۇن) 158
6 . ئىجتىمائىي تەبىقىلەر 162
A . بەگلەر 162
B . خەلق 193
C . قۇللار 199
7 . جامائەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە مۇناسىۋەتلىرى 222
8 . دىنىي ئېتىقاد ۋە ئادەتلەر 241

9 . مائارىپ ئەھۋالى 266
10 . تېبابەتچىلىك 282
11 . ئويۇن - تاماشىلار 297
A . بالىلار ئويۇنى 297
B . مۇسابىقىلەر ۋە تەنتەربىيە ئويۇنلىرى ... 303
12 . مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى 330
13 . كىيىم - كېچەك 335
A . كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى ... 336
B . كىيىم - كېچەك تۈرلىرى 342
C . بەلۋاغ تۈرلىرى 357
D . زىننەت بۇيۇملىرى ۋە زىننەتلەش ... 359
14 . ئۆي 390
15 . ئاشخانا ۋە يېمەكلىكلەر 441
A . ئاشخانا 441
B . ئاساسلىق ئوزۇقلۇقلار ۋە يېمەكلىكلەر... 449
16 . كالېندار ۋە ۋاقىت ئۆلچەملىرى 523
17 . پوچتا ۋە قاتناش ئىشلىرى 536
18 . ئات جابدۇقلىرى ۋە قورال - ياراغلار ... 544
A . ئات جابدۇقلىرى 544
B . قورال - ياراغلار 548

ئۇچىنچى قىسىم XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى 568

1 . پۇل ، قىممەتلىك ماددىلار ۋە سودا ئىشلىرى ... 568
A . پۇل ۋە قىممەتلىك ماددىلار 568
B . سودا - سېتىق 574
2 . دېھقانچىلىق 599
3 . چارۋىچىلىق 640
4 . ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق 696
5 . ھۈنەر - كەسىپ ۋە باشقىلار 720

مۇقەددىمە

تۈركولوگىيە ساھەسىگە قارىتا ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە زۆرۈر بولغاندا تولۇق نامى بىلەن ئاتاپ ، باشقا جايلاردا قىسقارتىپ «دىۋان» دەپ ئېلىندى . — تەرجىماندىن) نامىلىق ئەسىرنىڭ تېپىلىشى شۇبھىسىزكى ، ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن كېيىنكى ئەڭ زور ، ئەڭ قىممەتلىك بىر ئەسەرنىڭ بايقىلىشى ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ئۇ تۈركىي تىل تارىخى ، ئەدەبىياتى ، فولكلورىنىڭ ، قىسقىسى ، تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ خەزىنىسىدۇر . شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق ، بۇ ئەسەر تېپىلىپ ، نەشر قىلىنىپ ، ھەتتا تەرجىمە قىلىنىپ شۇنچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى قاتارلىق مەزمۇنلار ياخشى تەتقىق قىلىنغىنى يوق . «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ھەققىدە يېزىلغان تۈرلۈك ئەسەر ۋە ماقالىلەر مەزمۇن جەھەتتىن بۇ قىممەتلىك ئەسەرنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتىن خېلىلا يىراقتا تۇرماقتا .

« دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »دىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە نەزەر » نامىلىق بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتىمىز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »تە ، يەنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ئەڭ چوڭ خەزىنىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنى بىر پۈتۈن ھالەتتە ، ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەتتۇر . شۇنداق بولغاچقا ، مۇشۇ تەتقىقات جەريانىدا «دىۋان »دا ئېيتىلغان XI

ئەسسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۈرمۇش ئادىتىنى ھازىرقى تۈرمۇش ئادىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقتۇق . مۇشۇ سېلىشتۇرۇش مەقسىتىدە ، ئالدى بىلەن مەرھۇم ئۇستازىم پروفېسسور ، دوكتور ئاقدەس نىمەت قۇرات ۋاپات بولغانلىقى ئۈچۈن ، ھۆرمەتلىك ئۇستازىم پروفېسسور ، دوكتورۇ فارۇق سۇمەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە « ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ›نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاساسلانغاندا XI ئەسسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مىللىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھالىتى » دېگەن تېمىدا بىر دوكتورلۇق ئۇنۋان ماقالىسى يازغانىدىم .

مۇشۇ دوكتورلۇق ماقالىسىنى يېزىش ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز ئەسىرىدە بەرگەن بىلىملەرنىڭ قىممىتىنى جارىي قىلدۇرۇپ ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان ۋاقتىمىزدا ، ئالدى بىلەن ئاپتورنىڭ ئۆزى يازغان بىلىملىرىنى سۆزمۇسۆز ، جۈملىمۇجۈملە ئۆگىنىپ ، ئۇنى مەزمۇن تېمىلىرىغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈپ ، ئايرىپ چىقتۇق . شۇنداق قىلىپ «دىۋان»نىڭ ھەر خىل جىلد ۋە ئوخشاشمىغان بەتلىرىدە تارقاق يېزىلغان بۇ بىلىملەرنى ئۆزى تەۋە بولغان مەزمۇننىڭ ماددىلىرى بويىچە يىغىپ ، رەتلەپ ، ئايرىپ تۈزۈپ چىقتۇق .

يەنە ھەربىر تېمىلارنى تاللاش ، ئىشلەش ، بولۇپمۇ يورۇتۇپ بېرىشتە ئالدى بىلەن «دىۋان»نى ئاساسىي مەنبە قىلىش بىلەن بىللە يەنە باشقا مەنبە ۋە ماتېرىياللاردىنمۇ ئاز - تولا پايدىلاندۇق . يەنە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى «دىۋان» ھەققىدە تەنقىق ئېلىپ بارغان ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چەت ئەلدە نەشر قىلىنغاچقا ، بۇ ئەسەرلەرنى تولۇق قولغا كەلتۈرۈش ياكى بۇلاردىن تولۇق پايدىلىنىش ئىمكانىيەتتىن ناھايىتى يىراق . بۇ تېمىلارغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەنبە ۋە تەتقىقاتلارنى كۆرۈپ چىقىشقا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت سەرپ قىلىنىدىغان ئىش . شۇڭا

بىز بۇلاردىن تولۇق پايدىلىنالمىدۇق . ئەگەر ئۇلارنىڭ ھەممىسى-
دىن تولۇق پايدىلانغىنىمىزدا ، بۇ بىر ئىلمىي ماقالىنىڭ ئۇچ
قىسمىنىڭ ھەربىر قىسمىنى ئۆز ئالدىغا ئايرىم ـ ئايرىم بىر
ئەسەر قىلىپ يېزىشقا توغرا كېلىدۇ ، يەنە قايتا ـ قايتا تەكشۈ-
رۈپ تەنقىد قىلىشقا توغرا كېلىدۇ (يەنە ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ) .
مۇشۇ سەۋەبتىن (بىز يۇقىرىدىكىدەك قىلالمىدۇق) ئىمكانىيەت-
نىڭ بارىچە ئىزاھلاش زۆرۈر بولغان مەسىلىلەردىلا باشقا ئەسەر-
لەرگە مۇراجىئەت قىلىندى . ئۇنىڭدىن سىرت باشقىلار تەرىپىدىن
ئېلىپ بېرىلغان بەزى تېمىلاردىكى تەنقىدىلارنىڭ مۇھىملىرىغا
ئىزاھ بېرىلدى . قولغا كەلتۈرەلىگەن ماتېرىياللاردىن ئىمكانى-
يەتنىڭ بارىچە پايدىلىنىپ ئىزاھلاپ بايان قىلدۇق . يەنى ، كۆپ
مەسىلىلەرنى ئاساسەن «دىۋان»غا تايىنىپ بايان قىلدۇق . راست
گەپنى ئېيتقاندا ، بىز تەنقىد قىلغان كۆپ تېمىلار ھەققىدە «دە-
ۋان»دىن باشقا ئەسەرلەردىن ھەقىقەتەن ئانچە كۆپ مەلۇمات
ئىزدەپ تاپقىلى بولمايدىكەن .

بۇ تەنقىداتنى 1969 ـ يىلى باشلىغان ، ئارىدا ئەسكەرلىك
بۇرچۇمنى ئۆتەش زۆرۈر بولۇپ قالغاچقا ، كېچىكىپ ، 1974 ـ
يىلى تاماملىدىم . يەنە شۇنداق كېچىكىشنىڭ ئۈستىگە يەنە نۇر-
غۇن سەۋەبلەر بىلەن بۇ ئەسەر تا بۈگۈنكى كۈنگىچە نەشر قىلىنـ-
مىدى .

ھازىر تۈرك مەدەنىيىتى تەنقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ غەمخور-
لۇقى بىلەن 1974 ـ يىلى ھازىرلانغان ، پېقىرنى «ئەدەبىيات
دوكتورى» ئۇنۋانىغا ئىگە قىلغان بۇ تەنقىقات ئەسىرىم نەشر
قىلىنىش ئالدىدا تۈرۈپتۇ . نەشر قىلىنىش ئالدىدا ئەسلىي قىيا-
پىتىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن
پايدىلىنىپ ، يەنە بىر قېتىم تۈزىتىپ چىقتىم . ئۇنىڭدىن باشقا
«دىۋان» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تولۇق بىر «پايدىلىنىش

ماتېرىياللىرى» هازىرلاپ قوشتۇم (ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ تولۇق پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا تەرجىمە نۇسخىسىدا قىسقارتىلدى) .

يەنە بىر تەرەپتىن ، «ئۇيغۇر دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاساسلانغاندا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلق-لەرنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مىللىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىـ يەت ھالىتى» دېگەن بۇ تېما ناھايىتى ئۇزۇن بولغاچقا ، مەيلى ئېغىز تىلىدا ، مەيلى يېزىق تىلىدا قوللىنىشقا ئەپسىز . شۇنىڭ ئۈچۈن نەشر قىلىنىش ئالدىدا ئەسەرنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىپ «كاشغەرلىك مەھمۇدقا ئاساسلانغاندا XI ئەسىردىكى تۈرك دۇنيا-سى» دەپ ئالدۇق (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە «ئۇركىي تىللار دىۋانى» دىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مە-دەنىيىتىگە نەزەر» دەپ ئالدۇق) .

بۇ ئەسەر ئۇچ قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

بىرىنچى قىسىمى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە ئېتنىك ئەھۋالى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ۋە تۈرمۇش ئەھۋالى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئىككىنچى قىسىمى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى ، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ، ئايماق ، قەبىلە ، قوۋملىرى ، ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى ، كۈندىلىك تۈرمۇشى ۋە مۇناسىۋەتلىرى ، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ، ماتارىپ ئىشلىرى ، تېبابەتچىلىكى ، ئويۇن ـ تاماشىلىرى ، مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى ، كىيىم ـ كېچەك ، ئۆي ـ ئىمارەت ، ئاشخانا ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ، كالېندار ، خەۋەرلىشىش ئۇسۇلى ۋە قاتناش ئىشلىرى ، ئات جابدۇقلىرى ، قورال ـ ياراغلىرى قاتار-لىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئۈچىنچى قىسىمدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىق-

ئىسادىي تۈرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پۈل ۋە تىجارەت ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق ، بېلىقچىلىق ۋە قول ھۈ-نەرۋەنچىلىك ، شۇنداقلا باشقا كەسىپىي تارماقلارنى ئايرىم - ئايرىم تونۇشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردۇق .

بۇ تېمىلارنى يورۇتۇشتا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھەم كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat) تەييارلىغان نەشرىدىن ھەم بە-سىم ئاتالاي (Besim Atalay)نىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلاندۇق . خېلى كۆپ جايلاردا تەرجىمىدە خاتا كەتكەن جايلار كۆرسىتىلدى ، تۈزىتىلگەن مەزمۇنلار ئەسەرنىڭ ئەسلىي تۇم ۋە بەت نومۇرلىرىنى قوشۇپ ھاشىدا ئىزاھلاندى . ئەمما بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئىسىمنىڭ ناھا-يىتى كۆپ تەكرارلىنىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىزاھتا «كىلىس-لى نەشرى» ۋە «ئاتالاي تەرجىمىسى» دېگەن ئىككى قەدىرلىك ئالىمنىڭ ئىسمىغا يىغىنچاقلاپ بەردۇق .

يەنە ، كىلىسلىك مۇئەللىم رىفات (Kilisli Muallim Rifat) بىلەن بەسىم ئاتالاي (Besim Atalay) نىڭ ئىسىملىرىنى قىس-قارتىپ كىلىسلى (Kilisli) ۋە ئاتالاي (Atalay) دەپلا ئالدۇق ۋە مەنبەنىڭ بەت نومۇرلىرىنى بەردۇق .

ترانسكرىپسىيىدە خ ھەرپى ئۈچۈن ḫ ، ذ ھەرپى ئۈچۈن ẓ ھەرپىنى قوللاندۇق . باشقا ھەرپلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ئۈ-چۈن بەسىم ئاتالاينىڭ تەرجىمىسىدە قوللانغان ترانسكرىپسىيە سىستېمىسىنى قوللاندۇق .

بۇ ئەسەر ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مە-دەنىيەت تارىخى توغرىسىدا ھازىرلانغان چاتما ئۇچ تومլۇق ئەسەر-نىڭ ئۈچىنچى قىسمى . بۇ چاتما ئەسەرنىڭ ئىككىنچى تومى «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» بولۇپ ، 1981 - يىلى مەدە-

نىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان . «قاراخانىيلار-نىڭ سىياسىي تارىخى» دەپ ئاتالغان بىرىنچى قىسمى ئۆزۈمنىڭ ئۆزۈن مۇددەت مەمۇرىي ۋەزىپىگە بېرىلىپ كېتىشىم سەۋەبلىك تا ھازىرغىچە تاماملانغىنى يوق .

بۇ ئەسەر پەقەت تۈركىيىدىكى خەلقىمىز ئۇچۇنلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن دۇنيادىكى تۈركي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى قېزىش ۋە ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ئۇچۇنمۇ پايدىلىق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

ھەربىر سۆزى ئۇستىدە ئايرىم - ئايرىم ماقالە يېزىشقا تېگىشلىك بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھەققىدىكى بۇ ئەسىرىمىز ئارقىلىق بۇ ساھەدە كىچىككىنە ئىش قىلالىغان بولساق ، ئۆزىمىزنى بەختلىك ھېسابلايمىز ، ئەلۋەتتە !

مانا مۇشۇنداق ناھايىتى بىر ھاياجان ئىچىدە ئەسىرىمنى ھەم بارلىق تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ھەم مەسلەكداشلىرىمنىڭ ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ، ئورتاق تەنقىد ۋە تەنقىد قىلىشىغا سۇنغان بۇ پۇرسەتتە ئۆزۈمنىڭ بەزى رەھمەت سۆزلىرىمنى ئېيتماي تۇرالمايمەن !

ئەڭ ئالدى بىلەن مۇشۇ تەنقىقات تېمىسىنى مېنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيە ياقلاش ئىلمي ماقالەمنىڭ تېمىسى قىلىپ بېكىتىپ بەرگەن ھۆرمەتلىك مەرھۇم ئۇستازىم پروفېسسور ، دوكتور ئاقەمس نىمەت قۇرات بىلەن ، بۇ ئەسىرىمدىكى تېمىنىڭ تەنقىد قىلىنىشى ۋە يېزىلىشى ئۇچۇن يېتەكچى بولغان ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ كافېدراسىنىڭ مۇدىرى ھۆرمەتلىك ئۇستازىم پروفېسسور ، دوكتور فارۇق سۇمەرگە كۆپتىن كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن .

ئەسەرنىڭ «دوكتورلۇق ماقالىسى» قىلىپ كېڭەيتىلىپ يې-

زىلىشى ئۇچۇن كۆپ يارىدەمدە بولغان ، ئەڭ ئۈمىدسىز چاغلىرىمدا مەنىۋى ۋە ماددىي جەھەتلەردە مېنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن قېرىنداشلىرىمدىن پروفېسسور ، دوكتور قازىم ياشار قوپرامانغا ، پروفېسسور ، دوكتور ئىسمائىل ئاقا ئافشارغا ، ماقالىنىڭ ماشىنكىدا بېسىلىپ چىقىشىغا يارىدەم قىلغان دوكتور ئەلى شاكىر ئەرگىنگە ، دوكتور ئۆزەر ئەرگەنچكە ۋە دوتسېنت ھۈسەيىن سەۋەر بىلەن تارىخ كەسپىنىڭ دوتسېنتلىرىغا سەممىي مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن .

ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۇچۇن قارار چىقارغان تۈركىيە تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ قەدىرلىك رەھبەرلىرىنگە ، بولۇپمۇ ئۇستازىم پروفېسسور دوكتور شۈكرۈ ئەلچىنگە ، ئەسىرىمگە كىرىش سۆز يېزىپ بەرگەن قەدىرلىك خىزمەتدىشىم تۈرك تىلى كومىتېتى باشلىقى ۋە تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ باش مۇدىرى پروفېسسور ، دوكتور ئەھمەد بىجان ئەرجىلاسۇنغا ، ئەسىرىمنى تەھلىل قىلىپ ، ئەسىرىمنىڭ نەشر قىلىنىشى ئۈچۇن دوكلات ھازىرلىغان ئۇستازىم پروفېسسور ، دوكتور شەرىف باشتاۋغا ، ماڭا ھەر جەھەتتىن كۆپ يارىدەم بەرگەن قېرىندىشىم كاندىدات پروفېسسور ، دوكتور ئايخان پالاغا ، پايدىلىنىش ئەسەرلىرىنىڭ تىزىملىكىنى كېڭەيتىشكە يارىدەملەشىپ بەرگەن قېرىندىشىم توفان كۈندۈزگە ، تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن ھۆرمەتلىك خالىس سۆزئەرى ۋە قەدىرلىك خىزمەتچىلەرگە ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىيات باسمىخانىسى مەسئۇلى ئىلھام ئۆزدەمىرگە ، شۇنداقلا شۇ يەردە ئىشلەۋاتقان بارلىق خادىملارغا چىن كۆڭلۈمدىن كۆپتىن كۆپ رەھمەت ئېيتىمەن .

ئۇنىڭدىن باشقا «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» دېگەن

ئەسرىمنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى مەرھۇم تۇرسۇنئاي ساقىم خانىمغا ، شۇنداقلا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى ، رەھبەرلىرى ، نەشرىياتمەسئۇللىرىغا ئايرىم - ئايرىم رەھمەت ئېيتىمەن !

كىرىش سۆز

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى

1 . ئۇنىڭ ھاياتى ۋە پەزىلىتى

ھەممىمىزگە مەلۇمكى ، مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىرنىڭ كىيىنكى يېرىمىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئە-سەرنى يازغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەرجىمىھالى ۋە ھاياتى ھەققىدە ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدا ئاپتور تەرىپىدىن بېرىلگەن چەكلىك مەلۇماتلاردىن تاشقىرى ، قولىمىزدا ھېچقانداق بىر نەرسە يوق(1) .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئۇلۇغ ئەربابلىرى ھەققىدە تۈركىي تىللاردا يېزىلغان ئەسەرلەر تېپىلمىغاچقا ، شۇنچە يىللار-دىن بېرى ئالاھىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتىنى يورۇتۇش مۇمكىن بولمىدى . مارتىن ھارتمان ئۆز ۋاقتىدا بۇ تېما ئۈستىدە توختالغان چاغدا ، مۇسۇل-مانلار ئارىسىدا دىنىي بىلىملەرگىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ ، ئۇنىڭ-دىن باشقا (لۇغەت ، تارىخ ، جۇغراپىيە ۋە باشقا) بىلىملەر بىلەن مەشغۇل بولغۇچىلارغا ئەھمىيەت-²بېرىلمىگەنلىكى ۋە بۇ خىل ئەھۋال ئومۇمەن چېكىنىشنىڭ ئالامىتى ئىكەنلىكىنى ئېيتقاند-ى . ئۇنىڭ قارىشىچە ، يالغان ـ ياۋىداق ھەدىسلەرنى رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىسىملىرى بىبلوگرافىك ئەسەرلەردە كۆرسىتە-لىپ ، ئەكسىچە مەھمۇد كاشغەرىيدەك مەشھۇر بىر زاتنىڭ تىلغا

ئېلىنمىغانلىقى ئەنە شۇنداق چېكىنىشتىن بولغان(2) .

شۇنداق بولغىنى ئۇچۇن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتى ھەققىدە ھازىر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»تىن ئېلىنغان مەلۇماتلار بىلەنلا قانائەتلىنىپ تۇرۇشقا مەجبۇرمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشچە ئۇنىڭ ئاتىسى ئىسسىقكۆل بويىدىكى بارسغان (بارسخان) شەھىرىدە تۇغۇلغان . ئاپتورنىڭ بارسغان ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ «مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن»(3) دېگەنلىكى بۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئاتىسىنىڭ ئىسمى ھۇسەين ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بولسا مۇھەممەد ، ئۆزىگە كاشغەرلىق (قەشقەرلىق) دېگەن تەخەللۇسنى ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ شۇنداق دېيەلەيمىزكى ، ئاتىسى كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن ، مەھمۇدنىڭ ئۆزى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن .

ئاپتورنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقىتلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتلار يوق . لېكىن ، «دىۋان»نىڭ مىلادىيە 1074 - يىلى يېزىلغانلىقىنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق ، ئۇنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ۋاپات بولغانلىقىنى تەخمىن قىلالايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزى ھەققىدە يازغان بەزى خاتىرىلىرى ئۇنىڭ ئېسىل ئائىلىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . ئۇ كىتابىنىڭ بېشىدىلا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەللىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنى قانداق قىلىپ ئەھمىيەت بېرىپ ئۆگەنگەنلىكىنى دەپ كېلىپ ، ئۆزىنىڭ نەسەبتە تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ(4) . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇ تۇركىي خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىدىكى بەزى تەلەپپۇز ئۆزگىرىشلىرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ : «كىتاب («دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»)نىڭ ئىگىسى مەھمۇد دەيدۇكى : شۇتىڭ ئۇچۇن بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز

بولغان ئەسىرلەرنى «ھامىر» دەپ ئاتاشقان. چۈنكى ئوغۇزلار «ئەمىر» دېيىلمەيدۇ. ئەلىف ھەرپىنى «h» ھەرپىگە ئۆزگەرتىپ «ھامىر» دېگەن. بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان ئادەملەردۇر. بۇ زات ئەمىر بەھەر-كىن (ھامىر تەكىن؟) دەپ ئاتىلاتتى»(5).

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ مەلۇماتىدىن تۈرك ئەللىرىنى (ما-ۋەرائۇننەھرنى) بىسىۋالغان قاراخانىيلار بەگلىرىنىڭ ئوغۇزلار بىلەن ئالاقىلىرى بولغانلىقىنىمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ. پروفېس-سور ز.ۋ.توغان بۇ توغرىدا: «ئەجەبا بۇ بەگلەر ئوغۇزلار ئولتۇ-راقلاشقان ۋىلايەتلەرنى ئىدارە قىلاتتىمۇ؟» دېگەن گۇمانىنى ئوت-تۇرىغا قويغانىدى(6).

ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتورىمىز قاراخانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ بەزى مۇھىم شەخسلەرنىڭ، مەسىلەن، مۇھەممەد چاقىر توڭاخان ئوغلى نىزامەددىن ئىسرافىل توغان تەكىنىڭ بەزى رىۋايەتلىرى-نىمۇ نەقىل كەلتۈرىدۇ(7). ئۇنىڭ بۇ ھەقتە يازغانلىرىنى تەت-قىق قىلىپ كۆرسەك، ئۇنىڭ خاقانىيە ئائىلىسىگە ئائىت ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنى ياخشى بىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش بە-لەن بىللە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئادەتتىكى بىر ئادەم ئەمەسلە-كىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بەزى ئىلمىي خادىملار ئۇنىڭ ئاشۇ جەھەتتە قەيت قىلىپ ئۆتكەنلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇ قاراخانىيلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولمىغان تەق-دىردىمۇ، قاراخانىيلار ئائىلىسىنىڭ ئەتراپىدىكى يۇقىرى قاتلام تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىل-ماقتا(8). ھەتتا، پرىتساك ئۇنىڭ بىۋاسىتە قاراخانىيلار ئائىلە-سىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا(9). لېكىن پرىتساك-نىڭ بۇ كۆزقارىشىنى ئېھتىيات بىلەن قوبۇل قىلىش لازىم. چۈنكى، يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەھمۇد كاشغەرىي

مەيلى تۈرك ئەللىرىنى ساماني ئوغۇللىرىدىن ئالغان زات ھەققىدە ، مەيلى باشقا ئەمىرلەر ھەققىدە «دادىمىز ۋە بوۋىلىرىمىز » دېگەندەك ئومۇمىي ئىپادىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ «دادام» دېمىگەن . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئەگەر بىۋاستە قاراخانىيلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغان بولسا ، ئۆزىنىڭ ياكى دادا ياكى بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى تىلغا ئالغاندا باشقىچە لەقەم ۋە ئۇنۋانلىرىنىمۇ تىلغا ئالغان بولاتتى . ھالبۇكى ، ئۇنىڭ ئەسىرىدە بۇ تەرەپلەرگە ئائىت ئازراق مەلۇماتمۇ يوق . ئۇنىڭدىن تاشقىرى شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە قارىغاندا ، بىر خانلىقتا بىرمۇنچە ئىمتىيازغا ئىگە كىشىنىڭ بارلىق ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ ئۆزۈن زامان تۈرك ئەللىرىدە كېزىپ يۈرۈشى ، ئاخىر ئىراقتا بېرىپ ئۇ يەردە ئەسەر يېزىشى ئانچە ئەقىلگە سىغمايدۇ . ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي بىر مەزگىل قۇمۇق ئىسىملىك بىر ئەمىرنىڭ قول ئاستىدا تۈرغانلىقىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ(10) .

ئۇنداق بولسا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزىنىڭ نەسەبتە تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى قانداق ئىزاھلاش مۇمكىن ؟ ئۆز ئەسىرىدە خېلى كەمتەرلىك بىلەن ئۆزىنى بەزىدە «ساھىبۇل كىتاب» ، بەزىدە ئاددىيلا قىلىپ «مەھمۇد» دەپ ئاتىغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەسەب جەھەتتە يۇقىرى ئىكەنلىكى بىلەن ماختىنىشى ھەقىقەتەنمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر . بىزنىڭ قارىشىمىز شۇكى ، بۇ مەسىلىنى ئۇنىڭ ئائىلىسى ئۆز زامانىسىدا قاراخانىيلار دۆلىتى ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسلىق بىر قەبىلىگە مەنسۇپ ئىدى ، دەپ ئىزاھلاشقا بولىدۇ . بىزنىڭچە ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يا قاراخانىيلار ئائىلىسى بىلەن ، يا ئاقسۆڭەك ـ بەگلەر تەبىقىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغاندەك ، ئۇ قاراخانىيلار ئائىلىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن ياغما ئېلىگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن . ئۇنىڭ ئۆزىنى نەسەبتە يۇقىرى دەپ

كۆرسىتىشى خاقانىيلار ئائىلىسى بىلەن بىر ئەلگە (قەبىلىگە) مەنسۇپ بولغانلىقتىن بولسا كېرەك . ئەمەلىيەتتە ياغمىلار مىلادىيە 943 - يىلىدىن سەل بۇرۇن بالاساغۇن تەرەپلىرىنى ئىشغال قىلىپ ، ھۆكۈمدارلىرىنى بۇغراخان دەپ ئاتىغانلىقى ۋە قاراخانىيلار دۆلىتىنى شۇلارنىڭ قۇرغانلىقى ئايدىڭلاشماقتا(11) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزى ھەققىدە ئېيتقانلىرىدىن يەنە شۇ مەلۇمكى ، ئۇ ئەسىرىنى يېزىشتىن ئاۋۋال تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەللىرىدە ئۇزۇن زامان كەزگەن ۋە ئەسىرى ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان . ئۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ قايسى ئەللىرىدە بولغانلىقى ھەققىدە تەنقىداتچىلار ھازىرغىچە ھېچقانداق تەنقىدات ئېلىپ بارمىغىنى يوق . بىزنىڭ ئېنىقلىشىمىزغا قارىغاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي ، قەشقەر رايونىدىن باشقا ياغما ، توخسى ۋە چىگىللەر ياشايدىغان نارىن ، تالاس ، چۇ ۋە ئىلى دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرى ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە پەرغانە رايونلىرىنى ئايلانغان ۋە بۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ بەزىلىرى بىلەن سۆزلىشىپ ، بەزى مەسىلىلەرنى ئېنىقلىغان(12) . بۇلاردىن باشقا ، ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان رايونلاردا ياشايدىغان قارلۇقلار ئارىسىدا بولغانلىقىنمۇ دەپ ئۆتۈشمىز كېرەك(13) . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇنىڭ ئوغۇز ئۆلكىلىرىنىڭ بەزى رايونلىرىنى كۆرگەنلىكىنمۇ پەرەز قىلالايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەرلىرىنى ۋە يەرلىرىنى ئارىلاپ يۈرۈپ ، تۈرك ، تۈركمەن ، ئوغۇز ، چىگىل ، ياغما ، قىرغىز تىلىلىرىنى ئۆگەنگەنلىكىنى ئېيتىش ئارقىلىقمۇ(14) قايسى رايونلارنى كۆرگەنلىكى ھەققىدە بىزنى مەلۇم بىكىرگە ئىگە قىلىدۇ . شۇنىڭدەك «دىۋان»دىن يەنە ئۇنىڭ ئىلى دەرياسىدىن نېرىغا بارمىغانلىقى ، بۇ رايونلار ھەققىدە پەقەت باشقىلاردىن ئاڭلىغان مەلۇماتلارنى يازغانلىقىنمۇ بىلەلەيمىز . بۇلۇپمۇ «دىۋان»غا قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدە ئىلى دەرياسىدىن

باشقا ئېرتىش ۋە يامار (ئوبى) دەريالىرىنىمۇ بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنلىكىمۇ بۇنى ئوچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قىرغىزلارنىڭ تىلىنى ئۆگەنگەنلىكى ھەققىدىكى بايانىغا كەلسەك، پروفېسسور ز.ۋ.توغانمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئۇ مەركىزىي تەكلىماكاندا ياشاۋاتقان قىرغىزلارنى كۆرگەن بولسا كېرەك(15). ئۇنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن سىر دەرياسى بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن جايلاردىكى ئاتاقلىق شەھەر، شەھەرچە ۋە يېزىلارنىڭ مۇھىملىرىنى ئۆز ئەسىرىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمۇ بۇ يەرلەردە خېلى ۋاقىت كەزگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇ سىر دەرياسى بويلىرىدىكى بىرمۇنچە ئوغۇز شەھەرلىرىنى كۆرۈش بەلەن بىللە ئۇچ، كۆچا ۋە بارسخانغا ئوخشاش ئايرىم شەھەرلەرنىڭ خەلقى بىلەن تونۇشقان، بۇلارنىڭ شېۋە ۋە تەلەپپۇز پەرقلىرىگە ئائىت تەرەپلىرىنىمۇ ئىنچىكىلەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى باغدادتا يازغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىنسا، ئۇ قەشقەردىن ئىراققا كۆچۈپ بارغان بولىدۇ. لېكىن، ئۇ باغدادقا قانداق سەۋەبلەر بىلەن ۋە قاچان بارغانلىقىنى دېمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينى قاراخانىيلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ دەپ بايان قىلغان پرىتساك، بۇ خانىدانلىقتىكى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ بىلەن ئىنىسى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپ ئوتتۇرىسىدا 1056 - يىلى بىلەن 1057/ 1058 - يىللىرى ئارىسىدىكى ئىچكى ئۇرۇش پارتلاش نەتىجىسىدە مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ھاياتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزۈن يىللار تۇرك ئەللىرىدە قاچقۇن بولۇپ يۈرۈپ، كېيىن باغدادقا سىياسىي پاناھلىق ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى، قاچقۇنلۇق جەريانىدا تۇركىي خەلقلەر يۇرتى بىلەن ياخشى تونۇشۇپ چىققانلىقىنى ۋە ئەسىرىنى مۇ تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن خەلىپىگە سۇنغانلىقىنى بايان قىلىدۇ(16). پروفېسسور ئا.جافەر ئوغلىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

دەك ، بۇنى شۇنداق ئىدى ، دەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىن ئەمەس .
«خالىغان يەردە كېزىپ يۈرگەن ، قۇۋۋەتلىك قەلبى ۋە ئىنسانىي پەزىلىتى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تۈرك — ئىسلام مەدەنىيىتىگە ۋە ئىدىيىۋى ھايات‌ىغا تەسىر كۆرسەتكەن ، ھەتتا بۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى بىلەن بىر ئەلدىن ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن بولغان تۈركىي خەلق ئەۋلادىنىڭ مۇنداق بىر ماجىرادىن قېچىپ باغدادقا بېرىش ئېھتىمالى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانى» باشتىن - ئاخىر قاراخانىي تۈركىي خەلقلەر دۆلىتىنىڭ ھايات‌ىنى ئىدىئاللاشتۇرىدىغان بىر ئەسەر-دۇر . مەھمۇد كاشغەرىي پرىنسىپ دېگەندەك بىر ماجىرادىن قېچىپ باغدادقا بېرىپ ، ئۆز ئەسىرىنى ماددىي تۈرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن خەلىپىگە سۇنغان بولغىنىدا ، «دىۋان»نىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇستۇنلۇكىگە ۋە ئىمتىيازلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئايرىلغان بەتلىرىدە باغدادتىكى خەلىپىنى مەدھىيىلىگەن بولاتتى . ھالبۇكى ، «دىۋان»دا دېيىش زۆرۈر بولغان بىرقانچە سۆزدىن باشقا خەلىپىنى ئۇلۇغلايدىغان ، مەدھىيىلەيدىغان جۈملىلەرنى ئۇچرات-قىلى بولمايدۇ(17) .

يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇلۇغ سالچۇقىيلارنىڭ سۇلتانى مەلىكشاھنىڭ قاراخانىيلار جەمەتىدىن بولغان خوتۇنى تەركەن خاتۇن بىلەن بىللە نۇرغۇن قەشقەرلىكنىڭ ئىراقتا بارغانلىقىنى ۋە مەھمۇدنىڭمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا بولۇشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا(18) . ئەمما ، بۇ تويىنىڭ رەسمىي نىكاھ ئوقۇلغان يىلى 1064 - يىلى بولۇپ ، ئۇ چاغدا مەلىكشاھ توققۇز ياشتا ئىدى(19) . پرىنسىپ بۇ ئىشلار بولغان ۋاقىتنى 1072 - يىلىدىن كېيىن ، دەپ كۆرسىتىدۇ(20) . ھالبۇكى ، كېيىنكى بەتلەردە بايان قىلىنىپ ئۆتمەكچى بولغىنىمىزدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنى 1072 - يىلى يېزىشقا باشلىغانىدى .

بىزنىڭچە ، XI ئەسىردە يۈكسەك قاراخانىيلار مەدەنىيىتىنى

نامايان قىلغان دەپ قارىلىۋاتقان قەشقەر بىلەن بالاساغۇنلۇق ئەتە-
راپىدا يېتىشىپ چىققان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەرەب تىلىنى
شۇنچىلىك تولۇق ، ياخشى يازالىغۇدەك قابىلىيىتىنىڭ بارلىقىغا
نەزەر سالغىنىمىزدا ، ئۇ ئەرەب تىلى بىلەن كلاسسىك ئىسلام
بىلىملىرىنى تۇرك ئەللىرىدىكىڭ چاغدىلا شۇ دەۋردىكى مۇسۇلمان
تۇرك ئالىملىرىدىن ئوقۇپ ئۆگەنگەن ، دېگەن قاراشقا كېلىمىز .
ئۇ ئاشۇنداق ئۆگىنىپ يېتىشىپ چىققاندىن كېيىن ، بۇ ئەسەرنى
يېزىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ۋە بۇ مەقسەت بىلەن ساياھەتلەرگە
چىقىپ ماتېرىيال توپلىغان . مەيلى قانداق بولمىسۇن ، ئۇ باغدادقا
كەلگەندە ئۆز ئەسىرىنىڭ بارلىق ماتېرىياللىرىنى ئاساسەن توپلاپ
بولغانلىقى ئېنىق . ئۇنداق بولمىغاندا بەزى تەتقىقاتچىلار دېگەندەك
مۇنچىلىك تەپسىلىي نەرسىلەرنى ئاۋۇال ئەستە ساقلاپ ، كېيىن
قەلەمگە ئېلىشى ئەقىلگە سىغمايدۇ .

XI ئەسىردە شىمالدا مۇسۇلمان بولمىغان پەچەنەك ، ئۇز
(ئوغۇز) ۋە قىپچاقلار ، جەنۇبتا سالچۇقىيلار رەھبەرلىكىدىكى
مۇسۇلمان ئوغۇزلار ، قاراخانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەر دۇنياغا ئۆز
ھاكىمىيەتلىرىنى ۋە قۇدرەتلىرىنى كەڭ تارقىتىۋاتقان دەۋر ئە-
دى . تۇركىي خەلقلەر دۇنياغا ھاكىملىق قىلىۋاتقان شۇ دەۋرنىڭ
بارلىق مەنىۋى خۇشاللىقىنى سەزگەن ۋە ئۇنىڭدىن ئىپتىخارلاڭ-
غان مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مىللەتكە بولغان چەكسىز مۇھەببىتى
بىلەن بۇ قۇدرەتنى يارىتۇچى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەللىرىنى
ئۆگىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن زور غەيرەتكە كېلىپ ماتېرىيال
توپلىغان . كېيىن تۇركىي خەلقلەرنىڭ ۋە تۇركچىلىكنىڭ ئىسلام
جامائىتى ئارىسىدىكى يۇقىرى ئورنىنى پائال ۋە قەتئىي قوغداش
ئۈچۈن بۇ ئەسىرىنى يېزىشقا باشلىغان ۋە ئۇنى شۇ دەۋرنىڭ
خەلىپىسىگە تەقدىم قىلغان .

ئۇنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئەڭ
مۇھىم تەرەپلەردىن بىرى ، شۇبھىسىزكى ، باغدادقا كېلىپ ئەسە-

رىنى خەلىپىگە تەقدىم قىلغانلىقىدۇر . ئۇ مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھەم تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشـ كەن ئىككى ئالتا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسـ تىش(21) ، ھەم ئەرەبلەرگە تۈركچىنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ غايە ئۈچۈن خىزمەت قىلغان . شۇڭا ئۇ پۈرسەت چىقسىلا ئۆز ئەسىرىدە تۈركچىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ، شۇنـ داقلا ئۇنى پۈرسەت بولسىلا ، ئەسىرىنى تەقدىم قىلغان خەلىپىگە ۋە ئەتراپىدىكىلەرگە سەزدۈرۈشنى ئەسلا ئۇنتۇمىغان . بۇ ئېسىل ھېس ـ تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن بولسا كېرەك ، ئۇ ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ نۇرـ غۇنلىغان ئەللىرىنى ، ئايماقلىرىنى ، بوز قىرلىرىنى قايتا ـ قايتا كېزىپ چىققان ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت نېمىنى تاپسا شۇنى قالدۇرماي ئىنچىكىلىك بىلەن توپلـ غان ۋە ئەسىرىگە كىرگۈزگەن . تۈركىي تىلنى ۋە تۈركىي مىلـ لەتلەرنى نامايان قىلىشقا پايدىلىق دەپ ھېسابلىغان ھەربىر ماتېـ رىيالنى دىققەت ۋە ئېھتىيات بىلەن تەتقىق قىلغان . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئەسەرنى يېزىشتىن بۇرۇن ، ماتېرىيال توپلاش ئۈس ـ تىدە جان تىكىپ ئىشلىگەنلىكى مەلۇم . شۇڭلاشقىمۇ بۇ ئەھۋال ئەسەردە جانلىق رەۋىشتە تەسۋىرلەنگەن . ئۇ بۇ توغرىدا شۇنداق دەيدۇ : «تۈركىلەرنىڭ ئاساسەن پۈتۈن يۇرتلىرىنى ، شەھەر ۋە سەھرالىرىنى بېشتىن ـ ئاياغ كېزىپ چىقتىم . تۈرك ، تۈركـ مەن ، ئوغۇز ، چىگىل ، ياغما ، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقتىم . ھەربىرىنىڭ شېۋىسى مېنىكچە تولۇق شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىققان بولدى»(22) .

شۇنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى : مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزى كۆرمىگەن ۋە ئارىسىغا بېرىپ ئارىلاشمىغان تۈرك ئەللىرىنىڭ تىللىرىدىن يا ھېچقانداق مىسال كەلتۈرمىگەن (قاي ۋە باشقىرتقا ئوخشاش) ، يا ئازراق مىسال كەلتۈرگەن .

ئۇنىڭدىن باشقا ، قەشقەر ۋە بالاساغۇنغا ئوخشاش مەركىزىي شە-
ھەرلەردىن يىراقتا بولغان بۇلغار ، سۇۋار ، ياباقۇ ، پەچەنەك ئەل-
لىرىنىڭ تىللىرىغا ئائىت مىساللارنى ئاز كۆرسەتكەن . ئۇ ، تىللىرى-
نى ئۆگەنگەن ئەللەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان قىرغىزلارنىمۇ
ھېچقانداق مىسال كەلتۈرمىگەن . شۇڭا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى :
ئۇنىڭ ئەسىرىدە يىراقتىكى ئەللەردىن باشقا ، ئىسلامغا كىرمىگەن
ئەللەرمۇ ئۇنتۇلۇپ قالغانەك قىلىدۇ . ئۇنىڭ ئەسىرىدە قەدىمكى
ئورخۇن رايونىدىكى تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
بېرىلمىگىنىدەك ، بۇددىست ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ
ئاز . ئۇنىڭ ئۆتۈكەن ھەققىدە ئاددىيلا : «تاتارىستان چۆللىرىدىكى
بىر يەرنىڭ ئىسمى »(23) ، دەپلا قويۇشى ، ئۇنىڭ بۇ رايون بىلەن
ئۇنچىلىك ئالاقىسى يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىنىڭ
ھەربىر تېمىسىدا كۆرۈلىدىغان ۋە سېزىلىدىغان تەرەپلەردىن بە-
رى ، ئەرەب يازغۇچىلىرى ۋە زىيالىيلىرى دائىم تىلغا ئالىدىغان
ھەدىسلەر ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەرنى تونۇتۇشقا تىرىشقانلىقى-
دۇر . ئۇ تۈركىي خەلقنىڭ ۋە تىلىنىڭ ئەھمىيىتىنى تولۇق
نامايان قىلىش ئۈچۈن ئەسىرىگە تۈركىي خەلقلەرنى ئۇلۇغلايدىغان
ھەدىسلەرنى كىرگۈزگەن . باشقىلار بۇ ھەدىسلەرنىڭ راستلىقى-
دىن شۈبھىلەنمەسلىكى ئۈچۈن ، مەنبەلەرنى ئوچۇق كۆرسىتىش-
نىمۇ ئۇنتۇپ قالمىغان .

مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە تۈركلەر ھەققە-
دە شۇنداق يازىدۇ :(24) «مەن ئاللاھنىڭ بەخت قۇياشىنى تۈرك-
لەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى
ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم . ئاللاھ ئۇلارنى ‹تۈرك›
دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى ، دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرى-
نى ئۇلاردىن قىلدى ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى
شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ، ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئىش-

لىگەنلەرنى ، ئۇلارنى قوللىغۇچىلارنى ئەزىز قىلدى ، تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈردى . ئۇلارنى يامانلىقلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى . تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۈتۈش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىشتۇر . ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن باشقا يول يوق . كىمكى ئۆز گۈزەللىكىدىن ئايرىلىپ تۈركلەرگە سېغىنىپ كەلسە ، تۈركلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ خەۋپتىن قوغدىدۇ ، ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ »(25) .

ئۇ تۈركلەر ھەققىدىكى شۇ سۆزلەردىن كېيىن «تۈرك» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ : «بىز ‹تۈرك› دېگەن ئىسىمنى ئۇلۇغ ئاللاھ ئۆزى قويغان دەپ قارايمىز . كاشغەرلىك خەلەق ئوغلى تەقۋادار ئىمام شەيخ ھۈسەيىننىڭ ئىبنۇل غارقى دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ ماڭا دەپ بېرىشىچە ، ئىبن ئەبۇد دۇنيا دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ئەش شەيخ ئەبۇ بەكىر ئەل مۇفىدل جەرجارائىنىڭ ، ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق بىر ھەدىسنى يازغان . ھەدىس مۇنداق : ‹ئۇلۇغ ئاللاھ ئېيتىدۇ : مېنىڭ بىر قوشۇنۇم بار ، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم . ئۇلارنى كۈن چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم . بىرەر قوۋمگە غەزەپلەنسەم ، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە سالىمەن› . مانا بۇ ، تۈركلەرنىڭ باشقا ئىنسانلارغا نىسبەتەن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . چۈنكى ئۇلارغا ئاللاھ ئۆزى ئات قويغان . ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز ، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە ئۇلارنى ، ‹ئۆز قوشۇنۇم› دېگەن . ئۈنىڭ ئۈستىگە ، تۈركلەر چىرايلىق ، يېقىملىق ، ئوچۇق چىراي ، ئەدەپلىك ، مەردلىككە ئوخشاش سان ـ ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە »(26) .

بۇ بايانلىرى ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇلۇغ بىر ۋەتەنپەرۋەر ئىكەنلىكىنى ، تۈركىي خەلقلەرنى نېمە ئۈچۈن بارلىق خەلقلەردىن ئۈستۈن كۆرىدىغانلىقىنى ، تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنى چىن دىلىدىن قانچىلىك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مۇشۇ قۇرلار ئەرەب مەملىكىتىدە ، باغدادتا يېزىلىپ خەلىپىگە سۇنۇلغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈدىغان بولساق- لا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئېسىل پەزىلىتى تېخىمۇ ياخشى نامايان بولىدۇ . لېكىن ، بۇ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ئالىم بۇلار بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماستىن ، بۇخارالىق ۋە نىشاپورلۇق ئىكە- كى ھەدىسچىدىن ئاڭلىغان «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار . چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرگەندىن كېيىن شۇنداق دەيدۇ : «بۇ ھەدىس راست بولسا تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ . راست بولمىغان تەقدىردىمۇ ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل ۋە مەنتىق تەقەززا قىلىدۇ . مانا شۇ يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۈركچىنى ھەممە ئادەمگە ئۆگىتىش ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى يېزىشنى بىر خىل مەنىۋى مەجبۇرىيەت دەپ بىلدىم»(27) .

قىسقىسى ، ئەرەب تىلىنى ۋە ئىسلام بىلىملىرىنى ئىنتايىن ياخشى ئىگىلەش بىلەن بىللە مىللىي تىلنى ۋە مەدەنىيەتنى ، مىللىي غۇرۇرنى ھەممە نەرسىدىن يۇقىرى دەپ قارىغان مەھمۇد كاشغەرىي تۈركلەرنىڭ پەزىلەتلىرىنى زور غەيرەت بىلەن تەسۋىر- لىگەن(27) .

ئۆزىنى تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن ، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن ، ئەڭ زېرەكلىرىدىن ، ئەڭ ئا- ساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزە- ۋازلىرىدىن دەپ ھېسابلىغان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسىرىدە ھەرىبىي تاكتىكا ۋە ھەربىي بىلىملەرگە ئائىت خېلى كۆپ مەلۇمات- لارنىڭ بارلىقىغا دىققەت قىلىدىغانلا بولساق ، ئۇنىڭ ھەربىي

ئىشلاردىن خەۋەرسىز زات ئەمەسلىكى مەلۇم بولىدۇ .
مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زىيالىي ۋە ئىلىم ئەھلى بولۇشىغا ئەڭ چوڭ تەسىر قىلغان نەرسە ، فىلولوگ بولغانلىقىدۇر . ئۇ زامانىسىنىڭ كلاسسىك «فىلولوگىيە مەكتىپى»دە ئوقۇپ يېتىشكەن بولسىمۇ ، ۋەتىنىدىن ھېچقاچان ۋاز كەچمىگەن ، ۋەتىنى ھەققىدە خاتا مەلۇمات بېرىپ قويۇشتىن ساقلىنىشنى بىلگەن . ئۆز خەلقىگە ۋە ئۆز خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەڭ كىچىك نۇقتىلارغىمۇ سەل قارىماسلىققا تىرىشقان . ئۇ تۇنجى تۈرك لۇغەتچىسى ، ئىرىقشۇناس ، مىللەتشۇناس ، يەر نامىلىرى تەتقىقاتچىسى ، جۇغراپىيەشۇناس بولۇش سۈپىتى بىلەن توپلىغان ماتېرىياللىرىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرگەن ، ئەڭ ئاددىيلىرىغىمۇ يۇقىرى باھا بەرگەن . تۈرك دۇنياسىنىڭ XI ئەسىردىكى مىللەت ـ ئىرىق خۇسۇسىيىتى ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا بايان قىلىپ ئۆتكەن(29) .

2 . ئەسەرلىرى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئىككى كىتابى بار . بۇنىڭ بىرى «كىتابۇ جەۋاھىرۇننەھۋفى لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسىغا ئائىت جەۋھەرلەر) بولۇپ ، تېخىچە قولىمىزغا چۈشمىگەن بۇ ئەسەرنىڭ بارلىقىنى ئىككىنچى كىتابى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن بىلىمىز .
مەلۇم بولۇشچە ، ئۆزى ياشىغان ۋە ئۆسۈپ يېتىلگەن تۈرك جامائىتىنىڭ تىل بىلىمىنى ياخشى ئىگىلىگەن ۋە يۇقىرى باھالىغان مەھمۇد كاشغەرىي خېلى بۇرۇنلا ئەرەبلەرگە تۈركىي تىلنى ئۆگىتىش مەقسىتىدە «تۈركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسىغا ئائىت جەۋھەرلەر» ناملىق كىتابنى يېزىشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلـ

غان . بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ، بەلكى يوقىلىپ كەتكەن بۇ كىتاب «دىۋان»دا دېگەندەك يېزىلىپ ئېنىقلانمىغان تۈركىي تىل-لىك قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن يېزىلغان . ئۇ بۇ ئەسە-رى ھەققىدە «دىۋان»دا شۇنداق دەيدۇ : «بىرلىك ، كۆپلۈك ، ئاشۇرۇش ، سېلىشتۇرۇش ، كىچىكلىتىش ۋە تۈرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ (بۇ كىتابتا دىۋاندا) يېزىلمىدى . چۈنكى بۇلار ئۈچۈن ئايرىم بىر كىتاب يېزىپ ئىسمىنى «كىتابۇ جەۋاھىر ۋىننەھۋىفى لۇغاتىت تۈرك» قويدۇم ، ئۇلۇغ ئاللاھنىڭ ئىنايىتى بىلەن گرامماتىكىغا ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سۆز-لەندى»(30) . ئەپسۇسكى ، بۇ ئەسەرنىڭ يېزىلغان ئورنى ۋە ۋاقتى نامەلۇم بولغىنىدەك ، ئۇز ئىچىگە ئالغان ئىنتايىن قىممەت-لىك بىلىملەر ھەققىدىمۇ ئازراقمۇ مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قولىمىزدىكى ئەسىرى — ھازىرچە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئەسىرى دەپ قارىلىدىغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دۇر . بۇ كىتاب XI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر دۇنياسىنىڭ ساغلام تىل ۋە مەدەنىيەت مىراسىدۇر . تۈزۈلۈش تەرتىپى ئېتىبارى بىلەنمۇ بۇنى ئېنىسكلوپېدىيە دېيىشكە بولىدۇ . ئۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇنلىغان تۈرك ئەللە-رىنىڭ مەدەنىيەت ئابىدىسى بولۇشى بىلەنمۇ تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنى-دۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ھازىرغىچە قولىمىزدا ئۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان بىرەر تۈركىي تىل لۇغىتىنىڭ يوقلۇقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا ، «دىۋان»نى ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىل لۇغىتى دېيىشكە بولىدۇ . ئاپتورنىڭ يازغانلىرى بويىچە ئېيتقاندا ، ئۇ «دىۋان»دىكى ماتېرىياللارنى خەلق ئاغزىدىن توپلىغان ۋە خېلى كۆپ جايلاردا خەلق ئەدەبىياتىدىنمۇ پايدىلانغان . بۇنىڭدىن باشقا ، ھەر خىل سۆزلەرگە مىسال كەلتۈرگەندە تۈركىي خەلق جۇغراپە-يىسىگە ، تارىخىغا ۋە ئەپسانىلىرىگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلار-

لى بەرگەن . شۇنداقلا تۈركىي خەلق جامائىتىنىڭ كۈندىلىك تۈر-
مۇشىغا ، ئادەتلىرىگە ، يېمەك - ئىچمەك ، كىيىم - كېچەكلىرى-
گە ، ئولتۇراقلاشقان يەرلىرىگە ، قورال - ياراغلىرىغا ، بەزى
مەدەنىيەت بۇيۇملىرىغا ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىغا دائىر ئىنتايىن
قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن .

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇ ، يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىنى تەتقىق قىلىشتا
شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى ، ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ
ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى-
نىڭ نۇرغۇنلىرى ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ تۈرمۇشىغا ئائىت ئىكەن-
لىكى مەلۇم بولماقتا . ھالبۇكى ، ئۇنىڭ ئەسىرىدە XI ئەسىردە
ئاساسلىق بىر قىسمى تېخىچە كۆچمەنلىك بىلەن ياشاۋاتقان تۈر-
كىي خەلقلەرنىڭ تۈرمۇشىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە بىز كۆتكەن
ماتېرىيال يوق . ئۇ ئۆزى ئارىلاپ يۈرۈپ ياخشى تونۇشقان جايلار ،
يەنى سىر دەرياسى ، يۇقىرى ئىلى ۋە قەشقەردىن ئىبارەت مۇشۇ
ئوچ بۇرجەك رايوندا XI ئەسىردە ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان تۈر-
كىي خەلقلەر ماكانلاشقانلىقى نەزەرگە ئىلىنمىدىغان بولسا ، «دە-
ۋان »دا سۆزلەنگەن بۇ ئەھۋال ئۆزلۈكىدىن چۈشىنىشلىك بولىدۇ
دەپ ئويلايمىز .

ئەرەبچىنى پىششىق بىلگەن مەھمۇد كاشغەرىي باغدادقا كەل-
گەندىن كېيىنمۇ بۇ تىلنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە داۋاملىق بىلىم
ئاشۇرغان بولسا كېرەك . ئۇ زامانىسىدىكى داڭلىق ئەرەب تىل
مەكتەپلىرىدىكى ئاتاقلىق كىشىلەرنىڭ ، بولۇپمۇ بەسىر تىل مەك-
تىپىنى قۇرغۇچىلاردىن خىلىل (ب .ئەخمەد فەراھىدى)نىڭ
«كىتابۇل ئەيىن » دېگەن ئەسىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئۇ ،
ئۆز ئەسىرىنى تۈزگەندە تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگە-
گە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى
كۆرسىتىش ئۈچۈن «كىتابۇل ئەيىن »گە ئوخشاش شەكىلدە يې-

زىشنى خالىغان ، بىراق ئەمەلىي پايدىسىنى نەزەردە تۇتۇپ ، بۇ پىكرىدىن ۋاز كەچكەن ۋە ھازىرقى شەكلىنى تاللاپ ئالغان(31) .

«دىۋان»دا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر تېما ۋە مەنە جەھەتلەردىن ئايرىۋېتىلمىگەن ، تېمىلار بويىچە كۆرسىتىلمەستىن ، بابلار بويىچە ئىخچاملىنىپ تۈزۈلگەن . سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈن ھېكمەتلىك سۆزلەر ، شېئىرلار ، ماقال - تەمسىللەر ، سەجئىلەرگە ئوخشاش پارچىلارمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈلگەن . ئۇنىڭ بۇ خىل ئۇسلۇبىدىمۇ ، ئەرەب تىلچىلىرىنىڭ سۆزلەرنى مىسال (پاكىتلار) بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . بىزنىڭچە ئەسەرنىڭ ئەسلىي قىممىتىمۇ مانا شۇ يەردە ، مانا بۇلار ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچىلەر قوشۇمچە قىلىنمىغان بولسىدى ، «دىۋان» چوقۇم بۈگۈنكى قىممىتىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقىتە شۇنداق دەيدۇ : «كىتابىتا تۈركىي خەلقىلەرنىڭ كۆرگەن ، بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئېيتقان شېئىرلىرىنى قىستۇردۇم . قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال - تەمسىللەردىن مىسالالارنى ئالدىم . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، كىتابقا يەنە بىرمۇنچە مۇھىم ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم»(32) .

مەھمۇد كاشغەرىي ، تۈركچە ئەمەس ، دەپ ھېسابلىغان سۆزلەرنى ئەسىرىگە كىرگۈزمىگىنىدەك ، ئەر - ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ كۆپرەك قوللىنىلمايدىغانلىرىنى كىرگۈزمىگەن ، ئىسلام - تۈرك ئەللىرىگە ئائىت جۇغراپىيىلىك ناملارنىڭ مەشھۇر-لىرىنى ، مۇسۇلمان ئەمەس ئەللەرگە ئائىت سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ ئازراق بىر قىسمىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن . «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن يەر - جاي ئىسىملىرىنىڭ بەك مۇھىملىرى ئەسەرگە قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدىمۇ ئايرىم كۆرسىتىلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئىشلىتىلۈاتقان سۆزلەرنىلا ئالغان . ئىش-

لىتىلمەيۋاتقانلىقى ئېنىقلانغان سۆزلەرنى قويۇپ قويغان .

ئەسەر ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا «ھەمزە ، سالىم ، مۇزائەف ، مىسال ، زۇس ـ سەلاسە (ئۇچ ھەرپلىكلەر — ت) ، زۇل ـ ئەربائا (تۆت ھەرپلىكلەر — ت) ، زۇل ـ غۇننە (غۇننىلىكلەر — ت) ۋە زۇس ـ ساكنىيەين (ئىككى ساكىن — ت)»دىن ئىبارەت سەككىز بۆلۈمگە ئايرىلغان .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىنىلا بىلىنىپ تۇرغىنىدەك شۇ دەۋرنىڭ شېئىرى ۋە ئاغزاكى ماتېرىياللىرىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قامۇس دەپ قارالغانىدى . ئەمەلىيەتتە بۇ ئەسەر تۈركىي تىل ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تولۇق مەنىدىكى بىر خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ . «دىۋان»دا گەرچە بۇ ئەسەر تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئانقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىش مەقسىتى بىلەن تۈزۈلگەن دېيىلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدا شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتى ، تىلى ، مىللەتلىك خۇسۇسىيىتى ، فولكلورى ۋە باشقا تەرەپلىرى كەم ـ كۈتىسىز ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . بۇ ئەسەر ھەر جەھەتتىن شۇنچە مول ۋە باي ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن ھەر خىل تېما ھەققىدە مەلۇمات بېرەلەيدۇ . لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى چۈشەندۈرۈشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ماتېرىياللار ئىچىدە تۈركىي خەلقلەر فولكلورى ، ئېتنىقادلىرى ، خۇراپىي چۈشەنچىلىرى ، بوز قىر داستانلىرى ، قەبىلىلەرنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى ، خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ، مەرسىيىلىرى ، تەبىئەت ـ مەنزىرە تەسۋىرلىرىگە كەڭ كۆلەمدە ئورۇن بېرىلگەن .

ئەسەرنىڭ قولىمىزدىكى بىردىنبىر كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى فاتىغ مىللەت (ئەلى ئەمىرى ئەپەندى) كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا . «دىۋان»دا 7500دەك سۆز(33) ، 290دەك ماقال ـ تەمسىل (34) ، 220دەك بەيىت ۋە قوشاق(35) بار . ئەسەر ئەسلىدە بىر

توم بولۇپ ، كىلىسلى رىقات (بىلگە) ئۇنى (ھىجرىيە 1335 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ، مىلادىيە 1915 ـ يىلى 7 ـ ئايدا) ئۇچ توم قىلىپ نەشر قىلدۇرغان .

ئەسەرنىڭ قەيەردە يېزىلغانلىقى زادىلا ئېنىق ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇ ھەقتە ھېچنېمە دېمىگەن . باشقا ئەسەرلەردە مۇ بۇنى ئېنىقلاپ بېرەلەيدىغان مەلۇماتلارنى ئۇچرىتالمىدۇق . لېكىن ، ئەسەرنىڭ ئاببىاس خەلىپىسىگە تەقدىم قىلىنغانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا ، ئەسەر ئېھتىمال باغدادتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن ، دېيىشكە بولىدۇ . ئەسەر قەشقەردە ياكى باشقا بىر تۇرك ، ئىسلام مەركىزىدە يېزىلىپ ، كېيىنچە باغدادقا كەلتۈرۈلگەن دەپ پەرەز قىلىنغاندىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئەسىرىنى يېزىپ تۈگىتىشتىن تۆت ـ بەش يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ھەققىدە ھېچنېمە دېمىگەنلىكى ئۇنىڭ بۇ ئەسەردىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئەڭ بالدۇر دېگەندىمۇ 1069 ـ يىللاردىن باشلاپ قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن يىراقلاردا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . شۇنىسى ئېنىقكى ، مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق بىر ئەسەرنى يېزىشنى خېلى بۇرۇنلا پىلانلىغان ۋە شۇ مەقسەتتە ماتېرىيال توپلاپ خاتىرىلىگەن . بۇ خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ بۇ يەردە يېزىپ پۈتتۈرگەن . ۋ .بارتولد مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى ھەققىدە : «ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەزى شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، بۇ زاتنىڭ قولىدا ھازىرغىچە بىزنىڭ قولىمىزغا تەگمىگەن بىر تارىخىي ئەسەرنىڭ بارلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ . ئەگەر بۇ ئەسەر تېپىلسا بىز ئۇچۇن ئىنتايىن قىممەتلىك بولاتتى»(36) دەپ يېزىش ئارقىلىق ئۇنىڭ باغداد كۇتۇپخانىلىرىدىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئېھتىيات بىلەن قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىمۇ دېگەندەك ئېنىق ئەمەس . «دە-ۋان»نىڭ بېسىلغان نۇسخىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كىتابنى ھىجرىيە 464 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (1072 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى) يېزىشقا كىرىشكەن ، ئۇنى تۆت قېتىم تۈزىتىپ يېزىپ چىققان ۋە ھىجرىيە 466 ـ يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10 ـ كۈنى (1074 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى) دۇشەنبە تاماملىغان (37) . بۇنداق ئېنىق خاتىرىلەرنىڭ بولۇشىغا قارىماستىن ، ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدا بېرىلگەن مۇناسىۋەتلىك يىل ۋاقتى ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان ۋاقتىغا ماس كەلمەيدۇ . مەسىلەن : ئۇ تىمساھ يىلى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىپ كېلىپ : «بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىمىز تۆت يۈز ئاتمىش توققۇز يىلى نەك (تىمساھ) يىلى ئىدى»(38) دېسە ، تۈرك كالېندارى ھەققىدە سۆزلىگەندە «بىز بۇ كىتابنى يازغاندا 466 ـ يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى ئىدى ، يىلان يىلى كىرگەنىدى . بۇ يىل ئۆتسە 467 ـ يىل بولىدۇ ، يۇند (ئات) يىلى كىرىدۇ »(39) دەيدۇ .

كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتىلىرىدىكى بۇ پەرقلەر توغرىسىدا ئىزدەنگەن پروفېسسور ز .ۆ .توغان ، بىرىنچى تومدا كۆرسىتىلگەن ۋاقىت خاتا بولۇپ ، تۈزىتىشكە تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ، ئەسلىي نۇسخىدا بۇ ۋاقىت 466 ـ يىلى ۋە 470 ـ يىلى دەپ يېزىلغانلىقىنى ، شۇڭا ئۇنىڭ يېزىلغان ۋاقتى 469 ـ يىلى ۋە 470 ـ يىلى بولۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ : «بۇنىڭغا قارىغاندىمۇ كىتابنىڭ يېزىلغان يىلىنى ھىجرىيە 470 ـ يىلى (مىلادىيە 1077 ـ يىلى) دەپ قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ »(40) .

بۇنىڭ ئەكسىچە «دىۋان»نى نەشر قىلىشقا قاتناشقان ۋە بۇ ئەسەرگە دائىر قىممەتلىك ئىشلارنى قىلغان كىلىسلى « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »نىڭ يېزىلغان ۋاقتى» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە كى-

تابنىڭ ئاخىرىدىكى ۋاقىتلارنىڭ (ھىجرىيە 464 ـ ۋە 466 ـ يىللارنىڭ) ئىنتايىن ئېنىق ئىكەنلىكىنى، باشقا بەتلەردىكى ۋاقىتلار بولسا نادان خەتتاتلار تەرىپىدىن خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئەسەر ھىجرىيە 464 ـ يىلى يېزىلىشقا باشلاپ، 466 ـ يىلى تۈگىگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ(41). «دىۋان» ۋە مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پروفېسسور ف.كۆپرۈلۈمۇ ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى 466 ـ يىلى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ(42). بىزنىڭ قارىشىمىزچىمۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان ۋاقىتلار شۇبھە كەلتۈرمىگۈدەك دەرىجىدە ئوچۇق، ئەسەرنىڭ بەزى يەرلىرىدە يېزىلغان باشقا ۋاقىتلار قارىماققىمۇ خاتا كۆچۈرۈلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەسەر مىلادىيە 1072 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى يېزىلىشقا باشلاپ، 1074 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاماملانغان.

يۇقىرىقىدەك بولغىنىدا، ئەسەرنىڭ يېزىلىپ تاماملانغان ۋاقتى، تەقدىم قىلىنغان خەلىپىنىڭ تەختكە چىقىشىدىن بۇرۇنغا توغرا كېلىپ قالىدۇ. مەلۇمكى، «دىۋان» ئاببباسىيلار خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد ئەل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغان. ئۇنىڭ خەلىپىلىكى ھىجرىيە 467 ـ (مىلادىيە 1075 ـ) يىللىرىدا باشلىنىپ ھىجرىيە 487 ـ (مىلادىيە 1094 ـ) يىللىرىغىچە داۋام قىلغان. شۇ ئېنىقكى مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نى خەلىپە ئەل قائىم بىئەمرۇللا زامانىسىدا يېزىپ تۈگەتكەن، بىراق كىلىسلىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(43) كىتابنىڭ بىرىنچى بېتىنى ئاق قالدۇرۇپ، كېيىن 467 ـ يىلى خەلىپە بولغان مۇقتەدى بىئەمرۇللا نامىغا ئاتاپ كىرىش سۆز يېزىپ، ئەسىرنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان(44).

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىر قولىمىزدىكى چوڭ بىر تۇم ھالىتىدىكى بىردىنبىر نۇسخىسى ئەسلىدە ئىرانىنىڭ ساۋە

شەھىرىدىن بولۇپ ، كېيىن شامدا ئولتۇرغان مۇھەممەد ئىسنى ئەبى بەكرى ئىسنى ئەبى ئەل فەتىخ تەرىپىدىن كۆچۈرۈپ يېزىلغان . كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى توغرىسىدا كىتابنىڭ ئاخىرىدا شۇنداق دېيىلگەن : «مۇھەممەد ئىسنى ئەبى بەكرى ئىسنى ئەبى ئەل فەتىخ ئەس ـ ساۋى سۇممە ئەد ـ دىماشكى ، كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈپ تۈگەتكەن ۋاقتىم 664 ـ يىلنىڭ شەۋۋەل ئېيىنىڭ 27سى يەكشەنبە كۈنى ئىدى» .

بۇ دەۋرده ئىسلام ئەللىرىنىڭ ھەممە يېرىدىكىگە ئوخشاش سۇرىيىدىمۇ تۈركلەرنىڭ نوپۇزى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى . سۇرىيىدىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە بولغان ئارزۇ ۋە ئېھتىياج كۈچلۈك بولغاچقا ، بۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن «دىۋان» شامدا كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن بولغىنىدەك قاھىرەدە- مۇ كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن . ئەمەلىيەتتىمۇ مەملۇك (مىسىردا تۈرك قۇللىرىدىن تەركىب تاپقان تەبىقە — ت) ھۆ- كۈمرانلىرىنىڭ تۈركىي تىلدىكى ئەسەرلەرنى سۆيۈپ ئوقۇيدىغان- لىقلىرى مەلۇم بولماقتا . مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نى يېزىپ تەخمىنەن 200 يىلدىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن بۇ نۇسخا بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر نۇسخا ھېسابلىنىدۇ .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى كۆچۈرگەن شاملىق (سۇرىيە- لىك) مۇھەممەدنىڭ تۈركچە بىلىمىيدىغانلىقى ، ھەتتا ئەرەبچىنىمۇ تۈزۈكرەك يازالمايدىغانلىقى ئادەتتىكى نۇرغۇنلىغان خاتالىقلىرى- دىن بىلىنىپ تۇرىدۇ . تۈركچىگە ، ھەتتا ئەرەبچىگە ئائىت بۇ خاتالىقلار قىسمەن ھالدا كىلىسلى رىفات بىلگە ، بولۇپمۇ بەسىم ئاتالاي تەرىپىدىن تۈزىتىلىپ ئىزاھاتلاردا كۆرسىتىلگەنىدى .

بۇگۈن قولىمىزدا بار بولغان يازما نۇسخىسىنىڭ بىرىنچى بېتىدىكى سۆزلەردىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى ، بۇ نۇسخا 1345/ 1344 ـ يىللاردا دەمەشقىنىڭ دارىيىە يېزىسىدا دۇنياغا كېلىپ ، 1408/ 1407 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان ئالىم ۋە شائىر

مۇھەممەد بىننى ئەھمەت خاتىبى دەريانىڭ قولىغا چۈشكەن ، بۇ زاتمۇ ئېھتىمال ئەسەرنى قاھىرەدىكى چاغدا قولغا چۈشۈرگەن بولۇشى مۇمكىن(45) .

ئەسەرنىڭ ئىستانبۇلغا قاچان ۋە كىم تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەنلىكىمۇ نامەلۇم . ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى : ئەسەرنى ھىجرىيە 1333 ـ يىلى ئەلى ئەمىرى ئىلگىرىكى مالىيە نازىرلىرىدىن بىرى بولغان نازىپ بەينىڭ ياشانغان ئايال تۇغقىنىدىن بىر كىتابپۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بىلەن سېتىۋالغان . ئەلى ئەمىرى ئەپەندىنىڭ ئەڭ زور خىزمىتى دەل مۇشۇ ئەسەرنى تاپقانلىقىدىن ئىبارەتتۇر . ئەسەر شۇ زامانىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بولغان مەرھۇم تەلەت پاشا بىلەن زىيا كۆكئالىپنىڭ يېقىندىن ياردەم بېرىشى ، بولۇپمۇ كېلىسلى رىفات بىلگەنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن 1915— 1917 ـ يىللىرى باستۇرۇلدى ، كېيىنكى ئاساسلىق تەنقىداتلارمۇ مانا مۇشۇ «كېلىسلى باسمىسى»غا ئاساسلىنىپ ئېلىپ بېرىلدى(46) .

ئەسەر نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، بۇ ئەسەرگە دائىر ئىنتايىن نۇرغۇن ئىشلار ئىشلەندى(47) ، لېكىن پۈتۈن ئەسەر ئۈستىدە ئىشلەنگەن تۇنجى قېتىملىق خىزمەت كارل بروكېلمانىنىڭ 1928 ـ يىلى يازغان «ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۇيۇك تۈركىي تىل لۇغىتى — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك›ى» ناملىق ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بروكېلمانىنىڭ بۇ ئەسىرى «دىۋان»دىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئىشلەپ چىقىلغان ئىندېكسى ئىدى . بۇ ئىندېكس تۈركىيىدە «دىۋان» تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغۇچە بولغان ئارىلىقتا تەنقىدات ئېلىپ بارغان ناھايىتى كۆپ تەنقىداتچىلار پايدىلانغان ، مۇراجىئەت قىلغان كىتاب بولۇپ كەلدى .

بروكېلمان بۇ كىتابتا «دىۋان»نىڭ سۆزلىرىنى زور كۈچ بىلەن توغرا ئوقۇشقا ، ئىزاھلاشقا مۇۋەپپەق بولۇش بىلەن بىر

ۋاقىتتا ، بەزى سۆزلەردە خاتالىقلارغىمۇ يول قويغان . قانداقلا بولمىسۇن ، ئۇ بۇ ئەسىرى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «دىۋان» نى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە تونۇتۇش جەھەتتە زور خىزمەت قىلدى(48) .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كىلاسسىك رىفات ، بۇرۇنقى ۋان خەلق ۋەكىللىرىدىن بولغان تەۋپىق بەي ۋە كونىالىق ئاتىف تۈزۈن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ ، نەشر قىلىنمىغا- نىدى(49) . ئاخىرىدا بەسىم ئاتالاي قىلغان تەرجىمە تۈرك تىل جەمئىيىتى تەرىپىدىن كىلاسسىك باسمىسىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ئۇچ جىلد قىلىنىپ 1939— 1941 ـ يىللىرى ئىچىدە نەشر قىلىن- دى . تەرجىمە نۇسخىسى بېسىلىپ بولغاندىن كېيىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىمۇ بىر جىلد قىلىپ نەشر قىلىندى(50) . بەسىم ئاتالاينىڭ تەرجىمىسى بىلەن بىللە نەشر قىلىنغان «دىۋان»نىڭ ئاخىرقى جىلدى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك- نىڭ ئىندېكسى» بولدى . بۇ ئىندېكستە تەرجىمىدىكى سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىلگەن . ئۇنىڭدا ھەربىر سۆز «دىۋان» نىڭ قايسى جىلدىدا ۋە قايسى بېتىدە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىش بىلەن بىللە سۆزلەرنىڭ مەنىسىمۇ بېرىلگەن ۋە نۇرغۇن جايلاردا باشقا تۈركىي تىل مەنبەلىرى بىلەن سېلىشتۇرمىسى كۆرسىتىلگەن .

ئەڭ ئاخىرىدا دەھرى دىلچىن تەرىپىدىن ئەسەردىكى سۆزلەر ئەرەب ھەرپلىرىگە ئاساسەن بىر ئىندېكس ئىچىگە توپلانغان ۋە يەنىلا تۈرك تىل جەمئىيىتى ئۇنى 1957 ـ يىلى « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »نىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئىن- دېكسى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلدۇرغان .

بىز بۇ ئىلمىي ماقالىمىزنى تەييارلاشتا كىلاسسىك باسمىسى بىلەن بەسىم ئاتالاينىڭ تەرجىمىسىنى سېلىشتۇرۇپ ئىشلەتتۇق ۋە ئاساسلىق سۆزلەردە ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ بەت نومۇرلىرىنى

كۆرسەتتۇق .*

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە يۇقىرىقىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئەينى زامانىدا بەزى تارىخچىلار «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى بېسىپ ، ئۇنىڭدىن مەنپەئەتلەنگەنلىكىنى ەپ ئۆتۈشمۇ ئورۇنلۇق بولسا كېرەك . بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ئۇلۇغ تۈرك ئالىمى كاتىپ چەلەبى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى كۆرگەن ۋە «گۈمانلارنى ئېچىش» دېگەن كىتابىدا «دىۋان»نىڭ ئىسمى ۋە ئاپتورىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئاپتور ئەسىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغانلىقىنى ؛ تۈرك تىلىدا 18 ھەرپلا بارلىقىنى يېزىپ كېلىپ ، ئۇ تىلدا «ص ، ض ، ط ، ظ ، ع ، ھ ، ح ، ث» ھەرپلىرىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى ، بۇ ئەسەر خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەد ئەل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلىنغانلىقىنى بايان قىلغان(51) .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىنى كاتىپ چەلەبىدىن باشقا ، تۈركلەردىن ئايىنتابلىق بەدرىدىن ئەل ئاينىمۇ كۆرگەن(52) . ئۇ «زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ئۇنچىلەر» دېگەن كىتابنىڭ 2 ـ جىلدىدىكى ياۋروپالىقلار ۋە سۈريانىلار بىلەن ھىندىستانلىقلارغا ئايرىلغان ئىككى بابنىڭ ئوتتۇرىسىدا «تۈرك قوۋملىرىنىڭ قىسىسى» دېگەن بابنى قىستۇرغان . ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ توپ قاپى ساريىي Ⅲ ئەھمەد كۆتۈپخانىسىدىكى 2911 ـ 122 نومۇرلۇق نۇسخىسىدا بۇ باب بار بولسىمۇ ، شۇ نومۇرنىڭ تەكرارلانغان ئىككى نۇسخىسىدا يوق . يەنە شۇ ئەسەرنىڭ ۋەلىيۇددىن ئەپەندى كىتابخانىسى 2374 ـ نومۇرلۇق نۇسخىسىدا بۇ بابنىڭ بارلىقى ئېنىق (516 ـ ، 512 ـ بەتلەر)(53) . ئۇ كىتابنىڭ بۇ بابىدا

---

* كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ، ئىزاھاتلاردىكى كىلىسلىنىڭ تەرجىمىسىگە دائىر قىسمىنى چىقىرىپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىدا «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ بەت نومۇرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق — تەرجىماندىن .

بەرگەن مەلۇماتلارنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»ىدا كۆرگەن-لىكىنى يازىدۇ . بۇ يەردە دېيىلگەن مەلۇماتلار ، كىلىسلى باسمە-سىنىڭ 1 ـ جىلد 56 ـ ، 57 ـ بەتلىرى ، 3 ـ جىلد 314 — 317 ـ بەتلىرىدىكى ئوغۇز قەبىلىلىرىگە ئائىت مەلۇماتلار ۋە 1 ـ جىلد 29 ـ ، 30 ـ بەتلەردىكى تۈرك شېۋىلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بىلەن 1 ـ جىلد 9 ـ بەتتىكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئىكەنلىكى ۋە ئۇلار ئالتە بەتكە يىغىلىپ ، قىسقارتىپ بېرىلگەنلىكى مەلۇم بولماقتا . پروفېسسور ز .ۋ . توغانىڭ دېيىشىچە «دىۋان»نىڭ قولىمىزدىكى نۇسخىسىدا «تف-غاج» دەپ يېزىلغان سۆزنى بەدىرىدىن ئەل ئاين «توغاج» دەپ يازغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، مەھمۇد كاشغەرىي «شويا ب» دەپ يازغان قەلئە ئىسمىنى ئەل ئاين «شو» دەپ يازغان(54) .

ئەل ئاين يالغۇز «ئىقدۇل جۇمەن» دېگەن كىتابىدىلا ئەمەس ، شەيخ ئەل مەھمۇدى نامىدا يازغان «ئەس سەيفۇل مۇھەننە» ناملىق ئەسىرى بىلەن تاتار نامىدا يازغان «ئەررەۋزۇز زاھىرفى سىرەتىل مەلىكىز زاھىر تاتار» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»نى مەنبە قىلىپ پايدىلانغان(55) . بىز «ئەس سەيفۇل مۇھەننە» بىلەن «دىۋان»نىڭ تۈرك ئەللىرى بىلەن ئوغۇز قەبىلىلىرىگە ئائىت يەرلىرىنى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇپ ، «دىۋان»دا بار بولغان «بسمل» دېگەن ئىسمىنىڭ «ئەس سەيفۇل مۇھەننە»دە يوقلۇقىنى ، «دىۋان»دا «تفغاج» شەكلىدە يېزىلغان سۆزنىڭ «ئەس سەيفۇل مۇھەننە»دە «توغاج» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى كۆردۇق . ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن يىۋانىڭ ئىسمى «دىۋان»دا «اقا» ۋە «ئىقا» شەكلىدە يېزىلغان بولسا «ئەس سەيفۇل مۇھەننە»دە «أوا» ۋە «يوا» شەكلىدە يېزىلغان ، شۇنداقلا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «توترقا» شەكلىدە يازغان «دوـ دۇرغا» دېگەن سۆزنى ئەل ئاين «توتر» شەكلىدە يازغان . ئوغۇز قەبىلىلىرىگە ئائىت تامغىلاردىمۇ ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرقلەر كۆ-

رولمەكتە . ئەمما «ئەس سەيفۇل مۇھەننەد»نى نەشر قىلغۇچى كىشى ئەسەرنىڭ يازما نۇسخىسىدا بۇ تامغا شەكىللىرىنىڭ ئۇنچە ئوچۇق ئەمەسلىكىنىمۇ ئېيتىپ ئۆتىدۇ .

بىزنىڭچە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بارلىق پەرقلەر ئەل ئاين «دىۋان»نىڭ قولىمىزدىكى نۇسخىسىدىن باشقا بىر نۇسخىسىدىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ . يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە پروفېسسور ز .ۋ .توغان مىسىردا خانقاھى بايبارسىيە شەيخ-لىرىدىن بولغان ئالىم بىننى مۇھەممەد ئەل كاشغەرىنىڭ ھىج-رىيە 764 - يىلى يېزىپ ، مەلىك ئەشرەف شابانغا تەقدىم قىلغان «تاجۇس سائادات ۋە ئۇنۋانۇس سىئادات» ناملىق ئەسىرىدە («ئايا سوفيا نۇسخىسى» 1690 - نومۇر 3 - ئا) تۈرك سۇلتانلىرىنى مەدھىيىلىگەن يەردە «دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدىكى ئىبارىنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرسەتكەن(56) .

خۇلاسە قىلىپ دېيىشكە بولىدۇكى ، ئۆز ۋاقتىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مىسىردا ناھايىتى داڭق چىقارغان ۋە تۈركلەر ھەققىدە ئەسەر يازغان بەزى ئاپتورلار «دىۋان»نى مەنبە قىلىپ پايدىلانغان .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ھاياتىغا دائىر ماتېرىياللارغا قاراڭ : ف . كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» ، 1926 - يىل ، 224 — 223 - بەتلەر ؛ مارتىن ھارتمان : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» ، 167— 170 - بەتلەر ؛ ز .ۋ .توغان : «مەھمۇد كاشغەرىيگە ئائىت ئىزاھ-لار» ، 1923 - يىل ، 133 — 134 - بەتلەر ؛ ب .ئاتالاي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسى ؛ ئا .جافەرئوغلى : «تۈرك تىلى تارىخى» ، 19 - بەت ؛ ئو .پرىتساك : «مەھمۇد كاشغەرىي كىم ؟» ، 1953 - يىل ، 243 - بەت ؛ م .شاكىر ئۇلكۇ تاشىر : «ئۇلۇغ تۈرك

تىلچىسى مەھمۇد كاشغەرىي» 1946 ـ يىل .

(2) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقاله ، 167 ـ بەت .

(3) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 9 ـ بەت . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە كۆپ يەردە «مەھمۇد» دېگەن ئىسىم ئارقىلىق ئۆز نامىنى ئىپادىلىگەن ، ئەمەلىيەتتە «مەھمۇد» نىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىمىز . غەزنەلىك سۇلتان مەھمۇدنىڭ دادىسى سەبۈكتەكىن بارسخانلىق ئىكەنلىكىنى ، شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭمۇ «مەھمۇد» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىللە «دىۋان»دا غەزنەلىك مەسئۇد دېگەن ئىسىم ئۈچۈن «سۇلتان مەسئۇد» دېگەن ئىسىمنى قوللانغانلىقىنى ئۇرنىڭ كۆرسىتىش ئارقىلىق ، «مەھمۇد» دېگەن ئىسىمنىڭ «سۇلتان مەھمۇد» دېگەن ئىسىمنى كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز ، چۈنكى ئەگەر ئۇنداق قوللىنىشقا توغرا كەلسە «سۇلتان مەھمۇد» دېگەن شەكىلده قوللىنىش لازىم .

(4) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى ، 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت .

(5) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى ، 1 ـ تۇم ، 112 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت . مەيلى كىلىسلى نەشرىدە ، مەيلى يازما نۇسخىدا «بحركين» (Bähärkin) شەكلىدە يېزىلغان ئىسىم خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇپ ، مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا ئۇ «حمير طكين» (Hämir Täkin) شەكلىدە يېزىلسا توغرا بولاتتى .

(6) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقاله ، 134 ـ بەت .

(7) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب . ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى ، 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت .

(8) م .ش .ئۇلكۇتاشىر ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر 13 ـ بەت . ئا .جافەر ئوغلى ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر 11 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 243 ـ بەت ، «قاراخانىيلار» ئى . ئا ؛ 6 ـ جىلد ، 260 ـ ، 261 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

(10) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت .

(11) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» (تۈركمەنلەر) . تارىخلەرى بوي تەشكىلاتى — داستانلىرى ، ئەنقەرە 1967 ـ يىلى 27 — 30 ـ بەتلەر ، بۇ ھەقتىكى كەڭ بىلىملەر ئۈچۈن مىنورسكىينىڭ «ھۇدۇدولئالەم» ، ئې . ج . ۋ . گىب خاتىرىسى يېڭى باسمىسى ، لوندون ، 1937 ـ يىلى 278 — 279 ـ بەتلەرگە ، يەنە ل . راسونىي ، «تارىختىكى تۈركلۈك» ، ت . ك . ئا . ئە . ئەشرى ، ئەنقەرە ، 1971 ـ يىلى ، 105 — 108 ـ بەتلەرگە قارالسۇن .

(12) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 443 ـ بەت .

(13) چىگىللەر بىلەن توخسىلارنىڭ قارلۇق قەبىلىلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم .

(14) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 5 ـ بەت .

(15) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 134 ـ بەت .

(16) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 245 — 246 ـ بەتلەر .

(17) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، 16 ـ بەت .

(18) م .ش .ئۇلكۇتاشىر ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر 14 ـ بەت .

(19) ئى . كافەسئوغلى : «سۇلتان مەلىكشاھ دەۋرىدىكى ئۇلۇغ سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى» ، 1953 ـ يىل ، 15 ـ بەت .

(20) ئى . ئا . «قاراخانىيلار» 6 ـ جىلد ، 262 ـ بەت .

(21) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 6 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 8 ـ بەت .

(22) 14 ـ ئىزاھاتقا قارالا .

(23) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(24) ئا .جافەر ئوغلى : «مەھمۇد كاشغەرىي» ، 20 ـ بەت .

(25) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت .

(26) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 351 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت .

(27) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 4 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 1 — 6 ـ بەتلەر .

(28) م .ش .ئۇلكۇتاشىر ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 21 ـ بەت .

(29) ئا .جافەرئوغلى ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 19 ـ بەت .

(30) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت .

(31) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 6 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 6 ـ بەت .

(32) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 8 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 10 ـ بەت .

(33) م .ش .ئۇلكۇتاشىرنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسىرى ، 28 ـ بەت .

(34) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھەققىدە قىممەتلىك تەنقىدات ئېلىپ

بارغان بروكىلمان بۇ كىتابتىكى ماقال ـ تەمسىللەردىن 264نى بىكىتىپ چىققانىدى . فەرىت بىرتەك كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك بۇ كىتابتىكى ماقال ـ تەمسىللەر 289 بولۇپ ، بەزىلىرى ئەسەردە بىرنەچچە يەردە تەكرارلىنىدۇ .

(35) مەھمۇد ئالتاي كۆيمەن : «سالچۇقنىيلار دەۋرىدىكى شېئىرلارغا ئاساسەن تۈركلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە نەزەر» ، ئەنقەرە ، 1971 ـ يىل ، 119 ـ بەت .

(36) «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» 1927 ـ يىلى ، 88 ـ بەت .

(37) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 610 ـ بەت . بەسىم ئاتالاي «جامادىيەلئاخىرىنىڭ 10 ـ كۈنى دۈشەنبە تۈگەتتىم» دېگەننى «جامادىيەلئاخىرىنىڭ 12 ـ كۈنى» دەپ تەرجىمە قىلغان . بۇنى تۈزىتىش كېرەك .

(38) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى ، 3 ـ تۇم ، 156 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 214 ـ بەت .

(39) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 346 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 472 ـ بەت .

(40) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ھەققىدە» ، «ئاتسىز» مەجمۇئەسى ، 16 ـ سان 1932 ـ يىل ، 77 ـ بەت .

(41) «تۈركىيات» مەجمۇئەسى ، 6 ـ قىسىم ، 1939 ـ يىل ، 358 ـ بەت .

(42) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، «جۇمھۇرىيەت گېزىتى» ، 1993 ـ يىل ، 24 ـ ئاپرېل .

(43) يۈقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 360 ـ بەت .

(44) بۇ جەھەتتە ب . ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەرجىمىسى 1 ـ قىسىم ، XV بەتكە ، باشقا بىلىملەر ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى ئۈچۈن م .ش .ئۇلكۈتاشىرىنىڭ يۈقىرىدىكى ئەسىرى 29 — 30 ـ بەتلەرگە قارالا .

(45) «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» كە كىلىسلى تەرىپىدىن يېزىلغان كى-

رش سۆز . «تۈركىيات» مەجمۇئەسى ، 6 ـ جىلد ، ئىستانبۇل ، 1939 ـ يىلى ، 255 ـ بەت .

(46) م .ش .ئۇلكۇتاشىر : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 38 ـ بەت . ئەمىر ئەپەندى : «تۈرك مەدەنىيىتى» ، 88 ـ بەت ۋە باشقا ئەسەرلەر .

(47) م .ش .ئۇلكۇتاشىر : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 96 ـ ، 116 ـ بەتلەر .

(48) بۇ يەردە م .ئالتاي كۆيمەنگە رەھمەت ئېيتىمەن .

(49) م .ش .ئۇلكۇتاشىر : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 87 ـ ، 91 ـ بەتلەر .

(50) ئالائەددىن قىرال باسماخانىسى ، ئەنقەرە ، 1941 ـ يىلى .

(51) شەرەفەددىن يالتقايا : «كەشفۇز ـ زۇنۇن» ، 1941 ـ يىل ، 1 ـ قىسىم ، 808 ـ بەت .

(52) ز .ۋ .تۇغان : «مەھمۇد كاشغەرىيگە ئائىت ئىزاھاتلار» ، 134 ـ بەت .

(53) فارۇق سۇمەر : «ئوغۇزلار» 201 ـ بەت .

(54) «مەھمۇد كاشغەرىيگە ئائىت ئىزاھلار» 134 ـ بەت .

(55) فەھىم مۇھەممەد شەلتۇت : «ئەس سەيفۇل مۇھەننەدفى سىرەتىل مەلىكىل مۇئەييەد شەيخ ئەل مەھمۇدى» ، قاھىرە ، 1967 ـ يىل ، 20 ـ بەت .

بىرىنچى قىسىم

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ۋە ئېتنىك ئەھۋالى

1. سىياسىي ئەھۋالى

بۇ ئەسىرنىڭ مەنبەسى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئېتنىك (قوۋم) ئەھۋالى، يەنى بەزى تۈرك ئەللىرى ياشى-غان جايلار بىلەن بەزى ئەللەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر قىممەت-لىك مەلۇماتلارنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شۇ ئەسىردىكى تۈرك دۇنياسىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى ھەققىدە ئاساسەن ھېچقانداق مە-لۇمات بەرمىگەن. لېكىن، بىز XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئېتنىك ئەھۋالى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تېخىمۇ چۈشىنىشلىك بولۇشى ئۈچۈن سىياسىي ئەھۋالى ھەققىدە قىسقا-چە مەلۇمات بېرىشنى لايىق تاپتۇق.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسى سىياسىي جەھەتتىن، ئاساسلىقى قاراخانىيلار، غەزنەۋىيلەر، ئۇيغۇرلار* ، بۇلغارلار ۋە بۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن باشلاپ سالچۇقىيلارنىڭ دۆلەتلىرى تەرىپىدىن باشقۇ-رۇلۇپ كەلگەنىدى. بىز XI ئەسىردە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆر-

* بۇ يەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. — تەھرىردىن.

سىتسىپ ئۆتكەن تۈرك ئەللىرىدىن بىر قىسمى ياكى بۇ دۆلەتلەر-
نىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىدى ، ياكى بولمىسا بۇ دۆلەتلەرگە تەۋە
بولۇپ ياشايتتى . بەزى ئەللەر بولسا كۈچلۈك بىر سىياسىي
تەشكىلات بولسىمۇ ، لېكىن بىر دۆلەت قۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولال-
ماستىن قەبىلىلەر بىرلەشمىسى شەكلىدە ياشىغانلىقىلىرى
مەلۇم .

شۇنىسى ئېنىقكى ، ئۇلۇغ سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى قۇ-
رۇلغۇچە (1037 ـ يىلغىچە) XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر
دۇنياسىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك سىياسىي تەشكىلاتلىرىدىن بىرى قارا-
خانىيلار دۆلىتى ئىدى(1) . بۇ دۆلەتنى قۇرغان خانىدانلىقنىڭ
قاچان مەيدانغا چىققانلىقى ۋە دۆلەتنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقى تازا
ئېنىق ئەمەس . لېكىن ، نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلار ، بۇ دۆلەت
ئومۇمەن 840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن
كېيىنلا قۇرۇلغان ، دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ . بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى
خانىدانلىقنىڭ قايسى تۈركىي خەلقە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ھەققىدىكى
مەسىلىمۇ خېلىدىن بېرى مۇنازىرە قىلىنماقتا . بۇ دۆلەتنىڭ
مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ئۆزى
نەسەبتە تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلە-
كىنى ئېيتقان مەھمۇد كاشغەرىي بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشى
كېرەك ئىدى . بىراق ھەسرەت بىلەن شۇنى دېيىشىمىز كېرەك-
كى ، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ جەھەتتە كىچىككىنە يىپ ئۇچىمۇ
بەرمەيدۇ .

شۇنداق بولسىمۇ پروفېسسور ف .سۇمەر خېلى بۇرۇنلا كۆر-
سىتىپ ئۆتكەندەك(2) ، بۇ دۆلەتنى قۇرغانلار تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ ياغما قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتالايمىز . شۇنداقلا تارىخىي
ئەسەرلەردە ياغما ھۆكۈمدارلىرى توغۇز گۇز (توققۇز ئوغۇز —
ئۇيغۇر) ھۆكۈمدارلىرى ئائىلىسىدىن ئىكەنلىكى ھەم ئۇلارنىڭ
ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۇغراخان نامىدا ئاتالغانلىقىمۇ كۆرسىتىل-

گەن . ئېھتىمال ، بۇرۇنلاردا ئۇيغۇرلارغا باغلىق بىر قوۋۇم بولغان ياغمىلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن غەربكە كۆچۈپ بېرىپ قەشقەر رايونىغا كەلگەن ۋە بۇ يەرلەرنى قارلۇقلاردىن تارتىۋېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ يۇرتى قىلىۋالغان بولۇشلىرى مۇمكىن . ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ خان نامىدا ئاتالغانلىقىمۇ چوقۇم ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلار ئائىلىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك . بۇنىڭ ئەكسىچە ، دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ، دەپ قارالغان قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمدارى بولسا ئاددىيغىنا قىلىپ «يابغۇ» نامىدا ئاتالغانىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي تۈركچە ياكى خاقانىيە تۈركچىسى دېگەن شېۋىمۇ ئەنە شۇ ياغمىلارنىڭ شېۋىسى بولسا كېرەك(3) .

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن ئابدۇل كەرىم ساتۇق بۇغراخان (مىلادىيە 955 ـ ياكى 959 ـ يىلى ئۆلگەن)(4) ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىللە ، بۇ دۆلەتكە قاراشلىق تۈرك ئەللىرىدىن ياغما ، قارلۇق ، چىگىل ۋە تۇخسىلارنىڭمۇ بۇ دىنغا كىرگەنلىكى مەلۇم . ئەمەلىيەتتىمۇ 960 ـ يىللىرى 200 مىڭ چېدىرلىق (ئۆيلۈك) تۈرك جامائىتىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى مەلۇم ، بۇ مۇشۇ ھادىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك(5) . بۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار ئەينى زامانداۋ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى مۇسۇلمان تۈرك دۆلىتىنى قۇرغۇچىلاردىن بولۇپ قالغان . دەسلەپتە بالاساغۇن ۋە قەشقەر تەرەپلىرىدە مەيدانغا چىقان قاراخانىيلار 999 ـ يىللىرى ، سامانىيلاردىن غەربىي تۈركىستاننى تارتىۋالغان . ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قاراخانىيلار كېيىنكى چاغلاردا سالچۇق ۋەزىرى رەھبەرلىكىدىكى مۇسۇلمان ئوغۇزلار مۇسۇلمان بولمىغان ۋەتەنداشلىرىغا قارشى تۇرغانىدەك ، ئۇيغۇرلار* بىلەن داۋاملىق سوقۇشۇپ كەلگەنلىكلىرى مەلۇم .

---

* ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى — تەھرىرىدىن .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن بەزى شېئىرلار مۇسۇلمان قاراخانىيلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلارغا ئائىت ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا . ئۇلار مۇسۇلمان ئىرانلىقلارنى «تات» دېگىنىدەك ، بۇددىست ئۇيغۇرلارنىمۇ «تات»(6) دېيىشەتتى . بۇنىڭ ئەكسىچە ، ئۇيغۇرلار بولسا بارلىق مۇسۇلمانلارغا «چوماق» دەپ نام بەرگەنىدى(7) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدىكى قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا ئائىت بىر شېئىردا شۇنداق دېيىلىدۇ :

«كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق ،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق .
بۇتخانىنى يىقىتتۇق ،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق .»

بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمان قائىدىلىرىنىڭ مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى ، كاپىرلارنىڭ يۇرتىغا كىرگەن چاغدا ھاقارەت قىلىش ئۈچۈن بۇتلارنىڭ ئۈستىگە چىچىپ قويىدىغانلىقلىرى قوشۇمچە قىلىنىدۇ(8) . بۇ سوقۇشلار تۇپەيلىدىن ، قاراخانىيلار قوشۇنىدا چېگرىدا (ئۇيغۇر ئىسلام چېگرىسى بولسا كېرەك) ئولتۇراقلاشقان ئۇغراقلارنىڭمۇ(9) بولغانلىقلىرى مەلۇم(10) . مۇنداق ھەمكارلىشىش ئۇغراقلار قاراخانىيلارغا بېقىندى بولغانلىقلىرى ئۈچۈن كېلىپ چىققانمۇ ياكى ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغانلىقلىرى ئۈچۈن شۇنداق قىلغانمۇ ؟ بۇ توغرىدا ھېچ نەرسە بىلمەيمىز . ئەمما ئۇغراقلار ئۇيغۇر كاپىرلىرى بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك . شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا بىر شېئىردا ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقلىرى ماختىلىنىدۇ(11) .

قاراخانىيلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى ئۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە خوتەن 971 ـ يىللاردا ئىشغال قىلىنىپ ئىسلام ئەللىرىگە قوشۇلغانلىقى مەلۇم(12) . مەھمۇد كاشغەرىي خوتەننىڭ ئىشغال

قىلىنغان ۋاقتى ھەققىدە ھېچ نەرسە يازمىغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ چەكسىز ئىسىملىك بىر بەگ تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىقىنى يازىدۇ(13) .

تېخىمۇ شىمال تەرەپتىكى ئىسلام چېگرىسى كۆچا شەھىرىدىن خېلى يىراق يېزىلارغىچە سوزۇلغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىدا ئىكەنلىكىنى يېزىش بىلەن بىللە(14) ، بۇ يەر بىلەن ئۇيغۇر ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىر تاغ چوققىسىدا قۇرۇلغان بۇكۇر قەلئەسى ، چېگرا ھېسابلىنىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(15) .

قاراخانىيلارنىڭ تۇرك دۇنياسىنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ياباقۇلار بىلەنمۇ قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلغانلىقىلىرىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن بىلدۇق . ئۇ ياباقۇ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «بۇكە» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ ، ئۇلار بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ . بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا ، ياباقۇ ھۆكۈمدارى بۇكە بۇدراچ 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قاراخانىيلارنىڭ ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىدۇ ، لېكىن ئۇلار بەكەچ ئارسلان تېگىن باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك مۇسۇلمانلار (قاراخانىيلار) قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ(16) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ياباقۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانى ھەققىدە بەرگەن 700 مىڭ ، دېگەن مەلۇماتى شۇبھىسىز مۇبالىغە . ئەھۋالى قانداق بولسا بولسۇن ، ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇشلار ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى بېرىشى ، بۇ ۋەقەلەرنىڭ قاراخانىيلار جامائىتى ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان بۇكە بۇدراچ ئەسىرگە چۈشىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ(17) . بۇ غالىبىيەتتىن كېيىن بەكەچ ئارسلان تېگىن — «ئارسلان تېگىن غازى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا كېرەك . كېيىن يەنە شۇ ياباقۇلارنىڭ باسمىل ۋە چومۇللارغىمۇ تەھدىت سالغانلىقلىرى مەلۇم . شۇ

سەۋەبتىن ، ئۇلار (باسمىل ۋە چومۇللار) قاراخانىيلار ھۆكۈمدا-رىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ، شەرتنامە تۈزۈشىدۇ ۋە قاراخانىيلار قوشۇنى بىلەن بىللە ياباقۇلارغا قارشى ئۇرۇشىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي يېزىپ قالدۇرغان بىر شېئىردا شۇنداق دېيىلىدۇ :

«تاڭ ئاتقاندا ماڭايلى ،
بوز رۇچ (بۇدراچ) خۇنىنى ئىستەيلى .
باسمىل بېگنى ئۆرتەيلى ،
ئەمدى يېگىتلەر توپلانسۇن .»(18)

بۇ شېئىردىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتىكى ، بۇدراچنى ئەسىر چۈشۈرۈپ ئۆلتۈرگۈچىلەر ئىچىدە باسمىللارمۇ بارلىقى ئېنىق . ئەمما باسمىل ۋە چومۇللار ياباقۇلارنىڭ تەھدىتلىرى تۈگىگەندىن كېيىن خاقان بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىنى بۇزۇپ ، قاراخانىيلارغا قارشى دۈشمەنلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىشقا باشلىغان بولسا كېرەك . بۇ قېتىممۇ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەللەرگە قارشى قىلىنغان ھۇجۇمدا يەنىلا قاراخانىيلار غالىبىيەت قازىنىدۇ ۋە ئۇلار يەنە قاراخانىيلارغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ(19) . شۇڭا باسمىل ۋە چومۇللار مەلۇم ۋاقىت قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ۋاقتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، بۇكە بۇدراچ بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتناشقانلار بىلەن سۆزلەشكەنلىكىنى(20) ، قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇ ، باسمىل ۋە چومۇللار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتىن ئىلگىرىرەك يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

«دىۋان»دا شەرقتە ئۇيغۇرلار ، شەرقىي شىمالدا بولسا ياباقۇلار بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلارغا دائىر خېلى كۆپ مەلۇمات

بېرىلگەن بولسىمۇ ، قىتانلار بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلار ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن . ھالبۇكى شەرقتە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان قىتانلار بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدا XI ئەسىر- نىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىلا ئۇرۇش باشلانغانلىقى ئېنىق(21) .

بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا ئاساسەن شەرق ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلەردىكى چېگرالار ۋە ئۇ جايلاردىكى سىياسىي ئەھۋاللارغا دائىر مەلۇم دەرىجىدە مەلۇماتقا ئىگە بولالايمىز . قاراخانىيلارنىڭ غەربتىكى ئەڭ چوڭ دۈشمەنلىرى دەسلەپ ساما- نىيلار ، كېيىنچە غەزنەۋىيلەر بولغانىدى . 844 - يىللىرىدىن باشلاپ خوراسان ، ماۋەرائۇننەھر ، ھەتتا سىر دەرياسىنىڭ ئۇ چېتىدىكى بالاساغۇن تەرەپلىرىگىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانىيلار دۆلىتى نۇھ ىبننى نەسىردىن (934 — 954 - يىللار)دىن باشلاپ زەئىپلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ئەڭ كۆپ پايدىلانغانلار قاراخانىيلار ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن سامانىيـ- لارنىڭ تەختىگە بىر - بىرىدىن ئاجىز ئادەملەر چىققانلىقى ئۈچۈن بۇ خانىدانىنىڭ مەخسۇس تۈركلەردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلـ- رىنىڭ قوماندانلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ نوپۇزى ۋە ھوقۇقىنى بارغاـ- سېرى كۈچەيتىدۇ . بۇ قوماندانلار بىلەن ھۆكۈمدارلار ئوتتۇرـ- سىدىكى كۈرەشلەر سامانىيلار دۆلىتىنىڭ زاۋال تېپىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىللاردىن بىرى بولۇپ قالىدۇ . بۇ قالايمىقانچىلىقـ- لاردىن بىزار بولغان دېھقانلار ، دىنىي زاتلار ۋە بەزى قوماندانلار قاراخانىيلارغا مايىل بولىدۇ . قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى بۇغراخان ھارۇن ئىبن مۇسا ئۆلاردىن تاپشۇرۇۋالغان تەكلىپنامىگە ئاساـ- سەن 992 - يىلى ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىدۇ . 999 - يىلى سامانىيلار دۆلىتىنى يوق قىلىپ ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھوـ- قۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ(22) . سامانىيلارنىڭ يۈرتلىرىدىن بولـ- غان خوراسان بولسا تۆۋەندە دېمەكچى بولغىنىمىزدەك غەزنەۋىيـ- لەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ .

قاراخانىيلار خوراساننى ئىشغال قىلىۋالغان غەزنەۋىيلەرنىڭ ھۆكۈمرانى سۇلتان مەھمۇد بىلەن جەيھۇن دەرياسىنى چېگرا قىلىش توغرىسىدا بىر توختامنامە ئىمزالايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىككى سۇلالە ئوتتۇرىسىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتمۇ ئورنىتىلىدۇ . جۈملىدىن سۇلتان مەھمۇد 1001 ـ يىلى قاراخانىيلىق ناسىر ئىبن ئەلىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ(23) . مەھمۇد كاشغەرىي غەزنەۋىيلىك سۇلتان مەسئۇدنىڭ قاراخانىيلاردىن بولغان بىر قىزغا ئۆيلەنگەنلىكىنى ، ھەتتا بۇ مەلىكىنىڭ توي كېچىسى ئۇنى بىر تېپىك بىلەن يىقىتقانلىقىنى دەپ ئۆتكەن(24) ، ئەمما ئۇ ، بۇ تويىنىڭ بولغان ۋاقتى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ .

غەزنەۋىيلەر بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەر قاراخانىيلار خوراساننى قولغا كەلتۈرۈش خىيالىدا بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇزۇلىدۇ . ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا غەزنەۋىيلەر غەلىبە قىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئىچىدە يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن قاراخانىيلار دۆلىتى 1041— 1042 ـ يىللىرى شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . سۇلتان مەلىكشاھ (1072— 1092) ۋە سەنجەر (1117— 1157) زامانىسىدا ماۋەرائۇننەھىردىكى قاراخانىيلار سالچۇقىيلارغا تەۋە بولغىنىغا ئوخشاشلا شەرقىي قىسمىمۇ 1141 ـ يىلدىن كېيىن توپتوغرا قاراقىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ . ئەمما بۇ خانلىقنىڭ سەرقەند ۋە ماۋەرائۇننەھرىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدىكى ئەزالىرى ، دەسلەپ قاراقىتانلارغا ، كېيىنچە خارەزم شاھلىغا بېقىنىپ 1212 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەنلىكلىرى مەلۇم(25) .

غەزنەۋىيلەر دۆلىتى سامانىيلار دۆلىتىنىڭ مەخسۇس قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ چىققان تۈرك قوماندانلىرىدىن بىرى — ئالىپ تېگىننىڭ 962 ـ يىلى غەزنەنى ئىشغال قىلىشى بىلەن قۇرۇلغانىدى . ئالىپ تېگىن ئىشغال قىلىشتىن بۇرۇن غەزنەنىڭ سامانىيلار

ئېلىگە مەنسۇپ بولغان - بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس(26) . ھىندىستانغا بارىدىغان مۇھىم يولنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان ، ئىستراتېگىيە جەھەتتىن مۇھىم جاي ھېسابلانغان غەزنە شەھىرى غەزنەۋىيلەر تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان . ئالىپ تېگىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دۆلەتنى باشقۇرۇش مەلۇم ۋاقىت بىلگە تېگىن بىلەن سەبۈق تېگىننىڭ قولىغا قالغان بولسىمۇ ، 977 - يىلىدىن باشلاپ سەبۈق تېگىن دۆلەتكە يالغۇز ھاكىم بولغانىدى . ئۇنىڭ زامانىدا توخارىستان ، زەبۈلىستان ، گۇر ۋە بەلۇجىستانلار بۇ دۆلەتنىڭ دائىرىسىگە قوشۇلدى . سەبۈق تېگىن 997 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن دۆلەت مەلۇم ۋاقىت كىچىك ئوغلى ئىسمائىلنىڭ قولىغا قالغان بولسىمۇ ، ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەي ، ئۇنى قېرىندىشى مەھمۇد ئاغدۇرۇپ تاشلىدى .

سۇلتان مەھمۇد تەختكە چىققاندىن كېيىن ، سامانىيلار دۆلىتىنىڭ گۈمران بولۇش ئالدىدا تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ خوراسانىنى پۈتۈنلەي قولغا كىرگۈزدى . سۇلتان مەھمۇد 999 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە تۈرك دۇنياسىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ھۆكۈمرانى بولدى . شۇ يىللاردا ئۇ ھىندىستاننى ئىشغال قىلىش ئويىدا بولۇپ يۈردى . بىر تەرەپتىن ، قاراخانىيلار بىلەن ھەم يارىشىپ ، ھەم سوقۇشۇپ يۈرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھەر يىلى دېگۈدەك ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ تۇردى . شۇ تەرىقىدە دۆلىتىنىڭ چېگرىسىنى پەنجاپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلارغىچە كېڭەيتتى .

سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا غەزنەۋىيلەر دۆلىتى ئىنتايىن زور بىر تەھدىتكە ، يەنى سالچۇقىيلار باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلدى . ئۇ بىر تەرەپتىن ، ئوغۇزلارنىڭ تەھدىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقا تىرىشسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئىراقتا خەلىپىلىكنى ئالغان شىئە بۇۋەيھىلەر بىلەن ئۇرۇشتى ۋە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئىراقى ئەجەمنى ئۆز ئىمپې-

ىرىيىسىگە قوشۇۋالدى . ئۇ 1032 ـ يىلى ئۆلگەن چاغدا ھازىرقى ئافغانىستاندىن باشقا ، خوراسان ۋە ئىراقى ئەجەم ، توخارىستان ، سىئىستان ، پەنجاپ ، مۇلتان ۋە سىندنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ بولغانىدى .

سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئوغلى مەسئۇد 1040 ـ يىلى دەندانەكان سوقۇشىدا تۇغرۇل ۋە چاغرى بەگلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىكى سالچۇقىيلارغا قارشى تۇرۇپ ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ ۋە خوراسان پۈتۈنلەي سالچۇقىيلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ . غەزنەۋىيلەر خانلىقى شۇنىڭدىن كېيىن تاكى 1086 ـ يىلىغىچە ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ .

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ XI ئەسىردىكى ئەھۋالى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق . ئەمما شۇنىسى مەلۇمكى ، ئۇلار شۇ ئەسىردە بېشىبالىق رايونىدا ياشايتتى . ئەسلىدىمۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنى تىلغا ئېلىشتىكى مەقسىتىمىزمۇ مۇشۇ بېشىبالىق ئۇيغۇرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت . پروفېسسور ف .سۇمەر كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ، ئۇيغۇرلار 886 ـ يىللاردىلا بۇ رايونلارنى ماكان قىلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىر ئاجىز دۆلىتىمۇ بار ئىدى . مەلۇم بولۇشچە ، شۇ ئەسىردە ئۇلارنىڭ قاراخانىيلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەر دائىم ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە بىرمۇنچە زېمىنىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا سەۋەبچى بولغانىدى . شۇ دەۋردىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇ يەرلەرگە 951 ـ يىلى بىر ئۇيغۇر ئەلچى بارغانلىقىنى دەپ كېلىپ ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەن . بېشىبالىق رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا تېزدىن كۆچۈپ ، مەدەنىيەت سەۋىيىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىلىرى ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تۈرك ئەللىرىنىڭ ئەڭ مەدەنىي ئېلىگە ئايلانغانلىقى مەلۇم . X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى نۇرغۇن قىسمى بۇددا دىنىدا ئىدى .

بەشبالىق رايونىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندا ، ئۇنىڭ بەشبالىقتىكى بىر ژىلايەتنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ئۇنىڭ يېزىشچە ، «بۇ شەھەرلەرنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار ، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر . بۇ شەھەرلەر : سۇلمى ، قوچۇ ، چانبالىق ، بەشبالىق ۋە يېڭى بالىق شەھەرلىرىدۇر »(28) . بارتولدنىڭ دېيىشچە : ئورخۇن ئابىدىلىرى بىلەن ئۇيغۇر مەتىنلىرىدە يېزىلغان قوچۇ شەھىرى ھازىرقى قارا قوچۇ شەھىرى بولۇپ ، تۇرپانغا يېقىن ، ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ خارابىلىرىمۇ شۇ يەردە ئىكەن(29) .

كۇچا شەھىرى XI ئەسىردە ئىسلام ئەللىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ئىكەنلىكىنى ، تېخىمۇ ئېنىقراقى بۇ چېگرا كۇچانىڭ سەل شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە تىبەت رايونى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى چېگرىسى ھېسابلىناتتى(30) . ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى چېگرىسى شەرق تەرەپتە قومۇل شەھىرىگىچە سوزۇلغانلىقى مەلۇم . بۇ دۆلەتنىڭ شىمال تەرەپتىكى چېگرىلىرى توغرىسىدا ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمىز . لېكىن شۇ ئېنىقكى ، 840 ـ يىللىرا ئۇيغۇرلارنى يەڭگەن قىرغىزلار ئورخۇن رايونىدا ماكانلاشقان ۋە بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىمالدىكى قوشۇنىسى بولۇپ قالغانىدى . ئەمما 924 ـ يىللىرا كەلگەندە موڭغۇل ئىرقىدىن بولغان قارا قىتانلار قىرغىزلارنى يېڭىپ ، ئۇلارنى كونا يۇرتى بولغان يېنىسەي رايونىغا قايتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، شەرقتە ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ۋە XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇش قىلغان قارا قىتانلارنىڭ قول ئاستىدىكى جايلار ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالى بىلەن چېگرىداش بولغان بولۇشى مۇمكىن . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندىمۇ «دىۋان»دا ئۆتۈكەن ھەققىدە توختىلىپ :

«بۇ يەر تاتارستان چۆللىرىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ ، ئۇيغۇر زېمىنىغا يېقىن ئىدى» دېيىلگىنىگە قاراپ(31) ، ئۇيغۇر-لارنىڭ XI ئەسىردىكى شىمالىي قوشنىلىرى تاتارلار (موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغانلار) بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن چۈشەنچىگە كېلەيمىز .

يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا قاراپ ، ئۇيغۇرلار XI ئەسىردە كۆچا-نىڭ شەرقىدىكى ، ئاساسلىقى ، ئۇرۇمچى ، بېشبالىق ، تۇرپان ۋە قومۇل شەھەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈم-رانلىق قىلغان ، دەپ ئېيتالايمىز . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گەنسۇ رايونىدىمۇ سېرىق ئۇيغۇرلار مۇستەقىل ياشىغانلىقى مەلۇم بولسىمۇ ، تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن-دەك ، «دىۋان» يېزىلغان يىللاردا ئۇلار تاڭغۇتلارنىڭ ھۆكۈمرا-نلىقى ئاستىدا ئىدى . بىر قىسمى بولسا غەربكە كۆچۈپ كەتكەن-دى . يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، XI ئەسىردىكى تۈرك دۇنيا-سىنىڭ سىياسىي جەمئىيەتلىرىدىن بىرى — ئىدىل (ۋولگا) بۇلغارلىرىنىڭ دۆلىتى ئىدى . ئاتىللا قۇرغان ئۇلۇغ ھۇن ئىمپې-راتورلۇقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئىدىل بويىدا ماكان-لاشقان قۇتىرگۇر بۇلغارلىرى ، بۇ يەرلەرنىڭ يەرلىك خەلقى بول-غان فىن - ئوغۇرلار بىلەن بۇ يەرلەرگە خېلى بۇرۇنلاردا كەلگەن تۈركىي قوۋملارنىمۇ ئۆزىگە قارىتىپ ، XI ئەسىردە ئوتتۇرا ئى-دىل رايونىدا بىر دۆلەت قۇرغانىدى(32) . دەسلەپكى چاغلاردا تۈركلەرنىڭ قەدىمكى دىنىي ئېتىقادىدا بولغان بۇلغارلار XI ئەسىر-نىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركىستاندىن ۋە باشقا ئىسلام دۇنياسىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قە-لىشقا باشلايدۇ . ئاخىر 900 - يىلى بۇلغار ھۆكۈمدارلىرىدىن بولغان ئالمىش خان بۇ دىننى قوبۇل قىلىش بىلەن بۇلغار دۆلىتى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۇنجى تۈركىي خەلقلەر دۆلىتى بو-لۇپ قالىدۇ . ئالمىش خان 920 - يىلى باغداد خەلىپىسىدىن

دىنىي ئالىملار ۋە قۇرۇلۇش ئۇستىلىرىنى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلىدۇ . خەلىپە مۇقتەدىر بىللاھ ئەۋەتكەن كۆپ كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكى 922 - يىلىنىڭ مايى ئېيىدا بۇلغار مەملىكىتىگە كېلىدۇ . بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى تەركىبىدىكى ئىبن فەزلان يازغان ساياھەتنامىسىدە تۈرك ئەللىرى ، بولۇپمۇ بۇلغارلار ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ .

بۇلغارلار ئىدىل دەرياسى يولى ئارقىلىق كەڭ كۆلەمدە سودىگەرچىلىك قىلغانلىقى مەلۇم . ئوتتۇرا ئىدىل ئورمانلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان قۇندۇز ، سۈسەر ، تۈلكە ۋە ئاغمىخان قاتارلىق ھايۋانلار ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ . تۈركىستان ، ئىران ، ئەرەب ۋە ۋىزانتىيە ئەللىرىگە تېرىلغۇ كۆپ-رەك مۇشۇ يەردىن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى مەلۇم(33) . ئۇنىڭ-دىن باشقا بېلىقچىلىق ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، ھەسەل ھەرىسى بېقىشقا ئوخشاش ھۇنەرلەرمۇ بۇلغارلارنىڭ ئاساسلىق كەسىپلىرى ئىدى .

بۇلغار دۆلىتىنىڭ XI ئەسىردىكى سىياسىي ھاياتى ھەققىدە قولىمىزدا تولۇق مەلۇمات يوق . بۇ ئىلمىي ماقالىمىزنىڭ مەنبەسى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرىي بۇلغار ھەققىدە «ھەممىگە تونۇش بىر تۈرك شەھىرى»(34) دەپلا قويىدۇ . ئەمما ئۇنىڭ مۇشۇ سۆزىدىن ئىنتايىن چوڭ بىر تۈرك — ئىسلام شەھىرى بولغان بۇلغارنىڭ بارلىق ئىسلام دۇنياسىدا داڭق چىقىرىپ تونۇلغان بىر شەھەر ئىكەنلىكى چۈشىنىشلىك . مەھمۇد كاشغەرىي ساھسىن (ساكسىن)نمۇ «بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر ، بۇ سۇۋاردۇر »(35) دەپ ئىزاھلايدۇ . ئۇنىڭ بۇ ئىزاھاتىغا قاراپ ، بۇلغارلارنىڭ مەشھۇر شەھىرى بولغان سۇۋارنى ساھسىن (ساكسىن) دەپ ئاتىغان ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ . مەلۇمكى ، سۇۋار شەھىرى بۇلغارنىڭ 40 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان(36) . ھالبۇكى ، ساھ-

سىن ۋولگا ئېغىزىغا يېقىن بىر يەردە ، بۇگۇنكى ئەشتەرخان (ئاستىراخان) ئەتراپىدا ، ئېھتىمال كونا ئىدىلىنىڭ ئورنىدا بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئېتىراپ قىلىنماقتا(37) . بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا يا مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىككى شەھەرنى بىر شەھەر دەپ ھېسابلىغان ، يا بولمىسا سۇۋار شەھىرى ئەينى زامانىدا ساكسىن دەپمۇ ئاتىلاتتى . ئەمما بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نېمە دېيەلمەيمىز .

بۇلغار دۆلىتىنىڭ XI ئەسىردىكى چېگرىلىرىمۇ ئېنىق ئەمەس . پروفېسسور ئا .ن .قۇراتىنىڭ ئېنىقلىشىچە ، بۇلغارلار ئىشغال قىلىۋالغان جايلارنىڭ چېگرىلىرى شىمالدا ۋىياتكا دەريا-سى بىلەن كاما دەرياسى ، شەرقتە چىرمىشەن ، شۇشما ۋە زەي دەريالىرى ، جەنۇبتا چىرمىشەن بىلەن سامۇر دەرياسى ، غەربتە زۇيە دەرياسى بىلەن سۇرانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەر ئىدى .

XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى چارىكىدىن ئېتىبارەن تۈرك دۇنيا-سىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك سىياسىي جەمئىيىتى ئۇلۇغ سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق . بۇ يەردە ماقالىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۇچۇن ، قۇ-رۇلۇشى ۋە سىياسىي ھاياتى ھەققىدە كەڭ كۆلەمدە ئەسەرلەر يېزىلغان ئۇلۇغ سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئۇچىنچى چارە-كىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ، يەنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يېزىلغان يىللاردىكى ئەھۋاللىرىنى ئېيتىپ ئۆتۈش بىلەنلا چەكلىنىمىز .

تۇغرۇل بەگ بىلەن چاغرى بەگلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئو-غۇزلار 1040 ـ يىلى دەندانەكان قەلئەسىنىڭ ئالدىنقى تەرەپلىرە-دە غەزنەۋىيلەرنىڭ سۇلتانى مەسئۇدقا قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن ، مەلۇم ۋاقىت پۇتۇن خوراسانغا ئىگە بولۇشقا-نىدى . تۇغرۇل بەگ ئۆلگەن چاغدا (1063 ـ يىلى) ئاناتولىيە-نىڭ دەرۋازىلىرىدىن باشلاپ تاكى سىئىستانغىچە بولغان ئىران ۋە ئىراق قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى سالچۇقىيلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەنىدى . ئالپ ئارسلان زامانىدا قىلىنغان ھۇجۇملار نەتىجە-

سىدە ئىمپېراتورلۇقنىڭ چېگرىلىرى تېخىمۇ كېڭەيدى . بولۇپمۇ 1071 ـ يىلدىكى مالازگىرت غەلىبىسى ئاناتولىيىنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشىغا يول ئاچتى ۋە بۇ يەر ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ يۇرتى بولۇشقا باشلىدى .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يېزىلىشقا باشلىغان 1074 ـ يىلىدا ئۇلۇغ سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەختىدە مەلىكشاھ (1072— 1092 ـ يىللار) ئولتۇرغانىدى . ئۇنىڭ دەۋرى سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ دائىرىسى ناھايىتىمۇ كېڭەيگەن بىر دەۋر ئىدى . بۇ دەۋردە سالچۇقىيلارنىڭ چېگرىلىرى ئارال دېڭىزى بويلىرىدىن جەيھۇن دەرياسىغىچە سوزۇلاتتى . قاراخانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەرمۇ بۇ ئىمپېراتورلۇققا قارايتتى . بۇ دەۋردە قۇتال مىشىنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن نۇرغۇنلىغان ئوغۇز بەگلىرى ئاناتولىنى ئىشغال قىلىشقا كىرىشىپ ، ئون يىل ئىچىدە ئارال دېڭىزى بىلەن بوغاز ئىچىگىچە بولغان يەرلەرنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى(38) .

مەھمۇد كاشغەرىي سالچۇقىيلارنىڭ مۇشۇنداق قالتىس دەۋرىدە ياشىغان ۋە ئەسىرىنى مەلىكشاھنىڭ سەلتەنەتلىك دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يېزىشقا باشلىغان . شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇ سالچۇقىيلارنىڭ سۇباشى (قوماندانى) ھەققىدە توختالغىنىدا ئاددىيلا قىلىپ : «زامانىمىز سۇلتانلىرىنىڭ جەددىسىنىڭ ئىسمىدۇر »(39) دەپلا قويۇپ ، تۇغرۇل ۋە چاغرى بەگلەر بىلەن ئالپ ئارسلان ۋە مەلىكشاھنىڭ ئىسىملىرىنى تىلغا ئېلىپ قويمىغانلىقىغا ئەجەبلىنىمىز . بۇ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىسىملىرىنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىغان مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلارنىڭ يابا-قۇلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشىغا ئۆز ئەسىرىدە كۆپ ئورۇن ئاجراتقان بولسىمۇ ، ئۆز ئەسىرىنى يازغان باغداد شەھىرى بىلەن پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا داڭق چىقارغان مالازگىرت غەلىبىسى ھەققىدە بىر نەرسە دېمەيدۇ .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئەھۋالى ھەققىدە يۇقىرىقىدەك مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ شۇ ئەسىردىكى ئېتنىك ئەھۋالى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىپ ئۆتىمىز .

ئىزاھلار

(1) قاراخانىيلار دۆلىتى ۋە بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى سۇلالە ھەققىدە تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا قارالسۇن . رىشات گەنچ : «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ، ئەنقەرە ، 1981 ـ يىل ؛ ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 1927 ـ يىل ، 65— 89 ـ بەتلەر ؛ «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ، 1928 ـ يىل ، لوندون ، 234 ـ ، 256— 257 ـ ، 272— 273 ـ بەتلەر ؛ مىنورسكىي : «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، 1937 ـ يىل ، لوندون ، 277 ـ ، 283 ـ بەتلەر ؛ پرىتساك : «قاراخانىيلار» 251 ـ بەت ؛ فارۇق سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، ئەنقەرە ، 1967 ـ يىل ، 30 ـ ، 50 ـ ، 56 ـ بەتلەر . زەكى ۋەلىددىن توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» ، ئىستانبۇل ، 1970 ـ يىل ، 58 ـ ، 59 ـ بەتلەر . م .ئا كۆيمەن : «سالجۇقىيلار دەۋرىدىكى تۈرك تارىخى» ، ئەنقەرە 1962 ـ يىل ، 27 ـ بەت .

(2) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 30 ـ بەت .

(3) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، بەسىم ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 40 ـ بەت .

(4) ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆلگەن ۋاقتىنى پرىتساك («قاراخانىيلار» 6 ـ توم ، 253 ـ بەتتە) مىلادىيە 959 ـ يىلى دېسە ، ۋ .بارتولد («تۈركىستان» 255 ـ بەتتە) 955 ـ يىلى دەيدۇ .

(5) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 50 ـ بەت .

(6) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 280 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 410 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 — 344 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 577 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 183 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 254 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 610 ـ بەت .

(12) خوتەنلىك ئىشغال قىلىنىش تارىخىغا قاراڭ . پرىنتسىك : «قارا-خانىيلار» ئى .ئا . 6 ـ جىلد ، 253 ـ بەت .

(13) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 378 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب . ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 227 — 228 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 452 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

459 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم 600 ـ بەت .

(20) 16 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(21) بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 108 ـ بەت .

(22) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 56 ـ بەت .

(23) پرىتساك : «قاراخانىيلار» ، 255 ـ بەت .

(24) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 619 ـ بەت .

(25) ز .توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» ، 58 ـ بەت .

(26) م .لوكۆورس : «غەزنەۋىيلەر» ئى .ئا . 4 ـ جىلد ، 742 ـ بەت ؛ بارتولد : «تۈركىستان» ، 238 — 264 ـ بەتلەر .

(27) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 31 ـ بەت . ئۇيغۇرلار ھەققىدە بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى ھەققىدە ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ 82 ـ بېتىگە قارالسۇن .

(28) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 — 112 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 156 ـ بەت .

(29) بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 82 ـ بەت .

(30) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(31) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(32) ئا .ن .كۈرات : «بۈلغار» ئى .ئا . 2 ـ جىلد ، 781 ـ ، 796 ـ بەت ؛ ئا .ن .كۈرات : « XVIII — IV ئەسىرلەردىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالى

بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» ، ئەنقەرە ، 1972 ـ يىل ، 108 ـ ، 118 ـ بەتلەر ؛ ئا .باتتال تايماس : «قازان تۈركلىرى» 18 ـ ، 23 ـ بەتلەر .

(33) ئا .ن .كۈرات : «XVIII—IV ئەسىرلەردىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» ، 114 ـ بەت .

(34) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 595 ـ بەت .

(35) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .

(36) ئا .ن .كۈرات : «بۇلغار» 787 ـ بەت .

(37) ئا .ي .ياكۇبوۋسكىي : «ئالتۇن ئوردا ۋە ئۇنىڭ زەئىپلىشىشى» ، 9 ـ بەت .

(38) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» 101 ـ بەت ؛ م .ئا .كۆيمەن : «سالچۇقىيلار دەۋرىدىكى تۈرك تارىخى» ؛ ئى .كافەس ئوغلى : «سۇلتان مەلىكشاھ دەۋرىدىكى بۇيۇك سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى» ؛ ئۇ .تۇران : «سالچۇقىيلار تارىخى ۋە تۈرك ـ ئىسلام مەدەنىيىتى» .

(39) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 624 ـ بەت .

2 . ئېتنىك ئەھۋالى

مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە «تۈرك خەلقىنىڭ قەبىلىلىرى ھەققىدە سۆز» دەپ بىر بۆلۈمنى ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىنىڭ تىزىملىكىنى بېرىدۇ . ئۇ بۇ توغرىدا شۇنداق يازىدۇ : «تۈركلەر ئەسلىدە 20 قەبىلىدۇر . بۇلاردىن ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سانىنى پەقەت ئاللالا بىلىدۇ . مەن بۇلاردىن ئاساسىي قەبىلە ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم . ئۇرۇق ـ ئايماقلىرىنى تاشلىدىم . پەقەت ھەممە ئادەمنىڭ بىلىشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغانلىرىنى ، ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى (ئۇرۇقلىرىنى) ، ماللىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنى يازدىم . مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى مۇسۇلمان بولمىسۇن ، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈن چىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم ، رۇمغا ئەڭ يېقىن جايلاشقان قەبىلە پەچەنەك ، ئۇنىڭدىن قالسا قىپچاق ، ئوغۇز ، يەمەك ، باشقىرت ، باسمىل ، قاي ، ياباقۇ ، تاتار ، قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر . قىرغىزلار چىن ئۆلكىسىگە يېقىن جايلاشقان . بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن شەرققە قاراپ سوزۇلغان . ئۇنىڭدىن كېيىن چىگىل ، توخسى ، ياغما ، ئۇغراق ، چارۇق ، چومۇل ، ئۇيغۇر ، تاڭغۇت ۋە قىتانلار تۇرىدۇ . قىتان — چىن دېمەكتۇر . ئۇلاردىن كېيىن تاۋغاچ تۇرىدۇ ، بۇ ماچىن دېمەكتۇر . بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ .»(1)

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، بۇ ساناپ ئۆتۈلگەن ئەللەردىن بىرى بولغان ئوغۇزلارنىڭ ئاساسىي شەھەر-

لىرى XI ئەسىردە يەنىلا سەيھۇن (سىر دەريا) بويلىرىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىمۇ يەنىلا مۇشۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ياشايتتى. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇلۇغ سالچۇقىيلارنىڭ ئىشغالىيىتى بىلەن يېقىن شەرق ئۆلكىلىرىگە تارقالغان ئوغۇزلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى قەدىمكى يۇرتلىرىدا قېلىپ، بۇ ھەربىكەتلەرگە قاتناشمىغان. «دىۋان»نىڭ بەزى جايلىرىدا XI ئەسىردىكى ئوغۇزلارنىڭ يەرلىرى ۋە شەھەرلىرى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن: مەھمۇد كاشغەرىي تۈركچە «ئۆگۈز» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، بۇ سۆز ئومۇمەن «چوڭ ئېقىن سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى، ئوغۇزلار بەنەگىت دەرياسى دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان سەيھۇن دەرياسىنىمۇ ئۆگۈز دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ۋە ئوغۇز شەھەرلىرىنىڭ شۇ دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىنىڭمۇ شۇ دەريا بويلىرىدا ياشايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ(2). پروفېسسور ف.سۇمەرنىڭ ئېنىقلىشىغا ئاساسلانغاندا، XI ئەسىردىكى ئوغۇزلار ھازار دېڭىزىدىن باشلاپ سىر (سەيھۇن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى فاراب (قاراچۇق) ۋە ئىسفىجاب (ئىسپىجاب — سايرام) غىچە بولغان جايلار بىلەن بۇ دەريانىڭ شىمالىدىكى بوز قىرلاردا ياشايتتى(3). ئىسفىجابنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ سىر دەرياسىغا پاراللېل ھالدا سوزۇلغان قاراچۇق سىرا تاغلىرى ئەتراپىدىمۇ ئوغۇزلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنىڭ ياشىغانلىقى ئېنىق. مەھمۇد كاشغەرىي قاراچۇق، فاراب شەھىرىنىڭ، يەنى ئوغۇز يۇرتىنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(4). خەرىتىسىدىمۇ قاراچۇقنى ئوغۇزلارنىڭ يۇرتى، دەپ ئىزاھلايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندىمۇ، ئوغۇزلارنىڭ يۇرتى XI ئەسىردىمۇ X ئەسىردىكىگە ئوخشاشلا غەربتە ھازار دېڭىزىغا بېرىپ تاقالغانلىقى مەلۇم. ئىسلام ساياھەتچىلىرى «سىياھ كۆھ» دەپ نام بەرگەن يېرىم ئارالنى X ئەسىردە ئوغۇزلار

ئىشغال قىلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يېرىم ئارالنى تۈركچە «مانغىشلاق» دەپ ئاتاشقانىدى(5) . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مانغىشـ لاقنى XI ئەسىردىكى ئوغۇز ئۆلكىسىنىڭ بىر يېرىنىڭ ئىسمى ، دەپ كۆرسىتىدۇ(6) .

مەھمۇد كاشغەرىي ئاتاپ ئۆتكەن ئاساسلىق ئوغۇز شەھەرلەـ رى سابران(7) ، سىتكۇن(8) ، سۇغناق(9) ، قارناق(10) ۋە يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان قاراچۇق(11) شەھەرلىرىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىي بۇلارنىڭ ئوغۇز شەھەرلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ ، شۇ ئەتراپتا ئىكەنلىكى ئېيتىلغان سايرام (ئىسفىجاپ ، بەيزا)(12) شەھىرى ھەققىدە مۇنداق بىر نەرسىنى دېمەيدۇ . ئەھۋالغا قارىغاندا ، سايرام قارلۇق شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئوغۇزلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ چېگرىسى بولسا كېرەك . يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان شەھەرلەر ھەققىدە پروفېسسور سۇمەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ ، ئۇلارنىڭ جايلاشقان يەرلىرىنىمۇ ئېـ نىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن(13) ، ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم ف . كۆپرۈـ لۈمۈ بۇ شەھەرلەر ھەققىدە «دىۋان»غا ۋە ئىسلام تارىخچىلىرىغا ئاساسەن ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەنىدى(14) .

پروفېسسور ف .سۇمەر بۇرۇنلا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك ، سىر دەريا ئوغۇزلىرى XI ئەسىردە 24 قەبىلىدىن تەشكىل تاپقانـ دى(15) . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىردە تۈركمەنلەرنى تونۇشتۇـ رۇپ كېلىپ : «بۇلار ئوغۇزلاردۇر» دەيدۇ ۋە بۇلارغا «تۈركـ مەن» دېگەن ئىسىمنىڭ قويۇلۇشى ھەققىدە خېلى ئۇزۇن بىر ئەپسانىنى سۆزلىگەندىن كېيىن : «تۈركمەنلەر ئەسلىدە 24 قەبـ لىدۇر . لېكىن ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ . شۇڭا ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ »(16) دەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا «ئوغۇز» دېگەن سۆز ئىزاھلانغاندا «تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى ، ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر ، ئۇلار 22 ئۇرۇق (بطن)دۇر ، ھەربىر ئۇرۇقـ

نىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالليتىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار . بۇ بەلگىلەر ئۇلارنىڭ ھايۋانلىرىنىڭ ، ئاتلىرىنىڭ ۋە مىنىدىغان باشقا ھايۋانلىرىنىڭ بەلگىسىدۇر . ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇۋالىدۇ »(17) دەيدۇ .

ئوغۇزلارنىڭ 24 قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى دەپ ئۆتۈكەن مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى زاماندا بۇ قەبىلىلەردىن 22سىنى رەتكە تىزىپ چىقىپ ، بۇلارنىڭ ئىسىملىرى بىلەن تامغىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئۇلارنى قان ـ قېرىنداشلىقىنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ رەتكە تىزغان مەھمۇد كاشغەرىي «زامانىمىز-نىڭ سۇلتانلىرى شۇلارديىدۇر »(18) دېيىش ئارقىلىق ، قەبىلە-لەرنى شۇ زاماندىكى سىياسىي مەرتىۋىسىگە قاراپ رەتكە تىزىپ چىققانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . قېنىق قەبىلىسىدىن كېيىنكى قەبىلە-لەر مۇنداق تەرتىپتە يېزىلىدۇ : قايىغ ، بايۇندۇر ، ئىۋا (يىۋا) ، سالغۇر ، ئافشار ، بەگ تىلى ، بۇگدۇز ، بايات ، يازغىر ، ئەيمۇر ، قارا بۆلۈك ، ئالقا بۆلۈك ، ئىفدىر ، ئۇرەگىر (يۇرەگىر) ، تۇتىرقا ، ئۇلا يۇنتلۇغ (ئالا يۇتلۇغ) ، تۇگەر (تۆگەر) ، پەچەنەك ، چۇۋال-دار ، چەپنى ، چارۇقلۇق .

بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك ئوغۇز قەبىلىلىرى ھەققىدىكى تولۇق بىر ئىسىملىك رەشىدىدىن تەرىپىدىن بېرىلگەن(19) .

مەھمۇد كاشغەرىي «خالاچ » دەپ ئاتالغان ، بەزى جەھەتلەردە ئوغۇزلاردىن باشقىچە بولغانلىقى ئۈچۈن «ئوغۇزلار » دەپ ھېساب-لانايدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىككى قەبىلىنىڭ ئىسمىنى تىزىملىككە كىرگۈزمەيدۇ ۋە باشقا جايلاردىمۇ بۇلارنىڭ ئىسىملە-رىنى يازمايدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇ «سانى ئاز ، تامغىسى نامە-لۇم » دەپ كۆرسەتكەن چارۇقلۇق قەبىلىسىنىڭ ئىسمىمۇ رەشىدە-دىننىڭ تىزىملىكىدە يوق . رەشىدىدىننىڭ ئەسىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي تىزىملىككە كىرگۈزمىگەن قەبىلىلەرنىڭ ئىسمى ئۇچ-رايدۇ . ئۇلار : ياپارلى ، قىزىق ، قارقىن بولۇپ ، پروفېسسور

ف .سۇمەرنىڭ قارىشىچە ، بۇلاردىن قىزىق بىلەن قارقىندىن بە-
رىنى مەھمۇد كاشغەرىي تىزىملىككە كىرگۈزمىگەن ئىككى قەبە-
لىدىن بىرى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . يەنە بىرىمۇ
شۇ ئىككى قەبىلىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىنلىكى مەنتىقىغە ئۇيۇ-
غۇن كېلىدۇ . «چۇنكى ھەر ئىككى قەبىلە بىر شاختا ، يەنى
يىلدىزخاننىڭ (يۇلتۇزخان) ئوغۇللىرىدىن پەيدا بولغان . ھالبۇ-
كى ياپارلى قەبىلىسى باشقا بىر ئۇرۇقتىن ، يەنى ئايخاننىڭ ئوغۇل-
لىرىدىن پەيدا بولغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، ياپارلى قەبىلىسى رەشىدىدىن-
نىڭ كىتابىدا ئىسمىنىڭ قانداق مەنىدە كەلگەنلىكى يېزىلمىدىغان
بىرىدىنبىر ئۇرۇقتۇر ، شۇنداقلا ، ھېچقانداق يەردە نە چارۇقلۇق-
قا ، نە ياپارلىغا ئائىت تارىخىي خاتىرىنى ، ئۇلارنىڭ يەر ئىسمى
ياكى بىرەر تەشكىلاتنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكىنى ئۇچراتقىنىمىز يوق .
قىسقىسى ، رەشىدىدىن يازغان «ياپارلى» سۆزى مەھمۇد كاشغەرىي
يازغان چارۇقلۇقنىڭ ئورنىدىكى ئىسىم ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ تە-
زىملىككە كىرگۈزمىگەن ئىككى قەبىلە بولسا قىزىق ۋە قارقىنلار
ئىكەنلىكىنى كۆچلۈك تۇرده تەخمىن قىلالايمىز »(20) .

مەھمۇد كاشغەرىي ئوغۇز قەبىلىلىرى ھەققىدە يۇقىرىقىدەك
مەلۇماتلارنى بېرىپ ، تىزىملىكىنى رەتلەپ چىققاندىن كېيىن :
«يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئۇرۇقلىرىدۇر .
بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئايماقلىرى بار . گەپنى قىسقارتتىم
ۋە ئۇلارنى ئېيتىپ ئولتۇرمىدىم . بۇ ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرى ،
ئۇلارنى پەيدا قىلغان ئەڭ قەدىمكى بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر »
دەيدۇ ۋە ئەرەبلەردىمۇ شۇنداق بولغانلىقىغا دائىر مىسال
كەلتۈرىدۇ .

مەيلى «دىۋان»دا بولسۇن ، مەيلى باشقا ئىسلام مەنبەلىرىدە
بولسۇن ، نۇرغۇنلىغان ئوغۇز شەھەرلىرىنىڭ بارلىقىنىڭ سۆز-
لەنگەنلىكى ئوغۇزلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنىڭ ئولتۇراقلاشقان
تۇرمۇشقا كۆچكەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر . پروفېسسور ف .سۇ-

مەرنىڭ ئېيتىشچە ، ئوغۇزلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنىڭ ئولتۇراقلىشىپ ياشاشقا باشلىغانلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى ، ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ئىدى(21) ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسلامىيەت قانچە كەڭ تارقالغانسېرى ۋە كۆچەيگەنسېرى ئولتۇراقلىشىشمۇ شۇنچە تەرەققىي تاپقانىدى .

بىراق ، كۆچمەن ئوغۇزلار ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان ئەلدىن ئىرىنى زادىلىق قىلىپ ، ياتۇق (ھۇرۇن) دەپ ئاتىشاتتى . «ياتۇق نەڭ» دېگەن سۆز تاشلانغان ، ئۇنىتۇلغان دېگەن مەنىلەردە ئىكەنلىكىنى ۋە ھۇرۇنلار «ياتۇق كىشى» دېيىلىدىغانلىقىنى دەپ ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىي : «ئوغۇزلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر باركى ، شەھەردىن تاشقىرى چىقمايدۇ ۋە ئۇرۇش قىلمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنداقلارنى ‹ياتۇق كىشى › دېيىشىدۇ . بۇ ھۇرۇنلار ۋە تاشلانغانلار دېگەنلىك بولىدۇ » دېيىش بىلەن ، كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ ياشايدىغانلارغا قانداق قارايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ(22) . ئېھتىمال ، ئوغۇز شەھەرلىرىدە شۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقلەرمۇ بولسا كېرەك . بۇلارنىڭ ئىچىدىكى پارسلارنى ئۇلار «سۇقاق» دەيدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ(23) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېزىشچە ، ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقىدىن بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنى ئۇنتۇپ قالغان ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىدا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلەتكەن(24) . لېكىن ، ئۇ يەنە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئىچىدە ئەڭ ساپ تىل ئوغۇزلارنىڭ تىلى ئىدى(25) ، دەيدۇ .

خۇلاسە قىلىپ ئېيتساق ، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئوغۇزلار ئۆز ئېلىدىن توپ - توپ بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىپ كۆچۈشكە باشلىغان . پروفېسسور ف .سۇمەرنىڭ پىكرىچە(26) ، بۇ توپلارنىڭ دەسلەپكى قىسمى ھازار دېڭىزى بويىدىكى يېرىم ئارالغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يەرگە «مانغىشلاق» دەپ نام بەرگەن .

گەن . ئىككىنچى توپى بولسا سالچۇقىيلارنىڭ باشچىلىقىدا يېقىن شەرق ئۆلكىلىرىگە بارغان ۋە سالچۇقىيلار ئىشغال قىلىۋالغان جايلارغا تارقالغان . ئۇچىنچى بىر توپى بولسا XI ئەسىردە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن بالقانغا ئۆتكەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئوغۇز-لارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولغان بىر توپى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى شەھەرلەرگە ماكانلاشقانىدى . مەھمۇد كاشغە-رىي ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەن ھالەتتە سىر دەريا بويلىرىدا ياشايدۇ ، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئوغۇزلار توپىمۇ دەل شۇلار ئىدى ، ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئۇلار ئوغۇز ئېلىنىڭ ئەسلىدىكى ئاساسىي قىسمى بولسا كېرەك(27) . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزى بىلەن زامانداش ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر ئۆلىمانىڭ ئىسمىنىڭ «ئازاق» ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ(28) . بىز ھېچقانداق مەلۇمانقا ئىگە بولمىغان بۇ بەگ قەدىمكى ئوغۇز يۇرتىدا قېپقالغان ئاساس-لىق ئاھالىنىڭ بەگلىرىدىن بىرى بولۇشى ئېھتىمال .

XI ئەسىردە مەۋجۇتلۇقى بىزگە مەلۇم بولغان يەنە بىر تۈركىي قوۋم — قارلۇقلاردۇر . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە تۈركىي قوۋملارنى ساناپ كېلىپ قارلۇقلارنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالمايدۇ . لېكىن ئۇ ئەسىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا قارلۇقلار ھەققىدە بەزىبىر مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئەسەرنىڭ بە-شىنچى 20 تۈركىي قوۋم ئىچىدە قارلۇقلارنىڭ يوقلۇقى ئېھتى-مال ئۇنتۇلۇپ قالغانلىقتىن بولۇشى ، شۇنداقلا بۇ تۈركىي قوۋم شۇ چاغدا ، بۇرۇنقى رولىنى يوقىتىپ قويغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسە-ۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . ئەمەلىيەتتە بولسا ، قارلۇق قوۋمىنى تەشكىل قىلغۇچى بەزى قەبىلىلەر X ئەسىردىن باشلاپ مۇھىم روللارنى ئويناپ ، مۇستەقىل بىر ئەل ھېسابلىنىپ كەلگەنىدى .

ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كۆك تۈرك ئىمپېراتورلۇقىنى ئاغدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان قارلۇقلار ئۇلار بىلەن ھاكىمە-يەت تالىشىپ يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن غەربىي تۈرك ئەللىرىگە

كۆچۈپ بارغانلىقلىرى مەلۇم . قارلۇقلار X ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسفىجابدىن ئىسىسقكۆلنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا ياشايتتى(29) . مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردە قارلۇقلارنىڭ قەيەردە ياشىغانلىقلىرى ھەققىدە ھېچقانداق ئوچۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ. لېكىن ، قارلۇق ئېلىنى تەشكىل قىلغان قەبىلىلەردىن چىگىل ۋە تۇخسىلارنىڭ قارلۇقلارنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىدە ياشىغانلىقلىرى نەزەردە تۇتۇلىدىغان بولسا ، قارلۇقلار XI ئەسىردىمۇ بۇرۇنقى يۇرتلىرىدا ، يەنى يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان رايوندا ياشايتتى ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلار ھەققىدە : «كۆچمەن تۇركلەردىن بىر قەبىلىنىڭ ئىسمى ، ئوغۇزلاردىن ئايرىم ، ئوغۇزلاردەك تۇركمەندۇر »(30) دەيدۇ ، ھەتتا ئۇ قارلۇقلار ھەققىدە توختالغاندا «قارلۇق تۇركمەنلەر »(31) دېگەن ئىبارىنىمۇ قوللىنىدۇ . بۇ ئەھۋالغا قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، پروفېسسور فارۇخ سۈمەر كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك ، X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا «تۇركمەن » دەپ ئاتالغان جامائەتنىڭ قارلۇقلار ئۆلكىسىدە ياشىغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىقى ، ئىككى جامائەت ئارىسىدىكى «يۇرتداشلىق ھەم شەھەرلىك» مۇناسىۋىتىدىن بولسا كېرەك(32) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرى بويىچە ئېيتقاندا XI ئەسىردە قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرى ھەر خىل نام - ئاتاقلار بىلەن ئاتىلاتتى . بۇ قەبىلىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلگەن ناملاردىن بىرى «چوغلان» ئىدى(33) . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلارنىڭ كاتتىلىرى يەنە «ساغۇن»(34) ۋە «كۆل ئىركىن»(35) دېگەندەك نامىلاردىمۇ ئاتىلاتتى . چوغلان ۋە ساغۇن دېگەن سۆزلەر ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەندۈرۈش بەرمىگەن مەھمۇد كاشغەرىي ئىركىن دېگەن سۆزنىڭ توپلانغان بىر نەرسە ، دېگەن مەنىنى كەلگەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ ، «كۆل ئىركىن» دېگەنلىك «ئەقلى كۆل-

دەك توپلانغان ، تولغان » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى دەيدۇ ۋە بۇنى چۈشەندۈرىدىغان بىر خەلق ماقالىسىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ . بارتولد مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتىپ ئۆتكەن «كۆل ئىركىن »دىكى كۆل «كۆل» سۆزىنىڭ بۇزۇلۇپ ئېيتىلىشى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ(36) . بىراق بۇ نام ـ ئاتاقلار قارلۇق ئېلىنىڭ باشلىقلىرىغىلا بېرىلەتتىمۇ ياكى بارلىق يۇرت چوڭلىرىغا بېرىلەتتىمۇ ؟ «دىۋان»دا بۇ ھەقتە ئوچۇق بىر نەرسە دېيىلمەيدۇ . دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، «دىۋان»دا قارلۇقلارنىڭ يابغۇسى بارلىقى تىلغىمۇ ئېلىنمىغان . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە دېمىگەنگە ئوخشاش 982 ـ يىلى يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم»دىمۇ «بۇرۇنلاردا قارلۇق ھۆكۈمدارلىرى ‹ياب-غۇ › ، دەپ ئاتىلاتتى»(37) دېيىلىپ ، ئەسەر يېزىلىۋاتقان كۈنلەر-دە قارلۇقلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا يابغۇ ئۇنۋانلىق رەھبەرلەر يوقلۇقىنى بايان قىلىدۇ . يۇقىرىقىلار ئارقىلىقمۇ ئۇلار يۇقىرىدا بىز كۆرسەتىپ ئۆتكەن سەۋەبلەر تۈپەيلى XI ئەسىردە بۇرۇنقى روللىرىنى يوقىتىپ قويغانلىقلىرىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيمىز .

ئەينى دەۋردە ياشىغان ۋە X ئەسىردىن باشلاپ مۇستەقىل بىر قووۋم دەپ ھېسابلانغان چىگىللەر ئەسلىدە قارلۇقلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىكەنلىكى مەلۇم . «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە كۆرسىتىل-شىچە ، چىگىللەر X ئەسىردە ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى(38) . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ بېشىدا تۈركلەرنىڭ ياشىغان يەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شېۋىلىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە ، «قارلۇق» دېگەن ئى-سىمنى زادىلا تىلغا ئالمايدۇ ۋە جۇغراپىيونلارمۇ ئۇلار ياشىغان جايلارنى ئايرىپ كۆرسەتكەندىمۇ چىگىل ، ياغما ۋە تۇخسىلارنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ چىگىللەر ھەققىدىكى ئېنىق مەلۇماتىغا قاراپ XI ئەسىردە ئۇلارنىڭ قەيەرلەردە ياشىغانلىقلىرىنى بىلىۋا-لالايمىز . ئۇنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇلاردىن بىرى —

كۆچمەن چىگىللەر بارسخانىنىڭ نېرىسىدىكى قۇياستا ئولتۇراقلاش-
قانىدى . ئۇنىڭ ئەسىرىدە چىگىل ۋە تۇخسى دېگەن شەھەرچىلەر-
نى ئىچىگە ئالغان بارسخانىنىڭ نېرىسىدا يەنە شۇنداق ئىسىملىك
ئۇچ بازارچە (قۇياس) بارلىقى كۆرسىتىلگەن . ئۇلاردىن بىرى
سابلىغ قۇياس ، ئىككىنچىسى ئۇرۇق (ئاق) قۇياس ، ئۇچىنچىسى
قارا قۇياس ئىسىملىرى بىلەن مەلۇم ئىدى(39) . چىگىللەرنىڭ
يەنە بىر قىسمى ئارغۇ شەھىرى بولغان تىراز (تالاس)غا يېقىن جايدىكى
بىر بازاچىغا ئولتۇراقلاشقانىدى . ئۇچىنچىسى ، قەشقەر ئەتراپىدە-
كى بىر قىسىم يېزىلاردا ياشايتتى . بۇ ، پروفېسسور ف .سۇمەر
كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ، گەردىزى «توققۇز قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ»
دەپ كۆرسەتكەن قارلۇقلارنىڭ ئۇچ قەبىلىسىنى چىگىللەر بارلىق-
قا كەلتۇرگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ(40) .
مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە ، ئوغۇزلار چىگىللەرنىڭ يۇرتىغا
يېقىن ئولتۇرغانلىقلىرى ئۈچۈن ، ھەر دائىم ئۇلار بىلەن ئۇرۇ-
شۇپ تۇراتتى . ئارىلىرىدىكى دۈشمەنلىك «دىۋان» يېزىلىۋاتقان
چاغلاردىمۇ داۋام قىلىۋاتقانىدى . ئەھۋالغا قارىغاندا ، چىگىللەر
XI ئەسىردە شۇنچىلىك مۇھىم بىر جامائەت ھالىغا كەلگەنىدىكى ،
ئوغۇزلار سەيھۇندىن چىنغىچە بولغان يەرلەردىكى تۈركلەرنىڭ
ھەممىسىنى «چىگىل» دەپ ئاتىشاتتى(41) . شۇنداق بولغىنى
ئۈچۈنمۇ ئۇلارنىڭ شۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ماۋەرائۇن-
نەھىر گىمۇ تارقالغانلىقىنى كۆرەلەيمىز(42) . مەھمۇد كاشغەرىي-
نىڭ ئىلا (ئىلى) دەرياسى ھەققىدە سۆزلىگەندە : «تۈركلەردىن
ياغما ، تۇخسى ۋە چىگىللەردىن بىر قىسمى چۈشۈپ ئورۇنلاشقان
جىلغىدۇر »(43) دېگەن سۆزنىڭ قاراپ ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى XI
ئەسىردە تۇخسى ۋە ياغمىلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغانلىقىنى
بىلگىلى بولىدۇ .

«دىۋان»دا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر قاتاردا كۆرسە-
تىلگەن تۇخسىلارغا كەلسەك ، بۇلارمۇ قارلۇقلارنىڭ بىر قەبىلە-

سى ئىدى . «ھۇدۇدۇل ئالەم»گە ئاساسلانغاندا ، X ئەسىردە تۇخسىلار ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىي شىمالىدا ، چۇ دەرياسىنىڭ سول تەرىپىدە ياشايتتى(44) . مەھمۇد كاشغەرىي بولسا ئۇلارنى «قۇياستىكى بىر تۈرك قەبىلىسى»(45) دەپ تىلغا ئالىدۇ . قۇياس بارسخانىنىڭ نېرىسىدا (شەرقىدە) ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغىنىغا قارىغاندا ، ئۇلار «تۇخسى چىگىل» دەپمۇ ئاتىلاتتى . ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئارقىلىق تۇخسىلار چىگىللەرنىڭ قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن . گەردىزى(46) بىلەن مەرۋەزى(47) بولسا ئۇلارنى قارلۇقلارنىڭ بىر قەبىلىسى ، دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ . يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك چىگىللەرمۇ قارلۇقلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى دېيىلگەندە ، مەيلى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بولسۇن ، مەيلى گەردىزى ۋە مەرۋەزىنىڭ بولسۇن ، بۇ ھەقتە يازغانلىرى بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ . لېكىن مىنورسكىلا گەردىزىنىڭ بەزى سۆزلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇخسىلار بۇرۇنقى تۈرگىشلەرنىڭ قالدۇقى ئىدى ، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ(48) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن تۇخسىلارنىڭ بىر قىسمى قۇياستا چىگىللەر بىلەن بىللە ياشىغانلىقى مەلۇم بولغىنىدەك ، باشقا بىر قىسمى ياغما ۋە چىگىللەر بىلەن بىللە ئىلى دەرياسى بويلىرىدا ياشىغانلىقىمۇ مەلۇم . بۇنىڭغا قارىغاندا ئۇلار X ئەسىردە بۇرۇن ماكانلاشقان چۇ دەرياسىنىڭ بويلىرىدىن كۆچۈپ تېخىمۇ شەرق تەرەپكە ، ئىلى دەرياسىنىڭ بويلىرىغا تارقالغانلىقى مەلۇم . بۇ قارلۇق قەبىلىسى چىگىللەرگە قارىغاندا ئۇنچىلىك مۇھىم قەبىلە بولمىغانلىقىمۇ مۇمكىن .

تۇخسىلارنىڭ تىل جەھەتتە ياغمىلار بىلەن ئورتاقلىقتا ئىكەنلىكىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، تۈركلەرنىڭ كۆپچىلىكى پارسچە سۆزلىشىدىغانلارنى «تات» دەپ ئاتىغاندەك ، تۇخسى ۋە ياغمىلار

ئۇيغۇرلارنىمۇ «تات» دەپ ئاتىشاتتى(49) .

XI ئەسىردىكى تۈرك ئەللىرىدىن يەنە بىرى ئەزگىش ئىدى . پروفېسسور ف .سۇمەرنىڭ كۆرسەتمىشچە(50) ، ئىبن خۇرداد-بىخنىڭ ئەسىرىدىمۇ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئەزگىشلەر مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا ، XI ئەسىردە پەرغانىدىكى ئۆزجەند (ئۆزكەنت)دە ئولتۇراقلاشقاندى(51) . لېكىن ئىسمى تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن بۇ ئايماق ئاندىچە تونۇلۇپ كەتمىگەنلىكى مەلۇم .

X ئەسىردىكىگە ئوخشاش XI ئەسىردىمۇ ئاساسلىق تۈركىي قوۋملاردىن بىرى ياغمىلاردۇر . بۇلار X ئەسىردە كۆپرەك قەشقەر ۋە ئۇنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىدە ياشايتتى . تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، بۇ قوۋم توقۇز غۇزلاردىن (ئۇيغۇرلار-دىن) ئىدى(52) . بۇنداق مەنبەلەردىن بىرى بولغان «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە(53) ياغمىلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى توقۇز غۇز ھۆكۈمرانلار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى سۆزلىنىدۇ . ياغمىلار ئىھتىمال ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قوۋم بولۇپ ، ئۇيغۇر دۆلەتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن (840 - يىلى) غەربكە كۆچۈپ ، قەشقەر رايونىغا كەلگەن ۋە بۇ يەرنى قارلۇقلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ ئۆزىنىڭ يۇرتى قىلىۋالغان بولسا كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇلارنىڭ «قارا ياغما» دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمۇ(54) ئۇلارنىڭ مەلۇم ۋاقىت ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن . ئۇلار غەربكە كۆچۈش جەريانىدا يۇقىرىدا دېيىلگەندەك ، ئۇلارغا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قوشۇنى باشچىلىق قىلغانىدى . بۇ خانلىقنىڭ ئەزالىرى بۇغراخان ئۇنۋانىدا ئاتىلاتتى(55) . مانا بۇ ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ئەڭ كۈچلۈك ئىسپاتتۇر . «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە كۆرسىتىلىشىچە ، ياغمىلار ئىنتايىن كۆپ قەبىلىلەردىن مەيدانغا كەلگەنىدى .

بۇ قەبىلىلەردىن بىرى بۇلاق ئىدى(56) . «دىۋان»دىمۇ جامائەت-لەرنىڭ تۇرى ئىچىدە تىلغا ئېلىنغان بۇ بۇلاقلار ، ئۇنىڭ دېيىشى-چە مەلۇم ۋاقىت قىپچاقلارغا ئەسىرگە چۈشكەن ، ئۇلارنىڭ ئاسا-رىتىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن «ئەلكە بۇلاق» دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغانلىقى مەلۇم(57) .

XI ئەسىردە ياغمىلار ياشىغان بەزى يەرلەر چىگىل ۋە تۇخ-سىلارنىڭ يۇرتلىرى ئىدى ، دەپ سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئۇلارنىڭ خېلىلا مۇھىم بىر قىسمى XI ئەسىردە ئىلى دەريا بويلىرىدا ياشىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «ئاقتېرەك»نى ياغما ئۆلـ-كىسىدىكى ئىلى دەريا‌سى قىرغىقىدىكى بىر «ئۆتەك»(58) دەپ تەرىپلەيدۇ . بۇ سۆزمۇ ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكـ-نى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇ تىرازغا يېقىن جايدىكى ياغما ئىسىملىك بىر يېزىنى تىلغا ئېلىپ ، بۇ يېزا ئىسمىنىڭمۇ ياغما قەبىلىسىنىڭ ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ(59) . يۇقىرىدا بۇ ياغما ، تۇخسى ۋە چىگىللەرنىڭ بىر قىسمى ياشايدىغان جايلار ، دەپ ئىلى دەريا‌سى بويلىرىنى كۆرسەتكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشـ-غەرىي بۇلاق قەبىلىسىنىڭ قەيەردە ياشايدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇـ-مات بەرمىگەن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن رايونىنىڭ قىپچاقلارغا يېقىن جايىدا ، چۈ ياكى تالاس دەريا‌سى ئەتراپىدا ياشىغانلىقلىرىنى تەخمىن قىلالايمىز(60) . XI ئەسىردە قىپچاقلارنىڭ شەرقىي جەنۇب چېگرىسى تالاسنىڭ يېنىغچە سو-زۇلغانلىقىنى تۆۋەندە سۆزلەپ ئۆتىمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي چىگىل ، تۇخسى ۋە ياغمىلارنىڭ يۇرتىغا مۇناسىۋەتلىك دەپ يازغان يەنە بىر جامائەت ئارغۇلاردۇر . «دە-ۋان»دا ، ئارغۇلارنىڭ تىرازدىن بالاساغۇنغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىزاھلىشىغا قارىغاندا ، ئەسلىدە «ئارغۇ» دېگەن سۆز «ئىككى تاغ ئارىسىدىكى

ئولتۇراقلىشىشقا ئەپلىك ۋادا» دېگەن مەنىدە ئىدى ۋە ئارغۇلار ياشىغان جاي تىراز بىلەن بالاساغۇننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تاغنىڭ ئارىسى بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغانىدى(61) . ئەھمەت ۋالىغا قارىغاندا بۇ رايوندا ياشىغان تۈركلەرنى مۇشۇ يەردە ياشىغاندىن كېيىن ئۈچۈنلا «ئارغۇ» دەپ ئاتاشقان . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئارغۇلار ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدىكى ۋادىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان»(62) دېگەنلىكىمۇ شۇنى ئوچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . يەنە ئۇنىڭ دېيىشىچە ، ئارغۇلارنىڭ مۇھىم شەھەرلىرى بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى باشقا بەزى شەھەرچىلەر ئىدى(63) . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ باش تەرىپىدە تۈركىي تىللار ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ : «ئىسفىجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار»(64) دېيىش ئارقىلىق ، ئارغۇلارنىڭ غەربىي جەنۇبىتىكى چېگرىسى ئىسفىجابقا قەدەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . ف .كۆپرۈلۈ : «مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلار ياشىغان جايلار بۇرۇنقى قارلۇقلارنىڭ يۇرتى ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئارغۇلار قارلۇقلاردىن ئىدى ، دەپ كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ(65) . بۇمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس . لېكىن بۇ ھەقتە مۇ ھازىرچە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز .

ئوغۇزلار ئارغۇلار بىلەن چېگرىداش بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن سۆزلىرىنى قوبۇل قىلغانىدى . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلارنىڭ تىلىدا ياغما ، قارلۇق ، بۇلغار ۋە ئۇچ (ئۇش - ئوش) شەھىرىدىكى خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرى بىلەنمۇ بىرمۇنچە ئوخشاشلىقلار بار ئىدى . ئارغۇلارنىڭ شېۋىلىرى ھەققىدە «دىۋان»نىڭ بەزى يەرلىرىدە بېرىلگەن ئىزاھاتلار ئۇنىڭ خاقانىيە

تۇركچىسىگە بەك يېقىن بىر شېئىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(66) .

يۇقىرىدا قاراخانىيلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ئۈستىدە توختالغاندا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئۇغراقلارمۇ XI ئەسىردىكى تۇرك جامائىتىدىن ھېسابلىناتتى . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلارنى «چېگرىدا ئولتۇرىدىغان بىر تۇرك قوۋمى»(67) دەپ يازغان بولسىمۇ ، بۇ چېگرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتمەيدۇ . شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . لېكىن ، بىز ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ(68) ئۇيغۇر چېگرىسىغا يېقىن بىر يەردە ئولتۇرغان بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلالايمىز . پروفېسسور ف . كۆپرۈلۈ : «مەھمۇد كاشغەرىي ئارغۇلارغا ئائىت دەپ كۆرسەتكەن جۇغراپىيىلىك جايلار بىلەن ئۇغراقلار ياشىغان دەپ كۆرسەتكەن جايلار ئوخشاش» دېگەن بولسىمۇ(69) ، لېكىن بىز «دىۋان»دا شۇنداقلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مەلۇماتلارنى كۆرەلمەيمىز . يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئارغۇلار تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا ياشايتتى . گەرچە مەھمۇد كاشغەرىي تالاسقا يېقىن جايدىكى «كەنجەك سەڭگىر» ئىسىملىك شەھەر ھەققىدە سۆزلىگەندە «بۇ يەر قىپچاق چېگرىسى»(70) دېگەن بولسىمۇ ، ئۇغراقلار ياشىغان يەر ھەققىدە ئاددىيلا قىلىپ «چېگرا» دەپلا قويىدۇ . «دىۋان»دىكى ئۇغراقلارنىڭ باتۇرلۇقىغا ئائىت بىر شېئىر دېمۇ :

ئۇغراق ئەرلىرى باتۇر ،
ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق .
سۈتى ئۈستىدە قاچلىرى تەييار ،
يېرى بولسا قاقاسلىق .

دېيىلىدۇ(71) . بۇنىڭدىن ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ ئۇ-
نۇمىسزلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ھالبۇكى تالاس ۋە چۇ دەريالە-
رىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرى ۋە بەزى ئۇششاق دەريا سۇلىرى بىلەن
سۇغىرىلىدىغان تىراز ـ بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا يەنە باشقا بىر
شەھەرلەر بارلىقى نەزەرگە ئېلىنىدىغان بولسا ، بۇ يەرلەرنى ئۇ-
نۇمىسز دېگىلى بولمايدۇ .

ئۇغراقلارنىڭ XI ئەسىردىكى يۇرتلىرىنى ئېنىقلاشقا تىرىش-
قىنىمىزدا «دىۋان»نىڭ باش قىسمىدا يېزىلغان تىزىملىكىنى ئۇ-
تۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىي تۇرك قەبىلىلە-
رىنىڭ ياشىغان يەرلىرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ، شىمالدىن
جەنۇبقا قاراپ يېزىلغان تىزىملىكتە ئۇغراقلارنى ياغمىلاردىن كې-
يىن (يەنى جەنۇب ياكى غەربىي جەنۇبتا) دەپ يازىدۇ . ئۇغراقلار-
دىن كېيىن ئىسىملىرى يېزىلغان چارۇقلار بولسا قەشقەرنىڭ
شەرق تەرىپىدىكى بارچۇق دېگەن يەردە ياشايتتى . بۇ ئەھۋالغا
قاراپ ئۇغراقلارنىڭ XI ئەسىردىكى يۇرتلىرى بارچۇق تەرەپلەردە
ئىدى دەپ ئېيتالايمىز . «دىۋان»دا يېزىلغان بىر تۈتلۇك شېئىر-
دا ، ئۇغراقلار قوشنىلىرى بىلەن سوقۇشۇپ ئۇلارنى يەڭگەنلىكى
ۋە ئەسىر ئالغانلىقى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ(72) . ئەمما ئۇلارنىڭ
كىملەر بىلەن سوقۇشقانلىقى ئېنىق ئېيتىلمايدۇ . بۇنىڭدىن قارە-
غاندا ، بۇ ئۇغراقلار جەڭچى ۋە ئۇرۇشقاق ئادەملەر بولسا كېرەك .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بۇرۇنقى قارلۇق يۇرتى بە-
لەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئىسىملىرى تىلغا ئېلىنغان قەبىلىلەر-
دىن بىرى كەنچەكلەردۇر . ئۇ «تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى»(73)
دەپ ئاتىغان كەنچەكلەر ئەسلىدە تۈرك بولماستىن ، بەلكى تۈرك
ئۆلكىسىگە كېيىن كۆچۈپ كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنى كۆر-
سىتىپ ئۆتىدۇ(74) . كېلىپ چىقىشلىرى ھەققىدە «دىۋان»دا
ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن كەنچەكلەرنىڭ(75) XI ئەسىردە
ياشىغان جايلىرىغا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي قەشقەر ئەتراپە-

دا ، يېزىلاردا كەنچەكچە سۆزلەشسىمۇ ، شەھەر ئىچى خەلقى خاقا-
نىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆ-
تىدۇ(76) . بۇ سۆزدىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر ئەتراپىدىكى
يېزىلاردا ياشىغانلىقى مەلۇم . يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان كەنچەك
سەكسۇر شەھىرىنىڭ ئىسمىمۇ بۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ،
ئۇلاردىن بىر قىسمى تالاسنىڭ يېنىدا ۋە قىپچاق چېگرىسىدا
ياشىغان بولۇشى مۇمكىن . تۈركچە بىلەن بىللە سوغدى تىلىنىمۇ
بىلىدىغانلىقلىرى ئېنىقلانغان كەنچەكلەرنىڭ سوغدىلارغا ئوخشاش
ئىرانى (پارسلار)لاردىن ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلالايمىز . لې-
كىن ، بارتولد ، ئۇلار بۇ ۋىلايەتلەرنىڭ تۈرك بولمىغان ئاساس-
لىق يەرلىك خەلقلىرىدىن بولۇپ ، كېيىنچە تۈركلىشىپ كەت-
كەن ، دەپ قارايدۇ(77) .

«دىۋان»دا تۈرك ئەللىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان يەنە بىر
قەبىلە چارۇقلاردۇر . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلارنىڭ كېلىپ چى-
قىشلىرى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . پەقەت «تۈركلەرنىڭ بىر
قەبىلىسى بولۇپ ، بارچۇقتا ئولتۇرىدۇ»(78) دەيدۇ . ئۇ سۆزلەپ
ئۆتكەن ئەپسانىگە قارىغاندا ، بارچۇق شەھىرى ئافراسىياپنىڭ شە-
ھىرى بولۇپ ، ئۇ بۇھتۇن ناسىرنىڭ ئوغلى بەتزەن (بىزەن)نى
شۇ يەردە تۇرمىگە سالغانىدى . مىنورسكىنىڭ قارىشىچە ، بۇ شە-
ھەر ئاقسۇنىڭ 232 كىلومېتىر غەربىدىكى مەشھۇر مارالبېشى
بولۇپ(79) ، قەشقەرنىڭ شەرقىدە ئىدى .

«دىۋان»دا چارلۇقلاردىن كېيىن ئىسمى ئاتالغان چومۇل
(چۇمۇل)لارغا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركلەرنىڭ بىر
قەبىلىسى»(80) دەپ كۆرسەتكەن، چومۇللارنىڭمۇ XI ئەسىردە
نەدە ياشىغانلىقلىرىنى ئېنىق بىلمەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي ئە-
سىرىگە قوشۇمچە قىلىپ بەرگەن خەرىتىدە چومۇللارنىڭ ئورنى
دەپ ئېرتىشنىڭ شەرقىدىكى ۋە قايلارنىڭ جەنۇبىدىكى يامار
(ئوب) دەريالىسىنىڭ سول تەرىپىنى كۆرسىتىدۇ . يۇقىرىدا ئېيە-

تىپ ئۆتۈلگىنىدەك قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇ ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشقا ئائىت بىر شېئىردا ، ياباقۇ جېڭىدە باسمىل ۋە چومۇللار مەلۇم ۋاقىت قاراخانىيلارغا ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ ، ئاخىر ئىتائەت قىلىشتىن ۋاز كېچىپ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىقلىرى ۋە ئۇرۇشتا يېڭىلىپ بەزىلىرى ئەسىرگە چۈشكەنلىكلىرى تەسۋىرلىنىدۇ(81) . بۇنىڭدىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى ، چومۇللار ياباقۇ ۋە باسمىللارغا ئازدۇر - كۆپتۇر مۇناسىۋەتلىك بولغان يەرلەردە ياشىغان . «دىۋان»نىڭ باش تەرىپىدىكى تىزىملىكلەردىمۇ باسمىل ، قاي ، ياباقۇ ئىسىملىرىنىڭ قاتار يېزىلغانلىقى بۇ ئۇچ قەبىلە بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ خەرىتىسىدە قايلارنىڭ سەل جەنۇبىدا دەپ كۆرسىتىلگەن چومۇللار بىر - بىرىگە يېقىن جايلاردا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ئىككى مەلۇمات بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ .

يەنە بىر مىسال ، پروفېسسور ف .كۆپرۈلۈ چومۇللار جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا چومى دەپ ئاتالغان بىر قەبىلە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ(82) . ئۇنىڭ قارىشىچە ، بۇ قەبىلە چاڭلار دەۋرىدە ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدە ، ماناس دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ياشايتتى . لېكىن ، ئۇلار XI ئەسىردە ئۆز يۇرتلىرىدىن يىراقتا ، ئېرتىش دەرياسىنىڭ شەرق تەرەپلىرىدە ماكانلاشقانىدى .

«دىۋان»دا شەرقتە ، ئۇيغۇر ئەللىرىگە يېقىن بىر جايدا ئولتۇراقلاشقان ئارامۇت(83) ئىسىملىك بىر تۈرك قەبىلىسىمۇ تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ ماكانلاشقان يېرىنىڭ قەيەرلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمەيمىز .

تېخىمۇ شەرق تەرەپلەردە ، بېشبالىق رايونلىرىدا ئۇيغۇرلار ياشايتتى . يۇقىرىدا ئۇيغۇر دۆلتى ھەققىدە سۆز بولغاندا ئۇلارنىڭ يۇرتلىرى ۋە شەھەرلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە بۇ توغرىدا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز(84) .

840 - يىلى ئۇيغۇرلارنى ئورخۇن رايونىدىن ھەيدەپ چىقار-

غان قىرغىزلارغا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلار ھەققىدىمۇ «تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى»(85) دەپلا ئۆتۈپ كېتىدۇ ، ئۇ كىتابنىڭ باش تەرىپىدە تۈرك ئەللىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە ئۇ-لارنىڭ تاتارلاردىن تېخىمۇ شەرقتە ۋە جۇڭگوغا يېقىن يەردە ياشىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . قىرغىزلار ئورخۇن رايونىدا 924 - يىلغىچە تۇرغان بولسىمۇ ، كۆچلۈك بىر دۆلىتى بولمىغىنىغا ئوخشاش مەدەنىيەت تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بىرەر ھەرىكەتتىمۇ بولمىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇلار قارا قىتانلارنىڭ ھۆجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەستىن بۇ كونا تۈرك يۇرتىدا موڭغۇلچە سۆزلە-شىدىغان قوۋملارنىڭ قولىغا ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ . شۇنداق قىلىپ موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغان قوۋملار تۈركىي خەلقلەرگە قا-راشلىق كۆپلىگەن يەرلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ ۋە ئاخىر شۇنداق بىر ۋاقىتلارمۇ كەلگەنكى ، جۇڭگودىن قوغلانغان قارا قىتانلار تۈركىستانغا كېلىپ ، ئوڭايلا بۇ يەرنىڭ كۆچلۈك ھۆكۈمرانلىرى-دىن بولۇپ قالىدۇ . قىرغىزلار بولسا يۇقىرى يېنىسەيدىكى بۇرۇن-قى يۇرتلىرىغا قايتىدۇ(86) . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇلارنىڭ يۇرتىنى تۈرك ئەللىرىنىڭ ئەڭ شەرقىدە ، جۇڭ-گوغا يېقىن جايدا ، دەپ كۆرسىتىدۇ .

XI ئەسىردىكى مۇھىم تۈركىي قوۋملاردىن يەنە بىرى — يەمەكلەر ئىدى . ئۇلار شۇ ئەسىردە يۇقىرى ئىرتىش بويلىرىدا ياشايتتى . بۇ جايلاردا بىر ئەسىرچە بۇرۇن كەمەكلەر ياشىغانلىقى مەلۇم . كەمەكلەر ئىمى ، ئىمەك ، تاتار ، بايانداۇر ، قىپچاق ، نىلھاز (؟) ۋە ئەجلەد (؟)تىن ئىبارەت يەتتە قەبىلىدىن تەشكىل تاپاتتى(87) . XI ئەسىردە «كەمەك» دېگەن ئاتالغۇ يوقىلىپ كېتىپ ، بۇ ئەلنىڭ ئورنىدا ئاساسلىقى قىپچاق ۋە يەمەك (ئى-مەك) قەبىلىلىرى قالغانىدى .

مەھمۇد كاشغەرىي ئىرتىش دەرياسىنى يەمەك ياپلىقىدىن ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ ئىسمى دېيىش ئارقىلىق ، ئۇلارنىڭ XI

ئەسىردە قەيەردە ياشىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ(88) . ئۇ يەمەكلەرنى قىپچاقلاردىن دەپ ھېسابلايدىغانلىقىنى ، لېكىن قىپچاقلار ئۆزىنى ئايرىم بىر قەبىلە دەپ ھېسابلايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(89) . مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان :

ئىرتىش دەرياسى بويىدىكى يەمەكلەر
بىلەكلىرىنى شمايلاۋاتىدۇ .
ئۇلار يۇرەكلىرىنى قاپتەك قىلىشىپ
بىزگە كېلىشكە توپلىنىۋاتىدۇ(90) .

دېگەن بىر شېئىردا ئۇلارنىڭ باتۇرلۇقلىرى مەدھىيىلىنىدۇ ۋە بەزى قوشنىلار بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . لېكىن ، ئۇلار كىملەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ .

قىپچاقلارغا كەلسەك ، XI ئەسىردە كەمەكلەردىن ئايرىلىپ چىققان بۇ قەبىلە غەربكە كۆچكەن ۋە ئوغۇزلارنىڭ شىمال تەرەپ-تىكى قوشنىسى بولۇپ قالغانىدى(91) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ خەرىتىسىدە ھازار دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىنى قىپچاق ۋە غۇز (ئوغۇز)لارنىڭ يۇرتى دەپ كۆرسىتىلىشىمۇ مۇشۇ قوشنىدارچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى چوقۇم . مەھمۇد كاشغەرىي ئوغۇز شېۋىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ كۆرسەتكەن قىپچاق شېۋىسى ، كەمەك (يەمەك) شېۋىسىنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىمۇ ئېنىق . «دىۋان»دا كىش (ساداق) سۆزى ئىزاھلانغاندا «ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ قىپچاقلاردىن بولغان قېرىنداشلىرى بۇنى بىلمەيدۇ»(92) دېيىلىشىمۇ ، ئوغۇز ـ قىپچاق شېۋىلىرىدە ئوخشاشلىق بولۇپلا قالماي ، بەلكى قىپچاقلار ئوغۇزلار بىلەن بىر تۇغقان دەپ قارىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ .

پروفېسسور ف .سۇمەرنىڭ قارىشىچە(93) ، قىپچاقلار بىر تەرەپتىن ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇلارغا

كەمەكلەرگە مەنسۇپ بەزى قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كۆچ-لىنىپ ، X ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن ئېتىبارەن ئۇغۇز-لارنى ھەر تەرەپتىن قىسىپ ، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىدە مەلۇم رول ئوينىغان .

قىپچاقلارنىڭ «ئىنال ئۆز» ئىسىملىك بىر ھۆكۈمدارى بولۇپ ، مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن زامانداش ئىدى ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئوخشاشلا تاپار دەپ ئاتىلاتتى(94) . يەنە ئۇنىڭ بىلەن زامانداش بولغان قاڭلى ئىسىملىك بىر قىپچاق بېگىمۇ بار ئىدى (95) . ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قىپچاقلار كېيىنكى ئەسىردە مۇشۇ ئىسىم بىلەن «قاڭلى» دەپ ئاتالغان(96) . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دېيىشىچە ، قىپچاقلار كەمەكلەردىن قانداق ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا بىر ئەل بولغان بولسا ، ھەتتا قېرىنداش قەبىلە يەمەكلەر بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقىنى رەت قىلغان بولسا ، قاڭقىللارمۇ كېيىنچە مۇستەقىل بىر قوۋم ھېسابلانغان ۋە ئوغۇز داستانىدىمۇ شۇنداق تەسۋىرلەنگەن(97) .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يېزىلغان چاغلاردا قىپچاقلارنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىلىرى تالاسقا يېقىن جايدىكى كەنچەك سەكىز شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا بولغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن-دۇق . قاراقۇمدا بولسا ئۇلارنىڭ جەنۇبتىكى قوشنىلىرى ئوغۇز-لار بار ئىدى . ئۇلار ھەتتا ھازار دېڭىزى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئوغۇزلار بوشتىپ قويغان جايلارنىمۇ ئىشغال قىل-غان ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمى 1030 - يىلى خارەزم ئەتراپىغىچە يەتكەنىدى(98) . بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ ئۆتىشىمىز كېرەككى ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنى يېزىۋاتقان يىللاردا خارەزمدە «كۆ-چەت» ئىسىملىك بىر تۈرك قەبىلىسى ياشايتتى(99) . ئۇلار بۇ يەرگە XI ئەسىردىن بۇرۇنلا ماكانلاشقانلىقى ۋە موڭغۇل ئىستىلا-سىغىچە بۇ يەرنى قوغداپ كەلگەنلىكى مەلۇم(100) . بۇ كۆچەتلەر

قىپچاقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىمۇ ئېھتىمالغا بەك يېقىن(101) .

قىپچاقلارنىڭ شۇ چاغدىكى غەربىي چېگرىسىغا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنى يازغان يىللاردا ئۇلار ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان «دەشتىٔ قىپچاق» دېگەن جايىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى . «دىۋان»دا ئىدىل دەريالىسىنى «قىپچاق ئەللىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ ئىسمى» دەپ (102) تەرىپلەنگەنلىكىمۇ شۇنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئۇلار 1055 ـ يىللىدىن باشلاپ شۇ جايلاردا ياشىغانلىقى سۆزلىنىدۇ(103) . 1087 ـ يىللاردا تۇنا دەريالىسى بويلىرىغىچە تارقالغان قىپچاقلار 1091 ـ يىلى ۋىزانتىيىلىكلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، تراكىيىدە پەچەنەكلەرنى يېڭىپ يوق قىلىدۇ . ئۇلار دەشتى قىپچاقتا موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر ياشايدۇ ۋە XI ئەسىردىن باشلاپ رۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ ، ئىدىل ئەتراپىدىكى جايلارنى قىپچاقلاشتۇرۇشقا باشلايدۇ(104) .

قىپچاقلارنىڭ ئىدىل دەريالىسى بويىدىكى شىمالىي قوشنىلىرى بۇلغارلار ئىدى . بۇلغارلار ھەققىدىمۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز . بۇلغار شەھەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ساكسىن دەپ ئاتىلىدىغان سۇۋارىدا شۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان تۈرك قەبىلىسى (سۇۋارلار) ياشايتتى . «دىۋان»غا قوشۇمچە قىلىپ بېرىلگەن خەرىتىدە ئىدىلنىڭ غەربىدە ۋە سۇۋارنىڭ جەنۇبىدا قىپچاقلارنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگىنىگە قارىغاندا ، بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرى بولسا كېرەك .

قىپچاقلارنىڭ شەرقتىكى قوشنىلىرى باشقىرت ۋە يەمەكلەر ئىكەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ يەمەكلەر بىلەن باشقىرتلارنى قىپچاقلارنىڭ شەرقىدە ، دەيدۇ ۋە ئوغۇزلارنىڭ كەينىگە تىزىدۇ . بۇنىڭغا مۇۋاپىق ھالدا ئۇ ، خەرىتىسىدىمۇ ، قىپچاقلار-

نىڭ شەرقىي تەرىپىدە باشقىرت ۋە يەمەكلەرنىڭ يۇرتلىرى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، خەرىتىدە يەمەكلەرنى ئىرتىش بويلىرىدا ، دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلارنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىدە ياشايدىغان باشقىرتلارنى ئىرتىشنىڭ غەرب تەرىپىدە قىلىپ كۆرسىتىش بىلەن بىللە ، ئىلى ، ئىرتىش ۋە يامار دەريالىرى قۇيۇلىدۇ ، دەپ پەرەز قىلىنغان بىر كۆل (ئېھتىمال بالقاش بولسا كېرەك)نىڭ جەنۇبىدا دەپ كۆرسىتىدۇ . دېمەك بۇنىڭغا قارىغاندا ئۇ ، بۇ جايلارنى ئۆزى بېرىپ كۆرگەنلىكى مەلۇم .

«دىۋان»دا تۈرك قەبىلىلىرى غەربتىن شەرققە قاراپ رەتكە تىزىلغان ، باشقىرت ۋە يەمەكلەر ياشايدىغان جاي بىلەن قىرغىزلارنىڭ يۇرتى ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەردە باسمىل ، قاي ، ياباقۇ ۋە تاتارلارنىڭ بارلىقى يېزىلىدۇ .

بۇلاردىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى باسمىللار قارلۇق ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە كۆك تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ، 742 ـ ، 743 ـ يىللاردا بۇ دۆلەتنى ئاغدۇرۇۋەتكەنىدى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ رايونغا باسمىللار هۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ ، 744 ـ يىلى ئۇيغۇرلار باسمىل قاغانىنى يېڭىپ ، هاكىمىيەتنى ئۆز قوللىرىغا ئالغانىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ غەرب تەرەپلەرگە كۆچۈپ بارغان باسمىللار XI ئەسىردە قەيەردە ياشىغانىدى ؟ «دىۋان»دا ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنى ئېنىق بەلگىلاپ بەرگۈدەك ئېنىق مەلۇماتلار تېپىلمايدۇ . «دىۋان»دا باسمىللاردىن كېيىن ئىسمىلرى يېزىلغان قايلار قوشۇمچە خەرىتىدە ئىرتىشنىڭ غەربىي تەرىپىدە ۋە چومۇللارنىڭ سەل شىمالىدىكى يامار (ئوب) دەرياسى ئۇلارنىڭ تېخىمۇ شەرقىدە قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . يۇقىرىدا قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغاندا باسمىل ۋە چومۇللار ياباقۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . شۇنىڭغا قاراپ ، باسمىل

لارنى XI ئەسىردە ئىرتىشنىڭ شەرقىدە ۋە ئوبنىڭ (يامارنىڭ) غەربىدە ، چومۇللار بىلەن قايلارنىڭ تېخىمۇ شىمالىدا ياكى غەربىي شىمالىدا ياشىغان ، دېيىشكە بولىدۇ . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، «دىۋان» يېزىلىشقا باشلىغان يىللاردا ئاسىللار دەسلەپتە قاراخانىيلار بىلەن بىللە ياباقۇلارغا قارشى ئۇرۇشقاندى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ياباقۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ (105) . مەھمۇد كاشغەرىي كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(106) . بارتولد ياباقۇلار قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇشقاندا ئاسىللار مۇسۇلمانلارنىڭ دۇئاسىنى سۇيىتىدە ياباقۇلارنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقاندى ، دەپ يازىدۇ(107) . بۇنداق دېيىش پۈتۈنلەي خاتا ، چۈنكى ئاسىللار قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنىدا ئىدى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاسىللارنىڭ ئايرىم تىللىرى بار ، دەپ يازغانلىقى ، چوقۇم ئۇلارنىڭ قەشقەر تۈركچىسىدىن ئاشقا ئايرىم بىر شېۋىدە سۆزلىشىدىغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك(108) .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك ئەللىرى ئىچىدە ، دەپ كۆرسەتكەن قايلار(109) بولسا ، ئەسلىي موڭغۇللار بولۇپ ، كېيىنچە تۈركلىشىپ كەتكەنىدى(110) . ئۇلارنىڭ XI ئەسىردىكى يۇرتلىرى ھەققىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي ئېنىق بىر نەرسە دېمەيدۇ . لېكىن يۇقىرىدىكى رەت بويىچە ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ ئىسمى ياباقۇلارنىڭ ئالدىغا (غەربتە) يېزىلغانلىقى ۋە قوشۇمچە خەرىتىدىمۇ يامارنىڭ غەربىدە ، چومۇللارنىڭ شىمالىدا دەپ كۆرسىتىلگەنلىكى بىزنى ئۇلارنىڭ يۇرتلىرى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قايلاردىن كېلىپ چىققان قۇل ھەققىدە سۆزلىگەندە «قاي قەبىلىلىرى» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىشى (111) ، ئۇلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلەر ھالىتىدە ياشىغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، قايلارنىڭ شىمالىدا

یاباقۇلار یاشایتتی . «دۇان»دىكى بەزى شېئىر ژە مىسالاردىن تىللىرىنىڭ ساپ تۈركچە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان بۇ تۈركىي قەبىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «دۇان»دا ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ . لېكىن ، گەردىزنىڭ بىر خاتىرىسى(112) ، ئۇلارنىڭ قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

گەردىزنىڭ قارىشىچە ، ئەسلىي قارلۇق تۈركلىرىدىن بولغان بىر كىشى توغۇز غۇز ئۆلكىسىگە قېچىپ كەلگەنىكەن . توغۇز غۇز خاقانى ئۇنىڭغا ياباقۇ دەپ ئات قويۇپ ، ئۇنى ئۆلكىسىدە ياشاۋاتقان قارلۇقلارغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەن ژە شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قارلۇقلار «ياباقۇ قارلۇق» دەپ ئاتالغان . كېيىنچە بۇ ياباقۇ قارلۇقلارنىڭ بەزىلىرى تۈركىستانغا كۆچۈپ بارغان . تۈركىستان خەلقى توغۇز غۇز خاقانىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە ، خاقان ئۆلتۈرۈلگەن ژە ھاكىمىيەت قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن .

گەردىزنىڭ بۇ خىل قارىشىغا دىققەت قىلغان مىنورسكى (113) : «ياباقۇ قارلۇق» دېگەن ئىسىم بىلەن خاتىرىلەنگەن بۇ قارلۇقلار ئانا يۇرتلىرى بولغان ئالتايدا قېپقالغان قېرىنداش ئۇرۇقلار بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن ئېھتىمالنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۆزكەند دەرياسىنى ياباقۇ دەرياسى دەپ يازغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرۈش ئارقىلىقمۇ گەردىزنىڭ خاتىرىسىدە ياباقۇ قارلۇقلار غەربكە قاراپ كۆچكەن ، دەپ يېزىلغان سۆزنىڭ ئەمەلىيەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئەمەلىيەتتە مەھمۇد كاشغەرىي ياباقۇ دەرياسىنى «قەشقەر تاغلىرىدىن باشلىنىپ ، پەرغانە بىلەن ئۆزچەند (ئۆزكەند) ئوتتۇرىسىدىن ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ ئىسمى»(114) دەپ كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، مىنورسكى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك بۇ ئۆزكەند دەرياسى بولسا كېرەك .

گەردىزنىڭ ئەپسانە خاراكتېرىدىكى بۇ خاتىرىسى ، ياباقۇلارنىڭ

مەلۇم ۋاقىت ئالتاي رايوندا ، قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا يا-
شىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇ-
رىسىدا بىر خىل تارىخىي مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنىمۇ ، بىرىدىن
بىرى بۆلۈنۈپ چىققانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۆزكەند دەر-
ياسىنىڭ يېنىدا دەريا سۈيى دەپ ئاتىلىشى ، قارلۇقلارغا بېقىنىپ
غەربكە كۆچكەن بەزى يېنىدا جايلاشقان ئولتۇراقلاشقان-
لىقىنىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن بولسا كېرەك . ئەگەر بۇ شۇنداق
ئىدى ، دەپ قارىلىدىغان بولسا ، ئۇلار باشقا قارلۇق قەبىلىلىرى
ئىچىگە ئارىلىشىپ ، كېيىنچە يوقاپ كەتكەن بولۇشلىرى ھەم
مۇمكىن . ئەسلىدە XI ئەسىردە بۇ رايوندا ياباقۇلار ياشىمىغانلىقى
بىزگە مەلۇم . بىز قەشقەر ۋە پەرغانە تەرەپلەرنى بەك ياخشى
بىلىدۇ ، دەپ قارايدىغان مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزكەندتە ئەزگىش-
لەرنىڭ ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ، بىراق ، بۇ يەرلەردە
ياباقۇلارنىڭ بارلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . بۇ يەردە ياباقۇ
قەبىلىلىرىدىن بەزىلىرى ياشىغان بولسىدى ، مەھمۇد كاشغەرىي
ئۇلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولاتتى ، ھېچبولمىغاندا دەريا ئىس-
مىنىڭ ياباقۇ دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى
دەپ ئۆتكەن بولاتتى . بۇنىڭغا قاراپ شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش
كېرەككى ، مىنورسكىنىڭ «ھۇدۇدۇل ئالەم»نىڭ ئىنگلىزچە
تەرجىمىسىنىڭ ئىزاھات قىسمىغا قوشۇمچە قىلغان خەرىتىسىدە
بۇ دەريانىڭ ئىسمىغا قاراپ ئۇلارنى XI ئەسىردە ئۆزكەند ئەتراپىدا
ئىدى ، دەپ كۆرسەتكەنلىكىنى(115) ئېھتىيات بىلەن قوبۇل
قىلىش كېرەك .

پروفېسسور ف . كۆپۈرۈلۈ ياباقۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى
ھەققىدە توختالغاندا ، دەريا بىلەن قەبىلە ئىسمىنىڭ ئوخشاشلىقى-
غا قاراپ ، ياباقۇلار ، كۆكتۈركلەرگە باغلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى-
دىن ئىدى ، ئۇ جۈڭگولۇقلارنىڭ «پا - يە - كو» ۋە «كۆلتې-
گىن» دېگەن كىتابلىرىدا «يىرباينركۇ» دەپ ئاتالغان بىر كۆچ-

مەن قەبىلىنىڭ ئىسمى ، دەپ پەرەز قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ(116) . شۇنداق بولۇشىمۇ ئېھتىمالغا يېقىن .

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، يابا‌قۇلار XI ئەسىردە ياشىغان يەرلەر يامار دەريا‌سى بويلىرى ئىكەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(117) . بارتولد(118) بىلەن ز . ۋ .توغان(119) : بۇ يامار دەريا‌سى ئەسلىي ئەمەل دەريا‌سى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، بىزنىڭچە بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . چۈنكى ئەمەل دەريا‌سى ، ئىرتىشنىڭ شەرق تەرىپىدە ئەمەس . هالبۇكى مەھمۇد كاشغەرىي يامارنى ئىرتىشنىڭ شەرق تەرىپىدىكى (ئوتتۇرىدا ئىسمى نامەلۇم بىر دەريا بار) ئىككىنچى دەريا دەپ كۆرسىتىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ت .مەنزەل ، هازىر تۇركلەر ئوب دەريا‌سىنى ئومار ياكى ئۇمار دەريا‌سى دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(120) . بىزچە بۇ ، يامار سۆزىنىڭ بۇزۇلۇپ ئاتالغان بىر شەكلى بولسا كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، يابا‌قۇلارنىڭ شەرق تەرىپىدە دەپ ، تاتارلاردىن كېيىن قىرغىزلار يېزىلغان . تاتار ، قىرغىزلارمۇ يېنىسەي دەريا‌سى بويلىرىدا ياشايتتى . بۇنىڭغا قاراپمۇ يامارنى ئوب دەپ قوبۇل قىلىش ، يابا‌قۇلار قىرغىزلارغا يېقىن بىر يەردە ياشىغان ، دېيىش مەنتىقىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ . مۇشۇ ئاساستا ، XI ئەسىردە يابا‌قۇلار ئوب دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايتتى ، دېيەلەيمىز . ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلمىغانلىقىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، ئۇلار كۆچلۈك سىياسىي تەشكىلات بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى . بىراق ئۇلار «دىۋان» يېزىلىشقا باشلىغان يىللاردا قاراخانىيلار بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە ئۇرۇشتا يېڭىلىپ باش قوماندانلىرى ئۆلتۈرۈلگەن . ئۇلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن باش قوماندانى بۇدراچنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن باسمىللارغا هۇجۇم قىلغان . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى

ری ھەققىدە توختالغاندا ، ئۇلارنىڭ 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بارلىقىنى سۆزلەيدۇ ، بۇ سان شۇبھىسىزكى مۇبالىغە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ نوپۇسى كۆپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك ئەللىرىدىن بىرى ھېسابلانغان(121) ۋە ياباقۇلارنىڭ شەرق تەرىپىدە دەپ كۆرسەتكەن تاتارلارمۇ مەلۇم بولۇشىچە موڭغۇلىلاردىن كېلىپ چىققان . XI ئەسىردە تاتارلار ياشىغان جۇغراپىيىلىك رايونلارنى مەھمۇد كاشغەرىي ئېنىق كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ ، ئۆتۈكەن ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ئۇنى «تاتارىستان چۆللىرىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ ، ئۇيغۇر ئەللىرىگە يېقىندۇر »(122) دەپ تەرىپلىگىنىگە قارىغاندا ، ئۇلار ئەينى زاماندا ئۆتۈكەن ئەتراپلىرىدا ۋە قىرغىزلارنىڭ جەنۇبىدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىدا قوشنا بولۇپ ياشىغان بولۇشلىرى مۇمكىن ، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن . ئۇنىڭ «تاتارىستان» دېگەن ئىبارىنى قوللىنىشتىكى مەقسىتى ، ھەممىسى دېگۈدەك موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشايدىغان رايون ئىدى ، دېگەنلىك بولسا كېرەك .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك دۇنياسىنىڭ ئەڭ شەرقىدە دەپ كۆرسەتكەن ئەللەر بولسا ، تاڭغۇت ، قىتان ۋە تاۋغاچ (تابغاچ) لاردۇر . بۇلاردىن تاڭغۇتلار 840 ـ يىلى ئۇيغۇر دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن گەنسۇدا ئولتۇراقلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنى 1020 ـ يىلى بېسىۋالىدۇ(123) . ئەتسىزنە (ئەتسىنا) كۆلى يېنىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ شەھىرى بولغان قاتون سىنى (قوتۇن چىن)(124)نىڭ بېگى بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا 1028 ـ يىلى يۈز بەرگەن ۋە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان قانلىق ئۇرۇشلار ھەر ھالدا يېڭى بىر داستاننىڭ مەيدانغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان بولۇشى ۋە بۇ داستانغا دائىر پارچىلاردىن بەزىلىرى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئە-

سىرىدىن ئورۇن ئالغان بولۇشى مۇمكىن . «دىۋان»دا بۇ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچ شېئىردا(125) ئاللانىڭ تاڭغۇت خانىغا بەخت ئاتا قىلغانلىقى ، شۇ سەۋەبتىن بەخت ـ دۆلىتىنىڭ يوكسەلگەنلىكى ۋە بۇ ئۇرۇشتا قاتۇن (خاتۇن)سىنى (مەزارى) بېگىنى يەڭگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ قېنىنى سۈدەك ئېقىتقانلىقى تەسۋىرلەنىدۇ . تاڭغۇتلارغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر شېئىردا بولسا تاڭغۇتلارنىڭ قوشۇنىغا قاتتىق سوغۇقتا ، كېچىسى ھۇجۇم قىلىنغانلىقى ۋە نۇرغۇنلىرى ئەسىرگە ئېلىنىپ ، باشقىلارغا سوۋغات قىلىنغانلىقى تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ(126) ، بۇ ھۇجۇمدا تاڭغۇتلارنى يەڭگۈچىلەرنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي تاڭغۇتلارنى چىنغا (جۇڭگوغا — ت) يېقىن جايدا ئولتۇراقلاشقان «تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى» دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ يەنە ، «بۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدە ئەرەبلەردىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ» دەپ(127) ئىزاھلىشى تاڭغۇتلار ئەسلىي تىبەتلىكلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي تىبەتلىكلەر ھەققىدە : «تۇبۇتلەر سابىت ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر . ئۇ ، بىر يەمەنلىك ئادەم بولۇپ ، ئۇ يەردە بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن جىنايىتىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتكەن ، بىر كىمسىگە چۈشۈپ چىنغا كەلگەن . تىبەت ئۆلكىسى ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ شۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالغان . كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى كۆپەيگەن . نەۋرىلىرى تۈركلەرنىڭ زېمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان»(128) دەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ، تىبەتنى تەرىپلىگەن چاغدا ئۇنىڭ شەرقىدە جۇڭگو ، غەربىدە كەشمىر ، شىمالىدا ئۇيغۇر ئەللىرى ۋە جەنۇبىدا بولسا ھىندى دېگىنى بار ، دېيىش بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى جەنۇبىي چېگرىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ . لېكىن ، مەھمۇد كاشغەرىي تاڭغۇتلارنى تۈركلەر دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ ، تىبەتلىكلەرنى تۈركلەر دەپ ھېسابلىمايدۇ ، ئۇلارنىڭ

«تۇرك ئۆلكىلىرىگە كېيىنچە كۆچۈپ كەلگەن ئادەملەر»(129) ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قىتان ۋە تاۋغاچلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن ئۇ-نىڭ جۈڭگوغا دائىر مەلۇماتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولسا كېرەك . ئۇنىڭ قارىشىچە : تاۋغاچ ماچىن ئېلىنىڭ نامى-دۇر . ئۇ چىندىن تۆت ئايلىق يول يىراقلىقتا . چىن ئەسلىدە ئۇچكە بۆلۈنىدۇ . بىرىنچىسى يۇقىرى چىندۇر . بۇ يەر شەرقتە بولۇپ ، تاۋغاچ دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچىسى ، ئوتتۇرا چىندۇر ، بۇ يەر قىتان دەپ ئاتىلىدۇ . ئۈچىنچىسى ، تۆۋەن چىندۇر ، بۇ يەر بارخان دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ قەشقەردە ، لېكىن ھازىر بۇ يەر ماچىن تاۋغاچ دەپ ئاتالماقتا . قىتان ئۆلكىسى بولسا چىن دەپ تونۇلماقتا(130) .

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ خىل ئىزاھلارنى بەرگەن ۋە تۈرك ئەللىرىنى تونۇشتۇرغاندا قىتانلار ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەن بول-سىمۇ ، ئۇلار ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . ھالبۇكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئەسلىي موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان قارا قىتانلار XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراخانىيلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا باشلىغانلىقى مەلۇم . مەھ-مۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات بەرمىگەنلىكى ۋە قاراخانىيلار ـ قىتان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە ئېنىق ئاچمىغانلىقى ئېھتىمال ئۇ ئۇلارنىڭ ئالاقىلىرى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن قەشقەر ئەتراپىدىن ئايرىلىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسى-ۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تاۋغاچ» ھەققىدە بەرگەن ئىزاھاتىغا قارايدىغان بولساق ، ئۇ ھەم بۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان ئۆل-كىنى(131) ، ھەم تۈركلەرنىڭ بۇ يەردە ياشايدىغان ئېلىنى(132) چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئۇ تاۋغاچ سۆزىنى

بىر - بىرىدىن پەرقلىق ئىككى مەنىدە ئىشلىتىدۇ . بۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان تۈركلەر پەقەت چىن تەرەپلىرىدە ئولتۇراقلاشقانلىقىرى ئۈچۈنلا مۇشۇنداق ئاتىلىپ قالغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈش كېرەككى : مەھمۇد كاشغەرىي دېگەن تاۋغاچلار ، يۇقىرى چىن دەپ ئاتالغان تاۋغاچ ئەمەس ، بەلكى ئۇ ، قەشقەرنىڭ قېشىدا دەپ كۆرسەتكەن ۋە بۈرۈنقى ئىسمى بارخان بولۇپ ، كېيىنچە ماچىن تاۋغاچ ئىسمى بىلەن خاتىرلەنگەن تۆۋەن چىن رايونىدا ياشايدىغان تۈركلەر بولسا كېرەك . شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «تابغاچ خان» ئۇنۋانىنى ئالغانلىقلىرى بۇ سۆزنىڭ توغرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ تاۋغاچلارنىڭ «تات تاۋغاچ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ كېلىپ(133) «تات» سۆزى پارس دېگەنلىك ، تاۋغاچ سۆزى «تۈركلەر» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . بىزنىڭچە ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى خېلىلا چۈشىنىكسىز . پىكرىمىزچە بۇ يەردىكى «تات» ئۇيغۇرلارنى ئىپادىلىسە كېرەك . ئەسلىدىمۇ ياغما ۋە تۇخسىلار ئۇيغۇرلارنى «تات» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى . پارسلارنىڭ تاۋغاچ رايونى بىلەن ھېچقانداق بىر مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . ئۇيغۇرلار بولسا بۇ رايونغا يېقىن جايدا ياشايتتى .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە : «رۇمغا يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى»(134) دەپ كۆرسىتىلگەن پەچەنەكلەرگە كەلسەك ، بۇلار XI ئەسىردە تۈرك دۇنياسىنىڭ ئەڭ غەرب تەرەپلىرىدە ياشىغانلىقى مەلۇم . X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا پەچەنەكلەر جىم (ئەمما) بىلەن يايىق (ئورال) دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ياشايتتى(135) . بۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى بۇ چاغلاردا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئىكەنلىكلىرى بىزگە مەلۇم . رۇسلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇلار 915 - يىلى رۇس يۇرتىغا كەلگەن ، دېيىلىدۇ(136) . پەچەنەكلەر

لەر بۇ يەرلەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن رۇسلار بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشىدۇ ، ھەتتا كىيېف شەھىرىنىمۇ قورشۇۋالىدۇ ، پەچەنەك-لەرنىڭ باش قوماندانى كۆرە 972 - يىلى كىيېفنىڭ كىنەزى سۋياتوسلاۋنى يېڭىپ ئۆلتۈرىدۇ .

بىراق ، ئۇلار بۇ جايلارنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمرانلىرى بولسىمۇ بىر دۆلەت قۇرالمىغانىدى . 1036 - يىلى رۇسلاردىن يېڭىلگەن پەچەنەكلەرنىڭ ئاساسلىق قىسمى شۇ يىلدىن باشلاپ تۆۋەنكى تۇنا دەريا سى بويلىرىغا كۆچكەنلىكلىرى مەلۇم . 1048 - يىلدىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ بەزى قىسىملىرى ۋىزانتىيە ئۈچۈن ئىشلەيدۇ . ھەتتا ئاناتولىيىدىمۇ ئولتۇراقلىشىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا 1050 - يىلدىن باشلاپ بارلىق بالقانلار بىلەن تراكىيە پەچەنەكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ . شۇ سەۋەبتىن 1081— 1091 - يىللىرى ئىچىدە ئۇلار بىلەن ۋىزانتىيىلىكلەر ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭلەر بولىدۇ . ئاخىر ئۇلارنى ۋىزانتىيە-لىكلەرنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان قىپچاقلار (قۇمانلار) تۆۋەنكى مەرىچ بويلىرىدا 1091 - يىلى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ ، پەچەنەكلەر شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىي كۈچ بولۇپ ئۈيۈشالمايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردىكى تۈرك ئەللىرىنىڭ بىرى ئىدى ، دەپ كۆرسەتكەن يەنە بىر قەبىلە تارىنلاردۇر . لېكىن ئۇ «تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ، ئۆزلىرىدىن چىققان بىر چوڭ-نىڭ بۇيرۇقى ئاستىدا ياشايدۇ »(137) دەپ تەرىپلىگەن بۇ تار-بىنلار ھەققىدە «دىۋان »دا باشقا ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرامىدۇق .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 28 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ،

38 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 59 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت ؛ ف .سۆمەر : «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار» 37 ـ ، 39 ـ بەتلەر .

(3) 2 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(4) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 634 ـ بەت ؛ ف .سۆمەر : «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار» 135— 136 ـ بەتلەر ، «ئوغۇزلار» 34 ـ بەت .

(5) ف .سۆمەر : «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار» ، 135 ـ بەت .

(6) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب . ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 216 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 436 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 568 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 443 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 577 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 616 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 618 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 634 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 243 ـ بەت .

(13) ف .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ناملىق ئەسەرنىڭ 38 ـ ، 39 ـ بەتلىرى بىلەن ئاخىرقى بېتىدىكى خەرىتىگە قارالسۇن .

(14) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى

تارقاتقۇچىلار» ، 117 ـ ، 118 ـ بەتلىرى .

(15) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 201 ـ بەت .

(16) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب . ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت .

(19) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 199 ـ ، 208 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى ئەسەر ، 201 ـ بەت .

(21) يۇقىرىقى ئەسەر ، 41 ـ بەت .

(22) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 14— 15 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 17 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ ۋە 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 40 ـ بەت .

(26) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 200 ـ بەت .

(27) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(28) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت .

(29) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 27 ـ بەت ؛ بارتولد : «قارلۇقلار» ، 6 ـ تۇم ، 351 ـ ، 352 ـ بەت .

(30) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 618 ـ بەت .

(31) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 117 ـ بەت .

(32) ف .سۇمەر : «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار» ، 160 ـ بەت .

(33) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(34) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 403 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .

(35) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(36) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 81 ـ بەت .

(37) مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 97 ـ بەت .

(38) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 27 ـ بەت .

(39) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 172 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت .

(40) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 27 ـ بېتى . مىنورسكى : «مەرۋەزى» (تەرجىمە) ، 31 ـ بەت .

(41) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 393 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 511 ـ بەت .

(42) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 27 ـ بەت .

(43) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 92 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

124 ـ بەت .

(44) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 28 ـ بەت . مىنورسكى : «ھۇدۇ-دۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 99 ـ بەت .

(45) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 552 ـ بەت .

(46) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 423 ـ بەت .

(47) مىنورسكى : «مەرۋەزى» ، مەتىن 19 ـ بەت ، تەرجىمە 31 ـ بەت .

(48) «ھۇدۇدۇل ئالەم»نىڭ ئىزاھلار قىسمى ، 300 ـ بەت . ف . سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 28 ـ بەت .

(49) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 280 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 409 ـ بەت .

(50) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 30 ـ بەت .

(51) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 96 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 131 ـ بەت .

(52) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 30 ـ بەت .

(53) مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 95 ـ بەت . مىنورسكى : «مەرۋەزى» ، 197 ـ بەت ؛ ۋ .بارتولد : «تۈركستان» ، 254 ـ بەت .

(54) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 44 ـ بەت .

(55) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 30 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالا .

(57) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(58) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(59) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 44 ـ بەت .

(60) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 30 ـ بەت .

(61) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 172 ـ بەت .

(62) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 317 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .

(63) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 84 ـ بەت .

(64) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 41 ـ بەت .

(65) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 188— 120 ـ بەتلەر .

(66) يۈقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(67) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 161 ـ بەت .

(68) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 183 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 256 ـ بەت .

(69) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 120 ـ بەت .

(70) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 627 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 612 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 218 — 219 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 627 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 118 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 163 — 164 ـ بەتلەر .

(75) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 109 ـ بەت .

(76) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 41 ـ بەت .

(77) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 122 ـ بەت .

(78) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .

(79) «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، 281 ـ بەت .

(80) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 394 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(81) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 459 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 600 ـ بەت .

(82) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 120 ـ بەت .

(83) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 139 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(84) مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 94 ـ ، 95 ـ بەتلەر . باھائىددىن ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» ، 347 ـ بەت .

(85) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 598ـ بەت .

(86) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 31 ـ بەت . مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 96 ـ ، 97 ـ بەتلەر ؛ «مەرۋەزى» (مەتىن) ، 18 ـ ، 19 ـ بەتلەر . ۋ .بارتولد : «تۈركىستان» ، 369 ـ بەتلەر .

(87) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 118 ـ بەت .

(88) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت. تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(89) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 29 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 37 ـ بەت .

(90) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(91) ف . سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 32 ـ بەت . ئا .ن .كۆرات : «XVIII—IV ئەسىرلەردىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالى بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» ، 69 ـ ، 102 ـ بەتلەر . مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە) ، 101 ـ بەت ، «مەرۋەزى» ، 96 ـ ، 97 ـ بەت .

(92) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

174 ـ بەت .

(93) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 32 ـ بەت .

(94) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(96) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 32 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(98) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 57 ـ ، 58 ـ بەتلەر .

(99) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(100) ز .ۋ .تۇغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» ، 24 ـ ، 133 ـ ، 160 ـ ، 216 ـ ، 410 ـ بەتلەر .

(101) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 57 ـ ، 58 ـ بەتلەر .

(102) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» . ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 100 ـ بەت .

(103) ئا .ن .كۇرات : « XVIII — IV ئەسىرلەردىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالى بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» 69 ـ ، 102 ـ بەتلەر .

(104) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(105) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 311 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . شۇ قېتىمقى

ئۇرۇشتا باسمىللارنى يەڭگەن كىشى ياباقۇ ئۇرۇشىدا غەلىبە قازانغان قومادان غازى ئارسلان تېگىن ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا .

(107) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 86 ـ بەت .

(108) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 110 ـ بەت .

(109) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت .

(110) ف .كۆپرۈلۈ : «ئوغۇزلار» نامىك ئېتنوگرافىيىسىگە دائىر تارىخىي ئىزاھاتلار ، «تۈركىيات مەجمۇئەسى» 1925 ـ يىل 1 ـ سان ، 187 ـ ، 191 ـ بەتلەر .

(111) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(112) «ئابدۇل ـ ھاييى» ، ھاببى نەشرى ، 256 ـ ، 257 ـ بەت .

(113) «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، (ئىزاھلار) ، 288 ـ ، 289 ـ بەتلەر .

(114) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 36 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 46 ـ بەت .

(115) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 279 ـ بەت .

(116) ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىياتىدا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقۇچىلار» ، 109 ـ ، 110 ـ بەت ؛ ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 8 ـ بەت .

(117) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 28 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 36 ـ بەت .

(118) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 35 ـ بەت .

(119) ز .ۋ .توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» ، 146 ـ بەت .

(120) مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، 275 ـ ، 285 ـ بەت .

(121) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(122) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى ، 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(123) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 88 ـ بەت . مىنورسكى : «مەر-ۋەزى» ، 73 ـ بەت . «ھۇدۇدۇل ئالەم» 246 ـ بەت .

(124) مىنورسكى : «مارۋازى» 73 ـ بەت ؛ ز .ۋ .توغان : «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» ، 163 ـ بەت ؛ ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 88 ـ بەت .

(125) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 300 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 394 ـ بەت .

(126) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 403 ـ بەت .

(127) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 362 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(128) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 460 ـ بەت .

(129) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 591 ـ بەت .

(130) يۇقۇرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 453 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 592 ـ بەت .

(131) يۇقۇرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 350 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 478 ـ بەت .

(132) يۇقۇرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 454 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 593 ـ بەت .

(133) يۇقۇرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 453 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 592 ـ بەت .

(134) يۇقۇرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 488 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 635 ـ بەت .

(135) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 32 ـ بەت ؛ ئا .ن .كۇرات : «پەچەنەك تارىخى» ؛ ف .سۇمەر : «قارا دېڭىزنىڭ شىمالى بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» ، 44 — 64 ـ بەتلەر ؛ مىنورسكى : «هۇدۇدۇل ئالەم» ، 101 ـ ، 160 ـ بەتلەر .

(136) ئا .ن .كۇرات : «قارا دېڭىزنىڭ شىمالى بىلەن ئىدىل بويلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى» ، 48 ـ بەت .

(136a) هازىرمۇ ئانادولۇدا تۆت «پەچەنەك» ئىسىملىك مەھەللە بار .

(137) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك ، ب . ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 567 ـ بەت .

3 . تۈرمۇش ئادەتلىرى

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئەسلىدە كۆچمەن خەلق ئىكەنلىكى ئۇزۇندىن بېرى مەلۇم . لېكىن ، ئۇلار خېلى بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىغاندىلا ئولتۇراقلاشقان تۇر-مۇشقا كۆچكەنلىكىمۇ ئېنىق . ئۇلار ھۇن دەۋرىدىلا ئالتاي رايونى بىلەن سىلىنگا رايوندا دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىغانلىقى ۋە بۇ يەردىكى ئۆستەڭلەرنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى I ئەسىر باشلىرىدا بەرپا بولغانلىقى ھەققىدىكى پەرەز ، بۇ جەھەتتە بىزنى مەلۇم پىكىرگە ئىگە قىلىدۇ . كۆكتۈرك دەۋرىگە ئائىت قورغانلاردىن دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان گۈرجەك ۋە ئارىلارنىڭ تېپىلغانلىقىمۇ بۇ دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ داۋاملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان دەلىللەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ(1) .

ئولتۇراقلاشقان تۈرمۇشقا كۆچۈشنىڭ تەبىئىي ئىپادىلىرى-دىن بىرى بولغان شەھەر قۇرۇشمۇ تۈركلەر ئىچىدە ئاستا ـ ئاستا باشلانغانىدى . بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، كۆكتۈرك دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە ئىسسىقكۆل ۋە تەڭرىتاغلىرى ئەتراپىدا بىرمۇنچە ئولتۇراقلاشقان ۋە مۇستەھكەم شەھەرلەر بار ئىدى . بۇ يەرلەردىن يەرلىك خەلقلەرگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئاسارئەتىقىلەر قېزىۋېلىندى(2) .

كۆكتۈرك دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن غەربكە ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى بىلەن چۈ ـ تالاس ۋادىلىرىغا كۆچكەن قارلۇقلار بۇ رايوندا ئولتۇراقلىشىپ ياشاشقا باشلىغانلىقى ۋە ئۇلاردىن مۇھىم بىر قىسمىنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم . X ئەسىردىكى جۇغراپىيىلىك ئەسەرلەردىن بولغان «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە ئىسىملىرى يېزىلغان ئىنتايىن كۆپ تۈرك ئەللىرى

ئىچىدە پەقەت قارلۇقلارنىڭ دېھقانچىلىق قىلىدىغانلىقىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى(3) ، شۇبھىسىز ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ ياشاشقا باشلىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . يەنە بىر تەرەپتىن ئالـغاندا 912 — 913 - يىللاردا ۋاپات بولغان ۋە بەرگەن مەلۇماتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى IX ئەسىرگە ئائىت بولغان ئىبن خوردادبىخنىڭ(4) 16 تۈرك شەھىرىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر بېرىشى ، بولۇپمۇ توغۇز غۇز (ئۇيغۇر) زېمىنىدىكى چوڭ يېزىلار بىلەن ئۇنۇملۇك يەرلەر ھەققىدىكى سۆزلىرى شۇ ئەسىردىكى تۈركلەر ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرمۇشنىڭ خېلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . شۇنداقتىمۇ شۇ زاماندا تۈركلەردىن كۆپ قىسمى كۆچمەنلىك تۈرمۇشىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى چوقۇم .

يەنە «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە تۈرلۈك تۈرك ئەللىرىگە ئائىت بولغان ئون بەشچە شەھەر ۋە شەھەرچە بىلەن ئوتتۇزدىن ئارتۇق چوڭ يېزىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئولتۇراقلىشىشنىڭ بارغانسېرى كېڭەيگەنلىكىنىڭ دەلىلى بولالايدۇ .

XI ئەسىرگە كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرى تارىم - ئىلى - ئوتتۇرا سىر دەريالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچ بۇرجەك جايلاردا ئۆزى كېزىپ يۈرۈپ كۆرگەن 40تىن ئارتۇق تۈرك شەھىرى بىلەن خېلى كۆپ شەھەرچە ۋە يېزا ئىسمىنى تىلغا ئېلىشى ، ئۇ ئەسىرنى يېزىۋاتقان يىللاردا تۈركىي خەلقلەردە ئولتۇراقلىشىش دائىرىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھەققىدىكى تەنقىداتلار-دىن شۇ مەلۇمكى ، بۇ دەۋردە تۈزلەڭلىكلەردە ئاساسلىقى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى مەۋجۇت بولۇپ ، ھەر خىل زىرائەتلەر تېرىلاتتى ، بۇ توغرىدا ماقالىمىزنىڭ دائىر قىسمىدا تەپسىلىي توختىلىمىز . شۇنداقتىمۇ بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، «دىۋان»دا يېزىلغان خاتىرىلەرنىڭ ئاساسلىق قىسمى شۇ دەۋردە ئاشۇ ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقانلارغا

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، «دىۋان»دا كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇشلىرى ھەققىدە بىز كۆتكەن مەلۇماتلار بېرىلمىگەن .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان تۈرك ئەللىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن شۇنداق دېيەلەيمىزكى :

شەرقتە بېشبالىق رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كېلىش بىلەنلا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچكەن ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تۈرك ئەللىرىنىڭ ئەڭ مەدەنىي ھالىتىگە كەلگەن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇيغۇر ئۆلكىسىنى تونۇشتۇرۇپ «بەش شەھەرلىك بىر ۋىلايەت» دەپ ئۆتۈشى ئۇلارنىڭ خېلى مۇھىم بىر قىسمىنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلىقىغا باغلىق ئىدى .

بارچۇقتا ئورۇنلاشقان ، دېيىلگەن چارۋىلارمۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسا كېرەك .

غەربتە قارلۇقلار ، ئەسلىي بۇ ئەلگە تەۋە بولۇپ ، X ئەسىردە مۇستەقىل ئەل سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان چىگىل ۋە تۇخسىلار ، ئەسلىي قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكى پەرەز قىلىنىۋاتقان ئارغۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمىمۇ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرەتتى . بۇلاردىن چىگىللەرنىڭ ئۇچ قىسمى بارسخاننىڭ نېرىسىدا ، بىر قىسمى تىرازنىڭ قېشىدا بولغان تۆت شەھەرچە بىلەن قەشقەر ئەتراپىدىكى بەزى يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەندۇق . ئارغۇلارنىڭمۇ ئىسفىجاب - بالاساغۇن ياكى تىراز - بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا ، بولۇپمۇ بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرچىلەردە ئولتۇراقلىشىپ ياشىغانلىقىنى بىزگە مەلۇم . تۇخسىلارنىڭ بىر قىسمىمۇ قۇياس ئەتراپىدا ئولتۇراقلىشىپ ياشايتتى . ئىلى دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان ياغمىلارنىڭ بىر قىسمىمۇ بۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرەتتى . تىرازغا يېقىن جايلاردىمۇ ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان يېزىلىرى بار ئىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ،

مەھمۇد كاشغەرىي ئىلى دەريا‌سى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ : «بۇ تۇركلەردىن ياغما ، تۇخسى ۋە چىگىللەرنىڭ بىر قىسمى چۈشكەن ۋادا» دېگەنلىكى ، بۇ يەردە ئىسمى ئاتالغان ئەللەردىن بىر قىسمى كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . «قارلۇق» دېگەن قەبىلە ئىسمىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر- نىڭمۇ مەلۇم قىسمى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشتا ، مەلۇم قىسمى كۆچمەنلىك تۇرمۇشتا ياشىغانلىقى مەلۇم .

«دىۋان»دا ، ئۆزكەندتە ئولتۇراقلاشقان ، دەپ كۆرسىتىلگەن ئەزگىشلەر بىلەن خارەزمدە ئولتۇراقلاشقان دەپ كۆرسىتىلگەن كۆچەتلەرنىڭمۇ ھېچبولمىغاندىمۇ ئاساسىي قىسمىنى ئولتۇراقلا- شىپ تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى دېيەلەيمىز .

ئوغۇزلارغا كەلسەك ، سالچۇقىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق ئۆلكىلىرىگە كەلگەنلەردىن باشقىلىرى ۋە ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاساسلىق ئاھالىنى تەشكىل قىلىدىغان سىر دەريا ئوغۇزلىرىنىڭ بىر قىسمى شەھەرلەردە ئولتۇراقلا- شىپ ، بىر قىسمى يەنىلا دەريا بويلىرىدا كۆچمەن تۇرمۇشتا ياشايتتى . كۆچمەن ئوغۇزلارنىڭ شەھەرلەردە ياشايدىغان يۇرتداش- لىرىنى ھۆرۈن ھېسابلاپ «ياتۇق» دەيدىغانلىقلىرىنى يۇقىرىدا دېگەنىدۇق .

شىمالدىن ئىدىل بۇلغارلىرى بولسا تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىتتى ۋە ئەھۋالدىن قارىغاندا كۆپىنچىسى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش كەچۈرەتتى .

بۇلاردىن باشقا ، «دىۋان»دا ئارتۇقچە مەلۇمات بېرىلمىگەن پەچەنەك ، قىپچاق ، يەمەك ، باشقىرت ، باسمىل ، چومۇل ، ياباـ قۇ ، قىرغىز ۋە ئۇغراقلارنىڭ كۆپىنچىلىرى كۆچمەنلىك تۇرمۇ- شىنى داۋاملاشتۇرغانىدى ، دېيەلەيمىز .

خۇلاسە قىلىپ ئېيتساق ، XI ئەسىرنىڭ 3 ـ چارىكىنىڭ ئاخىرىدا بەزى تۈرك ئەللىرىدە ، بولۇپمۇ ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن

ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش خېلىلا تەرەققىي قىلغان بولسا ، بەزى تۇركلەر ئىچىدە كۆچمەنلىك تۇرمۇش داۋام قىلىپ كەلگەنىدى .

ئىزاھلار

(1) باھائىددىن ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۇرك مەدەنىيەت تارىخى» ، 164 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر 173 ـ ، 176 ـ بەت .

(3) مىنورسكى : «ھۇدۇدۇل ئالەم» (تەرجىمە قىسمى) ، 97 ـ بەت .

(4) «كىتابۇلماسالىك ۋال مامالىك» ، 31 ـ بەت .

ئىككىنچى قىسىم

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا ، ئۇلارنىڭ جەمئىيىتىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن قاتلاملارنى تەتقىق قىلىپ چىقساق پايدىلىق بولار . باشقا قوۋملاردىكىدەك تۈرك قوۋملىرىنىڭ جەمئىيىتىمۇ ئاساسەن «ئائىلە»دىن تەشكىل تاپقانلىقى ئېنىق . ئائىلىدىن كېيىن ئايماق ، قەبىلە ۋە قوۋم («بۇدۇن - ئەل - ئېل») تۈرىدۇ . بىز تۈركىي خەلقلەرنىڭ جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى ئالدى بىلەن ئاساسىدىن ، يەنى ئائىلىدىن باشلاشنى لايىق كۆردۇق : ئائىلە قۇرۇلمىسى مەلۇم بولسىلا باشقا تەشكىلاتلار ، ئىجتىمائىي مۇئەسسەسىلەرى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

ئۇنىڭدىن باشقا بۇ تېمىلارنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى بىلەن مەدەنىيىتىمىزگىمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە تىرىشتۇق . چۈنكى ، ئائىلە قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ، ئايماق ، قەبىلە ۋە قوۋمنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەتقىق قىلىش ، ئىجتىمائىي ئەھۋالغا مۇناسىۋەتلىك بولغىنىغا ئوخشاش ، توي - تۆكۈن ئادەتلىرى ، ئاجرىشىش ، ئويۇن - تاماشا ، ئادەت ۋە كۆزقاراش قاتارلىق تېمىلارمۇ مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىكتۇر . بىز بۇ تېمىلارنى بىر - بىرىدىن ئايرى-

ۆەتمەسلىن ، مەسىلەن ، قىز ئۆيىگە ئەلچى بېرىشتىن تارتىپ ئۆيلىنىشكە قەدەر بولغان ئەھۋاللارنى ، توي بىلەن مەيدانغا كەلگەن ئائىلىنى جەمئىيەتنىڭ بىر ئاساسلىق قىسمى سۈپىتىدە ئىجتىمائي تەرەپتىن تەتقىق قىلىپ چىقتۇق . باشقا تەرەپلەر ھەققىدىمۇ تەتقىق يۈرگۈزۈش ئۈسۈلىمىز ئوخشاش بولدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ بۇ قىسمىغا «ئىجتىمائي ۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى» دېگەن نامنى بېرىشنى لايىق تاپتۇق .

1 . ئائىلە

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى تۈرك ئائىلىلىرىنىڭ پۈتۈن تەرەپلىرىنى تونۇشتۇرۇپ بېرەلەيدىغان ناھايىتى كەڭ مەلۇماتلار تېپىلىدۇ . بۇ مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان چېغىمىزدا تەرتىپ بويىچە ئالدى بىلەن ئائىلىنىڭ قۇرۇلۇشى — ئۆيلىنىش ۋە توي قىلىش ئادىتى ئۈستىدە توختىلىمىز ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئائىلىنى بەرپا قىلىدىغان شەخسلەرنى ، ئاخىرىدا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىمىز .

A . ئۆيلىنىش*

ھەممىمىزگە مەلۇم ، ئائىلە ئۆيلىنىش بىلەن قۇرۇلىدۇ . XI ئەسىردىكى ئۆيلىنىش ئىشىدا ، توي قىلىدىغان ياشلار بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ، ياخشى كۆرۈشۈپ توي قىلاتتىمۇ ياكى جەمئىيەتىمىزدە ئۇزاقتىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەلچى ئەۋەتىش ئۈسۈلى بىلەن توي قىلىشقا ماقۇل بولاتتىمۇ ؟ دېگەن مەسىلىگە

* بۇ ھەقتە ئالدى بىلەن ھ . ن . ئورقۇن ، كېيىن م . ئا . كۆيمەن خېلى مۇھىم تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلغان . شۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىگە قارالا .

«دىۋان»دىن جاۋاب تاپالمىدۇق . ھەر ھالدا ھەر ئىككى ئەھۋال مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن . XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدە ئەر ـ خوتۇن ئوتتۇرىسىدا ئاجرىشىپ كېتىش ئادىتى يوقلۇقىنى ، بۇنداق ئەھۋال يېزىلىرىمىزدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان-لىقىنى نەزەردە تۇتىدىغان بولساق(1) ، توي قىلىدىغانلار ئومۇ-مەن ئۆزئارا كۆرۈشۈپ ، تونۇشۇپ ، سۆزلىشىپ توي قىلىدىغانلە-قىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ .

ئابدۇلقادىر ئىنانىنىڭ قارىشىچە ، «دەدە قۇرقۇت داستانلە-رى»دىكى قەھرىمانلاردىن بىرى بولغان بەي بۆيرەك بىلەن لايىقى بانۇ چېچەك بىر ـ بىرىنى تونۇمايتتى . يەنە ئوغۇزلاردا سىرتتىن ئۆيلىنىش ئادەتلىرىگە ئائىت بەزى ئىزلارمۇ بار(2) . بۇ ئەھۋال تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا توي قىلىدىغان يېگىت ـ قىز بىر ـ بىرىنى تونۇماي تۇرۇپ توي قىلىدىغان ئەھۋالنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن ھالەتتىمۇ پۈتۈنلەي شۇنداق ئىدى ، دەپ بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ(3) .

مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن زامانداش بولۇپ ياشىغان ، قاراخا-نىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۈرك جەمئىيىتىنىڭ ئادەت ۋە ئەد-ئەنىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىب «قۇتادغۇبە-لىك» دېگەن ئەسىرىدە ئۆيلىنىش تەمىسىغا مەخسۇس بىر بۆلۈم-نى ئايرىپ ، ئۆيلەنمەكچى بولغانلارغا ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق نەسىھەت قىلىدۇ(4) . بىراق ، يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ ، توي قىلغۇچىلار بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ، ياخشى كۆرۈپ توي قىلىدىغانلىقى ياكى پەرزەنتلەرنىڭ توي ئىشى ئاتا ـ ئانىنىڭ خاھىشى بىلەن بېكىتىلىپ بىر نەرەپ بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىرەر چۈشەنچە ھاسىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس .

1 . ئەلچىلەر : مەيلى قانداق ئۇسۇلدا بولسۇن ، ئۆيلىنىدىغان ئەر بىر قىزنى ئالماقچى بولسا ، ھازىرقىغا ئوخشاش قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچى ئەۋەتەتتى . قىزنى سوراپ بارغۇچى بۇ ئەلچىلەر ،

يەنى كۆرگۈچىلەر «ساۋچى» (سۆزچى — ئەلچى)، «يورىغچى»، «يازىغچى» (يازغۇچى) ۋە «ئارقۇچى» دېگەندەك ئاملار بىلەن ئاتالغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىسىملارنى رەت بويىچە شۇنداق كۆرسىتىدۇ:

ساۋچى: «يىگىتلەر، قۇدىلار، ئەلچىلەر ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان ئادەم، چۈنكى ساۋچى بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ سۆزىنى بۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ»(5). مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنىڭ يەنە بىر يېرىدە بۇ سۆزنى «تۇغقان ۋە ئەلچىلەر ئوتتۇرىسىدا خەت توشۇيدىغان ئادەم»(6) دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يورىغچى: «ئۇرۇق - تۇغقانلار ۋە قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىدىغان ئادەم»(7)

يازىغچى: «تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدا خەت توشۇيدىغان ئەلچى»(8).

ئارقۇچى: «توي قىلىش ۋاقتىدا قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىدىغان ئادەم»(9).

مەھمۇد كاشغەرىي دەسلەپكى ئۇچ سۆزنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. لېكىن، تۆتىنچى سۆزنىڭ قايسى شېۋىگە ئائىت ئىكەنلىكىنى دېمەيدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى ئىزاھاتلىرىدىن بۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنە جەھەتتە قانداق پەرق بارلىقىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ. بىزنىڭچە، يۇقىرىدىكى تۆت سۆز ھازىرقى تىلىمىزدىكى تېپىشتۇرغۇچى، كۆرگۈچى، ئەلچى، ئەلبىر(10) دېگەن گەپلەرگە ئوخشاش ئاساسەن بىر خىل مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك.

ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، تۈركىيە تۈركلىرى ئەينى زامانىدا ئاتا - بوۋىلىرى ئەلچى مەنىسىدە ئىشلەتكەن يۇقىرىدىكى ئاتالغۇلارنى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تاشلىۋېتىپ، بۇنىڭ ئورنىغا، بۇرۇنلاردا ئۆيلىنىش ئارقىلىق پەيدا بولغان تۇغقاندارچىلىق-

نى ئىپادىلەيدىغان «تۇنگۇر» (دۇنۇر) بىلەن كۆرگۈچى، ئەلبىر دېگەندەك سۆزلەرنى قوللىنىدىغان بولغان.

2. تويلۇق: ئەلچىلەرگە ماقۇل جاۋاب بېرىلگەندىن كېيىن، ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرنەچچى ئىش، ئەر تەرەپنىڭ بېرىدىغان تويلۇقى بولسا كېرەك. تويلۇقنى XI ئەسىردە ھازىر بەزى جايلاردا ئاتالغاندەك قالىن (قالماق مال)(11) دەپ ئاتايتتى. تويلۇق مەسىلىسى توي ئىشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىي «قالىن بېرىپ قىز ئالار»، يەنى «تويلۇق بەرگەن يىگىت، قىز (قىزلىقى بار) ئالىدۇ» دېيىش ئارقىلىق، تويلۇقنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئىنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەخلاق چۈشەنچىسىدە، كېلىن قىلىپ ئەكىلىدىغان قىزنىڭ قىزلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلەتتى.

مەھمۇد كاشغەرىي قالىن (تويلۇق) سۆزىگە مىسال كەلتۈرگەن تۆتلۈك شېئىر بىزگە باشقا بىر خىل ھەقىقەتنى، يەنى XI ئەسىردىمۇ تويلۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان نەرسە پۇل ياكى مال بولسۇن، بەزىدە ھەممە ئائىلىلەر ئاساسلىقچە بېرەلەيدىغان دەرىجىدە ئەمەسلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن ئەر كىشى ھازىرقى دەۋرىمىزدە بولۇۋاتقاندەك، بۇ مەبلەغنى بېرىش ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ جاپا چېكىدىغانلىقىنى(12) چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئەنئەنە سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. تويلۇق ئۈچۈن پۇل ۋە مالدىن باشقا قۇلمۇ بېرىلىدىغانلىقى مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان يەنە بىر روبائىيىدىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ شېئىردا «ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولدى. قىزىمنى سورىتتى. مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سورىتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى. ‹تۇرۇمتاي› ئىسىملىك قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى...» دېيىلىدۇ(13).

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ توي ئاتالغۇسىغا دائىر ئىزاھاتلىرى

دىن بەزى ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قايچا قۇدا بولىدىغان ئەھۋاللار. نېگىمۇ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇنى «ئۇلار بىر - بىرىدىن قىز سوراشتى» دېگەن سۆزىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ(14). ئۆزئارا قىز سورىتىپ، قايچا قۇدا بولۇشنىڭ نەتىجىسى كۆپىنچە ياخشى بولىدىغانلىقى بىلىنمەكتە. «دېۋان»نىڭ باشقا بىر يېرىدە «ئۇلار بىر - بىرىدىگە قىز بېرىشتى»(15) دەپ يېزىلىشىمۇ ئەينى زاماندا قايچا قۇدا بولۇش ئىشلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. ۋەدىلىشىپ قويۇش: ئىككى تەرەپ ماقۇل بولۇشقاندىن كېيىن تويغىچە مەلۇم ۋاقىت ئۆتىدىغان ياكى ئۆتمەيدىغانلىقىنى، ئەگەر ۋەدىلىشىپ قويىدىغان ئادەت بولسا، بۇنداق ئىش نېمىدەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى «دېۋان»دىن ئېنىق بىلەلمىدۇق. «دېۋان»دا بۇنىڭغا دائىر ھېچقانداق بىر خاتىرىنى كۆرمىدۇق. ئابدۇقادىر ئىنان جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ، ۋەدىلىشىپ قويۇش ئادىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە خېلى بۇرۇندىن بار ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ «مۇجمۇل بۇلدان»غا ۋە ئىبن فەزلاننىڭ ساياھەتنامىسىگە ئاساسلىنىپ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، «ۋەدىلىشىپ قويۇش، يىگىتنىڭ بېشى ئوچۇق قىزغا بىر كىيىم بېرىش شەكلىدە بولاتتى ياكى ئۆيلەنمەكچى بولغان تۈركلەر، بېشى ئوچۇق قىزغا بىر قولياغلىق بېرەتتى. قىز قولياغلىقنى قوبۇل قىلسا رازىلىق بەرگەن بولاتتى»(16). بۇ سۆزلەردىن ۋەدىلىشىپ قويۇش ئادىتى بارلىقىنى كۆرگىلى بولسىمۇ، لېكىن سىنىشىپ يۈرۈش دەۋرى بارلىقىغا دائىر ھېچقانداق دەلىل تاپقىلى بولمايدۇ.

«دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»غا قارىغاندا، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەن ئائىلىلەر بالىلار بۆشۈكتىكى چاغلىرىدىلا قۇدا چۈشۈپ قويۇشاتتى. بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا «بەشىك كەرتمەسى» دەپ ئاتالماقتا. «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»

غا قارىغاندا ، يىگىت ئۆز لايىقىنىڭ بارمىقىغا ئۆزىنىڭ ئۈزۈكىنى سېلىپ قويۇپتۇ . قىز يىگىتكە ئۆزى تىككەن قىزىل رەڭلىك يىپەك تون ئەۋەتەتتى ۋە يىگىت توي كېچىسى چىمىلدىققا يىپەك تونىنى كىيىپ كىرەتتى(17) . يەنە «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى» دىن ئاداقلىق (لايىقى) دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقى(18) ، توي قىلىشتىن بۇرۇن سىنىشىپ يۈرۈش مەزگىلى بولىدىغانلىقى ۋە بۇنىڭ بىرمۇنچە رەسمىيەتلىرى بارلىقى مەلۇم ، لېكىن بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمانقا ئىگە ئەمەسمىز .

4 . توي : تويىنىڭ قانداق باشلىنىدىغانلىقى ۋە توي جەريانىدا قانداق ئىشلار بولىدىغانلىقىغا كەلسەك ، بۇ جەھەتتە ھازىرقى ئادەتلەرگە ئوخشايدىغان ياخشى ئادەتلەر بارلىقىغا ۋە ئۆزئارا يار ـ يۆلەكتە بولىدىغانلىقىغا دائىر مىساللار بار . تويلاردا ئويناپ بىلدىغان ئويۇنلار ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئارتۇقچە مەلۇمات يوق . شۇ زامانىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا ۋە ئىبنۇل جەۋزىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئۇلۇغ سالچۇقىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى تۇغرۇل بەي ، خەلىپىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەندە ئۆتكۈزۈلگەن تويدا ، تۇغرۇل بەي ۋە باشقا چوڭلار خۇشاللىقتىن ئۇسسۇل ئويناشقان(19) . بۇ ئۇسسۇل پروفېسسور ف .سۇمەر ئىنتايىن جايىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ھازىرقى خالاي (بىر خىل ئۇسسۇل — ت) بولسا كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا تويدا يىگىتنىڭ ئۈزۈكىگە دوستلىرىنىڭ ئوق ئېتىشىمۇ ئاساسلىق توي ئويۇنلىرىدىن بىرى ئىدى . بۇ ئەھۋال ھازىر بىزدە بولۇۋاتقانغا ئوخشاشلا توي قىلىش ۋە سىنىشىشتا ئۈزۈك سىمۇول سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ(20) . .

توي ئۇ چاغلاردا تۆكۈن دېيىلەتتى(21) . توي مۇناسىۋىتى بىلەن كېلىنلەر ئۇچۇن مەخسۇس ئۆيلەر ھازىرلىناتتى ، يىپەك رەختلەر بىلەن بېزەلگەن بۇ ئۆينى «مۇندەرۇ»(22) دېيىشەتتى . لېكىن ھۇجرا ئۆيلەر نېپىز يىپەك رەختلەر بىلەن زىننەتلە-

نەتتى(23) . تۇركىيىدە ھازىرمۇ ئومۇميۈزلۈك بولۇۋاتقىنىغا ئوخشاشلا توي مۇناسىۋىتى بىلەن مېھمان چاقىرىلاتتى ، زىياپەتلەر بېرىلەتتى . توي ئېشى باشقا زىياپەتلەر تامىقىدىن پەرقلەندۇرۇلۇپ «كۇدەن»(24) دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي توي زىياپەتلىرى ھەققىدە «كەنج لىيۇ» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە خاقانلارنىڭ تويلىرىدا سېلىنىدىغان بىر خىل داستىخان ھەققىدە ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ يازىدۇ . ئۇنىڭ تەسۋىرلىشىچە ، كەنج لىيۇ خاقانلارنىڭ تويلىرىدا ۋە بايرامىلاردا مۇنارغا ئوخشاش ئوتتۇز ئارشىن ئېگىز-لىكتە سېلىنىدىغان ۋە تاماقلىرى بۇلاپ - تالاپ يېيىلىدىغان داستىخان ئىدى(25) . بۇ يەردە ئادەم زىيادە كۆپ بولىدىغان تويىنىڭ ئۆزگەرگەن بىر خىل شەكلى تەسۋىرلەنگەن .

بۇ زىياپەتلەرگە ۋە تويلارغا ئادەم چاقىرىش ئىشى ھازىر تۇركىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان جايلىرىدا دېيىلگىنىدەك «ئوقۇماق» (26) دېيىلەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا چوڭلار (بەگلەر ، بايلار) ئۆزلىرىنىڭ توي ۋە ھەر خىل زىياپەتلىرىگە كەلگۈچىلەرگە يىپەك رەختلەرنى ھەدىيە قىلاتتى . بۇ «بىچىش»(27) (يىرتىش — ت) دېيىلەتتى .

كېلىن «كەلىن»(28) ، يېگىت بولسا «كۇزەگۇ»(29) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يەنىلا مەھمۇد كاشغەرىيدىن ئۆگەنىدۇق . كېلىنگە يۆتكەپ كەتكەن ئاخشىمى مەخسۇس تاج كىيگۈزۈلەتتى ۋە بۇ «دىدىم»(30) دەپ ئاتىلاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا كېلىنگە مەخسۇس مېدالىئون — زۇننار تاقىلاتتى . بۇ مېدالىئون ئادەتتىكى چاغلاردا تاقايدىغان مېدالىئونلاردىن ئالاھىدىرەك ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي كېلىنگە تاقىلىدىغان بۇنداق مېدالىئوننى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ(31) . كېلىن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدىن ئېرىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلۈش جەريانىدا توي قىلغان ئۆينىڭ ئەتراپىغا توپ-لانغان ياتلارنىڭ كۆزىگە قالماسلىقى ئۈچۈن ، كېلىننىڭ ئۇستىگە «دىدەك» دەپ ئاتىلىدىغان دۇۋاك(32) ياغلىق ئارتىلاتتى . بۇ

ئادەت هازىرمۇ تۇركىيە يېزىلىرىدا ساقلانماقتا .

5 . قىز مېلى : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا ، كېلىن ئېرىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلگەندە ئۇنىڭغا ئاتاپ تەييارلانغان نەرسە ـ كېرەكلىرىنى بىللە ئېلىپ باراتتى . بۇ «سەپ» دېيىلەتتى(33) . مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بەزىدە باشقا بىرى (بەگ ۋە باي كىشىلەر) قىز مېلىنى ئۆز ئۆستىگە ئالىدۇ . غان ئەھۋاللارمۇ بارلىقى مەلۇم بولماقتا(34) . مەھمۇد كاشغەرىي يەنە قىز مېلىنىڭ تەييارلىنىشى ھەققىدە بىزگە ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرىنى مەلۇم قىلىدۇ . يەنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈ-رۈلىدىغان كېلىنىنىڭ تۇغقانلىرى ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەك ياكى ماللىرىنىڭ كەم قالغانلىرىنى تولدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزئۆستىگە چۈشكەن مەسئۇلىيەتلىرىنى چوقۇم ئورۇندايتتى . «يۇ-فۇش» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئىش تۇغقانلار كىيىم ـ كېچەك ۋە مال چىقىرىپ ، كېلىنىنىڭ قىز مېلىغا ياردەم قىلىدىغان بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر ماقالىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ . شۇ دەۋرنىڭ قارىشىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن بۇ ماقالىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز . «يۇفۇشلۇغ كەلىن كۈزەگۈ يافاش بولۇر — تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۆيەۋ تاپار .»(35) يەنى تۇغقانلىرى-نىڭ بەرگەن سوۋغىلىرى بىلەن ئىززەتلەنگەن كېلىن خۇش خۇي ۋە ئېغىر ـ بېسىق كۆيەۋگە ئىگە بولىدۇ . چۈنكى يىگىت كېلىنى-نى باي دەپ بىلىپ خۇشال بولىدۇ ۋە ئۇنى ھۆرمەت قىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئارقىلىق ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ دەسلەپىدە ماللىق بولۇش بەختلىك ئائىلە قۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ . يۇفۇش ئادىتى ئۆزئارا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت ناھايىتى ياخشى ئادەت بولۇپ ، ھازىرمۇ تۇركىي مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . يەنە ئائىلە تۇرمۇشى-نى ، ھېچبولمىغاندىمۇ ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغان دەسلەپكى كۈن-

لەردىكى كېلىن - يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى ياخشى مۇناسىۋەتنى تەسۋىرلەيدىغان باشقا بىر ماقالمۇ دىققىتىمىزنىڭ قوزغىماقتا . ئۇ بولسىمۇ «كىزلەنچۇ كەلىنىدە»(36) دېگەن ماقالە . بۇ ماقالىنىڭ مەنىسى مۇنداق : يوشۇرۇن نەرسە كېلىنىدە تېپىلىدۇ . چۈنكى كېلىن ياخشى نەرسىلەرنى ئېيرىگە ساقلاپ قويىدۇ .

قىز مېلى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىمىزنىڭ ئاخىرىدا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئىشنى ئەسلەپ ئۆتەيلى . «دىۋان»دا نۇرغۇنلىغان تويلاردا مەيلى كېلىن ، مەيلى يىگىت بولسۇن تۇغقانلىرىغا ھەدىيە ئورنىدا كىيىم - كېچەك كىيگۈزىدىغانلىقى يېزىلغان . «كەزۇت» (كىيىت)(37) دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىش ئادىتى ھازىرمۇ نۇرغۇن جايلاردا ، كېلىن بىلەن يىگىت بىر - بىرىنىڭ تۇغقانلىرىغا كىيىم - كېچەك ئەۋەتىش شەكلى بىلەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە . XI ئەسىردىكى بۇ ئادەتنىڭ ھازىرمۇ داۋاملىشىشى ئوغۇز ئەنئەنىلىرىنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر نەمۇنىسى سۈپىتىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ .

6 . ساغدىچلار (يەڭگىلەر) : كېلىننى كۆچۈرىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا يارەدەم قىلىش ھەمدە توي كېچىسىدىكى ئىشلار ھەققىدە تەلىم بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن بىللە «ئەگەت»(38) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىزمەتچى ئايالمۇ ئەۋەتىلەتتى . بۇ ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت بولۇپ ، شۇبھىسىزكى ياخشى ئادەتلىرىمىزنىڭ بىرى . بەزى ئەھۋاللار ئاستىدا (كېلىن ئائىلىسى باي بولسا) بۇ يەڭگە دېدەكلەردىن بولاتتى ، يەنى كېلىننىڭ مېلى بولۇپ كېتەتتى . مۇنداق دېدەكلەر «ئەگەتلىك قارا باش»(39) (يەڭگە بولىدىغان دېدەك) ۋە مۇنداق دېدەككە ئىگە بولغان كېلىن «ئەگەتلىغ» (يەڭگىلىك) كېلىن دېيىلەتتى(40) . بۇ ئەھۋال ھەممە كېلىننىڭ دېدەككە ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ تەبىئىي بىر ئەھۋال . بۇنىڭدىن تاشقىرى «دىۋان»دا «تاياق» دېگەن بىر ئىبارىنى ئۇچرىتىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆز

ئارقىلىقمۇ بىزگە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تويلىرى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئۇ «تاياق» دېگەن سۆزنىڭ تاياق ، تايانچۇق ، دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى يازغاندىن كېيىن «كۆزۈگۈ تاياق بەردى — يىگىت تاياق بەردى»(41) ، يەنى يىگىت كېلىن ئاتتىن چۈشكەندە مۈرىسىگە تايانسۇن ، دەپ كېلىنگە دېدەك ياكى قۇل بەردى ، دەيدۇ ۋە بۇ ئادەت بايلار ئارىسىدىكى ئادەت ئىكەنلىكىنى ، دېدەك ياكى قۇلنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ كېلىننىڭ مېلى بولىدىغانلىقىنى ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭدىن بۇنداق ئىمكانىيەتكە پەقەت بايلار ئىگە بولالايدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . دىققەتسىزنى تارتقان يەنە بىر ئىش ، ھازىرمۇ بىرمۇنچە يېزىلىرىمىزدا بولۇۋاتقاندەك ، كېلىنلەر ھازىرمۇ يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئانقا مىنىپ كېلىشىدۇ . كېلىن ئاتتىن چۈشكەندە بىرەر كىشىنىڭ مۈرىسىگە تايىنىپ چۈشۈش ئادىتىمۇ ھازىر يېزىلىرىمىزدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . يوزگات رايوندا كېلىنىڭ ئاتتىن چۈشۈشىگە ئومۇمەن قېينىاتىسى ياردەم قىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆزلىرىدىن يەنە قوللۇق تۈزۈمىنىڭ XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدىكى ماھىيىتىنى قىسمەن بولسىمۇ بىلىش مۇمكىن (بۇ ئەھۋال تۆۋەندە ئايرىم سۆزلىنىدۇ) . مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا يەنە ئەگەت دېگەن مەنىدىكى «مامۇ» (42) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە توي كېچىسى كېلىنگە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ . مامۇنىڭ ۋەزىپىسى يەڭگىنىڭ ۋەزىپىسىدىن باشقىچىمۇ ؟ ياكى يەڭگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان خىزمەتچىنى ئايرىم تۈرك ئەللىرىدە باشقىچە ، يەنى «مامۇ» دەپ ئاتامدۇ ؟ مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە دېمەستىنلا «مامۇ» دېگەن سۆز ساپ تۈركچە ئەمەسلىكىنى بايان قىلىدۇ .

ئۇ چاغدا يەنە ھەمراھ — قولداش بولۇش ئادىتىمۇ بار ئىدى ۋە (43) ئۇلار «ساغدىچ» دەپ ئاتىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ

سۆزنىڭ دوست مەنىسىدىمۇ كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتىدۇ . بىراق ساغدىچلارنىڭ ئەر ياكى ئايالدىن بولىدىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ . هازىر تۈركىيىدە كۆپىنچە يەرلەردە «ساغدىچ» ئاتالغۇسى قوللىنىلىدۇ . ئۇ ئەر ـ ئايال ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ . XI ئەسىر دىمۇ شۇنداقمىدى ؟ بۇنى بىلمەيمىز . لېكىن ، توي كېچىسى كېلىنگە خىزمەت ۋە ياردەم قىلىدىغان يەڭگە بولغان يەردە ، ئۆي تۆتۈش مەسىلىلىرىدە ، بولۇپمۇ توي كېچىسىدىكى ئىشلار ھەققىدە يىگىتكە بۇگۈنكىگە ئوخشاشلا ، تەلىم بېرىدىغان بىرى بولسا كېرەك . بەلكى ساغدىچنىڭ ئەر كىشى بولۇشى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن . «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»غا قارىغاندا ، يىگىتنىڭ چىملىدىقىغا كىرىدىغان يېرىنى ئوق ئېتىپ كۆرسىتىپ بېرەتتى(44) .

7 . نىكاھ : «دىۋان»دا بۇ توغرىدا پەقەت بىر يەردىلا «ئەركەك تىشقا قاۋۇشدى — ئەركەك ، خوتۇن بىلەن نىكاھلاندى ، خوتۇنغا يېقىنلاشتى» دېگەن جۈملىنى ئۇچرىتىمىز(45) . لېكىن ، بۇ يەردە دېيىلگەن نىكاھ قانداق ئىش ئىدى ، بۇ نىكاھ ئېلىش ئادىتى ئىسلامىيەت بىلەن بىللە كىرگەن ئادەتمۇ ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بۇ خىل ئادەت بارمىدى ؟ بۇلارنى بىلگىلى بولمايدۇ .

ئۇ چاغلاردا ئاياللارنىڭ ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۇن «ئۇراغۇت ئەرلەندى»(46) ياكى «ئۇراغۇت بەگلەندى»(47) ؛ ئەركەكلەرنىڭ ئۆيلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۇن جۈپتى مەنىسىدىكى «كىس» سۆزىنى ئىشلىتىپ «ئول كىسى ئالدى»(48) ، يەنى ئۇ خوتۇن ئالدى ، دېيىشەتتى . بۇنىڭدىن ئەر مەنىسىدە بەگ ۋە ئەر ، خوتۇن مەنىسىدە بولسا «كىس» سۆزى ئىشلىتىلگەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ . نىكاھ مەسىلىسى مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، هازىر XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بىر ئەر بىردىن ئارتۇق ئايالغا ئۆيلىنىدىغان ئادەت بارلىقى مەلۇم بولماقتا . بۇنداق ئەھۋالدىكى كۇدا

بەشلەر ئاناتولىيەدىكى خەلق سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئورتاقى» ، «كۈنى»(49) دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن مىسال كەلتۈرگەن ماقالدىن مەلۇم بولۇپ تۈركىيە دۇكى ، ئۇ زامانلاردىمۇ كۈندەشلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرى دوستانە ئەمەس ئىدى(50) . بۇنداق ئەھۋال كۈندەشلىكتىن ، قىزغانچۇقلۇقتىن كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئېنىق . ئۇنىڭدىن باشقا «كۈندەش» دېگەن سۆزنىڭ شۇ زاماندىكى ماقاللەردە ئۇچرىشى بۇ ئادەتنىڭ خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىن تارتىپ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

8 . كېلىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەندە قىلىنىدىغان ئىشلار : كېلىن يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئات بىلەن كېلىدىغانلىقىنى ۋە كېلىن ، ئەھۋالى ياخشى ئائىلىنىڭ قىزى بولسا «تاياق» دەپ ئاتىلىدىغان قۇلنىڭ مۇرىسىگە تاينىپ تۇرۇپ ئاتتىن چۈشىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق . مەھمۇد كاشغەرىي كېلىن ئاتتىن چۈشۈپ ئۆيگە كىرىشتە هازىرقىغا ئوخشاشلا بېشىدىن پۇل ئۆرۈلىدىغانلىقى ياكى ئاشلىق چېچىلىدىغانلىقىغا ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى يازىدۇ . ئۇنىڭ پۇل چاچماق(51) دېگەن مەنىسىدە يازغان بىر سۆزىدە ، پۇل چېچىش دېگەن سۆزنىڭ كېلىنىنىڭ بېشىدىن پۇل چېچىش ، دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ «مەندىرى» دېگەن سۆزنى ئىزاهلىغاندا XI ئەسىردە چاچقۇ چېچىش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە «مەندىرى» بىر خىل يىغىلىشنىڭ ئىسمى بولۇپ ، ئادەملەر بۇ يەردە كېچىدە كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ ئەتراپىغا توپلىناتتى ۋە كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ باشلىرىدىن پۇل چاچاتتى(52) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ چىگىلچە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىدىن بۇ ئادەتنىڭ ئىسمى چىگىلچە ئىكەنلىكىنى ياكى چىگىللەردىلا شۇنداق ئادەت بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . كېلىنىنىڭ بېشىدىن پۇل ئۆرۈش ئادىتى هازىرمۇ تۈركىي خەلقلەردە كەڭ تارقالغان . بۇنى شۇ دەۋردىكى

تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى دېگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئوغۇزلاردا بۇنداق ئادەتنىڭ بارلىقىدا شۇبھە يوق . چاچقۇ چېچىلغاندىن كېيىن كېلىن ھويلىغا كىرىدۇ ۋە ئالاھىدە تەييارلانغان «مۇندەرۇ» دەپ ئاتىلىدىغان ھۇجرا ئۆيگە كىرگۈزۈلىدۇ(53) .

«دىۋان»دىن تاپالىغان تويۇ ـ تۆكۈنگە ئائىت ئىشلارنى شۇنچىلىك دەپ ئۆتىمىز . يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئايال ئۆي تۇتقاندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يوقلاپ بارغاندا ئۇنى «تەگدى كەلدى» دەيتتى . بۇ زىيارەتچىلەر كەلدى ، دېگەن مەنىدە ئىدى(54) .

جەمئىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ئائىلە ئەنە شۇنداق ئۆيلىنىش يولى بىلەن قۇرۇلاتتى . لېكىن بۇنىڭدىن ، ھەرقانداق توي يېڭى ئائىلىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ، دېگەن مەنە چىقمايدۇ . چۈنكى تۇركىي خەلقلەردە بوۋا ، موما ، بالا ۋە نەۋرىلەر بىللە ياشايدىغان كۆپ جانلىق ئائىلىلەر بارلىقى خېلىدىن بېرى مەلۇم . ئەمەلىيەتتە مەھمۇد كاشغەرىيدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ئوغۇزلار يۇرتلىرىنى ئارىلىغان ئىبن فەزلان ئوغۇز قوماندانى ئەترەكنىڭ قارارگاھىدا بولغىنىدا ئۇنىڭ كۆپ جانلىق ئائىلىسىنى ، ئائىلە ئەزالىرىنى ، خىزمەتچىلىرى بىلەن بىللە بىرمۇنچە كىگىز ئۆيلەرنى كۆرگەنىدى(55) .

شۇ چاغلاردا ئەر ـ خوتۇنلار ئاجرىشىش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدە تۇل خوتۇنلارمۇ بار ئىدى ۋە ئۇلار ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق بىر ئەر تاپقاندا قايتىدىن ياتلىق بولاتتى . تۇل خوتۇنلار شۇ چاغدىمۇ «تۇل» (56) دېيىلەتتى . ئۇ چاغدا ئارغۇلار تۇل خوتۇننى «قۇزۇز»(57) دەيدىغانلىقى ۋە تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەن كىشى «قۇزۇزلاندى» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . ئەمما ئۇ چاغدا تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەندە ھەر ھالدا ھازىرقىغا ئوخشاش ئالاھىدە مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلمىسە كېرەك . يەنى قىزغا ئۆيلەنگەندەك كاتتا

توي بولمسا كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قالىن بەرسە قىز ئالۇر »(58) دېگىنىگە قارىغاندا ، تۇل خوتۇنغا ئۆيلەنگەندە تويلۇق بېرىلمىغان ئىش يوق ئىدى ياكى قىزغا قارىغاندا ئازراقلا نەرسە بېرىلەتتى .

ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئۇ چاغلاردا ياتلىق بولمىغان قىزنىڭ قىز ياكى قىز ئەمەسلىكىگە ئىنتايىن دىققەت قىلمىغانلىقى ئېنىقلانماقتا(59) . بۇ ھال تۈرك ئاياللىرى خېلى بۇرۇنلاردىلا ئىپپەتلىك ، نومۇسچان كېلىمغانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئىبن فەزلان قاتارلىق(60) تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ تۈرك خوتۇنلىرىنىڭ ئىپپەتلىك ، نومۇسچان بولمىغانلىقى كۆرسىتىلگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەر قانداق ئەخلاقسىزلىقنىڭ يوقلۇقى سۆزلەنگەن . بۇنىڭدىن باشقا X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلامىيەتنى تېخى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇزلاردا ، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى ئەرەبلەردىكىدەك ئاتىسى ئۆلسە ، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىغا ئۆيلىنىدىغان ئادەتلەرگە ئوخشاش ئىشلارنىڭمۇ يوقلۇقى مەلۇم بولماقتا(61) .

B . ئاجرىشىش

ئۆي - ئوچاقلىق بولۇش بىلەن بىللە تەبئىي ھالدا بەزى چاغلاردا ئەر - خوتۇن چىقىشالماسلىق تۈپەيلى(62) ئاجرىشىپ كېتىش ئەھۋاللىرىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى(63) . ئاياللىنىڭ ئاجرىشىشى بۇگۈنكىگە ئوخشاشلا «قويۇش ، قويۇۋېتىش » دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ ئاجرىشىش سۆزىنىڭ «دېۋان »نىڭ كۆپ جايلىرىدا قويۇش ، قويۇۋېتىش شەكلىدە يېزىلىشى ، ئاجرىشىش ئەر كىشى تەرىپىدىن بولمىغانلىقىنى ، يەنى بىر تەرەپلىمىلىك ئىش ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ . «دېۋان »دا بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مىساللارمۇ بار . «دېۋان »دىن ، ئاجرىشىش سۆزىنىڭ ئەكسى بولغان «ئۇزلەشمەك » دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرىمىز(64) .

بۇ ئاتالغۇ قايسى شېۋىده بارلىقى ئېنىق ئەمەس ، بىراق بۇ ئاتالغۇ قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى تۈرك ئەللىرىده ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «قويۇش ۋە قويۇۋېتىش» دېگەن سۆزلەرنىڭ ساپ تۈركچە ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ ، قويۇش دېگەن سۆزنىڭ تىلىمىزدا كەڭ تۈرده ئىشلىتىلىشىگه قارىماپ ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سۆزىنىڭ توغرىلىقىدىن گۇمانلىنىمىز (65) . ئۇ يەنه ئاجرىشىش مەسىلىسى ئۈستىده توختالغاندا «باش يۇلماق» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ : «ئۇراغۇت باشىن يولدى — خوتۇن بېشىنى قوتقۇزدى . مېھرىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن ۋاز كېچىپ ئېرىدىن ئايرىلدى»(66) . بىزنىڭچه ئاخىرقى جۈملىده ئايرىلىش بىلەن قويۇۋېتىش ئوتتۇرىسىدا پەرق بار . بىرى ، ئەر كىشى خوتۇننى قويۇپ بېرىشىنى كۆرسەتسه ؛ يەنه بىرى ، خوتۇن بەزى ھەقلىرىدىن ۋاز كېچىپ ، ئەرنى قويۇۋېتىشكه ماقۇل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئايرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنى يەنه بىر يەرده بەك ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە «ئۇراغۇت يولۇندى = خوتۇن ئېرىگه پۇل بېرىپ ئايرىلدى»(67) دەيدۇ . ئۇنىڭ بۇ سۆزىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . ئەسلىدىمۇ خوتۇن كىشى ئۆزى ياقتۇرمىغان ئېرىدىن ئايرىلماقچى بولغاندا ئېرىنىڭ رازىلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ياكى بىرمۇنچه ھەقلىرىدىن ۋاز كېچىدۇ(68) ، ياكى ئۈستەك بېرىش ئارقىلىق ئېرىنى ئاجرىشىشقا ماقۇل كەلتۈرىدۇ . دېمەككى ، ئائىلە ئىچىده ھوقۇق ئەرده بولۇپ ، ئايرىلىش ئىشىدا چوقۇم ئەرنىڭ رازىلىقى ئېلىنىشى كېرەك . بۇنىڭدىن ، خوتۇن ئۆزى خالىمىغان ئېرىدىن ئايرىلىش ئۈچۈن قانچىلىك پىداكارلىق كۆرسىتىشكه توغرا كېلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ .

ئايرىلىشنىڭ سەۋەبلىرى ھەقىقىده ئارتۇقچه مەلۇماتىمىز يوق . شۇنداقتىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۇل» سۆزىنى ئېنىقلاش

ئۇچۇن ئىشلەتكەن بىر ماقالىسى ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى مەلۇم دەرد-
جىدە بولسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇنىڭ دېيىشىچە : «ياۋلاق
تىللىغ بەگدەن كەرۋ يالىڭۇس تۇل يەگ — تىلى يامان ، يەنى ،
ئۆزىنى تىللايدىغان ئەر بىلەن بىللە بولغاندىن كۆرە ، يالغۇز تۇل
بولۇش ياخشى »(69) . يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تۇل
خوتۇنلارمۇ باشقىدىن توي قىلىش بەختىگە ئېرىشەلەيتتى ۋە قۇل-
لۇقتا ياشاشتىن قۇتۇلالايتتى . بۇنىڭدىن باشقا بۇگۈنكى كۈندىكد-
گە ئوخشاش ، بالىلىق بولماسلىقمۇ ئاجرىشىشنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى
ئىكەنلىكىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كېرەك . «دىۋان»دا «قىسىر خوتۇن»
(70) دېگەن ئاتالغۇنىڭ بولۇشى بۇ ئەھۋالنىڭ راستلىقىنى مەلۇم
دەرىجىدە بولسىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شۇبھىسىزكى ئاياللار ئېرى
ئۆلۈپ كېتىپ تۇل قالىدىغان ئەھۋال بولۇپ تۇرىدۇ . شۇ دەۋردد-
كى تۇرمۇش شارائىتلىرىنى ۋە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان ئۇ-
رۇشلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك ، بۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن
ناھايىتى نۇرغۇن ئاياللار تۇل قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

تۇل خوتۇنغا ئۆيلىنىش ئەھۋالى XI ئەسىردىكى تۈركىي
خەلقلەر ئارىسىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدىغانلىقىنى شۇنىڭدىنمۇ بد-
لىۋالغىلى بولىدۇكى ، خوتۇننىڭ تۇنجى ئېرىنى كېيىنكىلىرىدىن
پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «تۇن بەگ»(71) دەپ ئاتايتتى ۋە بۇ
ئاتالغۇ كەڭ تارقالغانىدى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «دىۋان»دىن تۇل
خوتۇنلار «تۇغساق» ياكى «تۇل تۇغساق» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ
كۆرەلەيمىز(72) .

C . ئائىلە قۇرۇلمىسى

يۇقىرىدا جەمئىيەتنىڭ ئاساسىنى ئائىلە تەشكىل قىلىدىغاد-
لىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇ ئاساسنىڭ قۇرۇلمىسىنى چۈشد-
نىش XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسد-
نى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ دەپ ئويلايمىز .

مەلۇم بولۇشچە ، بۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئائىلە-سىمۇ بۈگۈنكىگە ئوخشاشلا ئاتا - ئانا بىلەن بالىلاردىن تەشكىل تاپاتتى ، لېكىن ھال - ئوقبىتى جايىدا ، باي ئائىلىلەردە قۇل ، دېدەك ، ئىنىكئانا ۋە باشقا خىزمەتچىلەرمۇ بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ئېنىق يېزىلمىغان بولسىمۇ ، ئاتىنىڭ ئۆيدە ئايالى تەرىپىدىن «بەگ» دەپ ئاتىلىشىغا قاراپ ، XI ئەسىر-دىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا پاترىئارخال (ئاتا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان پەدەر شاھ) ئائىلە تۈزۈمى ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ . يەنە شۇمۇ ئېنىقكى ، ئۆيلىنىش دېگەن ماۋ-زۇدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئاتا ھايات ۋاقتىدا ئائىلىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ئۇنچە كۆپ يۈز بەرمەيتتى ، ئائىلە — بوۋا ، موما ، ئاتا ، ئانا ۋە نەۋرىلەر قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپاتتى . لېكىن ، باشقا مەنبەلەردە بۇ ھەقتە يېزىلغانلارنى «دىۋان»دىن تاپالمىدۇق . «دىۋان»دا ئائىلە ھەققىدە سۆزلىگەندە پەقەت «بو-ۋا» ۋە «موما» ھەققىدىلا ئۇچۇر بەرگەن .

1 . ئاتا : XI ئەسىردە ، ھازىر بەزى جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ساقلانغىنىدەك ئاتا — ئائىلىدە مۇتلەق باشلىق ئىدى . شۇڭا ئائىلە باشلىقى بولغان ئاتا ئۆيدە ئەمىرگە ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن ئايالى ئۇنى «بەگ»(73) دەپ چاقىراتتى . بۇ ھال ئۇنىڭ ئائىلىنى بېقىش بىلەن بىللە ھەر خىل باشقۇرۇش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ . بۇنىڭدىن قەبىلە بەگ-لىرىمۇ شۇ قەبىلىنىڭ ئاتىسى ئورنىدا قارىلىدىغانلىقىنى ھەمدە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جامائىتىنىڭ بارلىق پائالىيەتلە-رىدە بەگلەرنىڭ قەبىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى ئورنىنى ۋە ئۇلار نېمە ئۈچۈن شۇنچىلىك ھۆرمەتكە ئىگە بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . مەلۇمكى ، ھازىرمۇ بەزى جايلاردا ئايالار ئەرلىرىنى «بېگىم» دەپ چاقىرىدۇ . بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇنداق ئاتاش ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى چۈشىنىشلىك .

«ئۆيلىنىش» دېگەن ماۋزۇدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئاياللار ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن ياكى ئاجرىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا قايتا ياتلىق بولۇشقا بولاتتى . بۇ قايتا ياتلىق بولغان ئاياللار بىرىنچى قېتىملىق ئېرىنى «تۇن بەگ»(74) دەپ ئاتاپ ، كېيىنكى ئەرلەرنىدىن پەرقلەندۇرەتتى . بۇنداق ئاياللىنىڭ تۇنجى ئېرىدىن بولغان بالىلىرى ، ئانىلىرى كېيىن تەگكەن ئەرلەرنى «قاڭسىق ئاتا» (ئۆۋەي ئاتا ، ئۆۋەي دادا)(75) ياكى «ئۆگەي ئاتا»(76) دەپ ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىككى سۆزنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قايسى قەبىلىسىنىڭ شۇنداق دەيدىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ . لېكىن ، ئۆۋەي (ئۆگەي) سۆزى تىلىمىزدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، ئۇ سۆزلەرنى ئوغۇزلار ۋە ئۇلار بىلەن بىر خىل شېۋىدە سۆزلىشىدىغان قىپچاقلار ، پەچەنەكلەر ۋە باشقىلار ئىشلەتكەن ، دېيەلمەيمىز .

بالىلار دادىلىرىنى «ئاتا»(77) دېيىشەتتى . يەنە ئۇلار دادىلىرىنى ياخشى كۆرگەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «جېنىم ئاتا» دېگەن مەنىدە «ئاتاقى»(78) دەپ چاقىرىدىغانلىقلىرىمۇ مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي قەبىلىلەر دەپ ھېسابلانغان ۋە ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلەشمەيدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزگەن تىبەتلىكلەر ئاتىسىنى «ئابا»(79) دەيدىغانلىقىنى ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبلەردىن قالغانلىقىنى يازىدۇ . لېكىن ، ئابا (ئاپا) سۆزى ، كۆكتۈركلەرگە ئائىت كىتابلاردا «ئەچۈم ئاپام» شەكلىدە ۋە دادا ، ئاتا مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنىدى(80) .

2 . ئانا : بۇ سۆزنىڭمۇ ئەينى چاغدا ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىۋاتقىنىمىزدەك «ئانا» دەپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز(81) . مەھمۇد كاشغەرىي ، ئانا ئوغۇزچىدا «ئابا» دېيىلىدىغانلىقىنى ، قارلۇق تۈركمەنچىدە «ئاپا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(82) . لېكىن ، «ئانا» دېگەن سۆزنىڭ ھازىر ئىنتايىن كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ

شۇنداق دېيەلەيمىزكى ، ياكى ئوغۇزلار «ئابا» دېگەن سۆزنى كېيىنچە تاشلىۋېتىپ ئانا دېگەن سۆزنى قوللانغان ياكى ئۇلار ئاننىڭ ئابا دېيىشىگە ئاپتوريىتىت «ئانا» تېبەت تىلىدا «ئۇما» دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(83) .

بالىلار ئانىلىرىنى ياخشىلا كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «جېنىم ئانام ، جېنىم ئاپام» دېگەن مەنىدە «ئاناقى» دەپ چاقىراتتى(84) . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆگەي ئاننىڭ ئىمە دېيىلىدىغانلىقىنى دېيىشىگە بولىدۇ ، ئۆگەي ئاتا «قاڭسىق ئاتا» ياكى «ئۆگەي ئاتا» دېيىلگىنىگە قاراپ ، ئۆگەي ئانىلارمۇ «قاڭسىق ئانا» ياكى «ئۆگەي ئانا» دېيىلەتتى ، دېيەلەيمىز .

3 . بالىلار : ھەممە جامائەتتە بولغانغا ئوخشاش تۈركىي خەلقلەردىمۇ بالا - چاقىلىق بولۇش چوڭ خۇشاللىق ۋە بەخت دەپ قارىلاتتى . «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»دىن بەگلەر يېڭى تۇغۇلغان بالىلىرىنى «ئالتۇن بۆشۈكلەردە» باققانلىقى مەلۇم . ئۇلاردا قىز بالىلىق بولۇش ئەرەبلەردىكىدەك ئۇنداق پەس كۆرۈلمەيتتى . داستانىنىڭ قەھرىمانلىرىدىن بولغان باي بېچەك بەگ ئوغۇز بەگلىرىدىن قىز بالىلىق بولۇشنى قارشى ئېلىشىنى ، يەنى دۈئا قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ(85) .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئائىلە تۈرمۇشىدا بالىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى ھۆرمەتلىشى ئائىلە تۈرمۇشىنى خاتىرجەم ۋە ئىشەنچىلىك ئاساستا ئۆتكۈزۈشىنىڭ نېگىزى ئىدى . بالىلار دادىلىرىنى ھۆرمەت قىلىشنىڭ تارىخىي يىلتىزى ئىنتايىن قەدىمكى زامانىدىكى ئەپسانىۋى تۈرك ھۆكۈمدارى ئالپ ئەرتۇڭاغا بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە ، «تېگىن» سۆزى ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىدە ئىدى . بۇ ئىسىم «قۇل» دېگەن مەنىدىن ئۆزگىرىپ ئالىپ ئەرتۇڭا ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئىسىمغا ئۆزگەرگەنىدى . ئۇلار دادىلىرىنى قاتتىق ھۆرمەت قىلاتتى ، چوڭ كۆرەتتى ، دادىلىرىغا گەپ قىلماقچى بولسا ياكى

خەت يازسا ئۆزلىرىنى كىچىك ، دادىلىرىنى چوڭ كۆرسىتىش ئۈچۈن «قۇلىڭىز شۇنداق قىلدى ، قۇلىڭىز مۇشۇنداق ئىشلىدى» دېيىشەتتى . نەتىجىدە بۇ سۆز ئۇلارغا خاس ئىسىم بولۇپ قالغانـ دى . قۇللارنى ئۇلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ يېنىغا چاغرى تېگىن ، كۈچ تېگىن دېگەندەك سۆز قوشۇلاتتى(86) . شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئانىلارمۇ چەكسىز ھۆرمەت قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»دا ئانىلارنىڭ ھۆرمەتلىنىشى ۋە «ئانا ھەققى ئاللا ھەققىدۇر»(87) دېيىلىشى بۇنىڭ ئوچۇق مىسالىدۇر .

ئالپ ئەرتۇڭا ئەۋلادىنىڭ ئاتىلىرىغا بولغان ھۆرمىتىدىن ئاتىنىڭ ، يەنى ئەر كىشىنىڭ ئائىلىدە مۇتلەق ھۆكۈمران ئىكەنـ لىكىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئائىلىدە چوڭـ لارنى بۇنچە چەكسىز ئىززەتلەپ ھۆرمەتلىشى تۈركىي خەلقلەر جامائىتى ئارىسىدىمۇ ئەكس ئېتىشى چوقۇم ، مۇشۇ ئاساستا قەبـ لىنىڭ ئاتىسى ، چوڭى ئورنىدىكى بەگلەرگە ۋە ھۆكۈمدارلارغا بولغان مۇتلەق ئىتائەت ۋە ھۆرمەتنىڭ ئاساسى تۈركىي خەلقلەر ئائىلىسىدىن كەلگەنلىكىمۇ ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بولۇپ تۇرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا بەزى قەبىلىلەر ياكى كىچىك ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ ئادەم ئىشەنگۈسىز دەرىجىدىكى چوڭ غەـ لىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشلىرىدە ، بەگلەر ۋە ھۆكۈمرانلارغا بولـ غان ، ئائىلە زېمىنىدا يېتىلىپ چىققان ھۆرمەتلەش ۋە مۇتلەق ئىتائەت قىلىش تۈيغۇسىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىدەك ئەر بالىنى «ئوغۇل» ، قىز بالىنى «قىز» دەپ ئاتىشاتتى(88) . ئۇنىڭدىن باشقا «ئۇرى» بىلەن «ئۇرى ئوغلان» سۆزلىرىمۇ ئوغۇل بالا مەنىسىدە ئىشلىتـ لەتتى(89) . ئاياللار تۇنجى ئېرىنى «تۇن بەگ» دەپ ئاتىغىنىغا

ئوخشاش ، تۇنجى بالىلارغىمۇ «تۇن» سۆزى قوشۇلۇپ ئىپتىلاتى . يەنى تۇنجى بالا ئوغۇل بولسا «تۇن ئوغۇل» ، قىز بولسا «تۇن قىز» دەپ ئاتىلاتتى(90) . ئۇلار تۇنجى بالىسىنى شۇنداق بىر خىل سۆيەت بىلەن ئاتىغىنىدەك ، كەنجى بالىسىنىمۇ بىر خىل سۆيەت بىلەن ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي : «ئاشتال ئوغۇل» دېگەن سۆزنى ، بىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بالىسى دەپ ئىزاھلايدۇ(91) . شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىي «سوڭ»(92) دېگەن سۆزنى بىر ئادەمنىڭ بالا - چاقىسى دېگەن مەنىدە قوللىنىدىيۇ ، بىراق بۇ ھەقتە باشقا ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . «چار چارماق» دېگەن سۆزمۇ بالا - چاقا مەنىسىدە كېلەتتى(93) . قېرىنداش دېگەن مەنىدە بولسا «قارىنداش» دېگەن سۆز قوللىنىلغان بولۇپ(94) ، بىر قورساقتىن تۇغۇلغانلار ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . «دىۋان»دا «قاداش» دېگەن سۆزنىڭمۇ شۇنداق مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز . بۇ سۆز بەزىدە ئۇرۇق - تۇغقان دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى(95) . شۇنىڭدەك «ئۇيا» سۆزىمۇ ھەم قېرىنداش ، ھەم تۇغقان دېگەن مەنىدە قوللىنىلغانلىقى مەلۇم(96) .

بىر ئاتىدىن بولغان قېرىنداشلار «قاڭداش قاداش» ، بىر ئانىدىن تۇغۇلغانلار «ئىگىدش قاداش» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىي بۇنىڭغا بىر ماقالنى مىسال كەلتۈرىدۇ : «قاڭداش قۇما ئۇرۇر ، ئىگدش ئۆرۈ تارتار — بىر ئاتىدىن بولغانلار بىر - بىرلىرىنى كۆرەلمەي كۆپ ئۇرۇشىدۇ ، بىر ئانىدىن بولغانلار بىر - بىرىنى ياخشى كۆرگەچكە ئۆزئارا يارەم قىلىدۇ»(97) . بۇنىڭدىن بەزى ئەھۋاللار ئاستىدا قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدا چىقىشماسلىق ۋە جاڭجاللار بولۇپ تۇرىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ئەمما ، بۇنداق ئەھۋال ھەر دائىم بولۇپ تۇرىدۇ ، دەپ قاراشقا بولمايدۇ . «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»دا قېرىنداشلىق مۇھەببىتى ۋە قېرىنداشلىقنىڭ ئەھمىيىتى ھەر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن . ھەتتا بەزى داستانلاردا ئاساسەن

ئەسىرگە چۈشكەن قېرىندىشىنى قۇتۇلدۇرۇش ياكى ئۇنىڭ ئۆچىنى ئېلىش سۆزلەنگەن(98) .

ئۆگەي ئاتا «قاڭسىق ئاتا» دېيىلگەندەك ، ئۆگەي ئوغۇلنىمۇ «قاڭسىق ئوغۇل» دەپ ئاتىشاتتى(99) . يەنە «بالدىر» دېگەن سۆزمۇ ئۆگەي دېگەن مەنىدە بولۇپ ، «بالدىر ئوغۇل» ئۆگەي ئوغۇل ، «بالدىر قىز» ئۆگەي قىز دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى (100) . «دىۋان»دا بۇ ھەقتە ئايرىم مىسالالار بېرىلمىگەن بولسىمۇ ، ئۆگەي دېگەن سۆز ، ئاتا ئۈچۈن ئىشلىتىلگىنىدەك ، ئانا ، ئوغۇل ۋە قىز ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . شۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىمىزكى ، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان بۇ سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ھەققىدە ھېچقانداق ئىزاھ بېرىلمىگەن ، شۇڭداقلا ئوخشاش مەنىدىكى سۆزلەرنىڭ قايسىلىرى قايسى تۈرك ئەللىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىلمىگەن . بىز «ئۆگەي ئاتا» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرگەندە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، شۇ زاماندا «ئۆگەي» سۆزىنى ئوغۇزلار قوللانغانىدى ، دەپ ئېنىق ئېيتالايمىز .

قېرىنداشلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ياشلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ، ئاكىنى «ئىچى»(101) ، ئاچىنى «ئەكە»(102) ، ئۇكىنى «ئىنى»(103) ، سىڭلىنى «سىڭىل»(104) دەپ ئاتايتتى . مەھمۇد كاشغەرىي ئوغۇزلار ئاچىنى بىلدۈرۈدىغان «ئەكە» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «ئەزە» دەيدىغانلىقىنى(105) ، بۇ سۆزنى بەزى ئوغۇزلار «ئەچە» دەپ ئىشلىتىدىغانلىقىنى يازىدۇ(106) . خاقانىيىدىكى تۈركىي خەلقلەر «ئاچىق» دېگەن سۆزنى «ئاكا»،دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەنلىكىنى ۋە ئاكىسىنى «ئاچىقىم» دەپ چاقىرىدىغانلىقىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز(107) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا ، قارلۇقلار «ئۇلىچ» دېگەن سۆزنى بالىلارنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى ۋە «بالام» دېگەن مەنىدە

ده «ئۇلىچىم» دەيتتى(107a) .

4 . بالا بېقىۋېلىش : كۆچمەن تۇرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇزاقتىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ۋە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بالا بېقىۋېلىش ئادەتلىرىنىڭ(108) XI ئەسىردىمۇ بار ئىكەنلىكىگە دائىر بەزى خاتىرىلەر «دىۋان»دىن تېپىلىدۇ . بۇنىڭدىن بالىلىرىنىڭ يوقلۇقى ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزى ئائىلىلەر باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى بېقىۋالىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەھۋالغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى سۆزى دىققىتىمىزنى تارتماقتا . ئۇنىڭ بىرىدە «يۇفغا»(109) دېگەن سۆزگە «ئوغۇللۇق ، ئوغۇل قىلىۋېلىنغان» دەپ ، يەنە بىرىدە «تۇتۇنچۇ ئوغۇل»(110) دېگەن سۆزگە «بالا قىلىۋېلىنغان بالا» دەپ تەبىر بېرىلگەن . ئۇنىڭ مۇشۇ خاتىرىسىدىن بالا بېقىۋېلىش ئادىتىنىڭ بارلىقى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرسىمۇ ، بۇنىڭ شەكلى ۋە ماھىيىتى ھەققىدە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەستەك تۇرىدۇ . «دىۋان»دا كۆپ ئۇچرىغىنىدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىككى سۆز قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ . شۇنداقتىمۇ بىز بۇ ئىككى سۆز ھەر خىل شېۋىلەردە سۆزلەنسىمۇ بىر خىل مەنىنى ئىپادە قىلغانلىقىنى ، يەنى بېقىۋالغان بالىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز .

مەلۇم بولۇشچە ، بەزى سەۋەبلەر بىلەن بالا بېقىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە بەگلەرمۇ ، ئاددىي خەلقمۇ ئىگە بولالايتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بەگ مېنى ئوغۇل تۇتۇندى — بەگ مېنى ئوغۇل قىلىۋالدى»(111) دېگەن جۈملىسىدىن ، بەگلەرنىڭ بالا بېقىۋالغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولغاندەك ، «ئول ئانى قىزلاندى — ئۇ ، ئۇنى قىز قىلىۋالدى»(112) دېگەندەك ئىپادىلەردىن ئاددىي بىر ئادەمنىڭ باشقا بىرىنىڭ قىزىنى بالا قىلىپ بېقىۋالغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ . لېكىن بۇ ئاخىرقى

ئىپادىلەردىن «بالا بېقىۋېلىش» دېگەن مەنە بىلەن بىللە «ئۆز بالىلىرى ئورنىدا كۆرۈش» دېگەن مەنمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ . باشقا بىر يەردە «ئول ئانى قىزلاندى» ئىپادىسى «ئۇ ، ئانى ئۆز قىزلىرى ئورنىدا كۆردى»(113) شەكلىدە ئىزاھلىنىدۇ . شۇڭلاشقا بۇ ئاخىرقى ئىپادىلەرنى پەقەتلا «بالا بېقىۋېلىش» دېگەن مەنىدە قوبۇل قىلساق بەلكىم توغرا بولماس .

5 . ئېمىلداشلار : تۈركىي خەلقلەر بىر ئاندىن تۇغۇلغانلارنى «قېرىنداش» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ، «بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئەمىلداش» دېگەن ئاتالغۇ بارلىقىنى كۆرىمىز(114) . ئەسلىدە قېرىنداشلار بىر ئاننىڭ ئېمىپ چوڭ بولىدۇ . بىراق ، قېرىنداشنى باشقىچە قىلىپ «قارىنداش» ياكى «قاداش» دەپ ئاتىغانلىقلىرىغا قارىغاندا ، ئەمىلداش دېگەن سۆز كۆپىنچە ئېمىلداشلارغا قارىتىلغان . لېكىن بۇ ھەقتە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز .

6 . قۇل : قۇل ، دېدەك ۋە ئىنكىئانا قانداشلىق جەھەتتە ئۆزلىرى تۈرۈۋاتقان ئائىلىنىڭ ئەزالىرى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى ئۆزلىرى تۈرۈۋاتقان ئائىلىنىڭ تەركىبىدە ھېسابلىساق توغرا بولار . چۈنكى ، ئۇلار شۇ دەۋردە بەزى ئىلغار ئائىلىلەردە ئۇلارنىڭ ئەزالىرى بىلەن بىللە ياشىغان ۋە ئۇ ئائىلىلەرنىڭ ئەزالىرى قاتارىدا بولغانىدى .

مەيلى XI ئەسىردە بولسۇن ، مەيلى باشقا دەۋرلەردە بولسۇن قۇللارنىڭ تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى ئالاھىدىلىكى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنى كەڭ كۆلەمدە ۋە نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان بىر مەسىلىدۇر . بىز باشقا تېمىلاردىكىدەك ، بۇ يەردىمۇ پەقەتلا بەزى ئومۇمىي جەھەتلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق ، «دىۋان»دا يېزىلغان قۇللۇققا ئائىت خاتىرىلەرنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشكە تىرىشىمىز . «دىۋان»دا قۇل «قۇل» دەپ ئاتالغان(115) ،

بۇ سۆز هازىرمۇ ئومۇمەن شۇ مەنىده ئىشلىتىلىدۇ . «قۇل» دېگەن مەنىدىكى «تېگىن» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ھەققىده يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىي «تېگىن» دېگەن سۆز ھەققىده توختالغاندا رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ ، قۇل «كۈمۈش تېگىن» ؛ باتۇر قۇل «ئالپ تېگىن» ؛ چاغرى (بۇركۈت) قۇشىدەك زەربىدار قۇل «چاغرى تېگىن» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(116) . ئۇنىڭدىن باشقا قۇللارغا يەنە باشقا ئىسىملارنىڭ بېرىلگەنلىكىنىمۇ ئېيتىدۇ . مەسىلەن ، يۇزلىرى پارقىراپ تۇرىدىغان بەزى قۇللار «ئاياس»(117) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ، قۇللارنىڭ ئەر ياكى ئاياللىقى پەرقلەندۈرۈلمەستىن «قارا باش»(118) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ھەم كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «سۇلى» دېگەن سۆزنىڭمۇ قۇللارغا بېرىلگەن ئاتالغۇدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىزاھلايدۇ ۋە بۇنى ئېھتىمال سۇلايمان سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك ، دەپ كۆرسىتىدۇ(119) . مەلۇمكى ، دۇلقادىرلىق بەگلەرنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى سۇلى بەگ بولغىنىدەك ، «سۇلى» سۆزى ئوتتۇرا ئاناتولىيىده كىشى ئىسمى بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ . بىزنىڭچە بۇ سۆز «سۇلايمان» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇشتىن كۆرە ، «ئەسكەر ئىگىسى — سۇلى» دېگەن مەنىده بولۇشى مۇمكىن . ئەمەلىيەتتىمۇ سالچۇقىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مەخسۇس قوشۇنلىرىدىكى كۆپلىگەن قۇللار مەشھۇر قوماندان بولۇپ يېتىشىپ چىقىپ ، دۆلەت ئۇچۇن مۇھىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىلىرى ۋە قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلغانلىقلىرى مەلۇم .

شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى ، قۇل مەسىلىسى XI ئەسىردىكى تۇرك جەمئىيىتىنى خېلى ئاۋارە قىلغان ۋە جەمئىيەتتە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن مەسىلە ئىدى . «دىۋان»دا قۇللارغا ھەر خىل ناملار بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ۋە قۇللارغا مۇناسىۋەتلىك مىساللارنىڭ كۆپلۈكى بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ

بېرىدۇ . شۇنىڭدەك خوجايىنلار قۇللارغا دائىم يامان مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىمۇ چۈشىنىشلىك . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدىغان قۇللارغا ئائىت جۈملىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇللارغا يامان مۇئامىلە قىلىنىدىغانلىقىغا دائىر بولۇپ ، بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . لېكىن ، بۇ ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەكلا ، ئاپتورىمىز بەزىدە يامان مۇئامىلىگە ئۇچرايدىغانلار پەقەت قۇللارلا بولغىنى ئۈچۈن مۇشۇنداق مىساللارنى كۆرسەتكەنلىكى چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئۇنداق بولمىغاندا ئەينى زاماندا قۇللارغا قەستەن ۋە ھەر كۈنى زۇلۇم قىلىنىدىغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولمايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قۇللار ھەققىدە يازغانلىرى جەمئىيەتتە قۇللار ئايرىم بىر ئىجتىمائىي سىنىپ ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ئۇچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇنىڭغا مىسال قىلىپ «چەكىرەك قاپا»(120) دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس قۇللار كىيىدىغان بىر خىل كىيىم بارلىقىنى كۆرسىتەلەيمىز . ئاپتور بۇ سۆزنى شۇنداق ئىزاھلايدۇ : «يۈك رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تون ، ئۇنى قۇللار كىيىدۇ» . بۇ ئىزاھات بىزگە XI ئەسىردىكى تۈرك جەمئىيىتىدە قۇللارنىڭ ئايرىم كىيىملىرى بارلىقى ۋە ئەركىن (ھۆر) ئادەملەردىن كىيىملىرى ئارقىلىق پەرقلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «دىۋان»نىڭ يەنە بىر يېرىدە «قۇل چەكىرەكلەندى»(121) دېگەن سۆز «قۇل يۈك رەختتىن تىكىلگەن كىيىمگە ئىگە بولدى ياكى كىيدى» شەكلىدە ئىزاھلىنىدۇ . بۇ سۆزدىنمۇ قۇللار بىر خىل يۈك رەختتىن كىيىم كىيىدىغانلىقى مەلۇم . ئاپتورىمىزنىڭ بۇنداق ئىزاھلىرىدىن بەلكىم ئوسمانلى دۆلىتىدە بەزى ئاز سانلىق ئادەملەرنىڭ ئۆزگىچە شەكىلدىكى كىيىملەرنى كىيىشى شۇ دەۋردىن قالغان بولۇشى مۇمكىن دېگەنلى بولسىمۇ ، لېكىن بۇ مەسىلىدە ھازىرچە بۇنىڭدىن ئارتۇق بىر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز .

قۇللار كۆپىنچە ھاقارەتلىنىپ تاياق يەيتتى . ھاقارەتلەش ، خورلاش ۋە پەس كۆرۈش شەكلىدە بولاتتى(122) ۋە ئۇلارنى سەت سۆز بىلەن تىللايتتى . قۇللارنى تىللىغاندا مەخسۇس «قاشاق» دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى . بۇ سۆز پەس ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(123) . قۇللارنى ئۇرغاندا ئادەم ئۇرۇش ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممىسى قوللىنىلاتتى . بۇنىڭغا خوجايىنلار قۇللارنىڭ كاچاتلىرىغا(124) ، قۇلاقلىرىنىڭ ئارقىسىغا ئۇرىدىغانلىقلىرىنى(125) ، پۇتلىرى بىلەن تېپىدىغانلىقلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن(126) . ھەتتا بەزىلەر قۇللىرىنى باشقىلارغا كاچاتلىتاتتى(127) . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»نىڭ كۆپ يەرلىرىدە ، بىر كىشى ئۆز قۇلىنى ئۇرغانلىقى(128) ، ھەتتا قاتىتىق ئۇرغانلىقى(129) ۋە يەنە بىر كىشى ئۆز قۇلىنى ئۇرۇشقا ئىنتىلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ(130) .

يامان مۇئامىلىگە كۆپ ئۇچرىغانلىقى ئۇچۇن ، شۇنداقلا ئازادلىققا ئېرىشىش ئارزۇسى بولغاچقا ، قۇللار بەزىدە قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولاتتى(131) . بەزىدە دۇشمەنلىشىپ قالغانلىقى ئۇچۇن بولسا كېرەك ، بىرى يەنە بىرىنىڭ قۇلىنى قاچۇرۇۋېتەتتى(132) . قۇل ئىگىلىرى قېچىپ كەتكەن قۇللىرىنى تۇتۇش ئۇچۇن تۇزاق قۇراتتى(133) ، شۇنداقلا قېچىپ كەتمەسلىكى ئۇچۇن باغلاپ قوياتتى(134) ، ھەتتا بويۇنلىرىغا «بوسۇق» ياكى «بوغسۇق»(135) دەپ ئاتىلىدىغان زەنجىر ھالقا سېلىپ قوياتتى .

مەھمۇد كاشغەرىي «قۇل» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان بىر ماقالىمۇ بىزگە XI ئەسىردىكى خوجايىن بىلەن قۇللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ ماقالىغا قارىغاندا «قۇل — يېغا ، ئىت ، بۆرە» ئەكەن . يەنى «قۇل ئۆز ئىگىسىنىڭ مېلىنى قولغا كىرگۈزسە يوقىتىۋېتىدۇ . پۇرسەت تاپسىلا قېچىشنىڭ كويىدا بولىدۇ . ئىت-

مۇ ئۆز ئىگىسى ئۈچۈن بۆرىدۇر . چۈنكى ئۇ يەيدىغان بىر نەرسە كۆرسە ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى تىيالمايدۇ . بۇ ماقالە قۇلنىڭ خوجايىنغا ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ »(136) .

قۇللار قانداق ھوقۇق ـ مەنپەئەتكە ئىگە ئىدى ؟ بىز ھازىرچە بۇ ھەقتە ئوشۇقچە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . بىراق ، بۇ توغرىدا «دىۋان »دا يېزىلغان بەزى سۆزلەر دىققىتىمىزنى تارتماقتا . ئاپتورىمىز «بەرىت» سۆزىنى «خوجايىن ھەر يىلى قۇللىرىدىن ئالىدىغان سېلىق »(137) دەپ ئىزاھلايدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا قۇل خوجايىنغا ئۆز باھاسىدا پۇل ـ مال تۆلەش ئارقىلىق ئازاد بولىدۇ . غانلىقىنىمۇ يازىدۇ(138) . ھەتتا بەزىدە باشقىلار خوجايىنغا قۇلى ئۈچۈن پۇل تۆلەپمۇ ئازاد قىلدۇرالايتتى(139) . بۇ سۆزلەردىن قۇللارنىڭ بەلگىلىك باھاسى بولىدىغانلىقىنى ۋە قانداق قىلىپ بولسۇن ياكى كىم بولمىسۇن بەربىر ، خوجايىنغا قۇلنىڭ باھاسى بويىچە پۇل بېرىلسىلا قۇل ئازاد بولالايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . بۇ ئەھۋال ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى پۇل تۆلەش ئارقىلىق قۇتۇلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ . قۇللارنىڭ ھەر يىلى خوجايىنلىرىغا سېلىق تۆلەيدىغانلىقى ياكى ئۆز باھاسىدا پۇل تۆلەپ ئازادلىققا ئېرىشەلەيدىغانلىقى ، قۇللار ھەر خىل ئىشلارنى قىلىپ ئۆزىگە پۇل توپلاش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە ياكى باشقا يوللار ئارقىلىق پۇل تۆلەش قۇدرىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىگە مىسال بولالايدۇ . لېكىن قۇللارنىڭ ئازادلىققا چىقىشى دائىم ئۆز باھاسى بويىچە پۇل تۆلەشكىلا باغلىق ئەمەسلىكى چوقۇم . ئېھتىمال خوجايىنلىرى ئىنتايىن خۇشال ۋاقىتلىرىدىلا قۇللىرىنى ئازاد قىلاتتى . بۇ خىل ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «دىۋان »دا «ئول قۇل بوش قىلدى . ئۇ قۇلىنى ئازاد قىلدى »(140) دېيىلىدۇ . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇشتا دۈشمەنلىرىنى يەڭگەندە ياكى ھەرقانداق بىر خەتەردىن قۇتۇلغاندا قۇل ۋە قاراباشلار (ئەر ـ ئايال قۇللار)نى ئازاد قىلىدىغانلىقلىرىنى

پروفېسسور ق .سۇمەرمۇ ئېنىقلاپ ئۆتكەنىدى(141) .
ھەرقانداق مىللەتتە بولغىنىدەك ، تۈركىي خەلقلەردىمۇ قۇل-لارغا ئېتىبار بېرىلمەيتتى ۋە ئۇلارنى يامان كۆرۈشەتتى . ھەتتا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە قۇلنى ۋە قۇللۇقنى يامان كۆرگىنىگە ئوخشاشلا قۇل مىجەزلىك ئادەم-لەرنى ياكى قۇلغا ئوخشايدىغانلارنىمۇ «قۇلسىغ ئەر» ، يەنى قۇل تەبىئەتلىك ئادەم(142) دەپ پەس كۆرەتتى(143) .
7 . دېدەك : ئەر قۇللار بىلەن بىللە ئايال قۇللار ، يەنى دېدەكلەرنى ئائىلە بىلەن بىللە مۇلاھىزە قىلىش لازىملىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . XI ئەسىردە دېدەكلەرگىمۇ ھەر خىل ئىسىم ۋە سۈپەتلەر بېرىلگەنلىكى ۋە «دىۋان»دىن بۇلارغا دائىر خېلى كۆپ مەلۇماتلارنىڭ تېپىلىشى ، XI ئەسىردە دېدەكلەرنىڭمۇ تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە مۇھىم بىر ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆر-سىتىدۇ . دېدەككىمۇ قىز بالىلارنى ئاتىغاندەك «قىز» دېگەن ئىسىم قوشۇلاتتى . دېدەك سۆزى كۆپلۈك مەنىسىدە «قىز قىر-قىن» دېيىلەتتى ۋە بۇ دېدەكلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(144) . ئۇنىڭدىن باشقا دېدەكنى بىرلىك مەنىسىدە ئوغۇز ، قىپچاق ۋە سۇۋارلار «يالكىۆق»(145) دەيدىغانلىقى ، ياباقۇ ، قاي ، چومۇل ، باسمىل ، ئوغۇز ، يەمەك ۋە قىپچاقلار «قىرناق» (146) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا ، ئوغۇز ۋە قىپچاقلار دېدەكنى ھەم يالكىۆق ھەم قىرناق دېسە كېرەك . بۇ ئىككى ئىسىم پەرقلىق ھوقۇقلارغا ئىگە دېدەكلەرنى ئىپادىلەيدى-غانلىقى ياكى بىر خىل مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس . يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە دېدەكلەرنى «ئاس»(147) ۋە «كۇك»(148) دەپ ئاتايتتى . لېكىن بۇ سۆزلەر قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس .
دېدەكلەرگە بېرىلگەن بەزى ئىسىم ۋە سۈپەتلەردىن XI ئەسىردە دېدەكلەرگە قانداق قارايدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-

دىكى ئورنىنى ئىنتايىن ياخشى چۈشەنگىلى بولىدۇ . شۇنداقلا يەنە دېدەكلەر ئۆزىنى بەزلەيدىغان ، كۆڭلىنى ئاچىدىغان بىر نەرسە مەنىسىدىكى «ئاۋۇنچۇ»(149) دېگەن سۆز بىلەن ئاتالغانلىقىنى ، دېدەكلەرنىڭ ھەرىكىتىنىڭ سىلىقلىقى يېپەككە ئوخشىتىلىپ جۈڭگونىڭ «قاچاچ»(150) دەپ ئاتالىدىغان بىر خىل يېپەك رەختىنىڭ ئىسمىمۇ دېدەكلەر ئۇچۇن ئىسىم قىلىپ قويۇلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي يەنە بويى ئىنچىكە ئايالالار سىلىقلىقتا يېشىل تالغا ئوخشىتىلىپ «تال بوزلۇغ» ، يەنى تال-دەك بويى بار ، دېيىلىدىغانلىقىنى(151) ۋە بۇ سۆپەت كۆپىنچە نازۇك ، ئېگىز بوي دېدەكلەرگە بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . بەزى دېدەكلەر بولسا پاكىزلىق ۋە نازاكەتتە ئۇنچىگە ئوخشىتىلىپ «يىنچۇ» دېيىلەتتى(152) . ئاپتورىمىز «ئۆتلۇگ يىنچۇ يەردە قالماس — تۆشۈك ئۇنچە يەردە قالماس ، يەنى تۆشۈك مارجان يەردە قالمايدۇ» دېگەن ماقالدىن كېيىن شۇنداق ئىزاھات بېرىدۇ : بۇ ماقال «كېنىزەكلەر قىز پېتى تۇرىۋەرمەيدۇ ، ئۇلار-غىمۇ ئۆيلىنىدىغان ئادەم چىقىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئىزاھاتى دېدەكلەرگە XI ئەسىردە قانداق قارىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا يەنە بويىغا يەتكەن دېدەكلەر «يىنچكە قىز»(153) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇ دېدەكلەرنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىدىكى ئورنىنىڭ قانداقلىقىنى ياخشى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆز دېدەك ئەمەس قىزلارغىمۇ ، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدىغانلىقىنى يازغان بولسىمۇ ، باشقا بىر يەردە يىنچكە قىز(154) دېگەننىڭ مەنىسىنى تۆپتوغرا «ئۆي قىزى»* دەپ چۈشەندۈرگىنىگە قاراپ ، بۇ سۆز ئۇمۇمەن دېدەكلەرگە قوللىنىل-

---

* «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «يىنچكە قىز» «نازۇك قىز» (3 ـ توم ، 518— 519 ـ بەتلەر) ، «بويىغا يەتكەن قىز» (1 ـ توم ، 427 ـ بەت) دەپ ئىزاھلانغان — تەھرىردىن .

لىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

لېكىن ، دېدەكلەرنىڭ يۇقىرىقىدىن باشقا ۋەزىپىلىرىنىڭ بارلىقىمۇ چوقۇم . «ئۆيلىنىش» دېگەن ماۋزۇدا دېدەكلەرنىڭ خىزمەتچى سۈپىتىدە ئويناىدىغان رولىرىنى مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆي ئىشلىرى ھەققىدە توختالغاندا ئۇلارنىڭ يۇك ئىگىرىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ(155) . باشقا ئۆي ئىشلىرىدىمۇ ئەھۋالنىڭ شۇنداق بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . شۇنداق قىلىپ ، دېدەكلەرنىڭ ئۆي ئىشلىرىنى خىزمەتچى سۈپىتىدە قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىككىنچى ۋەزىپىسى بولۇپ ھېسابلىنىاتتى .

دېدەكلەر ھەققىدە يېزىلغانلارغا قاراپ ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئەر قۇلنىڭ ئەھۋالىدىن ناھايىتى كۆپ ياخشى ئىدى ، دېيىشكە بولىدۇ . لېكىن بۇ مەسىلىدە بەزى باشقىچە قاراشلارنىڭ بولۇشىمۇ چوقۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «چۆرە (پىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن) قاشلاندى»(156) دېگەن سۆزىدىن بەزى دېدەكلەرگە ياخشى قارالمىغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن كىرلىشىپ پىتلاپ كەتكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . دېدەكلەرنىڭ ئولتۇرۇشلاردا قوبۇز چالغانلىقى ھەققىدە «مۇزىكا» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم توختىلىمىز . قۇل ۋە دېدەكلەرنىڭ XI ئەسىردە تۇرك جەمئىيىتىدىكى باھاسى ھەققىدە ئاپتورىمىز ئېنىق بىر نەرسە دېمەيدۇ . بۇ جەھەتتە «دىۋان»دا «بۇ قۇلنى بىر ئاتقا سېتىۋالدىم» دېگەن(157) بىرلا جۈملىنى ئۇچرىتىمىز . بۇ جۈملىدىن XI ئەسىرنىڭ ئىكىكىنچى يېرىمىدا بىر ئاتقا بىر قۇل سېتىۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز . لېكىن بۇنى بارلىق قۇللارنىڭ باھاسى دېگىلى بولمايدۇ . X ئەسىردىكى جۇغراپىيونلاردىن ئىبن ھەۋكەل ، ئەك چىرايلىق قۇللار تۇرك ئۆلكىلىرىدىن كەلگەن قۇللار ئىكەنلىكىنى دەپ كېلىپ ، دۇنيادا بۇلارغا ئوخشايدىغانلىرىنىڭ تېپىلمايدىغانلىقىنى ، خوراساندا تۇرك قۇل ۋە چۆرىلىرىنىڭ ھەربىرىنىڭ

ئۇچ مىڭ دىنارغا سېتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(158) .

8 . ئىنىكئانا : تۈركىي خەلقلەردە بەزى ئائىلىلەردە بالىلارنى ئىنىكئانىلارنىڭ ياردىمى بىلەن چوڭ قىلىدىغان ئادەت خېلى ئۇزۇن تارىختىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئاۋۇرتا» دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز . بۇ سۆز توغرىسىدا يېزىلغان «ئول ئاۋۇرتا تۇتۇندى»(159) دېگەن جۈملە «ئۇ ئىنىكئانا تۇتتى» دەپ ئىزاھلىنىدۇ . بۇ سۆز قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز . ئوغۇزلار ئىنىكئانا دېگەن مەنىدە «دايە» سۆزىنى قوللىناتتى . بىز بۇ سۆزنى «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى» دىمۇ ئۇچرىتىمىز(160) . ئەنە شۇ داستانلارغا قارىغاندىمۇ ئوغۇز بەگلىرى بالىلىرىنى دايەلەرگە باقتۇرۇپ چوڭ قىلاتتى(161) .

شۇ ئېنىقكى ، ئىنىكئانا ئىشلىتىش ۋە بالىلىرىنى ئۇلارغا باقتۇرۇپ چوڭ قىلىش هازىرقىغا ئوخشاشلا كۆپىنچە ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا قاراپ بولاتتى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان داستانلاردا كۆرسىتىلىشچە ، بۇ خىل ئىمكانىيەتلەرگە بەگلەرگە ئوخشاش باي ئائىلىلەر ئىگە بولالايتتى .

ئىزاھلار

(1) ف .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 45 ـ ، 46 ـ بەتلەر .

(2) «تۈرك تىلىرى ھەققىدىكى ھاقالىلەر ۋە تەتقىقاتلار» ، 342 ـ بەت .

(3) ف .سۆمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر» ، 438 ـ بەت .

(4) ر .رەخمەتى ئارات : «قۇتادغۇبىلىك» ، تۈركچە نەشرى ،

324 ـ ، 326 ـ بەتلەر .

(5) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 221 ـ بەت .

(6) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 441 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 598 ـ بەت .

(7) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 66 ـ بەت .

(8) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت .

(9) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(10) م .ئالتاي كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» ، 20 ـ بەت .

(11) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 507 ـ بەتكە قارالسۇن .

(12) يۈقىرىقى ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن شېئىرغا قارالسۇن .

(13) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 150— 151 ـ بەتلەر .

(14) 13 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(15) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 126 ـ بەت .

(16) «تۈرك تويلىرى ھەققىدىكى ماقالىلەر ۋە تەتقىقاتلار» ، 348 ـ بەت .

(17) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 393 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، 394 ـ بەت .
(19) «ئەل مۇنتازام» ، 8 ـ كىتاب ، 229 ـ بەت .
(20) ق .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 343 ـ بەت .
(21) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 400 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 520 ـ بەت .
(22) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 685 ـ بەت .
(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 136 ـ بەت .
(24) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .
(25) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 434 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .
(26) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .
(27) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 475 ـ بەت .
(28) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .
(29) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 11 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 12 ـ بەت .
(30) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 397 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .
(31) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 690 ـ بەت .
(32) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 531 ـ بەت . «دىۋان» دىكى

بۇ سۆزلەر دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك X ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاياللىرى چۈمبەل تارتمايتتى ۋە ئەرلەر-دىن قاچمايتتى . بۇ خىل ئادەت (چۈمبەل تارتىش) كېيىنچە ، ئىسلامىيەت-نىڭ تەسىرى بىلەن پەيدا بولغانىدى .

(33) يۇقىرىقى ئەسەر ، ئ .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 319 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 260 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 11 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 13 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(38) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 71 ـ بەت .

(39) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(40) 39 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(41) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 166 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 227 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 324 ـ بەت .

(43) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .

(44) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 393 ـ بەت .

(45) مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي تۈركچە

نەشرى 2 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .

(46) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 257 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 341 ـ بەت .

(47) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 239 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 347 ـ بەت .

(48) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 329 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت .

(49) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت .

(50) 49 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن ھەمدە م .ئا ، كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۇركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» ، 24 ـ بەتكە قارالسۇن .

(51) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 170 ـ بەت .

(52) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 640 ـ بەت .

(53) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى ، 1 ـ تۇم ، 685 ـ بەت .

(54) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(55) ف .سۇمەر : «X ئەسىرىدىكى ئوغۇزلار» ، 139 ـ بەت .

(56) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 133 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(57) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت .

(58) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .

(59) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 694 ـ بەت .

(60) ف .سۈمەر : «X ئەسىردىكى ئوغۇزلار» ، 142 ـ بەت .

(61) يۇقىرىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن .

(62) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(63) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(64) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 319 ـ بەت .

(65) 63 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(66) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(67) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(68) 66 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(69) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 133 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 183 ـ بەت .

(70) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 498 ـ بەت .

(71) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 188 ـ بەت .

(72) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 612 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 155 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 213 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 188 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 583 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 167 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت .

(78) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 212 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 292 ـ بەت .

(79) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت .

(80) ھ .ن .ئورقۇن : «قەدىمكى تۈرك يېزىقلىرى» ، 4 ـ جىلد ، 47 ـ بەت .

(81) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 125 ـ بەت .

(82) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت .

(83) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 92 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 124 ـ بەت .

(84) 78 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(85) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 394 ـ بەت .

(86) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 413 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 540 ـ بەت .

(87) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 394 ـ بەت .

(88) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 319 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 419 ـ بەت .

(89) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

(90) 74 ـ ئىزاھقا قارالا .

(91) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 143 ـ بەت .

(92) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 488 ـ بەت .

(93) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(94) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 245 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 336 ـ بەت .

(96) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 115 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 521 ـ بەت .

(98) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 394 ـ بەت .

(99) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 522 ـ بەت .

(100) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 595 ـ بەت .

(101) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 87 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 118 ـ بەت .

(102) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت .

(103) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 125 ـ بەت .

(104) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 457 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 597 ـ بەت .

(105) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 121 ـ بەت .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت .

(107) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 64 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 88 ـ بەت .

(107a) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 73 ـ بەت .

(108) ئا .ك .ئىنان : «كۆچمەن تۈركلەرنىڭ بالا بېقىۋېلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەنئەنىلىرى» ، 305 ـ بەت . ئا .جافەرگولۇ : «تۈركلەرنىڭ بالا بېقىۋېلىش قائىدە ـ يوسۇنلىرى» ، 97 ـ ، 118 ـ بەتلەر .

(109) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 32 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 42 ـ بەت .

(110) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 512 ـ بەت .

(111) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 143 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 202 ـ بەت .

(112) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 251 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 365 ـ بەت .

(113) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 198 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 275 ـ بەت .

(114) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 407 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(115) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(116) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 413 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 540 ـ بەت .

(117) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(118) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 222 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 306 ـ بەت .

(119) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 321 ـ بەت .

(120) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 623 ـ بەت .

(121) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 405 ـ بەت .

(122) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 421 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 574 ـ بەت .

(123) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(124) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 336 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 460 ـ بەت .

(125) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(126) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 1 ـ بەت .

(127) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 338 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .

(128) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .

(129) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 13 ـ بەت .

(130) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 215 ـ بەت .

(131) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 359 ـ بەت .

(132) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 305 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 446 ـ بەت .

(133) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(134) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 336 ـ بەت .

(135) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 465 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 608 ـ بەت .

(136) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 438 ـ بەت .

(137) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 341 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت .

(138) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(139) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(140) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت .

(141) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 403 ـ بەت .

(142) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(143) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» ، 31 ـ بەت .

(144) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .

(145) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

(146) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 618 ـ بەت .

(147) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(148) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 186 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 226 ـ بەت .

(149) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(150) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 285 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 415 ـ بەت .

(151) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(152) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(153) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .

(154) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(155) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 428 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(156) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 248 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 362 ـ بەت .

(157) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت .

(158) «كىتابۇ سۈرەتىل ئارز» ، بەيرۇت نەشرى ، 376 ـ بەت .

(159) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(160) م .ئەرگىن : «دەدە قۇرقۇت كىتابى» ، 86 ـ بەت .

(161) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 394 ـ بەت .

2 . ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە «ئۇرۇق - تۇغقان» دېگەن مەنىدىكى سۆزلەردىن بىرمۇنچىسى مىسال كەلتۈرۈلگەن . لې- كىن ، باشقا سۆزلەردە كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش بۇ سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھەققىدە قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسىدە شۇنداق دېيىلىدىغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق ئىزاھ يوق .

«دىۋان» ھەقىقىدىكى تەتقىقاتلاردىن شۇ مەلۇمكى ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر تۇغقاندارچىلىققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى ۋە تۇغقاندارچىلىق ھوقۇقىغا بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى . بۇ ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسى- ۋەتلىرى جەھەتتىكى ئەھۋاللار تەتقىق قىلىنىپ بولۇنغاچقا ، بۇ يەردە پەقەت مەلۇم تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتىنىڭ دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئۈستىدىلا توختىلىمىز .

«دىۋان»دا يېزىلغان «ئۇرۇق - تۇغقان» دېگەن مەنىدىكى سۆزلەردىن بىرى «ئوغۇش»(1) دېگەن سۆزدۇر . مەھمۇد كاشغە- رىي ، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە مەنىسىنى «ئاشىرەت» دەپ كۆرسىتە- دۇ . «ئاشىرەت» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «چوڭ بىر ئائىلە»(2) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنىڭدىن قارىغاندا ئاپتورىمىز بۇ سۆز- نى ئايماق ، قەبىلە دېگەن مەنىدە قوللانغان بولسا كېرەك . ئەسلە- دە «دىۋان»دا بۇ سۆز «ئوغۇشلۇغ ئەر — ئۇرۇق - تۇغقانلىق ، جەمەتلىك ئادەم»(3) ۋە «ئەر ئوغۇشلاندى — ئادەم ئۆي - ئوچاقلىق ۋە ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى»(4) دېگەن شەكىلدە ئىشلە- تىلىدۇ .

«ئۇرۇق - تۇغقان» دېگەن مەنىدىكى سۆزلەردىن يەنە «يا- غۇق كىشى»(5) ، «ئۆز كىشى»(6) ۋە «ئۇرۇق - تارىخ»(7)

دېگەن سۆزلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «ياغۇق كىشى» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن : «ياغۇق كىشى ياتقىتى — تۇغقان ئادەم ياتلاشتى» دېگەن بىر سۆزنى يازىدۇ ، بۇنىڭدىن ياكى ئۇزۇن ۋاقىت ئايرىلىش ياكى ئۆلۈمگە ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن ئارىدىن تۇغقانچىلىقنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇلار ئۆزئارا ياتلىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي يەنە «ئۇرۇق» دېگەن سۆز تۇخۇم دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى ۋە تۇغقانلار شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «ئۇرۇق - تارىخ» دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . بەسىم ئاتالاي بۇگۈنكى كۈندىمۇ غەربىي ئاناتولىيىدىكىلەر ئۇرۇق - تۇغقانلارنى «ئۇرۇق - دەرەك»(8) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ . ئاپتورىمىز يەنە «ياق يۇق» دېگەن سۆز(9) قاچا يۇقى ، دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ ، يىراق تۇغقانلارنىمۇ «ياق يۇق قاداش» دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ . «قاداش» دېگەن سۆز قېرىنداش دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەنىدەك ، ئۇرۇق - تۇغقان مەنىسىدىمۇ كېلىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق(10) .

ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان يۇقىرىدىكى سۆزلەردىن باشقا ، ئەرنىڭ قىز ئېلىپ ئائىلە قۇرۇشى بىلەن بارلىققا كەلگەن تۇغقاندارچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان «قازىن» (قاين) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز(11) . بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلگەندە قېيىنئاغا ، «قازىن قادىناغۇ» شەكلىدە ئىشلىتىلگەندە «قېيىنئاغا» ، قېيىنئاتا ، قېيىنئانا دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى(12) . يىراق «دۇئان»دىن مەخسۇس قېيىنئاتا ياكى قېيىنئانا دېگەن مەنىدە كېلىدىغان سۆزلەرنى تاپالمىدۇق . XI ئەسىردە بۇنداق تۇغقاندارچىلىقنى بىلدۈرۈش ئۇچۇن يەنە ھازىر بىز ئىشلىتىۋاتقان «تۇڭۇر» (دۆنۇر) سۆزنىمۇ ئىشلىتىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي ، تۇڭۇر سۆزى ، خوتۇننىڭ ئاتا - ئانىسى ، قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش كىشىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئوچۇق يازىدۇ(13) .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆيلىنىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن تۈغقاندارچىلىق ۋە مەخسۇس قېيىنئاغىلارغا بولغان مۇھەببەت ھەم ھۆرمەتكە مىسال قىلىپ مۇنداق بىر ماقالنى يازىدۇ : «قاداش تەمىش قايمادۇق . قازىن تەمىش قايمىش» ، يەنى «قېرىنداش دېسە قارىمىغان ، قۇدا دېسە قارىپتۇ» . بۇ ماقال ، تۈغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ(14) . ھازىرمۇ تۈغقاندارچىلىقتا ئومۇمەن قېيىنئاكا بىلەن قېيىنئىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دوستانە ۋە سەمىمىي بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا ، بۇرۇنقى چۈشەنچە ۋە ئەنئەنىلەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى چۈشىنىشلىك بولىدۇ .

ھەر خىل تۈغقانلارغا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي «يۈرچ»(15) دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھتا بىزگە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ : «يۈرچ ، خوتۇننىڭ ئىنىسى ، يەنى ئەرنىڭ قېيىنئىنىسى ، ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇننىڭ ئىنىسى پەرقلەندۈرۈلىدۇ . خوتۇنغا نىسبەتەن ، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى ‹ئىنى› بولىدۇ . يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا ‹ئىچى› دېيىلىدۇ . ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى ‹سىڭىل› دېيىلىدۇ . ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى ‹ئەكە› دېيىلىدۇ . ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى ‹بالدىز› بولىدۇ . ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى ‹ئەكە› دېيىلىدۇ» .

ئائىلىدىكى بالىلار ھەققىدە دېگەنلىرىمىز بولسۇن ياكى بۇ يەردە «يۈرچ» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن مەلۇماتلار بولسۇن ، شۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇكى ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا ئايال ئۆزىنى كېلىن بولۇپ كەلگەن ئۆينىڭ ئەزالىرىدىن بىرى ھېسابلاپ ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىۋاتقان ئىسىملارنى يېڭى ئۆينىڭ

ئەزالىرىغىمۇ قوللىناتىتى ، ئەرمۇ خوتۇنىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇچۇنمۇ شۇنداق قىلاتتى .

بۇنىڭدىن باشقا يەنە بالىلار قېيىنئاكىسىنى «يەزنە»(16) دەيتتى . «تاغاي»(17) دېگەن سۆز بولسا تاغا مەنىسىدە قوللىنىلاتتى . «كۇكۇ» ياكى «كۇكۇي» دېگەن سۆزلەر(18) چوڭ ئاپا ، كىچىك ئاپا (دادىسىنىڭ ھەدىسى ياكى سىڭلىسى) دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى . ئاپتوربىمىز باجا مەنىسىدىكى سۆزلەردىن چىگىللەرلا ئىشلىتىدىغان «مانىڭا»(19) دېگەن سۆزنى يېزىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ . تۇغقاندارچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئارىسىدا «چىقان»(20) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز ، بۇ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ، ئاكىسىنىڭ ياكى ئۇكىسىنىڭ ئوغلى ، دېگەن مەنىنى بىلدۇرەتتى . ئۆيلىنىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن تۇغقانلارنىڭ بىرى يەڭگە بولۇپ ، XI ئەسىردىمۇ بۇ سۆزگە «يەڭگە» دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى ۋە ئاكىسىنىڭ ئايالىنى كۆرسىتەتتى(21) . ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق ھەققىدىكى سۆزلىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇش-تىن بۇرۇن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، XI ئەسىردە بۆلغارلار تۇغقان بولۇش ، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئۇرۇنىتىش دېگەن مەنىدە «كۆكلەشمەك ، يەنى يىلتىز تارتماق» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى(22) .

«دىۋان»دىن يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتۈلگەن ئۇرۇق - تۇغقانچىلىققا دائىر سۆزلەردىن باشقا سۆزلەرنى تاپالمىدۇق . بىراق بۇ ئەھۋالغا قاراپ ، ئۇ چاغدا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىقنى ئىپادىلەيدىغان بۇنىڭدىن باشقا سۆزلەر قوللىنىلمىغان ، دېگىلى بولمايدۇ . چۈنكى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە ، XI ئەسىردىكى تۈرك دۇنياسىدىكى بارلىق سۆزلەرنى يېزىپ قالدۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(2) م .ھ .يىنانچ : «ئاشىرەت» ، 710 ـ بەت .

(3) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت .

(4) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(5) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 76 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(6) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 46 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 65 ـ بەت .

(7) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(8) 7 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(9) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 143 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .

(10) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 245 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 336 ـ ، 337 ـ بەتلەر .

(11) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 403 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 524 ـ بەت .

(12) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 684 ـ بەت .

(13) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 362 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 494 ـ بەت .

(14) 10 ـ ئىزاهقا قارالڭ .

(15) مەهمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 457 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 597 ـ بەت .

(16) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 45 ـ بەت .

(17) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 462 ـ بەت .

(18) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 320 ـ بەت .

(19) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 581 ـ بەت (بۇ سۆز «دىۋان» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «نامىزا» دەپ يېزىلغان — تەھرىردىن) .

(20) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 253 ـ بەت .

(21) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 519 ـ بەت .

(22) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 323 ـ بەت .

3 . ئوبا (ئايماق)

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى ئوغۇزچە «ئوبا»(1) دېگەن سۆزمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش (تۈركلەردىكىگە ئوخشاش — ت) مەنىدە ئىدى . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە ئائىلە تەشكىلىدىن كېيىنلا ئايماقلار تۈزۈلتى(2) . لېكىن «دە-ۋان»غا ئاساسلىنىپ ، ئەينى دەۋردىكى ئوبا ـ ئايماقلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن ئەمەس . مەھمۇد كاشغە-رىي «ئۇرۇق ـ تۇغقانلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ، دەپ كۆر-سەتكەن «ئوغۇش» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسىنى «ئاشىرەت» دەپ كۆرسەتكىنىگە قارىغاندا(3) ئۆزئارا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن باغلانغان بىر قىسىم ئائىلىلەر بىر ئوبانى ياكى ئايماقنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇ بۇ سۆز ئۇستىدە توختالغاندا ئوغۇشلۇق ئەرنى ، «ئۇرۇق ـ تۇغقانلىق ، جەمەتلىك ئادەم»(4) ۋە «ئادەم ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق ۋە ئۇرۇق ـ جەمەتلىك بولدى»(5) دەپ ئىزاھلىشى بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلاش بىلەن بىللە ئاشىرەت ئۇرۇق ـ تۇغقان ، جەمەتلەردىن تەشكىل تاپىدىغا-لىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇنىڭ «ئۇ-رۇق» دېگەن سۆز تۇخۇم مەنىسىدە كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈر-گەندىن كېيىن ، بۇنىڭغا ئوخشىتىپ ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ «ئۇرۇق ـ تارىخ»(6) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە ئۇرۇق ـ جەمەتلەردىن تەشكىل تاپقان كىچىك جامائەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىپادە قىلسا كېرەك .

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «ئوبا» سۆزى «قەبىلە» دەپ ئىزاھلانغان — تەھرىردىن .

ئوبا ياكى ئايماقلاردىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ قانداقلىقى ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىلمەيمىز . بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي ، يۇرتلىرىدا قونۇپ ئۆتكەن ئايماقلاردىن بىرىنىڭ ھەر-قانداق بىر يەردە مەلۇم ۋاقىت تاماشا قىلىپ تۇرۇپ قېلىشى «ئۆرۈك»(7) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ يەنە «ئۇ-رى»(8) دېگەن سۆزنى ئاۋاز ، چۇقان ـ سۈرەن دەپ ئىزاھلىغان-دىن كېيىن «سۈرەن چىقسا ئۇرۇق ـ تۇغقان جەملىشەر ، يىغا كەلسە خەلق توپى تەۋرىشەر — بىر چۇقان كۆتۈرۈلسە ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار يارەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ ، دۈشمەن كەلسە خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ» دېيىش ئارقىلىق ، كىچىك جامائەتلەر بىر خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە ئىتتىپاقلىشىپ سەگەكلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . دۈشمەن ھۇجۇم قىلغاندا ۋە تاجاۋۇز قىلىپ بېسىپ كىرگەندە ئايماقتىن باشقا قەبىلە ۋە ئەللەرمۇ مۇشۇنداق ئالدىراشچىلىقتا ۋە خاتىرجەم-سىزلىكتە ياشايدىغانلىقىنى تۇڭۇندە كۆرۈپ ئۆتىمىز . لېكىن بۇن-داق ھالەتنى تۈركىي خەلقلەر جامائەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە بار ئىدى ، دېگىلى بولمايدۇ .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 116 ـ بەت .

(2) ق .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 199 ـ ، 200 ـ بەتلەر .

(3) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 83 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت .

(5) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

4 . بوي (قەبىلە)

ئوغۇز ئېلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن توپلار قەبىلە دەپ ئاتالغىنىغا قارىغاندا(1) ، قەبىلە ئەلدىن كىچىك ، ئايماقتىن چوڭ جامائەت توپى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بوي» دېگەن سۆزنى ئوغۇزچە ، دەپ كۆرسىتىشى ۋە 24 ئوغۇز جامائىتىنىڭ ھەربىرىنى بۇ سۆز بىلەن ئاتىشى(2) بىزنى بۇ ھەقتە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ، قەبىلە ئايماقلارنىڭ بىرلىشىشى بىلەن تەشكىل تاپاتتى . بىراق مەيلى ئايماقلار بولسۇن ، مەيلى قەبىلىلەر بولسۇن ، ھەر دائىم ئەل (بۇدۇن)نىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە تۇرمۇش كەچۈرەتتى . بولۇپمۇ ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن مۇستەقىل ياشىغانلىرى ۋە ئۆز ئالدىغا بىرەر سىياسىي ھەرىكەت قىلغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى . ئۇلار بىر ئەل بولۇپ ياشاشنى ياخشى كۆرۈشەتتى ، بۇنداق ھالەت ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە غەلىبىگە ئېرىشىشىدە بىر مۇھىم ئامىل ئىدى(3) . ئايماقلار بىرلىشىپ قەبىلىلەرنى تەشكىل قىلاتتى دېگىنىمىزدە ، بۇنداق بىرلىشىش كۆرۈنۈشتىكى بىرلىشىش بولماستىن ، بەلكى خۇددى بىر ئوچاقتا ئېرىتكەندەك ئۆزلۈكىدىن بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئارىلىشىش ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك . ئەللەرنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى . ئەل (بۇدۇن) نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشى بىلەن تەشكىل قىلىناتتى .

يەنە شۇمۇ بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، ھەرقانداق شەخس كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كۆپىنچە قەبىلىگە تايىنىپ كۈن كەچۈرەتتى . بىر - بىرلىرىنىمۇ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىلىرى ئارقىلىق تونۇيتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتىشىچە ، ئوغۇزلاردىن بىر - بىرىنى

تونۇمايدىغان ئىككى ئادەم ئۆچراشقاندا ئاۋۋال سالاملىشاتتى . كېيىن «بوي كىم؟» دەپ سورايتتى . بۇ «قايسى قەبىلىدىن؟» دېگەنلىك بولاتتى . قارشىدىكى ئادەم بولسا مەسىلەن ، «سالغۇر» دەپ جاۋاب بېرىپ ، ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئىسمىنى ئېيتاتتى(4) . بۇ ئەھۋال ئوغۇزلارنىڭ تۇرمۇشىدا قەبىلىلەر قانداق رول ئوينايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە ، مەيلى مەھمۇد كاشغەرىي ، مەيلى كېيىنكى تارىخچىلار يازغاندەك 24 ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ ئايرىم تامغىلىرى بولۇشتىكى سەۋەب ، بىر ـ بىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇرۇندىنلا شۇنداق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

قەبىلىلەرنى بەگلەر باشقۇراتتى . بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ۋىلايەتلەر «بەگ ئېلى» دەپ ئاتىلاتتى(5) . قەبىلە بەگلىرى ئېلىدىكى خەلقلەرگە رەھبەرلىك قىلىشتا ھەر خىل جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالغان بولاتتى . بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى : «بەگلەرنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتىمىز . ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشى قانۇن بىلەن بېكىتىلگەن رامكا دائىرىسىدىلا بولىدىغانلىقى تەبىئىي . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەل تۆرۈ يەتلىسۇن — ۋىلايەت ، ئەل تىنچلىققا ئېرىشسۇن»(6) دېگەن سۆزىدىنمۇ بەگنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى چۈشىنىشلىك بولۇپ تۇرىدۇ .

بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم . ئوغۇز قەبىلىلىرى ، ھەتتا قەبىلىلەرگە تەۋە بەزى تەشكىلاتلار ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چوڭىيىپ ، پارچىلىنىپ يەنە باشقا تەشكىلاتلارنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى پروفېسسور ف . سۈمەرمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(7) . شۇنداقلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كىشىلەر توپى كۆپ بولغىنى ئۈچۈن قەبىلە تۈگىمەيدۇ»(8) دېگەن سۆزىدىنمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ . بۇ سۆز قەبىلىلەر بەزى چاغلاردا ئوخۇشسىزلىققا ، ئاپەتكە ، زىيانغا ئۇچ-

راپ تۇرىدىغانلىقىنى ، شۇنداق بولسىمۇ قەبىلىلەر يوقلىپ كەتە-
مەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا ئىككى قەبىلە
بىر - بىرىنى يوق بولۇپ كەتكۈدەك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشقان-
لىقلىرىمۇ سۆزلىنىدۇ(9) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە يەنە
بەگنىڭ قەبىلىسىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدۇرغانلىقى سۆزلەنە-
گەن بولسىمۇ(10) ، بۇ قەبىلە ، بەگنىڭ ئۆز قەبىلىسى ياكى باشقا
بىر قەبىلە ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلمەيدۇ . پروفېسسور كۆيمەن
كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك(11) ، بۇ ھال بەگ دۆلەت قۇرۇش ياكى
دۆلەتنىڭ ئابرۇيىنى تىكلەش ئۈچۈن ھەرقانداق بىر قەبىلىنى
جازالىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

قەبىلىلەرنىڭ تەھدىتىگە ۋە بەزىدە بالايىئاپەتلەرگە يولۇقۇ-
شىغا ، ئاساسەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ۋە تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەت-
لىرى سەۋەب بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قىيىم»(12) ،
«تەزگى» (تېزىش)(13) ، «ئۇركۇن» (ئۇركۇش)(14) ،
«بۇلغاق» ، «قالايمىقان»(15) ۋە «بەلىڭ» (ئەنسىزلىك)(16)
دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى «دۇشمەننىڭ كېلىشى بىلەن خەلق
ئارىسىدا ئەنسىزچىلىك ۋە قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىش» دەپ
ئىزاھلىشى ۋە بۇ خىل ئەھۋالدا كىشىلەر ئالدىراپ - تېنەپ قەلئە
ياكى يوشۇرۇنىدىغان يەرلەرگە يۈگۈرەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىشى ،
دۇشمەن قوشۇنى كەلگەندە ياكى قەبىلىلەر بىر - بىرلىرىنى
بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا دائىم بۇ خىل قورقۇنچ ۋە خاتىرجەمسىز-
لىك بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ۋە بۇنداق سەۋەبلەردىن قەبىلىلەر
بەزى پالاكەتلەرگە ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ . لېكىن ئۇلار بۇ
خىل ئەھۋاللاردا غەپلەتتە قالماسلىق ئۈچۈن بەزى تەدبىرلەرنىمۇ
قوللىناتتى . يەنى دۇشمەن كەلگۈچە تەييارلىنىپ تۇرۇشاتتى . بۇ
مەقسەتتە ئۇلار تاغ چوققىلىرىغا ۋە ئېگىز يەرلەرگە «قار-
غۇي» (تۇر)(17) ياكى «قارغۇ» (قاراۋۇل تۇرا)(18) دەپ

ئاتىلىدىغان مۇنارەدەك ئېگىز ئۆيلەرنى سالىدىغانلىقى ۋە خەلقلەر-نىڭ تەييارلىق كۆرۈشى لازىملىقىنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن بۇ تۈرا-لارغا ئوت يېقىلىدىغانلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىي چۈشەندۈرۈپ ئۆ-تىدۇ . دەققەت ئېتىبارىمىزنى قوزغىغان بۇ ئىشلار ھەربىي مەق-سەتلەر ئۈچۈن قىلىنغانلىقى شۈبھىسىز .

ئىزاھلار

(1) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 199 ـ بەت .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 192 ـ بەت .

(3) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 199 ـ بەت .

(4) 2 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(5) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(7) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 214 ـ بەت .

(8) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 44 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 62 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(11) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتى-

ھائىي ھاياتى» ، 14 ـ بەت .

(12) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 230 ـ بەت .

(13) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(14) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(15) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 610 ـ بەت .

(16) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(17) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 241 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(18) يۈقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 555 ـ بەت .

5 . قووم (ئەل ، ئىل ، بۇدۇن)

باشقا تۈرك ئەللىرىمۇ ئوغۇزلارغا ئوخشاش(1) قەبىلىلەردىن مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىدە ئىل (ئەل) سۆزىنى «بۇدۇن» (خەلق) دەپ ئالىدۇ . ئۇ «بۇدۇن» سۆزىنى ھازىرقى «مىللەت» مەنىسىدە ئەمەس ، تېخىمۇ تار مەنىدە تۈركىي خەلقلەرنى بەرپا قىلغان ئاساسلىق چوڭ ئەللەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ . بۇنىڭ سەۋەبى ئاساسەن تۈرك ئەللىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى تۈرمۇش كەچۈرۈشتە ۋە سىياسىي پائالىيەتلەردە مۇستەقىل قووم ھالىتىنى ساقلاپ قالغانلىقلىرى ئۈچۈن بولسا كېرەك . بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدىكى «بۇدۇن» دېگەن سۆز «پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر» دېگەن مەنىنى بەرمەيتتى . ئۇ ، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر دېگەن مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «تۈركلەر» دېگەن(2) سۆزنى ئىشلىتىش بىلەن قانائەتلىنىدۇ . لېكىن ئۇ بەزى ھاللاردا «تۈركلەر» دېگىنىدە پەقەت خاقانىيە تۈركلىرىنىلا كۆزدە تۇتقانلىقىنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز لازىم(3) . پروفېسسور كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(4) ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈرك بۇدۇنى» دېگىنى ، «تۈركىي خەلقلەر» دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك . مەسىلەن ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە «بۇدۇن» چوڭ بىر پۈتۈنلۈكنىڭ پارچىسى سۈپىتىدە ئىپادە قىلىنىدۇ(5) . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندىمۇ «بۇدۇن ئۇركۈپ كەتتى»(6) ، «بۇدۇن بىر - بىرىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈردى»(7) ، «بۇدۇن بىر - بىرىلىرىنىڭ ماللىرىنى بۇلاپ كەتتى»(8) دېگەن جۈملىلەرمۇ «بۇدۇن» دېگەن سۆزنىڭ بۈگۈنكى مىللەت مەنىسىدىن تېخىمۇ تار مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

«بۇدۇن»نىڭ قانداق تەشكىللەنگەنلىكى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئۇلار ئەلنىڭ مۇتىۋەرلىرى. نى «بۇدۇن باشغانى (باشلىقى)»(9) ۋە نام - ئاتىقى بار ئادەملەرنى «ئاتلىغ»(10) دەيدىغانلىقلىرىنى كۆرسىمىز . ئۇنىڭدىن باشقا قەبىلىلەرنى بۇلىغانغا ئوخشاش بەگنىڭ «بۇدۇن»نىمۇ بۇ- لاڭ - تالاڭ قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ(11) ، «بۇ- دۇن»نىڭ ئۇستىدە بىر بەگ بارلىقىنىمۇ پەرەز قىلالايمىز . ئاپ- تور بۇدۇن ئىگىسى بولغان ئادەم ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ(12) .

«بۇدۇن»نىڭ تۈرمۇشى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا كەلسەك ، ئۇلار بەزى چاغلاردا «تەرنەك» (دەرنەك)(13) دەپ ئاتىلىدىغان مەلۇم جايلاردا يىغىلىپ ، بۇدۇن ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشاتـ تى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بۇدۇن»نىڭ توپلىنىشى(14) ۋە يىغىلىشى(15) ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتكەنلىرى ئومۇمەن مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . بۇ سۆزلەرگە قاراپ ، ئۇلار بىر خىل قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە قارار چىقـ رىش ھوقۇقىغا ئېرىشەلىسە كېرەك دېيەلەيمىز .

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، بۇدۇن ئىشلىرى بەزى ھاللاردا ياخشى يولغا قويۇلمىغانلىقى ، شۇ سەۋەبتىن بىرمۇنچە كۆڭۈل- سىزلىكلەر كېلىپ چىققانلىقىمۇ مەلۇم بولۇۋاتىدۇ . بۇ كۆڭۈل- سىزلىكلەر ئومۇمەن تاشقىرىدىن كەلگەن دۈشمەنلىك تەھدىتلە- رى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم . يۇقىرىدا قەيىلە ھەققىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، دۈشمەنلىك قورقۇنچىسىدىن كې- لىپ چىقىدىغان ئۇركۈش ، تېزىش ، ئەنسىرەش ، قالايمىقانلـ شىش ۋە قورقۇشقا ئوخشاش ئەھۋاللارمۇ شۇبھىسىز بۇدۇن ئۇ- چۇنمۇ بار ئىدى . دۈشمەنلەرنىڭ تەھدىتىدىن باشقا ، يۇقىرىدا كۆر- سىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «بۇدۇن»نىڭ بىر - بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى(16) ۋە بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈرۈشى نېمە سەۋەبتىن يۈز بېرىدىغانلىقى ئىزاھلانمايدۇ .

بۇدۇن دۇشمەندىن قورقۇپ مۇستەھكەم يەرلەرگە ۋە قەلئە-لەرگە مۆكۈنۈۋالغاندەك(17) ، بەزىدە شەھەر ئەتراپلىرىدىكى ما-زارلاردا ياشاۋاتقانلارمۇ يەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شەھەر قەلئەسىگە كۆچۈپ بېرىشاتتى(18) . بۇلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ-كى ، «ئويۇن ـ تاماشا» دېگەن ماۋزۇدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا خۇشاللىق ، ياخشى ۋە بەختلىك كۈنلەر بىلەن بىللە ، قىيىن ، خاتىرجەمسىز ۋە قور-قۇنچلۇق كۈنلەرمۇ كۆپ بولاتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇلۇش» (ئۇلەشتۇرۇش)(19) سۆزىنى «بۇ-دۇن ئوتتۇرىسىدا ھەسسە ئۇلەشتۇرۇش» دەپ ئىزاھلىغىنىغا قا-رىغاندا ، بۇدۇن كۈچلۈك بولغان چاغلاردا باشقا جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، خېلى كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنى ئۆز ئىچىدە بۆلۈشۈۋالىدىغانلىقىمۇ مەلۇم .

ئىزاھلار

(1) ق .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 199 ـ بەت .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 11 ـ بەت .

(5) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 46 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 62 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

420 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 572 ـ بەت .

(7) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 231 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 307 ـ بەت .

(8) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(9) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 438 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 571 ـ بەت .

(10) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت .

(11) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(12) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 499 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 649 ـ بەت .

(13) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 622 ـ بەت .

(14) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 178 ـ بەت .

(15) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 107 ـ بەت .

(16) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 101 ـ بەت .

(17) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .

(18) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 631 ـ بەت .

(19) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 84 ـ بەت .

6 . ئىجتىمائىي تەبىقىلەر

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتى قانداق تەبىقە-لەرگە بۆلۈنگەنلىكى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس . مەسئۇدىنىڭ قارىشىچە ، ئوغۇزلار تۆۋەن ، ئوت-تۇرا ۋە يۇقىرى دەپ ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنەتتى . پروفېسسور سۇمەر كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(1) ئۇنىڭ بۇ سۆزىدە خېلىلا ئې-نىقسىزلىق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭدىن ، ئوغۇزلار بەگلەر ، خەلق ۋە قۇللار دەپ ئۈچ تەبىقىدىن مەيدانغا كەلگەن ، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش خاتا بولمىسا كېرەك . ئوغۇزلار ئۈچۈن ئېيتىلغان بۇ خىل ئەھۋال شۇبھىسىزكى باشقا تۈرك ئەللىرىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى تەبىقىنى تەشكىل قىلىدىغان بەگلەر بىلەن ئوتتۇرا تەبىقىنى تەش-كىل قىلىدىغان ئەركىن كىشىلەردىن تاشقىرى ، قۇللارنىڭمۇ بارلىقىنى ھەمدە بەگلەر بىلەن ئەركىن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا قۇل ۋە دېھقانلارنىڭ ئوينايدىغان روللىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . شۇ ئەھۋاللارغا قاراپ ۋە مەسئۇدىنىڭ ئوغۇزلار ھەققىدە يازغانلىرىغا ، شۇنداقلا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە-كى بەگلەر ، ئاددىي خەلق ۋە قۇللار ھەققىدىكى ئىنتايىن مول خاتىرىلەرگە ئاساسەن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتى ئومۇمەن بەگلەر ، ئاددىي خەلق ۋە قۇللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقە-دىن تەركىب تاپقان ، دېيىلەيمىز .

A . بەگلەر

بۇ سىنىپقا كىرىدىغانلار ئالدى بىلەن ھۆكۈمدار ، ئاندىن قالسا دۆلەت خىزمىتىدە بولغان بەگلەر ، قوۋۇم ۋە قەبىلە بەگلىرى-

دىن ئىبارەت(2) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بەگلەر ئۆز ئىچىدە قانداق دەرىجىگە ئايرىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئوچۇق مەلۇمات بېرىلمىگەن . شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ بۇ توغرىدا يازغانلىرىنى بۇ يەردە ئەسلەپ ئۆتۈش ، ھېچبولمىسا قاراخانىيلار جامائىتىدە خانىدان ئەزالىرى بىلەن باشقا دۆلەت خىزمەتچىلىرى مەرتىۋە جەھەتتە قانداق رەتكە تىزىلىدىغانلىقىنى ئازراق بولسىمۇ بىلۈۋېلىشىمىزغا پايدىلىق بولسا كېرەك .

مەلۇماتقا قارىغاندا تۈركلەر (خاقانىيە تۈركلىرى) خەلقتىن كېلىپ چىقىپ ، ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەرنى «يۈغرۇش»(3) دەپ ئاتىشاتتى . يۈغرۇش ، خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇراتتى . ئۇنىڭغا قارا يىپەك رەختتىن قىلىنغان سايىۋەن بېرىلەتتى . بۇ سايىۋەن ئىسسىقتا ، يامغۇردا ۋە قاردا ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇلاتتى . ھەربىي قوماندان ياكى چەۋەندار قانچىلىك نۇرغۇن ئادەمگە باشلىق بولسۇن ۋە ئورنى قانچىلىك مۇھىم بولسۇن بۇ ئاتاققا ئېرىشەلمەيتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن «يافغۇ» (يابغۇ)(4) تۇراتتى . بۇ ئۇنۋان ھەققىدىمۇ «دىۋان»دا : «ئاددىي خەلقتىن بولۇپ ، خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان» دېيىلدۇ . خاقاندىن باشلاپ رەتكە تىزغاندا ئۇچىنچى رەتتە «تۇكسىن» تۇراتتى(5) . «دىۋان»دا «تۇكسىن» دېگەن سۆز ئاددىي خەلقتىن بولۇپ ، خاقاندىن ئۇچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى ، دەپ ئىزاھلانغان . بۇ ئۇنۋانغا ئىگە بولغانلار ئوخشاشمىغان تۇركىي ئەللەرگە تەۋە بولغان خەلق ، بوي قاتارلىقلارغا باشقۇرغۇچى بولغانلار ئىدى .

بۇ ئۇنۋانلار ھەققىدە يۇقىرىدىكى مەلۇماتلارنى بەرگەن مەھمۇد كاشغەرىي ، خانىدانغا مەنسۇپ شاھزادىلەرگە بېرىلگەن «تېگىن» دېگەن ئۇنۋاننىڭ دەرىجىسىنى ۋە مەنسىنى ئوچۇق كۆرسەتمەستىن «ئۆگە» ياكى «ئۆكە»نىڭ تېگىندىن بىر دەرىجە

تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنى ۋە بۇ ئۇنۋانىمۇ ئاددىي خەلقتىن بولۇپ ، سىنالغان ، يېشى چوڭ ۋە ئەقىللىق ئادەملەرگە بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(6) . يەنە ئۇ ، «تەگمەت» دېگەن سۆزنى «تەگمەن» (تەگمەن)نىڭ كۆپلۈكى دەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن خانىدانىدىن بولمىغانلار ، يەنى ئاددىي خەلقتىن بولغان چوڭلار ، نام ئاتىقى بارلار ۋە خاقان بالىلىرىنىڭ كىچىكلىرى «ئۆگە تەگمەت»(7) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن ، ئۆگە خاندان ئەزالىرىدىن بولغان ياشتا كىچىك شاھزادە بىلەن ئوخشاش دەرىجىدىكى ئۇنۋان ئىدى ، دېگەن يەكۈننى چىقارغىلى بولىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن كېيىن «ئىنال» تۇرسا كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشچە ، ئىنال ، ئانىسى خانىدانىدىن ، ئاتىسى خەلقتىن بولغان بارلىق ياشلارغا بېرىلگەن بىر نام ئىدى(8) . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ ، «تارخان» دېگەن سۆز ، بەگ دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ نام ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنمۇ بارلىقىنى ئېيتىدۇ(9) .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، تېگىنلەر بىلەن قاراخانىيلارنىڭ خانلىرىنىڭ نەسلىدىن بولغان ئاياللارنى ۋە ئۇلارنىڭ چوڭ - كىچىك بالىلىرىنى(10) «تارىم» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ۋە ھەرقانچە چوڭ بولسىمۇ خاقان ئەۋلادىدىن بولمىغانلارنى تارىم دېمەيدىغانلىقىنىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن ئۇتتۇ . ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە قارىغاندا «تارىم» دېگەن سۆز خانىدانلىغا مەنسۇپ شاھزادە ۋە مەلىكىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئۇنۋان ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي «بەكچ» دېگەن سۆزنىڭمۇ تېگىنلەرگە بېرىلگەن ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ ، يابغۇ ئۇرۇشلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىسمى ئاتالغان «بەكچ ئارسلان تېگىن»نى بۇنىڭغا مىسال قىلىپ ئالغان بولسىمۇ(11) ، بۇ نامنىڭ بارلىق تېگىنلەرگە بېرىلىدىغان ياكى بېرىلمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئوچۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتۈلگەن نام ۋە ئۇنۋانلارغا

قوشۇمچە قىلىپ «ساغۇن»(12) ۋە «كۆل ئىركىن»(13) دېگەن ئۇنۇانلار قارلۇق ئېلىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۇانلار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . يەنە ئۇ «چۇغلان» سۆزىنى قارلۇق چوڭلىرىنىڭ ئاتلىرى دەپ يازىدۇ(14) . ئۇ «چۇغلان» سۆزىنى ئىسىم دەپ يازغان بولسىمۇ ، «ساغۇن» ۋە «كۆل ئىركىن»نىڭ ئۇنۇان ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ئەگەر «ساغۇن» ۋە «كۆل ئىركىن» دېگەن ئۇنۇانلار قارلۇق ئېلىنىڭ بېشىدىكى بەگلەرگە بېرىلگەن ئۇنۇان بولسا ، «چوغلان»مۇ چوقۇم خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ ، دەپ يېزىلغان «يافغۇ» بىلەن تەڭ دەرىجەلىك ئۇنۇان دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ . يەنە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتىشىچە ، خوتەنىڭ ئادىتى بويىچە خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلار «چۇۋى»(15) دەپ ئاتىلاتتى ۋە بۇلار «يابغۇ» دەرىجىسىدە ئىدى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېزىشىچە ، ياباقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرى ، يەنى بۇ ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى ، ئەجدىھا مەنسىدىكى «بۆكە» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(16) .

مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئۇنۇانلار توغرىسىدىكى سۆزىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن ، ئۇنىڭ «تەركەن» دېگەن ئۇنۇان ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى ئېيتىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولار . ئۇ ، بۇ سۆز خاقانلار ۋىلايەتلەردە ھۆكۈمدارلىق قىلىدىغانلارنى چاقىرىدىغان سۆز ئىكەنلىكىنى ، خاقان ۋە مەلىكە مەنسەپىدە بولمىغانلار ئۇنداق چاقىرىلمايدىغانلىقىنى ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئۆزىگە ئىتائەت قىلىنغان» دېگەنلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(17) . ئۇ يەنە ، ياباقۇ ئۇرۇشلىرىغا مىسال قىلىپ ئالغان بىر شېئىرىدا «تەركەن» سۆزىنى توپتوغرا خاقان دەپ ئېلىپ(18) ، «تەركەن» دېگەن سۆز ئوخشاشلا «خاقان» دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

«دىۋان»دا بۇ ھەقتە بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسەن چوڭ

بەگلەر ئۇچۇن بىر تىزىملىكنى رەتلەپ چىقالايمىز . لېكىن يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، بۇنداق رەتكە تىزىش مۇتلەق توغرا دەپ ئېيتالمايمىز .

① خاقان ، خان ياكى تەركەن (سالچۇقىيلاردا سۇلتان)(19) .

② يۇغرۇش (سالچۇقىيلاردا ۋەزىر) بىلەن تېگىن ، بەكەچ ، تارىم دېگەندەك خانىدانغا مەنسۇپ شاھزادىلەر .

③ يابغۇ(20) (قارلۇقلاردا كۆل ئىركىن ۋە ساغۇن ؟) ، خوتەنلىكلەردە چۇۋى (؟) ۋە ئۆگە .

④ ئۆگە تەگىت ۋە تۇكسىن .

⑤ ئىنال .

⑥ تارخان .

بۇ ئىسمى ئاتالغانلاردىن باشقا بەگلەرنى ھەرقانداق قىلىپمۇ دەرىجىگە ئايرىش مۇمكىن بولمىدى . لېكىن ئۇلار ئوغۇزلاردا بولغىنىدەك(21) ئۆزلىرى ۋەكىللىك قىلىدىغان قەبىلىنىڭ نەسەبى ۋە تۇتقان ئورنىغا قاراپ دەرىجىگە ئايرىلاتتى ۋە ھۆكۈمدارلار قاتلىمىدا شۇ دەرىجە بويىچە مۇئامىلە قىلىناتتى ، دەپ ئېيتالايمىز .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە يۇقىرى تەبىقىنى تەشكىل قىلىدىغان بەگلەر گۇرۇھى ھەققىدە يۇقىرىقى تەھلىللەر ئارقىلىق ، ئاز - تولا چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئالدى بىلەن «خاتۇن» ، ئاندىن قالسا باشقا يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ ئاياللارمۇ تۆۋەندىكىدەك دەرىجىگە ئايرىلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتىمىز .

ئاياللارنى ئورنىغا قاراپ دەرىجىگە ئايرىشتا خاتۇن ئەڭ باشتا تۇراتتى . «خاتۇن» دېگەن سۆز XI ئەسىردىكى قاراخانىيلاردا «قاتۇن»(22) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد

كاشغەرىنىڭ بۇ سۆز ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىغا قارىساقلا ھۆ-كۈمدارلارنىڭ ئاياللىرىدىن باشقا ، خانىدانغا مەنسۇپ مەلىكىلەرمۇ «خاتۇن» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . خانىدانغا مەنسۇپ ئاياللار يەنە «ئالتۇن تارىم»(23) دەپ ئاتالغىنىدەك ، مولچىلىق ، نېمەتلەر ئىچىدە چوڭ بولغان ، دېگەن مەنىدىكى «ئوغلاغۇ» سۆزى بىلەن «ئوغلاغۇ قاتۇن»(24) دەپ-مۇ ئاتىلاتتى . «دىۋان»دىكى بىر شېئىردىن «تەركەن خاتۇن» دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى بىلەلەيمىز(25) .

خاتۇندىن كېيىن «قۇنچۇي» تۇراتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنى خوتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئايال ، دەپ ئىزاھلايدۇ ۋە شۇ بويىچە «قاتۇن قۇنچۇي» دەپ چاقىرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(26) ، بۇ ئىزاھقا قاراپ ، قۇنچۇي ئېھتىمال مەلىكىلەرنى ۋە شاھزادىلەرنىڭ ئاياللىرىنى كۆرسەتسە كېرەك دېيەلەيمىز . يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ بەگلەرنىڭ ئاياللىرى توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىدىكى ئۇنۋانلاردىن باشقىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ .

بەگلەر قاتلىمىغا كىرىدىغان ئادەملەر ئىچىدە تىلغا ئېلىنغان خاقان ، تېگىن ۋە ئىنالدىن باشقىلىرى ، يەنە يۇغرۇش ، يابغۇ ، ئۆگە ، تۇكسىن ۋە تارخان قاتارلىق ئاتاق ۋە ئۇنۋانلارغا ئىگە بولغانلار بۇ قاتلامغا ئاددىي خەلقتىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكى مەلۇم . بۇ ئەھۋال شۇ ئەسىردە ھەرقانداق قابىلىيەتلىك ئادەم ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىپ بېرىدۇ . ھەتتا سېتىۋېلىنغان قۇللارمۇ بەگلەر تەبىقىسىگە كىرەلىشى مۇمكىن ئىدى . بولۇپمۇ سالچۇقىيلار تارىخىدا قۇللاردىن يېتىشىپ چىققان ئاتا بەگلەر ۋە قوماندانلارغا دائىر ئىنتايىن كۆپ مىساللار بار . بىراق بۇ يەردە دۆلەت خىزمەتلىرىگە قاتناشقانلار كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ ، قەبىلىلەر بەگلىكى بۇنىڭ سىرتىدا .

گەرچە ئەھۋال يۇقىرىقىدەك بولسىمۇ پروفېسسور ق .كۆپ-رۇلۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ، ئەسلىدە پۈتۈنلەي ئارىستوكرات-لىق* خاراكتېرلىدىكى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە(27) مەسىلەن ، قاراخانىيلاردا ، ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن-لەرگە قارا سايىۋەن بېرىش ئارقىلىق ئۇلار ئەسلىي ئاددىي خەلق ئىكەنلىكى ئېپادىلەنگەن . ئەسلىدە ھۆكۈمدارلار ۋە خانىش - مەلىكىلەرنىڭ سايىۋەنلىرى قىزىل رەڭدە ئىدى(28) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ، قارا رەڭ قۇللارغا ، بۇنىڭ ئەكسىچە ئاق رەڭ بەگلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى-نى ، ئۇلار قارا بىلەن ئاق رەڭ ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلە-نىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(29) .

ئادەمنىڭ ئەسلىنىمۇ تامنىڭ ئۇلىنى ئاتىغاندەك «تۈپ» دەيدىغان تۈركىلەر ، بۇنىڭدىن ئېلىپ «تۈپلۈگ ئەرەن» (تېگى بار ئەر)(30) ، «تۈپلۈگ يىلدىزلىغ»(31) (تېگى - تەكتى بار ئادەم) دەيتتى . بۇ سۆزلەر ئابرۇيلۇق ، ئېسىل نەسەبلىك ، يىل-تىزى چىڭ ئادەملەر ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . بۇ سۆزلەرمۇ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە كىشىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزلەر ، ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمە-گەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ سۆزلەر خاندانغا ياكى قەبىلە بەگلىرى-نىڭ ئائىلىلىرىگە مەنسۇپ ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىنراق .

1 . خاقان ۋە دۆلەت باشقۇرۇش

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشچە ، خان ، تۈركىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمدارىدۇر . ئافراسىيابنىڭ ئوغۇللىرىمۇ خان ئاتىلاتتى (32) . ئۇنىڭ پىكرىچە ، ئافراسىياب خاندۇر . بۇنىڭدىن مەلۇم-

---

* ئارىستوكرات — ھۆكۈمران ئېكسپىلاتاتور سىنىپىنىڭ ئىمتىيازلىق يۇقىرى داۋىرلىرى ، ئاقسۆڭەكلەر ، ئېسىلزادىلەر — تەھرىردىن .

كى ، قاراخانىيلار جامائىتىگە ھۆكۈمدار خان بولۇش پەقەت ئافرا-
سىياب ، نەسلىدىن بولغانلارغىلا مەنسۇپ ئىدى .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ خاقان سۆزى ئۇستىدە توختالغاندا ، قاراخانىيلار جامائىتى ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىشى دىققىتىمىزنى تارتماقتا . ئۇ ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بۇ دۆلەتنىڭ چوڭلى-
رى ۋە دۆلەت باشقۇرۇش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ ، ئەسىرىنى يازغان يىللاردا يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقتە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سالچۇقىيلارنىڭ سۇلتانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئەھۋاللىرى ھەققىدە سۆزلەش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ئالپ ئارسلان ۋە مەلىكشاھتەك ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىغانلىقى ھەيران قالارلىق بىر ئىش . قارىغاندا مەھمۇد كاشغەرىي ، خاقانلىق پەقەت ئافراسىياب نەسلى-
دىن كېلىپ چىققان ، دەپ ئىشىنىدىغان قاراخانىيلار ئائىلىسى-
نىڭ ھەققى ، دەپ تونۇسا كېرەك .

«دىۋان»دا قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىغا بېرىلگەن بەزى نام - ئاتاقلار ئۇستىدىمۇ توختالغان . بۇلاردىن بىرى «قارا»(33) دېگەن ئۇنۇڭدۇر . ئۇ خاقانىيە خانلىرىنى «قارا» دەيدىغانلىقىنى بايان قىلىپ كېلىپ ، بۇغرا قاراخاننى بۇنىڭغا مىسال قىلىپ ئالغان بولسىمۇ ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلىمايدۇ . بىزگە مەلۇم بولغان يەنە بىر ئۇنۇڭان «قادىر»دۇر(34) . مەھمۇد كاشغە-
رى خاقانلارنىڭ قاتتىق قول ۋە ئىرادىلىكلىرىنى «قادىر» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ۋە شۇ سەۋەبتىن خاقانىيە خەلقىنىڭ خاقانلىرىغا «قادىرخان» دەپ خىتاب قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ، خاقانىيە ھۆكۈمدارلىرىغا بېرىلگەن يەنە بىر نام «قىلىچ» ئىدى . بۇنىڭدىن ئېلىنىپ «قىلىچخان» دېيىلەتتى(35) . بۇ سۆز «پىلان قىلغان ، ئويلىغان ئىشلىرىدا قىلىچتەك كەسكىن ھۆكۈم قىلىدىغان خاقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . خاقانلارغا يەنە «بەگ» دەپ خىتاب قىلىناتتى(36) .

مەلۇم بولۇشچە ، خاقانىيە خانلىرى «توققۇز تۇغلۇق» بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشچە خانىنىڭ قول ئاستىدە-كى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپ بىپ ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈل-گەنمۇ ، خاقانلارنىڭ تۇغى توققۇزدىن ئاشمايتتى . چۈنكى ئۇلار توققۇز سانىنى خاسىيەتلىك سان ، دەپ ھېسابلايتتى . خانىنىڭ بۇ تۇغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك رەختتىن ياكى پاختا رەختتىن ياسىلاتتى ، بۇ رەڭمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىناتتى(37) . بۇنىڭغا قاراپ باشقا بەگلەرنىڭمۇ شان - شۆھرىتى ۋە مەرتىۋىلە-رىگە ئاساسەن تۇغلىرى بولىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالايمىز . يۇ-سۇپ خاس ھاجىپمۇ «بەگلەرنىڭ شۆھرىتىنى ئىككى نەرسە چوڭ قىلىدۇ : ئىشىكىدىكى تۇغى ۋە تۇرىدىكى داستىخىنى» دېيىش بىلەن بەگنىڭ شۆھرىتى ئارتقانسېرى تۇغ سانىمۇ كۆپىيىدىغانلە-قىنى بىلدۇرىدۇ(38) . يەنە بىرى ، خانلارنىڭ ھوقۇق سىمۋوللە-رىدىن بىرى بولغان نۆۋەت دۇمبىقىنىمۇ «تۇغ»(39) دەيدىغان-لىقى مەلۇم . «خان تۇغ ئۇردى» دېگەنلىك ، خان نۆۋەت دۇمبىقە-نى چالدى ، دېگەنلىك بولاتتى .

خاقانىيە خانلىرىنىڭ «چۇۋاچ» دەپ ئاتىلىدىغان خانلىق چېدىرلىرىمۇ بار ئىدى . خانلارغا خاس بۇ چېدىر يىپەك رەختتىن ئىشلىنەتتى . قاتتىق ئىسسىقتىن ، يامغۇر ۋە قاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى(40) .

خاقانىيە تۈركلىرى خاقان ئولتۇرىدىغان شەھەرنى «ئوردۇ» دەيتتى ، شۇڭلاشقا پايتەخت قەشقەر شەھىرىگىمۇ «ئوردۇ كەنت» دەپ ئىسىم بەرگەنىدى(41) . خانلار ئولتۇرىدىغان سارايىنى «قار-شى»(42) دەپ ئاتايتتى . قاراخانىيلار سارىيىدا خاقانىنىڭ شەخ-سىي ئىشلىرىنى بېجىرگۈچىلەر ، ساراي خىزمەتلىرىنى قىلىدى-غان ئىشىك باققۇچىلار ، ئورۇن سالغۇچىلار ، ئاشپەزلەر ، شارا-چىلار ، تۇغچىلار ، بۇركۈتچىلەر ، ئوۋچىلار ۋە ئوقچىلارنىڭ بار-لىقى مەلۇم بولسىمۇ(43) ، مەھمۇد كاشغەرىي پەقەت خاقانغا

ئورۇن سالغۇچىنىلا تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۇنىڭ «ئوردۇ باشى»(44) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭمۇ ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭمۇ يازغانلىرىدا «ئەل باشى» يەنى ئات باققۇچىمۇ ساراي خىزمەتچىلىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ(45) .

خاقانلار سارايدا تاماق يېگەندە ئۇلار ئۇچۇن مەخسۇس چاناق (ھېجىر) شەكلىدىكى پۇتى يوق چوڭ داستىخان ھازىرلىناتتى ۋە ئۇ «ئىشكۇم»(46) دەپ ئاتىلاتتى . بۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ مەخسۇس بىر كىشىلىك داستىخىنى (شىرەسى) ۋە ئىۋرىقىلىرى بارلىقىغا قاراپ(47) چوڭ داستىخان ئىشكۇمنى خاقانلار ئەتراپىدىكى باشقا ئادەملەر بىلەن بىللە تاماق يېگەن چاغدىلا ئىشلىتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەر ئاش ئاشادى — ئادەم يېمەك يېدى » دېگەن سۆزنى «خاقانىيە تۇركلىرى بۇنى خاقانلارنىڭ ۋە چوڭلارنىڭ تاماقلىرىنى كۆرسىتىش ئۇچۇن ئىشلىتىدۇ »(48) دەپ ئىزاھلىشى ، بەزى ھاللاردا ئاددىي خەلقتىن بولغانلارمۇ خاقانلارنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ سارايلىرىدا تاماق يەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يەنە بىرى ، خانلارنىڭ تويلىرىدا ياكى بايرامىلاردا ئوتتۇز ئارشىن ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە ، بۇلاش ئۇچۇن تەييارلىنىدىغان داستىخانلارنى «كەنچ لىيۇ »(49) دەيتتى . بۇ ، تويدا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان ئادەتنىڭ بارلىقىغىمۇ مىسال بولالايدۇ . بۇ ئەھۋال ، خاقانلار خەلقىنىڭ قورسىقىنى تويدۇرۇشقا دىققەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تۇركىي خەلقلەر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۇچۇن خەلقىنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇش لازىم، دەپ قارايتتى . يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «بەگلەرنىڭ شۆھرىتىنى ئىككى نەرسە ئارتتۇرىدۇ : ئىشكىدىكى تۇغى ۋە تۆردىكى داستىخىنى» دېيىش ئارقىلىق بەگلەر خەلقىنى تويغۇزغاندىلا شۆھرەتكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلىدۇ(50) .

خاقانلار ئۇروش ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەپەرگە ماڭغاندا يېنىدا بىللە ئېلىپ ماڭىدىغان خىزمەتچىلىرى «يورتۇغ»(51) دەپ ئاتىلاتتى . مەيلى سارايدا بولسۇن ، مەيلى سەپەردە بولسۇن ، ئۇلارنى خاس ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان قوغدىغۇچىلار قوغدايتتى . «دىۋان»دا بۇ قوغدىغۇچىلارنىڭ كۈندۈزى نۆۋەتچىلىك قىلىدىغىنى «تۇرغاق» ، كېچىسى نۆۋەتچىلىك قىلىدىغىنى «ياتغاق»(52) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا خاقانلىڭ ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۆتكۈزىدىغان پاراتلىرىغا مەخسۇس پاراتچى قوشۇندىن باشقا ، خەلق ئىچىدىكى ياشلارمۇ قاتنىشاتتى . خاقان بۇ ئىش ئۈچۈن كىشىلەرگە ئات تارقاتسا كېرەك ، «تۇغراغ»(53) دەپ ئاتالغان بۇ ئاتلار پارات ياكى سەپەر تۇگىگەندە قايتۇرۇپ بېرىلەتتى .

خاقانلار سەپەرگە چىققاندا ئۇلارغا تاماق ۋە باشقا سوۋغاتلار تەقدىم قىلىناتتى ۋە ئۇ «تاڭۇق» دەپ ئاتىلاتتى(54) . ئۇروش ۋاقتىدا بولسا «چۇۋاچ» دەپ ئاتىلىدىغان خانلىق چېدىرى قۇرۇلاتتى . كېيىن تۇغلار بىلەن ئۇروش قىلىش بەلگىلىرى تىكىلەتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن دۇمباقلار چېلىنىپ ، ئۇروش باشلىناتتى(55) . ئەسكەرلەر قارارگاھىنىڭ «توي» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان مەھمۇد كاشغەرىي ، قارارگاھ قۇرۇلغان يەرنىڭمۇ «خان تويى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(56) .

خاقانىيە تۈركلىرى ھەرقانداق بىر ئىش ئۈچۈن تىرىشىپ - تىرمىشىش ، ھېرىپ - چارچاش ، دېگەن مەنىدە «ئەمگەندى» دەيدىغان . ئاڭلىماقچا «خان قارشىقا ئەمگەندى (خان سارايغا چۈشىتى)» دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئەسلىدە «خان بۇ يولدا قاتتىق چارچىدى ۋە چۈشتى» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان مەھمۇد كاشغەرىي ، بۇ سۆز خانلارغا ۋە بەگلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن كەمتەرلىكنى بىلدۈرۈپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(57) . خانلار ئۇروش ۋە سەپەردىن باشقا ، كىشىنى چارچىتىدىغان ئىشلاردىن

كېيىن سارايلىرىغا چوشكەنلىكىنى ئىپادىلەشتىمۇ شۇ سۆز ئىشلىتىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم . شۇنداقلا خاقانلارغا ۋە باشقا چوڭلارغا سىزلەپ سۆزلەيدىغان تۈركىي خەلقلەر بۇنىڭ ئەكسىچە ھەرقانداق بىرىنى پەس كۆرمەكچى بولسا ئۇنىڭغا سەنلەپ سۆزلەيتتى . بۇنداق ئەھۋال ھازىرمۇ ئەينەن ساقلانماقتا(58) .

خاقانلار تىنچلىق مەزگىللىرىدە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتىن باشقا ۋاقىتلىرىنى ئوۋ ئوۋلاشقا ، توقماق ئويۇنلىرىغا ۋە سايا‌ھەت قىلىشقا(59) سەرپ قىلىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ خاقانلار قۇش ئوۋلاش ئۈچۈن مەخسۇس بىر يەرنى «ئاۋلاق» قىلىپ (ئوۋ ئوۋلاش مەيدانى) ئايرىپ قويىدىغانلىقىنى ئالاھىدە يازىدۇ(60) .

خاقانلار ئۆز ئىلكىدىكى دۆلەتنى كىملەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن قانداق ئۇسۇلدا باشقۇرۇدىغانلىقىغا قاراپ ئۆتەيلى : خاقانىڭ ئەڭ چوڭ يارەمچىسىنىڭ «يۇغرۇش» (ۋەزىر) ئىكەنلىكى چوقۇم . لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي يۇغرۇشنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ(61) . يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دېيىشىچە : ۋەزىردىن كېيىن ، ھەربىي قوماندان تۇرىدۇ(62) (بىز ھەربىي ئىشلارنى كېيىن ئايرىم تەتقىق قىلىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە بۇ ھەقتە توختالمايمىز) . ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئورۇن ھاجىپلىق (تۇركچە تايانغۇ)(63) بولسا كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دېيىشىچە ، خاقان بۇ ئادەمگە ئىشىنەتتى . خەلقمۇ ئۇنىڭغا ئىشىنەتتى . ئۇلارنىڭ تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى ، ئىشلىرىنى بۇ ئادەم ئۆز پېتىچە خاقانغا يەتكۈزەتتى ۋە كېيىن جاۋابىنى ئېلىپ بېرەتتى . دېمەك ، ھاجىپلار خاقان بىلەن خەلق ئارىسىدىكى ۋاستىچى ئىدى . ھەرقانداق ئادەم خالىغان تىلىكىنى بۇلار ئارقىلىق خاقانغا يەتكۈزەلەيتتى . ئۇلار كەمبەغەللەر ، تۇل خوتۇنلار ، يېتىم ـ يېسىر قاتارلىقلارنىڭ تىلەكلىرىنى ئاڭلاپ بەگكە يەتكۈزۈپ قالماي ، مۇراسىملارنىڭ

ئۆرپ ـ ئادەت بويىچە ئۆتكۈزۈلۈشىگە ، چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ، ياتاق ئىشلىرىغا ۋە ئۇلارغا سوۋغا ـ سالام بېرىشكە ، بىراۋدىن ئالىدىغان ھەققى بولۇپ ئۇنى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ شىكايەتلىرىگىمۇ مەسئۇل ئىدى(64) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە ، خاقاندىن ھەرقانداق نەرسىنى تەلەپ قىلغۇچى «ئۆتۈكلۈگ كىشى» دەپ ئاتىلاتتى(65) . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە بىرىنىڭ خاقانغا ھالىنى ئېيتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ(66) . لېكىن بۇ ئەرز ـ ھال خانغا ھاجىپ ئارقىلىق ئېيتىلىدىغانلىقى ياكى بىۋاستە دېيىلگەنلىكى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ بىز سالچۇقىيلار تارىخىدىكى بۇنىڭغا ئائىت مىساللارغا قاراپ ، بۇ ئەرز ـ ھاللار خانغا بىۋاستە دېيىلگەن ، دېيەلەيمىز . يەنە بىر ئىش شۇكى ، جازالىنىش ئېھتىمالى بولغان ئادەملەر بىر كىشىنى خاقانغا شاپائەتچى (ئارىغا چۈشۈپ گۇناھىنى تىلىگۈچى) قىلىپ ئەۋەتسە كېرەك . ئۇ شاپائەتچى ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ئۆتۈكلۈگ» سۆزى بىلەن «ئۆتۈكچى»(67) دەپ ئاتىلاتتى . ھۆكۈمدار ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ئىدارە قىلغۇچى بەزىدە ھەرقانداق بىر كىشىنى بۇيرۇق بىلەن ئۆز ئالدىغا چاقىرتتىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى . بۇ تەبىئىي بىر ئەھۋال ئەلۋەتتە . بۇنىڭغا شۇنى مىسال قىلالايمىز : چىگىللەرنىڭ «ئول تەگىندى» دېيىشى ، ئۇ خاقانىنىڭ ياكى باينىڭ ھۇزۇرىغا كىرىش ئۈچۈن ھازىرلاندى ، كېلىش ئۈچۈن بۇيرۇق ئالدى ، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى(68) .

ھۆكۈمدار ياكى بەگنىڭ خەلق بىلەن ئالاقىسى سارايدا ياكى ئۆز ئۆيىدە كۆرۈشۈش بىلەنلا چەكلەنمەيتتى . بىرەر ئىش يۈز بەرسە خاقان ئادەملىرىنى يېنىغا چاقىراتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنداق چاقىرىشنى «تارتىغ» ، چاقىرىلغانلارنى «تارتىغچى»(69) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ . يەنە بىرى ، خاقان بىرەر ئىش يۈز بەرگەندە خەلقنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ،

ھەقسىز ئىشلىتىپ ، ئۇلارغا ئالۋان ـ سېلىق سالاتتى(70) . دۆلەت ئىشلىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئەلۋەتتە خەلقتىن سېلىق توپلىنىدۇ . سېلىق ئېلىش ئىشى «ئىمغا»(71) دەپ ئاتىلىدىغان سىلىقچىلار ئارقىلىق ئىشلىنەتتى . توپلانغان پۇللارنى «تاۋار-لۇق»(72) دەپ ئاتىلىدىغان خەزىنىگە خەزىنىچىلەر(73) تىزىملاپ ئۆتكۈزۈۋالىدىغانلىقى تەبىئىي .

خاقانلىق خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر سۆزلەر-نىڭ ئاخىرىدا ، ئۇلار لازىم تېپىلغاندا ئىنئام بېرىشكە تېگىش-لىك ئادەملەرگە ھەر خىل سوۋغات ، مۇكاپاتلارنى بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتەيلى . خاقانلار ۋە سۇلتانلار بەرگەن بۇنداق ئىنئاملار «ئاچىغ»(74) دېيىلەتتى . ئۇتۇق قازانغانلارنى خاقان ئۇنۋان بېرىش ئارقىلىقمۇ مۇكاپاتلايتتى(75) .

خاقانلىق قول ئاستىدىكى بەگلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت-لىرى ھەققىدە «دىۋان»دا بەزى مەلۇماتلار بار . بۇنداق مۇناسە-ۋەتنى خان ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلىش ۋە خەت ئەۋەتىپ ئالاقىلە-شىش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈپ تەتقىق قىلالايمىز .

خاقان ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلىنىدىغان بەگلەرنى «بىرۇق» (بۇيرۇق)(76) دەپ ئاتىلىدىغان قوبۇل قىلغۇچىلار قوبۇل قىلى-دىغانلىقى مەلۇم . بۇيرۇقلار كەلگەنلەرنى مەرتىۋىسىگە قاراپ نۆۋەت بىلەن خانلىق ھۇزۇرىغا كىرگۈزەتتى ۋە بەگلەرنى خانلىق ھۇزۇرىدا بىراقلا قوبۇل قىلغاندا يەنە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئول-تۇرغۇزاتتى . خانلىق ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ مەرتىۋە-سى بويىچە ئولتۇرۇشى «قۇرام»(77) دەپ ئاتىلاتتى . بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمەيدۇ .

خەت ئەۋەتىش يولى بىلەن بولىدىغان ئالاقە چوقۇم خاقانلىق پەرمان ۋە خەتلىرىنى ئەۋەتىش ئارقىلىق بولاتتى . پەرمانىنى چە-گىللەر ۋە ئۇلاردىن ئۆگىنىپ خاقانىيە تۈركىلىرى «يارلىغ»(78) دەيدىغانلىقى ، «يارلىغ» سۆزىنى بىلمەيدىغان ئوغۇزلار بۇ مەنىدە

«توغراغ»(79) (كېيىنكى سۆز توغرا) سۆزىنى ئىشلىتىدىغانلىقى «دىۋان»دا كۆرسىتىلىدۇ. بۇنداق يارلىقلار خاقانلىقنىڭ تامغىسى بىلەن(80) ئايرىم تامغىلىناتتى. بۇنداق پەرمانلارنى «تۇرك يېزىقى» بىلەن يازىدىغان كاتىپلار «ئىلىمغا»(81) دەپ ئاتىلاتتى. يارلىق ۋە خەتلەر يالغۇز بەگلەرگىلا ئەۋەتىلمەيتتى. ھۆكۈمدارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەردىمۇ ئىشلىتىلەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي خاقان بەگلەرگە قانداق ئىشلار توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ، ئۇنىڭ ئەسىرىدىكى «خان بەگكە ئەسكىرىنى توپلاتتى»(82) دېگەن سۆز سەپەرگە چىقماقچى بولغان خاقان ئەسكەر تەلەپ قىلىش مەقسىتىدە بەگ بىلەن ئالاقە قىلغانلىقىغا مىسال بولالايدۇ. بىراق، خاقانغا ئىتائەت قىلماي، قارشى چىقىدىغان، دۈشمەنلىشىپ بىرلىشۈالىدىغان ئىشلارمۇ بولۇپ تۇراتتى(83).

خاقانلىقنىڭ باشقا ھۆكۈمدارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى چوقۇم ئەلچىلەر ئارقىلىق خەت - خەۋەر ئەۋەتىش يولى بىلەن بولاتتى(84). مەلۇم بولۇشچە، ئەلچىلەر، ئالدىغا بارغان ھۆكۈمدار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن ئايرىلىپ كېتەلەيتتى. تۈركلەر ئەلچىلەرنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەتنى ۋە ئۇلارغا شۇ چاغدا بېرىلگەن ھەدىيە ۋە ئىنئاملارنى «بوشۇغ»(85) دەپ ئاتايتتى. خاقان ھەرقانداق بىر ئەلچىگە مەملىكىتىگە قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بېرىشنى «خان يالاۋاچىغ بوشۇدى»(86) دەيتتى. يەنە بىرى، ھۆكۈمدارلار بەزىدە بىر - بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئارىلىرىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشاتتى. تۈركلەر ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ مەملىكىتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن بىرى - بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كېڭەشكەنلىكىنى(87) ياكى ئەپ ئۆتۈۋاتقان ئىككى ھۆكۈمدار بىر يەرگە كېلىپ ئۆزئارا سۆھبەتلەشكەنلىكىنى «قاۋشۇت»(88) دەپ ئاتىشاتتى.

2. بەگلەرنىڭ تۇرمۇشى، بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇنا-

سۆەتلىرى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، خاقانمۇ بەگلەر سەنىپىغا تەۋە ئىدى . لېكىن ، مەھمۇد كاشغەرىي بەزى مەسىلىلەر خاقانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئېيتقانلىقى ئۈچۈن بىزمۇ خاقانلارنى ھەربىي جەھەتتىن ئايرىدىم تەھلىل قىلدۇق . «دىۋان»دا بەزى ئەھۋاللار ئايرىم سۆزلەنمەستىن ئومۇمەن بەگلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدىلا سۆزلەنگەن . بۇلار خاقان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇش بىلەن بىللە بارلىق بەگلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بىزمۇ بۇ يەردە ئۇلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىشنى لايىق كۆردۇق .

مەلۇم بولۇشچە ، بەگلەر ۋاقىتلىرىنى ئوۋ ئوۋلاش ، ئۇرۇش قىلىش ، رەھبەرلىك قىلىش ۋە باشقا ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈشەتتى(89) . ھۆكۈمدارلار ۋە بەگلەر ئوۋ ئوۋلاشقا مەخسۇس جايلارنى ئاجرىتىپ قانلىقى ئېنىق . يۇقىرىدا خاقانلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدىغانلار ئىچىدە بۇركۈتچى ۋە ئوۋچىلارنىڭ بارلىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . «دىۋان»دىكى بەگنىڭ ئوۋغا چىقىشى(90) ، ئوۋ (91) ۋە قۇش ئوۋلىشى(92) ، بىرەر جايىنى قۇشلاق(93) قىلىشى ھەققىدىكى سۆزلەر بىزنى بۇ ھەقتە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلايدۇ . يەنى بەگلەرنىڭ ئوۋ ئوۋلايدىغان ۋە باشقا ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئورمانلىقى بار ئىدى دېيەلەيمىز(94) .

بەگلەر ۋە باشقا چوڭلارنىڭ قوللىدا نۇرغۇنلىغان مالايلار ۋە باشقا يېقىنلىرى بولاتتى . بۇلار «قولداش»(95) دەپ ئاتىلاتتى . كۆچمەن بەگلەرنىڭ بەزىلىرى شەھەردە قىشلايتتى(96) . بەزى بەگلەر بىرەر يەردە ئۆزلىرىگە قەسىر سالدۇرۇپ ، ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى(97) .

بەگلەرنىڭ بىر ـ بىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى : تۇركلەر ئىككى بەگ ئوتتۇرىسىدىكى يارىشىشنى «ئەل» دەپ ئاتايتتى . بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا(98) ، بەگلەر ئوتتۇرىسىدىكى

مۇناسىۋەت دائىم دوستانە بولۇپ كېتەلمەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھ-
مۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىردىكى بەگلەرنىڭ ئۆزئارا دۇشمەنلىك
مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر مىسالالار ، دوستانە ياشىغانلاردىن دۇشمەن-
لىشىپ ياشىغانلارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇ بەگ-
لەر ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەرگە بىرلا مىسالنى كەل-
تۈرىدۇ ، يەنى ئەتىيازدا كېلىدىغان «قىل قۇش» دەپ ئاتىلىدى-
غان ، ئۆردەككە ئوخشايدىغان بىر قۇشنى بەگلەر بىر - بىرىگە
سوۋغا قىلىپ بېرىدىغانلىقىنىلا مىسالغا ئالىدۇ(99) .

بەگلەرنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى «قارشى» (100) * دەپ
ئاتىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەگلەرنىڭ بىر - بىرلىرى
بىلەن دۇشمەنلىشىپ قېلىشلىرىنى (101) ، ئۇرۇشۇشلىرىنى
(102) ، سوقۇشۇشلىرىنى(103) ، رەنجىتىشلىرىنى ۋە بىرىنىڭ
يەنە بىرىنى يېڭىۋېلىشلىرىنى(104) ، بىر - بىرىگە تۇزاق قۇ-
رۇشلىرىنى (105) ، بىر - بىرلىرىنى قوغلاشلىرىنى (106)
كۆرسىتىپ ئۆتۈشى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدىكى
بەگلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرە-
لەيدۇ . بۇ خىل ئەھۋاللاردا ئەڭ چوڭ زىياننى چوقۇم خەلق
تارتاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئىككى بۇغرا ئىكىشەر ، ئارىدا
كۆكۈيۇن يانجىلار» دېگەن ماقالىنى مىسال كەلتۈرۈپ «بۇ ئىككى
بەگ ئۇرۇشسا ، ئارىدا ئاجىزلار يانجىلىپ كېتىدۇ ، دېگەن مەنىدە
ئىشلىتىلىدۇ»(107) دېگەن سۆزنىمۇ شۇنداقلىقىنى ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ .

3 . ھەربىي ئىشلار ، ھۆكۈمدار ۋە بەگلەرنىڭ ھەربىي
پائالىيەتلىرى

«ھەربىي ھەرىكەت» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا چۈشىنىش-
لىكى ، قوماندانلىق قىلىش ھۆكۈمدارلار ، قوماندانلار ۋە بەگ-

---

* بۇ سۆز ئەسلىي كىتابتا «قۇرشى» دەپ يېزىلغان . بىز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاساسەن «قارشى» دەپ ئالدۇق — تەھرىردىن .

لەرگە مەنسۇپ ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىردە ھەربىي ئىشلار ، ھۆكۈمدارلار ۋە بەگلەرنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئۇ يەر - بۇ يەردە بولسىمۇ خېلى قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغانلىقى ، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلارغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . پۈتۈن تارىخىدا ئەسكىرىي مىللەتلىك خۇسۇسىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ رۇندىن تارتىپلا ھەربىي ئىشلارغا زور ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنلىكى تەبىئىي بىر ئەھۋالدۇر .

تۈركىي خەلقلەر ئارمىيىنىڭ تەركىبىنى بىلىپ تۇرۇش ۋە ھەر خىل خاتىرىلەرنى قالدۇرۇش ئۇچۇن XI ئەسىردە مەخسۇس دەپتەرلەرنى تۇتاتتى . ئۇلارنىڭ ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمىنى ۋە تەمناتىنى خاتىرىلەش ئۇچۇن تۇنقان دەپتەرلىرى «ئاي بىتىگى»(108) دەپ ئاتىلاتتى . بۇ ئايلىق دەپتەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيەلمىسەكمۇ ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «بۇ دائىم ئەسكەرلىككە يېزىلىپ تۇرىدىغان ئادەم»(109) دېگەن سۆزىدىن ھۆكۈمدارنىڭ خاس قوشۇنلىرىدىن باشقا ئېھتىياجىغا قاراپ ئەسكەر ئالىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . بىز «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان «ئانىڭ ئاتى ئايدىن يوزۇلدى» ، يەنى ئۇنىڭ ئىسمى خاقانىنىڭ دەپتىرىدىن ئۆچۈرۈلدى ، دېگەن جۇملە بولسا(110) بەزى سەۋەبلەر بىلەن ھەربىيلىكتىن چېقىپ كېتىش ۋە چېقىرىۋېتىش ئىشلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەلۇم بولۇشچە ، تۈركلەر قوشۇن ۋە ئارمىيە دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىدا «سۇ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . ئۇلار دائىم ئەسكەرلەرنى كۆپلۈكتە سۇغا ئوخشىتاتتى ، ئەسكەر ۋە قوشۇننىڭ يۇرۇشىنى سۇنىڭ ئېقىشىغا ئوخشىتىپ «سۇ ئاقتى»(111) دەيتتى . «دىۋان»دا ئەسكەرلەر ۋە قوشۇننىڭ توپلانغانلىقىنى چۆشەندۈرۈپ بېرىدىغان سۆز - جۇملىلەر خېلى كۆپ . ئوغۇزلار ئەسكەرنىڭ توپلىنىشىنى «يۇمۇرلانماق»(112) ، باشقا تۈرك

ئەللىرى بولسا «يۇغلىشماق»(113) ، «چۇغلانماق»(114) ۋە «ئىركىلمەك»(115) دېيىشەتتى . «دىۋان»دىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەر تەرەپتىن كېلىپ توپلانغانلىقىغا دائىر سۆزلەر(116) ھەربىي قىسىم سەپەرگە چىقىش ئۇچۇن بىر يەرگە توپلانغانلىقىنى بىلدۇرسە كېرەك .

گەرچە «دىۋان»دا يۇقىرىقىدەك مەلۇماتلار بولسىمۇ ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي قوشۇننىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە كۆپ مەلۇمات بەرمەيدۇ . ئۇ بەكەچ ئارسلان تېگىننىڭ ياباقۇلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە توختالغاندا قاراخانىيلار قوشۇننىڭ سانىنى 40 مىڭ دېگەنلىكى ئېتىراپ قىلىشقا ئەرزىسىمۇ ، لېكىن ياباقۇلار بىلەن ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ سانىنى 700 مىڭ دەپ كۆرسىتىشى چوقۇم مۇبالىغە بولۇپ كەتكەن(117) . يەنە بىر تەرەپتىن مىسالغا ئالساق ، ئۇنىڭ زامانىدىكى بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ 4 مىڭ ئەسكەرنىڭ تولۇق بىر قوشۇن بولىدىغانلىقىنى ، 12 مىڭ ئەسكەرلىك بىر قوشۇننىڭ زور كۇچ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(118) .

قوشۇن سەپەرگە ئاتلانغاندا بىر قىسمى چارلىغۇچى قىسىم بولۇپ ئايرىلاتتى ۋە «يەزەك»(119) دەپ ئاتالغان بۇ قىسىم ئۆزى بېسىپ ئۆتىدىغان يەرلەردە دۇشمەننىڭ كۇچى ياكى پىستىرمىسى بار - يوقلۇقىنى بىلىش ئۇچۇن ھەممە تەرەپنى تەكشۇرۇپ چىقاتتى(120) . ئۇنىڭدىن باشقا بەزىدە كۆزەتچىلىك قىلىدىغان ئەسكەرلەرمۇ يولدا دۇشمەننىڭ چارلىغۇچىسى ياكى پىستىرمىسى بار - يوقلۇقىنى تەكشۇرۇش ئۇچۇن قوشۇننىڭ ئالدىدا يۇرەتتى . بۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى «يول يەلىمەك»(121) دەپ ئاتىلاتتى . كېچىلەردە دۇشمەننىڭ كۆزەتچىلىرىنى ۋە چارلىغۇچىلىرىنى تۇتۇۋېلىش ئۇچۇن بىر ئاتلىق قىسىم چىقىرىلاتتى ۋە بۇ «تۇتغاق»(122) دەپ ئاتىلاتتى . مەلۇم بولۇشچە ، تۇركلەر ئۇرۇشلاردا كېچىلىك ھەربىكەتلەرگە زور ئەھمىيەت بېرىشەتتى(123) .

ئۇلار كېچىسى دۇشمەننىڭ قارارگاھىغا باستۇرۇپ باردىغا ئەسكەرنى «ئاقسۆڭەك»(124) دەپ ئاتايتتى. «ئاقسۆڭەك» دېگەن سۆز «سەل، كەلكۇن» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقان مەھمۇد كاشغەرىي شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «كېچىدە تۇيۇقسىز سەلدەك كەلگەن ئەسكەرلەر ئاقسۆڭەك»(125) دېيىلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇشتا ھۇجۇم قىلىپ، غەلىبە قىلىش نىيىتىدىكى بەگلەر شۇ مەقسەتتە ئاقسۆڭەكلەرنى ئاققۇزاتتى، يەنى ئاقسۆڭەكلەرنى ئەۋەتىشەتتى. ئەۋەتىلگەن ئاقسۆڭەكلەر كېچىدە تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ دۇشمەننى تۇتىدىغان يەر «باسمىغ» دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنى چۇشەندۇرگەندە، بىرى يەنە بىرىنىڭ تۇرغان يېرىگە تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ ئۇنى تۇتۇۋالغانلىقى ھەققىدە توختالغانغا قاراپ(126)، بۇ ئۇسۇلدىكى كېچىلىك ھۇجۇملار غەلىبە بىلەن ئاخىرلاشاتتى دېيەلەيمىز.

ئۇلار ھۇجۇم قىلىش بىلەن بىللە يەنە قارشى تەرەپتىن كېلىدىغان ھۇجۇملارغا قارىتا ھوشيار تۇرۇشاتتى ۋە تەدبىر قوللىناتتى. بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ ئاساسلىقى پارول ئىدى. تۇركىي خەلقلەر پارولنى «ئىم» دېيىشەتتى. باش قوماندانلىقنىڭ ئەسكەرلەر ئىچىدە قورال ـ ياراغ ياكى قۇشلارنىڭ ئىسمىرىنى پارول قىلىپ ئىشلىتىشى تۇركىي خەلقلەر ئۇچۇن ئادەت بولسا كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىي، پارول بىر ـ بىرىلىرى بىلەن ئۇچراشقان ئىككى قىسمىنىڭ تونۇشۇشى، سوقۇشۇپ قالماسلىقى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشچە، كېچىلەردە ئىككى ئادەم ئۇچراشقاندا بىرى يەنە بىرىدىن پارول سورايدۇ. قارشى تەرەپ پارولنى دەپ بېرەلىسە، ئۇنىڭ ئۆز قىسمىدىكى ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ۋە قويۇپ بېرىدۇ. باشقىچە گەپ قىلسا، يەنى پارولنى بىلمىسە، ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى ئۆلتۇرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئىم بىلسە ئەر ئۆلمەس»، يەنى

پارولنی بىلگەن ئەسكەر ئۆلمەيدۇ ، دېگەن ماقالنى يېزىشىمۇ ، پارولنىڭ ئەھمىيىتىنى ۋە تۇركلەر بۇ ئۇسۇلنى بۇرۇندىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(127) .

«ئىم» دېگەن سۆز ھەققىدە بېرىلگەن ئىزاھاتتىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، قارارگاھلاردا كېچىدە پوستتا تۇرۇش ئەڭ مۇھىم ئىش ئىدى . يۇقىرىدا خاقانلىڭ قوغدىغۇچىلىرى «ياتغاق» دېيىلىدىغانلىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . تۇركىي خەلقلەر قەلئەنى قوغدىغۇچىلار بىلەن باشقا پوستلارنمۇ «ياتغاق»(128) دەپ ئاتىشاتتى . پوستلار بىلەن نۆۋەتچىلەرنىڭ ھوشيار تۇرۇشىنى «ساق» دېيىشەتتى(129) . ھوشيار بولۇش ، دېگەن مەنىدىكى بۇ سۆز ھازىرمۇ ئانتالىيىدىكى چارۇچى تۇركمەنلەردە يەنە شۇ مەنىدە قوللىنىلماقتا .

كېچىلىك ھەربىكەت ھەققىدە مۇشۇنچىلىك چۈشەنچە بېرىپ ئۆتىمىز . ئەمدى ئومۇمەن بىر قوشۇننىڭ ئۇرۇشقا بېرىشى ۋە قارشى كۈچلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ ئۆتەيلى .

سوقۇشۇشنى قارارلاشتۇرغان خاقان ياكى بەگ ئالدى بىلەن «سۈسىن» قۇراتتى(130) ياكى «بۆكەتتى»(131) ، يەنى ئەسكەرلىرىنى توپلايتتى ياكى يوشۇراتتى . بۇنداق توپلانغان ئەسكەرلەر ئاتلىق ۋە پىيادىلەردىن تەشكىل تاپاتتى . ئېتى يوقلارنىڭ بەزىلىرىگە ھۆكۈمدار ، سەپەردىن قايتقاندا قايتۇرۇپ بېرىش شەرتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنمۇ تارقىتىپ بېرەتتى(132) . خاقانلار سەپەرگە زاپاس ئاتمۇ ئېلىپ باراتتى . ھەر دائىم خاقانلىڭ يېنىدا بولىدىغان بۇنداق ئاتنى تۇركلەر «قوش ئات»(133) دېيىشەتتى . پىيادىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئوقياچىلار ئىكەنلىكى مەلۇم(134) . تۇركىي خەلقلەر ئەسكەرلەر ئىشلىتىدىغان ھەر تۇرلۇك قوراللارنى «تولۇم»(135) دېيىشەتتى . كېيىنرەك ئۇلار ئىشلەتكەن ئات جابدۇقلىرى بىلەن قوراللار ھەققىدە تەپسىلىي

توختىلمىز .

توپلانغان قوشۇن سەپەرگە چىقىش كۈنى يېتىپ كەلگەندە كۆچۈپ(136) ، قوماندان كۆرسەتكەن نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلەيتى . تۈركىي خەلقلەر قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ باشلاپ مېڭىشنى «سۇ باشلىماق»(137) دېيىشەتتى . «سۇ باشى» دېگەن ئىسىمنى چوقۇم شۇ سۆزدىن كېلىپ چىققاندى . يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، يولغا چىققان قوشۇن بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى قوللانغان ئاساستا ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ باراتتى . دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان قوماندانىنى ئەڭ كۆپ ئويلاندۇرىدىغان ئىشلاردىن بىرى دۇشمەندىن «تىل»(138) تۇتۇش ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي ، تىل دۇشمەننىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن تۇتۇۋېلىنغان ئەسىر ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسىتىدۇ(139) .

تۈركىي خەلقلەردە سوقۇشىدىغان ئىككى قوشۇننىڭ سەپلەرگە تىزىلىپ قارىمۇقارشى تۇرۇشى «چەركەشمەك»(140) دېيىلەتتى . بۇ سۆز ئۇرۇش سەپلىرى يوق ئەسكەرلەرنىڭ سەپ تارتىپ تۇرۇشىغا بېرىلگەن «چەرىك»(141) ياكى «چەرىگ»(142) دېگەن ئىسىملاردىن كەلگەن بولسا كېرەك . «چەرى» دېگەن سۆزمۇ چەرىك دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى ، ئۇرۇش جەريانىدا بۇ سەپلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ ئەسكەرلەرنى رەتكە سالىدىغان ، تىنچلىق زامانلىرىدا ئۇلارنى تەرتىپ ـ ئىنتىزامغا قىلىپ تەربىيىلەپ خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن توسىدىغان قوماندانلار بار ئىدى . ئۇلار «چاۋۇش» دەپ ئاتىلاتتى(143) . يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قوشۇن ئۇرۇش مەيدانىغا بارغاندا ئاقانلىق چېدىرى قۇرۇلاتتى . تۇغلار ۋە ئۇرۇش قىلىش بەلگىلىرى تىكىلەتتى ، دۇمباقلار ئۇرۇلاتتى ، كانايلار چېلىناتتى ۋە ئاخىرىدا سەپلەر بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلاتتى(144) . ئۇرۇش باشلىنىشتىن سەل بۇرۇن ئالپلار (باتۇرلار) ئاتلارنىڭ قۇيرۇقلىرىنى يىپەكلەر بىلەن چىگە-

شەتتى ۋە بۇ باتۇرلۇق ئالامىتى ھېسابلىناتتى . ئۇلارنىڭ ئاتلار-نىڭ قۇيرۇقىنى باغلىشى «ئات چەرمەتمەك»(145) دېيىلىدە-غانلىقى مەلۇم . باتۇرلۇق ئالامەتلىرىدىن يەنە بىرى «باتراق» (146) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە ئۇچىغا بىر يىپەك رەختىنىڭ پۇرۇچى باغلىنىدىغان نەيزە ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېزىشىچە ، ئۇ-رۇش كۈنى باتۇرلار ئۆزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن تونۇتاتتى . نەيزە-لەرنىڭ ، بەزىدە بايراقلارنىڭ ئۇچىغا باغلىنىدىغان بۇ يىپەك پۇرۇچ «تاڭۇق»(147) دەپ ئاتىلاتتى . ئۇرۇش بولغان كۈنى باتۇرلار ئۆزىگە ياكى ئاتلىرىغا يىپەك رەختنى باغلۇۋالاتتى ياكى سىيىر قۇيرۇقىدىن قىلىنغان بەلگىلەرنى تاقىۋېلىشاتتى . ئوغۇز-لار «پەرچەم» دەپ ئاتايدىغان بۇ بەلگىلەرنى قاراخانىيلار «بەچ-كەم»(148) دەيدىغانلىقى مەلۇم* .

ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن «كەڭەش»(149) دەپ ئاتىل-دىغان مەسلىھەتچىلەر يىغىنى ئېچىلىدىغان - ئېچىلمايدىغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچ نەرسە يازمايدۇ . ئۇرۇش باشلا-غاندىن كېيىن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن ئەسكەرلەر بىر - بىرىنى ماختىشىپ ، غەيرەتلەندۈرۈپ دۈشمەنگە ھۇجۇم قى-لىشاتتى(150) . مەھمۇد كاشغەرىي يېزىپ قالدۇرغان بىر شې-ئىردا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلغان ئىككى قوشۇننىڭ گىرەلەشمە جەڭ قىلغان ھالىتى شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ : «باتۇرلار بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى ، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا بىر - بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى»(151) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ قوماندانغا نەسىھەت قىلىپ : « . . . ساۋۇتۇڭنى كىي ، دۈشمەن بىلەن يې-قىن تۇرۇپ ئېلىش»(152) دېيىش ئارقىلىق ، ئۇرۇشتا يېقىن

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «پەچكەم — بەلگە ، نىشان . ئوغۇزلار بۇنى «بەرچەم» دەيدۇ» دېيىلگەن — تەھرىرىدىن .

تۇرۇپ ئۇرۇشۇش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . دېمەك ، نەيزىلەشمش(153) ، قىلىچلىشىش ۋە پىچاقلىشىشتىن كېيىن(154) ، پومداقلىشىپ بوغۇشۇش باشلىناتتى .

XI ئەسىردە قوللىنىلغان ئاساسلىق ئۇرۇش تاكتىكىلىرى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ئىنتايىن ئاز مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇ ئۇرۇشتا «ئۇلكەر چېرىك»(155) دەپ ئاتالمىدىغان بىر خىل ئۇستاتلىق بولمىدىغانلىقىنى ، بۇ ھېيلە ئىشلىتىلسە يېڭىلىش ئاز بولمىدىغانلىقىنى ئېيتىسىمۇ ، لېكىن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىق چۈشەندۈرمەيدۇ . بۇ جەھەتتە دۇشمەننىڭ ئۇدۇلىدىن چىقماسىتىن ئوق تەرەپتىن ھوجۇم قىلىش «بۆگۈرلەمەك» ، يەنى بېقىنىدىن ئۇرۇش دەپ ئاتالمىدىغانلىقى مەلۇم(156) . ئەسكەرلەردىن بىر قىسمىنى پىستىرما قىلىپ قويۇشمۇ ئاساسلىق ئۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن بىرى ئىدى(157) .

ئۇرۇشتا زۆرۈر بولغاندا ئەۋەتىلمىدىغان يارەدەم بەرگۈچى ياكى كۈچ قوشقۇچى قىسىملارنى تۈركىي خەلقلەر «يەتۈت» دەپ ئاتايتىتى(158) . ئۇرۇشتا بىر تەرەپنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى «سۇسانجىلدى»(159) دېيىلەتتى . يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى «سۇ سىندى»(160) دېيىلەتتى . غەلىبە قازانغان تەرەپتىكىلەر ، بولۇپمۇ ئاتلىق قىسىملار مەغلۇپ بولۇپ قاچقان ئەسكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلايتتى . بۇ خىل قوغلاشنى «ياغى سوڭداماق»(161) دەپ ئاتايتتى . قاچقان ئەسكەرلەر تۈتۈۋېلىنغاندىن كېيىن(162) كۆپچىلىكى ئەسىرگە ئېلىنمىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە ئەسىرلەرگە ئائىت خاتىرىلەرنىڭ كۆپ بولۇشى شۇنداقلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . تۈركلەر ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن قۇتۇلۇش يۇلى ئېلىش ، ئۇلارنى ئۆلتۈرگەندىن پايدىلىق دەپ ھېسابلايتتى . ئۇلار بىرىنىڭ دۇشمەنگە ئەسىر چۈشۈشىنى «ئەر ياغىقا ئېلىنىدى»(163) دەيتتى ، ئەسىرنى ئومۇمىيۈزلۈك «بۇلۇن»(164) ۋە بەزىلەر «تۇتقۇن»(165)

دەپ ئاتىشاتتى . «دىۋان»دا ئەسىر ئۇچۇن پۇل تۆلەش(166) ، ئەسىردىن پۇل ئېلىپ قويۇپ بېرىش(167) ۋە پۇلى ئېلىنغان ئادەملەر(168) ھەققىدە كۆپ سۆزلەنگىنىگە قارىغاندا ، ئۇرۇشتا ئىنتايىن كۆپ كىشى ئەسىرگە چۈشىدىغانلىقى ۋە بۇلاردىن قۇتۇلۇش پۇلى تۆلىگەنلەرنىڭ قۇتۇلۇپ كېتىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . بۇ توغرىدا شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئۇلار دۈشمەن تەرەپتىن ئۆزلىرىگە ئۆتۈپ باشپاناھلىق تىلىگۈچىلەرنى ئايرىم ئىسىم بىلەن «ئىچكىن ئەر» دەپىشەتتى ۋە مۇنداق ئادەملەرگە زادىلا تەگمەيتتى(169) .

«ياغىسىن سانچىغان»(170) ، يەنى ئۇرۇشتا دۈشمەننى يەڭگەن ھۆكۈمدار ياكى بەگ چوقۇم مەخسۇس ئەسكەرلىرىدىن باشقا ئەسكەرلەرنى ئۆز يۇرتلىرىغا تارقىتىۋېتەتتى . بۇنداق ئەھۋال «بەگ سۈسىن ياسدى»(171) ياكى «بەگ سۈسىن تارىدى»(172) دەپىلەتتى . «دىۋان»دا ئەسكەرلەرنىڭ تارقىتىۋېتىلىدىغانلىقىنىڭ(173) كۆپ يېزىلىشىمۇ ئۇرۇشتىن كېيىن شۇنداق ئىش بولىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

بەگلەرنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى تېمىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن ، ئۇلارنىڭ يالغۇز ئۇرۇش مەيدانلىرىدىلا سوقۇشمايدىغانلىقىنى ، لازىم تېپىلغاندا قەلئە ۋە شەھەرلەرنى قورشىۋالىدىغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز لازىم . تۈركىي خەلقلەر قورشىۋېلىش دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئەگىرمەك»(174) دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كەند ئەگىرىلىش» ، يەنى شەھەرنىڭ قورشىۋېلىنىشى(175) ، بەگنىڭ شەھەرنى قورشىۋېلىشى(176) ھەققىدىكى يازغانلىرى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر قورشىۋېلىش ئۇرۇشلىرىنى خېلى كۆپ قىلغانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ . لېكىن تۆۋەندە دېمەكچى بولغىنىمىز، دەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ، قورشىۋېلىشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال-لار ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ .

مەلۇم بولۇشچە ، ھەرقانداق بىر بەگ دۇشمەندىن چېكىنگەن چاغلىرىدا تونۇش بولمىغان ئادەملەرنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى توسۇش ۋە دۇشمەننى كۆزىتىش ئۈچۈن كۆزىتىش ئورۇنلىرىغا كۆزەتچىلەرنى قويىاتتى . بۇنى «يول كەرمەك» يەنى يول ئېتىش ، دەپ ئاتايتتى(177) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ، بەگنىڭ دۇشمەن ئۇستىگە ئەسكەر ئەۋەتىشى(178) ، ۋىلايەت (ئەل)لەرنى ئىشغال قىلىشى(179) ، خەلقلەرنى بېسىۋېلىشى(180) ، دۇشمەننى تۇزاقلا چۇشۇرۇشى(181) ۋە ئەسكەرلىرىگە تويۇملۇق (يېمەك ـ ئىچمەك) بېرىشى ھەققىدە يازغانلىرى(182) ، بەگلەرنىڭ ھەربىي پائالىيەتلەر بىلەن قانچىلىك شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

4 . بەگلەرنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقۇرۇشى

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، بەگنىڭ بۇيرۇقى ئاستىدىكى ۋىلايەتنىڭ «بەگ ئېلى» دېيىلىدىغانلىقى(183) ، بەگنىڭ ئېلىنىڭ رەتكە سېلىنىشى(184) ھەققىدىكى سۆزلەردىن بەگلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ھەققىدە مەلۇم چۇشەنچىگە ئىگە بولالايمىز . تۇركىي خەلقلەر خاقانلارغا بەرگەندەك قەبىلە ۋە بۇدۇن بەگلىرىگىمۇ سۇۋغاتلار بېرىشەتتى . ئۇلار بەگلەرگە ۋە باشقا چوڭلارغا سۇۋغات قىلغان ئات ۋە شۇ خىلدىكى سۇۋغاتلارنى «ئارتۇت»(185) دېيىشەتتى . كېيىنچە بۇ سۆز ھەر خىل مۇكاپاتلار ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى . خەلق بەگكە سۇۋغات بەرگەنگە ئوخشاش بەگلەرمۇ خەلققە سۇۋغات بېرەتتى . چوڭلار تەرىپىدىن سۇۋغات قىلىپ بېرىلگەن ئاتنى ئېلىپ كەلگەن ئادەمگە پۇل ياكى قويغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بېرىشەتتى ۋە بۇ خىل ئىشلارنى «بۇت»(186) دەپ ئاتىشاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار ، خەلق ۋە بەگلەر قارشى ئالغان ئادەملەرنى «ئاغىرلىغ كىشى»(187) (قارشى ئېلىنىدىغان كىشى) دېيىشەتتى .

بەگلەرنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى تېمىسىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردىن بىرى ، بەگلەر ئەسكەرلىرىگە قىلغان-دەك قول ئاستىدىكى باشقا ئادەملەرگىمۇ يارىدەم قىلىدىغانلىقى ، لازىم تېپىلغاندا يېمەكلىك بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كىمنىڭ مېلى، كۆپەيسە ، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا ئەلنى ئىداره قىلىش ئىشىغا لايىقراق بولىدۇ . مالسىز قالغان بەگ ئۆز ئەتراپىغا ئادەم يىغالماي قىينىلىدۇ . چۈنكى ، كىشىلەر ئۇنىڭغا مېلىنى دەپ خىزمەت قىلىدۇ »(188) دېگەن ئىزاھاتىمۇ بۇ جەھەتتە بىر پىكىرگە كېلىش ئۈچۈن بېتەرلىك ئاساستۇر . مانا شۇنىڭ ئۈچۈن بەگلەر بەزىدە ئەتراپىدىكى ئادەملەرگە زىياپەت بېرىپ تۇراتتى(189) ، بەگلەرنىڭ خەلقتە بەرگەن زىياپىتىنى «ئۇۋۇت »(190) دەپ ئاتىشاتتى .

خەلقنىڭ بەگلەرگە بولغان مۇئامىلىسى ۋە ھۆرمەت قىلىشى ھەققىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي خېلى كۆپ مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇ-نىڭ دېيىشىچە ، بەگنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەن ياكى بەگنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم يا ئېگىلەتتى ، يەنى بېشىنى ئېگەتتى(191) ، يا تىزلىناتتى ، يەنى بەگنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇراتتى(192) . بۇلاردىن باشقا ، بەگنى مەدھىيىلەش ۋە ئۇنىڭغا دۇئا قىلىش(193) ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ ، خەلقنىڭ بەگلەرگە بولغان مۇئامىلىسى-نىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

خەلقنىڭ بۇ خىل مۇئامىلىلىرىگە قاراپ بەگلەرمۇ خەلقەرنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن مۇكاپاتلايتتى . «دىۋان »دا بەگنىڭ بىرىگە نام ۋە ئۇنۋان بەرگەنلىكى(194) ، باشقا بىرىنى ئۇلۇغلە-غانلىقى ، يەنى چوڭ كۆرگەنلىكى(195) ، ھەتتا بىر كىشى بەگ بىلەن بىر رەتتە ، بىر ئورۇندا ئولتۇرغانلىقى(196) ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ .

بەگلەرنىڭمۇ ھۆكۈمدارلارغا ئوخشاش ئەتراپىدىكىلەر ۋە خەلق بىلەن بولغان ئالاقىلىرى نۇرغۇنلىغان ۋاستىچىلار ئارقە-

لىق بولاتتى . ئۇلارنىڭ مۇھىم بىر ئىش چىققاندا يېزىلارغا ۋە ياياقلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ، كىشىلەرنى چاقىرىشلىرى «چالغ»(197) دەپ ئاتىلاتتى . يۇقىرىقىلاردىن بەگلەرنىڭ ۋىلايەتلىرى ئىچىدە ياشايدىغان خەلقنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالىنى قىسمەن بولسىمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بەگلەرنىڭ خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېزىلغان ئىشلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بەگنىڭ ھەر خىل شەكىللەر بىلەن بىر قىسىم ئادەملەرنى جازالايدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇنداق جازالاش ئۇچرىغۇچىلارنىڭ قانداق گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكى كۆپ هاللاردا ، ئوچۇق كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئاساسەن ئوغرىلىق قىلغان ، جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزغان ۋە بىر قىسىم گۇناھ ھېسابلىنىدۇ . غان ئىشلارنى سادىر قىلغۇچىلار جازالاش ئۇچرايتتى ، دېسەك خاتا بولماس . ئۇلار ئوغرىلىق قىلغۇچىنى «ئوغرى» (ئوغرۇ)(198) دەيىشەتتى . «دىۋان»دا ئوغرىلىق توغرىسىدا توختالغاندا ئادەم بۇلاش(199) ، ئوغرىنىڭ بىر ئادەمنى بۇلاپ ـ تالاپ ، قىپيالىڭاچ قىلىپ قويۇشى(200) ھەققىدە سۆزلىنىشى بىلەن بىللە مال ـ مۈلۈكى بۇلانغانلار(201) ، باشقىلارنىڭ مېلىنى بۇلاپ كەتكەنلەر (202) ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرغۇچىلار (203) ھەققىدىمۇ ، بىر ـ بىرىنىڭ ئوغرىلىق ئىشلىرىنى پاش قىلىدىغانلار ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(204) . ئوغرىلانغانلىقى مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن پاش بولۇپ قالغان مالىلار «بىلىنچەك» دەيىلەتتى . ھەرقانداق ئادەمنىڭ «بىلىنچەك بىلىشى» ئوغرىلانغان مالنى تونۇۋالغانلىقىنى كۆرسىتەتتى(205) . بەگنىڭ ئوغرىنى تۇنقۇزۇشى(206) ھەققىدىكى سۆزلەر جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزغۇچىلارغا قارشى تۇرۇش بەگنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك .

جەمئىيەتتە خاتىرجەمسىزلىك پەيدا قىلغۇچى ۋەقەلەر ئىچىدە

هاراقنى كۆپ ئىچىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدىغان جاڭجاللار(207) بىلەن قىمار ئويناشمۇ بار ئىدى . هاراق ئىچىش ، قىمار ئويناش هەققىدە «ئويۇن ـ تاماشا» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم توختالماقچى بولغىنىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز .

مەلۇم بولۇشچە ، جەمئىيەتتە پاراخورلۇقمۇ خېلى دەرىجىدە مەۋجۇت ئىدى . تۈركىي خەلقلەر پارىنى «ئورۇنچ» *(208) دەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىي مىسال كەلتۈرگەن «قارا بۇلۇتنى بوران سۈرەر ، قاراڭغۇ ئىشنى پارا ئاچار»(209) ، «يەنى ئاسماننى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران سۈرۈپ ئاچىدۇ ، پادىشاهلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ»(210) ، «پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنىمۇ ئاچىدۇ»(211) دېگەن ماقاللار پاراخورلۇقنىڭ جەمئىيەتتە كەڭ تارقالغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . هەتتا ئۇنىڭ بۇ ماقاللارنى ئىزاهلاپ «بۇ ماقال ، ئىشنى پۈتكۈزمەكچى بولغان كىشى پارا بېرىشى كېرەكلىكى ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ» دېيىشى ، پارا بېرىشنىڭ مۇتلەق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇ ، پارا بېرىشنى تەۋسىيە قىلغاندەك تۇرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ بىر ئادەمنىڭ بەگكە پارا ئورنىدا بىر نەرسىلەر بەرگەنلىكىدىن سۆز ئېچىشىمۇ(212) ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدىكى پاراخورلۇقنىڭ ماهىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەخلاقسىز ئاياللار(213) هەققىدىكى سۆزلىرى ئۇلارنىڭمۇ جەمئىيەت تەرتىپى جەهەتتە سەلبىي رول ئويناىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرسە كېرەك . بۇنداق ئاياللار «ئويناش»(214) ، «ئويناق»(215) . «سۈرتۈگ ئىشلەر (سۈركىشىدىغان خوتۇن)»(216) ، «ئەكەك ئىشلەر» (بۇزۇق خوتۇن)(217) ، «ئەرسەك ئىشلەر»(218) دەپ ئاتىلىشلىرىمۇ

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئۇرۇنچ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

بۇ قاراشتى تەستىقلايدۇ . بىراۋنىڭ خوتۇنىنىڭ ھەۋەسكە بېرىلىشى(219) ، بىر ئادەمنىڭ خوتۇنىنى پاھىشىلىكتە ئەيىبلەپ ئۇرۇشى(220) ، بىرىنىڭ چۆرىسىنى بۇزۇۋېتىشى(221) ھەققىدە ئايرىم توختالغانلىقىمۇ ، بۇ ئىشنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ ئوچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە بىر - بىرىگە پىچاق سىلىش ۋەقەلىرىمۇ كۆرۈلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ، بىرىنىڭ ئادەمگە پىچاق سىلىپ قويغانلىقى(222) ، خەنجەر تىققانلىقى(223) ۋە ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرىگە خەنجەر ئۇرۇشلىرى(224) ھەققىدە يازغانلىرىدىن بۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . يەنە بىرى ، تاماققا زەھەر سىلىش يولى بىلەن ئادەمنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىمۇ بولۇپ تۇراتتى(225) . ئۇنىڭدىن باشقا جەمئىيەتتە بىر - بىرىنى ئەيىبلەش(226) ، تىللىشىش(227) نەتىجىسىدە يۈزىگە تۈكۈرۈش(228) ، چاچلىرىنى يۇلۇش(229) ۋە ئۇرۇش (230) ئەھۋاللىرىمۇ سادىر بولۇپ تۇراتتى .

شۇنداق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقەلەردىن كېيىن گۇناھكارلارنى بەگلەر تۇتاتتى ياكى تۇتقۇزۇپ كېلەتتى(231) . تۇتۇپ كېلىنگەن گۇناھكارلار بەگنىڭ ئالدىدا سوت قىلىناتتى(232) . سوت قىلىنغان ئىككى كىشى دەۋادا ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن گۇۋاھچى چاقىرىپ كېلىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى(233) . مەلۇم بولۇشچە ، تۈركىلەر گۇۋاھچىنى «تانۇق»(234) دەپىشەتتى . سوتتا ئۇلارنى سۆزلىرىنىڭ راستلىقى ئۈچۈن قەسەم قىلدۇرۇشلىرى مۇمكىن ئىدى(235) . بەزىدە گۇناھكارنى ، مەسىلەن ، ئوغرىلارنى گۇناھىغا ئىقرار قىلدۇراتتى(236) .

گۇناھى ئېنىق بولغانلارغا ھەر خىل جازا بېرىلىدىغانلىقى تەبىئىي ، «دىۋان»دا بەگنىڭ ئوغرىنىڭ پۇت - قولىنى باغلاتقانلىقى(237) ، قاماققا ئالغانلىقى(238) ھەمدە بەگنىڭ گۇناھى ئېنىقلانمىغان بىرىگە جازا بەرگەنلىكى(239) ۋە باشقا بىرىنى

قىيناتقانلىقى(240) سۆزلىنىدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا قاماق جا-
زاسى كۆپ بېرىلسە كېرەك . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەھمۇد كاشغە-
رىي ، بارسخانلىقلارنىڭ تۇرمىنى «تۇنەك»(241) ، باشقا تۈرك
ئەللىرى «قىسىغ»(242) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يازىدۇ .

بېرىلىدىغان جازالاردىن ئەڭ ئېغىرى ئۆلۈم جازاسى ئىدى .
«دىۋان»دىكى ئوغرىنى ئۆلتۈرۈش(243) ، ئادەمنى دارغا ئاس-
تۇرۇش(244) ھەققىدىكى ۋە ئوغۇزلارنىڭ جاللاتنى «چاپىتغان
ئەر»(245) دەيدىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا ، ئۆلۈم
جازاسى دارغا ئېسىش ياكى بوينىنى كېسىش ئارقىلىق ئىجرا
قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . بەگلەر بەزىدە ، بەزى ئادەملەرنى زەھەر-
لەپمۇ ئۆلتۈرەتتى(246) .

بەگنىڭ قەبىلىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرۇشى يېزىلغانلىقىغا
قاراپ ، ئىتائەت قىلمىغان قەبىلىنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈن بۇ-
لاڭ ـ تالاڭ قىلدۇرغان ، يەنى قەبىلە ئەزالىرىنى كوللېكتىپ
ھالدا جازالىغان ، دەپ پەرەز قىلالايمىز(247) .

ھۆكۈمدارلار ۋە بەگلەرنىڭ مەيلى ئۆز ئادەملىرىگە ، مەيلى
قول ئاستىدىكى خەلقتىن چىققان ئادەملەرگە بولسۇن ئاچچىقلاپ
غەزەپلىنىشلىرى «قىرغاغ»(248) دېيىلەتتى . بۇنداق چاغدا بەگ-
لەر ھەرقانداق بىرىنى ئاچچىقلاپ قوغلۇۋېتىش ئۈسۈلى بىلەنمۇ
جازالايتتى(249) .

ھەتتا بەزىلەر بەگ تەرىپىدىن «قىممەتسىزلىنەتتى» يەنى
خورلىناتتى . مەھمۇد كاشغەرىي خورلانغان ، پەس كۆرۈلگەن ئا-
دەمنىڭ «ئۈچۈز»(250) (قىممەتسىز ، ئەرزان) دېيىلىدىغانلى-
قىنى ئېيتىدۇ . بەگلەر رەھبەرلىك قىلىشتىكى ئۆز مەسئۇلىيەت-
لىرىگە ئاساسەن بەزىدە قەرزدارلارنى قەرزلىرى تۈپەيلىدىن سو-
راقىقا ئالاتتى ، ھەققى بارلارنىڭ ھەققىنى ئېلىپ بېرەتتى(251) .
شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، بەگلەرنىڭ جازالاش
ھوقۇقى بولغىنىدەك ، كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقىمۇ بولۇپ ، بەزى

گۇناھكارلارنى كەچۈرۈم قىلىۋېتەتتى(252) . «دىۋان»دا بۇ مۇنا-سىۋەت بىلەن گۇناھكارلارنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈۋېتىدىغان بەگلەرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ(253) .

بەگلەرنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىكى سۆزىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى ، بەزىلەرنىڭ ھەسەت قىلىپ ئادەملەرنى بەگكە چېقىشتۇرىدىغانلىقىنىمۇ دەپ ئۆتۈشىد-مىز لازىم . ئەمەلىيەتتىمۇ «دىۋان»نىڭ بەزى يەرلىرىدە كۆرەل-مەسلىك ، چېقىمچىلىققا دائىر مىساللارنىڭ بېرىلىشى بۇ توغرىدا ئېنىق چۈشەنچە بېرىدۇ(254) . تۈركىي خەلقلەر ، بىرىنى بەگكە چېقىشتۇرۇشنى «يوڭاغ» دېيىشەتتى(255) .

B . خەلق

1 . كەسىپ ئەھلىلىرى ۋە ھۈنەرۋەنلەر

يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرا تەبىقىسىنى قارا بۇدۇن (ئاددىي خەلق) تەشكىل قىلاتتى . ئاددىي خەلقمۇ ئۆز ئىچىدە سەنئەت ۋە ھۈنەرگە ئوخشاش كەسىپلەر بويىچە بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى رەتكە تىزىپ چىقمىغان . ئۇ-نىڭ بىلەن زاماناداش بولۇپ ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا ئاددىي خەلقنى مۇنداق تۈرلەرگە ئايرىيدۇ(256) .

1 . ئالىملار
2 . تېۋىپلار
3 . ئەپسۇنچىلار
4 . چۆش ئۆرۈگۈچىلەر
5 . ئاستىرونوملار
6 . شائىرلار
7 . دېھقانلار
8 . سودىگەرلەر
9 . چارۋىچىلار
10 . قول ھۈنەرۋەنلەر
11 . كەمبەغەللەر

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتۈلگەن-

لىرىدىن مۇنەججىم (ئاسترونوم)لارغا دائىر ھېچقانداق مەلۇمات تاپالمىدۇق . لېكىن ئۇ ، بۇ تۈرنىڭ ئىچىگە كىرمىگەن بەزى كەسىپلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . تۈركىي خەلقلەر ئالمىنى «بىلگە» دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئوغۇزلار مۇشۇ سۆزنى قوشۇپ تېۋىپ ۋە ئالىملارنى «تەڭرى بىلگە»(257) ياكى «يۈگرۈك بىلگە»(258) مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرى بولسا «تەڭرىكەن»(259) دەيىشەتتى . تېۋىپلارنى بولسا «ئەمچى» ، «ئوتاچى» ، «ئاتاساغۇن» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتايتتى . يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئالىملارنى ۋە تېۋىپلارنى ئالدىنقى قاتارغا قويۇشى ، جەمئىيەتتە ئۇلارغا يۇقىرى باھا بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي «قام»(260) دېگەن سۆزنى «كاھىن» دەپ يازىدۇ ، ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە جەھەتتىمۇ ئايرىم مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇ ئەسىرىدە «تۇش يورماق»نى(261) ، يەنى چۈشكە تەبىر بېرىشنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، چۈش ئۆرۈگۈچىلەر ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . شائىرلار ھەققىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش . ئۇ ئەسىرىدە نۇرغۇنلىغان شېئىرىي پارچىلارنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن شائىرلار ھەققىدە ئاساسەن ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . پەقەتلا «جۇجۇ» ياكى «چۇچۇ»(262) ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاش بىلەنلا كۇپايىلىنىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر ئاشلىق ، زىرائەت دېگەن مەنىدىكى «تارىغ ـ تېرىق» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ دېھقانچىلىق قىلغۇچىلارنى «تارىغچى»(263) دەپ ، سودىگەرلەرنى «سارت»(264) دەپ ئاتىشاتىتى . چارۋىچىلارغا بولسا ھېچقانداق ئىسىم قويمىغانىدى . بۇ ھەقتىمۇ «دىۋان»دا بىرەر ئىسمىنى ئۇچرىتالمىدۇق . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەردىن دېھقانچىلىق ، تىجارەت ، چارۋىچىلىق قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھەققىدە بۇ ئىلمىي ماقالىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىمىز .

باشقا سەنئەت ئىگىلىرى بىلەن ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدە ماقالە. مىزىنىڭ «ھۇنەرۋەنلەر» دېگەن قىسمىدا ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلمىگەن. بۇ يەردە ئاددىي خەلقنىڭ تەركىبى ۋە ئاساسلىق كەسىپلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن سەنئەت ۋە ھۇنەر ئەھلىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈش پايدىلىق بولار.

جەمئىيەتتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم بولغان قول ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئەڭ بىرىنچىسى توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۈركىي خەلقلەر رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توقۇيدىغانلارنى «كۆزەك»* دەپ ئاتاشاتتى(265). ھۇنەرۋەنلەر ئىچىدە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ھەممە ئادەمگە ئېھتىياجلىق بولغان ئاشخانا ئەسۋابلىرىنى، يەنى قاچا - قومۇچلارنى ياسايدىغانلار ئىدى. قاچا - قومۇچ ياسىغۇچىلار «ئاياقچى» دەپ ئاتىلاتتى(266).

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بوياقچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ بارلىقىمۇ مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ «داۋا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياۋا مېۋىنى بوياقچىلار ئىشلىتىدىغانلىقىنى يازىدۇ(267). ئۇ بوياقچىنى تىلغا ئېلىشتىكى مەقسىتىنى ئوچۇق دېمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېيىملەرنى بوياش ھەققىدىكى سۆزىگە قاراپ(268)، بۇ يەردە رەخت بويايدىغان بوياقچىلارنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ.

تىككۈچىلىك ئىشىغا كەلسەك، كىيىم تىككۈچىلەر «يېچى» (269)، ئاياغ كىيىم ۋە ئۆتۈك تىككۈچىلەر «ئەتۈكچى»(270) دەپ ئاتىلاتتى. تېرە ئەيلەش، يەنى «ئەرۇكلىمەك»مۇ ئايرىم بىر كەسىپ ئىدى(271).

جەمئىيەتتىكى ئىستېمال بىلەن مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەرگە

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «كۆزەك — كامان»، بۇز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب دېيىلگەن — تەھرىرىدىن.

كەلسەك ، ئۇن تارتىدىغانلار ، يەنى تۇگمەنچىلەر «ئۇگىتچى»(272) ، نان ياقىدىغان ۋە ساتىدىغانلار «ئەتمەكچى»(273) ، قاسساپلار «ئەتچى»(274) دەپ ئاتىلاتتى .

ئاشپەزلىكمۇ ئۆز ئالدىغا بىر كەسىپ ئىدى . XI ئەسىردە ئاشپەزلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «سالچى»(275) دەپ ئاتىلاتتى. XI ئەسىردە شاراب ساتقۇچىلار (مەيخانىچىلار)مۇ بار ئىدى . بۇلارنى شاراب توشقۇزۇلغان تۆلۈم مەنسىدىكى «تىم» سۆزىنى قوشۇپ «تىمچى»(276) دەپ ئاتىشاتتى .

قورال ۋە باشقا ئەسۋابلارنى ياسايدىغانلارمۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى چوقۇم . شۇ سەۋەبتىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە تۆمۈرچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنىك بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . تۈركىي خەلقلەر تۆمۈرچىنى «تەمۈرچى»(277) دەپ ئاتىشاتتى . تۆمۈرچىلەر قىلىچ ، پىچاق ، خەنجەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى ياسايتتى (بۇ توغرىدا ئايرىم توختىلىمىز) . «دىۋان»دا ئوق ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «ئوقچى»لار ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(278) .

ھەر خىل ھۈنەرۋەنلەرنىك قېشىدا ئىشلەيدىغان شاگىرتلارمۇ كۆپ ئىكەنلىكى مەلۇم . شۇنداقلىقتىنى شاگىرتلارغا ھەر خىل نامىلار بېرىلگەنلىكىگە قاراپ چۈشەنگىلى بولىدۇ . تۈركىي خەلقلەر ئەينى دەۋردە دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشكۈچى شاگىرتلارنى «بالا»(279) ، ھۈنەرۋەنلەرنىك شاگىرتلىرىنى «بۇشغۇت»(280) ياكى «تۇشغۇت»(281) ، «تۇربى»(282) ۋە «ئۇزماق»(283) دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتايتتى .

بۇلاردىن باشقا ، بەگنىك ياكى يېزىنىك قوروقىنى ساقلايدىغان «قوريغچى»لار(284) ، «ئەشكىنچىلەر» ، يەنى ئاتلىق پوچتىچىلار(285) ، يىپەك رەختلەرنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان «ئاغاچى»لار(286) ، «يورچى»(287) ۋە «چۇفغا»(288) دەپ ئاتىغان

لىدىغانلارمۇ كەسىپ ئەھلىلىرى دەپ قارىلاتتى . XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە سەپەر ئۇستىدە يول باشلىغۇچى ئىشلىتىدىغان ئادەتتىكىمۇ كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم(289) .

خەلق ئىچىدە ئىش ھەققىگە ئىشلەيدىغان بىر گۇرۇھ كىشىمۇ بار ئىدى . تۇركىي خەلقلەر ئۇلارنى تۇرلۇك ئىش قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى مەنىسىدىكى «تەر» دېگەن سۆزگە «چى» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ «تەرچى» دېيىشەتتى(290) . بۇداق ئىش ھەققىگە ئىشلىگۈچىلەرنى بەزى تۇركىي قەبىلىلەر «ماراز» (مەدىكار) دەپ ئاتىشاتتى ، ياغما بىلەن ئارغۇلار ئۇلارنى «ھىيار ماراز»(291) دېيىشەتتى .

ئاددىي خەلقتىن كېلىپ چىققان ھۇنەرۋەنلەر ئىچىدىكى ھال - ئوقىتى ياخشى بايلار «باي»(292) ياكى «بارلىغ ئەر»(293) دەپ ئاتىلاتتى .

خەلقنىڭ ئوتتۇرا تەبىقىسىگە مەنسۇپ بولغان كەسىپ ئەھلى ۋە ھۇنەرۋەنلەر ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا يەنە باشقا مۆتەۋەرلەر ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىشكە توغرا كېلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ توغرىدا دېھقانلار بىلەن تۇركمەنلەرنىڭ چوڭلىرى «كۆكيۇق»(294) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ . ئۇ يەنە يېزىنىڭ چوڭى بولغان ، نامى چىققان ، دېھقانلارغا بۇلاق سۇيىنى بۆلۈپ بېرىدىغان كىشىنى «تۇزۇن» دەيدىغانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ (295) . بۇلاردىن ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقى ئوچۇق بىلىنمىسىمۇ تۇرىدۇ . مەيلى كۆكيۇق بولسۇن ، مەيلى تۇزۇن بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھازىرقى يېزا باشلىقى ياكى يېزا ئاقساقىلىغا ئوخشاش ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز .مەھمۇد كاشغەرىي يەنە يېزىنىڭ چوڭىنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشكۈچى «چوبان»(296) ھەققىدىمۇ توختىلىدۇ . بۇ ھەقتە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى : يېزا ئاقساقاللىرى يېزا خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىمۇ رەتكە سالاتتى . مەسىلەن ، چىگىللەردە

سۇ ئېرىقلىرى بىلەن بۇلاق سۇيى يوللىرىنى قېزىشقا بارمىغانلار. غا يېزا ئاقساقىلى «چاتپا»(297) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل جازا بېرەتتى ، بۇ يەردە دېيىلگەن جازا ، پۇل تۆلەش ياكى مال تاپشۇ. رۇش جازاسى بولسا كېرەك .

2 . كەمبەغەللەر

ھەممە جامائەتتە بولغىنىدەك ، تۇركىي خەلقلەر جەمئىيىتى. دىمۇ «چىغاي»(298) دەپ ئاتىلىدىغان كەمبەغەللەر بار ئىدى . بۇلار ئاددىي خەلقنىڭ ئەڭ تۆۋەنكى تەبىقىسىنى تەشكىل قىلاتتى . يوقسۇللارنىڭ بىر قىسمى تىلەمچىلىك قىلىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «قاراچى» دېگەن سۆزنى «ئىشكىمۇ ئىشىك يۇرىدىغان تىلەمچى قەلەندەر»(299) دەپ ئىزاھلايدۇ . تىلەمچى. لەر ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «قولداچى»(300) (قەلەندەر) ياكى «ئۇمدۇچى»(301) دېگەندەك ئىسىملاردىمۇ ئاتىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان بىر شېئىردا : «قىش يېتىپ كېلىش بىلەن لاي ـ پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ ، ئۇيۇپ كېتىدۇ . يوقسۇل ـ يوپۇنلار دۇگدىيىپ تۇگۇلۇپ كېتىدۇ . ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قو. رۇلۇپ قوۋۇشماي قالىدۇ ـ دە ، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۆيۈ. نۇپ كېتىدۇ »(302) دېيىلىدۇ . لېكىن ، تۇركىي خەلقلەردە كەم. بەغەللىك بىلەن بايلىق ئۆتكۈنچى نەرسە ، دېگەن قاراش ئۇستۇن تۇراتتى . شۇڭا بىر ماقالدا (زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى ياكى ئۆلۈم ـ يېتىم سەۋەبىدىن بولسا كېرەك) «قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىپ قالىدۇ»(303) دېيىلىدۇ .

شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، تۇركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدىكى بۇ تەبىقە ھېچقاچان تاشلىنىپ قالمايتتى . مەھمۇد كاشغەرىي كەمبەغەللەرگە پۇل تارقىتىپ بەرگەن بىر كىشى ھەق. قىدە سۆزلىگىنىگە ئوخشاشلا(304) ، بىر ماقالدىمۇ «تىلەمچىگە مىڭ ياڭاق بېرىش مېنىڭ بۇرچۇم ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تايانغىلى ھاسا تاياقمۇ بېرىمەن»(305) دېيىلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا تۇركىي

خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە تۈركىي خەلق تەبىقىلىرىنى بېقىشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ بىلىدىغان تۈركىي خەلق ھۆكۈمدارلىرى بىلەن دۆلەتنىڭ چوڭلىرىمۇ يوقسۇللارغا ھەر خىل يوللار بىلەن ياردەم قىلىدىغانلىقى مەلۇم(306) .

C . قۇللار

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ئۇچ سىنىپنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەبىقىسى قۇللار ئىدى . «قارا باش»(307) دەپ ئاتىلىدىغان قۇللار ھەققىدە «ئائىلە» دېگەن ماۋزۇدا تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز .

ئىزاھلار

(1) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 37 ـ بەت .

(2) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر» ، 418 ـ بەت .

(3) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 41 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 32 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 41 ـ بەت .

(5) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 569 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 295 ـ بەت .

(7) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 460 ـ بەت .

(8) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(9) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 436 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 567 ـ بەت .

(10) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(11) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(12) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 403 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت ؛ ف .كۆپرۈلۈ : «قەدىمكى تۈرك ئۇنىۋانلىرىغا دائىر ئىزاھلار» ، تۈركىيات مەجمۇئەسى 2 ـ جىلد ، 22 ـ بەت .

(13) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(14) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(15) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 311 ـ بەت .

(16) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 227 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(17) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 441 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 575 ـ بەت ؛ ئو .تۇران : «تەركەن ئۇنۇۋانى» ، «تۈركىيات ژۇرنىلى» 1 ـ جىلد ، 67 ـ بەت .

(18) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 442 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 576 ـ بەت .

(19) ك .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۇركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھايات» ، 39 ـ بەت .

(20) ب .ئۆگەل : «يانجۇ ھەققىدە» ، 1— 6 ـ بەتلەر .

(21) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 203 ـ بەت .

(22) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 533 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت .

(26) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .

(27) ف .كۆپرۈلۈ : «قەدىمكى تۇرك ئۇنۋانلىرىغا دائىر ئىزاھلار» ، 26 ـ بەت .

(28) يۇقىرىقى ئەسەرگە قاراڭ .

(29) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(30) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 115 ـ بەت. ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت .

(31) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 53 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 215 ـ بەت .

(33) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(34) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 399 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 519 ـ بەت .

(35) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(36) يۈسۈپ خاس هاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(37) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشـرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(38) يۈسۈپ خاس هاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 190 ـ بەت .

(39) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشـرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(40) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 194 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 261 ـ بەت .

(41) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 124 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(42) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 552 ـ بەت .

(43) يۈسۈپ خاس هاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 190 ـ بەت .

(44) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 124 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشـرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(45) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 67 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 145 ـ بەت .

(47) بۇ ھەقتە بۇ ماقالىنىڭ «ئاشخانا» دېگەن ماۋزۇسىدا ئايرىم توختىلىمىز .

(48) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 281 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 438 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 594 ـ بەت .

(50) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبلىك» ، 2 ـ توم ، 190 ـ بەت .

(51) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 55 ـ ، 56 ـ بەتلەر .

(52) 51 ـ ئىزاھقا قارالا .

(53) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 272 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 397 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 499 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 194 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 262 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 192 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 255 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 338 ـ بەت .

(58) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ،

292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 393 ـ بەت .

(59) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(60) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 275 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 401 ـ بەت .

(61) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(62) يۈقىرىقى ئەسەر 170 ـ بەت .

(63) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(64) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(65) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت .

(66) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 268 ـ بەت .

(67) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(68) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 143 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 202 ـ بەت .

(69) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 603 ـ بەت .

(70) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(71) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 172 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(73) يۇسۇپ خاس هاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(74) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 271 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 378 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 413 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 539 ـ بەت .

(78) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 56 ـ بەت .

(79) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 603 ـ بەت .

(80) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 553 ـ بەت .

(81) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 143 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .

(82) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 190 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 272 ـ بەت .

(83) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 112 ـ بەت .

(84) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 47 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 61 ـ بەت .

(85) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 482 ـ بەت .

(86) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 363 ـ بەت .

(87) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 590 ـ بەت .

(88) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 139 ـ بەت .

(89) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر» ، 441 ـ بەت .

(90) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 110 ـ بەت .

(91) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 394 ـ بەت .

(92) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 299 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 480 ـ بەت .

(93) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 397 ـ بەت .

(94) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 486 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 461 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 602 ـ بەت .

(96) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 22 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 26 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 389 ـ بەت .

(98) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ،

49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(99) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 337 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 439 ـ بەت .

(100) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 554 ـ بەت .

(101) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 76 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(102) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 245 ـ بەت .

(103) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(104) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(105) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(106) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 250 ـ بەت .

(107) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 253 ـ بەت .

(108) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 57 ـ بەت .

(109) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 521 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 676 ـ بەت .

(110) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 104 ـ بەت .

(111) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 19 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 25 ـ بەت .

(112) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(113) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(114) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 145 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 357 ـ بەت .

(115) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 249 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(116) 114 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(117) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 227 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(118) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(119) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 18 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 22 ـ بەت .

(120) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 8 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 115 ـ بەت .

(121) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 469 ـ بەت .

(122) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 610 ـ بەت .

(123) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(124) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت .

(125) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

212 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 284 ـ بەت .

(126) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت .

(127) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(128) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 56 ـ بەت .

(129) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 333 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 434 ـ بەت .

(130) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 7 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 8 ـ بەت .

(131) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 19 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 24 ـ بەت .

(132) 53 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(133) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(134) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(135) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 215 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 288 ـ بەت .

(136) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 420 ـ بەت .

(137) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 398 ـ بەت .

(138) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 134 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(139) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 336 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 438 ـ بەت .

(140) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 209 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 300 ـ بەت .

(141) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 300 ـ بەت .

(142) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 323 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت .

(143) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 368 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت .

(144) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 195 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت .

(145) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 349 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 511 ـ بەت .

(146) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 465 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 608 ـ بەت .

(147) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(148) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(149) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(150) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 316 ـ بەت .

(151) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 229 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت .

(152) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(153) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(154) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 572 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 572 ـ بەت .

(155) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(156) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(157) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت .

(158) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .

(159) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 231 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 335 ـ بەت .

(160) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 29 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(161) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 400 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 547 ـ بەت .

(162) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .

(163) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 205 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 276 ـ بەت .

(164) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(165) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 194 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 261 ـ بەت .

(166) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .
(167) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 116 ـ بەت .
(168) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت .
(169) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .
(170) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 420 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 572 ـ بەت .
(171) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 59 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 80 ـ بەت .
(172) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 180 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 250 ـ بەت .
(173) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .
(174) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 428 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .
(175) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 248 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .
(176) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 178 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .
(177) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 8 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 9 ـ بەت .
(178) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 271 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 370 ـ بەت .
(179) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت .
(180) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 33 ـ بەت .

(181) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(182) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 268 ـ بەت .

(183) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(184) م .ئالتاي كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۇركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» ، 37 ـ بەت .

(185) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .

(186) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(187) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 362 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت .

(188) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 470 ـ بەت .

(189) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 253 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 340 ـ بەت .

(190) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 71 ـ بەت .

(191) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(192) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(193) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(194) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت .

(195) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 304 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 400 ـ بەت .

(196) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 314 ـ بەت .

(197) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(198) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 171 ـ بەت .

(199) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 183 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 256 ـ بەت .

(200) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 583 ـ بەت .

(201) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 295 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت .

(202) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت .

(203) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت .

(204) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 208 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 297 ـ بەت .

(205) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 663 ـ بەت .

(206) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 245 ـ بەت .

(207) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 116 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(208) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

132 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(209) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 354 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 459 ـ بەت .

(210) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 216 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 297 ـ بەت .

(211) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 323 ـ بەت .

(212) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 444 ـ بەت .

(213) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 153 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(214) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(215) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(216) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 623 ـ بەت .

(217) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت .

(218) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت .

(219) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 220 ـ بەت .

(220) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(221) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 186 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 266 ـ بەت .

(222) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

340 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 465 ـ بەت .
(223) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
352 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 481 ـ بەت .
(224) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 312 ـ بەت .
(225) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
310 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .
(226) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
185 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 258 ـ بەت .
(227) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .
(228) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 442 ـ بەت .
(229) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
215 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 310 ـ بەت .
(230) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
213 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 286 ـ بەت .
(231) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .
(232) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 143 ـ بەت .
(233) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 290 ـ بەت .
(234) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .
(235) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
432 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 576 ـ بەت .
(236) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(237) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 171 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 242 ـ بەت .

(238) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 341 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 499 ـ بەت .

(239) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 313 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 458 ـ بەت .

(240) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 190 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 272 ـ بەت .

(241) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 531 ـ بەت .

(242) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 486 ـ بەت .

(243) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 299 ـ بەت .

(244) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 234 ـ بەت .

(245) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 513 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 667 ـ بەت .

(246) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 49 ـ بەت .

(247) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 462 ـ بەت .

(248) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 288 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 419 ـ بەت .

(249) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 290 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 396 ـ بەت .

(250) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 76 ـ بەت .

(251) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 84 ـ بەت .

(252) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 98 ـ بەت .

(253) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 676 ـ بەت .

(254) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 513 ـ بەت .

(255) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(256) يۇسۇپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ توم ، 314 ـ ، 324 ـ بەت .

(257) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 505 ـ بەت .

(258) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 60 ـ بەت .

(259) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 514 ـ بەت .

(260) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 216 ـ بەت .

(261) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 173 ـ بەت .

(262) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 327 ـ بەت .

(263) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 64 ـ بەت .

(264) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 446 ـ بەت .

(265) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(266) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 405 ـ بەت .

(267) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت .

(268) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 260 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 356 ـ بەت .

(269) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 46 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 61 ـ بەت .

(270) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(271) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(272) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 70 ـ بەت .

(273) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .

(274) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالغ .

(275) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 442 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 599 ـ بەت .

(276) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(277) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .

(278) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 199 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 285 ـ بەت .

(279) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(280) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(281) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 270 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 394 ـ بەت .

(282) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 415 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 542 ـ بەت .

(283) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت .

(284) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(285) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .

(286) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 183 ـ بەت .

(287) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(288) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 554 ـ بەت .

(289) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 576 ـ بەت .

(290) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 202 ـ بەت .

(291) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(292) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت .

(293) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 438 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 595 ـ بەت .

(294) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 133 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 182 ـ بەت .

(295) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 400 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 520 ـ بەت .

(296) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(297) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(298) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(299) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 580 ـ بەت .

(300) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 545 ـ بەت .

(301) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(302) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 248 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .

(303) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(304) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 214 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت .

(305) 300 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(306) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۇركلەرنىڭ ئىجـتىمائىي ھايـاتى» ، 51 ـ بەت .

(307) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 222 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 297 ـ بەت .

7 . جامائەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە مۇناسىۋەتلىرى

1 . ئۆزئارا يارەملىشىش ۋە بەسلىشىش

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ھەرقايسى تارماقلاردا ئۆزئارا يارەملىشىش ۋە بەسلىشىش ئەھۋاللىرى بارلىقى ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . «دىۋان»دىكى ، كىشىلەرنىڭ ئېلىشلىرىنى ئېلىشى(1) ، مال ئالماشتۇرۇش(2) ، مال تاللاش(3) ۋە مال توپلاش(4) جەھەتتە ئۆزئارا يارەملىشىدىغانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ . «دىۋان»دا بۇ خىل ھەمكارلىقىنى بىلدۈرۈدىغان پېئىللار ئەينى زامانىدىكى بەسلىشىش مەنىسىنى مۇ بىلدۈرۈدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغانلىقتىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا يارەملىشىشكە ئوخشاشلا بەسلىشىشمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ ئەھۋال ماقالىمىزنىڭ ھەممە ماۋزۇلىرىدا دېگۈدەك تىلغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە يەنە مىسال كەلتۈرۈشنى لايىق كۆرمىدۇق . لېكىن ، شۇنى دەپ قويۇشىمىز كېرەككى ، پروفېسسور ف .كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(5) تۈركىي خەلقلەر جامائىتىدە ئىجتىمائىي ھەمكارلىق شەخسىيلەر ئۆزئارا يارەملىشىش شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ . يارەملىشىش جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلغانلىقتىن ئوخشاشلا ، بەسلىشىشمۇ شۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئىلگىرىلىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى مانا شۇ يارەملىشىش ، بەسلىشىشتىن ئايرىپ قاراش خاتا بولسا كېرەك .

2 . ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەر

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باشقا مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە مەھ-

مۇد كاشغەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئىنتايىن چېچىلاڭغۇ بولغىنى ئۈچۈن ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن . لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى مەلۇماتلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيەتتىكى كۆزدىلىك تۇرمۇش ۋە مۇناسىۋەتلەرنى بايان قىلىشتا چوقۇم پايدىلىق بولغۇسى .

قاراخانىيلاردىكى تۈركىي خەلقلەر «ئاداش» دېگەن سۆزنى(6) دوست ۋە سەپداش ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتەتتى . ئوغۇزلار بىر شەھەرلىكنى «يەردەش كىشى»(7) دېيىشەتتى ۋە ئىككى ھەمشەھەر بىر - بىرىنى «يەردەش» دەپ چاقىرىشاتتى . بۇلاردىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە دوستلۇق ۋە يۇرتداشلىققا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى ۋە بۇنداق مۇناسىۋەت ئۆزئارا ئالاقىلەردە مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشىنىش مۇمكىن .

«تىجارەت» دېگەن ماۋزۇدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، كىشىلەر شېھىرىكلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان ئىشلارمۇ بار ئىدى(8) . مەھمۇد كاشغەرىي ئىككى ئادەمنىڭ مالالارنى يېرىم - يېرىمدىن بۆلۈۋېلىشى ھەققىدە سۆز ئاچقان بولسىمۇ(9) ، بۇنىڭ شېھىرىكچىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق . ئۇ ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مىراس بۆلۈشمەك ھەققىدىمۇ توختىلىدۇ(10) . مال بۆلۈشۈشتە كىشىلەر ئۆزىگە تېگىشلىك پاي ئۈلۈشىنى بۆلۈشۈش ئۈچۈن ئوق ئېتىپ چەك تاشلايدىغانلىقلىرى ۋە بۇنى «ئوق»(11) دەپ ئاتايدىغانلىقلىرى مەلۇم . چەك تاشلاش نەتىجىسىدە قولغا كەلگەن ئۈلۈشى ۋە پاي «ئۈلۈك» (ئۈلۈش) دېيىلەتتى(12) .

ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەردە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كىشىلەر ھەر خىل ئىشلاردا بىر - بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغانلىقى مەلۇم(13) . تۈركىلەر كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىش ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى . بۇنداق ياراشتۇرۇش ئىشىنى «مۇيانچىلىق» (ساۋابلىق

ئش قىلىش)(14) دەپ ئاتىشاتتى . بۇنىڭغا مىسال قىلىنغان «سەن بىز ئۇچۇن ياراشتۇرغۇچى بول» دېگەن سۆزگە قارىغاندا ، چىقىشالماي قالغان ئىككى كىشىدىن بىرى ياراشتۇرغۇچى ئىزدىگەنلىكى ئېنىق .

«دىۋان»دىن ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا كىشىلەر بىر - بىرىگە كېپىل بولىدىغان ئەھۋالنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر كېپىل بولۇشنى «ئوق ئالماق» دېيىش بىلەن بىللە «ئەلىك تۇتماق»مۇ (قول تۇتماق)(15) دېيىشەتتى ، بىراق ، كېپىل بولۇش ئىشلىرى كۆپ ھاللاردا ھازىرقىدەكلا كېپىل بولغۇچى ئادەمنى پۇشايمانغا قويياتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قول تۇتۇشتىن (كېپىل بولۇشتىن) كۆرە ئوت تۇت» دېگەن ماقالنى مىسال كەلتۈرگەندىن كېيىن ، «چۈنكى ئادەم كېپىل بولغاندىن كېيىن پۇشايمان يەيدۇ» دېيىشى بۇنى ئوچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

شۇنىڭدەك ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن رەنىگە قويۇش ، گۆرۈگە ئېلىش ئىشلىرىمۇ بار ئىدى . بۇ سۆز شۇ چاغدىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش «تۈتۈغ» (تۈتقۇچ)(16) دەپ ئىشلىتىلەتتى . ھەر ھالدا پۇل تۆلىگەندىن كېيىن رەنىگە ئېلىنىغانلار قويۇۋېتىلسە كېرەك(17) .

كىشىلەر ئېلىم - بېرىم يۈزىسىدىن ئورنىتقان ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى . بۇنداق مۇناسىۋەتتە قەرز بەرگۈچى بىلەن قەرز ئالغۇچىنىڭ بولۇشى چوقۇم . «دىۋان»دا بۇنداق ئىشقا مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن «ئېلىمچى ئارسلان ، بېرىمچى چاشقان» دېگەن(18) ماقال بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان بىر ئىش ، مېھمانىنى قارشى ئېلىشتۇر . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىدە

بىر كىشىنىڭ مېھمانىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ قالغانلىقى ، كېچىدە مېھمان قىلغانلىقى(19) ، ھەتتا بىر كىشى يەنە بىر كىشىنى ئۆيىدە قىشلاتقانلىقى ، يەنى پۈتۈن بىر قىش ئۆيىدە مېھمان قىلغانلىقى(20) ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتىدۇ . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ كېلىپ - كېتىدىغان يولۇچىلارنىمۇ قارشى ئالىدىغانلىقلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ(21) . ئۇلار يولۇچىلارنى باشقا مېھمانلاردىن پەرقلەندۇرەتتى ۋە ئۇلارنى «ئەلكىن» دەپ ئاتىشاتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە مېھمان كۈتۈشكە دائىر سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ يېزىلغانلىقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، بىر شېئىردا : «مېھمان كەلسە چۈشۈرگىن ، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن ، ئارپا ، سامان كەلتۈرگىن ، ئېتى يالتىراپ كەتسۇن (راھەت تاپسۇن)»(22) دېيىلىدۇ . بەزى تۈركىي ئەل خەلقى ئۆيگە كەلگەن مېھمانىنى «ئۇما» دەپ ئاتىشاتتى . بۇ سۆزگە مىسال قىلىنغان «ئۇما گەلسە قۇت گەلىر» (مېھمان كەلسە بەخت بىللە كېلىدۇ)(23) دېگەن ماقال تۈركىي خەلقلەر مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشنى ياخشى كۆرۈشتىن تاشقىرى ، ئۇنداق قىلىشنى خاسىيەتلىك ئىش ، دەپ قارايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ ئەھۋال ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . يەنە ئۇما (مېھمان) دېگەن سۆزگە دائىر بىر تۆتلۈك شېئىردا «ئۆزى پەرىشان ، كۆڭلى سۇنۇق بىر مېھمان كەلسە ئالدىغا تەييار يېمەكلەرنى قويغىن ، كېچىكتۈرمە» دېيىلىدۇ .

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى ، بۇنداق شېئىر - ماقاللار ئارقىلىق مېھمانغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش ۋە خىزمەت قىلىش لازىملىقى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . «دىۋان»دا يېزىلغان بىر شېئىردا :

«مېھمان كەلسە ، قۇت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى ،
قارا كۆرسە ، ئۆينى چۈۋار پەسلەر قالدى»(24)

دېيىش بىلەن ئۆتمۈشنى ئەسلەش تۇيغۇسىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . مەلۇم بولۇشىچە ، XI ئەسىردىمۇ كىشىلەردە شۇ زاماننى ياخشى كۆرمەيدىغان ۋە ئۆتمۈشنى ماختايدىغان ھېسسىيات بار ئىدى . بۇنىڭغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر مېھمان كۈتۈشنى خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىن تارتىپ بىر خىل مىللىي ئادەت سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى مەلۇم .

تۈركىي خەلقلەردە قەبرىلارنى ھۆرمەتلەشمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىش ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي «ئاقساقال ئەر» دېگەن جۈملىنى چاچ ـ ساقىلى ئاقارغان ئادەم(25) ، دەپ تەرىپلەيدۇ . لېكىن ، بۇ ھەقتە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېمەيدۇ . ھازىرقى ئەزەربەيجاندا بۇ سۆز جەمئىيەتتىكى مۆتىۋەرلەرنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆزنىڭ XI ئەسىردىمۇ دەل شۇنداق مەنىنى بىلدۈرگەن ـ بىلدۈرمىگەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن بولمىدى . ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر «دىۋان»دا «ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا بەخت تاپار»(26) دېگەن ماقالنىڭ مىسال كەلتۈرۈلۈشى ، تۈركىي خەلقلەر قەبرىلارنى ھۆرمەتلەشنى مۇھىم بىلىدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا بۇ قەدىمكى زاماندىلا بار ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار چوڭلارنى «سىز»لەيدىغانلىقىنى ، پەقەت مەرتىۋە ، ياش جەھەتتە ئۆزىدىن كىچىكلەرنى «سەن»لەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئەگەر بىر كىشى يەنە بىر كىشىدىن خاپا بولۇپ ئۇنى ھاقارەتلىمەكچى بولسا ، ئۇنى چوڭ بولۇشىغا قارىماي «سەن»لەپ سۆزلەيتتى(27) . جەمئىيەتتە كىشىلەر ھۆرمەت قىلىدىغان ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان كىشى ھەققىدە «ئەر يۈزلەندى» (ئەر يۈز تاپتى) دېيىشەتتى(28) . بەھۆرمەت ۋە ئۇياتسىزلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «يۈزسىز» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك .

بۇ يەردىمۇ شۇنى دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ ماقالىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىدا كەڭ

شىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ئايرىم مەلۇمات بېرىلىدۇ .

3 . تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر

تۈركىي خەلقلەر ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى مەلۇم . شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر تۇغقانلىرى بىلەن بىر يەردە ياشاشقا ئەھمىيەت بېرىشەتتى . «دۇ-ۋان»دا ، بىر ئادەمنىڭ ئۆيىنىڭ يېنىغا تۇغقانلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقى ھەققىدە يېزىلغان سۆزلەر (29) شۇنداقلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

كىشىلەر بىرەر يەرگە كېتىپ باي بولۇپ ، پۇلنى كۆپ تېپىپ قايتىپ كەلسە يېقىنلىرىغا سوۋغاتلار بېرەتتى . بۇنى ئو-غۇزلار «يارماغان» دېسە ، باشقا تۈرك ئەللىرى «ئارماغان»(30) دېيىشەتتى* . بۇ سۆز ھازىرمۇ سوۋغات - ھەدىيە دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . «دىۋان»دا ، يىراقتىن كەلگەن مېھمانلار تۇغقا-لىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلار بىلەن بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن سوۋغاتلار «بەلەك» (سوۋغا) دېيىلىدىغانلىقى يېزىل-غان بولسىمۇ(31) ، بۇنداق ئىككى خىل سوۋغات ئاتالغۇ جەھەتتە پەرق قىلىدىغان - قىلمايدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن بولمىدى . يەنە بىر ئىش ، تۇغقانلاردىن بىرى يىراق بىر يەردىن كەلسە ، ئۇ كېتىدىغان چاغدا زىياپەت بېرىلىپ ، بارلىق تۇغقانلار ۋە تو-نۇشلار چاقىرىلاتتى ھەمدە كېتىدىغان ئادەمگە سوۋغاتلار بېرە-لىپ ، كېتىشىگە رۇخسەت قىلىناتتى . بۇنداق زىياپەتتە يېيىلگەن تاماقنى «بوشۇغ ئاشى» دېيىشەتتى . بۇ — بوشۇغ تامىقى ، رۇخ-سەت قىلىش تامىقى ، ئۇزىتىش تامىقى(32) ، دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى . «دىۋان»دا يېزىلغان بىر شېئىر پارچىسىدا شۇنداق

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاساسلانغاندا ، بۇ خىل سوۋغىنى ئوغۇزلار «ئارماغان» ، باشقا تۈركىي خەلقلەر «يارماغان» دەيدىكەن . ئاپتور (ر .گەنج) بۇ يەردە ئۇلارنى ئالماشتۇرۇپ قويغان — تەھرىردىن .

دېيىلىدۇ :

«قولۇم ـ قوشنا ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارغا ھۆرمەت قىلغىن ، سۇۋغات ئالساڭ (جاۋابەن) ۋاقتىدا قىممەتلىك مال تەييارلىغىن»(33) . بۇنىڭدىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، تۈركىي خەلقلەردە تۇغقانلار ئۆزئارا سۇۋغات ئالماشتۇرۇش ئادىتى كەڭ تارقالغان ۋە بۇ ئادەت ، چوقۇم ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تېخىمۇ سەمىمىي ۋە تېخىمۇ يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىلىشقا سەۋەبچى بولغان . قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىمۇ شۇنداق ئىدى ، دېيىشكە بولىدۇ . يەنى مەلۇم بولۇشچە ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت چۈشەنچىسى ، تۇغقاندارچىلىق ھوقۇقىغا رىئايە قىلىشى ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈشى لازىم دەپ تونۇيتتى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، دوستلار ۋە تۇغقانلار ئارىسىدا جاۋابەن قايتۇرۇلمايدىغان سۇۋغاتلارنى بېرىش ئادىتىمۇ بار ئىدى . بۇ خىل سۇۋغاتلارنى «سىگۈت» دېيىشەتتى(34) . بەزى تۈركىي قەبىلىلەر بۇنداق سۇۋغاتلارغا سۇۋغات ، ھەدىيە مەنىسىدىكى «خۇماروۇ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدىغانلىقىمۇ مەلۇم(35) .

تۈركىي خەلقلەر ھۆرمەتلىك كىشىلىرى ئۈچۈن ئاتايىتەن قوي ئۆلتۈرەتتى ۋە ئۇنىڭغا قوينىڭ كاللىسىنى تۇتاتتى(36) .

4 . كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشى

مەلۇم بولۇشچە ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرلىرى كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئومۇمەن ماددىي تۇرمۇشنى قامداش ۋە مال توپلاش بىلەن شۇغۇللىناتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۇ مېلىنى ئىسلاھ قىلدى ، ياخشى قىلدى»(37) ، «ئۇ مېلىنى كۆپەيتتى»(38) ، «ئۇ ئالىدىغىنىنى ئالدى»(39) دېگەندەك سۆزلىرى ئەرلەرنىڭ كۇندىلىك پائالىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرەلەيدۇ . ئەرلەر ئادەتتە ئۆزىنىڭ كەسپىي ھۇنىرى ۋە باشقا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى ، ئات مىنىش ۋە قورال تۇتۇشمۇ ئۇلارنىڭ كۇندىلىك ھاياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى . قىش كۇنلىرى قار تازىلاش

ۋە ئوتۇن يېرىش ئۇلارنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلاتلىرىنىڭ بىرى ئىدى . ئومۇمەن ، ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجى بىلەن قىلىنىدىغان ئىشلارنىڭ هەممىسىنى قىلاتتى . بۇ پائالىيەتلەرنى مۇناسىۋەتلىك ماۋزۇلاردا ئايرىم - ئايرىم هالدا تەتقىق قىلىمىز .

ئاياللارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا كەلسەك ، پەرەز قىلىنغىنىدەك ، ئۇلار كۆپرەك ئۆي ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى . بۇلار ئاساسەن ئۆي سۈپۈرۈش(40) ، ئۇن تاسقاش(41) ، تاماق ئېتىش قاتارلىقلار ئىدى . ماقالىمىزنىڭ «ئۆي ۋە ئاشخانا» دېگەن قىسمىدا بۇ هەقتىمۇ تەپسىلىي مەلۇمات بېرىمىز . ئۇنىڭدىن باشقا ئاياللار يۇڭ ، پاختا ئىگىرىش بىلەنمۇ مەشغۇل بولاتتى . «دېۋان» دا بەزى جايلاردا ئاياللارنىڭ يىپ ئىگىرىشى هەققىدە سۆزلىگىنىدەك(42) كۆپ يىپ ئىگىرىدىغان ئاياللار هەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ (43) . يىپ ئىگىرىشتە قىزلارمۇ ئانىلىرىغا ياردەم قىلاتتى . بەزىدە ئانىلىرى بىلەن بەسلىشەتتى(44) . دېدەكلەر بار ئۆيدە يىپ ئىگىرىشنى دېدەكلەر قىلاتتى(45) . تىككۇچىلىكمۇ ئاياللارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى مۇهىم ئىشلاردىن بىرى ئىدى(46) . بۇ ئىشتا بويىغا يەتكەن قىزلار ئانىسىنىڭ ئەڭ چوڭ ياردەمچىسى ئىدى . بويىغا يەتكەن قىزلارنىڭ زەر يىپ بىلەن گۈل كەشتىلەيدىغان ئادەتلىرىمۇ بار ئىدى(47) . بۇنداق نەرسىلەر بەلكىم قىزلارنىڭ ئۆز تويلۇقلىرى ئۈچۈن تەييارلانسا كېرەك .

كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاياللار كۆپرەك بالا بېقىش بىلەن شۇغۇللىناتتى . «دېۋان»دا بۆشۈك تەۋرىتىش(48) ، بۆشۈك تەۋرەتكۈزۈش(49) ۋە بۇ ئىشقا ياردەملىشىش(50) دېگەندەك سۆزلەر خېلى كۆپ يەرنى ئىگىلەيدۇ . بۆشۈك XI ئەسىردىمۇ بۆشۈك دېيىلەتتى(51) . بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ تېگىنىڭ هۆل بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بۆشۈكنى تېشىپ ئوتتۇرىغا بىر قومۇش «شۇمەك» ئورنىتاتتى . بالا شۇمەك ئارقىلىق قاچىغا سىيەتتى - دە ، لاتىلىرى هۆل بولمايتتى . بۇ قومۇشنى «سە-

بەك»(52) دەپ ئاتىشاتتى . بۇ سۆز ھازىر «سۇبەك» («شۇ-مەك») دەپ ئاتالماقتا . XI ئەسىردىكى بۇ ئادەتنىڭ ھازىرمۇ بارلىقى مەدەنىيەتنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشتە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ .

ئاياللار بالىلىرىنى ئۇخلىتىش ئۈچۈن ئەللەي ئېيتىشاتتى . ئەللەي ئېيتقاندا ، «بالۇ بالۇ»* (بالام - بالام) (53) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . ئاياللارنىڭ بالىلارنى بېقىشقا دائىر مەشغۇلاتلىرى ئىچىدە بالىنى بۆشۈكتىن يېشىش(54) ، ئېمىتىش(55) ۋە تەرەت قىلدۇرۇش(56) ئىشلىرىمۇ خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى . ھازىرقى «ياش» دېگەن مەنىدىكى «گەنج» («كەنج») دېگەن سۆز XI ئەسىردە ئەمچەكتىكى بالا ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(57) .

5 . ئادەملەرنىڭ تۇرلىرى ۋە خاراكتېرى

مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن مەلۇماتلاردىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە ھەر خىل مەجاز ۋە خاراكتېردىكى ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر جامائىتى ئىچىدە ھەر خىل تىپتىكى ئىنسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئىدى . بۇ ھال پروفېسسور كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(58) ، تۈركىي خەلقلەر جامائىتى كەڭ كۆلەملىك بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر .

تۈركىي خەلقلەر نازۇك ، نازاكەتلىك ، يېقىملىق ، قەددى - قامىتى كېلىشكەن ، چىرايى نۇرلۇق ۋە كىيىملىرى پاكىز كىشىنى «تايلاق ئەر»(59) (كېلىشكەن يىگىت) دېيىشەتتى ۋە بۇ سۆپەتنى كۆپرەك ياشلار ئۈچۈن قوللىناتتى . بۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «تايلاق يىگىت» دېگەن سۆزنىمۇ قوللىناتتى . بۇ ھازىر ئېلىمىزدىكى «قامەتلىك ياش» دېگەن مەنىگە توغرا كېلىدۇ . مەلۇم

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «بەلۇ - بەلۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

بولۇشچە بۇ خىل ياشلار كۆڭۈلدىكىدەك ، دەپ ھېسابلىناتتى ۋە مەدھىيىلىنەتتى . قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ئادەمنى «بوزلۇغ سىنلىغ كىشى»(60) دەپ ئاتىشاتتى .

بىراق ، پروفېسسور ف .سۇمەر ئوغۇزلار ھەققىدە ئېيتقىنىدەك(61) ، تۈركىي خەلقلەر جامائىتى جەڭگىۋارلىقنى ئالاھىدە پەزىلەت ھېسابلىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى باتۇرلار جەڭگىۋارلىقى ئۈچۈن ھەر خىل سۈپەتلەر بىلەن ئاتىلىدۇ. غانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەر بۇ خىل كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە زور ئالقىشقا ئىگە بولغانلىقىنىڭ دەلىلى بولالايدۇ . جەڭگىۋار كىشىلەرگە ھېرىلىدىغان سۈپەتلەر ئاساسلىقى «ئالپاغۇت» (62) بولۇپ ، بۇ «دۇشمەنگە يالغۇز ئېتىلىدىغان ، زادىلا تۇتۇلۇپ قالماسلىقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ناملاردىن يەنە بىرى «سۆكمەن» (يارغۇچى)(63) ئىدى . بۇ «سوقۇشتا دۇشمەن سېپىنى يېرىپ بۇزىدىغان كىشى» دېگەنلىك بولاتتى . ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن جەڭگىۋار ئادەمنى «ياۋلاق توقۇشغان ئەر»(64) ، سوقۇش سەپلىرىنى يېرىپ دۇشمەنگە زەربە بېرىدىغان ئادەمنى «چەرىك توپۇلغان ئەر»(65) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي ، باتۇرلار يەنە ۋەھشىي قۇشلارنىڭ بىرى بولغان لاچىننىڭ ئىسمى بىلەن «لاچىن»(66) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ، «كۇر ئەر» دېگەنلىك باتۇر ، تەۋرەنمەس ، يۈرەكلىك(67) دېگەن مەنىلەردە كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . مەلۇم بولۇشچە تۈركچىدە «كۇر» سۆزى قوشۇلغان ئىسىملارمۇ بار .

مەلۇم بولۇشچە ، تۈركىي خەلقلەر قەھرىمانلارنى سۈپەتلەشتە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان سۆز «ئالپ» ئىدى(68) . بىر ماقالدا «ئالپ چەرىكدە ، بىلگە تەرىكدە» ، يەنى «باتۇر ، قەھرىمان ئۇرۇش مەيدانىدا ، ئالىم مەجلىستە سىنىلىدۇ» (69) دېيىلىش ئارقىلىق ، ئالپلار ـ قەھرىمانلارنىڭ ئىمتىھان مەيدانى

قەيەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد كاشغەرى ئېيتىپ ئۆتكەن «باتۇرلار بىلەن ئۇرۇشما ، بەگلەر بىلەن تىركەشمە »(70) ۋە «باتۇر ئەرنى ھالسىزلاندۇرما ، يۇگۈرۈك ئاتنىڭ ئۇچىسىنى يېغىر قىلما »(71) دېگەن ماقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىنغانلىقىنى ، تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە XI ئەسىردىمۇ ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىمۇ ئالىپ (باتۇر) ئادەملەرگە قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

جەمئىيەتتە مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان ئادەملەر ، يەنە «ئوقۇشلۇغ » (ئاڭلىق)(72) ، «ئاقى» (مەرد ، سېخىي)(73) ، «تۇزۇن » (مۇلايىم ، ياۋاش)(74) ، «ئەرىك » (قابىلىيەتلىك ۋە يۇرەكلىك)(75) ، «ئاچۇقلۇغ » (ئوچۇق ، خۇيى چىرايلىق)(76) ، «چىن » (ئىشەنچلىك ، راستچىل)(77) ۋە «سۇن » (ياخشى مىجەزلىك)(78) ئادەملەردىن ئىبارەت ئىدى .

تۈركىي خەلقلەر «قىلىنچ » دېگەن سۆزنى خۇي - مىجەز ۋە ئەخلاق مەنىسىدە قوللىناتتى . «ئەزگۈ قىلىنچ » دېگەن سۆزنى(79) ياخشى مىجەز ۋە ئەخلاق ئۇچۇن ئىشلىتەتتى .

جەمئىيەتتە ياخشى مىجەزلىك ۋە ئەخلاقلىق ئادەملەر بىلەن بىللە مىجەزى ئەسكى ، ئەخلاقسىز ئادەملەرنىڭ بولۇشىمۇ تەبىئىي . مۇناقىلار ئۇچۇن قوللىنىلىدىغان ئەڭ يامان سۆپەت «قالتىقلىغ ئەر » بولسا كېرەك . بۇ سۆز سۆتىگە سۇ ئارىلىشىپ قالغان (سۈتسىز) دېگەن مەنىدە ئىدى(80) .

تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدىكى يامان ئادەملەر تېپى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ياخشى ئادەملەرگە قارىغاندا كۆپرەك سۆزلىنىدۇ . جەمئىيىتىمىزدە ، ئومۇمەن يامان مىجەزلىك ، كەمچىلىكى جىق ئادەملەرگە ھەر خىل ئىسىم ۋە سۈپەتلەر كۆپرەك بېرىلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈدىغان بولساق يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى نورمال ئەھۋال دەپ قاراشقا بولىدۇ .

يامان ئادەملەر تىپى ئاساسەن «ئىسسىز» (يۇزسىز ، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان)(81) ، «سوق» (ئاچ كۆز ، پەسكەش)(82) ، «قىيىق» (سۆزىدە تۇرمايدىغان)(83) ، «ئىككى يۈزلۈگ» (ئىككى يۈزلۈك)(84) ، «يايىغ» (ئۆزگىرىشچان)(85) ، «تۇشۇك» (لۇكچەك)(86) ، «تەزىك» (ئىش ياقماس)(87) ، «ئەرمەگۇ» (ھۇرۇن)(88) ، «تەشىك» (ئاچ كۆز)(89) گە ئوخشاشلار ئىدى . بۇلارغا يەنە «بەلىك» (بەك قورقۇنچاق ، يۈرەكسىز)(90) ، «ئۇيادسىلىق» (ئىنتايىن تارتىنچاق)(91) ، «ئۇۋۇتلۇغ» (ئىزا تارتقاق)(92) ، «ئابىتغان» (ئۆزىنى ھەممە ئادەمدىن قاچۇرىدىغان)(93) ، «ساران» (پىششىق)(94) ، «ئارقۇق» (كاج ، تەرسا)(95) ، «ئۇنغا موق» (شاللاق)(96) ، «ياڭشاق» (گەپدان ، قۇرۇق سۆز)(97) ، «يالتغا» (شاڭخوچى ، مازاقچى)(98) ، «ئۇسايۇق» (دۆت ، مۆڭ)(99) قاتارلىقلارنى قوشۇشقا بولىدۇ . يۇقىرىقىلاردىن ، كىشىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەردە بىر ـ بىرىگە قانداق قارايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 188 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 252 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 312 ـ بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 310 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(5) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھايات» ، 55 ـ بەت .

(6) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 16 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(7) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(8) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 91 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 123 ـ بەت .

(9) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 97 ـ بەت .

(10) يۈقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(11) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 37 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت .

(12) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(13) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 394 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 538 ـ بەت .

(14) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 179 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 248 ـ بەت .

(15) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(16) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت .

(17) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(18) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 532 ـ بەت .

(19) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 312 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 457 ـ بەت .

(20) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 348 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(21) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 352 ـ بەت .

(22) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(23) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 92 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 124 ـ بەت .

(24) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 115 ـ بەت .

(25) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 304 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 400 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 346 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 151 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 313 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 189 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(32) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت .

(33) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 155 ـ بەت .

(34) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 362 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(35) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 581 ـ بەت .

(36) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 405 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 553 ـ بەت .

(37) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت .

(38) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 350 ـ بەت .

(39) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 273 ـ بەت .

(40) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 113 ـ بەت .

(41) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 255 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 338 ـ بەت .

(42) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 178 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .

(43) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 214 ـ بەت .

(44) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 315 ـ بەت .

(45) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 428 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(46) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 96 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 412 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 143 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 261 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 346 ـ بەت .

(50) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 315 ـ بەت .

(51) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 530 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 389 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 505 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 319 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 59 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 80 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 180 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 243 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 442 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 304 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 444 ـ بەت .

(58) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى» ، 53 ـ بەت .

(59) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 386 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 501 ـ بەت .

(60) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 189 ـ بەت .

(61) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەر-لەر» ، 449 ـ بەت .

(62) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .

(63) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 519 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 674 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(66) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(67) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .

(68) م .قاپلان : «تۈرك داستانىدا ئالپ ئوبرازى» ، 204 ـ بەت .

(69) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(70) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 245 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 139 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 84 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 414 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 541 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 96 ـ بەت .

(76) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(77) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 189 ـ بەت .

(78) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 189 ـ بەت .

(79) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 511 ـ بەت .

(80) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 647 ـ بەت .

(81) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .

(82) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(83) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت .

(84) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(85) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 23 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 28 ـ بەت .

(86) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(87) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(88) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .

(89) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(90) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 - توم ، 370 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 506 - بەت .

(91) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 160 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 218 - بەت .

(92) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 146 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 198 - بەت .

(93) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 154 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 208 - بەت .

(94) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 - توم ، 345 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 471 - بەت .

(95) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 109 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 148 - بەت .

(96) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 162 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 219 - بەت .

(97) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 - توم ، 384 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 523 - بەت .

(98) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 - توم ، 432 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 587 - بەت .

(99) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - توم ، 160 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 216 - بەت .

8 . دىنىي ئېتىقاد ۋە ئادەتلەر

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يېزىلغان يىللاردا تۈركىي خەلقلەر-نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى مەلۇم . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار بۇددىزمغا ، باشقىلىرى بولسا شامانىزمغا ئېتىقاد قىلاتتى . شۇڭ-لاشقا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ئېتىقادلارنىڭ ھەممىسىگە دائىر ئىشلارنىڭ يېزىلىشى تەبىئىي بىر ئەھۋال .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە XI ئەسىرنىڭ ئۇچىنچى چارىكىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا ئىسلامىـ-يەت تارقالغان جايلارنىڭ چېگرىلىرىنى ئېنىقلاشقا پايدىلىق بەزى مەلۇماتلار بولسىمۇ ، لېكىن قايسى تۈركىي خەلقلەر بۇ دىنغا كىرگەنلىكى ھەققىدە كۆپ مەلۇمات يوق .

XI ئەسىردە قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام ئۆلكىلىرىنىڭ شىنجاڭ-دىكى چېگرىلىرى ھەققىدە يالغۇز مەھمۇد كاشغەرىيلا مەلۇمات بەرگەن دەپ ئېيتالايمىز(1) . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز-دەك ، ئۇ دەۋرىدە خوتەن ۋە قوچۇ شەھەرلىرىنىڭ سەل شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدىغان بىر يول ، شەرقتىكى ئىسلام ئۆلكىلىرى بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتلىرىنىڭ چېگرىسى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي تارىم دەريالىسى ھەققىدە توختالغاندا «ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا ، بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ»(2) دېگەن سۆزلىرى ئىسلام ئەللىرىنىڭ شەرقىي چېگرىسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە ئىسلامىيەتنىڭ تېخى تۈرپان ۋە لوپنۇرلارغا كەڭ تارقالمـ-ىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . شۇنداقتىمۇ «دىۋان»دىكى مە-لۇماتلارغا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ئىسلام ئەللىرىنىڭ شىمالى ۋە

شەرقىي شىمالىدىكى چېگرىسىنى بېكىتىش ئىنتايىن تەس بولـ
ماقتا . قاراخانىيلار بىلەن ياباقۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغاندا
مەلۇم ۋاقىت قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىپ ،
ئۇلارنىڭ قوشۇنىغا قاتناشقان باسمىل ۋە چومۇلـلارنىڭ ئىســ
لام دىنىغا كىرگەن ـ كىرمىگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە
دېيىشمۇ مۇمكىن ئەمەستەك تۇرىدۇ . ئۇلاردىن باشقىلار ـــ
قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تايانچىلىرىدىن بولغان ياغما ، قارلۇق ،
تۇخسى ، چىگىل ۋە ئارغۇلار بىلەن شەرقتىكى چېگرىنىڭ غەرب
تەرىپىدە قېپقالغان ئۇغراق ۋە چارۇقلا ئوخشاش تۇركىي قەبىلـ
لەر ئۇ چاغدا ئىسلامىيەتكە ئېتىقاد قىلاتتى .

تېخىمۇ غەربتە ، سالچۇقىيلار ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدە يا-
شاۋاتقان ئوغۇزلار بىلەن باشقا تۇركىي قەبىلىلەرمۇ مۇسۇلمان
بولغانىدى . شۇ يىللاردا قىپچاقلارنىڭمۇ بىر قىسمى مۇسۇلمان
ئىكەنلىكى(3) ، شۇنداقلا ئىدىل دەرياسى بويلىرىدىكى بۇلغارلار
XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ مۇسۇلمان بولغانلىقى بىزگە
مەلۇم .

«دىۋان»دا ئىسلام دىنى ئېتىقادلىرىغا دائىر دەپ ھېسابلاـ
غان ۋە بىز تەتقىق قىلماقچى بولغان ئاساسلىق مەسىلە ئەسەر
يېزىلغان يىللاردا ئېتىقاد ۋە ئىبادەتكە دائىر ئاتالغۇلارنىڭ ھەمـ
مىسى دېگۈدەك تۇركچە بولغانلىقىدىن ئىبارەتتۇر . شۇڭلاشقا
مۇسۇلمان بولغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ يېزىلىرى ئاللانى «تەڭـ
رى»(4) ، يەزىلىرى ، ھەممە نەرسىگە كۈچى يېتىدىغان «قادىر»
دېگەن مەنىدىكى «ئۇغان» (قۇدرەتلىك) سۆزىنى قوشۇپ «ئۇغان
تەڭرى» دەپ سۆيەتلىسە(5) ، ئارغۇلار «بايات»(6) دەيتتى .
يەزى تۇركىي ئەللەرنىڭ پەيغەمبەرنى «ساۋچى» (ئەلچى)(7) ،
ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىدىكى خاقانىيە تۇركىلىرى بولسا «يالاۋاچ»
(ئەلچى ، خەۋەرچى)(8) دېگەنلىكىلىرى مەلۇم . ئۇلار بۇددىست
ئۇيغۇرلارنىڭ سۆزىدىن ئېلىنغان «نوم» دېگەن سۆزنى «دىن»

دېگەن مەنىدىمۇ قوللىناتتى(9) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە ، «تەڭرى نومى» دېگەن سۆزنى ئاللانىڭ دىنى ۋە شەرئىتتى دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەن تۈركىي خەلقلەر بۇ سۆز بىلەن يەنە باشقا بارلىق دىنلارنىمۇ ئىپادىلەيتتى . مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر مۇقەددەس كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى «بىتى» (پۈتۈك)(10) دېيىشەتتى . لېكىن ، بۇ سۆزلەرنىڭ قايسى شېۋىدىن ئىكەنلىكى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچنېمە دېمەيدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭغا ئوخشاش تىرمىنلارنىڭ خېلى بىر قىسمى خاقانىيە تۈركچىسىدىمۇ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، بەزى تۈركىي خەلقلەر ئاللانى «ئەپەندى ۋە ئىگىسى» دېگەن مەنىدىكى «ئىزى» دېگەن سۆز بىلەن سۈپەتلەپ «ئىزى» دېگەنلىكىنى ۋە ئاللانىڭ ئەمرى مەنسىدە «ئىزىمىز يارلىقى» (تەڭرىمىزنىڭ يارلىقى)(11) دېگەن سۆزنى قوللانغانلىقىنى كۆرىمىز .

يەنى ئۇلار «ھۆكۈمدارنىڭ پەرمانى» دېگەن مەنىدىكى «يارلىق» دېگەن سۆزنى «ئاللانىڭ ئەمرى» دېگەن مەنىدە قوللىنىشىنى قىلچىمۇ يات ھېسابلىمىغان .

دىنىي ئېتىقاد ۋە ئىبادەتلەرگە دائىر سۆزلەرگە كەلسەك ، ئىبادەت سۆزى ئورنىدا «تاپىنماق» (چوقۇنماق) دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى . ئەسلىدە بۇ سۆز تىلىمىزدا چوڭلارغا خىزمەت قىلىش ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(12) . ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ، «قۇل تەڭرىگە يىنچكەلەندى»(13) دېگەن جۈملىنى «قۇل (بەندە) تەڭرىگە بويسۇندى . ئىبادەت قىلدى (چوقۇندى) ، روزا تۇتتى . نامازئوقۇدى ۋە،قورقتى» دەپ ئىزاھلىشىغا قارىغاندا «يىنچكەلەمەك» دېگەن سۆزمۇ ئىبادەت (ھەر خىل ئىبادەت) دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭ «يىنچكە كىشى» دېگەن سۆزنى(14) «ئاللاغا ئىبادەت قىلىدىغان ، چوقۇنىدىغان ئادەم» دەپ تەرىپلىشى شۇنداقلىقىنى ئېنىق

چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ .

بەزى تۈركىي خەلقلەر «كەلىمەئى شاھادەت» دېگەن مەنىنى «كىرتگىنىمەك» (ئىقرار قىلىدى ، ئىمان كەلتۈردى)(15) ، بەزىلەر «بۇتمەك» (چىنپۇتمەك)(16) دېگەن ئاتالغۇلارنى قوللانغانلىقىنى كۆرىمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قۇل تەڭرىگە كىرتىگىندى» دېگەن جۈملىنى ، «بەندە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈردى ۋە پەيغەمبىرىگىمۇ ئىشەندى» دەپ ، «قۇل تەڭرىگە بۇتتى» دېگەن جۈملىنى ، «بەندە ئاللانىڭ بىرلىكىگە چىن پۇتتى» (ئىقرار قىلدى) دەپ ئىزاھلىشىمۇ شۇنداقلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر «ئالقىش» دېگەن سۆزنى دۇئا ۋە سالاۋات دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ . بۇ سۆز ھازىرمۇ دۇئا مەنىسىدە ئىشلىتىلۇاتقانلىقى بىزگە ئايان . «دىۋان»دىن قارىغاندا «يالاۋاچقا ئالقىش بەرگىل» دېگەن سۆز «ھەزرىتى مۇھەممەدكە سالاۋات كەلتۈر ۋە دۇئا قىل» (17) دېگەن مەنىنى كېلەتتى .

تۈركچە «يۇكۇنچ»(18) دېگەن سۆز «نامان» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلەتتى . ئۇلار «يۇكۇنچ»(19) دېگەن سۆزنى سەجدە قىلىش ؛ «يۇكۇنچ ، يۇكۇنمەك»(20) ياكى «يۇكۇنچ ئەتمەك»(21) دېگەن سۆزنى نامان ئوقۇش دېگەن مەنىدە ئىشلىتەتتى . تاھارەت ئېلىش دېگەن مەنىدە بولسا تۈركىي تىلدىكى يۇيۇنماق دېگەن مەنىدىكى «يۇنماق»(22) دېگەن سۆزنى قوللىنىتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ يۇيۇنۇش دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە جەننەتنى «ئۇچماق»(23) ، دوزاخنى «تامۇ»(24) دەيدىغانلىقىنى ھەم مەلۇم .

ئىبادەت قىلىدىغان جايلارنىڭ ئىسىملىرى ئورنىدا تۈركىي خەلقلەر ئەرەبچە ۋە پارسچە ئەمەس سۆزلەرنى ئىشلەتكەن ـ ئىشلەتمىگەنلىكىنى بىلمەيمىز . بىراق ، «دىۋان»دا ئارغۇلار مۇنبەر-

تى «تۇمسە»(25) دەيدىغانلىقىنىڭ يېزىلىشى جامە ، مەسچىتكە ئوخشاش ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ ئورنىدا تۈركىي سۆزلەر قوللىنىلمىسىمۇ ، لېكىن بەزى ئايرىم ئىسىملارنىڭ ئورنىدا تۈركىي سۆزلەر قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر «يالكۇق»(26) دېگەن سۆزنى ئادەم ئەلەيھىسسالام دېگەن مەنىدىمۇ ، شۇنداقلا ئادەم ئوغلى (ئىنسان) دېگەن(27) مەنىدىمۇ ئىشلىتەتتى .

يەنى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ناھايىتى چوڭ دىنىي كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەرەب ۋە پارسچە دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆز ئانا تىلىدىكى تۈركچە ئاتالغۇلارنى ئىسلاملاشتۇرۇپ قوللانغان .

ئەھۋالغا قارىغاندا ئۇلار ئاغرىقلاردىن ۋە يامانلىقلاردىن ساقلىنىشتا تۇمارغا ئىشىنەتتى ۋە بۇنى «بىتىك» (پۇتۇك)(28) دەپ ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «يەل قوۋۇز بىتىگى» دېگەن سۆزنى «جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن »(29) دەپ ئىزاھلىشىمۇ ، تۇمار (ئەپسۇن)لارنىڭ نېمە مەقسەتتە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە بىزنى مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ . يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، تۇمار (ئەپسۇن) غا ئىشىنىش ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ ساقلىنىپ كەلگەن ۋە XI ئەسىردە تېۋىپلار بىلەن رىقابەتلەشكەن ، قەدىمكى شامانىزمنىڭ قالدۇقى بولغان تۇمارغا ئىشىنىشنىڭ تېۋىپلارغا قارشى تۇرۇش رولىنى ئويناغانلىقى ھەيران قالارلىق بىر ئىش(30) . شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى جىن تېگىشنى «قوۋۇچ» ، ئوغۇزلار بولسا «قوۋۇز» دەيتتى ۋە ئاغرىقلارنى داۋالاشتا سۇپىكۇش قىلىشقىمۇ ئىشىنەتتى . «دىۋان»دا «سۆكەلگە سۇفشادى» دېگەن سۆزنىڭ «ئاغرىقنى ئوقۇپ سۇپكۇشلىدى»(31) دەپ ئىزاھلىنىشىمۇ بىزنى بۇ مەسىلىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ . شۇنداقتىمۇ تۈركىي خەلقلەر ئەينى زاماندا ئەپسۇن ئوقۇشقا

ۆه سېھىرلەشكە ئىشەنگەنلىكلىرى ئۈچۈن سېھىرلەشنى «يالۇى» ، سېھىرگەرنى «يالۇچى»(32) دېگەنلىكى ئېنىق بولسىمۇ ، بۇنداق ئەھۋالنى كۆپرەك ئۇلارنىڭ قەدىمكى شامانىزم ئېتىقادلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ئېيتالايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇددىزم ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئىنتايىن ئاز . بۇ خۇسۇستا ئۇ قاراخانىيلار بىلەن كاپىر ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش ئۇستىدە توختالغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ «بۇرخان ئۆيلىرى» ، يەنى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە «بۇرخانلار» ، يەنى بۇتلار ھەققىدە سۆزلەيدۇ . «دىۋان»دا «بۇرخان» دېگەن سۆز «بۇت» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى ۋە ھەيكەل «بەزەر بۇرخان» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ(33) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇددىستلار «تويىن» (راھىب) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ، ئۇلار بۇتقا سەجدە قىلىدىغانلىقى(34) ۋە ئۇلار ھەر دائىم بۇتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ كىتاب ۋە كاپىرلىق ھۆكۈملىرىنى ئوقۇيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(35) . ئەھۋالدىن قارىغاندا مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر بۇددىستلارنىڭ دىنىي باشلىقلىرى ھەققىدە «تويىن تەڭرىگە تىپىنغاق ، لېكىن تەڭرى ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن مەمنۇن ئەمەس»(36) دېگەن مەزمۇندىكى بىر ماقالىنى سۆزلىشەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە شامانىزمغا ئائىت خېلى كۆپ خاتىرىلەر بار . مەلۇم بولۇشچە شامانىزم دەۋرىدە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ھەر خىل تەڭرىلەر بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي «تەڭرى» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنداق دەيدۇ : «خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسمانىنى تەڭرى ، دەيدۇ . ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنى ، ئېگىز تاغ ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ تەڭرى ، دەيدۇ . شۇڭا بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ . ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى تەڭرىكەن ، دەيدۇ . مۇنداق ئازغۇنلۇقتىن خۇدا ساقلىسۇن»(37) .

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك ، تۈركىي خەلقلەر مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇزاق يىللارغىچە «ئاللا» مەنىسىدىكى «تەڭرى» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ كەلگەن . ھەتتا بۇ سۆز ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، شامانىزمغا ئائىت «ياراتقۇچى» دېگەن مەنىدىكى ، «ئۇلۇغ بايات» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(38) . «بايات» دېگەن سۆزنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋردە ياشىغان تۈركىي خەلقلەرمۇ قوللانغان بولسا كېرەك . چۈنكى ئارغۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ «ئاللا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «بايات» دېگەن سۆزنى قوللانغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق .

«دىۋان»دا مۇقەددەس يەر ـ سۇلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىمەيدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ «ئۇماي» دېگەن سۆز ھەققىدە بەرگەن ئىزاھاتىدىن شامانىزمنىڭ بۇ تەڭرىسىنىڭ ئىسلامىيەت دەۋرىدىمۇ ساقلانغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي : «ئۇماي — ئەش ، يولداش ، ھەمراھ ، ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە» دەيدۇ . ماقالدا مۇنداق كەلگەن : ئەشكە تېۋىنسا ئوغۇل تاپار ، كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت قىلسا ئوغۇللۇق بولىدۇ . خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ»(39) دەيدۇ .

بىزگە مەلۇمكى ، ئۇماي ، ئادەم ۋە ھايۋان بالىلىرىنى قوغدايدىغان ئايال تەڭرىدۇر(40) . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇماي ھەققىدە كۆپ نەرسە دېمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ توغرىدا مىسال كەلتۈرگەن ماقالنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، بۇ ماقال قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ئىشلىتىلىپ كەلگەن ، ئۇنى مىسال كەلتۈرۈشتىكى مەقسەت «ئايال تەڭرى» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈندۇر . ئەسلىدە ئايالنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەن ئەشكە تېۋىنىش (چوقۇنۇش) ياكى خىزمەت قىلىش ئالاھىدە ئىزاھلاپ ئۆتكۈدەك ئىش ئەمەس . لېكىن ئايال تەڭرى

ئۇمايغا چوقۇنۇش ئىنتايىن تەبىئىي بىر ئەھۋال ئىدى . لېكىن ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر تەڭرى مەنىسىدىكى «ئۇماي» دېگەن سۆزنى ئۇنتۇپ قالغان ۋە ئايالنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەن ئەشنى ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتايدىغان بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەھۋال قانداق بولسا بولسۇن ، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەردە ، بولۇپمۇ ئاياللار ئىچىدە ئۇماي مەدەنىيىتىگە دائىر بەزى ئەنئەنىلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم .

شامانىزمنىڭ دىنىي رەسىمىيەتلىرى ۋە مۇراسىملىرىنى ئۆتەكۈزۈدىغان ، روھلار بىلەن پانىي ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىدىغان ئادەمنى (شامانىي) ئومۇمەن تۈركىي قوۋملار «قام» دەپ ئاتىشاتتى . «قام» دېگەن سۆزنى مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇ سۆزنى «كاھىن» (41) دە ئىزاھلايدۇ . ئۇنىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قاراپ ، XI ئەسىردىمۇ قاملار مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئۇنتۇلمىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . «دىۋان»دا «قام» دېگەن سۆزنىڭ خېلى كۆپ جايلاردا تىلغا ئېلىنىشى ، شامانىست تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلارغا ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەرسە كېرەك . «دىۋان» دا قاملار ھەققىدە كەلتۈرۈلگەن مىساللار كۆپرەك ئەپسۇن ۋە دىنىي مۇراسىملارغا دائىر مىساللاردۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشچە ، تۈركىلەر ئەپسۇنىنى «ئارۋاش» ، ئەپسۇن ئوقۇشنى «ئارۋاش ئارۋىلماق» ياكى «ئارۋالماق»(42) دېيىشەتتى . «دىۋان»دا «قاملار ئارۋاش ئارۋاشدى» دېگەن سۆزنىڭ «ھەممە كاھىنلار ئەپسۇن ـ ئارۋاش ئوقۇشتى ، جىن چېپىلىشقا قارشى سۇپكۆچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»(43) دەپ ئىزاھلىنىشى قاملار دىنىي مۇراسىملاردا ئوقۇيدىغان دۇئالار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، شۇنداقلا ئۇلار جىن چېپىلىپ قالدى ، دېيىلگەندە ئاغرىقنى ئوقۇپ سۇپكۆچلەيدىغانلىقى ئېنىق . ئەسلىدە دەسلەپتە شامانىزمدا

تېۋىپ بىلەن قام بىر ئادەم ئىدى . يەنى ، قام تېۋىپلىكىمۇ قىلاتتى (44) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زاماندىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئەسىرىدە «مەيلى تېۋىپنى تۈت ، مەيلى قامنى تۈت ، ئەجىلى يەتكەن ئادەمگە دورا ئەسلا پايدا قىلماس ۋە ھەرقانداق دەردنىڭ مەلۇم دورىسى ، ساقايتىدىغان قامى تېپىلىدۇ »(45) دېگەنگە قارىغاندا ، XI ئەسىردىمۇ قاملار خېلى مۇھىم رول ئوينىغان ، بىللە تېبابەتچىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «قۇتادغۇبلىك »تىكى «يەل ، شەيتان ئاغرىقلىرىنى بۇلار داۋالايدۇ »(46) دېگەن سۆزمۇ قاملارنىڭ رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يەنە قاملار ھەققىدىكى «قام ئارۇاش ئارۇادى » دېگەن سۆزنى «كاھىن ئەپسۇن ئوقۇدى ، سېھىر قىلدى »(47) دەپ ئىزاھلىشى سېھىرگەرلىك ۋە ئەپسۇنىنىڭ قاملار تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە جىنلار ۋە جىن چاپلىشىشقا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرمۇ خېلى يەرنى ئىگىلەيدۇ . ئۇنىڭ «چەۋى » دېگەن سۆز مۇناسىۋەتتى بىلەن بەرگەن مەلۇماتلىرى شەيتانلارغا ئائىت ئېتىقادلارنى ئىزاھلاشتا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مەلۇمات . «چەۋى ، جىنلار گۇرۇھىدىن بىرىنىڭ ئىسمى . تۈركىلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى ، ئىككى يۈرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا ، ھەر ئىككى يۈرتنىڭ جىنلىرىمۇ ئۆز يۈرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ . جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭىسە ، ئەتىسى شۇ يۈرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ . كېچىلىرى ئىككى يۈرت جىنلىرىنىڭ قايسىبىرى يېڭىلسە ، شۇ جىنلار تۇرغان يۈرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ . تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ چىدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە »(48) .

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا قەدىمكى شامانىزم ئېتىقادى ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشقان بولسا كېرەك . ئا . ك . ئىناننىڭ دېيىشىچە ، شامانىزمدا ھەربىر قام ئۆزىنىڭ مەخسۇس بىر روھى ياكى روھلىرى بارلىقىغا ئىشىنىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئەقىل كەلتۈرگەن بۇ ئەپسانىدىكى «ھەر يۇرتنىڭ جىنلىرى» . شۇ يۇرتتىكى ئادەملەرنىڭ «ئەش ـ ھەمراھ» لىرى بولسا كېرەك . ئۇلار ئېھتىمال ئىپتىدائىي دەۋرلەردە قاملارنىڭ مەخسۇس روھلىرى ـ غا ئوخشاش ئۇلۇغ دەپ قارالغان بولۇشى مۇمكىن(49) .

جىننى «يەل»(50) دەپ ئاتايدىغان تۈركىي خەلقلەر جىن تەگكەنلىكىنى «قوۋۇچ» دەپ ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر ، جىن چاپلىشىپتۇ دەپ قارا ـ غان كىشىنىڭ يۈزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ ، كېيىن «قوۋۇچ ـ قوۋۇچ» (قاچ ـ قاچ) دەپ ئادراسمان ۋە ئۆد شېخى بىلەن ئىسىرگىلىشاتتى(51) . ئادراسمانىنى ئوغۇزلار «يۇزئەرلىك» ، ئۇچ ۋە بارسغان شەھەرلىرىدىكى خەلقلەر «ئەلدرۇك» ، قەشقەرلىكلەر «يىزىغ ئوت» دېيىشەتتى(52) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە شەيتاننى قارغاش(53) ، جىن چاپلاشقانلار ، جىنلارنىڭ ماكانى(54) ۋە شەيتانىنىڭ بىر كىشىنى ئەسىنەتكەنلىكى(55) ھەققىدە سۆز قىلىنىشى شەيتانغا دائىر چۈشەنچىلەرنىڭ خېلى كەڭ تارقالغانلى ـ قىنى كۆرسىتىدۇ .

يەنە مەلۇم بولۇشىچە ، پالچىلىقمۇ شامانىزمنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىدىن بىرى ئىدى . پال قەدىمكى تۈركچىدە «ئىرق» دېيى ـ لىدىغانلىقى مەلۇم(56) . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ «ئىرق» دېگەن سۆزنى «پالچىلىق ، كاھىنلىق ۋە كىشىنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلە ـ ۋېلىش دەپ ئىزاھلايدۇ»(57) . ب .ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تەرجىمىسىگە قوشۇمچە قىلىپ يازغانلىرىدىمۇ «بۇ سۆز ، تۈركىيىنىڭ بىرمۇنچە يەرلىرىدە تەقدىر ، تەلەي ، پال دېگەن مەنىلەردە ھازىرغىچە ئىشلىتىلمەكتە . ئىرقىم ئېچىلدى ،

تەلىيىم كەلدى ، دېگەنلىكتۇر » دېيىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قام ئىرقلادى ، يەنى قام پال باقتى »(58) دېگەن سۆزنىمۇ پالچىلىقىنى قاملار قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ب .ئاتالاينىڭ ئېنىقلىشىچە ، غەربىي ئاناتولىيىدە ، بولۇپمۇ كۈتاھىيە ۋىلايىتىنىڭ بەزى يەرلىرىدە «ئىرق باقماق» دېگەن سۆز ھازىرمۇ «پال باقماق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، شامانىستلاردا ۋە كېيىنچە مۇسۇلمانلاردا ئەڭ داڭلىق پال «تاغاق سۆڭىكى پالى» ئىكەنلىكىنى بىلىمىز(59) . مەھمۇد كاشغەرىي «يارىن» (ياغرىن) دېگەن سۆزنى تاغاق (كۇرجەك) سۆڭىكى ، دەپ ئىزاھلىغاندىن كېيىن «تۈركىلەردە شۇنداق بىر ماقال بار : ‹تاغاق سۆڭىكى بۇلغانسا ، يۇرتقا پاراكەندىچىلىك چۈشىدۇ› . تاغاق سۆڭىكى ئارىلىشىپ كەتسە يۇرت قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ »(60) دەيدۇ . ئۇ بۇ ھەقتە ئارتۇقچە بىر نېمە دېمەيدۇ . لېكىن قەدىمدىن بېرى تۈركىي خەلقلەر ئىشلىتىپ كەلگەن بۇ ماقالدىكى «تاغاق سۆڭىكىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى» دېگەن سۆزنىڭ تاغاق سۆڭىكى پالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدە شەك يوق .

«دىۋان»دىكى شامانىزمغا دائىر مەلۇماتلار ئىچىدە يادا تېشى بىلەن يامغۇر ياغدۇرۇشقا دائىر مىسالىلارمۇ بار . تۈركىي قوۋملارىدا ، قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئېتىقادتىن قارىغاندا ، ئۇلۇغ تۈرك تەڭرىسى تۈركىلەرنىڭ ئالىي ئەجدادلىرىغا يات (يادا) دېگەن بىر سېھىرلىك تاشنى ھەدىيە قىلغان . بۇنىڭ بىلەن خالىغان چاغدا يامغۇر ، قار ، مۆلدۈر ياغدۇرغىلى ، شامال چىقارغىلى بولاتتى(61) . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇ تاشنىڭ ئىسمىنى «يات» دەپ يازىدۇ ۋە بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ : «يات — يادا ، بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ ، يامغۇر ، شامال ۋە باشقا تىلەكلەرنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) يارىدىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ . بۇ ئادەت

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم . ئۇ يەردە يانغىن بولغاندا يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى . خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى ، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى »(62) . ئۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «يات »نىڭ «يامغۇر ياغدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن يادا تېشى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق » ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(63) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ياتـچى » ھەققىدىكى باشقا سۆزلىرىدىنمۇ بۇ تاش بىلەن يامغۇر ياغدۇرۇش بىر خىل سېھىرگەرلىككە ئوخشاش ئىش بولۇپ ، بەزى ئادەملەرلا قىلالايدىغانلىقى مەلۇم(64) .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ، كىرەك بولغان چاغدا يادا تاش ئىشلىتىشنى بەگلەرمۇ بۇيرۇسا كېرەك . «دىۋان »دا ئۇچرىغان «بەگ ياتلاتتى » دېگەن جۈملە شۇنداقلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ جۈملىنى شۇنداق دەپ ئىزاھلايدۇ : «بەگ يادا تېشى بىلەن يادا قىلدۇردى . شۇنىڭ بىلەن شامال چىقتى . يامغۇر ياغدى ، بۇ تۈرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر . ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزنى بىلەن يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال ، سالقىنلىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ »(65) .

تۈركىي خەلقلەردە بىرمۇنچە سېھىرلىك تاشلارغا دائىر مەدەنىيەتنىڭ باشقا بىر خىل ئىپادىلىرىمۇ بارلىقىنى «دىۋان »دىن كۆرەلەيمىز . بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي «قاش » دەپ ئاتالمىدىغان پاكىز تاش ھەققىدە بىزگە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ : «تۈركلەردە ،كىمنىڭ بىلە قاش بولسا ياشىن ياقماس — كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ ، دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆزى بار . قاشتېشى ئاق ، سۇزۇك بولۇپ ، كىشىلەر ئۇنى ئۇزۇك قىلىپ سالىدۇ . بۇ ئۇزۇكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ . چۈنكى ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق . بۇ تاشنى بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا بۆزمۇ ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ .

بۇ سىنالغان . ئۇسسىغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا ، ئۇسسۇزلۇق-
نى باسىدۇ »(66) . قاشتېشى بىر خىل سۇزۇك تاش بولۇپ ئاق ،
قارا بولىدىغانلىقىنى ، ئاق قاشتېشىنى ئۇزۇكلەرگە كۆز قىلىپ
ئىشلىتىدىغانلىقىنى ھەمدە بۇ گۈلدۇرامىدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن
ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى
ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(67) .

«دىۋان »دا بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك ، يات
تېشىمۇ ، قاشتېشىمۇ قەدىمكى ئېتىقادلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولۇش بىلەن بىللە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلامىيەت قوبۇل
قىلىنغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىشىپ كەلگەنىدى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىگە
ئائىت مەلۇماتلاردىنمۇ شامانىزمغا ئائىت ئىزلارنى ئۇچرىتقىلى
بولىدۇ . ئۇنىڭ يېزىشىچە ، ئۆلگەن بىرى ئۇچۇن ، ئۆلۈك كۆ-
مۈلگەندىن كېيىن ئۇچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە ئاش بېرىلەت-
تى ۋە بۇ «يۇغ» نەزىر دەپ ئاتىلاتتى(68) ، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ ،
بىرىنىڭ ئۆلۈككە يۇغ ئېشى نەزىر بېرىشى ھەققىدە توختالغاندا ،
بۇ تۈركىلەرنىڭ ئادىتىدۇر ، دەپ كۆرسىتىدۇ(69) . «دىۋان »دا
ئۇنىڭدىن باشقا ، جەسەت كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش
«باسان» دېيىلىدىغانلىقى ۋە شۇنىڭدىن ئېلىنىپ نەزىر ئېشى
«يۇغ باسان» دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقى ئېيتىلىدۇ(70) ، تۈركىي
خەلقلەردىن بىرەرى ، بولۇپمۇ چوڭلار ، مەسىلەن ، بىر ھۆكۈمدار
ياكى بەگ ئۆلسە ئۇنىڭ قەبرىسىگە يېپىش ئۈچۈن جىنازا بىلەن
بىللە يىپەك رەختلەر ئېلىپ بېرىلاتتى . بۇ رەخت قەبرىگە قانچە-
لىك ۋاقىت يېپىقلىق تۇرىدىغانلىقى «دىۋان »دا دېيىلمىگەن بول-
سىمۇ ، لېكىن ئاخىر ئۇ رەختلەرنىڭ يىرتىپ كەمبەغەللەرگە
تارقىتىپ بېرىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . بۇنداق رەختلەرنى تۈر-
كىي خەلقلەردىن بەزىلىرى «ئۆرتۈك»(71) ، يەنى «يوپۇق» ،
بەزىلىرى «ئەشۇك»(72) ، يەنى «كۆشۈك» دەيدىغانلىقى مەلۇم .

شۇنداقلا «خۇمارۇ» دېگەن سۆز خاتىرە، ھەدىيە، يادىكار سۈپىتىدە بېرىلگەن مال ياكى نەرسە دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن مەھمۇد كاشغەرىي، «چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە تۇرىكلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ مېلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ.» ئەنە شۇ نەرسە «خۇمارۇ» دېيىلىدۇ دېيىش ئارقىلىق(73)، دەپنە قىلىش ئادەتلىرى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، مەيلى ئۆلۈم ئېشى — نەزىر بولسۇن، مەيلى ئەشۇك، ئۆرتۈك — يوپۇق بولسۇن ھەمدە خۇمارۇ — يادىكار قىلىش ئادەتلىرى بولسۇن، تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىنمۇ داۋام قىلىپ كەلگەنىدى.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن مەلۇمكى، تۈركىي خەلقلەر، مازارنى قاراڭغۇ يەر مەنىسىدىكى «تۇنەرىك يەر» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىپ «تۇنەرىك» دەپ(74)، بەزىلىرى بوي - تۇرۇق مەنىسىدىكى «سىن» سۆزى بىلەن مازارنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ ئادەمنىڭ بويى بىلەن تەڭ بولغىنى ئۈچۈن «سىن» دەپ ئاتىشاتتى(75). بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مازارنى «قارا ئورۇن» دەيدىغانلىقىمۇ مەلۇم(76). ئۇنىڭدىن باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۆلگەن ئادەم توغرىسىدا راست، توغرا دېگەن مەنىدىكى «كىرتۈ» سۆزىنى ئىشلىتىپ «ئول كىرتۈ يەردە ئول»، يەنى «ئۇ راستلىق جايىدا دۇر» دېيىشەتتى(77). مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆز ئۆلگەن ئادەم ئۈستىدە يالغان سۆزلەشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغانلىقىنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىدۇ.

تۈركىي خەلقلەردىن بەزىلىرى تاۋۇتنى «قابىرچاق» (ساندۇق)(78)، بەزىلىرى بولسا «ئوكەك» دەيدىغانلىقى مەلۇم(79). كېيىنكى سۆز ئەينى ۋاقىتتا «ساندۇق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى(80). مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆلۈكنىڭ

روھى خېلى ۋاقىت ساقلىنىپ تۇرىدۇ ، دەپ قارىغان . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆلگەن كىشىنىڭ روھىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «تىكى» دېگەن سۆز ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ : «تىكى» كېچىلەردە ئاڭلىنىدىغان گۇڭ ـ گۇڭ ئاۋاز ، تۇركىلەر شۇنداق قارايدۇكى ، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپلىشىپ ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلىرىگە كېلىپ ، شەھەر ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىدۇ . كېچىدىكى مۇشۇ گۇڭ ـ گۇڭ ئاۋازغا كىم يولۇقۇپ قالسا ئۆلىدۇ . بۇ تۇركىلەردە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە(81) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە شامانىزملىق تۇغۇت ئادەتلىرىگە دائىر ھېچقانچە مەلۇمات تېپىلمايدۇ . بۇ ھەقتە توختالغاندا ، بىر ئايال بالا تۇغقان چاغدا باشقىلار كىندىك ئانىسىدىن «تۇلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرى ؟» دەپ سورىغانلىقىنى ، بۇ ئارقىلىق قىز تۇغدىمۇ ياكى ئوغۇل ؟ دېمەكچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئەھۋال تۇركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئادەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . بۇ ، قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە ئەركە ـ يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۇلكىگە ، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ(82) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شامانىزمغا ئائىت مەلۇماتلىرىنىڭ بەزىلىرى قۇربانلىق قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، تۇركىي خەلقلەر ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭرىگە يېقىنلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇتلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلاتتى ۋە قۇربانلىقنى «ياغىش» دەيتتى(83) . ئۇ يەنە بۇ ھەقتە «ئىزۇق» (ئىدۇق) دېگەن سۆز. قۇتلۇق ۋە مۇبارەك بولغان ھەرقانداق نەرسە ، دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ : «ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال ‹ئىزۇق› دېيىلىدۇ . ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ ، سۇتى سېغىلمايدۇ ، يۈڭى

قىرغىزلمايدۇ . ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ »(84) .

«دىۋان »دا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاي ۋە كۈن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ئېتنىقادلىرى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . بىزنىڭچە بۇلارمۇ قەدىمكى شامانىزملىق ئېتنىقادلارغا باغلىق بولسا كېرەك . بۇ جەھەتتىن ئالغاندا ، ئۇلار ئاي قۇتانلىسا يامغۇر ياغىدۇ ، دەيتتى ۋە بۇ ھالنى ياخشىلىققا جورۇيتتى(85) . يەنە بىرى ، كەچقۇرۇنلۇقى كۈن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا ، تۈركىي خەلقلەر «بۇلۇت ئۆرتەندى» (ياندى) دەيتتى ۋە بۇ ھالنىمۇ ياخشىلىققا جورۇيتتى ، بۇنىڭ ئەكسىچە تاڭدا كۈن چىقىپ بۇلۇت قىزارسا بۇنى يامانلىققا جورۇيتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن تۆۋەندىكى ماقال ئادەمنى قىزىقتۇرىدۇ :

تۇندە بۇلۇت ئۆرتەنسە ، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندەك بولار .
تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە ، ئۆيگە يىغا كىرگەندەك بولار(86)

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە ، شۇ ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر جىنلاردىن باشقا ، پەرىلەر بىلەن كۆز تېگىشلەرگىمۇ ئىشىنەتتى . ئۇلار بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇپ ئىسرىق سالغاندىمۇ «ئىسرىق ـ ئىسرىق» دەيىشەتتى . بۇنىڭ بىلەن «ھەي جىن كۆچ ـ كۆچ» دەمەكچى بولاتتى(87) . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بالىلارنىڭ يۈزىگە «ئەگىت»(88) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دورا سۈركەيدىغانلىقىمۇ يېزىلىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، بالىلارنى يامانلىقلاردىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇش باخشىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى . تۈركىي خەلقلەر بۇنداق ئەپسۇن ئوقۇيدىغانلارغا بېرىلىدىغان پۇلنى ، يەنى ئەپسۇن ئوقۇش ھەققىنى ئايرىم بىر ئىسىم بىلەن «ئۆرۈك» دەپ ئاتايتتى(89) . ئۇنىڭدىن باشقا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ھازىرقى قارا بېسىش ياكى خەلق ئارىسىدا «قارا غۇرا» دەيىلىدە-

غان قورقۇنچلۇق چۈشلەرگىمۇ ئىشىنىدىغانلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن بىلەلەيمىز . ھەرقانداق كىشىنى قارا باسسا تۈركىي خەلقلەر «ئانى بۈرت باستى» دەيىشەتتى . بۈنىڭدىن ئۇلار قارا باسقانىنى «بۈرت باستى» دەيدىغانلىقى مەلۇم(90) . يەنە ئۇلار ئالۋاستى ، ئۆجۈ دېگەن مەنىدە «ئاباچى» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى ۋە بالىلارنى «ئاباچى» دەپ قورقۇتاتتى(91) .

مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خرىستىئان دىنى بىلەن يەھۇدىي دىنىغا ئىشىنىدىغان ئادەملەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە بىر نەرسە دېمەيدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ تۈركچە «پاچاق»* دېگەن سۆزنى خرىستىئانلارنىڭ روزىسى(92) ، «سۇبۇرغان»** دېگەن سۆزنى بولسا ، مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ مازارلىقى ، قەبرىستانلىقى(93) دەپ يېزىشى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بەزى كىچىك خرىستىئان گۇرۇھلىرى بارلىقىنى ئەسلىتىدۇ(94) .

باشقا كۆزقاراشلارغا كەلسەك ، مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى غەيرىي مۇسۇلمان بولسۇن ، بارلىق تۈركىي خەلقلەر بۇ دۇنيادىكى تۇرمۇشنىڭ ئۆتكۈنچى ۋە ئالدامچى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى . ئادەملەرنى ئالدايدىغان نەرسىلەرنى «ئارغۇچ» دەپ ئاتايدىغان تۈركىي خەلقلەر ، ئادەمنى ئالدايدىغان ۋە ئازدۇرىدىغان دۇنيا ، دېگەن مەنىدە «ئارغۇچ ئاژۇن» دېگەن سۆزنى قوللانغانلىقىنى بىلىمىز(95) . مۇسۇلمان چىگىللەر بۇ دۇنيانى «بۇ ئاژۇن» ، ئاخىرەتنى «ئول ئاژۇن» دەپ ئاتىشاتتى(96) . ئەبەدىيلىكنى «مەڭگۈ»(97) دەپ ئاتايدىغان تۈركىي خەلقلەر «ئادەم بالىسى يوقلار ، ياخشى نامى قالار ــ ئادەم بالىسى ئۆلۈم بىلەن يوقلىدۇ . ياخشىلىق قىلغان نامى قالىدۇ»(98) دېگەن ماقال بىلەن كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۈندەيتتى .

---

* «دۆڭ»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «باچاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ــ تەھرىرىدىن .

** «دۆڭ»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «سۇبۇزغا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ــ تەھرىرىدىن .

شۇنىڭدەك يەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى مال - دۇنياغا ئارتۇقچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلىقىنى ، بۇ مەسىلىدە دەر- ۋىشلەرچە قاراشتا ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي يېزىپ قالدۇرغان بىر ماقالدا :

«ئىنساننىڭ مال - دۇنيۇاسى ئۆزىگە دۇشمەندۇر ، ئەقىل ئىگىسى ئۆز دۇشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن ؟»(99) دېيىش ئار- قىلىق ، يۇقىرىقىدەك قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ .

ئىزاهلار

(1) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرى- سىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ، 80 - بەت .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 130 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 176 - بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 375 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 512 - بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 376 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 514 - بەت .

(5) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 77 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 106 - بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 171 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 235 - بەت .

(7) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 441 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 598 - بەت .

(8) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 47 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 63 - بەت .

(9) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 188 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 300 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 118 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 450 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 610 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 280 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 236 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(21) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 33 ـ بەت .

(22) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 88 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 118 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 160 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 322 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 552 ـ بەت .

(26) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

(27) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 303 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 444 ـ بەت .

(28) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(29) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 163 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 223 ـ بەت .

(30) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، تۈركىيە تارىخى جەمئىيىتى ، 1954 ـ يىللىق 73 ـ بەت .

(31) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 391 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 33 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 42 ـ بەت .

(33) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 436 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 567 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 84 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 112 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 169 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 231 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(38) ق .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 43 ـ بەت .

(39) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(40) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 34 ـ بەت .

(41) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 216 ـ بەت .

(42) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 243 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 315 ـ بەت .

(43) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 315 ـ بەت .

(44) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 11 ـ بەت .

(45) يۇقىرىدىقى ئەسەر 72 ـ بەت .

(46) يۇقىرىدىقى ئەسەر 73 ـ بەت .

(47) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 283 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 373 ـ بەت .

(48) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 311 ـ بەت .

(49) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 81 ـ بەت .

(50) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .

(51) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 163 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 223 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 12 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 14 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 342 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 646 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 350 ـ بەت .

(56) ئا .ك .ئىنان . يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان گەسەر ، 151 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 59 ـ بەت .

(58) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 600 ـ بەت .

(59) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 152 ـ بەت .

(60) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 21 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 25 ـ بەت .

(61) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 160 ـ بەت .

(62) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 1 ـ بەت .

(63) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 420 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 519 ـ بەت .

(66) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 22 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 26 ـ بەت .

(67) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 208 ـ بەت .

(68) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 143 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .

(69) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 309 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 423 ـ بەت .

(70) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 398 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(71) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .

(72) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(73) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 580 ـ بەت .

(74) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 488 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 635 ـ بەت .

(75) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 189 ـ بەت .

(76) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت .

(77) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(78) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 652 ـ بەت .

(79) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت .

(80) ئا .ك .ئىنان : «بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» ، 176 ـ بەت .

(81) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(82) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(83) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 11 ـ بەت .

(84) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 65 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 89 ـ بەت .

(85) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 257 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت .

(86) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 251 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت .

(87) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت .

(88) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 71 ـ بەت .

(89) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 181 ـ بەت .

(90) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 13 ـ بەت .

(91) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(92) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(93) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 516 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 670 ـ بەت .

(94) ۋ .بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خرىستىئانچىلىقنىڭ موڭغۇل-لار ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ئەھۋالى» ، 47 ـ بەت .

(95) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(96) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 378 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(98) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 524 ـ بەت .

(99) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

9 . مائارىپ ئەھۋالى

مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرنىڭ يېرىمىغا ياشىغان يىللاردا تۈر-كىي خەلقلەردە ئوقۇش ، ئوقۇتۇش ئىشلىرى قانداق ئىدى ؟ ئو-قۇش ئورۇنلىرى ۋە ئوقۇتقۇچى ئورگانلار قانداق ئىدى ؟ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىگە تايىنىپ تۆۋۈپ بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش مۇمكىن ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانداشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىمۇ بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق . شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى ، ھەر ئىككى ئاپتور مائا-رىپ ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە تەلىم - تەربىيە بەرگۈچى ئورگانلار ھەققىدە مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، بىراق ئەسەرلىرىدە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا ئىلىم - پەن ۋە مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ، يۇقىرى ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت مۇھىتى بارلىققا ئىككى ئاپتورنىڭ ئۆزىلا ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئەرەبچىگە ، ئىسلام مەدەنىيىتىگە كامىل بولۇپ ، شۇ دەۋردىكى ئەرەب فىلولوگىيىسىنى ئەستايىدىل ئۆگەنگەن ، ئىمام خەلىلنىڭ «كىتابۇل ئەينى »نى ئۆز ئەسىرىگە ئۆرنەك قىلىشنى پىلانلىغان ، لېكىن كېيىنچە بۇنىڭدىن ۋاز كەچكەن . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىگە قارايدىغان بولساق ، ئۇنىڭ ئاستىرونومىيە ، خىمىيە ، جۇغراپىيە ، ماتېماتىكىغا ئوخشاش تەبىئىي پەنلەرگە ئاشىق ئىكەنـ-لىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ھەتتا ئۇ ئۆكلىدىنىڭ گېئومېتىرىيىسـ-نى ئۆگىنىشنى ئالىملارغا تەۋسىيە قىلىدۇ . بۇلارغا قاراپ دېيە-لەيمىزكى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئەڭ يۇقـ-رى دەرىجىدە تەربىيىلەنگەن ، ئوقۇغان ئادەم ئىدى . مەھمۇد

كاشغەرنى ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە شۇلارغا ئوخشاش ئالىملار يېتىشىپ چىققان شەرقىي قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە مائارىپ تۈزۈلمىسىنىڭ قانداق ئىكەنلىكى ھەققىدە بۈگۈنگىچە يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە بولالمىساقمۇ ، غەربىي قاراخانىيلار تېررىتورىيە-سىدىكى مەدرىسىلەر ۋە مائارىپ تەرەققىياتىغا ئائىت مول ۋە ئەتراپلىق مەلۇماتلارغا ئىگىمىز .

شۇلارنىڭ ئىچىدە غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بۇغراخان ئىبراھىم (1046— 1067)نىڭ سەمەرقەنتتە ياساتقان مەدرىسىسى ھەققىدە خېلى كەڭ مەلۇماتلار قولغا كەلتۈرۈلدى . بۇ مەدرىسىگە ئىئانە قىلىنغان مالىلاردىن قانچىلىك ساپ پايدا كىرىم بولىدىغانلىقى ، بۇ كىرىم قانداق خەجلىنىدىغانلىقى قاتار-لىق ئىشلار مەدرىسە ۋەخپە خاتىرىسىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق يېزىلغان :

«مەدرىسىدە دەرس ئەھۋالى ۋە ئەبۇ خەنىفە مەزھىپىنىڭ ئېتىقادى ۋە زۆرۈرىيىتىگە قاراپ دەرس ئۆتىدىغان ئوقۇتقۇچىلارغا ئايلىق مائاش 300 دىرھەمدىن جەمئىي يىلىغا 3600 دىرھەم پۇل بېرىلسۇن . بۇ مەدرىسىدە بىلىم ئالغان ئوقۇغۇچىلارغا ھەر ئايدا 1500 دىرھەمدىن يىلىغا 18000 دىرھەم پۇل چىقىم قىلىنسۇن ۋە بۇ پۇل ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلارنىڭ بۆلۈشى ئارقىلىق ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ قولىغا بېرىلسۇن .

مۇشۇ پۇلنى تارقىتىشقا مەسئۇل بولغان كىشىگە ئايدا 50 دىرھەم ، جەمئىي يىلىغا 600 دىرھەم ئايلىق بېرىلسۇن . يەنە مۇشۇ (ۋەخپە) پۇلدىن ئەدەپ - ئەخلاق دەرسى ئۆتكەن ئوقۇتقۇ-چىغا ئايدا 100 دىرھەم ، يىلىغا 1200 دىرھەم ئىش ھەققى بېرىلسۇن ، «قۇرئان كەرىم »نى ئوقۇتىدىغان ۋە تىلاۋەت قىلىدى-غان كىشىنىڭ ئايلىق ھەققى 125 دىرھەمدىن جەمئىي يىلىغا 1500 دىرھەم بېرىلسۇن . مەدرىسە بىلەن تۇتاش شېھىتلەر قەب-رىستانلىقىدا قۇرئان ئوقۇيدىغان تۆت قارىنىڭ يىللىق مائاشى

3000 دىرھەم ، يەنى ھەربىرىگە يىلدا 750 دىرھەمدىن مائاش بېرىلىدۇ . مەدرىسىنىڭ قەبرىگاھى ، مەسچىتى ، ئوقۇغۇچىلار ياتىقى ، خالا جايى قاتارلىق جايلارنىڭ چىراغ يېغى ياكى يورۇتۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن 700 دىرھەم بېرىلىدۇ . مەدرىسە-نىڭ ياز كۈنلىرىدىكى سۇ ۋە مۇز ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن 400 دىرھەم بېرىلىدۇ .

پۈتۈن رامىزان ۋاقتىدا مەدرىسىدە بېرىلىدىغان زولۇق ۋە ئىفتىھار ئۈچۈن كېتىدىغان بارلىق نان ، گۆش ۋە باشقا غىزا ماددىلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىشقا 3350 دىرھەم بېرىلىدۇ . رامىزاننىڭ ئاخىرقى كېچىسى ئۈچۈن ئىشلىتىشكە ئالىدىغان چى-راغ ، يېقىلغۇ ئۈچۈن 50 دىرھەم بېرىلىدۇ . ھەر يىلىدىكى قۇربان ھېيىت بايرىمىدا قۇربانلىق مال ئېلىش ئۈچۈن 1000 دىرھەم خەجلەنىدۇ . بۇ پۇلنىڭ 500 دىرھەمگە كالا ، 500 دىرھەمگە قوي ئېلىنىدۇ . بۇ قۇربانلىق قىلىنغان مال گۆشلە-رى پېقىرلەرگە ۋە ئاجىزلەرگە تارقىتىپ بېرىلىدۇ . ھەر ئاشۇرا ئاخشىمى 50 يوقسۇل ۋە ئاجىز بىچارىلەرگە كىيىندۇرۇش ئۈ-چۈن ، شۇنداقلا ئاشۇرا ئاخشىمى بېرىلىدىغان زىياپەتكە نان ، گۆش ۋە باشقا كېتەرلىك نەرسىلەرنى ئېلىش ئۈچۈن 1000 دىرھەم خەجلەنىدۇ . مەدرىسە ۋە مەسچىتنىڭ دەرۋازا ۋە ئىشىك-لىرىنى ئېچىپ - يېپىش ، تازىلىقىنى قىلىش ، سۇپۇرگە قاتار-لىق تازىلىق سايمانلىرى ، كۆرگەزمە ئەشيالىرىنى ئېلىش ، سې-لىنچىلارنى سېلىپ ، قاتلاش ، سەرەمجانلارنىڭ بۇزۇلغانلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ، خالانى تازىلاش ، ھەر كۈنى تاك سەھەر ۋە ئاخشاملىرى زۆرۈر بولغان جايلارغا چىراغ يېقىش ، ئۆچۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلغۇچىلارغا بىر يىلدا 1200 دىرھەم ، يەنى ھەربىر كىشىگە 600 دىرھەمدىن ئىش ھەققى تارقىتىلىدۇ .

بىلىم قۇرۇلمىسى ، ھال - ئەھۋالى ، تەققى - تۇرقى ، ئەخلاق - پەزىلىتى ياخشى بىر كىشى مەدرىسە ئۇستازلىرى تەرە-

پىدىن كېڭىشىپ سايلىنىپ مەدرىسە ۋە شېھىتگاھ (قەبرىستانلىق) نىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى، كۇتۇپخانىنىڭ كۆزەتچىلىكى، مەدرىسە، قەبرىستانلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنى باشقۇرسۇن. بۇ كىشىگە ئايدا 100 دىر-ھەم، يىلدا 1200 دىرھەم ئىش ھەققى بېرىلسۇن. ئەگەر مەدرىسە ئۇستازلىرى يۇقىرىدىكى ئىشلارنى ئىككى كىشى قىلىش ۋاقىتىق دەپ قارىسا بۇنى مەدرىسە كېڭەشمىسى بېكىتسە بولىدۇ، بۇلارنىڭ بىرىنى كۇتۇپخانا، يەنە بىرىنى باشقا تارماقلارغا قوشۇپ بىر تەرەپ قىلسۇن. دېمەك، بۇ مەدرىسە ئۇستازلىرىنىڭ ئىختىيارىغا باغلىق بولۇپ قالدى. ئەگەر، زادى ئىككى كىشى ئىشلىتىمىز دېيىلگەندە، يۇقىرىدىكى پۇلنى مەدرىسە ئۇستازلىرى مۇڭاپىق ھالدا ئىككى كىشىگە تەڭشەپ بەرسە بولىدۇ»(1).

يۇقىرىدىكى ۋەخپە خاتىرىسىدىكى بەزى ئەھۋاللارنى يەكۈن-لەپ ئۆتۈشنىڭ پايدىسى بولۇشى مۇمكىن.

مەلۇم بولغىنىدەك بۇغراخان مەدرىسىدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەم ياتاقلىق، ھەم ئوقۇش يارىدەم پۇلىغا ئىگە ئىدى. تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى ئىسلام دەۋرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا ئائىت بولغان بۇ مەدرىسىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ «ھەم ياتاقلىق، ھەم ئوقۇش يارىدەم پۇلى» ئېلىپ ئوقۇشى بەلكىم دۇنيا تارىخىدە-كى ئەڭ بۇرۇنقى ئوقۇش پۇلى ئېلىپ ئوقۇغان تارىخىي ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە كېرەك. مانا مۇشۇنداق ئوقۇش پۇلى ئېلىپ ئوقۇيدىغان مائارىپ تۈزۈمى شۇ ۋاقىتلاردا يۈز يىللارچە داۋام قىلغان. چۈنكى تۆمۈرىيلەردىن ئۇلۇغبەگنىڭ سە-مەرقەنت شەھىرىگە سالدۇرغان ئۇلۇغبەگ مەدرىسىسىدە ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ مائاش ئېلىپ (ئوقۇش يارىدەم پۇلى ئېلىپ) ئوقۇغانلى-قى بىلىنمەكتە(2).

يەنە بىر تەرەپتىن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن مەدرىسىنىڭ «نىزامىيە مەدرىسىسى»دىن خېلىلا بۇرۇن بەرپا قىلىنغانلىقى

ئاھايىتى ئېنىق بىلىنمەكتە .

تاۋغاچ بۇغراخانىنىڭ 1065 ـ يىلى سالغۇزغان شىپاخانىنىڭ ۋەخپە خاتىرىسىدە ، شىپاخانىنىڭ ۋەخپە قىلىنغان يۆتكەلمەس مۇقىم مۇلۇكلەر ئىچىدە كۇشان (ياۋچىلار) خانىنىڭ چېگرىسىدا ئولتۇرۇشلۇق قادى ئەلى ئوغلى ھەسەن دېگەن بىر كىشىنىڭ ۋەخپىسىگە ئائىت بىر ئۆي بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار خاتىرىلەنگەن . قاراخانىيلاردا بۇغراخان مەدرىسىسىدىن خېلى بۇرۇن بىنا قىلىنغان باشقا مەدرىسىلەرنىڭ بارلىقىمۇ شۇ خاتىرىلەردە قەيت قىلىنغان(3) . شۇ سەۋەبتىن مۇسۇلمان تۇرك دۆلەتلىرىدە مەدرىسە سالدۇرۇش ئەنئەنىسىنى نىزامۇل مۇلك (Nizamül—Mülk) دەۋرىدىن باشلاندى ، دەيدىغان كۆزقاراشنىڭ دۇرۇس ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇ جەھەتتە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سالچۇقىيلار ھۆكۈمرانلىرىدىن بۇرۇن تەشكىللىك ۋە پۈختا مائارىپ قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

بۇغراخان مەدرىسىسىدە بىلىم ئالغان ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئوقۇش يارەم پۇلى شۇ مەدرىسىدە خىزمەت قىلغان خادىملارنىڭ ئىش ھەققىگە سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كۆپ . مانا بۇ ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تولۇق كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ، ساغلام ياشاش ۋە ساغلام ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىنىڭ تولۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بولۇپمۇ ئوقۇش يارەم پۇلى ئوقۇغۇچىلارغا ئورتاق بىر مىقداردا بېرىلمەستىن ، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپلا قالماي ، بەلكى قانچىلىك مىقداردا بېرىشتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇستازلىرى كېڭىشىپ ، ئاندىن بېكىتىدىغانلىقى تېخىمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن مەدرىسىدە ئىمانە پۇلىنىڭ قىممىتىنى 47 دىرھەم پۇل ، بىر مىسقال ساپ ئالتۇنغا تەڭ دەپ بېكىتىلىشى ، ئەگەر بازار باھاسى ئۆرلەش ياكى تۆۋەن-

لەش بولسا ، پۇلنىڭ قىممىتى چۇشۇش ياكى تۆۋەنلەش بولغاندا ئالتۇننى ئۆلچەم قىلىپ پۇلنى ئۆستۇرۇش ياكى چۇشۇرۇش قاتارلىقلارنىڭ شۇ دەۋردىلا بېكىتىلىشى هازىرقى بازار ئىگىلىكىدە ئۇلۇغ ئېلىشقا تېگىشلىك مۇهىم بىر مەزمۇن دەپ قاراشقا بولىدۇ .

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ۋەخپە خاتىرىسى ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يەنە بىر مۇهىم نۇقتا «خالا جاي» هەققىدىكى مەزمۇنلاردۇر . تاۋغاچ بۇغراخانىنىڭ مەدرىسىسىدىكى بۇ ئۇقۇغۇچىلارنىڭ خالا جايلىرىدىن باشقا ، يەنە شۇ ۋەخپە خاتىرىسىدە «ئىككى خالا جاي بىناسى سالدۇرغان خان» توغرىسىدا سۆزلەمەكتە ، شۇنداقلا بۇ ۋەخپە هېسابىغا قاراشلىق «بىر ئەرلەر مۇنچىسى» بىنا قىلدۇرۇلغانلىقى ، يەنە شۇ هۆكۈمدارنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شىپاخانىغا قاراشلىق يەنە بىر «ئاياللار مۇنچىسى» سالدۇرغانلىقى ، شۇنىڭ بىلەن ئىككى مۇنچا بارلىقى قاتارلىقلار يۇقىرىقى ۋەخپە خاتىرىسىدە خاتىرىلەنگەن . مانا بۇ XI ئەسىردە تۈركلەر دۇنياسىدا «خالا جاي» ۋە «مۇنچا» بەرپا قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك مەلۇماتلاردۇر . 1624 — 1678 - يىللىرى ئارىسىدا پارىژنىڭ شەهەر ئەتراپى رايونىدا ، هەر خىل دەرىجىدىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسىگە لايىق كۈتۈش ئۆيلىرى سېلىنغان ۋېرسال سارىيىنىڭ ئىچىدە «خالا جاي» بارلىقى خاتىرىلەنگەن . ئەگەر پارىژدىكى ئەڭ بۇرۇنقى «خالا جاي» مۇشۇ دېيىلگەندە ، بۇنىڭدىن 600 يىل بۇرۇنلا تۈركىي خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان شەهەرلەردە ئاللىقاچان «خالا جاي» ۋە «مۇنچا» لارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى شۇ دەۋر مەدەنىيىتىنىڭ بىر كۆزنەكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

تاۋغاچ بۇغراخان ئىبراهىم مەدرىسىسىدىكى ۋەخپە خاتىرىسىدە يەنە مۇنۇلار يېزىلغان : «ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ئۆلۈپ كەتسە ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر كىشىنى تەيىنلەشكە

توغرا كېلىدۇ . بۇ كىشى ئوقۇتۇش گۇرۇپپىسىنىڭ باش ئەزاسى فافىنىڭ پەتۋا چىقىرىشى ، بارلىق ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلارنىڭ ئورتاق كېڭىشىپ سايلىشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ . سايلانغان كىشى بارلىق كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە ، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۇلگىسى بولغان كىشى بولۇشى لازىم . ئەگەر ئوقۇتۇش گۇرۇپپىسىنىڭ باش ئەزاسى فافىغا بولمىغان ياكى تېپىلمىغان ئەھۋالدا ، ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى سەمەرقەنت ۋالىيسىنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىلىق يۇقىرىدا دېيىلگەن بويىچە سايلىنىدۇ . بۇ «باشلىق» نى ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇيرۇقى دەپ چۈشىنىش توغرا بولمىغاچقا ، ئۇنى ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇيرۇقى دەپ چۈشىنىش توغرا بولمايدۇ .»

شۇنىسى ئېنىقكى ، سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئىگىسى بولغان ھۆكۈمدارلار گەرچە بۇ ماۋزۇلۇشى قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئىقتىسادىي جەھەتتە كۈچ چىقىرىپ مال ـ مۈلۈك ئىئانە قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي باشلىقىنى تەيىنلەش ئىشىدا ھوقۇقسىز ئىدى ، ھەتتا «ھۆكۈمدارلارنىڭ ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ باشلىقىنى تەيىنلەشكە ئارىلىشىشى قانۇنسىز» دەپ ئېنىق بەلگىلەنمەكتە . مانا بۇنىڭدا سىياسىيونلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچ بىلەن سىياسىي كۈچنى بىرلەشتۇرۇپ ماۋزۇپقا بېسىم ئىشلىتىشىگە رۇخسەت قىلىنمىغانلىقى (يەنى ، سىياسىيونلارنىڭ مەدرىسە ـ مەكتەپلەرگە پۇل ئىئانە قىلىشقا بولىدىغانلىقى ، باشقۇرۇشقا ئارىلاشسا بولمايدىغانلىقى) ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان .

تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ مەدرىسىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ مەلۇماتلارنى ۋە تەھلىللەرنى بەرگەندىن كېيىن ، ئەمدى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە بەرگەن ئۇچۇرلارنى كۆرۈپ باقايلى .

مەلۇمكى تۈركىي خەلقلەر «يازماق» دېگەننى «بىتمەك» دېگەنگە ئوخشاش ، كىتابنىمۇ بىتىك دەيتتى(4) . بەزىلىرىنىڭ

«يېزىش» دېگەن سۆزنىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم(5) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ توغرىدا ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، «يېزىش» دېگەن سۆز بۇگۈنمۇ تىلىمىزدا كەڭ تارقالغانلىقىغا قاراپ ، بۇنىڭ ئوغۇز شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق پەرەز قىلالايمىز .

«دىۋان»دا ، كىتاب يېزىش ۋە ئوقۇشقا دائىر 40چە مىسالىنىڭ بارلىقى شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە كىتاب ئوقۇش ۋە يېزىش ئەنئەنىسى خېلىلا كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ ئەنئەنە چوقۇم ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تېگىن» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەپسانىۋى ھۆكۈمدارى ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئوغۇللىرى بىلەن خەت ئارقىلىق خەۋەرلىشىپ تۈرغانلىقىنى تىلغا ئېلىشى(6) بىزنى تۈركىي خەلقلەردە يېزىق قەدىمدىلا بار ئىدى ، دېگەن چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ . شۇنىڭدەك كۆكتۈرك ئابىدىلىرىدىكى يېزىق ، ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە تىلى قاتارلىقلارنىڭ مۇكەممەللىكى بۇ ھەقتە ئارتۇقچە سۆزلەش ھاجەتسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .

تۈركىي خەلقلەر كىتاب يېزىشنى «بىتىك بىتمەك» دېيىشەتتى ۋە كىتابنىڭ يېزىلغانلىقىنى بايان قىلماقچى بولسا «بىتىك بىتىلدى»(7) ياكى «بىتىك بىتىندى»(8) دېگەن سۆزلەرنى ئىشلىتەتتى . ئۇلار دەرەخنىڭ يوپۇرمىقىنىمۇ ، كىتابنىڭ ۋاراقىنىمۇ «ياپۇرغاق»(9) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆز ئەسىرىدە كىتاب تۇرۇش (تۇرتەكلىمەك) ھەققىدە كۆپتىن كۆپ توختالغانلىقىنى ھەممىمىز بىلىمىز . كىتابنى تومار* شەكلىگە كەلتۈرۈشنى بەزىلەر «بىتىك تۇرۇش»(10) ، بەزىلەر «بىتىك پۈرۈش»(11) دەيدىغانلىقىنى مەلۇم . لېكىن ئۇلارنىڭ

* تومار — تۇرۇلۇپ يۇمىلاق ھالغا كەلتۈرۈلگەن تېرە ياكى قەغەز ؛ تۇرمەل كىتاب — تەھرىردىن .

بارلىق كىتابلىرى تومار شەكلىدە ئىدى ، دېگىلى بولمايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۇنىڭ خېتى ، يېزىقى ئېنىق ئىدى» (12) دېگەن بىر جۈملە سۆزنىگە قاراپ شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خەتتاتلارنىڭمۇ بارلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ . بۇ پەرەزنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر ئەھۋال ، ئۇلار ھەل بېرىش ئىشىنى «چەكمەك چەكمەك» (چېكىت قويۇش)(13) دېيىشەتتى . «دىۋان»دا يېزىلغان «ئۇ ماڭا چېكىت چېكىشىپ بەردى» دېگەن جۈملىنىڭ ، «ئۇ ماڭا ئەسەرنى نەقىشلەشتە ۋە چېكىتلەشتە يارىدەم قىلدى»(14) دەپ ئىزاھلىنىشىغا قاراپ ، ھەل بەرگۈچىلەرنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر ، خەتتاتلار كىتاب يېزىۋاتقاندا خاتا كەتكەن جايلىرىنى ئۆچۈرۈشنى «بىتىك يوزماق» (15) دەيتتى .

كىتابچىلىق مۇنچىلىك تەرەققىي قىلغان بىر جەمئىيەتتە كۆچۈرۈش ئىشىنىڭمۇ بولۇشى تەبىئىي . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مىساللىرىدىن كىتاب كۆچۈرۈشنى بەزىلەر «بىتىك يولماق»(16) دېسە ، بەزىلەر «بىتىك كۆچۈرمەك»(17) دەيدىغانلىقى مەلۇم . بۇلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بىرىنىڭ كىتاب يازدۇرغانلىقى(18) ۋە كىتاب يېزىشتا يارەملەشكەنلىكى(19) ھەققىدە سۆزلىنىشى بىزنى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەردە ئوقۇش ۋە كىتاب يېزىش جەھەتتە يېتەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە قىلالايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر قەلەمنى كۆپرەك ئۇچ دەرىخىدىن ياسايتتى(20) . ئۇلار يەنە كالىنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۇۋۇتلەرنىمۇ ئىشلىتەتتى ۋە بۇنى خاس ئىسىم بىلەن «شۇتۇك»(21) دەيتتى . يەنە بىرى «دىۋان»دا «بىتىگۈ» سۆزىنىڭ «تۇرك دۇۋۇتى» دەپ ئىزاھلىنىشى(22) بىزنى شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەردە كىتاب يېزىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە

قىلالايدۇ . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۇۋەتلەرنىمۇ مەشھۇر بولغاندى .

تۈركىي خەلقلەر قۇتنىنى «خافىسى» دەيتتى(23) . بۇ قۇتەلارنىڭ ئاغزىغا ، قۇتىلارنى چېقىلىپ كېتىشتىن ساقلاش ئۈچۈن بىر ھالقا بېكىتىلەتتى ۋە بۇنى «بورى»(24) دېيىشەتتى . ئۇلارنىڭ خەت يازغاندا قەلەمدىن چىققان ئاۋازنىمۇ ئايرىم سۆز بىلەن ئاتاپ «شىر ـ شىر» دېگەنلىكىمۇ(25) ، يېزىقچىلىق ئىشلىرىغا قاتنىشىدىغان ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بىتىكلىك ئەر»(26) دېگەن سۆزنى «قەغەزى بار ئادەم» دەپ ئىزاھلىشىدىن تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە قەغەزنىمۇ «بىتىك» دەيدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ . ئۇلار تاختاي ۋە باشقا يۇزى تۈز نەرسىلەرنىڭ ئۈستىگە خەت يازاتتى ۋە بۇنداق لەۋھەلەرنى «يارتۇ» (تارشا)(27) دەيتتى . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىتابچىلىق ئىشلىرى ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز لازىمكى ، ئۇلار ھەم سۆزنىڭ بوغۇملىرىنى ، ھەم ھەرپلەرنى «ئۇزۇك» (بوغۇم)(28) دېيىشەتتى .

يۇقىرىدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جامائىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر توپ ئالىملارنىڭ بارلىقىنى ۋە ھەتتا بۇ بىر توپ كىشىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئاۋام سىنىپىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدا تۇرىدۇ ، دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى بايان قىلغانىدۇق . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئالىملارنى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئىلىم ۋە ھېكمەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «بىلىگ» سۆزىدىن ئېلىپ «بىلگە»(28) ۋە «بىلگىلىك ئەر»(30) دېيىشەتتى . ئەينى زاماندا ئىسلامىيەتنى تېخى قوبۇل قىلمىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئالىم ۋە ھۆكۈمالارنى «تەڭرىگەن» ، ئوغۇزلار بولسا «تەڭرى

(تېرەن) بىلگە» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق. يەنە ئۇغۇزلار بىلىملىك ۋە ئەخلاقلىق ئادەملەرنى «يۇگرۇك بىلگە»(31) دېيىشەتتى.

بۇ ئالىملار ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ ئىلمى خەلقنىڭ يولىنى يورۇتىدۇ. ئۇلارنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگىن ۋە ئۇلار ھەققىدە ھۆرمەت بىلەن سۆز قىل. مەيلى كۆپ بولسۇن، مەيلى ئاز بولسۇن، ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن. پايدىلىق ۋە زىيانلىق نەرسىلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ، توغرا ۋە ساپ يولدا ماڭغۇچىلار مۇشۇلاردۇر. مۇمكىن بولسا ئۇلارنىڭ ئىلىملىرىنى ئۆگەن ۋە بىلىملىرىنى بىلمەي قال، ئۇلارغا ياخشىلىق قىل ۋە يارەمدە بول. دىنىڭ تىرىكى ھەققەتەن مۇشۇلاردۇر. توغرا شەرىئەتنىڭ ئاساسى بۇلارنىڭ بىلىمىدۇر»(32).

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن ئالىملار تەبىقىسىنىڭ ئەينى زاماندا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئورنى ۋە رولىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي يېزىپ قالدۇرغان بىر شېئىردا بىر ئالىم كۆزدە تۇتۇلۇپ:

«كۈندە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن. مۇلايىملىق بىلەن ئۇنىڭغا خىزمەت قىل، ھاكاۋۇرلۇقنى نېرى قوي»(33) دېيىلگەنلىكى، بىزگە ئالىملار بىلەن ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى: «ئۇ ئىلىم ۋە ھېكمەت ئۆگەندى»(34)، «ئۇ ماڭا بىلىم، ئەدەپ، ھېكمەت ئۆگەتتى»(35)، «ئۇ ماڭا كىتاب ئوقۇتتى»(36)، «كىتاب ئوقۇلدى»(37) دېگەن مىساللار بىلەن كۆپ ئوقۇلغان كىتاب ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ(38) شۇ زاماندىكى ئوقۇتۇش ۋە ئوقۇش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

«قۇتادغۇبلىك»تىكى ، بولۇپمۇ ئاستىرونوملارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە دائىر سۆزلەر XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ قايسى تارماقلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە بىزنى چۈشەنچىگە ئىگە قىلالايدۇ . ئاستىرونومىيىنى ئۆگىنىشنى خالايدىغان ئادەمگە يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنداق دەيدۇ : «بۇنى ئۆگىنىشنى خالىساڭ ھەندەسەنى ئوقۇشۇڭ كېرەك . شۇنىڭدىن كېيىن ھېساب ئىشىكى ئېچىلىدۇ . كۆپەيتىش بىلەن بۆلۈشنى ئوقۇ ، بارلىق كەسىرلەرنى ياخشى ئوقۇ ، بۇ كامىل ئادەم ئۈچۈن مۇكەممەل بىر ئىمتىھاندۇر . بۇنى قىل — سەن ئىككى قاتلاش ۋە كېمەيتىشنى ياخشى ئۆگەن . بۇلارنى ئۆگەنگەندىن كېيىن يىلتىز چىقىرىشنى ئىگىلە . كېيىن قوشۇش ۋە ئايرىش ۋە يەر ئۆلچەشكە ئۆت . يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپتەك قولۇڭدا تۇت . يەنە خالىساڭ ئالگەبرانى ، قارشىلىقنى ئوقۇ ، يەنە ئۆكلىدىنىڭ ئىشىكىنى ئۇر . مەيلى دۇنيانىڭ ئىشى بولسۇن ، مەيلى ئاخىرەتنىڭ ئىشى بولسۇن ، ئالىم بۇلارنى ھېسابلاش ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىپ ئىگىلەيدۇ»(39) .

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ، ئۇ يۇقىرىدىكى سۆزدە ئاتاپ ئۆتكەن ئىلىم - پەن تۈرلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئالىملارنىڭ بارلىقىنى ، خالىغانلار بۇ بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . يەنە شۇ ئەسەردە ئەلچى بولغۇچى ، بارلىق تىلىلارنى بىلىشى ۋە بارلىق تىللارنى يازالىشى(40) ، كاتىپ ۋە خەزىنىچىلەرنىڭ ياخشى يازالايدىغان ۋە ھېسابنى بىلىدىغان ئادەملەردىن بۆلۈشى لازىملىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنلىكى(41) ، دۆلەت خىزمىتىنى قىلىۋاتقانلار ئۆز كەسپىگە مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنىڭ زۆرۈرلىرىنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ، بۇ ئەھۋال چوقۇم ئوقۇمۇشلۇقلار ، باشقا خىزمەتچىلەر ۋە تالىپلار ئۈچۈنمۇ ئوخشاش

بولسا كېرەك .

شۇ ئېنىقكى ، مەيلى ئالىم ، تېۋىپ ، مەيلى خەزىنىدار ، كاتىپ ، يازغۇچى ، ھەتتا سىياسىيونلار ، ھەتتا قازى ، ئىمام ، مۇپتى ، خاتىپ ۋە دىنىي خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى تاۋغاچ بۇغراخان ئىبراھىم سالدۇرغان مەدرىسىدە ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش مەدرىسىلەردە تەربىيىلىنىپ چىققانلىقىغا ھېچقانداق گۇمان يوقتۇر . ئەگەر بىز شۇ دەۋرنىڭ مەكتەپ ۋە ئوقۇتۇش ئىمكانىيەتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك ، «مەدرىسە» ماۋزۇسىدىن باشقا ، «قەلەم» ئارقىلىق پېتىشكەن ئالىملاردىن ئالاھىدە دەرس ئېلىپ تەربىيىلەنگەنلەرنىڭمۇ بارلىقىغا گۇمان يوقتۇر .

ئىزاھلار

(1) يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مەدرىسىنىڭ ۋەخپە خاتىرىسى ۋە بۇ ھەقتە-كى تەھلىل ھەققىدە ساففەت بىلھاننىڭ «900 يىللىق تۈرك ماۋزۇپى قۇرۇلۇشى ، بۇغراخان تاۋغاچ مەدرىسىسى ۋەخپە ھۆججەتلىرى» گە قارال-سۇن (ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى فاكۇلتېتى ژۇرنىلى 15 ـ جىلد 2 ـ سان ، ئەنقەرە ، 1982 ـ يىلى 117— 124 ـ بەت .

(2) مۇزگان جۇمبۇر : «دۆلەتشاھنىڭ نەزىرىدىكى ئۇلۇغبەگ» ، «ئۇ-لۇغبەگ ۋە ئېتراپىدىكىلەر» ، خەلقئارا مۇھاكىمە يىغىنى ئا .ق . مەركىزىي باشقارمىسى نەشرى ، ئەنقەرە ، 1996 ـ يىل ، 118 ـ بەت .

(3) بۇ تېمىدىكى كەڭ مەلۇمات ئۇچۇن ساففەت بىلھاننىڭ «تېببىي مەكتەپ خاراكتېرىدىكى مىڭ يىللىق تۈرك دوختۇرخانىسى ۋە بۇ ھەقتىكى ۋەسىقىلەر» ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى ماۋزۇپ فاكۇلتېتى ژۇرنىلى ، 15ـ جىلد 2 ـ سان ، 125— 130 ـ بەتلەر .

(4) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈرك-چە نەشرى 1 ـ توم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ،

499 ـ بەت .

(5) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 59 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 80 ـ بەت .

(6) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 413 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 540 ـ بەت .

(7) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 166 ـ بەت .

(8) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .

(9) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 69 ـ بەت .

(10) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 7 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 8 ـ بەت .

(11) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 131 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(12) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(13) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 21 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 28 ـ بەت .

(14) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(15) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(16) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 64 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 87 ـ بەت .

(17) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(18) يۇقـرىـقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

298 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 435 ـ بەت .

(19) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 116 ـ بەت .

(20) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت .

(21) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(22) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت .

(23) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 552 ـ بەت .

(24) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 220 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 303 ـ بەت .

(25) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 511 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 664 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 71 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 663 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(32) يـۇسـۇپ خـاس هـاجـىـپ : «قۇتادغۇبـلـىك» ، 2 ـ تۇم ،

314 ـ بەت .

(33) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .

(34) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 253 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 336 ـ بەت .

(35) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 261 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 346 ـ بەت .

(36) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 212 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 284 ـ بەت .

(37) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 197 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 265 ـ بەت .

(38) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 211 ـ بەت .

(39) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 216 ـ بەت .

(40) يۈقىرىقى ئەسەر ، 2 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .

(41) يۈقىرىقى ئەسەر ، 2 ـ تۇم ، 198 ـ بەت .

10 . تېبابەتچىلىك

تېبابەتچىلىك ساھەسىدە تۇركىي خەلقلەر قەدىمكى ۋە ئاساسىي بىلىم ھەم تەجرىبىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم . بۇنىڭغا ، ئۇلار جەڭگىۋار بىر قوۋم بولغاچقا ، ئۇرۇشلاردا يارىدار بولغانلارنى داۋالاش مەقسىتىدە خېلى بۇرۇنلا بۇ ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغانلىقى ، شۇنداقلا دىنىي ئېتىقادلىرى سەۋەب بولغان دېيىلەيمىز . مەلۇم بولۇشچە ، شامانىزمدا ، بەزى ئاغرىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا روھلار سەۋەب بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلارنىڭ شامانلىرى باشقا بىرمۇنچە ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش بىلەن بىللە تېۋىپلىكمۇ قىلاتتى .

XI ئەسىردىكى يازغۇچىلاردىن ئەل بىرۇنى ، بولۇپمۇ ئوغۇزلارنىڭ تېبابەتچىلىكى بىلەن دورىلىرىنىڭ مەشھۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى . ئۇنىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدە يازغانلىرىنى تەستىقلايدۇ . ئەل بىرۇنىنىڭ يېزىشچە ، تۇركمەنلەر (ئوغۇزلار)نىڭ ھەر خىل چۆپ ۋە نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسىغان «مۇمىيا» دېگەن دورىسى بەكمۇ داڭلىق ئىدى . بىر تۇركمەن كىشى خارەزمشاھقا مۇمىيا ئېلىپ كېلىدۇ ، لېكىن دورا بوتۇلكىسى خارەزمشاھنىڭ بۇركۈتچىلەر باشلىقىنىڭ قولىدا سۇنۇپ كېتىدۇ . بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن خارەزمشاھ بۇركۈتچىلەر باشلىقىغا پۈتىنى چېقىۋېتىش جازاسى بېرىدۇ . بۇ بۇيرۇق ئورۇندىلىدۇ . لېكىن ، كېيىن خارەزمشاھ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلىپ ، ئۇنىڭ پۈتىنى تۇركمەن مۇمىياسى بىلەن داۋالاشنى بۇيرۇيدۇ . پۈتۈنلەي سۇنۇپ كەتكەن پۈت مۇمىيا بىلەن تۇتىدۇ . بۇ ئادەم ساقىيىپ كېتىدۇ . بۇ ۋەقەنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى يازغان ئەل بىرۇنى

بىر يىلدىن كېيىن بۇركۈتچىلەر باشلىقىنى ئات ئۈستىدە ، بۇر-
كۈت تۈتۈپ ئولتۇرغان ھالدا كۆرگەنلىكىنى ، لېكىن ئۇ ئاتتىن
چۈشكەندە تەستە ماڭغانلىقىنى ۋە ھاسا تاياق تۈتۈۋالغانلىقىنى
ئېيتىدۇ(1) . «دىۋان»دىكى سۆزلەرگە قارىغاندا ، تۈركىي خەلق-
لەر سالامەت ، ساغلام دېگەن مەنىدە «ساغ»(2) دېگەن سۆزنى
ئىشلىتەتتى . بىرى ، باشقا بىرىدىن سالامەتلىكىڭ ياخشىمۇ ، جا-
يىدىمۇ ؟ دەپ سورىساقچى بولغاندا : «يېنىڭ ساغمۇ ؟» دەيتتى .
ساقسىز بولۇپ ، ئاغرىپ قالغان كىشىنى «سۈكەل»(3) دەيتتى .
مەھمۇد كاشغەرىي «سۈكەل» دېگەن سۆزنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلە-
كىنى يازىدۇ . لېكىن «دىۋان»دا ئاغرىق ، دېگەن مەنىدە يەنە
«ئىگلىك»(4) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇ ، كېسەل دېگەن
مەنىدىكى «ئىگ»(5) سۆزىدىن كەلگەن . مەھمۇد كاشغەرىي
«ئىگ» ۋە «ئىگلىك» دېگەن بۇ سۆزلەرنى قايسى تۈرك قەبىلىلە-
رى ئىشلىتىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . «دىۋان»دا
بىز ئۇچرايتقان «سۈكەل ئىگدىن ساۋرادى» (كېسەل ئاغرىقتىن
ساقايدى) دېگەن جۈملە(6) ، ئاغرىق دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا ئىگ
دېگەن سۆزنى قوللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . شۇنداق دېيىشكە
بولىدۇكى ، ئىگلىك دېگەن سۆز ئاغرىقچان ، دەردەمەن دېگەن
مەنىدە ، شۇنداقلا سۈكەل بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلەتتى .
شۇڭا بىرىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى «ئىگلىمەك»(7) دەيتتى .
ئاغرىقلارنىڭ كۆپ قىسمى دورا بىلەن ساقايتىلىدىغانلىقى
مەلۇم . «دورا» دېگەن مەنىدە ئومۇميۈزلۈك ھالدا «ئوت»(8)
ۋە «ئەم»(9) دېگەن سۆزلەر ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ، «ئەم»
دېگەن سۆز بەزىدە ئوخشاش مەنىلىك سۆز «سەم» بىلەن بىللە
ئىشلىتىلىپ «ئەم ـ سەم»(10) دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرىمىز .
بۇلاردىن باشقا يەنە «دىۋان»دا «دورا» دېگەن مەنىدىكى «ئەگىر»
دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «ئەگىر» —
دورا ، دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى ئايرىم يازمىغان بولسىمۇ ، «ئە-

گىرسەمەك»(11) دېگەن سۆزنى دورا ئىشلىتىشنى ھالاش ، دەپ ئىزاھلىشىغا قاراپ ، ئەگىر دېگەن سۆزمۇ دورا ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى ، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ* . قورساق ئاغرىقلىرىنى توختىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئوتنىڭ يىلتىزى «ئەگىر» دەپ ئاتىلاتتى . دېمەك ، بۇ سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنىپ ، دورا دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك .

ئاغرىقلارنى داۋالايدىغان تېۋىپ دېگەن مەنىدە «ئوتاچى»(12) ۋە «ئەمچى»(13) دېگەن سۆزلەر ئىشلىتىلەتتى . بۇ ئىسىملار دورا دېگەن مەنىدىكى ئوت ۋە ئەم سۆزلىرىدىن كەلگەن . مەھمۇد كاشغەرىي بەزىدە يەنە «ئاتاساغۇن»(14) دېگەن سۆزنىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىدۇ . لېكىن ئۇ ، بۇ ئىسىملار قايسى تۈركىي قەبىلىلەر تېۋىپلارغا قويغان ئىسىم ئىكەنلىكىنى ئېيتمايدۇ . شۇنداق بولسىمۇ بۈلارنى تۈركىي تىلدىكى ئورتاق ئىسىملار ، دەپ قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ . سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشىگە قاراپ ، ئوتاچى بىلەن ئەمچى دېگەن سۆزلەر ھەم دورا ھازىرلىغۇچى ، ھەم ئاغرىقنى داۋالىغۇچى كىشى ، دېگەن مەنىدە ، ئاتاساغۇن ، دېگەن سۆز بولسا پەقەت تېۋىپ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

تېۋىپنىڭ ئاغرىقنى داۋالىشى ۋە بۇ مەقسەتتە ئۇنىڭغا دورا بېرىشى دېگەن مەنىدە «ئوت» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان «ئوتاماق»(15) ، «ئەم» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان «ئەملەمەك»(16) ، بەزىدە «ئەم ـ سەم» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان «ئەملەمەك ـ سەملەمەك»(17) دېگەن سۆزلەر ئىشلىتىلەتتى . تۈركىي خەلقلەر يارىنى ئومۇمەن «باش» ۋە «بالىغ» دەيدىغانلىقىنى بىلىمىز . يارىنى داۋالاشنى شۇ سۆزلەرنى قوشۇپ «باش ئەملەمەك» ياكى «بالىغ ئەملەمەك»(18) دەيتتى . بىراق شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاساسلانغاندا «ئەگىرسەدى» دېگەن سۆز «ئېگىر يېگۈسى كەلدى ، ئېگىر بىلەن داۋالانغۇسى كەلدى» دەپ ئىزاھلانغان — تەھرىردىن .

كېرەككى ، ئۇلار يارىنى داۋالاشتا بەكمۇ قەدىمكى ئەنئەنە بويىچە قىزىق تۆمۇر بىلەن داغلاش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى . يارىنى داغ-لاشنى «باش تۇكنەمەك»(19) دەيتتى . ھازىرمۇ ئىشلىتىلىۋاتقاندەك ، بىرمۇنچە تەييارلانغان دورىلار «ياقى»* دەپىلەتتى . بۇ-نىڭدىن يارىنى ياقى بىلەن داۋالايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ ، بۇنداق دورىلار بىلەن داۋالاشنى «ياقى ياقماق»(20) دەپىشەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ياقى ياقماق ئىشىدا يارەملىشىش بولىدىغانلىقىغا دائىر سۆزىدىن(21) بۇ ئۇسۇلنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

تېۋىپلار ، ئاغرىقلارغا دورا بېرىشتىن باشقا يەنە قانداق ئۇ-سۇلدا داۋالايتتى ؟ بۇ توغرىدا «دىۋان»دىن بەزى مەلۇماتلارنى تاپالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىي نەشتەر ئورنىدا قان ئېلىشقا ئىشلى-تىلىدىغان «قاناغۇ»(22) ، قان ئالغۇچىلار قان ئېلىشتا ئىشلى-تىدىغان «سورغۇ»(23) دېگەن ئالاھىدە ئەسۋاب ، «بەلىك»(24) دېيىلىدىغان ۋە يارىنى تەكشۈرۈش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بەل-گۇچ ، ئاغرىققا دورا تېمىتىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان «ئارقا-چاق»(25) دېيىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋابلار ھەققىدىمۇ توختى-لىدۇ . بۇ ئەسۋابلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، تۇركىي خەلقلەرنىڭ تېۋىپلىرى XI ئەسىردە بەزى تاشقى كېسەللەر ئوپېراتسىيىسىنىمۇ قىلالايتتى . لېكىن ، بۇنىڭ ماھىيىتىنى تولۇق چۈشەنگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز .

بىزنىڭچە تېبابەتچىلىك مەسىلىسىدە ، رەسمىي تەنقىد قى-لىشقا تېگىشلىك بىر ئىش ، تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە قانداق ئاغرىقلارنى بىلىدىغانلىقى ۋە بۇلارنى قانداق ئۇسۇلدا داۋالايدىغا-نلىقىدىن ئىبارەت . «دىۋان»دا يېزىلغان ئاساسلىق كېسەللىكلەر تۆۋەندىكىچە :

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاساسلانغاندا بۇ سۆز «ياقى» ئەمەس «ياقىغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ — تەھرىردىن .

ئانۇمى : ماخاۋ كېسەللىكى(26) . بۇنى داۋالاش ئۇسۇلى ۋە قانداق دورا ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلمەيمىز . «دىۋان»دا «ماخاۋ كېسەللىكى» دېگەن مەنىدە يەنە «يامان ئىگ» (يامان كېسەل) (27) دەپلا ئۆتۈپ كەتكەن . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە كېسەللىكنىڭ ئىسمىنى دەپلا قويغان ، بۇ ھەقتە ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمىگەن .

ئىنەگۇ : كىندىك ئاستىدا بولىدۇ . سانجىققا ئوخشاش ئاغرىيدىغان بىر خىل ئىششىق(28) . بۇنى قانداق ئۇسۇلدا داۋالىغانلىقىنى بىلمەيمىز . پەقەت مەھمۇد كاشغەرىي «ياقى» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا ، «ئىششىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاراھەتلەرگە چاپلىنىدۇ»(29) دېگىنىگە قارىغاندا بۇ ئىششىق ئۇچۇن ياقى مەلھىمىنىمۇ ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم .

ئىسىتما : ئىسىتما ، قىزىش(30) . بۇنى داۋالاش ئۇسۇلىنى بىلمەيمىز . بۇ خىل كېسەللىك بىلەن ئاغرىغان كىشىنى «ئەر ئىسىتتى» (ئادەمنىڭ ئىسىتمىسى ئۆرلىدى) دېيىشەتتى .

سارىغلىق : سېرىق كېسەل . بۇ خىل ئاغرىققا دۇچار بولغان ئادەمنى «سارىغلىق ئەر»(31) دەيتتى . بۇنى داۋالاش ئۇسۇلىنى بىلمەيمىز .

تىرسەك : يېڭناسقۇ . كۆز قاپاقلىرىنىڭ چۆرىسىگە چىقىدىغان قاپارتقۇ(32) . ھازىرمۇ بۇ ئاغرىق خەلق ئىچىدە تىرسەك ياكى ئىت تىرسىكى دەپ ئاتىلىدۇ . داۋالاش ئۇسۇلىنى بىلمەيمىز .

ئۇزۇز : ئۇيۇز (قوتۇر)(33) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ باشقا كېسەللىكلەرگە نىسبەتەن بۇ قوتۇر كېسەللىكى ھەققىدە كۆپرەك توختالغىنىغا قارىغاندا ، ئۇ بۇ خىل يۇقۇملۇق ئاغرىققا دائىر ۋەقەلەرنى كۆپرەك كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن . بۇ ئاغرىقنىڭ ئادەم بەدىنىدە بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە كۆچۈپ تارقىلىشى «توقۇشماق»(34) ، باشقا بىرىگە يۇقۇشى «يۇقماق»(35) دېيىـ

لىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ ئاغرىقنى دۇچار بولغان ئادەمنى «قوتۇر-لۇق» دېگەن مەنىدە «زۇزلۇغ كىشى» ، ئۇنى داۋالاشنى «ئۇزۇز-لاماق»(36) دەپ ئاتايتتى . لېكىن ، بۇنى داۋالاش ئۇسۇلىنىمۇ بىلمەيمىز .

ئۇچۇغۇق : ئوچۇق ، زۇكام(37) . داۋالاش ئۇسۇلىنى بىلمەيمىز .

ئۇم : قورساق كۆپۈش ۋە ئاشقازان بۇزۇلۇش كېسەللىكى . بۇنداق ئاغرىق كىشىنى «ئەر ئۇم بولدى» دېيىشەتتى . بۇ گۆشنى كۆپ يېگەنلىكتىن قورسىقى ئاغرىدى ، ئاشقازىنى — مەيدىسى بۇزۇلدى ، دېگەنلىك بولاتتى(38) . مۇشۇ خىلدىكى قورساق ئاغ-رىقلىرىنى پەسەيتىش ئۈچۈن «ئەگىر» دەپ ئاتالىدىغان بىر خىل ئوتنىڭ يىلتىزى ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(39) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، كىشىلەرنى بە-ئارام قىلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق كېسەللىكلەرنىڭ بىرى ، ئىچى قېتىش ئىدى . بۇ كېسەللىك ھەزىم قىلىشنىڭ ياخشى بولماسلى-قىدىن كېلىپ چىقىدۇ . شۇنداقلا ئاچچىق ـ چۈچۈك نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن بولىدۇ(40) . بۇنداق ئەھۋالدا ئۈچەيلەرنى ھەرىكەت قىلدۇرۇپ ، ئىچىنى سۈرۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان دورا-لارنى سۈرگە مەنسىدە «ئۆتروم»(41) دەيتتى . «دىۋان»دىن بۇ سۈرگە دورىلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى «چۈرنى» ، ئاچچىق ـ چۈچۈك نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغانلارغا بېرى-لىدىغان دورىنىڭ ئىسمى «ئىپرۈك»(42) ئىكەنلىكىنى بىلەلەي-مىز . مەھمۇد كاشغەرىي «چۈرنى» ھەققىدە : «تۈركىي خەلقلەر-نىڭ تېۋىپلىرى ياسىغان سۈرگە»(43) دەپ يازىدۇ . ئىپرۈك ، قېتىق بىلەن سۈتنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ياسىلىدىغانلىقى مە-لۇم(44) .

كېسەللىكلەر قاتارىدا يەنە چېچەك كېسەللىكىنىڭ بارلىقى-نىمۇ كۆرىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كېسەللىكنىڭ نېمىدەپ

ئاتلىدىغانلىقىنى دېمەكچى بولسىمۇ ، «ئىشەۇن»(45) دەپ ئاتىدىلىدىغان ۋە شەربىتى چېچەك ئاغرىقىغا پايدا قىلىدىغان ، گۈلى قىزىل ئېچىلىدىغان بىر خىل ئوت ھەققىدە سۆزلەيدۇ . كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان دورىلار ئىچىدە سەپرا ۋە بەلغەمنى يوقىتىدىغان ، قوۋۇ، سۆزاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئوتنىڭ ئۈرۈقىنى ئۇچ شەھىرىنىڭ خەلقى «ئىلرۈك»(46) دەيتتى .

ئادەمنى بىئارام قىلىدىغان كېسەللىكلەردىن بىرى ، كۆزدە پەردە پەيدا بولۇپ قېلىش بولۇپ ، بۇنداق پەردىنى «ئەنۇچ»(47) ۋە ئۇنى داۋالاشنى «ئەنۇچلەش»(48) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆردىڭىز . قول ۋە پۇتلاردا پەيدا بولىدىغان سۆگەلنى بولسا «سۆگۈل» دەيتتى . سۆگەلگە دورا سۈركەپ داۋالاشنى «سۆگىنەمەك»(49) دەيتتى .

زەھەرلىنىشكە قارشى ئىشلىتىلىدىغان دورىلاردىن «دېۋان» دا بىرلا تۈرى ، «ئۈرۈمداي»(50) دەپ ئاتىلىدىغان تاشنىڭ ئىسمى ئۇچرايدۇ . «دېۋان»دىن كېسەللىكلەرگە بېرىلىدىغان بەزى دورىلارنىڭ كۆپرەك ئۇخلىتىش رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز(51) . مۇنداق دورىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاغرىق پەسەيتىش رولىنى ئوينىسا كېرەك . دورىنىڭ ھەرقانداق بىر ئاغرىقتا پايدا قىلىشى ۋە باب كېلىشىنى «تۆسۇقماق»(52) ياكى «تۆسۇلماق»(53) دەيتتى .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئومۇمەن ئۆز تېۋىپلىرى ياسىغان دورىلارنى ئىشلىتىش بىلەن بىللە بەزىدە چەت ئەلدىن كەلتۈرۈلگەن دورىلارنىمۇ ئىشلىتەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بالىلارنى سەمرىتىش ئۇچۇن ، بالىلارنىڭ ئاغزىغا قوشۇق بىلەن قۇيۇلىدىغان «خاسنى»(54) دېگەن بىر خىل دورا بىلەن قايسى خىل كېسەلگە بېرىلىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن «ئىۋرى»(55) ۋە «ئۈراغۇن»(56) دەپ ئاتىلىدىغان دورىلارنىڭ ھىندىس-

تاندىن كەلتۇرۇلىدىغانلىقىنى يازىدۇ . ئۇ ھىندىستاندىن كېلىدىغان ۋە بەزى دورىلارنى ياساشتا لازىم بولىدىغان ماتېرىياللار ئىچىدە ، ھازىرمۇ تىلىمىزدا «تەمىر ھىندى» دەپىلىدىغان ھىندىستان خورمىسىنىڭ بارلىقىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بۇنى «ئارۇبات»(57) دەيتتى .

كېيىنكىدىن قۇتۇلۇش ، ساقىيىش دېگەن مەنىدە «ساۋاماق» ۋە «ئوڭۇلماق» دېگەن سۆزلەر ئىشلىتىلەتتى . «سۆگۈل ساۋرا-دى»(58) ۋە «سۆگۈل ئوڭۇلدى»(59) دېگەن ئىبارىلەرنى قول-لىناتتى . ئاغرىقنىڭ ياخشى بولۇپ قالغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «ئونماق» («ئونۇلماق») دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ تىلىمىزدا ئىشلىتىلمەكتە . جاراھەتنىڭ ياخشى بولۇپ كېتىشىنى بولسا «پۈتۈرمەك» (پۈتمەك) ، دورىنىڭ ياردىنى ياخشىلىغانلىقىنى «ئوت باشىغ پۈتۈردى»(60) دەيتتى .

كېسەل بولۇشنىڭ سەۋەبلىرى ئىچىدە كۆز تېگىش ۋە شۇ-نىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە ئىشىنىش ئەھۋاللىرى بار ئىدى . «دىۋان»دىن بولۇپمۇ بالىلارنى كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن زەپەگە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسايدىغان «ئەگىت»(61) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دورىنى ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي يازغان داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىچىدە ئاغرىقنىڭ ئوقۇتۇلۇپ سۈپكۆچ قىلىنىدىغانلىقىغا دائىر سۆزلىرى تولىمۇ قىزىقارلىق(62) . جىن تەگدى ، دېگەنگە ئىشىنىدىغان تۈركىي خەلقلەر جىن تەككەن ئادەمنىڭ يۈزىگە سوغۇق سۇ سەپ-كەندىن كېيىن «قوۋۇچ ، قوۋۇچ» ، (ھەي جىن قاچ - قاچ) دەپ ئادىراسمان ۋە ھىندى دەرىخى ئۆد بىلەن ئىسرىقدايتتى(63) . ئوغۇزلار بولسا بۇ «قوۋۇچ» دېگەن سۆزنى قوۋۇز دەپ تەلەپپۇز قىلاتتى . بۇنىڭدىن ئىلىپ «يەل قوۋۇز بىتىگى» (جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان پۈتۈك - ئەپسۇن) دېگەن سۆزنى قوللىناتـ

تى . جىن تېگىشكە قارشى ئەپسۇن ئوقۇش ، سۇپكۆچ قىلىش ، تۇمار ئېسىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى(64) .

سەۋەبى ئېنىق بولمىغان بەزى ئەھۋاللار ئاستىدا ئاغرىقلار كۆپەيگەنلىكى ۋە تارقالغانلىقى مەلۇم . بۇنداق كېسەللىكلەر بەل-كىم يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بولسا كېرەك . بۇ خىل ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «تەگمە تۇرلۇگ ئىگ ئىگلەدى» ، يەنى «ھەر تۇرلۇك ئاغرىق بولدى ، تارقالدى» دېيىلەتتى(65) .

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ، مەھمۇد كاشغەرىي كېسەللىكلەر ۋە دورىلارنىڭ ئىسمى ، داۋالاش ئۇسۇللىرى ۋە تېۋىپلارنىڭ ئىش-لەتكەن ئەسۋابلىرىغا دائىر جەمئىي 60قا يېقىن ئىزاھ بەرگەنلە-كىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تېبا-بەتچىلىك بىلەن قانچىلىك كۆپ مەشغۇل بولغانلىقلىرىنى چۈشە-نىۋالالايمىز . يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ داڭلىق ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بۇغراخان ئىبراھىم 1065 - يىلى سەمەرقەنتتە سالدۇرغان شىپاخانىنىڭ ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ خا-تىرىسى XI ئەسىر تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدىكى تېبابەتچىلىك توغرىسىدا ئەتراپلىق مەلۇمات بىلەن تەمىنلىمەكتە .

بۇ ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ ۋەسقىلىرىدە يېزىلغان مەلۇماتلار-غا ئاساسلانغاندا ، بۇ شىپاخانىنىڭ مەخسۇس «ئىگىسىز ، يار-دەمگە موھتاج ، غېرىب - بىچارە ، يوقسۇل ۋە ئاجىز كېسەللەر» نىڭ داۋالىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن سېلىنغانلىقى ناھايىتى ئېنىق . بۇ شىپاخانىنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمىنى تەمىن-لەش ئۈچۈن ئىئانە قىلىنغان مال - مۈلۈكلەرنىڭ پۇلى ، شىپا-خانىنىڭ بارلىق چىقىمى ، كېسەللەرنىڭ ھەر خىل چىقىمى ، تېۋىپلارنىڭ مائاشى ، تېۋىپلار قوللانغان ھەر خىل دورىلارنىڭ مەسرابلىرى ، شىپاخانىدا خىزمەت قىلغانلارنىڭ ئىش ھەققى ، يەنى ئاشپەز ۋە باشقىلارنىڭ چىقىمى ، شىپاخانا ئاشخانىسىنىڭ

چىقىمى ، تازىلىق ، يورۇتۇش قاتارلىقلار ئۇچۇن چىقىم قىلىنىدىغانلىقى يېزىلغان . شىپاخانىنىڭ ئومۇمىي ۋەخپە پۇلىدىن ھەر يىللىق شىپاخانىنىڭ بارلىق چىقىملىرى ئۇچۇن خەجلىنىدىغان 15%ى ھەر يىلى تۇيۇقسىز بولىدىغان چىقىمغا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ، ئۇنىڭدىن باشقا پۇللارنىڭ تۆۋەندىكىدەك خەجلىنىدىغانلىقى يېزىلغان .

15%ى كېسەللەرنىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى ئۇچۇن ،

8%ى يېمەك ۋە شورپا ئۇچۇن ،

10%ى دوختۇرلارنىڭ مائاشى ئۇچۇن ،

2%ى قان بەرگەنلەر ئۇچۇن ،

5%ى قىشلىق ئىسسىنىش ۋە ئاشخانا ئۇچۇن ،

3%ى ئىمام ۋە مۇئەززىن ئۇچۇن ،

3%ى شىپاخانىدا ئۆلگەنلەرنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئۇچۇن ،

5%ى شىپاخانىنىڭ تازىلىقى ، كۆزەتچى ، مەسچىتنىڭ تازىلىقى ، ھەر خىل مۇھاكىمە يىغىن ئىشلىرى ، شىپاخانىنىڭ چىراغ قاتارلىق يورۇتۇش چىقىمى ئۇچۇن ،

3%ى تۇز ، پىياز ۋە تېتىتقۇلار ئۇچۇن ،

2%ى باشقا چىقىملار ئۇچۇن ، دەپ يېزىلغانلىقى ، شۇنداقلا ئېشىپ قالغان پۇلغا كۆپ قوللىنىلمىدىغان دورىلارنى سېتىۋېلىپ ، ئۇنى مەلھەم قىلىپ ساقلانسا بولىدىغانلىقى يېزىلغان . مانا بۇلار ئۆز دەۋرىدىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ شىپاخانا ۋە داۋالاش خىزمەتلىرىنى قانچىلىك ساغلام ، ئۇنۇملۇك قانات يايدۇرىدىغانلىقىغا پولاتتەك پاكىتتۇر .

خۇددى يۇقىرىدا سۆزلەنگەنگە ئوخشاش ، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە ئىنانە قىلىنغان مال - مۇلۇكلەر ، جەمئىيەتتە ئېھتىياجلىق بولغانلارغا ۋەخپە جەمئىيىتىنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېتىپ بارغانلىقى ، شۇڭا بۇ ۋەخپە جەمئىيەتلىرىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ھەمىسى ئاستىدا ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ(66) .

ئىزاھلار

(1) ئەل بىرۇنى : «كىتابۇل جەماھىرفى مەردىپەتىل جەۋاھىر» ، 205 ـ ، 206 ـ بەتلەر .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 210 ـ بەت .

(3) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 388 ـ بەت .

(4) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت .

(5) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(6) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 388 ـ بەت .

(7) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت .

(8) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(10) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 216 ـ بەت .

(11) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 397 ـ بەت .

(12) 8 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(13) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 53 ـ بەت .

(14) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 117 ـ بەت .

(15) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 252 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 345 ـ بەت .

(16) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 378 ـ بەت .

(17) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 298 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .

(18) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 322 ـ بەت .

(19) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(20) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 99 ـ بەت .

(21) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 99 ـ بەت .

(22) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 583 ـ بەت .

(23) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 425 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 555 ـ بەت .

(24) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(25) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 196 ـ بەت .

(26) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(27) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(28) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(29) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 13 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 15 ـ بەت .

(30) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .

(31) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 646 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 424 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 577 ـ بەت .

(33) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 99 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 310 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 133 ـ بەت .

(38) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(39) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 53 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 74 ـ بەت .

(40) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(43) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 566 ـ بەت .

(44) 42 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن .

(45) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 299 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(50) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 215 ـ بەت .

(51) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 116 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 160 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 566 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(57) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(58) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 250 ـ بەت .

(59) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 216 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 289 ـ بەت .

(60) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .

(61) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 71 ـ بەت .

(62) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 391 ـ بەت .

(63) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 169 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 223 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى ئىزاھاتقا قارالسۇن .

(65) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت .

(66) ساففەت بىلھان : «تېببىي مەكتەپ خاراكتېرىدىكى مىللىي تۇرمۇش دوختۇرخانىسى ۋە بۇ ھەقتىكى ۋەسىقىلەر» ، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى ماتاربېپ فاكۇلتېتى ژۇرنىلى ، 1982 ـ يىل 2 ـ سان .

11 . ئويۇن - تاماشىلار

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۈرمۇشىنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى تۈرمۇش ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھەرقايسى مەزگىلدە ھەر خىل شەكىللەردە ئويىنىغان ئويۇنلىرى بىلەن ئۇلار ئۈيۇشتۇرغان مۇسابىقە ۋە تاماشىلىرىنى بىلىپ چىقىش چوقۇم پايدىلىق بولىدۇ . باشقا ماۋزۇلارغا ئوخشاشلا بۇ يەردىمۇ بۇ ئىلمىي ماقالىمىزنىڭ ماۋزۇسىغا ئاساسەن پەقەتلا «دىۋان»نى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلەندۇق . شۇنىڭ-سىزكى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئويۇن - تاماشىلىرى بىز تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتمەكچى بولغان تۈرلەر بىلەن چەكلەنمەيتتى . شۇنداق بولسىمۇ بىزگە بۇ ھەقتە «دىۋان»دىن ئارتۇقچە مەلۇمات بېرەلەيدىغان باشقا مەنبەلەرگە ئىگە ئەمەسمىز .

A . بالىلار ئويۇنى

1 . مۇڭۇز - مۇڭۇز (مۇڭگۇز - مۇڭگۇز) : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېزىشىچە بۇ بىر خىل بالىلار ئويۇنى ئىدى . بالىلار ئېرىقنىڭ ياكى ئېقىن سۇنىڭ بويىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشىدۇ . پۇتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى ھۆل قۇم بىلەن تولدۇرۇپ ، ئاندىن قوللىرى بىلەن قۇمنى شاپىلاقلايدۇ . ئۇلاردىن بىرى (باشلىقى) : مۇڭۇز - مۇڭۇز ، دەيدۇ . باشقا بالىلار : نېمە مۇڭۇز ؟ دەپ سورايدۇ . باشلىق بالا مۇڭگۇزلۇك ھايۋانلارنىڭ ئىسمىنى بىر - بىرلەپ ئېيتىدۇ . بالىلار ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى تەكرارلايدۇ . باشلىق بالا گەپ ئارا تۆگە ، ئېشەككە ئوخشاش مۇڭگۇزسىز ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېيتىدۇ . بالىلاردىن بىرەرى بۇنداق مۇڭگۇزسىز ھايۋاننىڭ ئىسمىنى تەكرارلاپ قويسا ئويۇننى

بۇزغان بولىدۇ . بۇنداق خاتالىشىپ ئويۇنتى بۇزغۇچىنى جازالاپ سۇغا تاشلايدۇ(1) .

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، بۇ ئويۇندا دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ ، مۇڭگۈزسىز ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېيتماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ . بالىلاردىن بىرى ھودۇقۇپ كېتىپ ، باشلىق بالىنىڭ ئازدۇرۇشىنى بىلەلمەي ، مۇڭگۈزسىز ھايۋاننىڭ ئىسمىنى تەكرارلاپ سالسا ئويۇننى بۇزغان ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئويۇن ھازىر تۇركىيىدە بالىلار ئويناۋاتقان «ئۇچتى - ئۇچتى» دېگەندەك ئويۇنلار قاتارىدىكى بەزى ئويۇن تۇرلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . ھالبۇكى ، بۇ ئويۇنلار ئاشۇ بۇرۇنقى زامانىدىكى «مۇڭۇز - مۇڭۇز» ئويۇنىدىن كەلگەن .

2 . قاراغۇنى : بالىلار ئاخشىمى ئويناىدىغان بىر ئويۇننىڭ ئىسمى(2) . بۇ ئويۇن ھەققىدە ئەسەردە بۇنىڭدىن باشقا مەلۇمات بېرىلمىگەن .

3 . چىكىلى - مىكىلى (لىكگىرتاقتاق) : بىر خىل بالىلار ئويۇنىنىڭ ئېتى (تۇركچىدە گۈلەڭگۈچ دەپ ئېلىنغان)(3) . بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتىدىن قارىغاندا تاختاي پارچىسى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە شوينا بىلەن بىر يەرگە ئېسىلىدۇ ۋە بالىلار ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنىپ ئۇيان - بۇيان ئۇچىدۇ . بۇ ئىزاھاتىنمۇ مەلۇمكى ، بۇ ئويۇن ھازىرمۇ كەڭ تارقالغان گۈلەڭگۈچ ئويۇنىنىڭ ئۆزىدۇر . بۇنىڭدىن گۈلەڭگۈچمۇ بەك قەدىمكى ۋە مىللىي ئويۇن - تاماشىنىڭ بىر تۈرى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ . بۇ ئەھۋال دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ . تۆۋەندە يازماقچى بولغان مىسالدەك ، گۈلەڭگۈچ ئويۇنىنىڭ ھازىر ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بىر تۈرىنى — پۇتنى يەرگە تېز - تېز ئۇرۇش ئارقىلىق تەۋرىنىدىغان شەكلىنى ھازىر ئاياللارمۇ ئويناماقتا .

4 . ئاشۇق (ئوشۇق) ئويۇنى : ھازىرمۇ تۇركىيىدە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بالىلار ئويۇنى . ئوشۇق ئويۇنىمۇ مىللىي ئويۇنلىرىمىزدىن بىرى ئىكەنلىكى مەلۇم . يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، بۇ

ئويۇندا هايۋانلارنىڭ پاچاقلىرىنىڭ بېغىشىدىكى «ئوشۇق» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇستىخان ئىشلىتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئە-سىرىدىكى بەزى ئىزاھلار بۇ ئويۇننىڭ XI ئەسىردىمۇ بار ئىكەنلە-كىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . لېكىن ، بۇ ئىزاھلاردىن بۇ ئويۇننىڭ ئوينىلىش ئەھۋالى ۋە قائىدىلىرىنى ئېنىقلاشقا يارىغۇ-دەك مەلۇمات تاپالمايمىز . بىراق ، ئۇنىڭ ھازىرقى ئوينىلىش ئۇسۇلىدىن ئۇنچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالاي-مىز . «دىۋان»دىكى ئىزاھلاردىن قارىغاندا بۇ ئويۇندا ئىشلىتىلە-دىغان ئوشۇقلارنىڭ چېت ـ چۆرىلىرىنى تاشقا سۇركەپ سىلىق-لىسا كېرەك . «دىۋان»دا : «ئول مەنىڭ بىرلە ئاشۇق سۇر-تۇشتى»(4) (ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوشۇقنى سۇرتۇپ يۇزىنى سىلىق-لاشتۇرۇشتا مۇسابىقىلەشتى ۋە ياردەم قىلدى) دېگەن سۆزدىن ئويۇن ئويناشتىكى قورال بولغان ئوشۇقنىڭ تەييارلىنىشىمۇ بىر خىل ئويۇن ۋە مۇسابىقە ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ ، بۇ سۆزدىن XI ئەسىردە ئوشۇقنى «ئاشۇق» دەيدىغانلىقىنى بىلەلەي-مىز . بىز بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى خالايمىزكى ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ئىككى خىل ئاساس ئۇستىگە قۇرۇلغاندەك قىلىدۇ . بۇ ئاساسىنىڭ بە-رى ، مۇسابىقىلىشىش ، يەنە بىرى ، ياردەملىشىشتىن ئىبارەت . بۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھەم مۇسابىقىلىشىش ، ھەم ياردەملە-شىشكە دائىر ئىشلارنى پات ـ پاتلا ، كۆپرەك مىسالغا ئالغانلىقە-دىن چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن . بۇ ئىككى ئاساستىن بىرى بولغان مۇسابىقىلىشىش ، تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ تاكامۇللىشە-شى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ، ياردەملىشىش بولسا ئىجتىمائىي ھەمكارلىق ۋە ياردەمدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى كىشىنىڭ دىقە-قىتىنى تارتىدۇ . بۇ توغرىدا تەتقىقاتىمىزدا ئايرىم توختىلىمىز .

ئوشۇق ئويۇنىدا ، ئوشۇق يانچە چۈشسە ، يەنى سۇرتۇلۇپ سىلىقلانغان يان تەرىپىچە تۇرسا ياكى ئوڭدىسىغا چۈشۈپ چوڭقۇر

تەرىپى يۇقىرىغا قارىسا «چىك تۇرماق»(5) دېيىلەتتى . ئوشۇق-نىڭ يۇقىرىقىدەك تۇرۇشى ھازىرمۇ ئاناتولىيىدە چىك ئولتۇ-رۇش ، دېيىلىدۇ . ئويۇن ۋاقتىدا ئوشۇقنىڭ چوققۇر تەرىپى يەرگە ، يۇزى يۇقىرىغا قارىسا ، يەنى دۇم چۈشسە «بۆك» ياكى «چىك - بۆك»(6) دېيىلەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئوشۇق ئويۇنى ھەققىدە بەرگەن مەلۇ-ماتلىرى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت . بۇلارغا ئاساسلىنىپ شۇنى دېيىلەيمىزكى : ئوشۇقنى خالىغان ھالەتتە تۇرغۇزۇش ، يەنى خا-لىغان تەرەپنى ئۈستىگە قارىتىش ئويۇننىڭ ئاساسلىرى بولسا كېرەك .

5 . بۇزۇشمەك (بىيلىمەك) : مەھمۇد كاشغەرىي «ئوغلان بۇزۇشتى»(7) دېگەن جۈملىنى بالىلار ئويۇنىدا (سەكرەپ ئوي-ناشتا) مۇسابىقىلەشتى دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇ يەردە دېيىلگەن ئۇسسۇلنىڭ قانداق ئويۇن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدى-غان مەلۇماتلارنى «دىۋان»دىن تاپالمايمىز ، لېكىن «توي - تۆ-كۈن» دېگەن ماۋزۇدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، بۇ ئۇسسۇل-نىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىيچە ئۇسسۇلىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز . مەيلى بۇرۇن ، مەيلى ھازىر بولسۇن ، بۇ ئاياغ ئۇسسۇلى (ھالاي)دىن باشقا مىللىي ئۇسسۇل-نى ئۇچرىتالمايمىز . ئەگەر شۇنداقلىقىنى ئېتىراپ قىلساق ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بالىلىرىنىڭ ئويۇن - تاماشىلە-رى ئىچىدە ئاياغ ئۇسسۇلىنىڭمۇ بارلىقىنى ئېيتالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن چىقىدىغان خۇلاسە شۇكى ، XI ئەسىردە سەكرەپ ئويناش ، يەنى ئۇسسۇل ئويناش دېگەن مەنىدە «بۇزۇش-مەك» دېگەن پېئىل ئىشلىتىلەتتى . لېكىن ، بۇ سۆزنى بارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ئوخشاش ئىشلىتەتتىمۇ - يوق ؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب تاپالمايمىز .

6 . كۆچۈرمە ئويۇن(8) : «دىۋان»دا بۇ خۇسۇستا بېرىلگەن

ئىزاھقا قارىغاندا بۇ «ئون تۆت» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئويۇندۇر . يەرگە قورغان شەكىلدە تۆت سىزىق سىزىلىدۇ . ئۇ-نىڭغا ئون ئىشىك ئېچىلىپ يۈمىلاق تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئۇرۇق قىلىپ ئويناىدۇ . بۇ ئىزاھاتتىنمۇ بۇ ئويۇن-نىڭ ماھىيىتىنى ياخشى بىلىش مۇمكىن ئەمەس . بىراق ھازىر كەڭ تارقالغان ئويۇنلىرىمىزدىن «توققۇز تاش» ، «ئۇچ تاش» دېگەن ئويۇنلارنى ئاشۇ ئويۇننىڭ ئۆزگەرگەن بىر شەكلى دەپ پەرەز قىلغىلى بولىدۇ .

7 . ئۇتۇش - ئۇتۇش(9) : بۇ ئويۇن مۇنداق ئويناىدۇ ، بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ ئارىدىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «ئۇتۇش - ئۇتۇش»* دەيدۇ . ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ . يەنە «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت دەيدۇ ، ھالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋاملىشىدۇ» . «دېۋان»دا بۇ خىل بالىلار ئويۇنى ھەققىدىمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەلۇمات بېرىلمىگەن .

8 . تەپۈك (تەپكۈچ) : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تەپۈك» دې-گەن سۆزگە بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا ، بالىلار بىر خىل پۈت توپمۇ ئويناىتتى . «دېۋان»دا مۇنداق دېيىلگەن : «دۇگىلەك قو-غۇشۇنىنىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق»(10) . بۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىزاھاتنى بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، XI ئەسىردىلا تۇركىي خەلقلەر ئىچىدە پۈت بىلەن ئويناىدىغان ۋە بۈگۈنكى پۈتبولنىڭ ئىپتىدائى شەكىللىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدىغان بىر خىل ئويۇن ئويناىتتى** . ئويناش شەكلى ۋە قائىدىلىرىنى بىز ئېنىق

---

* «دېۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئۇتۇش» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

** ئاپتور بۇ يەردە «تەپۈك»نى خاتا ھالدا پۈتبول بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، بۇ خىل ئويۇن ھېلىھەممۇ ئۇيغۇر بالىلىرى ياقتۇرۇپ ئويناىدىغان ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلىدا «تەپكۈچ» دېيىلىدۇ . تەپكۈچنىڭ ياسىلىشىمۇ يېقىنقى يىللارغىچە 11 - ئەسىردىكىگە ئاساسەن ئوخشاش ئىدى ، يەنى دۇگىلەك مېتالنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈككە قوي ياكى ئۆچكە يۈڭى (بەزى جايلاردا ئاتنىڭ قۇيرۇقى) ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلاتتى — تەھرىردىن .

بىلەلمىگەن بۇ ئويۇننى بالىلار ئويناپدىغانلىقى ئوچۇق ئېيتىلغان. لىقىغا قاراپ ، مۇنداق ئويۇننى چوڭلار ئويىنىمسا كېرەك ، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ .

بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەردە ھەر خىل ئويۇنلار ئويىنىلىدىغان مەخسۇس يەرلەر بار ئىدى ۋە بۇ يەرلەر ئويۇن ئويناپدىغان ئورۇن ياكى ئويۇن ئويىنىلىدىغان جاي دېگەن مەنىدە «ئويناغۇيەر»(11) دەپ ئاتىلاتتى . شۇنىسى ئۇنى بۇگۈنكى تەنھەرىكەت زالى ۋە باشقا تەنتەربىيە مەيدانلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ ، مۇنداق مەخسۇس يەرنىڭ بولۇشى شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ھەر خىل ئويۇنلار بىلەن تەنتەربىيىگە ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە بۇ ھال ئادەمنى قىزىقتۇرىدۇ . بۇنداق ئەھۋالىنى ، يەنى ھەر خىل تاماشىلار ئىچىدە تەنتەربىيىگە ئائىت ئويۇنلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى تۇغۇندە تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز .

9 . ياڭاق ئويۇنى : بۇ ئويۇننىڭ بارلىقىنىمۇ «دىۋان»دىكى ئىككى ئىزاھاتتىن بىلەلەيمىز . بۇ قىسقىچە مەلۇماتلاردىن ئويۇنىڭ قانداق ئويىنىلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش زادىلا مۇمكىن بولمىدى . لېكىن ، ياڭاق ئويناش ئۇچۇن كولانغان مەخسۇس ئورەكنى «ئاتىچ»(12) دېگەنلىكىگە قارىغاندا ، ئومۇمەن بۇ ئويۇنىدا ياڭاقنى مەخسۇس كولانغان بىر چوڭقۇرغا چۈشۈرۈش ئاساس قىلىنسا كېرەك . بۇنداق ئويۇن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردە ھازىرمۇ ئويىنىلىدۇ ھەمدە بۇ ئويۇن ھازىرمۇ بالىلار كۆپ ئويناپدىغان بىلىيارت ئويۇنىنى ئەسلىتىدۇ . ئىككىنچى بىر ئىزاھاتتىن ، بۇ ياڭاق ئويۇنىمۇ مەخسۇس بىر يەردە ئويىنىلىدىغانلىقى ۋە بۇنداق مەخسۇس كولانغان ئورەك «ئاتىچلىق»(13) دېيىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

10 . قاياق (مۇز تېيىلىش) : قىشتا مۇز ۋە قار ئۇستىدە

تېيىلىش XI ئەسىردىكى ئويۇن ـ تاماشىلار ئىچىدىكى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ئويۇنلاردىن بىرى دەپ ئويلايمىز . شۇ- نىڭ بىلەن بىللە ، بۇ كەڭ تارقالغان قىشلىق ئويۇن ھەققىدە «دىۋان»دا پەقەت بىرلا يەردە ئىزاھ بېرىلگەنلىكى XI ئەسىردە تېيىلىشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىنى كۆرسىتەمدۇ ياكى ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئېتىبارى بىلەن بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مىسال- لارنى كەلتۈرۈشنىڭ ھاجىتى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتەمدۇ ؟ بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيىش تەس . «دىۋان»دا بۇ ئويۇن بالىلارغا خاس ئويۇن ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ ئىزاھ يوق . بىز مۇز ـ قار تېيىلىش ھازىر ئاناتولىيىدە ئومۇمەن چوڭلاردىن تارتىپ كىچىك بالىلارغىچە ئوينايدىغان ئويۇن ـ تاماشا ئىكەنلىكىنى بىلسەكمۇ ، يەنىلا ئۇنى بۇ يەردە بالىلار ئويۇنى قاتارىدىلا تىلغا ئالدۇق . تېيىلىش مۇسابىقىسىنى XI ئەسىردە «تايىشماق»(14) دەيتتى . يەنى : «ئول ئاتنىڭ بىرلەر تايىشدى — ئۇ ، ئۇنىڭ بىلەن تېيى- لىشتا مۇسابىقىلەشتى» دېيىلەتتى .

11 . توقماق : مەھمۇد كاشغەرىي چەۋگەن ئويۇنى مۇناسىۋە- تى بىلەن «چوماق ـ توقماق ئويۇنىدىمۇ شۇنداق» دېيىش ئارقى- لىق ، بۇ بىر خىل بالىلار ئويۇنىنىڭ XI ئەسىردىمۇ بارلىقىدىن بېشارەت بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ھەقتە تولۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ .

12 . قورچاق ئويۇنى : بالىلار ئويۇنى ھەققىدىكى سۆزىمىز- نىڭ ئاخىرىدا ، قىز بالىلار ھازىرمۇ كۆپ ئوينايدىغان ئويۇن ھەققىدە توختىلىمىز ، ئۇ بولسىمۇ قورچاق ئويۇنىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىي : «قىز بالىلار ئادەم قىياپىتىدە ياساپ ئوينايدىغان بۇ بۇۋاقلارنى قوزۇرچۇق»(15) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يازىدۇ .

B . مۇسابىقىلەر ۋە تەنتەربىيە ئويۇنلىرى

1 . ئات بەيگىسى : ئات تارىختىن بېرى تۈركىي مىللەتلەر-

نىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى مەلۇم . شۇنىڭدەك تەبىئىي ھالدا ھەر خىل ئاتلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن قەدىمكى دەۋرلەردىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقى مەلۇم بولماقتا . لېكىن ، مەيۇسلەنگەن ھالدا شۇنى ئېيتىمىزكى ، بۇ خىل تەنتەربىيە ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ئەسەرىنىڭ مەزمۇنىنى كۆزدە تۇتۇپ بولسا كىچىك ، بەكمۇ ئاز مەلۇمات بېرىدۇ .

بۇ ھەقتە «دىۋان»دىن تاپقان ئىزاھلارغا قارىغاندا ، بەيگە ئۇچۇن يېتىشتۇرۇلگەن ئاتلار «قوشاق» ، يەنى چېپىشقا تەييارلانغان ، بۇنداق ئۆگىتىش ، كۆندۈرۈش ئىشلىرى «يارانماق»(16) دېيىلەتتى . «ئات يارانىدى» دېگەن سۆز ، بەيگىگە چۈشىدىغان ئاتنىڭ تەييارلانغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . مۇسابىقە ئۇچۇن مەخسۇس ئېسىل نەسىللىك يۈگۈرۈك ئات يېتىشتۇرۇلىدىغانلىقىنىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . بەيگىلەردە كۆپرەك ئۇتۇپ چىققان ئاتلارنى «ئارقۇن»(17) دەيتتى . بۇ خىل نەسىللىك ئات «ياۋايى ئايغىر بىلەن ئۆڭي بايتىلىدىن تۇغۇلاتتى» . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا XI ئەسىردە ئات بەيگىسى دېگەن مەنىدە ھازىرقىدەك «ئات يارىشماق»(18) دېگەن ئىبارىدىن باشقا يەنە «ئات ئۇزۇشمەك»(19) دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . «يارىش» دېگەن سۆزنىڭ تۇركىيىدە بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، بۇنى ئوغۇزلار بىلەن تەلەپپۇز جەھەتتە ئۇلارغا يېقىن بولغان پەچەنەك ، قىپچاق ۋە سۇۋارلار ئىشلەتكەنلىكىنى ، «ئات ئۇزۇشمەك» دېگەن سۆزنى بولسا قاراخانىيلار دۆلىتى دائىرىسىدە ياشىغان تۇرك قەبىلىلىرى ئىشلەتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . «دىۋان»دا «مۇسابىقىلەشىش» دېگەن مەنىدە يەنە «ئۆچەشمەك»(20) دېگەن سۆزنى ئۇچرىتىمىز . لېكىن ، بۇنىڭ ئات مۇسابىقىلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان - ئىشلىتىلمەيدىغانلىقىغا دائىر بەرەر ئىزاھنى

ئۇچرىتالمايمىز .

مەلۇم بولۇشىچە : ئات بەيگىلىرىدە مۇسابىقە ئورنىغا بىر تانا تارتىلاتتى ۋە «تالاس»(21) ياكى «تاسال»(22) دەپىلىدىغان بۇ تانىغا تۇنجى قېتىم ئۆزىنى ئۇرغان ئات شۇبھىسىز بىرىنچى بولاتتى . مۇسابىقە جەريانىدا بىرى يەنە بىرىدىن ئۆتۈپ كېتىش ئەھۋالىنى «ئول ئانى يارىشتا قالتۇردى» (ئۇ ، ئۇنى مۇسابىقىدە ئارقىدا قالدۇردى ، ئۆتۈپ كەتتى) دەيتتى(23) . ئات بەيگىسىدە بىرمۇنچە مۇكاپاتلار بېرىلىدىغانلىقى تەبىئىي . مەھمۇد كاشغەرىي ئىككى ئادەم ئوتتۇرىغا توشقاننى تاشلاپ مۇسابىقىلەشكەنلىكىنى ھەققىدىمۇ يازىدۇ(24) . ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بەيگىلەردىن تاشقىرى شەخسىيلەرمۇ ئوتتۇرىغا بەزى نەرسىلەرنى قويۇپ ، مەلۇم مەقسەتتە مۇسابىقە قىلىدىغانلىقىنىمۇ «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . بۇلارمۇ ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئاتـ نىڭ قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «چارۋىچىلىق» دېگەن ماۋزۇدا يازغىنىمىزدەك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئات ھەققىدە : «قۇش ئۆز غايىسىگە قاناتلىرى بـ لەن ، ئىنسان ئۆز مۇرادىغا ئېتى بىلەن ئېرىشىدۇ» دېگەن مەنـ دىكى بىر ماقالنى مىسال كەلتۈرۈشى(25) ، «ئات تۇركنىڭ قانىتىدۇر»(26) دېگەن سۆزلىرى بۇ قاراشلىرىمىزنى ئىسپاتلايـ دۇ ، شۇنداقلا ئاتنىڭ XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار ھاياتىدا ئوينىـ غان رولىنى ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . تۈرك ئاتلىرىنىڭ ياخشى يېتىلدۈرۈلۈشى ۋە بەيگىگە تەييارلىنىشى ھەقـ قىدە مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىقىدەك باشقا مەلۇمات بەرمەيدۇ . بۇ تېمىدا ھەر خىل تارىخچىلار يازغان نۇرغۇنلىغان تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئىگىمىز . بۇ مەلۇماتلارنى پروفېسسور م .ئالتاي كۆيمەن سىستېمىلىق قىلىپ توپلاپ چىققاندى(27) .

2 . كۈرەش (چېلىش) : شۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىمىزكى ، مەھمۇد كاشغەرىي ، بۇ مۇھىم مىللىي تەنتەربىيىمىز ھەققىدە

بىزنىڭ كۆتكىنىمىزنىڭ ئەكسىچە ئىنتايىن ئاز مەلۇمات بېرىدۇ . ھەتتا كۆرەش ھەققىدە بىز ئۇچراتقان سۆزلەر ئات بەيگىلىرىگە ئائىت سۆزلەردىنمۇ ئاز . ئۇنىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن بىر نەچچىلا ئىزاھاتى بۇ تەنتەربىيە تۈرىنىڭ XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار ئاھالىلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئەھمىيىتىنى دېگەندەك چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ . بۇ ھەقتىكى سۆزلەردىن كۆرەشنىڭ بەزى مۇھىم قائىدىلىرى ھەققىدە بىلىمگە ئىگە بولۇش ئۈياقتا تۇرسۇن ، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان كۆرەش مۇسابىقىلىرىنىڭ تەرتىپى ، شەكلى ھەققىدىمۇ كىچىككىنە بىلىمگە ئىگە بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس .

«دىۋان»دا «كۆرەش» دېگەن سۆز بىرلا يەردە ئۇچرايدۇ . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن ماقالىنىڭ ئىزاھاتىدا دېگەنلىرى تارىخىي جەھەتتىن ئېيتقاندا قىزىقارلىق بولۇش بىلەن بىللە ، XI ئەسىردە خېلىلا كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم بولغان بىر چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «قىسراق» دېگەن سۆز توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ : «قىز بىلەن چېلىشما - قىسراق (تۇغمىغان بايتال) بىلەن چېپىشما» (قىز بىلەن چېلىشما ، چۈنكى قىزلار كۆچلۈك كېلىدۇ . سېنى يېقىتىپ قويىدۇ . تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما ، ئۇ ئاتتىن كۆچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ) ، بۇ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى (غەزنەۋىي) تېپىپ يېقىتىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن خاقانىيە لىكلەر ئارىسىدا سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال(28) .

بۇ ئىزاھاتا «چېلىشىش» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنىپلا قالماي ئات بەيگىلىرىدە تۇغمىغان بايتال باشقا ئاتلارغا نىسبەتەن بەك تېز چاپىدۇ ، دېگەن قاراش شۇ دەۋردە كەڭ تارقالغانلىقىمۇ كۆرسىتىپ بېرىلگەن .

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، «دىۋان»دا بىز ئۇچرانقان چەكلىك مەلۇمات بىزگە «چېلىشىش» شۇ دەۋردە بىر خىل تەنتەربىيە ۋە مۇسابىقە شەكلىنى ئالغانلىقىدىن باشقا نەرسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ . بۇ يېزىلغانلاردىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپ- تۇكى ، «چېلىشماق» دېگەن مەنىدە «چەلىشمەك»(29) دېگەن سۆز قوللىنىلىدىغانلىقى ، بۇ سۆز چېلىشتا پۈتلاش ، چاماق سېلىش ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان چەلىشمەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئېنىق . كۆرەشتە مۇسابىقىگە چۈشكەن ئىككى كىشىنىڭ بىرى يەنە بىرىنى تۆتۈپ ئوڭ ياكى سولغا قاتتىق پىرقىراتسا «سالماق» ، ئىككى كىشى بىر - بىرىنى پىرقىراتسا «سالماق»(30) ، مۇسابىقىلاشقۇچىلاردىن بىرى يەنە بىرىنى يىقىتىش ئۈچۈن چىرماق سالسا «باغداماق»(31) دېيىشەتتى . بۇ سۆزنىڭ بەزى رايونلىرىمىزدا ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، بۇ سۆزنى ئوغۇزلاردا شۇنداق دېيىلگەن بولۇشى مۇمكىن دېيەلەيمىز .

3 . چەۋگەن : مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتلارنىڭ كۆپلۈكى چەۋگەن XI ئەسىردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئوyۇنلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا «تۇلدى» دېگەن پېئىل ئۇستىدە توختالغاندا شۇنداق دېيىلىدۇ : «تۇلدى - ئۇردى ، ئادەم توپنى ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇردى . بۇ تۇركىي خەلقلەرگە خاس بىر ئويۇن بولۇپ ، ئويۇن قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئۆزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا ، توپنى ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئۇرىدۇ . كىم توپنى قاتتىق ئۇرالمىسا ، شۇ كىشى ئويۇنىنى باشلىغۇچى بولىدۇ»(32) .

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، مەھمۇد كاشغەرىي ، بۇ ئويۇن تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ئويۇننىڭ قانداق باشلىنىدىغانلىقىنىمۇ ئېنىق يازىدى-

دۇ . ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى سۆزلىرىدىن شۇنىمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇكى ، چەۋگەن ئويۇنى شۇ دەۋردە ئومۇمەن «توپىق»(33) (بەزىدە بۇ سۆز قىسقارتىلىپ ، ھازىرمۇ كۆپ ئىشلىتىلىۋاتقاندەك «توپ» دېيىلەتتى) بىلەن ئويناتتى . «دۋان»دا «توپىق» دېگەن سۆز «چەۋگەن بىلەن ئۇرۇلۇپ ئويىنايدىغان توپىق توپ» دەپ ئىزاھلانغانلىقىدىنمۇ بۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ(34) . بۇ توپنى ئۇرۇش ئۇچۇنمۇ «ئازرى» دەپ ئاتالغان ئاچا تاياق ۋە «چەۋگەن» دەپ ئاتىلىدىغان توقماق ئىشلىتىلەتتى . يۇقىرىقىدەك چۇشەندۇرۇشلەردىن مەلۇمكى ، بۇ ئويۇندا بىر توپنى ئۇرۇشتىلا بەلگىلەنگەن ئارىلىقتىن نېرىغا ئۆتكۈزۈۋېتىش تەلەپ قىلىناتتى ۋە توپنى ئەڭ يىراققا ئۇرغان كىشى ئويۇننى باشلاش ھوقۇقىغا ئىگە بولاتتى . بەلگىلىك ئارىلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۇچۇن ئات بەيگىلىرىدە بولغىنىدەك ئومۇمەن «تالاس»(35) ، بەزىدە «تاسال»(36) دەپ ئاتالغان ئارغامچا تارتىلاتتى ۋە توپنى بىرلا ئۇرۇپ بۇ ئارغامچىدىن ياكى بۇ ئارغامچا ئارقىلىق بەلگىلەنگەن بىر نىشاندىن ئۆتكۈزەلىگەن ئادەمگە مۇكاپات تەرىقىسىدە «تاڭۇق»(37) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېمەك رەخت بېرىلەتتى .

«تۇلدى» پېئىلى مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن مەلۇماتتا ، بۇ ئويۇننىڭ ئات بىلەن ياكى ئىككى گۇرۇپپا ئوتتۇرىسىدا ئويناتىلىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق نەرسە دېيىلمەيدۇ . بۇ جەھەتتىكى مەلۇماتنى «دۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئۇچرىتالمايمىز . لېكىن ، مەلۇم بولغان ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇگۈنكى پولو (POLO) ئويۇنىڭ ئەسلىسى بولغان چەۋگەن ئويۇنىمۇ ئاتلىق كىشى توقماق ياكى ئۇچى ئەگرى تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ ئوينايتتى . ئاتلىق ئوينالغان چەۋگەن ئويۇنىدا ئۇنتقان - ئوتتۇرغانلىقىنى ، مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە توپنى بەلگىلەنگەن نىشاندىن قانچە قېتىم ئۆتكۈزگەنلىكىگە قاراپ بەلگىلەيتتى ، يەنى توپنى بىر تۆشۈكتىن قايسى تەرەپ كۆپ ئۆتكۈزسە شۇ تەرەپ

ئۇتقان بولاتتى . مۇئەممەر ئەرئوغلۇنىڭ دېيىشىچە : «مەلۇم بول-غان مەنبەلەردە ، كېلىپ چىقىشى ئىرانغا باغلانغان «چەۋگەن» ئويۇنى ساسانىيلار زامانىدىن بىرى مەلۇم ئىدى»(38) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۇلدى» پېئىلى مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن مەلۇماتىدا بۇ بىر خىل تۇرك ئويۇنى ئىكەنلىكىدىن ئالاھىدە بېشارەت بەرگىنىگە قارىغاندا ، «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان چەۋگەن ئويۇنى بەلكىم ئادەتتە ئوينىلىۋاتقان چەۋگەن ئويۇنىدىن باشقىچە ، تۇركىي خەلقلەرگىلا خاس باشقا بىر خىل ئويۇن بولۇ-شى مۇمكىن . ئەمما بۇ قارىشىمىزنى جەزملەشتۇرەلىگۈدەك ماتې-رىيالغا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن ، چەۋگەنمۇ XI ئەسىردە تۇرك جەمئىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بىر خىل ئويۇن ئىكەن-لىكى ئېنىق . شۇمۇ ئېنىقكى ، ئاچا تاياق بىلەن ئورۇپ ئوينىلى-دىغان بۇ ئويۇندىمۇ ، چەۋگەن ئويۇنىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلىنىپ ئېيتقاندا نىشان ، تارتىلغان بىر تال ئارغامچا بىلەن بەلگىلىنەتتى . «دىۋان»دا «قاپىشدى» (تالاشتى) دېگەن پېئىلغا مىسال قىلىپ ئېلىنغان «ئول مەنىڭ بىرلە توپىق قاپىشدى» دېگەن جۈملىنىڭ ، «ئۇ مېنىڭ بىلەن چەۋگەن ئويۇن-دا توپىق تالاشتى»(39) دەپ ئىزاھلىنىشىغا قارىغاندا چەۋگەن ئويۇنىنىڭ ئاتسىزمۇ ئوينىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

بىز ئىزاھلاشقا تىرىشقان بۇ مەسىلىدە مەھمۇد كاشغەرىي يەنە چەۋگەن(40) ، چەۋگەن ئىگىشتە يارەملىشىش(41) ۋە بىرىنىڭ باشقا بىرىگە چەۋگەن ئەگدۈرۈشى(42) قاتارلىقلار ھەق-قىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىدۇ . بۇ خىل سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى XI ئەسىردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ مەنسۇپ تۇرمۇشىدا چەۋگەن ئويۇنمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . لېكىن ، بۇ ئويۇنلارنىڭ ئوينىلىش ئۇسۇلى ھەققىدە «دىۋان»دىن تولۇق مەلۇمات تاپقىلى بولمايدۇ .

ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، چەۋگەن ئويۇنى

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. غانلىقى ئىسپات تەلەپ قىلمايدۇ. ھەتتا شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، چەۋگەن ئويۇنى ئويىنالغاندا كۆرگۈچىلەر ئات بەيگىلىرىدىكىگە ئوخشاش بەسلىشىش، دو تىكىش ئىشلىرىمۇ بولاتتى. يازغۇچىمىز بۇ ھەقتە «ئۆملەشۈ» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرىپ: «ئۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئىشتان تىكىپ چەۋگەن ئويىنىدى» دەپ يازىدۇ(43). بۇمۇ، بۇ ئويۇنىڭ كەلگە تارقالغانلىقىنى، بۇ ئويۇن تاماشىبىنلار بەسلەشكۈدەك، دو چىققۇدەك كەلگە كۆلەملىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. توپ بىلەن ئويىنىلىدىغان باشقا ئويۇنلار: مەھمۇد كاشغەرىنىڭ توپقا مۇناسىۋەتلىك باشقا چۈشەندۈرۈشلىرىمۇ ئويىنالغان ئويۇنلارنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات بېرەلمەيدۇ. لېكىن، بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشلەر توپ ۋە ھەر خىل توپ ئويۇنلىرى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەردە خېلى كەڭ تارقالغانلىقى ھەققىدە پىكىر بايان قىلىشىمىز ئۈچۈن ئاساس بولالايدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي «يۇۋماق» (يۇمىلاتماق) دېگەن سۆزنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىگە كۆرسەتكەن «ئادەم تۇپ يۇمىلاتتى»(44)، «ئۇلار بىر - بىرىگە توپ يۇمىلىتىشتى»(45)، «ئۇ توپ يۇمىلاتقۇزدى، دۇگىلەتتۇردى»(46)، «ئۇنىڭ توپ يۇمىلاتقۇسى كەلدى»(47)، دېگەندەك مىساللىرى ئومۇمەن يۇمىلىتىپ ئويناىدىغان بىر خىل توپ ئويۇنىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ مىساللاردىن توپنىڭ كەلگە تارقالغانلىقىنى بەلىش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن توپ بىلەن ئويىنىلىدىغان ئويۇنلارنىڭ شەكلى ۋە ئۇسۇللىرى ھەققىدە بىرەر مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن ئەمەس. بىز «بالىلار ئويۇنى» دېگەن ماۋزۇدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن توپۇق ئويۇنىغا ئوخشاش بىر خىل ئويۇننى چوڭلارمۇ ئويىنىغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە «دىۋان»غا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئېنىق بىر نەرسە دېيىش

مۇمكىن ئەمەس .

توپ بىلەن ئوينىلىدىغان ئويۇنلار ھەققىدە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بۇگۈنكى ۋاسكېتبولنىڭ ئوينىلىش ئۇسۇلىنى ئەسلىتىدىغان سۈزلەرنىڭ بارلىقى بىزنى ھەيران قالدۇرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ئىلىشتى»(48) دېگەن پېئىل مۇناسىۋەتتى بىلەن شۇنداق دەيدۇ : «ئۇ مېنىڭ بىلەن توپ ئويناشتى ، ئۇ مېنىڭ بىلەن توپ ئېسىشتا بەسلەشتى — قايسىمىز ياخشى ئاسالايمىز دەپ بەسلەشتى» . بۇ سۈزگە ئاساسەن ، توپ ئېسىپ ئوينىلىدىغان ئويۇن بولمىسمۇ ، لېكىن توپنى سېۋەت ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىگە سېلىپ بىر يەرگە ئېسىشتا مۇسابىقىلەشكەن ، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ . لېكىن ، بۇ خىل مۇسابىقىنىڭ شەكلىمۇ بىز ئۇچۇن نامەلۇم بولۇپ تۇرماقتا .

5 . ئوق ئېتىش ۋە يا قۇرۇش مۇسابىقىلىرى : ئوقيا تۈركىي خەلقلەردە بىر خىل تەنھەرىكەت قورالى بولۇشتىن كۆپرەك ھەربىي قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئايرىم كۆرسىتىشنى لايىق كۆرمىمىز . ئوقنىڭ ياسىلىشى ۋە ھەر خىل ئوق شەكىللىرى ھەققىدىمۇ «ئات جابدۇقلىرى ۋە قوراللار» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم ، كەڭ تۇردە مەلۇمات بېرىمىز . بۇ يەردە پەقەت ئوق ئېتىش ئارقىلىق بولىدىغان مۇسابىقىلەر ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتىمىز .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوق بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇسابىقىلىرىنى ئۇرۇشقا ھازىرلىق كۆرۈشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى دېيىشكە بولىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، ئوق ئېتىش مۇسابىقىلىرىدە مەلۇم ئارىلىقتا تۇرۇپ ، ئوقنى ھەر خىل نىشانلارغا تەگكۈزۈش ئاساس قىلىناتتى . XI ئەسىرىدىمۇ شۇنداق ئىكەنلىكى چوقۇم ھەمدە بۇنىڭدىن باشقا شەكىللەردىمۇ مۇسابىقىلەر بولاتتى . XI ئەسىردە ئوق ئېتىش مۇسابىقىلىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئاتماق» دېگەن سۆز كەلگەنلا يەردە ئوق ئېتىشتىن سۆز ئاچقانلىقى بىلەن ئىسپاتلاپ

بېرەلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر ئوق ئېتىشتا مۇسابىقىلىشىشنى «ئوقتاشماق»(49) ياكى «ئوق ئاتىشماق»(50) دەيتتى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېرىلگەن ئىزاھاتىن بەزى ئادەملەر باشقىلار بىلەن بەسلىشىش ئۈچۈن ئوق ئېتىشنى بىر خىل ئادەت قىلىۋالغانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ(51) . دېمەك بۇنىڭدىن بۇ مۇسابىقىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ .

تۈركلەر ئوقنى دەل جايىغا تەگكۈزۈپ ئاتقۇچىلارنى مەرگەن دېگەن مەنىدە «ئاتىم ئەر»(52) دېيىشەتتى ۋە مۇنداق ئادەملەرنى باشقىلاردىن ئۈستۈن كۆرۈشەتتى . بۇ ، ئوقنى ياخشى ئاتقۇچىلارغا كۆرسىتىلگەن ئالاھىدە ھۆرمەت ئىدى . مۇنداق ئادەملەرنى بەزىدە ئاددىيلا قىلىپ «ئاتىم»(53) دەپ ئاتىشاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئوق ياسايدىغانلارنىمۇ ، مۇسابىقىلەردە ئوق ئاتقۇچىلارنىمۇ ئۇ-رۇشتا ئوق بىلەن ئۇرۇشقۇچىلارغا ئوخشاشلا ، ھازىر دەپ يۈرگەنىمىزدەك «ئوقچى» دەپ ئاتىشاتتى . تۈركىي خەلقلەردە بۇ دەۋر-لەردە ئوق ئېتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئادەتلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىيالايمىز . مەسىلەن ئۇ-لاردا : «قارىن ئاتماق»(54) دېيىلىدىغان بىر خىل ئادەت بار ئىدى . بۇنىڭدا «سويۇلغان مالنىڭ قېرىنى نىشان قىلىنىپ ئۇ-نىڭغا ئوق ئېتىلاتتى . تەگكۈزەلمىگەن كىشى گۆشتىن بىر پارچە ئالاتتى» . ئۇنىڭدىن باشقا ئات بەيگىسىدە ۋە چەۋگەن ئويۇنىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئوق ئېتىش مۇسابىقىلىرىدىمۇ ئالاھىدە نەرسىلەرنى مۇكاپات سۈپىتىدە تىكىشەتتى . «دىۋان»دا «قىزلا-شۇ» دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ : «ئۇ مېنىڭ بىلەن قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى . يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن دېدەك قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى . كىم نىشانغا تەگكۈزەلىسە قىزنى شۇ ئالىدۇ»(55) . يەنە بىر يەردە مۇكاپات ئورنىدا ئات تىكىشىپ ئوق ئېتىشقانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(56) . مۇسا-

بىقىلەردە بەزىدە ناھايىتى قىممەتلىك نەرسىلەرنى مۇكاپات سۈپە-
تىدە تىكىدىغانلىقى ، مۇسابىقىلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە مەقسىتى
ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات بېرەلەيدۇ . بۇنداق مۇكاپاتلاردىن بۇ
خىل مۇسابىقىلەرگە يۇقىرى باھا بېرىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ
XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا تۇتقان ئورنىنىڭ قانچە-
لىك ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز . لېكىن ، بۇ يەردە
شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، بۇنداق مۇكاپاتلارنىڭ
ئىلھاملاندۇرۇش ۋە غەلىبە قىلىش ئىرادىسىنى كۈچەيتىش رولى
بولۇش بىلەن بىللە ، ئۇ بىر خىل قىمار شەكلىنىمۇ ئالغانىدى .
بۇ ھەقتە «قىمار» دېگەن ماۋزۇدا تەپسىلىي توختىلىمىز .

تۈركىي خەلقلەر ئوق ئېتىشتا ئىشلىتىدىغان نىشان تاختىلە-
رىنى «ئاماچ»(57) دەپىشەتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ ئىنسانىنىڭ
نىشانى ، غايىسى دېگەن مەنىدە كۆپ قوللىنىلىدۇ . ئوق ئېتىشتا
ئوق ، بۇ ئاماچ — نىشانغا تەگمەي ، قاڭقىپ كەتسە ياكى باشقا
يەرگە تەگسە «ئوق ئاماچقا قىرچادى» (ئوق نىشانغا تەگمىدى)
دەپىلەتتى .

ئوق ئېتىش مۇسابىقىلىرى بىلەن تەڭ كۈچ سىناش شەكلىدە
يا قۇرۇش مۇسابىقىلىرىمۇ بولىدىغانلىقىنى «دىۋان»دىن كۆرە-
لەيمىز . «ياي» دېگەن سۆزى (تۈركچىدە «يا» ، «ياي» دېيىلىدۇ
— ت) XI ئەسىردە ، ھازىرقىدىن سەل پەرقلىق تەلەپپۇز قىلە-
تتى «يا» دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۇ مېنىڭ بىلەن
يا قۇرۇشتى» دېگەن جۈملىنى «يا قۇرۇشتا قايسىمىز كۈچلۈك
دەپ بەسلەشتى»(58) دەپ ئىزاھلىشىدىن بۇ خىل مۇسابىقىلەر
بىر خىل تەنھەرىكەت شەكلى بولۇپ ، كۈچ تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى
ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز .

6 . زىيانپەتلەر ، ئىچىملىكلەر : تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە
خاس بەزى ئىچىملىكلىرى بولغانلىقى ۋە ھەر خىل سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن ئىچىملىك ئىچىدىغانلىقلىرى مەلۇم . بىز ئۇلارنىڭ XI

ئەسىرده قانداق ئىچىملىكلەرنى ئىچىدىغانلىقىنى «يېمەك ـ ئىچ-مەكلەر» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىكىمىز ئۇچۇن ، بۇ يەردە كۆڭۈل ئېچىش ۋە زىياپەتلەر ئۇستىدىلا توختىلىمىز .

تۇركىي خەلقلەرنىڭ XI ئەسىردىكى ئاساسلىق ئىچىملىكلەرى شۇبھىسىزكى ، قىمىز بىلەن ئوغۇزلارنىڭ «سۆچىك» ، «خاقانىيلارنىڭ «چاقىر» دەپ ئاتالىدىغان شارابلىرى ئىدى . ئەينى زاماندا تۇركىي خەلقلەردە بۇ خىل ئىچىملىكلەرنى ئىچىدىغان مەخسۇس يەرلەرنىڭ بارلىقى ۋە ھازىرقى مەيخانىلارغا ئوخشايدىغان بۇ يەرلەر «كەپىت» (ھاراق دۇكىنى)(59) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . دېمەك ئۇلار ئىچىملىكنى مۇشۇنداق جايلارغا كېلىپ ئىچىشەتتى . ئىچىملىك ئىچىش پەقەت كەپتەلەردىلا بولۇپ قالماستىن ، بەزىدە كەچقۇرۇنلىرى ئۆيلىرىگە تۇيۇقسىز چاقىرىلمىغان مېھمانلار كېلىپ قالغاندىمۇ ئىچىملىك زىياپەتلىرىنى بېرىشەتتى . مۇنداق زىياپەتلەرنى «كەستەم» دەيدىغانلىقى مەلۇم(60) . مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەتلەرمۇ بەزىدە ئىچىملىك ئىچىشكە سەۋەب بولۇپ قالاتتى .

تۇركىي خەلقلەر ھازىرمۇ كىچىك شەھەر ۋە يېزىلىرىمىزدا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىۋاتقان — تۇغقانلارنى يوقلاش ـ زىيارەت قىلىش ئىشلىرىغا XI ئەسىردىمۇ تولۇق ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى بىلىنمەكتە . شۇبھىسىزكى ، بۇ خىل زىيارەتلەر كۆپىنچە كېچىلەردە بولاتتى . ئۇزۇن قىش كېچىلىرى ئۇلار ۋاقتىنى خۇشال ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بىر يەرگە توپلىشىپ كۆڭۈللۈك كېچىلەرنى ئۆتكۈزۈشەتتى . دوست ۋە تۇغقانلار ئارىسىدا نۆۋەتلىشىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان قاتار مەشرەپ «سۇغدىچ» دېيىلەتتى(61) . بۇ خىل مەشرەپلەردە مېھمانلارغا بېرىلىدىغان ھەر خىل يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئارىسىدا ئىچىملىكنىڭمۇ بارلىقى چوقۇم . سۇغدىچ دېيىلىدىغان مەشرەپلەر ساخاۋىلەردىمۇ بولغانلىقى ئېنىقلانماقتا .

دوست ۋە تۇغقانلار ئارا ئۆتكۈزۈلىدىغان كېچىلىك مەشرەپ-

لەر ھەققىدە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قونۇپ قالىدىغان مېھمانلار ئۈچۈن ئاجرىتىل-غان مەخسۇس ئۆيلىرى بار ئىدى . بۇنداق مېھمانلىق ئۆيلەرنى بەزى تۈركىي قەبىلىلەر «قونۇقلىق ئۆي» (مېھمانلىق ئۆي)(62) دېسە ، بەزىلىرى «كەلىشلىك ـ بارىشلىق ئۆي»(63) دەپ-شەتتى . بۇنداق زىيارەت بەزىلىرىدىن تاشقىرى ، ئايالالارمۇ ئۆز-ئارا ئالاھىدە كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشلارنى قىلىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قىزلار قوبزاشدى» قىزلار (بەس-لىشىپ) قوبۇز چېلىشتى(64) دېگەن سۆزنى ، دېمەكچىلەر ئۆزئارا قوبۇز چېلىشتى ياكى قوبۇز چېلىشتا بەسلەشتى ، دەپ چۈشەندۇر-گەنلىكى ، بەزى بەزىلەرنى دېمەكچىلەر قوبۇز چېلىپ ، ناخشا ئېيە-تىپ قىزىتىپ بەرگەنلىكىگە دەلىل بولالايدۇ . بۇلاردىن باشقا مۇنداق ئولتۇرۇشلاردا كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىلىرىدىن بىرى چو-قۇم تېپىشماق تېپىش بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۇ ماڭا سۆز تاپقۇزدى»(65) دېگەن جۈملىنى ، ئۇ ماڭا تېپىشماق تاپقۇز-دى ، دەپ ئىزاھلىشىدىن ، ئويۇن ـ تاماشىلار ئىچىدە تېپىشماق تېپىش ئويۇنىمۇ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . «دەدە قۇرقۇت داستانلىرى»دا ئوچۇق يېزىلغىنىدەك ، زىيادەت ۋە كۆڭۈل ئې-چىشلاردا بەگلەر تەرىپىدىن بېرىلىدىغان مەشرەپلەر ئاساسىي ئو-رۇندا تۇراتتى . بۇ مەشرەپلەر ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن بېرىلەت-تى . بولۇپمۇ ، غەلىبە قازانغاندا غەلىبىنى تەبرىكلەش ، توي ـ تۆكۈن ، پەرزەنت يۈزى كۆرۈش ، تۇرمىدىن قۇتۇلۇشقا ئوخشاش خۇشاللىقلارنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بەزمىلەردە ئىنتايىن كۆپ ئىچىملىك ئىچىلىدىغانلىقى چوقۇم . بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن كەستەم زىيادەتلىرىدىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك ، بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىش ۋە زىيادەتلەر مېھمان كېلىش مۇناسىۋىتى بىلەنمۇ ئۆتكۈزۈلەتتى . يەنە بىرى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «شەڭ-بۇي — قاتار مەشرەپ»(66) دېگەن سۆزنى ، باشقا بىر زىيادەت-

تىن كېيىن ، كېچىلەپ باردىغان ئىچىملىك زىياپىتى ، دەپ ئىزاھلىشىغا قارىغاندا ، ئۇلار ئېھتىمال ئىچىملىكسىز زىياپەتلەر-دىن كېيىن ، ئىچىش ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئەتەي كېچىدە مېھمانغا باراتتى .

مەيلى مەيخانىلاردا ، مەيلىۋ ھەر خىل زىياپەت ۋە باشقا بەزمە-لەردە بولسۇن ، ئىچىملىكنى كۆپ ئىچىپ مەست بولۇپ قالمىد-غانلارمۇ بولاتتى . شۇنداقلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەس-رۈك مەست»(67) «مەستنىڭ جۆيلۈشى» ياكى «قالايمىقان سۆزلىشى»(68) ۋە «مەستنىڭ ھوشىغا كېلىشى ، مەستلىكى يېشىلدى»(69) دېگەن سۆزلەرنى كۆپ ئىشلەتتىشىدىنمۇ بىل-گىلى بولىدۇ .

بىز بۇ يەردە ، XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار خەلقىدە ئويۇن - تاماشىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تارقالغانلىقىغا دائىر يەنە بىر ئىشنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىش ئۈچۈن ماتېرىيال توپلاش ، يەنى ھەر خىل تۈرك ئەللىرى ۋە قەبىلىلىرىنىڭ ياشىغان جايلىرىنى كېزىپ ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن قائىدىلىرىنى ، تىل ، فولكلورىنى ئۆ-گىنىش مەقسىتىدە قىلغان ساياھەتلىرىنىڭ بىرىدە ، ياغما مەملە-كىتىدە كۈكۈت (كۈنكۈت - كۈنكەت ؟) شەھىرىگىمۇ باردىۋ . بۇ شەھەردىكى خەلقنىڭ «ئۇچ قېتىم ئىچەيلى» دېيىشىنىڭ ئورنى-غا «ئوتتۇز ئىچەيلى» دېگەنلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۈچ قېتىم ئىچكەنلىكىنى يازىدۇ(70) .

7 . كېچىلىك ئولتۇرۇش ۋە بەزمىلەر : مەھمۇد كاشغەرى-نىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كېچىلىك ئولتۇرۇشلارمۇ بولاتتى . بۇنداق كېچىلىك ئولتۇرۇش-لارنى «سۇچرۇك» دېيىشەتتى(71) . لېكىن ، ئۇ بۇ خىل كېچە-لىك ئولتۇرۇشلاردا قانداق ئويۇن ۋە تاماشىلار بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . ئۇ بۇ سۆزنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلىكى-

تى ئېيتىدۇ . بۇنىڭدىن قارىغاندا ياكى باشقا تۈركىي خەلقلەردە بۇ خىل كېچىلىك ئولتۇرۇشلار يوق ئىدى ، ياكى بۇنى باشقىلار باشقىچە ئاتايتتى .

بايرام ۋە بايرامغا ئوخشاش تاماشىلار ھەققىدىمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بەزى مەلۇماتلار بار . ئەمما بۇ توغرىدىمۇ تولۇق مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى بولمايدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ، ھازىر تۈركىي خەلقلەر كەڭ تارقالغان «بايرام» دېگەن سۆز XI ئەسىردىمۇ بار ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي «بەزرەم» دېگەن سۆز ھەققىدە شۇنداق چۈشەنچە بېرىدۇ : «بەزرەم — بەيرەم ـ بايرام ، كىشىلەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق ، ئويۇن تاماشا ، نۇر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ ‹بەزرەم يەر — كۆڭۈل ئاچىدىغان يەر › دېيىلىدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن . چۈنكى مەن بۇ سۆزنى پارسلاردىن ئاڭلىدىم . ئوغۇزلار ھېيت كۈنىنى ‹بەيرەم › دەيدۇ . بۇ : ‹شاد ـ خۇراملىق ، ئويۇن ـ تاماشا كۈنى › دېگەنلىك بولىدۇ . ئوغۇزلار ‹ز › ھەرپىنى ‹يى ـ يا ›غا ئالماشتۇرغان . يۇقىرىدىكىگە ئاساسلانغاندا بۇ ئايرىم بىر سۆز بولىدۇ »(72) . «دىۋان»دا يەنە بۇ سۆزنىڭ ئوغۇزچىسى «بەيـرەم» شەكلى مۇناسىۋەتتى بىلەن شۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ . «بەيـرەم ـ بايرام ئوغۇزچە ، مەن بۇ سۆزنى كىشىلەرنىڭ شاد ـ خۇراملىق مەنىسىدىكى ‹بەزرەم › سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن . بايرام — خۇشاللىق كۈنىدۇر . ئىسلامـيەتتىن بۇرۇن مۇنداق بايرام كۈنى بولمىغان ، شۇڭا بۇ ئىسىمنىمۇ يوق ئىدى . ئەگەر بولغان بولسا، تۈركىلەرنىڭ ھەممىسى ئۈنى بىلگەن بولاتتى . ئۇلار ئۆز تىلى بويىچە «ز» ھەرپىنى «يى ـ يا »غا ئالماشتۇرغان »(73) .

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى ئىككى چۈشەندۈرۈشىدە بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدىغان

جايلار بار . بىرىنچى چۈشەندۈرۈشتە «بەيرەم» سۆزىنىڭ كىشى-لەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق ، ئويۇن ـ تاماشا مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى تەرىپلەپ كېلىپ ، ئوغۇزلار ھېيت (بايرام) كۈنى «بەيرەم» دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ . ئىككىنچى چۈشەندۈرۈشتە بولسا بۇ سۆزنى تۈركلەرنىڭ ھەممىسى بىلمەيدىغانلىقىنى سۆز-لەيدۇ . بىزنىڭچە ئىسلامىيەتتە نۇر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن بايراملىق يەرلەردە تەبرىكلىنىدىغان ھېچقانداق بايرام يوق . مەيلى روزى ھېيت ، مەيلى قۇربان ھېيتتا بولسۇن ، مۇنداق بىر ئىش بولۇپ باققان ئەمەس . شۇڭا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى : «بەزرەم» سۆزى — تۈركىي خەلقلەردە «خەلق ئارا-سىدىكى شاد ـ خۇراملىق ۋە ئويۇن ـ تاماشا» مەنىسىنى بىلدۈرى-دىغان بۇ سۆز ئوغۇزلار ۋە شېۋە تەرەپتىن ئۇلارغا تەۋە بولغانلاردا «بەيرەم» شەكلىدە ئېيتىلاتتى . ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن شاد ـ خۇراملىق ۋە ئويۇن ـ تاماشا مەنىسىدىكى «بەزرەم — بەيرەم» سۆزى دىنىي بايرامىلارنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ قالغان . مەھ-مۇد كاشغەرىي ئىككىنچى چۈشەندۈرۈشىدە شۇنداق دېمەكچى بولغان .

مەھمۇد كاشغەرىي ئويۇن ـ تاماشا ھەققىدە «ئىرغاتتى» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاش ئۈچۈن مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن بىر شېئىر «بايرام» دېگەن سۆزنىڭ تۈرك تىلىدا خېلى بۇرۇنلا ئويۇن ـ تاماشا دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىپ كەلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ شېئىرنىڭ ئەسلىسى مۇنداق :

«يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ ،
يېغاچ يەمىش ئېرغاتۇ .
قۇلان ، كېيىك ئوۋلاتۇ ،
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم .»

بۇ شېئىردا سەيلە ـ تاماشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلە-

دۆ : «يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتـ
تۇرۇپ ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ ، كۈن بويى بايرام قىلىپ
كۆڭۈل ئاچايلى»(74) .

بۇنىڭدىنمۇ شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى ، «بايرام» دېگەن سۆز
ئومۇمەن ئويۇن ـ تاماشا ۋە شاد ـ خۇراملىق مەنىسىدە قوللىنىلـ
غان . لېكىن ، ئۇلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئىشەنگەن دىنلـ
رىدىمۇ شۇ دىنلارغا خاس بايراملارنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇماسلىقـ
مىز كېرەك . «بايرام» دېگەن سۆز ئۇلارنىڭ دەسلەپكى دىنلىرـ
دىكى بايرامنى ئىپادە قىلاتتى ۋە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن
كېيىن بۇ سۆز ئىسلام دىنىنىڭ بايراملىرىنى ئىپادىلەش مەقسـ
تىدە قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن .

ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، يۇقىرىقى سۆزـ
لەردىن بىلگىلى بولىدۇكى ، ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشتىن بۇـ
رۇن بارلىق تۈركىي خەلقلەردە ۋە XI ئەسىردە تېخى ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلمىغان تۈركىي ئەللەردە كېچە ـ كۈندۈز داۋام
قىلىدىغان شاد ـ خۇراملىق ۋە ئويۇن ـ تاماشا بەزمىلىرى قۇرۇـ
لاتتى ۋە بۇلار بايرام دەپ ئاتىلاتتى . بايرام بولىدىغان يەرنىڭ
گۈل ـ چېچەكلەردىن باشقا نۇر ـ يورۇقلار بىلەن بېزىلىشى ،
ئويۇن ـ تاماشىنىڭ كېچىلەردىمۇ داۋام قىلىدىغانلىقىنى كۆرسـ
تىدۇ . ئومۇمەن بايراملىق يەرنىڭ گۈل ـ چېچەك ۋە نۇرلار
بىلەن بېزىلىدىغانلىقىغا قاراپ «بايرام» دېگەن بۇ سۆز «بايرام»
دېگەن مەنىدىن كۆپرەك ، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۇيۇشتۇرۇـ
لىدىغان ۋە كېچىلەردىمۇ داۋام قىلىدىغان ئويۇن ـ تاماشا ، دېگەن
مەنىنى بىلدۇرسە كېرەك دەپ ئويلايمىز . ئۇلار گۈل ـ چېچەك
ۋە نۇرلار بىلەن بېزەلگەن يەرلەرنى بايرام يېرى دەپ ئاتىشاتتى .
بۇگۈنكى كۈندىمۇ بۇنداق يەرلەر يەنە شۇ سۆز بىلەن ئاتىلىدىغانلىـ
قى مەدەنىيەتتىكى ئىزچىللىقنىڭ مىسالى بولۇشى مۇمكىن . لې
كىن ، ئىسلام دىنىنىڭ بايراملىرىدىن ئىلگىرىكى بۇ بايرام تاما-

شىلىرى قانداق سەۋەبلەر بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلاتتى؟ مانا بۇنىڭغا «دىۋان»دىن جاۋاب تېپىش مۇمكىن ئەمەس.

ھەر خىل ئويۇن ۋە تاماشىلار بولىدىغان بۇ خىل بەزمىلەردە دارۋازلىق ئويۇنلىرىمۇ چوڭ رول ئوينىغانلىقى چوقۇم. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەر يېپلادى» دېگەن بىر جۈملىنى: «ئادەم ئارغامچا ئۈستىدە ئويناندى — دارۋازلىق قىلدى»(75) دەپ ئىزاھلىشى، XI ئەسىردە تۈركىلەرنىڭ ئويۇن - تاماشا بەزمىلىرى ئارىسىدا دارۋازلىقنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كۆڭلىمىز يېرىم بولغان ھالدا شۇنى دەيمىزكى، «دىۋان»دا بۇ ھەقتە ئارتۇقچە مەلۇمات بېرىلمىگەن.

بايرامغا ئوخشاش جامائەت ئىچىدىكى ئويۇن - تاماشىلار ھەققىدە سۆزلىگەندە، بەزى ئەھۋاللاردا پۈتۈن بىر شەھەر خەلقىنىڭ ئورتاق بىر ئىش بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ، ۋاقىتنى خۇشال ئۆتكۈزگەنلىكىنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىي «كۆگ» دېگەن سۆزنى شۇنداق ئىزاھلايدۇ: «كۆگ، ھەر يىلى بىر شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۈرىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە. بۇ يىل بۇ كۆگ كەلدى — بۇ يىل بۇ قىزىقچىلىق چىقتى. بۇ يىلنىڭ كۈلكىلىك ھادىسىسى بۇ»(76). مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئاجايىپ ئىزاھاتىنى تازا ياخشى چۈشىنەلمىدۇق. قارىغاندا بەزى كۈلكىلىك ھادىسىلەر ئۇزۇنغىچە خەلقنىڭ ئېسىدىن چىقماپىدىغان ۋە ئۇنى ئەسلىگەنسېرى كۈلۈپ، كۆڭلى كۆتۈرۈلىدىغان بولسا كېرەك.

تۈرلۈك ئويۇنلار ئىچىدە، ھازىر تۈركىيىدىكى مەشھۇر ئويۇنلاردىن بىرى بولغان چەلىك - چوماق ئويۇنىنىڭمۇ بارلىقى مەلۇم. «دىۋان»دا، توپنى ئاچا تاياق بىلەن ئۇرۇپ كىم ئەڭ يىراققا يەتكۈزەلىسە، ئويۇننى باشلاش ھوقۇقى شۇنىڭغا بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ (ئويۇننى باشلاش ئىشى) «چەلىك - چوماق ئويۇنىنىڭ ئۇرۇلۇشىمۇ مۇشۇنداق بولىدۇ» دېيىد-

لىشى ، بۇ ئويۇن XI ئەسىردىمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئويۇننىڭ بۇگۈنكى كۈندىمۇ بارلىقى مەدەنىيەتتىكى ئىزچىللىققا مىسال بولالايدۇ(77) .

يەنە نۇرغۇن ئويۇنلار ئارىسىدا بايان قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئويۇن ، توغرىسى ، كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنى «ئىلەڭگۈچ» ئويۇنىدۇر . شۇنى چۈشىنىش مۇمكىنكى XI ئەسىردە «ئىلەڭگۈچ» پەقەت بالىلارنىڭلا ئويۇنى بولۇپ قالماستىن ، بەلكى قىزلارنىڭ ، دېھقانلارنىڭ دائىم ئويناىدىغان ئويۇنلىرىدىن ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىككى مىسالدا دېھقانلارنى تىلغا ئېلىشى دېھقانلارنىڭ بۇ ئويۇنغا ئامراقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر خىل ئويۇن «يالگۇ»دۇر (78) . «يالگۇ ، ئىلانگۈچ — گۈلەڭگۈچ ، قىزلار ئويناىدىغان بىر خىل ئويۇننىڭ نامى . ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بىر دەرەخكە ياكى لىمغا باغلىنىدۇ . ئوتتۇرىسىغا بىر قىز ئولتۇرىدۇ . پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بەزەن ئۆرلەپ ، بەزەن پەسلەيدۇ» . ئۇ يەنە «قىز يالگۇلادى»(79) دېگەن جۈملىنى «قىز گۈلەڭگۈچ ئۇچتى» ، «گۈلەڭگۈچ ئويىنىدى» دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇلاردىن قارىغاندا ئاساسلىق ئويۇنلاردىن بىرى بولغان قوبۇز چېلىش ۋە ناخشا ئېيتىشتىن باشقا ، گۈلەڭگۈچتە ئۇچۇپ ئويناشمۇ خوتۇن - قىزلارنىڭ ئاساسلىق ئويۇنلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك .

8 . قىمار : «دىۋان»دا يېزىلغانلارغا قارىغاندا ، قىمارمۇ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا خېلى كۆپ تارقالغان ئويۇنلارنىڭ بىرى ئىدى . بۇ يەردە قىمارنى ئويۇن - تاماشا قاتارىدا كۆرسىتىشىمىزدىكى سەۋەب ، ئەينى زامانداقىمارنىڭ بەزى شەكىللىرى بەزى ئويۇن ۋە مۇسابىقىلەردە ئوينالغانلىقىدىن بولدى . يۇقىرىدا چەۋگەن ئويۇنى ، ئات بەيگىسى ۋە ئوق ئېتىشىش مۇسابىقىلىرىدە دېھقانلارنى ، ئاتلارنى ، توشقانلارنى ، ھەتتا كىيىم -

كېچەكلەرنى تىكىدىغانلىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . كۆرۈنۈشتە بۇ خىل مۇكاپاتلار مۇسابىقىلەردە رىقابەتنى ۋە غەلىبە قىلىش ھەۋىسىنى قوزغاش ئۈچۈن بېرىلگەنىدەك قىلسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ بىر خىل قىمار ئىكەنلىكى ئېنىق .

بۇنداق مۇسابىقىلەردىن تاشقىرى ، توغرىدىن توغرىغا پۇل بىلەن قىمار ئويناىدىغان ئىشلارمۇ بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي «ئول مەنىڭ بىرلە يارماق ئۇتۇشتى» دېگەن جۈملىنى «ئۇ مېنىڭ بىلەن يارماق ئۇتۇشتى ، قىمار ئويناىدى» دەپ ئىزاھلايدۇ(80) . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا بىرىنىڭ ئويۇندا پۇل ئۇتتۇرۇپ قويغانلىقىنىڭ سۆزلىنىشى(81) ۋە ئات(82) ، ھەتتا ئالتۇن(83) تىكىشىپ ئويناىغانلىقى قىمارنىڭ بارلىقىنى ، قىماردا نېمىلەرنى تىكىپ ئويناىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ كېلىپ : «لېكىن قىماردا دو تىكىش مەنىسىدە ئۇچ ھەرپلىك پېئىللاردىن ئىسىم ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ بىلەن ساۋۇت تىكىشىپ ئويناىدى . كىم ئۇتسا ساۋۇتنى شۇ ئالىدۇ» دېيىش ئارقىلىق قىمارنىڭ ماھىيىتىنى ئەينەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ(84) . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، بۇ ئىزاھاتنىمۇ ساۋۇت تىكىپ قىمار ئويناىغانلىقى ئېيتىلغان . قىمار شۇنچىلىك كەڭ تارقالغانكى ، ئىككى ئادەم ئوتتۇرىغا كەپتەرنى تىكىپمۇ قىمار ئويناىتتى(85) . بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بىر يەردە بىر ئادەمنىڭ بەگ بىلەن ئۆيىنى تىكىپ قىمار ئويناىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنلىكى ، قىمارنىڭ ئادەمنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئاخىرقى مىسالدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، XI ئەسىردە قىمارنى يالغۇز ئاددىي پۇقرالارلا ئەمەس ، بەگلەرمۇ ئويناىتتى ، ھەتتا بىر بەگ ئاددىي پۇقرا بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىنى تىكىپ قىمار ئويناىغان ئاجايىپ ئىشلارمۇ بولغانىدى . مەيلى ئاخىرقى مىسال بولسۇن ، مەيلى قىماردا ۋە شەخسىيلەر ئارىسى-

دىكى مۇسابىقىلەردە تىكىلگەن نەرسىلەرنىڭ قىممەت ئىكەنلىكى بولسۇن ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە قىمارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىغا ئىسپات بولالايدۇ ، دەپ ئويلايمىز . بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ مەۋجۇتلۇقى شۇ ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ ئاددىي بىر جەمئىيەت ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ . چوڭ ۋە مۇرەككەپ جەمئىيەتتە ھەر خىل ئىشلار سادىر بولىدۇ(86) .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ف .سۇمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر» ، 441 ـ بەت .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 243 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 334 ـ بەت .

(3) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(4) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(5) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت .

(6) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(7) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 123 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 60 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 82 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 386 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 151 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 205 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 188 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 267 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 653 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 83 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 112 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 11 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 248 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(21) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 350 ـ بەت .

(22) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 191 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 273 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 45 ـ بەت .

(26) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(27) ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى سالچۇقىيلارنىڭ ھەرـبىي تەشكىلاتى» ، «تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى» ، 1970 ـ يىل 8 ـ ، 9 ـ سان ، 3 ـ ، 5 ـ بەت .

(28) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 619 ـ بەت .

(29) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .

(30) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 149 ـ بەت .

(31) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 377 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 22 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 30 ـ بەت .

(33) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت .

(35) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 474 ـ بەت .

(36) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 510 ـ بەت .

(37) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 499 ـ بەت .

(38) مۇئاممەر ئەرئوغلى : «چەۋگەن ئويۇنىنىڭ تارىخى ۋە ئوينىلىش ئۇسۇلى» ، 388 ـ بەت .

(39) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 116 ـ بەت .

(40) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 522 ـ بەت .

(41) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 252 ـ بەت .

(42) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 223 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 298 ـ بەت .

(43) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 320 ـ بەت .

(44) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 82 ـ بەت .

(45) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 74 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 99 ـ بەت .

(46) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 96 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 131 ـ بەت .

(47) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 418 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى ئەسەر ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 190 ـ بەت . بۇ سۆزنى ب .ئاتالاي «ئېلىشدى» شەكلىدە ئالغان . بىزنىڭچە «ئىلمەك» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ ، «ئىلىشدى» دەپ ئېلىشنى دۇ-رۇس كۆردۇق ۋە مۇشۇ بويىچە ئالدۇق .

(49) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 231 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 345 ـ بەت .

(50) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 180 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 308 ـ بەت .

(51) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب . ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 157 ـ بەت .

(52) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب . ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 75 ـ بەت .

(53) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 517 ـ بەت .

(54) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 403 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 524 ـ بەت .

(55) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 319 ـ بەت .

(56) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 327 ـ بەت .

(57) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 377 ـ بەت .

(58) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 157 ـ بەت .

(59) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 463 ـ بەت .

(60) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 632 ـ بەت .

(61) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .

(62) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 656 ـ بەت .

(63) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 220 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 114 ـ بەت .

(66) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 329 ـ بەت .

(67) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(68) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 383 ـ بەت .

(69) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 194 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 261 ـ بەت .

(70) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 624 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 630 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 131 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 22 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 22 ـ بەت .

(78) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(79) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 561 ـ بەت .

(80) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 180 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 248 ـ بەت .

(81) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 322 ـ بەت .

(82) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 158 ـ بەت .

(83) 82 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(84) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 258 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 376 ـ بەت .

(85) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(86) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

12 . مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مۇزىكا ۋە ئۇنىڭغا دائىر بىرمۇنچە چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بارلىقى چوقۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ توغرىدىمۇ بىزگە خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . بۇ توغرىدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلق مۇزىكىلىرى قولىمىزدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن باشقا تېمىلاردا دېگىنىمىزگە ئوخشاش بۇ يەردىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي يازغان بەزى سۆزلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئىزاھاتىدىن چىقىرىلىدىغان نەتىجىلەرنىلا سۆزلەشكە مەجبۇرمىز .

«دىۋان»دا ھازىرقى «مۇزىكا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىرەر سۆزنى ئۇچرىتالمايمىز . لېكىن ، ناخشا ئېيتىش ، ماخ-تاش ، قوشاق ياكى غەزەل ئېيتىش دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدە-غان بەزى ئاتالغۇلارنى ئۇچرىتىمىز . مىسالغا ئالساق ، بەزىدە «ئىر» ، ئومۇمەن «يىر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆز «ناخ-شا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . شۇنداقلا كۆپىنچە «غەزەل» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى(1) . « ‹ئۇ يىر يىرلادى › دېگەن سۆز ، ئۇ ناخشا (ياكى غەزەل) ئېيتتى» دېگەنلىك بولاتتى . بۇنىڭدىن ئېلىنىپ ناخشىچى ، يەنى غەزەل ئېيتقۇچى دېگەن مەنە-دە «يىراغۇ» سۆزى ئىشلىتىلەتتى(2) . بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئە-چىدە بۇگۈنكى ئاۋاز سەنئەتكارلىرىغا ئوخشاش ناخشا ئېيتىپ ۋە غەزەل ئوقۇيدىغانلارنىڭ بار ئىكەنلىكى ۋە ئۇلار ھەر خىل ئويۇن - تاماشا سورۇنلىرىدا ئۆز ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىدىغانلە-قىنى بىلىۋالالايمىز . يەنە «مۇڭلۇق ناخشىلار ، نەغمىلەرنى ئېيت-ماق» دېگەن مەنىدە «كۆڭلەدى — كۆيلىدى»(3) دېگەن سۆزلەر قوللىنىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز ، بۇ ئىككى سۆز ئېھتىمال شە-

كىل ، ماقام ۋە باشقا جەھەتلەردىن بىر - بىرىدىن پەرقلىق نەرسىلەرنى ئىپادە قىلسا كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا ناخشا ۋە غەزەل ئېيتىشتىن تاشقىرى بىرمۇنچە قوشاقچىلار كۆپىنچە خاقانلارنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ ھۆزۈرىدا قوبۇز چېلىپ تۇرۇپ ئالپ ئەرتوڭا داستانىغا ئوخشاش داستانلار ۋە باشقا قەھرىمانلىق ھېكايىلىرىنى ئېيتىدىغانلىقلىرىمۇ مەلۇم . داستان ، غەزەل ۋە ناخشا ئېيتىدىغانلار مەيلى ئۆزلىرى چالغان بولسۇن ، مەيلى باشقىلار چېلىپ بەرگەن بولسۇن ، ئىشقىلىپ سازلارنىڭ تەڭكەشلىكىدە ئۆز سەنئەتلىرىنى ئىجرا قىلىدىغانلىقلىرى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سازلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا كەلسەك ، بۇلارنىڭ ئەڭ بېشىدا مەشھۇر «قوبۇز» تۇراتتى(4) . قوبۇزنىڭ زادى قانداق چالغۇ ئەسۋابى ئىكەنلىكى تولۇق مەنىسى بىلەن مەلۇم بولمىسىمۇ ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆز ئورنىدا دائىم ئەرەبچە «ئۇد» (باربت) دېگەن سۆزنى ئىشلەتكىنىگە قاراپ ، ئۇنى ھازىرقى ئۇدقا ياكى ئىنتايىن كەڭ تارقالغان تارلىق سازلاردىن بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ ، دېيىلەيمىز . قوبۇزنى XI ئەسىردە ئەر كىشىلەردىن باشقا ئاياللار بىلەن دېدەكلەرمۇ چالىدىغانلىقى ۋە ئويۇن - تاماشىلىرىدا ئىشلىتىدىغانلىقى يەنىلا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم بولماقتا(5) . يەنە بىرى ، قوبۇز ھەممىلا ئادەمدە بولىۋەرمەيدىغانلىقى ۋە قوبۇزى بولغان ئادەمنىڭ باشقىلاردىن پەرقى بولىدىغانلىقى مەلۇم ، شۇڭا مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا «قوبۇزلۇق كىشى» دېگەن سۆزنى ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(6) .

مەھمۇد كاشغەرىي مۇزىكا ئەسۋابلىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە تىلغا ئالغان ئىككىنچى مۇھىم ساز «ئىكەمە ياكى ئەكەمە»* دەپ ئاتىلىدىغان ، خۇددى قوبۇزغا ئوخشاش چېلىنىدىغان بىر خىل

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئىگەمە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىرىدىن .

سازدۇر(7) . ئەڭ ئاخىرىدا «بۇچى»(8) دەپ ئاتىلىدىغان ، ئىنتايىن مۇڭلۇق بىر ساز دەپ تەرىپلەنگەن يەنە بىر خىل چالغۇ ئەسۋابىنى كۆرىمىز . بۇ سازلار ھەققىدىكى قىسقىچە چۈشەندۈرۈشكە قاراپ ئۇلارنىڭ ياسىلىشى ۋە شەكىللىرىنى تولۇق مۇقىملاشتۇرالمىساقمۇ ، لېكىن تارلىق چالغۇلار مۇشۇ ئۇچ تۈردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . «دىۋان»دا باشقا بىر خىل تارلىق سازلار ھەققىدە ھېچقانداق يەردە سۆزلەنمەيدۇ . پۈۋلەپ چېلىنىدىغان سازلاردىن پەقەت «بورغۇي» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بىرلا چالغۇ ئەسۋابىنىڭ ئىسمىنى ئۇچرىتىمىز . بۇ ئەسۋابنىڭمۇ شەكلى ۋە قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى مەلۇماتنى «دىۋان»دىن تاپالمايمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۆتۈردى ، ئۆتۈرۈلدى ، يەنى چالدى ، چالدۇردى» دېگەن پېئىللارنى ئىزاھلاش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «سېبۇزغۇ»(9) دەپ ئاتىلىدىغان ساز ھازىرمۇ بالىلار سۆگەت ۋە باشقا دەرەخلەرنىڭ تاللىرىنىڭ قوۋزىقىنى چىقىرىۋېلىپ ياسايدىغان ئاددىي دۇدۇكتىن باشقا ئەرسە بولماسلىقى مۇمكىن . ئۇرۇپ چېلىنىدىغان سازلار ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن ئىسىملار «داپ» دېگەن مەنىدىكى «تۇمرۇك»(10) بىلەن ناغرا ۋە دۇمباق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆۋرۈك»(11)تىن ئىبارەت . يەنە بۇ تۈردىكى سازلاردىن بارماقلارغا ئۆتكۈزۈلۈپ چېلىنىدىغان قوڭغۇراقنى تۈركىي خەلقلەر «چاڭ»(12) دەيدىغانلىقى مەلۇم ، ھازىرقى تىلىمىزدا خېلىلا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىۋاتقان «چاڭ» دېگەن سۆز بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنغان .

مەھمۇد كاشغەرىي چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلار يۇقىرىقىلاردىنلا ئىبارەت . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇناي ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش چالغۇ ئەسۋابلىرى سۆزلەنمىگەن . «دىۋان»دا دۇمباق دېگەن مەنىدىكى «كۆۋرۈك» دېگەن

سۆز بار بولۇپ ، «سۇناي» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ھېچقاندا ق سۆزنىڭ بولماسلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ . بۇ يەردە شۇنى قوشۇپ قويۇشىمىز كېرەككى ، دۇمباق XI ئەسىردە «تو-ۋىل»(13) دەپ ئاتىلاتتى . لېكىن ، ئۇ ئۇۋچىلار ئوۋغا سالغان لاچىنىنى چاقىرىش ئۈچۈن چېلىنىدىغان دۇمباق ئىدى ، ھازىرقى دۇمباقىنىڭ رولىنى ئويناپ ئايتتى ۋە ئۇنداق مەنىنمۇ بىلدۇرمەيتتى .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 442 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 36 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 46 ـ بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ھ .نامىق : «بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ قوبۇزى ۋە قوبۇزچىلار» ، «قوبۇز مەجمۇئەسى» 1943 ـ يىل 7 ـ سان 148 ـ ، 149 ـ بەتلەر .

(5) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 220 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 644 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(8) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 241 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 331 ـ بەت .

(9) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 237 ـ بەت .

(10) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 624 ـ بەت .

(11) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 479 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(12) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 487 ـ بەت .

(13) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت .

13 . كىيىم ـ كېچەك

تۈركىي خەلقلەرنىڭ باشقا مەدەنىيەت تۈرلىرىدە كۆرۈلگىنىدەك ، كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىمۇ ئىزچىللىقنىڭ داۋاملاشقانلىقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك مەدەنىيەت مۇھىتىدىن ئىسلام مەدەنىيەت مۇھىتىغا كىرگەندىن كېيىن ئاز تەسىرگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ(1) . باشقا تەرەپتىن ، بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىگە دائىر تەتقىقاتلاردىن XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ھېچبولمىغاندا ئومۇمىي جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى بىلىنمەكتە . شۇنداقلا تۈرلۈك جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياسىنىش شەكىللىرىنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەندە بەزى پەرقلەر بارلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك . بۇ تۆۋەندە تۈرلۈك كىيىم ـ كېچەك ماتېرىياللىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگىنىمىزدە قىسمەن بولسىمۇ چۈشىنىشلىك بولىدۇ . بۇنداق پەرق ، بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاساسلىق تۈرك ئەلىرىنىڭ كىيىنىشىدە پەرقلەر بارلىقىغا دائىر سۆزلىرىدىن ئۇچۇق كۆرۈنىدۇ . «دىۋان»دا ھەرقانداق بىرىنىڭ ئوغۇز(2) ، قارلۇق(3) ، قىپچاق(4) ، ئوغراق(5) ، چىگىل(6) قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقى ھەققىدە سۆز قىلىنىشى شۇبھىسىزكى ، بۇ ئىسمى ئاتالغان ئەللەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە ئاز ـ تولا پەرقلەرنىڭ بارلىقىغا مىسال بولالايدۇ . لېكىن ، بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرقلەرنىڭ زادى قانداقلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى بويىچە ئېنىقلاشقا ئاجىزلىق قىلىمىز .

A . كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرى

1 . رەختلەر : بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ «سودا» دېگەن قىسمىدا ئايرىم سۆزلىگىنىمىزدەك تۈركىي خەلقلەر يىپەك رەختلەرنى كۆپىنچە سىرتتىن ئەكىرىدىغانلىقى مەلۇم . XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بازار ۋە دۇكانلىرىدىكى چەت ئەل رەختلىرىنىڭ ياخشىسى شۇبھىسىز جۇڭگو يىپەكلىرى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە بىر - بىرىدىن ئاز - تولا پەرقلىنىدىغان ئون ئىككى خىل جۇڭگو يىپەك رەختلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ يېزىلغانلىقى شۇنداقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى گۈلۈك يىپەك رەخت(7) ، زەرلىك يىپەك رەخت - زەرباب(8) ، سىرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەخت(9) ۋە ھەر خىل دۇردۇن - تاۋارلار(10) ئىدى . تۈرك ئاياللىرىنىڭ مۇنداق كۆزلەرنى قاماشتۇرىدىغان جۇڭگو يىپەك ماللىرىغا بولغان قىزىقىشى ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە .

بىراق تۈركىي خەلقلەر ئېھتىياجلىق يىپەك رەختلەرنى پۈتۈنلەي جۇڭگودىن كىرگۈزۈپلا قالمايتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تېخى ئىگىرىلمىگەن خام يىپەك(11) ، چېكىم يىپ (يىپەك ياكى پاختا يىپ)(12) ، يىپەك رەخت توقۇيدىغانلارنى «كۆزەك»(13) دەيدىغانلىقى ۋە يىپەك رەختنىڭ توقۇلۇش ئەھۋالى (14) ھەققىدىكى سۆزلىرى XI ئەسىردە تۈركلەردىمۇ مەلۇم دەرىجىدە يىپەك رەختلەرنى توقۇش سانائىتىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇنىڭغا قاراپ جەزم قىلالايمىزكى : تۈركىي خەلقلەر يىپەك رەختلەرگە بولغان ئېھتىياجلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزلىرى توقۇغان يىپەك رەختلەر بىلەن ھەل قىلاتتى . يەنە بىر تەرەپتىن ئالساق ، سالچۇقىيلار ۋىزانتىيەدىن يىپەك رەختلەرنى ئەكىرگەنلىكى مەلۇم(15) . ئوغۇزلار قوشنا ئىسلام دۆلەتلىرىدىن توقۇمىچىلىق ئەشيالىرىنى سېتىۋالاتتى(16) . بىراق ، بۇ مەسىلىدە باشقا تۈرك ئەللىرى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز .

تۇركىي خەلقلەر كىيىم ـ كېچەك تىكىشتە ئىشلەتكەن يەتە بىر خىل رەخت كۆپىنچە ئۆزلىرى توقۇيدىغانلىقى مەلۇم بولغان پاختا رەختلەر ئىدى . XI ئەسىردە تۇركىي خەلقلەر ئۆزلىرى تېرىغان پاختىدىن ھەر خىل رەختلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى . بۇلار- دىن قىشلىق چاپان ۋە پەرىجە تىكىلىدىغان «چەك»(17) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل پاختا رەختتىن ، بولۇپمۇ يەمەكلەر يېپىنچا تىكىپ كىيەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، «دۇڭان»دا تۇركىي خەلقلەر پاختىدىن توقۇغان يوللۇق ۋە گۈللۈك رەختنىڭ داڭلىق ئىكەنلە- كىنى ۋە تۇرلۇك باش كىيىم تىكىلىدىغان بۇ رەختتىن قىپچاقلار يامغۇرلۇق تەييارلايدىغانلىقىنى كۆرىمىز(18) . يەنە ئۇلار يۈڭ ۋە پاختا يېپىلارنى قوشۇپ تۇرۇپ بىر خىل رەختمۇ توقۇيت- تى(19) . ئۇنىڭدىن باشقا تازىلانغان ، ئېتىلغان پاختىمۇ بىۋاستە كىيىم ئەشيالىرى قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇلار بۆز رەختنىڭ ئىككى قېتى ئارىسىغا پاختا قويۇپ شىرىپ ، بىر خىل پاختىلىق چاپان تىكىشەتتى ۋە بۇنى «كۆپەك» دەپ ئاتىشاتتى(20) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە يۈڭ رەختلەرگە دائىر سۆز- لەر بەكمۇ ئاز . پروفېسسور كۆيمەن ئېيتقاندەك ، ئۇلار يۈڭدىن رەخت توقۇپ ئىشلىتىشتىن كۆرە ئۇنى چېدىر ، ئاياغ كىيىم ، باش كىيىم ، بەلۋاغ ، ياپقۇچ ۋە يامغۇرلۇق قىلىپ ئىشلىتىدىغان- لىقىنى ، كىگىز ياسايدىغانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش مۇۋاپىق بولسا كېرەك* . ھەقىقەتەن «دۇڭان»دا يۇقىرىدا دېيىلگەن يۈڭ بىلەن پاختىنى ئارىلاشتۇرۇپ توقۇش ھەققىدىكى گەپتىن باشقا مەخ- سۇس يۈڭ رەخت ھەققىدە ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆگە يۇڭى بىلەن قوي يۇڭىدىن ئىش- لەنگەن ۋە «قارس» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل چاپان ھەققىدىكى سۆزلىرى(21) يۇڭدىنمۇ كىيىم قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتىد-

* م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى» ، «سالچۇ- قىيلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 3 ـ سان ، ئەنقەرە ، 1971 ـ يىل .

مۇ ، لېكىن ئۇنىڭ رەخت ، يىپ ياكى يۇڭ ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ . شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىدىن قوي ياكى تۆگە يۇڭىدىن كىيىم قىلىنىدىغانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە بىلىۋالالايمىز . ئۇ يەنە بىر ئىزاھىدا بۇنداق كىيىملەرنى قوللار كىيىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ(22) . بۇ يۇڭ كىيىملەرنىڭ ئۇ قەدەر ئەتىۋارلىق ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

تۆۋەندە بۆك ، ئۆتۈك ۋە يامغۇرلۇق ھەققىدە توختالغىنىمىزدا دېمەكچى بولغىنىمىزدەك ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر كىيىم ـ كېچەك تىكىشتە يۇڭدىن ئىشلەنگەن «كەچە» دەپ ئاتىلىدىغان رەختىنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقى مەلۇم . ھەتتا مەشھۇر تۈركىمەن كەچەلىرى ئوغۇزلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىمۇ مەلۇم بولماقتا(23) .

2 . تېرىلەر : تۈركىي خەلقلەر كىيىم ـ كېچەك قىلىشتا ، قارىغاندا ئالاھىدە قىممەتلىك ئەشيانىڭ بىرى — ھەر خىل تېرىلەر ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئاساسەن تېرىلەر XI ئەسىردە قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۈچۈن قانداق مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن قوي پادىلىرى بىلەن ھەر خىل ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھاۋا كېلىماتى قاتارلىق شەرت ـ شارائىتلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا(24) تېرە ، تېرىلىك كىيىملەر ، جۈملە قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز .

تېرە جۈملە XI ئەسىردە «كۈرك» دەپ ئاتىلاتتى(25) . «دىۋان»دىكى چۈشەندۈرۈشلەرگە قارىغاندا ، ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان كۈرك ، قوزا تېرىسىدىن تىكىلىدىغان كۈرك ئىدى . تۈركىي خەلقلەر قوزا تېرىسىدىن تىكىلگەن جىلىتكىنى «ئىچمەك»(26) دەپ ئاتىشاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، قارا بولغۇن (سامۇرا) ۋە

تېيىن تېرىلىرىدىن قىلىنغان جۇۋىلارمۇ مەشھۇر ئىكەنلىكى مەلۇم . تېيىننى تۈركىي خەلقلەر «تىگىن»(27) ، قارا بولغۇننى «كىش»(28) دەيدىغانلىقلىرى ئۇزاقتىن بېرى مەلۇم . ئۇلار بولغۇن ۋە تېيىنغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارنى ئالاھىدە بىر ئىسىم بىلەن «ئىچۇك» (ئۇچۇك) دەپ ئاتايتتى(29) . تۈركىي خەلقلەر تېرىسىنى ئىشلىتىدىغان ھايۋانلاردىن «قارىساق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل دالا تۈلكىسىنى(30) ، «سۇغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان ئارال توشقىنىنى(31) ، «ئاز» ياكى «ئاس» دەپ ئاتىلىدىغان ئاق سۇسەرنى(32) ، ھەتتا قۇندۇزنى (33) ، تۈلكىنى(34) ، توشقانىنى(35) ساناپ بېرەلەيمىز .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر بۇ خىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن ھەر خىل جۇۋىلارنى تىككەن بولسا كېرەك . ئۇلار تېرىنىڭ يۇڭلۇق قىسمىنى سىرتىغا چىقىرىپ كىيگەنلىرىگە ئوخشاش ، كىيىملىرىنىڭ ئىچىگىمۇ بولغۇن ، تېيىن قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى قاپلايتتى . لېكىن «تونۇغ ئىچۇكلەمەك» (چاپاننىڭ ئىچىنى يۇڭلۇق تېرە بىلەن ئەستەرلەش)(36) دېيىلگەن بۇ ئۇسۇلنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تارقالغانلىقىنى بىلەلمەيمىز . يەنە بىر تەرەپتىن ، مەھمۇد كاشغەرىي «كىش» ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى «كىش قۇزرۇقى» (تېيىن قۇيرۇقى) (37) دېيىلىدۇ ، دېگەنلىكىگە قاراپ بۇ ھايۋاننىڭ قۇيرۇقى ياقىلىق ئورنىغا ئىشلىتىلگەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ . «سوغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل توشقاننىڭ تېرىسىنى يامغۇرلۇق قىلىپ ئىشلىتىدىغانلىقىمۇ مەلۇم(38) .

تۈركىي خەلقلەر جۇۋا قىلىنىدىغان تېرىنى «ئەمشەن»(39) دەپ ئاتايتتى . ئۇلار بولغۇن ۋە تېيىن(40) تېرىسىگە ئوخشاش تېرىلەرنى ئىشلەپ جۇۋا ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئىشلەشنى «ئەزلەمەك»(41) دەيتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ مەركىزىي ئانادولۇدا ، ئىشلەنگەن تېرە دېگەن مەنىدە «ئەيلەنگەن كۆن» دېيىلىپ ، كەڭ

تۇرده قوللىنىلماقتا .

ئاساسلىق كىيىم ـ كېچەك ماتېرىياللىرىنى شۇنچىلىك چۈ-شەندۈرۈپ ئۆتىمىز . كىيىم ـ كېچەك ، بولۇپمۇ ئۆتۈك ، كەش ۋە چورۇق تىكىشتە ئىشلىتىلىدىغان تېرە ۋە تېرىچىلىك توغرا-سىدا «قول ھۈنەرۋەنچىلىك» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلىمەكچى بول-غىنىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە ئالاھىدە توختالمايمىز . بۇ يەردە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئايرىم چۈشەندۈرۈشتىن ئىلگىرى كىيىم ھەققىدە ئومۇمىي مەلۇمات بېرىشنى لايىق تاپتۇق .

مەلۇمكى ، تۈركىي خەلقلەر كىيىمنى «تون»(42) دەپ ئاتىشاتتى . بۇ سۆز ھازىر بەزى جايلاردا بىر خىل ئىچ كىيىم-نىڭ ، بەزى جايلاردا بىر خىل تاشقى كىيىمنىڭ ئىسمى بولۇپ قالدى . بۈنىڭدىن ئېلىپ ، سىرتىغا كىيىدىغان كىيىمنى «تاش تون»(43) دەيتتى . بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى تۈركىي ئەللەر كىيىمنى «كەزۈت»(44) دەيدىغانلىقىمۇ مەلۇم . مەھمۇد كاشغە-رىي بۇنى «كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىدىغان كىيىم ـ كېچەك ، يەنى كۈيئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرۈ-لىدىغان كىيىم ـ كېچەك» دەپ تونۇشتۇرىدۇ . ئۇ شۇبھىسىزكى بۇ چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق گۈزەل ، ياخشى مىللىي ئەنئەنىلىرى-مىزدىن بىرىنى كۆرسەتمەكچى بولىدۇ .

ئومۇمەن بارلىق كىيىملەرنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر ئىسىم «كەزگۈ»(45) دۇر . تۈركىي خەلقلەر چىرايلىق ، كۆركەم كى-يىملەرگە خېلى زامانلاردىن بېرى ھەۋەس قىلىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم . ئۇلار ھەممە نەرسىنىڭ ياخشى ۋە چىرايلىقلىرىغا ئوخ-شاش ، كىيىمنىڭمۇ ياخشى ۋە چىرايلىقلىرىنى «كۆركلۈگ تون» (ئۇز ، كۆركەم تون)(46) دەيتتى . ئەھۋالغا قارىغاندا ئۇلار بۇنداق چىرايلىق كىيىملىرىنى كىر قىلىۋەتمەسلىك ئۈچۈن دائىم كىيىپ يۈرمەيتتى . ھەرقانداق ئىش قىلغاندا چوقۇم ئىش كىيىـ

مىنى كىيىشەتتى(47) .

ھەر خىل كىيىملەرگە ئايرىم ـ ئايرىم ئىسىملارنى قويغان تۈركىي خەلقلەر كىيىمنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىگىمۇ ئايرىم ئىسىملارنى قويغانتى . مەسىلەن ، يەڭلىرى قىسقا بىر خىل كىيىمنى «قۇلاق تون»(48) دېگەنلىكىنى كۆرىمىز . كىيىمنىڭ ياقىسىنى «كۈنچۈك»(49) ، ئېتىكىنى ھازىرقى كۈندىكىدەك «ئەتەك»(50) ۋە ئېتەك ئۈچۈن ئايرىلغان رەختنى «ئەتەكلىك»(51) دەيدىغان تۈركىلەر پەرىجە ، يامغۇرلۇققا ئوخشاش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىمۇ ئايرىم ئىسىم بىلەن ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي شالدۇر ـ شۇلدۇر ئاۋاز چىقىرىدىغان بىر خىل كىيىم ھەققىدىمۇ يازىدۇ(52) . بىراق بۇ كىيىمنى نېمىدىن تىكىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ .

چىرايلىق كىيىملەرنى كىيىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى مەلۇم بولغان XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر قايسى رەڭلەرنى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بولغىيدى ؟ بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . پروفېسسور كۆيمەنمۇ بېشارەت قىلىپ ئۆتكەنىدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي خاتىرىلىگەن : «خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا قىزىل يېپەك كىيىم كىيىدۇ . غىلجىڭلىق قىلماقچى بولسا يېشىل يېپەك كىيىم كىيىدۇ»(53) دېگەن ماقالدىن قارىغاندا ، بۇ ئىككى خىل رەڭگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دىكى خانلار بايراق قىلىشقا ، ئەمەلدارلار ئىگەر قاپلاشقا ئىشلىتىدىغان ھال رەڭ يېپەك رەخت ھەققىدىكى(54) ، «دەدە قۇرقۇت داستانى»دىكى(55) قىزىل پەرىجىنى ئۆيلىنىدىغانلار كىيىدىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ يۇقىرىقى كۆزقارىشىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى : قىزىل رەڭنى ياخشى كۆرىدىغان تۈركىي خەلقلەر خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا بايراقلىرىنى قىزىل رەڭلىك رەختتىن ياسايتتى .

B . كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرى

تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرىدىن بۆك ، پەرىجە ، جىلىتكە ، كۆڭلەك ، شالۋار ، ئۆتۈك بار ئىدى ، دېيىشكە بولىدۇ . بۇلاردىن باشقا يېپىنچا ۋە يامغۇر-لۇققا ئوخشاش كىيىملەرمۇ بار بولۇپ ، دائىم ئەمەس ، لازىم تېپىلغاندا كىيىدىغانلىقى تەبئىي .

دائىم كىيىدىغان كىيىملەر ھەققىدە توختىلىشتىن ئاۋۋال شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈش كېرەككى ، XI ئەسىردە ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ باش ياغلىقى ، بۆك ، ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە بىر خىل كوپتىغا ئوخشايدىغان تاشقى كىيىملىرىدىن باشقىلىرى ئاساسەن بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى مەلۇم . پروفېسسور كۆيـ-مەننىڭ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا ، ئاياللار كىيىمى بىلەن ئەر-لەر كىيىمى ئارىسىدىكى ئاساسىي پەرق ، ئاياللارنىڭ كىيىمى كەڭ بولۇپ ، ئەرلەرنىڭ كىيىمى بەدەنگە يېپىشىپ تۇرىدىغانلىقى-دا كۆرۈلەتتى ، لېكىن بەزى ماقال ـ تەمسىللەردە كۆرسىتىلگەن-دەك تۈركىي خەلقلەر ئەمەلىيەتتە كەڭ ـ كۇشادە كىيىم كىيىش-نى ياخشى كۆرەتتى(56) .

1 . بۆك : مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردىكى كىيىم ـ كېـ-چەك تۈرلىرى ھەققىدە كۆپرەك مىللىي باش كىيىم بولغان بۆكنى تىلغا ئالىدۇ . بۇنىڭغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر بۆككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى(57) .

مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىردە بۆك تىكىش ھەققىدە كۆپ توختىلىدۇ ۋە بۆكنىڭ قانداق تىكىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا ، بۆك تىكىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن قېلىپ كېرەك ئىدى . «قېلىپ ، ئەندىزە» دېگەن مەنىدىكى خەنزۇچە «ياڭ» دېگەن سۆزدىن ئېلىنىپ «بۆرك ياڭى» دېيىلـ-گەن بۇ قېلىپ ، يا قەغەز پارچىلىرىنى قانات شەكلىدە ئۇچ بۇرجەك كېسىپ ، يا لايدىن يۇمىلاق تونۇر شەكلىدە ياسىلاتتى .

ئۇنىڭدىن كېيىن يىپەك رەخت شۇنىڭغا ئوخشاش ئولچىنىپ كېسىلەتتى (58) . ئۇنىڭ «بۆكچى» ۋە «بۆكچى دۆكىنى» ھەققىدىكى سۆز-لىرى XI ئەسىردە بۆك تىكىش ئالاھىدە مۇھىم بىر ئىش ئىكەنلە-كىنى كۆرسىتىدۇ . «تازىنىڭ كېلەر يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى» دېگەن ماقالمۇ شۇ دەۋرنىڭ چۇشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۇرگىنىگە ئوخشاشلا ، بۆكىنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ(59) ، بۇ تۇركچىدىكى : «تۇلكىنىڭ كېلىدىغان يېرى جۇڭچىنىڭ دۆ-كىنىدۇر» دېگەن مەنە بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . بۆك تىكىشتە بەزى ئالاھىدە ئەسۋابلار ئىشلىتىلەتتى ، بۇنداق بۆكچىلەرنىڭ بۆك تىكىلىدىغان كىگىزلەرنى كېسىدىغان تاختىسى «باتغا» (60) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۆك قېلىپى ۋە كېسىمچى تاختىسى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە ، بۆك تىكىشتە كىگىزدىن باشقا يىپەك رەختمۇ ئىشلىتىلەتتى . ئۇ چىگىللەرنىڭ ئاق تۇنىتتىن ئىشلەنگەن بۆكلىرى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ . چىگىل-لەر بۇنى «قىيماچ بۆرك» دەيتتى(61) .

بەزى بۆكلەر ئۇزۇن بولاتتى . ئۇزۇن بۆكلەرنى «سۇقارلاچ بۆرك» دەپ ئاتايتتى(62) . سالچۇقىيلار سۇلتانى ئالپ ئارسلان-نىڭ بۆكى ئۇزۇن ئىكەنلىكى مەلۇم(63) . يەنە بىرى ، مەھمۇد كاشغەرىي ئالدى - ئارقىسىدا قايرىمىسى بار قالپاق «قۇتۇرما بۆرك»(64) دېيىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . بۇمۇ تۇركىي خەلقلەر-نىڭ بىر مەشھۇر بۆكى ئىكەنلىكى مەلۇم(65) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قىيىلى بۆرك»(66) ۋە بۆكنى جە-يەكلەش ھەققىدە(67) يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئۇلار سىرتقا قاي-رىلغان جىيەكلىك بۆكلەردىن باشقا ئىككى قاناتلىق بۆكلەرنى ۋە جىيەكسىز بۆكلەرنىمۇ كىيىدىغانلىقى مەلۇم . تۇركىي خەلقلەر بۆك ۋە باش كىيىملىرىنى «كىمسەن»(68) دەپ ئاتىلىدىغان ئالتۇن قاداقلار بىلەن زىننەتلەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ

ھەقتە بەرگەن مەلۇماتى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . ئەمما بۆك بۇنداق ئالتۇن قاداقلار ۋە ئالتۇن پارچىلىرى بىلەن قانداق بېزەلىدىغانلىقى مەلۇم ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئىشنى ئەچچە قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشى(69) بۇ ئادەتنىڭ خېلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

بۆككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان تۈركىي خەلقلەر بۆك-ئىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ، باشتا چىڭ تۈرۈشى ئۈچۈن بۆكنى «ساقالدۇرۇق»(70) دەپ ئاتىلىدىغان يېپەكتىن توقۇلغان بوغ-قۇش بىلەن ئېڭەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇشاتتى .

2 . سەللە : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە سەللە ۋە سەللە ئوراش ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغانلىقى XI ئەسىردىكى قاراخا-نىيلار ئاھالىسى ئىچىدە ئەر كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى سەللە ئىشلىتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . شەكلى ۋە ئورۇلۇشى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن سەللىنى بەزى تۈركىي خەلقلەر «سۇڭلۇق»(71) ، بەزىلىرى بولسا «سۇلۇق»(72) دەيدىغانلىقى مەلۇم . تۈركىي خەلقلەردە سەللە ئوراش ئادىتى قاچان پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . پروفېس-سور سۇمەر ، تۇغرۇل بەگ 1038 - يىلى نىشاپۇرغا كىرگەندە بېشىدا سەللە بارلىقىنى ، XIV ۋە XV ئەسىرلەردە ئاناتولىيەدىكى ھۆكۈمدارلار بىلەن بەگلەرمۇ سەللە ئورايدىغانلىقىنى ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ سەللىلىرى ئوتتۇرىچە چوڭلۇقتا ۋە پۇرمىلىك بو-لۇپ ، بەك چىرايلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ(73) .

3 . باش ياغلىقلىرى ۋە پۇركەنجىلەر : XI ئەسىردىكى ئاھا-لىسى ئارىسىدا ئاياللارنىڭمۇ ئۆزلىرىگە خاس بۆكلىرى بارمىدى ؟ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىگە ئاساسلىنىپ تۈرۈپ بۇ سوئالغا جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ ئەسىرىدىن ، ئاياللار ھەر خىل باش ياغلىقلىرى بىلەن پۇركەنجىلەرنى ئىشلەتكەنلىكى-نى بىلگىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ توغرىدا ، بۇ باش

ياغلىقى ۋە پۇركەنجىنىڭ تۇرلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىللە تۇركىي خەلقلەر ئۇلارنى ھەر خىل ئىسىم بىلەن ئاتايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .

ئاياللار باشلىرىغا سالىدىغان بىر خىل رومالنى «ساراغۇچ» (74) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . يەنە شۇ مەنىدە قوللىنىلغان «بۇرۇنچۇك» (پۇركەنجە)(75) ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ، يەنى «ئاياللار باش كىيىمى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

«دىۋان»دا يەنە باش ياغلىقى ، بۆك ، پۇركەنجە ۋە بەزىدە ئايالچە يېپىنچا دېگەندەك بەزى ئىسىملارنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇلار «تۇلغىر»(76) ، «ئەشۇك»(77) ، «تەرىنچەك»(78) لەردىن ئىبارەت . بۇلاردىن تەرىنچەك ئىككى پارچە رەختتىن قۇراشتۇرۇلغان پەرەنجە ئىكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا تۇلغىر ، پاختا ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدىغانلىقىمۇ نامەلۇم . «دىۋان»دا «كەمەك» دەپ ئاتىلىدىغان سىزىقلىق ۋە گۈللۈك بىر خىل پاختا رەختمۇ يېپىنچا قىلىنىدىغانلىقى(79) دېيىلسىمۇ ، لېكىن باشقا لىرىنىڭ نېمىدىن قىلىنىدىغانلىقى ، شەكلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچنېمە دېيىلمەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ئەكەك»(80) دېگەن سۆزنى «خوتۇنلارنىڭ پۇركەنجىسىنىڭ بوغقۇچى» دەپ تەرىپلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بوغقۇچنىڭ نېمە مەقسەتتە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «خوتۇن يۇزىنى يېپىۋالدى»(81) دېگەن سۆزى ، ئەسەر يېزىلغان يىللاردىن بۇرۇنمۇ بارلىقى نامەلۇم بولغان ، ئاياللار ئەرلەردىن قاچىدىغان ئادەت ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايمىز .

4 . قافتان (تون) : تۇركىي خەلقلەر كىيىگەن كىيىملەر ئىچىدە تون بىلەن شالۋۇر ئاساسلىق كىيىم ئىدى . بىراق مەھمۇد كاشغەرىي مەيلى تون ، مەيلى شالۋۇر ھەققىدە بولسۇن تولىمۇ

ئاز مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇ تونىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەرمەيدۇ . شۇنداقتىمۇ كىيىمنىڭ ھەر خىل قىسىملىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن ئۇنىڭ شەكلى ھەققىدە ئانچە - مۇنچە مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ . بۇنىڭغا قاراپ تون كۆكرەك ، ئېتەك ، پەش ، يەڭلەردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى بىلىمىز . «دىۋان»دىكى تونىنىڭ ئىككى ئارقا(82) ، ئىككى ئالدى ئېتىكى ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلەردىن ، بولۇپمۇ ئالدى ئېتەك كۆكرەك قىسمىغا قەدەر بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن تونىنىڭ ئارقىسى بىلەن يانلىرىدىن چەك چىقىرىلىدىغانلىقىنى ۋە ھەربىر ئېتەك كۆكرەككىچە بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ(83) . مەھمۇد كاشغەرىي ، بەزىلەر ئولتۇرغاندا تونىنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇرۇدىغانلىقىنى ۋە بۇ بىر خىل نازاكەت ھېسابلىنىدىغانلىقىنى قوشۇمچە قىلىدۇ(84) . مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان قاپتاننىڭ(85) تۇگمىلىرى ھەققىدە سۆزلىگىنىگە قارىغاندا(86) ، تونىنىڭ ئۇستى قىسمى ئېتەكتەك كەڭ بولماستىن بەدەنگە دەل كەلگۈدەك قىلىناتتى ، كۆكرەكىنىڭ تۆۋەن قىسمىغىچە تۇگمىلىنەتتى(87) . تۇركىي خەلقلەر تونىنىڭ قولتۇقىغىمۇ ئايرىم ئىسىم قويغانىدى . ئۇنى «ئۆر»(88) دەيتتى ، لېكىن «دىۋان»دا يەڭ-نىڭ ئۆردىن باشقا قىسمىنىڭ نېمە دەپىلىدىغانلىقى يەنىلا ئوچۇق كۆرسىتىلمىگەن . پەقەت ئىككى كىشى بىر - بىرىگە يەڭ سىلىكىگەنلىكى ھەققىدىكى سۆزگە قاراپ(89) ، يەڭلەر كەڭ ۋە ئۇزۇن ، ھەتتا جەينەكتىن باشلاپ چاك چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپىشكە بولىدۇ .

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن تون - پەرىجە-نى ئومۇمەن پوتا باغلاپ(90) كىيىدىغانلىقى مەلۇم . تون - پەرىجىنىڭ تۇرلىرىدىن «چەكرەك قاپا»(91) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تونىنى قوللار كىيىدىغانلىقى يۇقىرىدا كۆر-

سىتىپ ئۆتۈلگەنىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇسۇلىدىكى گىيىلىدىغان بىر خىل قىسقا پەلتۇ (كەمزۇل) دەپ تەرىپ بەرگەن «پارتۇ»(92) نىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . لېكىن ، بۇنىڭ شەكلى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېيەلمەيمىز . ئۇ «چەكمەك قاپا» دېگەن گىيىمنى يانچۇقسىز بىر خىل تون ، دەپ تەرىپلىگىنىگە قاراپ ، ئادەتتىكى چاپانلار يانچۇقلۇق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز . بىراق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن يانچۇق ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات تېپىلمايدۇ . بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئۇلار قافتان (تون) ۋە قىسقا چاپانلىرىنى دائىم كىيىۋالمايتتى . بەلكى بەزىدە يېڭىنى ساپماي ، ئىزمىسىنى ئەتمەي ئوچىسىغا ئارتىۋالاتتى(93) . ھازىرمۇ يېزىلىرىمىزدا چاپان ۋە پەلتونى شۇنداق يېپىنىۋالىدىغان ئىشنى ئۇچرىتىپ تۇرىمىز .

5 . قىسقا چاپان : تۇركلەر تون - پەرىجىنى كىيىملەرنىڭ ئۇستىگە كىيەتتى . بۇلاردىن بىرى قىسقا چاپان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ قىسقا چاپانىنى ئومۇمەن «بەرت»(94) دەيدىغانلىقى مەلۇم . قىسقا چاپانمۇ تۇگمىلىك بولاتتى(95) . مەھمۇد كاشغەرىي ، XI ئەسىردە كىيگەن قىسقا چاپان خىللىرىدىمۇ يەمەكلەر كىيىدىغان ۋە «چەك» دېيىلىدىغان(96) پاختا رەختتىن تىكىلگەن «كۆپەك» ئىسىملىك (97) بىر خىل قىسقا چاپان ھەققىدە سۆزلەيدۇ . بۇگۈنكى كۈندىكى قىسقا چاپانغا ئوخشاپ كېتىدىغان ۋە «چەكمۇ»(98) دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك پاختىلىق چاپانىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ .

6 . كۆڭلەك : قىسقا چاپانىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان كىيىم كۆڭلەك XI ئەسىردىمۇ «كۆڭلەك»(99) دېيىلەتتى . كۆڭلەكنىڭ تىكىلىشى ھەققىدە «دىۋان»دا مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . لېكىن ، كۆڭلەك ھەققىدە كۆپ قېتىملاپ سۆز قىلغانلىقىغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئاساسلىق كىيىم ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆڭلەكنىڭ تۇگمىلىنىشىنى كۆپ قېتىم تىلغا

غا ئېلىشى XI ئەسىردىمۇ كۆڭلەك ھازىرقى كۆڭلەك (ئۇزۇن كۆڭلەك) بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ چۈشەندۈرۈشلەرگە قارىغاندا، ئوغۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي ئەللەردىكىلەر كۆڭلەكنىڭ تۈگمىلىرىنى ئېتىشنى «كۆڭلەك تۈگمەلەمەك»(100)، شەرقىي ئەللەردە «كۆڭلەك بوغماقلاماق»(101) دەيدىغانلىقى مەلۇم. بۇ ئاخىرقى سۆزدىن قارىغاندا تۈرك ئەللىرىنىڭ بەزىلىرى تۈگمىنى «بوغماق»(102) دېسە كېرەك.

7. كۆڭلەك (ئايالچە): كىيىم - كېچەك ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ بېشىدا XI ئەسىردە ئەر بىلەن ئايالنىڭ كىيىملىرى ئوتتۇرىسىدا ئانچە چوڭ پەرق يوقلۇقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق. بىز گېپىنى قىلىۋاتقان تون بىلەن قىسقا چاپاننى ئەرلەرمۇ، ئاياللار-مۇ كىيىدىغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرىي ئاياللارنىڭ ئايرىم پەرىجە ۋە قىسقا چاپانلىرى بارلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ. لېكىن، ئەر - ئاياللارنىڭ كۆڭلەكلىرى ئوخشاپ كەتمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ «ئارتىغ» دېگەن سۆزنى ئاياللار كۆڭلەكى، دەپ(103) چۈشەندۈرىدۇ. بۇ سۆزدىن ئاياللارنىڭ ئەرلەرنىڭكىدىن باشقىچە بىر خىل كۆڭلەك، يەنى ھازىرقى سۆز بىلەن ئېيتقاندا بىر خىل كوپتا كىيىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەمما، ئۇلاردىكى پەرقنىڭ شەكلى ۋە باشقىلار ھەققىدە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىلمەيمىز.

8. شالۋار (ئىشتان): «دىۋان»دا شالۋارنىڭ ئىسمى ۋە بېغىدىن باشقا، شەكلى ۋە تۈرلىرى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىگە قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر ئىشتانىنى «ئۇم»* (104) دەيتتى. ئىشتان «تاۋار»(105) (تارلانغان يېپ) دېيىلىدىغان ۋە سالغا توقۇش ئۇچۇن تەخلەپ

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئۆم» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىرىدىن.

قويۇلغان پۇختا باغ بىلەن بەلگە باغلىناتتى . بۇ ئىشتاننىڭ بېغىنى «تىزمە»(106) دەيتتى .

مەھمۇد كاشغەرىي ئىشتان ھەققىدە مىسال كەلتۈرگەن : «ئىشتىنى پۇتۇن ، خالىغان يېرىگە ئولتۇرار»(107) ، «ماختاچاق ئىشتىنىنى بۇلغار»(108) ، «بويتاقلا ئەللىك قېرى بۇزدىمۇ ئىشتان چىقمايدۇ»(109) دېگەندەك ماقالالار XI ئەسىردىكى تۇركي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە ، ئىشتانغا ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

باشقا كىيىم خىللىرى ھەققىدە سۆز قىلىشتىن ئاۋۋال شۇنى دېمەكچىمىزكى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ھازىرقى كۆڭلەك ۋە ئىچ كىيىم ئورنىدا كىيىلىدىغان ھەرقانداق كىيىم تۈرلىرىنىڭ ئىسمىنى ئۇچراتمىدۇق . تۆۋەندە سۆزلىمەكچى بولغان پايپاق ھەققىدىكى ئەھۋالمۇ شۇنداق . پروفېسسور كۆيمەن كۆرستىپ ئۆتكەندەك(110) «ئوم» دېگەن سۆز ئىشتان ـ شالۋار دىن باشقا تامبال مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ . كۆڭلەك سۆزىمۇ ھەم ئۇزۇن كۆڭلەك ، ھەم ئىچ كۆڭلەك دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان دېيىش مۇۋاپىق كېلىدۇ .

9 . ئۆتۈك : مەھمۇد كاشغەرىي ئۆتۈك ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇمات بېرىدۇ . ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىدىن تۈركي خەلقلەر XI ئەسىردە ئومۇمەن ھەر خىل ئاياغ كىيىملىرىنى تىكىپ كىيگەنلىكى مەلۇم . بۇ توغرىدا بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ ، ئۇلار باشقا كىيىدىغان بۆككە ئوخشاشلا پۇتىغا كىيىدىغان ئۆتۈك ، چورۇق ۋە باشقا ئاياغ كىيىملىرىگىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن ، دېيەلەيمىز .

تۈركي خەلقلەر XI ئەسىردە ئۆتۈكنى «ئەتۈك»(111) دېيىشەتتى . ئۆتۈك تۈركي خەلقلەرنىڭ خاس مىللىي ئاياغ كىيىمى ئىكەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن 15 — 20 يىل بۇرۇن ماراش ،

ئادانا ، ئانتەپ ، ھاتاي ژىلايەتلىرىدىمۇ ئۆتۈك كىيىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا(112) . ھازىرمۇ ئۇنى ئاناتولىيىنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرىتىشلى بولىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ مىللىي ئاياغ كىيىم ھەققىدە ئىنتايىن كۆپ مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ شەكلى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ . شۇنداقتىمۇ سۆمەر ، ئۆتۈكلەرنىڭ قونچى تەخمىنەن 40 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ پاشنىسىز ، ئۇچلىرى قايرىلغان ، سېرىق ۋە قىزىل رەڭلىك بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى(113) .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ئەرلەرنىڭمۇ ، ئاياللارنىڭمۇ ، ھەتتا ھۆكۈمدارلارنىڭمۇ ئاياغ كىيىمى ھېسابلىنىدىغان ئۆتۈك(114) تېرە ياكى كىگىزدىن تىكىلەتتى ، ئۇلار «ئويما»(115) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل كىگىزدىن قىلىنىدىغان ئۆتۈكنى كۆپ كىيىدىغانلىقى ۋە ياخشى كۆرىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئويما ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن ھەر خىل كىگىزلەر پۈت بىلەن تېپىپ پىشۇرۇلىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىزنى «تۈركمەن كىگىزى» دەپ چۈشەندۈرگىنىگە قارىغاندا(116) ، بۇ خىل ئۆتۈك ئاساسەن تۈركمەنلەرگە خاس بىر خىل ئۆتۈك ئىدى ، دېيىلەيمىز . «دىۋان»دا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىز ھەققىدە بىرنەچچە قېتىم سۆز قىلىنغان بولسىمۇ ، ئۆتۈك دېگەن ئىسىم(117) كىگىز ئۆتۈك «پايپاق» دېگەننى بىلدۈرىدىغان - بىلدۈرمەيدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس .

تېرىدىن قىلىنغان ئۆتۈكلەرنىڭ ئەڭ ئېسىللىرى ساغرى (قىرىم)دىن تىكىلىدىغانلىقى مەلۇم(118) . مەھمۇد كاشغەرىي ، بىز يۇقىرىدا شەكلى ھەققىدە ئازراق مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەن ئۆتۈكنىڭ تىكىلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ دېيىشىچە ، تۈركىي خەلقلەر ئۆتۈكنىڭ پىششىق بولۇشى ئۈچۈن تىكىلىرىنىڭ ئارىسىغا بىر تىلىم تېرە قويىاتتى ۋە بۇنى «سىغزىغ»

(سىزغى)(119) ، ئۆتۈكنىڭ تاپىنىنى «ئولداڭ»(120) دەپ ئاتىشاتتى . «دىۋان»دىكى ئۆتۈكچى(121) ۋە ئۆتۈك تۈزەتتۈرۈش (122) ھەققىدىكى ئىزاھلارغا قاراپ ، ھەم كىگىزدىن ، ھەم تېرىدىن ئۆتۈك تىكىدىغان ۋە يامايدىغان ھۈنەرۋەنلەر سىنىپىنىڭ بارلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز . بۇ مەسىلە ھەققىدە ماقالىمىزنىڭ قول ئىشلىرى ۋە ھۈنەر ـ كەسىپ ، دېگەن قىسىمدا ئايرىم توختالغانىدۇق . موزدۇزلار ئۆتۈكلەرنى خېرىدارلارنىڭ پۇتلىرىغا ئۆلچەپ تىكەتتى(123) ، «دىۋان»دا ، ئۆتۈكلەر خاتا تىكىلىپ قالغانلىقتىن ياكى كۆپ يول يۈرۈش تۈپەيلىدىن پۇتنى ئاغرىتقانلىقى(124) ، ھەتتا قاپارتىپ قويىدىغانلىقى(125) ، بەزىدە چەمى ئۈپراپ كېتىدىغانلىقى(126) سۆزلىنىدۇ . شۇنىڭدىن بۇ خىل ئۆتۈكلەر چوقۇم تۈزىتىلەتتى(127) .

مەھمۇد كاشغەرىي «ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى» (128) دېگەندەك جۈملىلەر ئارقىلىق ئۆتۈك دېگەن سۆزنى ئىزاھلاشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ جۈملىلەر XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ھەممىلا ئادەمنىڭ ئۆتۈك كىيىمىدىغانلىقىنى ئىنىمۇ بىلدۈرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر بۆكلىرىنى زىننەتلىگەنگە ئوخشاش ئۆتۈكلىرىنىمۇ ھەر خىل نەرسىلەر بىلەن زىننەتلەشكە ئامراق ئىكەنلىكىنى ، ئۆتۈكلىرىنىڭ يۇقىرىغا قايرىلىپ تۇرىدىغان تۈمشۇقىغا بىرمۇنچە پارىلداق تەڭگىلەرنى تاقايدىغانلىقلىرى ۋە بۇنى «تىزىلدۈرۈك»(129) دەيدىغانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي ، باشقا كىيىملەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە ئەر ـ ئاياللارنىڭ كىيىملىرىدىكى پەرقلەرنى كۆرسەتمىگەن بىلەن ، ئۆتۈكلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە ئايالچە ئۆتۈك ھەققىدە توختىلىدۇ . ئوغۇزلار «بۈكۈم ئەتۈك» ، باشقا تۈرك ئەللىرى «مۈكىم ياكى مۈكىن ئەتۈك»(130) دەپ ئاتايدىغان ئايالچە ئۆتۈك ھەققىدە ئاشۇ ئىسىملارنىلا يازىدۇ . باشقا مەلۇمات بەرمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئايرىم ئىسمى بولغىنىغا قارىغاندا ئاز ـ پاز

بولسىمۇ ئەرلەرنىڭ ئۆتۈكىدىن پەرقلىنىدىغانلىقى چوقۇم .

ئۆتۈك ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «سۇنى كۆرمىگۈچە ئۆتۈك سالما»(131) دېگەن ماقالنى مىسال كەلتۈرۈشى ئۆتۈكـ نىڭ تۈركىي خەلقلەردە ماقال ـ تەمسىللەردىن ئورۇن ئالغۇدەك دەرىجىدە قەدىمكى ۋە مەشھۇر ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقلا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ «ئۆتۈك»كە بولغان چۈشەنچىسى بۇگۈنكى تۈركىيە خەلقى بىلەن ئوپمۇئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرـ سىتىدۇ(132) .

10 . چورۇق : «دىۋان»دىكى چۈشەندۈرۈشلەردىن مەلۇمـ كى ، تۈركىي خەلقلەر ئۆتۈكتىن قالسا ئەڭ كۆپ كىيىدىغان ئاياغ كىيىملىرىدىن بىرى چورۇق ئىدى ، چورۇق XI ئەسىردە ‹چاـ رىق ›(133) دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي ، چورۇقنى ئاياللارـ نىڭ كىيىدىغان ـ كىيىمەيدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ئالدىنقى بەتلەردىكى مىسالالرغا قاراپ ئاياللارمۇ چورۇق كىيەتتى ، دېيەلەيمىز(134) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چورۇقنى «تۈرك ئايىغى» دېگەن ئىـ زاھاتىدىن ، چورۇقمۇ ئۆتۈككە ئوخشاشلا كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ(135) . ئۇ «ئىزلىك»(136) دېيىلىدىغان بىر خىل چورۇقنى تۈركىلەرنىڭ ھايۋان تېرىسىدىن قىلغان چوـ رۇقى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ شەكلى ھەققىدە مەلۇـ مات بەرمەيدۇ . ئۇ ئومۇمەن بەزى يېزىلىرىمىزدا مۇشۇ كۈندىمۇ ئۇچرايدىغان چورۇقلىرىمىزدىن پەرقلىق بولمىسا كېرەك . تۈرـ كىي خەلقلەر «بۇچغاق»(137) دەپ ئاتايدىغان بىر خىل چورۇقـ نىمۇ تۆگە تېرىسىدىن قىلىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ ئىزاھ ئۇلارنىڭ تۆگە تېرىلىرىدىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشـ غەربي مىسالغا ئېلىپ ئۆتكەن «ياياقنىڭ ئېتى چورۇق ، كۈچى ئۆزۈق»(138) دېگەن ماقال بىلەن «چورۇق بولسا ئادەم ئۆلـ مەس ، ئىچلىك بولسا ئات يېغىر بولماس»(139) دېگەن يەنە بىر

ماقال چورۇقنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئايرىلغان تېرە(140) ، ئادەمنىڭ چورۇقىغا ئىگە بولۇشى (141) ۋە چورۇقلۇق كىشىلەر ھەققىدىكى (142) سۆزلەرمۇ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ .

11 . باشقا ئاياغ كىيىملەر : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ئاياغ كىيىمنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «باشماق»(143) ، باشقا تۈركىي خەلقلەر «باشاق»(144) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . لېكىن «دىۋان»دا بۇ ئىسىملاردىن باشقا ، باشماق ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىي «باشماقلاندى ، باشماقلىق بولدى»(145) دېگەن سۆزنى «ئادەم باشماقلىق (سەندەل كەشلىك) بولدى» ، دەپ ئىزاھلاش بىلەنلا چەكلىنىدۇ . لېكىن ، بىز ئۇلارنىڭ ئۆتۈك ۋە چورۇقنى ئايرىم ـ ئايرىم ئىسىملارنى قويغانلىقىغا قاراپ ، ھازىرقى كۈندىمۇ ئاياغ كىيىملىرىنىڭ خىللىرى كۆپ بولغانغا ئوخشاش ، ئەينى زامانىدىمۇ ئۆتۈك ۋە چورۇقلاردىن باشقا ھەر خىل ئاياغ كىيىملىرى بار ئىدى ، دېيەلەيمىز .

12 . پايتىما ، توزلۇق ۋە تىزلىقلار : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتلىرىدىن تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە پايتىما ، توزلۇق (ئۆتۈكنىڭ سىرتىغا كىيىلىدىغان تېرە پايپاق) ، تىزلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى كىيگەنلىكىلىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ . «دىۋان»دا پايتىما «يۆرگەنچۇ»(146) دېيىلگەن بولۇپ ، بۇ سۆزنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇ پۇتقا ئورۇلىدىغان پايتىما ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ . بۇ پايتىما ئوشۇقتىن تىزغىچە ئورۇلاتتى . ئەنلىك ۋە قېلىن بولۇپ ، يۇڭ ياكى كىگىزدىن ئىشلىنەتتى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىزلىق ئىشلەتكەنلىكىمۇ مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «سوغۇقتا تىزلارغا كىيىۋالغان نەرسە»نىڭ «يېشىم»(147) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تىزلىقمۇ پايپاقتا ئوخشاش قونچلۇق ۋە بەزىلىرى يانلىرىدىن تۇگمىلىنىدىغان بىر خىل ئاياغ كىيىم ئە-

دى ، تىزلىققا ئوخشاپراق كېتىدىغان توزلۇقنى تۈركىي خەلقلەر «ئوغۇق»(148) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنى قىسقا قونچلۇق ئاياغ كىيىملەرنىڭ ئۈستىگە پاتقاق ۋە باشقا پاسكىنىچىلىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىيىۋالىدىغان نەرسە ، دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇ ھازىرقى تېرە پايپاقنىڭ ئەينى ئۆزى ئىكەنلىكى ئېنىق .

13 . يامغۇرلۇق ۋە يېپىنچىلار : تۈركىي خەلقلەر بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن كىيىملەرنىڭ ئۈستىگىمۇ بەزى نەرسىلەرنى كىيىۋالاتتى . بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق بىرى يامغۇرلۇق كۆنلەردە كىيىلىدىغان يامغۇرلۇق ئىدى . يۇقىرىدا كىگىز ھەققىدە توختالغىنىمىزدا ئۇلارنىڭ كىگىزدىن يامغۇرلۇق كىيىدىغانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدۇق . مەلۇم بولۇشچە ، تۈركىلەر يامغۇرلۇق قىلىدىغان ئەڭ مەشھۇر كىگىزلەرنىڭ بىرى «جايدام»* (149) دەپ ئاتىلىدىغان كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان بىر خىل نېپىز كىگىز ئىدى . قىپچاقلار «كەمەك» دەپ ئاتىلىدىغان يول ـ يول سىزىقلىق ۋە گۈللۈك پاختا رەختتىن يامغۇرلۇق قىلىدىغانلىقىنىمۇ سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . تۈركىي خەلقلەر ئومۇمەن يامغۇرلۇقنى «ياقۇ» دەيتتى(150) . لېكىن ، بەزى تۈركىي خەلقلەر ئۇنى «كەزۈك»(151) ، بەزىلەر «كەيۈك»(152) دەيدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز . مەھمۇد كاشغەرىي ھەر خىل يامغۇرلۇق يېپىنچىلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپىنى قىشتا قار ـ شۇبرغائدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى . ئۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «ياپتاچ»(153) ئىسىملىك كىچىك بىر يېپىنچا ھەققىدە سۆزلەيدۇ ۋە ئۇنى يامغۇر ، قاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن پادىچىلار كىيىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . «يالما»(154) دەپ ئاتىلىدىغان قېلىن بىر خىل يامغۇر-

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «چايدام» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

لۇقمۇ شۇ مەقسەتتە ئىشلىتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . ئەسلىدە «دىۋان»دا «ياڭالدۇرۇق»(155) دېگەن سۆزنىڭ «يامغۇردىن ۋە شۇنىڭدىن ساقلىنىش ئۈچۈن يامغۇرلۇققا تىكىپ قويۇلغان كىگىز قالپاق» دەپ ئىزاھلىنىشىغا قارىساقلا يېپىنچا ۋە يامغۇر-لۇقلار ھەم يامغۇرلۇق ، ھەم قار ـ شۇنىڭدىن كۆنلەردە كىيىـ لىدىغانلىقى ئوچۇق بىلىنىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر پاختا رەختتىن ۋە كىگىزدىن(156) باشقا «سۇغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياۋايى توشقانىنىڭ تېرىسىـ دىنمۇ يامغۇرلۇق قىلاتتى . يېپىنچا ھەققىدە ماقال ـ تەمسىلىنىڭ بارلىقىدىن ۋە «يېپىنچىلىق ھۆل بولماس ، ئېغىزدۇرۇقلۇق چاپـ چىيالماس»(157) دېگەن ماقالدىنلا بۇ خىل كىيىمنىڭ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا ئوينايدىغان رولى ئۆزلۇكىـ دىن مەلۇم بولىدۇ .

باشقا كىيىم ـ كېچەك تۈرلىرى ھەققىدە سۆزلەشتىن بۇـ رۇن ، كىيىملەرنى ئاسراش ۋە ساقلاش ئەھۋاللىرى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىپ ئۆتسەك ئورۇنلۇق بولار .

كىيىملەرنى ئاسراشتا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ئىش شۇبھىسىزكى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ھازىر «دەزـ مال» دەپ ئاتىلىدىغان «ئۇتۇك»نى ئىشلەتكەنلىكىدۇر . بىز دەـ ۋاتقان دەزمال ھاندۇۋا شەكلىدىكى بىر پارچە تۆمۈر بولۇپ ، كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باساتتى (158) . «دىۋان»دا دەزمال كىيىملەرنىڭ پۇرۇشكەن ، قاتلانغان جايلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنىڭ كۆرسىتىلـ شى(159) ئۇنى تەككۈچىلەرلا ئەمەس ، ئۆيلەردىمۇ ئىشلىتىدىغاىـ لىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ . تۈركىي خەلقلەرنىڭ «بۆز باتلاـ ماق» (بۆز پاتلاش)(160) ئۇسۇلى ئارقىلىق رەختلەرنى تۇزلەشـ نى بىلىدىغانلىقىمۇ بىز كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك دەپ قارىغان

بىر مەسىلىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مۇشۇ ئىككى مەسىلە توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرىمۇ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى يۈقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە كىيىملەرنىڭ كونىراپ كېتىشى(161) ۋە ئۇنىڭ يىرتىلىپ ، ئۆڭۈپ كەتكەن كىيىملەر (162) ھەققىدىمۇ كۆپ سۆزلىنىدۇ . ئۇلار كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەن كىيىملەرنى ياماپ ، خېلى زامان كىيىشەتتى ، ئۇنىڭ ياماق سېلىش (ياماغ)(163) ، كونىراپ كەتكەن كىيىملەردىن ياماقلىق چىقىرىۋېلىش ھەققىدىكى سۆزلىرىمۇ(164) يۇقىرىدىكى قاراشنى دەللىلەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «يىپەكلىك ياماق يىپەك رەختكە ، يۇڭ ياماق يۇڭ رەختكە (لايىق كېلىدۇ)»(165) دېگەن ماقالنى ئېلىشى ، كىيىمنى ياماشقا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە ئەينى زامانىنىڭ چۈشەنچە ۋە قاراشلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

كىيىملەرنى پاكىز كىيىش ئۇچۇن سىرتقى كىيىملەرمۇ ، ئىچكى كىيىملەرمۇ يۇيۇلاتتى . كىر يۇيۇشتا ھازىرقىغا ئوخشاشلا ئىسسىق بىلەن ئاتىلىدىغان «توقماق»(166) ئىشلىتىلەتتى . ئۇلار كىيىملەرنى يۇيۇشتا «شاۋ»(167) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئوتتىن پايدىلانغانلىقى مەلۇم . ئېھتىمال بۇ ئوتنى سوپۇن ئورنىدا ئىشلەتسە كېرەك . يۇيۇلۇپ پاكىزلانغان كىيىملەرنى ئومۇمەن بوغجۇملاپ ، كىيىدىغان چاغقىچە ساندۇقلاردا ساقلايتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە «ئۆي ئەسۋابلىرى» دېگەن ماۋزۇدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، كۆپ يەردە بوغجۇمىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ۋە كىيىملەرنى بوغجۇملاش ھەققىدە كۆپ سۆزلىنىشى(168) ئۇلارنىڭ كىيىملەرنى ئاسراش ئۇسۇللىرى بىلەن ئەھۋاللىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ .

C . بەلۋاغ تۈرلىرى

1 . بەلۋاغ : تۈركىي خەلقلەر بەلۋاغنى كۆپىنچە تون - پەرىجىلەرنىڭ ئۈستىدىن باغلايدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا(169) . ئۇلار بەلۋاغنى «قۇر»(170) ، بۇ ئىسىمدىن ئېلىپ بەلۋاغ باغلاشنى «قۇرشاغ» (باغ باغلاش)(171) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىگە قارىغاندا ئۇلار ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بەلۋاغلاردىن بىرى يۈڭ يىپتىن قولدا توقۇۋالىدىغان ۋە «سۇف»(172) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل بەلۋاغ ئىدى . يەنە ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ئۇلار تون - پەرىجىلىرىنىڭ ئىككى يېقىنىدىكى ئىزمىلارغا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تۈگمە - توپچىلارنى تىكىشەتتى . بۇلارنى «چىرغۇي» دەپ ئاتىشاتتى (173) . مەھمۇد كاشغەرىي بەلۋاغ ھەققىدە بۇنىڭدىن باشقا مەلۇمات بەرمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ئۇنىڭ بەلۋاغ باغلاش(174) ، بەلۋاغ يېشىش(175) ھەققىدىكى سۆزلىرى بەلۋاغنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا خېلى مۇھىم رولى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

2 . كەمەر : مەھمۇد كاشغەرىي كەمەر ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ «تۇش»(176) دېگەن سۆزنى «كەمەر تاسمىسىنىڭ ئۇچىغا تاقىلىدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان توقا» دەپ ئىزاھلىشىدىن كەمەرلەر ئومۇمەن تېرىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى ۋە توقىلىق بولىدىغانلىقىنى بىلۇالالايمىز . توقا ئەينى زامانىدىمۇ ئاساسەن ھازىرقى بىلەن ئوخشاش ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(177) . مەھمۇد كاشغەرىي «باقان» دېگەن سۆزنىمۇ «توقا» دېگەن مەنىدە ، دەپ چۈشەندۈرۈپ كېلىپ ، «ئالتۇن باقان» دېگەن سۆزنىمۇ «توقا» دېگەن مەنىدە ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ ۋە بۇنىڭغا «ئالتۇن باقان» (ئالتۇن توقا ، چەمبەر) دېگەن سۆزنى مىسال قىلىپ سۆزلەيدۇ(178) . بۇ سۆز تۈركىي خەلقلەر قىمەتلىك مەدەنىلەردىن ياسالغان توقىلارغا بەك ئامراق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ خۇددى ئات ئىگەر-

لىرىگە ئوخشاش ، كەمەر توقىلىرىنى ئالتۇن ۋە كۈمۈشتە بېزەيدى. غانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ . ئومۇمەن تۈركىي خەلقلەر «ئۈستەم» ، ئۇغۇزلار «ساخت»(179) دەپ ئاتايدىغان بۇ خىل بېزەش ئۇسۇلىمۇ ، ئۇلارنىڭ كەمەر توقىسىغا قانچىلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئەسلىدىمۇ تۈركىي خەلقلەر كەمەر ۋە كەمەرگە تاقىلىدىغان نەرسىلەرگە ھەۋەس قىلىدىغانلىقى خېلى زامانلاردىن بېرى مەلۇم ئىدى(180) .

3 . ئىشتانباغ : تون ـ پەرىجىلەرنىڭ سىرتىدىغان باغلايدىغان بەلۋاغ ۋە كەمەردىن باشقا ، تۈركىي خەلقلەر ئىشتان بىلەن ئىچ تامبالالارنى بەلگە باغلاش ئۈچۈن ئىشتانباغ ئىشلىتەتتى . ئىشتاننىڭ باغ ئۆتكۈزۈلىدىغان يېرى — لىپەزنى «تىزمە» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئىشتانباغنى بولسا ، بەلۋاغ مەنسىدىكى «قۇر» سۆزىدىن ئېلىپ «ئىچ قۇر»(181) دەيىتتى . ھازىرقى «ئۇچقۇر» (ئىشتانباغ) دېگەن سۆز ئەسلىي مۇشۇ سۆزدىن كەلگەنلىكى چوقۇم . بەزى تۈركىي خەلقلەر ئىشتانباغنى «ئىلەرسۇك»(182) دەيدىغانلىقى مەلۇم بولۇۋاتىدۇ . تۈرك ئىشتانباغلىرىنىڭ ئۇچلىرىغا «بۇرۇك»(183) دەپ ئاتىلىدىغان چىرايلىق چۇچۇقلار چىقىرىلاتتى .

4 . قول ياغلىق : ئەپسۇسكى «دىۋان»دا قول ياغلىق ھەققىدىمۇ كۆپ مەلۇمات يوق ، شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ قول ياغلىقىنى ئومۇمەن «سوۋلۇق»(184) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتولگەندەك بۇ سۆز سەللە دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يەنە بىر چۈشەندۈرۈشىدىن قول ياغلىقنىڭ چۆرىلىرىگە مۇنچاق ۋە چۇچۇق چىقىرىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز(185) . قول ياغلىقنى بەزى تۈركىي خەلقلەر «ئىسلاتۇ»(186) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆزىنى «بىرىنىڭ بۇرنىنى ئېرىتىش ئۈچۈن قوينىدا ساقلايدىغان يىپەك رەخت پارچىسى» دەپ تەرىپلىشىدىن ئۇلارنىڭ قول ياغلىق

لىرى ئومۇمەن يىپەك رەختتىن قىلىنىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى كە-
يىمىنىڭ ئىچىدە ساقلايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

5 . پەلەي : مەھمۇد كاشغەرىي «پەلەي» دېگەن ئىسىمنى يېزىپ قويۇش بىلەنلا چەكلىنىدۇ ۋە بۇ ھەقتە ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمەيدۇ . ئۇنىڭ سۆزىدىن قارىغاندا ھازىرمۇ يېزىلىرىمىزدا ئەل-
لىك ، قوللۇق ، ئەلچەك ، قولقاپ دېيىلىدىغان پەلەينى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر «ئەلىگلىك»(187) دەپ ئاتىشاتتى . «ئەلىگ-
لىك» (ئەلىكلىك — ت) دېگەن سۆز بەزى فونىمىلىق ئۆزگە-
رىشلەرگە ئۇچراپ ھازىرقىسى ئەللىك (پەلەي) دېگەن ھالغا كەل-
گەنلىكى تەبىئىي .

6 . پۇل قاپچۇقى : مەھمۇد كاشغەرىي پۇل قاپچۇقىنىڭ ئەينى زامانىدا نېمە دېيىلىدىغانلىقىنى يازمىغان بولسىمۇ «ئادەم يانچۇق ئىچىدىن پۇل ئىزدىدى» دېگەن سۆزىدىن «يانچۇق» دېگەن سۆزىنىڭ پۇل قاپچۇقى دېگەن مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلا-
لايمىز(188) .

D . زىننەت بۇيۇملىرى ۋە زىننەتلەش

XI ئەسىردە ئايال بىلەن ئەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ چوڭ پەرق بەزى زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلىتىش جەھەتتە كۆرۈلىدىغانلىقى چوقۇم . زىننەت بۇيۇملىرىنى ئەلۋەتتە ئاياللار ئىشلىتىدۇ .

1 . زىننەت بۇيۇمى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان قىممەتلىك مە-
تاللار ۋە تاشلار : ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى ياسىلىدىغان مېتاللار ئىچىدە ئالتۇن بىلەن كۈمۈش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇ-
شىدا ئوينىغان رولى بۇ ماقالىمىزنىڭ «پۇل ۋە باشقا قىممەتلىك مېتاللار» دېگەن قىسمىدا ئايرىم باھالىنىدۇ . بۇ مېتاللارنى ئىش-
لەپچىقىرىشقا ئائىت بەزى تېخنىكىلار ۋە ئۇسۇللار بولسا «ھۈنەر-
ۋەنلەر» دېگەن قىسمىدا سۆزلەندى . ھازىر بۇ يەردە ئالتۇن بىلەن

كۇمۇشتىن زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش ئەھۋالى ئۇستىدىلا توخ-
تىلىمىز . «دىۋان»دا ئالتۇن بىلەن كۇمۇشتىن قانداق زىننەت
بۇيۇملىرى ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەنگەن ئەھۋاللارنى تۆ-
ۋەندە تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . بۇ مېتاللاردىن كەمەر تو-
قىلىرىنى ياساشتا قانداق پايدىلانغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ
ئۆتكەنىدۇق . ئالتۇن بەزىدە شۇ پېتىچە زىننەت بۇيۇمى قىلىپ
ئىشلىتىلەتتى ، بەزىدە ئۇستىگە فىرۇزە (چەش) قاتارلىق قىممەت-
لىك تاشلار قويۇلۇپ ئىشلىتىلەتتى(189) .

تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكى
ئېنىق بولغان بىر نەرسە ، بىز قىممەتلىك تاشلار قاتارىدا تىلغا
ئالماقچى بولغان ئۇنچە - مەرۋايىتتۇر . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ
ئەسىرىدە زىننەت بۇيۇملىرى ئىچىدە ئۇنچە - مەرۋايىت ھەققىدە
ئەڭ كۆپ توختىلىدۇ . مەرۋايىت بەزىدە ئايرىم ، بەزىدە باشقا
تاشلار بىلەن بىللە تىزىلىپ كۆپىنچە زۇننار قىلىپ ئىشلىتىلگەن-
لىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتلە-
رىدىن تۇركىي خەلقلەر ئۇششاق ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى «كەپەك
يىنچۇ»(190) ، چوڭ ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى بەزىلەر «ئەردىنى»*
(191) ، بەزىلەر «تۇۋۇز يىنچۇ»(192) دەيدىغانلىقى مەلۇم .

زىننەت بۇيۇملىرى ياساشتا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان قىممەت-
لىك تاشلاردىن بىرىنى تۇركىي خەلقلەر «چەش»(193) دەپ
ئاتىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا يەنە بىر
خىل چوڭ ، قىممەتلىك تاشنى ئۇلار «بۇت»(194) دەيتتى . ئۇ
بۇنداق تاشلارنى ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى كوكۇلىسىغا
تاقايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . بۇ خىل قىممەتلىك تاشتىن كېيىن
قاشتېشى تۇراتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتىشىچە ، تۇركىي
خەلقلەر قاشتېشىنى «ئۇرۇڭ»(195) دەيتتى . بۇ ھەقتىكى ئىزا-

---

* ئەردىنى — يەنى ئىبرەنى ، سانسكرىتچە «گۆھەر» دېگەن مەنىدە .

هاتتىن قارىغاندا ، ئۇلار قاشتېشىدىن قىلىنغان ئۇزۇكنىڭ كۆزى-نىمۇ شۇنداق ئاتىسا كېرەك .

تۈركىي خەلقلەر قىممەتلىك تاشلاردىن بولغان مارجاننى «ساتا»(196) ، ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەرنى بولسا ساپ ۋە پاكىز دېگەن مەنىدە «سۈزۈك»(197) دەيدىغانلىقى «دىۋان» دا سۆزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ توغرىدا ئارتۇقچە مەلۇمات يوق .

2 . زىرە (هالقا) : يۇقىرىدا بىز ئىسىملىرىنى ئاتاپ ئۆتكەن قىممەتلىك مېتال ۋە تاشلاردىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىدىن بىرى زىرە — هالقا ئىدى . ئۇ XI ئەسىردە «كۈپە» دەپ ئاتىلاتتى(198) . قارىغاندا كۈپە ، هالقىلارغا بېرىلگەن ئومۇمىي نام بولسا كېرەك . چۈنكى «دىۋان»دا «هالقا» دېگەن مەنىدە كېلىدىغان ئىسىملارنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇلار ياسىلىش تۈرلىرىگە قاراپ بىر - بىرىدىن ئازراق بولسىمۇ پەرقلىنەتتى . ئۇلار ئومۇ-مەن ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ياسالغان زىرە - هالقىلارنى «ئۆك-مەك»(199) ، ئاياللار بۇ خىل هالقىلارنى تاقىسا «ئۇراغۇت ئۆكمەكلەندى» (خوتۇن زىرىلىك بولدى)(200) دەيتتى .

يەنە بىر خىل هالقىنى «تولغاغ»(201) دەپ ئاتىشاتتى . «دىۋان»دا تولغاغنىڭ قانداق هالقا ئىكەنلىكى ئوچۇق دېيىلمىسە-مۇ ، لېكىن بۇ سۆزنىڭ «يىنچۇ تولغاغ» دەپ ئىزاھلىنىشىغا قاراپ تولغاغ ، ئۇنچە - مەرۋايىتتەك قىممەتلىك نەرسىلەردىن ياسالغان هالقا ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز . يەنە بىر يەردە «قىز يىنچۇ تولغادى» (قىز ئۇنچە - مەرۋايىت هالقا تاقىدى)(202) دېيىلگەنلىكى ۋە ئۇنچىنىڭ قۇلاقتىن ساڭگىلاپ تۇرىدىغانلىقى هەققىدىكى سۆزلەر(203) بۇ خىل هالقىلار ئومۇمەن ئۇنچىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئاخىرقى ئىزاھتىن يەنە ئۇنچىدىن ياسالغان هالقىلار خېلى ئۇزۇن بولىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ .

3 . بويۇنغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇملىرى : ئۇلارنى ياساش-

تىمۇ ئومۇمەن ئالتۇن - كۈمۈش ، ئۇنچە - مەرۋايىت ۋە قىممەت-لىك تاش ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . تۈركىي خەلقلەردە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بۇنداق زىننەت بۇيۇملىرىدىن بىرى «بوغ-ماق »(204) دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇمات-غا قارىغاندا ، بوغماق ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ياسىلىپ ، ئۇس-تىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلاتتى ۋە نىكاھ كېچىسى كېلىنگە تاقاپ قويۇلاتتى .

باشقا بىر چۈشەندۈرۈشكە قارىغاندا بويۇنغا ئاسىدىغان ئەتە-ۋارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ يەنە بىر تۈرى ، ئۇنچە - مەرۋايىت بىلەن قىممەتلىك تاشنى يىپقا (بىر مەرۋايىت بىر تاش قىلىپ) ئۆتكۈزۈپ ياسىلاتتى(205) . ئاياللار تاقايدىغان يەنە بىر خىل زىننەت بۇيۇمى ئىپار بىلەن ئامىلە شىرىسى ، ئەرەب يىلىمى قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل دورا مۇنچاق ئىدى . بۇنى «بوز مۇنچاق »(206) دەپ ئاتايتتى .

بويۇنغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇملىرى ئىچىدە ئۇنچە - مەرۋا-يىت تىزمىلىرى كۆپ ياسىلاتتى . ئومۇمەن تۈركىي خەلقلەر «يىد-چۇ» ، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جىنچۇ »(207) دەپ ئاتايدىغان ئۇنچە - مەرۋايىت كۆپىنچە تىزىق قىلىپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . «دىۋان»دا ، بىر تىزىق ئۇنچە ھەققىدە سۆزلىنىشىگە(208) قاراپ تىزمىتىكى ئۇنچە بەلگىلىك ساندا بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ(209) . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇنچە تىزىش(210) ، ھەتتا ئۇنچە توپلاش(211) ھەققىدە شۇنچە كۆپ توختالغىنىغا قاراپ XI ئەسىردە ياسىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن تۈرك ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كۆپ دېققىتىنى تارتقان نەرسە ئۇنچە بولسا كېرەك ، دېيەلەيمىز .

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بويۇنغا ئاسىدىغان زىننەت بۇيۇملىرىغا ئىگە بولالمىغان ئاياللار بولسا ، بىرمۇنچە مۇنچاقلارنى تاقىۋالىدە-غانلىقى مەلۇم . بۇنى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر «مونچۇق»

(212) دەپ ئاتىشاتتى .

شۇنى دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىر - بىرىگە تېگىپ ئاۋاز چىقىرىشى ھەققىدىكى سۆزلىرى ، بولۇپمۇ ھال - ئەھۋالى ياخشى ئايالار كۆپ زىننەت بۇيۇملىرىغا ئىگە بولۇپلا قالماي ، يەنە بىر ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تاقايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ(213) . ھازىرقى ۋاقىتتا بۇنداق ئەھۋالنىڭ كۆپ ئۇچرىشىمۇ قەدىمكى ئادەتنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

4 . ئۇزۇك : XI ئەسىردىمۇ «يۈزۈك» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇزۇككە(214) تۈركىي خەلقلەر ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى مەلۇم . بۇنداق بولۇشىغا ئۇلارنىڭ بەزى ئېتىقاد - چۈشەنچىلىرى سەۋەب بولغان . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قاش» دېگەن سۆزى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ : «قاش ، بۇ بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە بولىدۇ . بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇزۇككە كۆز قىلىدۇ»(215) . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ ، قاش دېگەن سۆزنى ئاق ، نۇرلۇق ، داغسىز بىر تاش دەپ تەرىپلىگەنلىدىن كېيىن ، « ‹كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا ، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ ، دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار» دەيدۇ(216) . ئۇنىڭ بۇ بايانلىرىدىن زىننەت بۇيۇملىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇك ۋە ئۇزۇككە تاقىلىدىغان قاشتاش ، ئۇلارنىڭ تۈرمۈشىدا قانچىلىك دەرىجىدە مۇھىم دەپ قارىلىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ھازىرمۇ ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا مېتاللاردىن ياسىلىدىغان ئۇزۇكلەرگە قويۇلىدىغان ھەر خىل نەرسىلەرنىڭمۇ «قاش» دەپ ئاتىلىشى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىدە ئىزچىللىقنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يەنە بىر پاكىتتۇر . ئۇزۇكلەرگە قويۇلىدىغان ۋە «ئۈزۈك قاش» دەپ ئاتىلىدىغان سۈزۈك ئاق قاشتېشى

بىلەن «قارا تاش» دەپ ئاتىلىدىغان سۇزۇك قارا تاشنىڭ خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋە ئەينى ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان (يورۇڭقاش دەريا سى ، قاراقاش دەريا سى) دەر- يالىرىدىن چىقىدىغانلىقى ، بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقماي پەقەت شۇ يەردىلا چىقىدىغانلىقىمۇ مەلۇم بولماقتا(217) . ئۇزۇكنى يالغۇز ئاياللار ئەمەس ، ئەرلەرمۇ سالىدىغانلىقىنى كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز .

5 . بىلەزۈك : XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلق ئاياللىرىنىڭ ئاساسلىق زىننەت بۇيۇملىرىدىن بىرى بىلەزۈك ئىكەنلىكى مە- لۇم . شۇ زامانلاردىمۇ ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان بىلەزۈك- نىڭ نېمىدىن ۋە قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ مەھمۇد كاشـ- غەرىينىڭ ئاياللارنىڭ بىلەزۈك سالىدىغانلىقى(218) ۋە بىلەزۈك دېدەكنىڭ بىلىكىنى قورۇپ ، سىقىپ قويغانلىقى (219) ھەققىدىكى سۆزلىرى ، بۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى دېدەكلەرنىڭمۇ سالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . شۇڭا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ- كى ، بىلەزۈكنىڭ نېمىدىن ۋە قانداق شەكىلدە ياسىلىدىغانلىقىنى ھەممە ئادەم بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن بىلەزۈك ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇمات بېرىشنى ھاجەتسىز ، دەپ قارىغان بولسا كېرەك .

6 . خۇش پۇراقلار : ئەھۋالدىن قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر خۇش پۇراقلارغىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى . مەھمۇد كاشغە- رىي ، خۇش پۇراقلار ھەققىدە ئىپادىن باشقىلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسىرىدە ئون بەشچە يەردە ئىپار بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنىڭ بارلىقىدىن بۇ خۇش پۇراقنىڭ قانچىلىك كەڭ تۇردە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئۆزلۇكىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر «يىپار»(220) دەپ ئاتايدە- غان مىسك ھەققىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى يىپارنى پۇراش (221) ، يىپارنى ھىدلاش(222) ، يىپارنىڭ چېچىلىشى(223) ،

سۇرۇلۇشىگە(224) دائىر سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ . ئىپارىنىڭ پۈرىقىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان باشقا نەرسىلەرنىڭ پۈرىقىنىمۇ ئىپارغا ئوخشىتاتتى . مەسىلەن ، پىشقان ئات گۆشىدىن سوۋۇش جەريانىدا چىقىدىغان پۈراقنى ئۇلار ئىپارغا ئوخشىتاتتى (بۇ ھەقتە «يىمەكلىكلەر» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم سۆزلەندى) . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھازىرمۇ ياخشى كۆرىدىغان پۈراقلىرى ئۇچۇن ، «ئىپارەدەك» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشى بۇ ئادەتنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر ئىشلىتىدىغان زىننەت بۇيۇملىرى ھەققىدە سۆزلىسەك ئاخىرىدا بىرنەچچە مىسال ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۇق . بۇلاردىن بىرى ، تۈرك ئاياللىرى تاشقى كىيىملىرىگە زىننەت بۇيۇمى ئورنىدا كىچىك پىچاقنى ئېسىۋالىدىغان ئادەت بار ئىدى . «كەزلىك»(225) دەپ ئاتىلىدىغان بۇ كىچىك پىچاقلار ھازىرقى كۇندىكى بۇلاپكا ، قاداق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بىر خىل زىننەت بۇيۇمى ئىكەنلىكى كۆرۇنۇپ تۇرسىمۇ ، لېكىن بۇ ھەقتە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز . يەنە بىرى ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىلا بىر خىل كۆزلۈكنى بىلەتتى . ئات قۇيرۇقىنىڭ قىللىرىدىن توقۇلىدىغان ۋە تورغا ئوخشايدىغان بۇ كۆزلۈك ، زىننەت بۇيۇملىرى ياكى كۆرۈش قورالى سۈپىتىدە ئەمەس ، كۆز قاماشقان ۋە كۆز ئاغرىغان چاغلاردا كۆزگە تارتىلىدىغان نەرسە ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى . «كۆزلۈك»(226) ياكى «كۆزۈلدۈرۈك»(227) ئىسمى بىلەن ئاتىلىدىغان بۇ بۇيۇم ھەققىدە سۆزلەشتىن مەقسەت ، تۈركىي خەلقلەر كۆزلۈك دېگەن نەرسىنى XI ئەسىردىلا بىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت .

7 . گىرىم قىلىش : «دىۋان»دا گىرىم قىلىش ھەققىدە كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار بار . ئۇلاردىن XI ئەسىردىكى

تۇركىي خەلق ئايالللىرىنىڭ ياسىنىشى ، بولۇپمۇ چاچ تارىشى XX ئەسىرنىڭ پاسونلىرىغا ماس كېلەتتى ، دېگەن قاراشقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ . بۇ ھەقتىكى مىسالار شۇبھىسىزكى ، XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئەڭ ياخشى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ .

گىرىم قىلىش جەھەتتە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر ئىش XI ئەسىردىكى ئايالللىرىمىزنىڭ چىرايلىق كۆرۈنۈش ئۇچۇن ئۇلانما چاچ ئىشلەتكەنلىكىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىي تۇركىي خەلقلەر «ئۆڭ»(228) دەپ ئاتايدىغان بۇ ئۇلانما چاچ ھەققىدە ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان مەلۇمات بېرىدۇ : «ئۆڭ ، ئايالارنىڭ ئۆچكە چۇپۇرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى» . بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «دىۋان»نىڭ يەنە بىر يېرىدە ئايالنىڭ ئۆچكە چۇپۇرىدىن ياسالغان ئۇلانما چاچقا ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە سۆز لىنىشى(229) بۇنداق ئۇلانما چاچ سىلىش ئادەتتىكى بىر ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇلانما چاچ سىلىپ ، ئۆزىنى تېخىمۇ چىرايلىق تۇسكە كىرگۈزىدىغان تۈرك ئايالىرى ئەڭ كۆپ مەشغۇل بولىدىغان ئىش گىرىم قىلىش ئىدى . گىرىم قىلىش جەھەتتە ئۇلار كۆپرەك شۇغۇللىنىدىغان بىر ئىش يۈزلىرىنىڭ تۈكلىرىنى تېرىش ئىدى . بۇ ھەقتە «دىۋان»دا ئايالنىڭ يۈزىگە يېپ سىلىشى(230) ، يۈزىگە يېپ سالدۇرۇشى(231) ۋە ئۆزئارا يۈزلىرىگە يېپ سالغانلىقى(232) ھەققىدە پات ـ پات سۆزلەنگەنلىكى بۇ ئۇسۇلنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئادەت تۈركىيىنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدا ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا . «دىۋان»دا بىر ـ بىرىنىڭ يۈزلىرىدىكى تۈكلەرنى يۇلۇش ، دېگەن مەنىدە «مەڭدەشتى»(233) دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكى ۋە يېپىنى تىلغا ئالمىغانلىقىغا قاراپ ، ئۇلار يېپ ئىشلەتمەي ، يۈزلىرىدىكى تۈكلەرنى قول بىلەنمۇ تېرەتتى ، دېيەلەيمىز .

گىرىم قىلىش جەھەتتە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك

يەنە بىر نەرسە ، تۈكلىرى ئېلىنىپ ، پاكىز قىلىنغان يۈزلەرگە سۈرۈلىدىغان گىرىم ماتېرىيالىدۇر . ئۇلار بۇ مەقسەتتە ئۇپا ئىشلىتىتتى ۋە بۇنى «كىرشەن» دەيتتى . بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك هالدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە يۈزىگە ئۇپا سۈرۈلگەنلىكى (234) ۋە ئۇپىنىڭ ئايالارنىڭ يۈزىنى پارقىرىتىدىغانلىقى(235) هەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . يۈزىنى ئۇپا بىلەن پارقىرىتىدىغان ياساش چۈق خوتۇنلارنىڭ «يالدرۇق»(236) دېيىلىدىغانلىقىنىڭ ئايرىم تىلغا ئېلىنىشىمۇ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئايالىرىنىڭ گىرىم قىلىشقا قانچىلىك كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

يۈزىنى ئۇپا بىلەن پارقىرىتىپمۇ قانائەتلەنمىگەن تۈرك ئايال-لىرى مەڭزىنى قىزارتىش ئۈچۈن «ئەڭلىك»(237) دېيىلىدىغان قىزىل بوياق ئىشلىتەتتى . XI ئەسىردە ئەڭلىكتىن باشقا بوياقلار-نى ، يەنى خېنە قاتارلىقلارنى ئىشلىتىدىغان - ئىشلەتمەيدىغانلىقى هەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ، ئۇ يېزىپ قالدۇرغان «زامانە قېرىتقانغا بوياق ئەيب ئەمەس»(238) دېگەن ماقالدىن ، ئۇ ئەسىردە تۈرك ئاياللىرى بوياق بىلەن پەرداز قە-لىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ، لېكىن ياشلار ئۇنداق قىلىشنى ئانچە ياقتۇرمايدىغانلىقىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر ئومۇمەن «ياساندى» دېگەن سۆزنى «بەزەن-دى» دېگەنگە ئوخشاش ، ئايالارنىڭ ياسىنىش پەرداز قىلىشلىرى-نىمۇ «ياساناق» دېگەن مەنىدە «بەزەنمەك»(239) دەيتتى . ئايالار گىرىم قىلغاندا «كۆزگۈ»* (240) دەپ ئاتىلىدىغان ئەي-نەكتىن پايدىلىنىدىغانلىقى شۇبھىسىز .

8 . چاچ ياساش : مەيلى ئەر ، مەيلى ئايال بولسۇن ، ئومۇ-مەن تۈركىي خەلقلەر چاچنىڭ تازىلىقىغا ۋە ياسىلىشىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ مەقسەتتە ئۇلار چاچلىرىنى تار-

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «كۆزگۈ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

غاق(241) بىلەن تارايتتى(242) . ئاياللار تارالغان چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆرۈم قىلىپ ئۆرەتتى . «دۇئان»دا ئۆرۈلگەن چاچ «ئۆرۈك چاچ»(243) ، «ئۆرمە چاچ»(244) ، «ئۆرگۈچ»(245) ، «ئۆرچۇك»(246) دېگەندەك ھەر خىل ئىسىم بىلەن ئاتالغانلىقى ۋە چاچ ئۆرۈش ھەققىدىكى سۆزلەر(247) ، چاچ ئۆرۈش ئىشى بىلەن ئاياللارنىڭ قانچىلىك كۆپ مەشغۇل بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

ئاياللارنىڭ يەنە بىر خىل چاچ ياساش ئۇسۇلى ، ئالدىغا كوكۇلا قويۇش ئىكەنلىكى مەلۇم . تۇركىي خەلقلەر بۇنداق چاچنى «كەسمە»(248) دەپ ئاتىشاتتى . قىزلارنىڭ كوكۇلا قويۇشى (249) ۋە ماڭلاي چاچ كېسىشتە يارىدەملىشىش ھەققىدىكى(250) سۆزلەر بۇ خىل چاچ شەكلىنىڭمۇ خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى ۋە كوكۇلىنى كۆپرەك قىزلار قويىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئەمما «دۇئان»دا ، قىزلارنىڭ چاچلىرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىشى(251) قىزلار كوكۇلا قويۇپلا قالماي چاچلىرىنى ئۆرۈپ يۇرۇدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ .

ئاياللار يۇقىرىقىدەك باشقا شەكىلدىمۇ چاچ ياسايتتى . ئۇلار بىر ئۆرۈم چاچ ئۇستىدىن يەنە بىر ئۆرۈم ، تېخىمۇ ئۇزۇن چاچنى ساڭگىلىتىپ قويۇاتتى . بۇنداق چاچنى «يەتۇت ساچ»(252) ياكى «يەتتە ئۆرۈم ساچ»(253) دەيتتى .

چاچ ياساش ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا XI ئەسىردىكى ئەرلەرنىڭ چاچلىرى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىشىمىز كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن تۇركىي خەلقلەردە بەزى ئەرلەر ئۇزۇن چاچ قويىدىغانلىقى ، بەزىلەر چاچ قويماي چۈشۈرۈۋېتىپ يۇرۇدىغانلىقى مەلۇم . «دۇئان»دا «توق ئادەم» دېگەن سۆزنىڭ «چېچىنى تۇرکلەر قويغاندەك قويمىغان تاقىرباش ئادەم» دەپ ئىزاھلىنىشى(254) ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇن چاچ قويىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يەنە بىر

تەرەپتىن ، «سۇلۇندى» ياكى «سالىندى»(255) دەپ ئاتالغان ، ھەم ئەركىشىنىڭ ئارقىغا ساڭگىلاپ تۇرغان چېچى ، دېگەن مەنى ، ھەم ئەر كىشىنىڭ كېيىن قويۇپ بەرگەن چېچى ، دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «ئىزىنچۇ ساچ»(256) دېگەن سۆزمۇ ئەر كىشىلەردە ئۇزۇن چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ ، ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي ئۇزاققىچە چېچىنى ئالدۇرمىغاچقا ئىسسىتما سەۋەبىدىن چاچلىرىنىڭ ئاز بىسىغا ئىسسىقلىق چىقىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ(257) . «دىۋان»دا «چاچ كەسمەك» دېگەن سۆزنىڭ بولۇشى ئومۇمەن بۇ خىل ئۇزۇن چاچلارنى مەلۇم شەكىلدە قىلىش ئۈچۈن كېسىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە كېرەك(258) .

يەنە بىرى ، «دىۋان»دا ئادەم چېچىنى چۈشۈرۈتكەنلىكى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ(259) . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە چاچلىرىنى ئۈستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تاشلاشنى «يۇلۇمەك» دەيتتى (260) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چاچ ئۈستىرا بىلەن چۈشۈرۈلىدىغانلىقى(261) ، ئادەمنىڭ چېچىنى چۈشۈرتۈشى ھەققىدە(262) كۆپرەك سۆزلىشى ، چېچىنى ئۇزۇن قويۇپ بېرىدىغان تۈركىي خەلقلەردە چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىپ يۈرۈدىغانلارنىڭمۇ كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(263) .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ساقال ئېلىشىمۇ ئومۇميۈزلۈك بىر ئەھۋال ئىدى(264) . ئەمما مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىردە ساقال ئېلىش ھەققىدە سۆزلەنگىنىدەك ، بىر ئۇرۇش تەسۈرلەنگەن شېئىردا ، باتۇرلار بىر - بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشقانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(265) . بۇ ئىككى چۈشەندۈرۈشتىن XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئاساسىدا ساقاللىرىنى ئېلىۋېتىدىغان كىشىلەرمۇ ، قويۇپ بېرىدىغانلارمۇ بارلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرسىمۇ ، مىسال قىلىنغان بۇ شېئىردىكى تەسۈرلەر قەدىمكى زامانلارغا ئائىت بولۇشى مۇمكىن ، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە بۇرۇت ھەققىدە بىرلا قېتىم سۆزلەنگەن بولۇپ(266) ، ئۇنىڭدىن XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بەك ياخشى كۆرىدىغان بۇرۇت قويۇش ئادىتىنىڭ قانداقلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ .

تۈركىي خەلقلەر ساقال ئېلىش ، چاچ چۈشۈرۈشتە «يۇلـ-گۇ»(267) دەپ ئاتىلىدىغان ئۇستىرىنى ، ئۇزۇن چاچلارنىڭ ئۇچىنى كېسىپ ياساشتا بىز «ئۆي جابدۇقلىرى» دېگەن بۆلۈمدە سۆزلىمەكچى بولغان قايچىنى ئىشلىتىدىغانلىقى چوقۇم .

ئىزاھلار

(1) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى» ، «سالچۇقىيلار تەتقىقاتى ژۇرنىلى» 1971 - يىل 2 - سان 5 - ، 90 - بەتلەر . ف .سۈمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستانىي ماھىيەتتىكى ئەسەرلەر» ، «تىل ۋە تارىخ - جۇغراپىيە فاكۇلتېتى ژۇرنىلى» ، 1959 - يىل 3 - ، 4 - سان 435 - ، 438 - بەتلەر ، «ئوغۇزلار» ، 398 - ، 400 - بەتلەر . ب .ئۆگەل : «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»غا قاراڭ .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 269 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم ، 391 - بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 265 - بەت ، 3 - توم ، 351 - بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 275 - بەت ، 3 - توم ، 351 - بەت .

(5) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 279 - بەت .

(6) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 269 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 636 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 426 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 330 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 422 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 551 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 543 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 414 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 510 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 509 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 194 ـ بەت .

(15) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى» ، «سالچۇقنامىلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1971 ـ يىل 3 ـ سان ، 55 ـ بەت .

(16) ف . سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 43 ـ بەت .

(17) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 155 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 213 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 509 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ،

14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 17 ـ بەت .

(20) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 531 ـ بەت .

(21) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 348 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(22) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 623 ـ بەت .

(23) ق .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 43 ـ بەت .

(24) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 57 ـ بەت .

(25) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .

(26) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .

(27) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(28) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(29) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 93 ـ بەت .

(30) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 618 ـ بەت . م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە 58 ـ بەت .

(31) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(32) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت .

(33) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 598 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 450 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 305 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 401 ـ بەت .

(37) 28 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(38) 31 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(39) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .

(40) ب .ئاتالاي تېكىستتىكى سىجابنى سانسار دەپ تەرجىمە قىلغان ، بىزنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس .

(41) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 257 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 188 ـ بەت .

(43) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(44) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(45) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 560 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

314 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(48) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 498 ـ بەت .

(49) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 405 ـ بەت .

(50) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 68 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 92 ـ بەت .

(51) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت .

(52) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 442 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 606 ـ بەت .

(53) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 394 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(54) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(55) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 398 ـ بەت .

(56) م .ئا .كۆيمەن : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 53 ـ بەت .

(57) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 398 ـ بەت .

(58) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 493 ـ بەت .

(59) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 26 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت .

(60) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 552 ـ بەت .

(61) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 241 ـ بەت .

(62) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

493 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 642 ـ بەت .

(63) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 61 ـ بەت .

(64) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .

(65) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 61 ـ بەت .

(66) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(67) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 440 ـ بەت .

(68) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .

(69) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 200 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 277 ـ بەت .

(70) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 530 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 686 ـ بەت .

(71) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 201 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 270 ـ بەت .

(72) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 361 ـ بەت .

(73) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 398 ـ بەت .

(74) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 634 ـ بەت .

(75) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 201 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 270 ـ بەت .

(76) يۇقىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

457 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 596 ـ بەت .

(77) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(78) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 663 ـ بەت .

(79) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(80) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 135 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت .

(81) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 250 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(82) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(83) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت .

(84) 83 ـ ئىزاهقا قارالڭ .

(85) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 566 ـ بەت .

(86) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(87) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقاله ، 62 ـ بەت .

(88) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .

(89) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 149 ـ بەت .

(90) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 408 ـ بەت .

(91) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 477 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 623 - بەت .

(92) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 416 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 543 - بەت .

(93) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 109 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 149 - بەت .

(94) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 220 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 306 - بەت .

(95) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 433 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 563 - بەت .

(96) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 155 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 210 - بەت .

(97) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 408 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 530 - بەت .

(98) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 378 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 530 - بەت .

(99) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 383 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 523 - بەت .

(100) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 202 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 281 - بەت .

(101) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - تۇم ، 274 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - تۇم ، 399 - بەت .

(102) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 466 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 609 - بەت .

(103) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 98 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 133 - بەت .

(104) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 38 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 54 - بەت .

(105) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 436 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 568 ـ بەت .

(106) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 563 ـ بەت .

(107) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 299 ـ بەت .

(108) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 273 ـ بەت .

(109) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 117 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 158 ـ بەت .

(110) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 66 ـ بەت .

(111) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 68 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 93 ـ بەت .

(112) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 399 ـ بەت .

(113) يۇقىرىدا ئىسمى كۆرسىتىلگەن يەرلەر .

(114) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 67 ـ بەت .

(115) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 135 ـ بەت .

(116) 115 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(117) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 296 ـ بەت .

(118) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 206 ـ بەت .

(119) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 464 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 606 ـ بەت .

(120) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ،

116 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(121) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(122) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت .

(123) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 315 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(124) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(125) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 430 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 584 ـ بەت .

(126) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(127) 122 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(128) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 294 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت .

(129) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 530 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 586 ـ بەت .

(130) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 395 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(131) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 580 ـ بەت .

(132) ب .ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» 62 ـ ، 206 ـ بەتلەر .

(133) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .

(134) ب .ئۆگەل : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەر ، 252 ـ بەت .

(135) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 337 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(136) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت .

(137) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 465 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 608 ـ بەت .

(138) 133 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(139) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت .

(140) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(141) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 387 ـ بەت .

(142) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 647 ـ بەت .

(143) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 609 ـ بەت .

(144) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت .

(145) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 274 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 398 ـ بەت .

(146) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(147) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 19 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 22 ـ بەت .

(148) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 91 ـ بەت .

(149) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 243 ـ بەت .

(150) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 30 ـ بەت .

(151) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 507 ـ بەت .

(152) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 168 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 230 ـ بەت .

(153) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 50 ـ بەت .

(154) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 44 ـ بەت .

(155) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە 389 ـ بەت .

(156) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 508 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 660 ـ بەت .

(157) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 256 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 350 ـ بەت .

(158) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 68 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 93 ـ بەت .

(159) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 252 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 345 ـ بەت .

(160) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 291 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 387 ـ بەت .

(161) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 169 ـ ، 175 ـ ، 228 ـ ، 231 ـ ، 261 ـ ، 273 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 228 ـ بەت .

(162) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 67 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 19 ـ بەت .

(163) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 28 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 35 - بەت .

(164) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - تۇم ، 21 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - تۇم ، 28 - بەت .

(165) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 28 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 36 - بەت .

(166) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 177 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 244 - بەت .

(167) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 155 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 212 - بەت .

(168) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - تۇم ، 34 - ، 310 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - تۇم ، - بەت .

(169) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 287 - ، 298 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 392 - بەت .

(170) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 324 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 425 - بەت .

(171) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 464 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 606 - بەت .

(172) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 129 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 178 - بەت .

(173) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 241 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 332 - بەت .

(174) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - تۇم ، 249 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - تۇم ، 363 - بەت .

(175) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 84 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 105 - بەت .

(176) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - تۇم ، 125 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - تۇم ، 173 - بەت .

(177) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 313 ـ بەت .

(178) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 399 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 519 ـ بەت .

(179) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 145 ـ بەت .

(180) ب .ئۆگەل : يۇقىرىدىدا ئىسمى ئاتالغان گەسەر ، 156 ـ ، 209 ـ بەتلەر .

(181) مەھمۇد كاشغەرلىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 50 ـ بەت .

(182) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت .

(183) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(184) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(185) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 323 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 440 ـ بەت .

(186) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت .

(187) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 153 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(188) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 250 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 365 ـ بەت .

(189) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 192 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 275 ـ بەت .

(190) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .

(191) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 192 ـ بەت .

(192) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 279 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 381 ـ بەت .

(193) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(194) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 166 ـ بەت .

(195) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(196) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت .

(197) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 389 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(198) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .

(199) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(200) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 314 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(201) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 288 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 420 ـ بەت .

(202) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 395 ـ بەت .

(203) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(204) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 610 ـ بەت .

(205) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 79 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 104 ـ بەت .

(206) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(207) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .

(208) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 515 ـ بەت .

(209) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت .

(210) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 9 ـ ، 100 ـ ، 127 ـ ، 146 ـ ، 243 ـ بەتلەر . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 10 ـ بەت .

(211) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت .

(212) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 403 ـ بەت .

(213) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ب .ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» ، 92 ـ ، 232 ـ بەتلەر .

(214) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 18 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 22 ـ بەت .

(215) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 208 ـ بەت .

(216) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

22 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 26 ـ بەت .

(217) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 208 ـ بەت .

(218) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 205 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 283 ـ بەت .

(219) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 672 ـ بەت .

(220) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 6 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 6 ـ بەت .

(221) يۇقىرىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن .

(222) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(223) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 4 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 4 ـ بەت .

(224) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 96 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 131 ـ بەت .

(225) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(226) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(227) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 530 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 686 ـ بەت .

(228) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 135 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت .

(229) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(230) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(231) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(232) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت .

(233) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 399 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 545 ـ بەت .

(234) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 278 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .

(235) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(236) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 432 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 587 ـ بەت .

(237) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 115 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 156 ـ بەت .

(238) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 304 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 445 ـ بەت .

(239) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(240) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(241) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 464 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 611 ـ بەت .

(242) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(243) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(244) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(245) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 129 ـ بەت .

(246) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 140 ـ بەت .

(247) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 172 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 232 ـ بەت .

(248) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 281 ـ بەت .

(249) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(250) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 310 ـ بەت .

(251) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 312 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 410 ـ بەت .

(252) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 418 ـ بەت .

(253) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 62 ـ بەت .

(254) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 433 ـ بەت .

(255) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 449 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 587 ـ بەت .

(256) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 180 ـ بەت .

(257) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 290 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 382 ـ بەت . م .ئا .كۆيمەن : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 84 ـ بەت

(258) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ،

328 ـ بەت .

(259) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 464 ـ بەت .

(260) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(261) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 82 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(262) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(263) م .ئا .كۆيمەن : يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 87 ـ بەت .

(264) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت .

(265) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت .

(266) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت .

(267) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .

14 . ئۆيۡ

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى تېخىچە كۆچ-مەن ھالەتتە ياشاۋاتقان بولسىمۇ ، ئاساسىي قىسمى شەھەر - ناھىيە ۋە يېزىلاردا ماكانلىشىپ ، ئۆيلەردە ئولتۇراتتى . كۆچمەن-لەر بولسا خېلى زاماندىن بېرى مەلۇم بولغىنىدەك ئۆيۡ ئورنىدا چېدىر ئىشلىتەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئولتۇراق جاي ھەققىدە بەرگەن مەلۇ-ماتلىرى خېلىلا كۆپ ، ئەمما شۇنى قوشۇمچە قىلىپ قويۇش كېرەككى ، ئۇ باشقا مەسىلىلەرگە ئوخشاشلا ئولتۇراق جاي مەسە-لىسىدىمۇ كۆپرەك ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقانلارغا ئەھمىيەت بە-رىپ ، ئۆيۡ ئىچىنىڭ قانداقلىقى ۋە ئۆيۡ جابدۇقلىرىنى كۆرسە-تىپ ، چېدىر ھەققىدە ئىنتايىن ئاز مەلۇمات بېرىدۇ .

1 . ئۆينىڭ سېلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار :

XI ئەسىردە ئۆيۡ «ئەۋ» دەپ ئاتالغان بولۇپ ، ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەردە بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزىدا ئاز - تولا پەرق بارلىقىنى كۆرىمىز . «ئۆۋ» (1) ، «ئۇۋ» (2) ، «ئەۋ» (3) دېگەندەك ئىسىملار قايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ شېۋىسى ئىكەن-لىكى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ .

---

* «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى ئۆيگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى دەسلەپتە پروفېسـ-سور فارۇق سۇمەر تەرىپىدىن توپلانغان تۈركچە تەرجىمىسى بىلەن بىللە بېرىلگەنىدى («ئاناتولـ-يىگە يالغۇز كۆچمەن تۈركىلەرلا كەلگەنمىدى ؟» ، بەللەتەن ، XXIV جىلد ، 96 - سان ، ئەنقەرە ، 1960 - يىل نەشرى ، 585 - ، 586 - بەتلەر) . كېيىنچە «دىۋان»دىكى ئۆيگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەلۇماتلار پروفېسسور ، دوكتور مەھمەت ئالتاي كۆيمەن تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ، سىستېمىلىق بىر شەكىلدە ئىشلىنىپ چىقتى («ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈرك ئۆيلىرى» ، «سالچۇقنامىلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 3 - سان ، ئەنقەرە ، 1971 - يىل نەشرى ، 1 - ، 14 - بەتلەر) . يەنە ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرى ھەققىدە باھالىنىدىن ئۆگەل-مەك : «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن .

يازغۇچىمىز «بارىق» دېگەن سۆز مۇناسىۋەتتى بىلەن «ئەۋ بارىق» (ئۆيۈڭ) دېگەن تەبىرنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بارىق دېگەن سۆز ئۆز ئالدىغا يالغۇز ئىشلىتىلمەستىن ئۆي بىلەن قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(4) . ئۇنىڭ بۇ ئىزاھاتىدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى : XI ئەسىردىمۇ ئۆي ۋە ئۆي جاھازلىرى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن هازىرقىدەك ئەۋ بارىق (ئۆيۈڭ) دېيىلەتتى . بۇ ئاتالغۇ بۇگۈنكى كۈندىمۇ تىلىمىزدا كەڭ تۇردە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، ئۆي دېگەن مەنىدىكى «ئەۋ» سۆزى بىلەن «ئەۋ بارىق» دېگەن سۆزنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز .

ئۆينىڭ سېلىنىشىغا كەلسەك ، ئۆي سېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۈل قېزىلىشى كېرەك ئىدى . ئۇلار ئۆينىڭ ئۇلىنى «تۇپ» دەيتتى(5) . ئۈل ئۈستىگە قۇرۇلغان تام هازىرقىدەكلا «تام» دېيىلەتتى(6) . بۇ «تام» دېگەن سۆزگە ئاساسلىنىپ ، تاش قويۇش ئۈچۈن قېزىلغان ئۇلىنىمۇ كۆپىنچە «تام تۇپى» دەيتتى . بۇنىڭدىن باشقا مەهمۇد كاشغەرىي تامنىڭ تۇۋى دېگەن مەنىدىكى «ئۈل» دېگەن سۆزنىمۇ تىلغا ئالىدۇ ۋە «تام ئۇلى» (تامنىڭ ئۇلى) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(7) . دائىم ئۈچراپ تۇرغاندەك يازغۇچىمىز بۇ يەردىمۇ ئۈل مەنىسىدىكى ئىككى خىل ئىسىمدىكى پەرقنى كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ . شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، تۇپ بىلەن ئۈل ئايرىم شېۋىلەردە «ئاساس» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى . تام دېگەن ئىسىم بولسا ئورتاق ئىسىمدەك قىلىدۇ . تام (دام) دېگەن سۆز هازىرقى كۈندە (ئۇيغۇر تىلىدىمۇ — ت) ئاناتولىيىدىمۇ هەم ئۆي ، هەم تام دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

XI ئەسىردە تام ياساشنى «تام تۇرغۇرماق» (تام قوپۇرماق ، تام تىكمەك) دەيتتى . ئۆي سېلىشنى بولسا تۇرغۇرماق دېگەن پېئىلدىن ئېلىپ «ئەۋ تۇرغۇرماق» دەيتتى(8) . ئۆينىڭ تاملىرىنى قوپۇرۇشتا تاشتىن باشقا كېسەك بىلەن خىش ئىشلىتىلىدىغان

غانلىقى مەلۇم . كېسەك ئەينى زاماندا «كەرپىچ»(9) دەپ ئاتىلاتـ
تى . خىشنى بولسا ، پىشقان «كېسەك» دېگەن مەنىدە «پىشىق كەرپىچ»(10) دەيتتى . بۇ ئەھۋالدىن تۈركىي خەلقلەر كېسەكتىن ئۆي ياساشنى قەدىمدىن تارتىپ بىلىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ(11) . ئۇلار كېسەكلەرنى ئوتتا پىشۇرۇش بىلەن خىش قىلىپ چىقىراتتى ۋە بۇنى ، «پىششىق كەرپىچ» دەپ ئاتايتتى . كېسەك بىلەن خىش قۇيۇشتا هازىرقىدەكلا ئالاهىدە قېلىپلار ئىشلىتىلەتـ
تى ۋە بۇ قېلىپلارنى «كەرپىچ كېپى» دەيتتى(12) .

ئۆي تېمىنى تۇرغۇزۇشتا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە نېمىلەر ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس . لېكىن ، ئۆيلەرنى سۇۋاش ئۈچۈن لاي ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ ، لاينى كۆپ ئىشلىتەتتى ، دېيىلەيمىز . XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار ئاهالىسى هاكىنمۇ بىـ
لەتتى . «ئۇرچەك»(13) دەپ ئاتىلىدىغان هاك كۆپرەك مەسـ
چىت ، قەلئە ـ ساراي ۋە باشقا قۇرۇلۇشلاردا ئىشلىتىلەتتى دېيىش توغرا بولارمىكىن دەپ ئويلايمەن . XX ئەسىردىمۇ يېزىلىـ
رىمىزدا تامنى سۇۋاشتا كۆپىنچە لاي ئىشلىتىلمەكتە . بىراق ، بۇنىڭلىق بىلەن هاك ، ئۆي قۇرۇلۇشىدا ئىشلىتىلمەيتتى دېگىلى بولمايدۇ .

تاملار قويۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆينىڭ ئۈستى يېپىلاتـ
تى . ئۆينىڭ ئۈستىنى يېپىشقا كۆپىنچە ياغاچ ماتېرىياللىرى ئىشلىتىلەتتى . ئىككى تامنىڭ ئارىسىغا تۇڑرۇك قويۇلاتتى ، ئۆي كەڭ قىلىپ سېلىنسا ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇڑرۇك قويۇپ ئۈسـ
تىگە توم بىر ياغاچ چەپرەس هالەتتە قويۇلاتتى ۋە لىملار «ئارـ
قۇق»(14) دەپ ئاتىلىدىغان بۇ توم ياغاچ بىلەن تام ئارىسىغا تىزىلاتتى . تىرەك (تۇڑرۇك)لەر قاتار هالدا تۇرغانلىقىنى بىلدۇـ
رۇش ئۈچۈن «بىر تىزىك تەرەك» (بىر قاتار تىرەك) دېيىلەتتى (15) . بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى تىرەك XI ئەسىردىمۇ خۇددى شۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى ، يەنى «تەرەك» دېيىلەتتى .

بىر قاتار تىرەك دېگەننىڭ مەنىسى ، يەرگە قاتار تىكىلگەن تىرەك-لەرمۇ ياكى ئۆينىڭ ئۈستىگە سېلىنغان لىملارمۇ ؟ بۇ «دۆۋان» دا ئېنىق چۈشەندۈرۈلمەيدۇ . «دۆۋان»دا ئۈستىگە لىم قويۇش ئۈچۈن تىك تۈرغۇزۇلغان تىرەكنى «ئوغۇلمۇق» (16) دېيىلگەنلىكىنى كۆرىمىز . ئوغۇلمۇق بىلەن ئارقۇقنىڭ قانداق پەرقى بارلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىزاھاتىغا قاراپ ، بۇ ئىككى ئاتالغۇ بىر مەنىنى بىلدۈرۈدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . ئۆينى ياپقاندا لىملارنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئىنچىكە ياغاچلارنى «سۇنى» دەيدىغانلىقى مەلۇم(17) .

مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن ئىزاھاتتىن مەلۇم بولۇشچە ئۆي-لەرنىڭ ئۈستى توپا لاي بىلەن ياكى ياغاچلار بىلەن يېپىلاتتى . توپا ئۆگزىنى بەزى ئەللەر «ئۆرتمەن»(18) ، بەزى ئەللەر «كۆ-تۈ»(19) دەيتتى . ئۆينىڭ ئۈستىنى «تارۇس»(20) دەيتتى . بىرى ئۆينىڭ تورۇسىنى ياپقانلىقى ھەققىدىكى مەھمۇد كاشغەرىي-نىڭ سۆزىدىن قارىغاندا(21) ، ئۆينىڭ ئۈستىنى يېپىش ناھايىتى كەڭ تۈرده ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي ، پىششىق خىش دېگەن مەنىده ئايرىم بىر سۆزنى كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن «پىششىق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن «پىشقان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ . پىششىق خىش»(22) دېگەن سۆزىگە قارىغاندىمۇ ئۆگزىلەرنى يېپىش ئۈچۈن پىششىق خىش ئىشلىتىلەتتى . ئۆگزە-نى ياپقان چاغدا توغرىسىغا ياغاچلار قويۇلاتتى ۋە بۇلار «ئەۋ ئوقى» ياكى ئاددىيلا قىلىپ «ئوق» دەپ ئاتىلاتتى(23) . بۇنىڭ-دىن مەلۇم بولۇپ تۈرۈپتۈكى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆگزىسىگە ئۇزۇن ياغاچلار قويۇپ يېپىلغان چوڭ ئۆيلەرده ئولـ-تۇراتتى . شۇبھىسىزكى ، كۆپ سانلىقلارنىڭ ئۆگزىسى توپا ـ لاي بىلەن يېپىلاتتى . بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن تامچا ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قىشتا ئۆگزىدىكى قارلار تازىلىناتتى . بۇ

ئىش شۇ زاماندىمۇ «قار كۆرۈمەك»(24) دېيىلەتتى ، «دىۋان» دىمۇ بىرىنىڭ قار كۆرۈگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ(25) . قار كۆ-رەشنى يەنە «قار سىدىرماق» (سىيرىماق)(26) دەپمۇ ئاتايدىغان-لىقى مەلۇم . ھەر ئىككى خىل ئاتالغۇ ھازىرقى تۈرك تىلىدا ئەينەن ئىشلىتىلمەكتە . ئۇنىڭدىن باشقا قار سىيرىش ۋە قار كۆرەشتە يارەملەشكەنلىك ھەققىدە سۆزلەنگەنلىكىگە قاراپ ، بۇ ئىش خېلى كەڭ تۈردە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ، شۇنداقلا قار كۆرەش ۋە قار تازىلاشتا ئۆزئارا يارەملىشىش XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىشلىق تۈرمۇشىدىكى كۆڭۈللۈك ئەمگەك ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ .

XI ئەسىردە ئۆينىڭ دەرۋازىسى ھازىرقى تۈرك تىلىدىكى «قاپ» سۆزىدىن سەل پەرقلىق ھالدا «قاپۇغ»(27) ، ئۆينىڭ ئىشىكى بولسا ھازىرقىدەك «ئەشىك» دېيىلەتتى . ئىشىك ۋە بوسۇغا قىلىنىدىغان ياغاچنى «ئەشىكلىك يىغاچ» دەيتتى(28) . دەرۋازا قاناتلىرى بىلەن تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆپىنچە تىرەك ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(29) . دەرۋازىنىڭ يان ياغاچلىرى «قا-پۇغ ياڭاقى»(30) دېيىلەتتى .

«دىۋان»دىن ، پەنجىرە دېگەن مەنىدە قانداق سۆزنى ئىشلە-تىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلىش مۇمكىن ئەمەس . «دىۋان»دىكى «تۆڭلۈك» دېگەن سۆزنى بەسىم ئاتالاي «مورا ، پەنجىرە» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ(31) . ئەمما بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الكوة» دەپ يېزىلغان بولۇپ(32) ، بۇ كۆپرەك تامدىكى تۆشۈك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . بۇنىڭغا قارىغاندا «تۆڭلۈك» دېگەن سۆزنى پەنجىرە دەپلا چۈشەنگەن توغرىدەك قىلىدۇ . بىراق شۇنداقتىمۇ «تۆڭلۈك» دېگەن سۆز ، مورا دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈشى ھەم مۇمكىن . چۈنكى ئۇلار ئۆيلىرىنى ئىسسىتىش ۋە تاماق ئېتىش مەقسىتىدە ئۆيلىرىگە ئوچاق سالاتتى . بۇ ئوچاقلارنىڭ ئەلۋەتتە مورىلىرى بولاتتى . ھازىرمۇ شەرقىي ئاناتولىيىدە پەنجىرىنى باجا

(مورا دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايدۇ. كىچىك يېزا، مەھەللىلەردە ئۆينىڭ پەنجىرىلىرىنى موربغا ئوخشاش ئۆگزىدىن چىقىرىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دېسە كېرەك، دەپ قارايمىز.

«ئوچاق» دېگەن سۆز XI ئەسىردە ئومۇمىيۈزلۈك «ئوچاق»(33) دەپ تەلەپپۇز قىلىناتتى. ئۆينىڭ ئوچاق سالىدىغان يېرىنى «ئوچاقلىق يەر»(34)، ئوچىقى بار ئۆيىنى «ئوچاقلىق ئۆ»(35) دەيتتى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۆ ئوچاقلاندى»(36)، يەنى ئۆيگە ئوچاق سېلىندى، ئۆي - ئوچاقلىق بولدى، دېگەن سۆزلىرىگە قاراپ، بەزى ئۆيلەر سېلىنغاندا ئوچاق سېلىنماي كېيىن ئېھتىياجلىق بولغاندا سېلىنسا كېرەك دېيەلەيمىز. يەنە «دىۋان»دىكى «ئوچاقلىق تىتىك» دېگەن سۆز ئوچاق سېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سېغىز لاي(37) دەپ ئىزاھلىنىشىدىن مەلۇمكى، بەزى ئوچاقلار تامنىڭ ئىچىگە ۋە تامغا چاپلاپ سېلىنماستىن، ئۆينىڭ ھەرقانداق بىر چېتىگە لايدىن ئوچاق سېلىناتتى ياكى تونۇر شەكلىدە ياسىلاتتى(38). ئۇلارنىڭ بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە يۆتكىگىلى بولىدىغان ئوچاقلىرىمۇ بولۇپ، بۇنداق ئوچاقلارنى «كۆچۈرمە ئوچاق» دەيدىغانلىقى مەلۇم(39). بۇ خىل ئوچاقلارنى يۆتكىگىلى بولغاچقا كۆپرەك كۆچمەنلەر ئىشلەتسە كېرەك دېيەلەيمىز.

ئۆينىڭ تاملىرى ياسالغاندا ئىشىك، پەنجىرە، ئوچاق ۋە تۈتۈلۈكلەرنى قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئالدىن ئويلىشىدىغانلىقى، تاملار ئېھتىياجغا قاراپ پىلان بويىچە قوپۇرۇلىدىغانلىقى شۇبھىسىز. بەزى ئۆيلەر ئەگمە شەكىلدە سېلىناتتى. بۇ خىل كېمىر ئۆيلەرنى بەزى تۈرك ئەللىرى «ئەگمە»(40)، بەزىلىرى «ئۇيۇغ» ۋە بۇ سۆزدىن ئېلىپ «ئۇيۇغلۇغ ئۆ»(41) دەيدىغانلىقى مەلۇم. بۇ سۆزلەردىن كېمىر ئۆي سېلىش مەيلى تام قوپۇرۇش، مەيلى ئۆي ئىچىنى پىلانلاش جەھەتتە بولسۇن بىر خىل بىناكارلىق سەنئىتى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇ يەردە

شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئۇلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈنىڭ-دىنمۇ كۆپ قەۋەتلىك ئۆيلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە «دە-ۋان»دىن ھېچقانداق مەلۇمات تاپالمايمىز .

ئۆي سالغاندا تام قويۇرۇلۇپ ، ئۈستى يېپىلىپ ، ئىشىك ئورنىتىلىپ ، پەنجىرە چىقىرىلىپ بولغاندىن كېيىن تاملارنى سۇۋاش باشلىناتتى . تاملارنى سۇۋىغاندا ، ئەندۇۋا ئىشلىتىلەتتى . XI ئەسىردە بۇ ئەسۋاب «سالى»(42) دېيىلەتتى . ئۆي سۇۋاشنى بەزى تۈركىي خەلقلەر «سۇۋاماق»(43) ، ئۇيغۇرلار بولسا «چاپ-ماق»(44) دەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «چاپماق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن ئىزاھاتىدىن قارىغاندا سۇۋاقچىلىقتا يۇمشاق لاي(45) بىلەن ئۆزلۈك لاي ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم (46) . «سۇۋىماق» دېگەن سۆز قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس . ھازىر بۇ سۆز تۈركىيىدە كەڭ تۈردە ئىشلىتىلمەكتە . بۇنىڭغا قاراپ بۇ سۆز ئوغۇزچە ئىدى ، ھېچبول-مىغاندا ئوغۇزلارمۇ ئىشلىتىدىغان ئورتاق سۆز ئىدى ، دېيىلەيمىز .

سۇۋاقچىلىقتا لايدىن باشقا يەنە نېمە ئىشلىتەتتى ؟ بۇ ھەقتە «دىۋان»دا ئوچۇق ئېيتىلمايدۇ . لېكىن ، سۇۋاقچىلىقتا ھاك بىلەن گەچ ئىشلىتىلگەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . چۈنكى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ھاك ئىشلەتكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆز-لەپ ئۆتكەنىدۇق . ئەينى زامانىدا ئۇلار يەنە گەچنىمۇ بىلىدىغانلىقى ۋە گەچ تېشىنى «سازىنچى تاش»(47) دەيدىغانلىقى مەلۇم .

«سۇۋىماق» دېگەن سۆز سۇۋاقچىلىقنىلا بىلدۈرەتتىمۇ ياكى ئۆينى ئاقلاش مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلەتتىمۇ ؟ بىلگىلى بولمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆي ھەققىدە خىلى كەڭ تۈردە مەلۇمات بەر-گەن بولسىمۇ ، ئۆي ئاقلاش دېگەن مەنىدىكى بىرەر سۆزنىمۇ تىلغا ئالمايدۇ . ھالبۇكى «سۇۋىماق» دېگەن بۇ سۆز ھازىرمۇ بەزى رايونلىرىمىزدا ئۆينى ئاقلاش دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ(48) .

بۇنىڭغا قاراپ بۇ سۆز XI ئەسىردە ھەر ئىككى مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز .

2 . ئۆي ئىچىنىڭ بۆلۈنۈشى ، قوشۇمچە ئۆيلەر ۋە ئۆيلەرنىڭ بېزىلىشى :

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆينى تۆت چاسا ، يەنى تۆت بۇرجەكلىك نەرسىگە مىسال قىلىپ كۆرسەتكىنىگە ۋە بۇنى «تۆرتگۈل ئەۋ»(49) ، يەنى تۆت چاسا ، تۆت بۇرجەك ئۆي ، دەپ چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسەن ئۆيلەر XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش كۆپىنچە تۆت بۇرجەكلىك شەكىلدە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

ئۆي ئىچىنىڭ بۆلۈنۈشىگە كەلسەك ، ئۆيدە سۇپا بولاتتى ۋە ئۇ «بەچكۈم»(50) دېيىلەتتى . پروفېسسور ، دوكتور مەھمەت ئالتاي كۆيمەنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ، سۇپا ، ئۆينىڭ ئەڭ مۇھىم يېرى ئىدى(51) . سۇپىنىڭ ئەتراپىدا باشقا خانىلار بولاتتى . بۇنداق ئۆيلەرنى XI ئەسىردە بەزى تۈركىي خەلقلەر «قالما» («بالىخانا») دېگەنلىكى مەلۇم(52) . «ئۆيلىنىش» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك بۇ بالىخانىلاردىن بىرى كېلىنگە ئاتالغان بولاتتى . ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلىدىغان ۋە «مۇندەرۇ» (53) دەپ ئاتىلىدىغان بۇ كېلىن ئۆيى ھەر خىل چىلتەكلەر بىلەن بېزىلەتتى . «دىۋان»دا «قونۇقلۇغ ئەۋ»(54) بىلەن «كەلىشلىغ ـ بارىشلىغ ئەۋ»(55) دېگەن سۆزلەرنىڭ مېھمانخانا دەپ چۈشەندۈرۈلۈشىگە قارىغاندا ئۇلار ئۆيلىرىنىڭ يېنىدا مېھمانلار ئۈچۈن ئايرىم ئۆي سالىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . شۇنداقلا ئۆينىڭ بىر خانىسىنى مېھمانلارغا ئاتاپ قويىدىغانلىقىنىمۇ پەرەز قىلالايمىز . شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەم مېھمانلار ئۈچۈن ئايرىم ئۆي سېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئويلىساقلا ھازىرقىدەك كۆپىنچە ئائىلىلەر ئۆيلىرىنىڭ بىر خانىسىنى مېھمانلارغا ئايرىپ قويىدىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز . بۇ قاراشنى «دىۋان»دىكى قوناقلىق ئۆي بىلەن كېلىشىلىك ـ بېرىشلىق ئۆي ھەققىدىكى بايانلارمۇ

مۇئەييەنلەشتۇرۇپ بېرەلەيدۇ . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر-
نىڭ ئۆيلىرىدە دالان ، كېلىن ئۆيى ، مېھمانخانىدىن باشقا يەنە
ئولتۇرىدىغان ، ھېچبولمىغاندىمۇ كۈندۈزى ئولتۇرۇپ ، كېچىسى
ياتىدىغان ئۆيلەر بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك .
چۈنكى ئائىلىدىكى ھەممە كىشى دالاندا ياتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر
قىلىش تەس .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئۆيلەرنىڭ بىر خانىسى ئاشخانا قىلى-
نىدىغانلىقى مەلۇم . تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆچمىلىكى ئاشخانىنى
تاماق ئۆيى ، دېگەن مەنىدە «ئاشلىق»(56) دەيتتى . ئۇنىڭدىن
باشقا بىر ئېغىز ئۆي قىشلىق ئاشلىقلىرىنى ساقلايدىغان ئامبار
بولۇپ بۇنى «تارىغلىغ»(57) دەيتتى .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىدە «چۇمۇش-
لۇق»(58) دەپ ئاتىلىدىغان ھاجەتخانىلارنىڭ بارلىقى پروفېس-
سور كۆيمەن كۆرسەتكەندەك(59) ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنى-
يەت سەۋىيىسى ھەققىدە پىكىر قىلىشىمىزغا يېتەرلىك ئاساس
بولالايدۇ . قوشۇمچە ئۆيلەردىن ئېغىل(60) ، ئوتۇنخانا(61) ۋە
كۆمۈرخانا(62) قاتارلىق ئۆيلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتە-
مىز . بۇ ئەھۋال تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆي سالغاندا ئۆزلىرى
بىلەن بىللە ھايۋانلىرىنى ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى قويىدىغان
يەرلەرنىمۇ ئويلايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

بەزى ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا ھويلا ياكى باغچا بولاتتى . ئوچۇقچە-
لىق ، بوشلۇق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئەل» سۆزىدىن
ئېلىنغان «قاپۇغ ئەلى»(63) دېگەن سۆز «ھويلا» دېگەننى ئىپادە
قىلاتتى . بۇ ھويلىلار بىلەن باغچىلار ئېھتىمال XI ئەسىردىمۇ ،
ھازىرقىدەك ئاتالغان «چىت» (قاشا) بىلەن قورشالغان بولسا
كېرەك . ئۆينىڭ ئالدىدىكى بۇ باغچا بىلەن ھويلىلاردا گۈل ئۆسە-
تۈرۈلىدىغانلىقىنىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ گۈلچىلىك ھەققە-
دىكى سۆزلىرىدىن بىلىۋالالايمىز(64) . يەنە بىرى ، ئەسىرىمىز-

نىڭ «زىرائەت» دېگەن قىسىمدا ئايرىم توختىلىپ ئۆتكىنىمىز- دەك ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ پات - پاتلا بېدىش بىلەن ئۇزۇم باربىغى ھەققىدە گەپ قىلىشى بەزى ئۆيلەرنىڭ ئالدىدا ئۇزۇملۇك ۋە ئۇزۇم باراڭلىرى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ(65) . شۇنداقلا «دىۋان»دىكى ئوچ پۇتلۇق ، ئوستەلگە ئوخشايدىغان ، قول يەتمەي- دىغان يەردە قالغان ئۇزۇمنى ئۇزۇش ئۇچۇن ئوستىگە چىقىدىغان بىر سايمان ، يەنى «تاپچان»(66) دەپ ئاتىلىدىغان سايمان ھەققە- دىكى سۆزلەرمۇ بەزى ئۆيلەردە ئۇزۇم باراڭلىرى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . باراڭ ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنىمۇ دەپ ئۆتۇشىمىز كېرەككى ، مەھمۇد كاشغەرىي «قامغاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئوتنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇنى «ئۆيلەرنىڭ ئوچۇق يەرلىرىگە يېپىلىدۇ ، قومۇشتەك ئېگىز ئوت ، سەمەر ئوتى» دەپ تەرىپلەيدۇ(67) . بۇنىڭدىن ئۇ ئۆيلەرنىڭ ئوچۇق يەرلىرى دەپ ، نەنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . ئۇ ئېھتىمال ئۆينىڭ ئالدىدىكى لەمپە ، لاپاسلارنىڭ ئوستىنى يېپىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئوت بولسا كېرەك .

XI ئەسىردە بەزى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىدە قۇدۇقمۇ بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قۇدۇقى بار ئۆي ھەققىدە يازغان- لىرى(68) ، بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغە- رىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ئۇلار قۇدۇقنى «قۇزۇغ»(69) ، بەزى- لەر «قۇيۇغ»(70) دەيتتى . XI ئەسىرىدىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاشلا قۇدۇقلاردىن سۇ كۆپىنچە سوغا بىلەن تارتىپ چىقىرىلاتتى . «دىۋان»دا ئارغامچىلىق سوغا ھەققىدە سۆزلىنىشى(71) ، قۇ- دۇقلاردىن سوغا بىلەن سۇ تارتقاندا ئارغامچا ئىشلىتىلىدىغان- لىقىنى كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «چىغرىق چۆرگىلە- دى»(72) ۋە «ئۇ چىغرىقنى چۆرگىلەتتى»(73) دېگەندەك جۈم- لىلەرنى مىسالغا ئېلىشى ، تۇركىي خەلقلەر قۇدۇقتىن سۇ تار- تىش ۋە باشقا ئىشلاردا چىغرىقتىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

چىغرىق دېگەن سۆز XI ئەسىردە ھازىرقىدىن تەلەپپۇز جەھەتتە ئازلا پەرق قىلاتتى ، يەنى «چىغرى» دېيىلەتتى . قۇدۇقلار بىلەن چىغرىق ئۆيلەردىلا بولۇپ قالماي ، باشقا يەرلەردە ، مەسىلەن ، باغلاردىمۇ بولىدىغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئوغۇزلار قۇدۇقنى «چات»(74) دەيدۇ ، دېگەن سۆزنى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . ئۇنىڭ بۇ چۈشەندۈرۈشى ياكى ئوغۇزلارنىڭ مەلۇم بىر قىسمىغا مۇناسىۋەتلىك ياكى ئوغۇزلار بۇ ئىسمىنى ئاللىبۇرۇن ئونتۇپ ، باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن «قۇيۇغ» دېگەن ئىسمىنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن . ئۇنداق ئەمەس دېيىلسە بۇ قۇيۇ (قۇدۇق) دېگەن سۆزنىڭ ھازىر تۈركىيىدە شۇنچە كەڭ تۈردە ئىستېمال قىلىنىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ XI ئەسىردىكى بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىدە بۇزلۇق (مۇزخانا)نىڭ بارلىقى ھەققىدىكى سۆزلىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر ئىش . بۇزلۇق سۆزىنىڭ XI ئەسىردىمۇ «ئىچىگە مۇز تولدۇرۇلۇپ ياز ئۇچۇن ساقلىنىدىغان يەر»(75) دەپ ئىزاھلىنىشى «يېمەك ـ ئىچمەك» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم توختالماقچى بولغىنىمىزدەك ، ئۇلار بەزى يېمەكلىكلەر بىلەن ئۇسسۇلۇقلارنى تەييارلاشتا مۇزنىڭ رولى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇلار مۇز پارچىلىرىنى سۇدىن تارتىپ چىقىرىش ۋە مۇزخانىغا ئەكىرىش ئۇچۇن ئالاھىدە ئىلمەكلەرنى ئىشلىتەتتى ۋە بۇ ئىلمەكلەرنى «ئىرغاغ»(76) دەيتتى . بۇنداق ئايرىم سايمانلارنىڭ بارلىقىمۇ مۇزخاندا يازنىڭ ئىسسىق كۇنلىرى ئۇچۇن مۇز ساقلاش ئادىتىنىڭ خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۆي جاھازلىرىغا كەلسەك ، ھەممە ئۆيلەردە ئولتۇرىدىغان يەر بولاتتى . چىگىللەر بۇنداق يەرنى «شىن»(77) دەيتتى . «دىۋان»دا يەنە شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان «سەكۇ»(78) دېگەن

سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . ئورۇندۇقلارنى ھازىرمۇ كۆپ يېزىلىرى-مىزدا سەكى دەپ ئاتايدۇ(79) . بۇنىڭغا قاراپ «سەكۇ» دېگەن سۆز ئوغۇزچە ئىدى ، دېيىلەيمىز . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا كۆتەرمە ، سۇپا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۆتۈرۈم»(80) دېگەن ئىسىمۇ ئۇچرايدۇ ، لېكىن ئۇنىڭ قايسى شېۋىگە تەۋە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ . ئورۇندۇقنى ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر ھەر خىل ئاتايدىغانلىقىنى مەلۇم . «دىۋان»دا «تۆرە» ياكى «تۆر» دېگەن سۆزنى «ئۆينىڭ ئەڭ مۆھىم يېرى ۋە باش ئورۇن» دەپ تەرىپلەيدۇ . بۇ سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن ئىزاھقا قارىغاندا «تۆرە يوقلاماق» دېگەن سۆز «سۇپىغا چىقىپ باش بۇرجەكتە ئولتۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، مېھمانلار ۋە باشقا ئەتىۋارلىق ئادەملەر ئۆينىڭ تۆرىگە ئولتۇرغۇزۇلاتتى(81) .

ئۆيلەردە سايمان ۋە كىيىملەرنى قويىدىغان ئورۇنلارمۇ بولاتتى . بۇلارنى «يۇدرۇك» دەيتتى(82) . بەزى ئۆيلەردە ، بولۇپمۇ ئاشخانىلاردا ئۇستىگە ئۆي جابدۇقلىرىنى قويىدىغان تەكچە ، تاختىبېشى بولاتتى . بۇنى «سەرۇ»(83) دەپ ئاتايتتى .

ئورۇن - كۆرپە ۋە ئۆيگە سېلىنىدىغان نەرسىلەرگە كەلسەك ، «يازىم» دېگەن سۆز تۆشەك ۋە كۆرپە دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز . بۇ سۆزگە ئاساسلىنىپ گىلەمنى «تۇلۇگ يازىم»(84) (تۇكلۇك كۆرپە — تۆشەك) دېگەنلىكى مەلۇم . بۇنىڭدىن شۇنى بىلەلەيمىزكى ، ماددىي شارائىتى ياخشى ئائىلىلەر ئۆيلەرنىڭ ئاستىغا گىلەملەرنى سالاتتى ، ماددىي شارائىتى ياخشى بولمىغانلار ئۆيلەرنىڭ ئاستىغا پالاس ۋە كىگىزگە ئوخشاش نەرسىلەرنى سالاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «كىۋىز»(85) دېگەن سۆزنى گىلەم ۋە پالاسقا ئوخشاش نەرسىلەر ، دەپ تەرىپلەگەندىن كېيىن ، «كۈۋۈز»(86) دېگەن سۆزنىمۇ يۇڭدىن توقۇلغان سېلىنچا ، تۆشەك ، گىلەم ، پالاس ۋە باشقا نەرسىلەر ، دەپ

تەرىپلەيدۇ . بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاۋاز ، مەنە جەھەتتىن ئوخشاشلىقى ، ئەرەبچە مەنىلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاش شەكىلدە بېرىلگەنلىكىگە قارىماي ئۇلار ئوخشاشلا «سېلىنچا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز . بۇ سۆزلەردىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، تۈركىي خەلقلەر كۆپىنچە يۇقىدىن توقۇلغان سېلىنچىلارنى ئىشلىتەتتى .

ئۇلار راھەت ياشاش ۋاسىتىلىرىدىن ياستۇق(87) بىلەن يۇقا - چۈپۈر سېلىنغان كۆرپىلەرنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . بۇ خىل كۆرپىلەرنى «ياپغۇت» دەيتتى(88) . «دىۋان»دىكى «ياستۇق ياستاماق» ، يەنى بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىگە ياستۇق يۆلەپ قويۇشى(89) ھەققىدىكى سۆزلەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ مېھمانلارنى سۈيىنگا ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن راھەتلىنىشى ئۈچۈن ئارقىسىغا ۋە يانلىرىغا ياستۇق يۆلەپ قويىدىغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . تۆشەك(90) (كۆرپە) بىلەن يوتقانمۇ(91) راھەتلىنىش سەرەمجانلىرى ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . يوتقان - كۆرپە ھەققىدە «ئۆي ئەشيالىرى» دېگەن تېمىدا سۆزلەپ ئۆتىمىز .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر ئۆيلىرىنىڭ بولۇپمۇ تاملىرىنىڭ زىننەتلىنىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى . «دىۋان»دا ئۆي تاملىرىنى نەقىشلەشتە XI ئەسىردىمۇ «بەزەمەك» ، «بەزەك»(92) دەپ ئاتىلىدىغان ، تامنى نەقىشلەشتە ئىشلىتىلىدىغان ۋە «ئاشۇ» (رۇشا) (93) دېيىلىدىغان قىزىل رەڭلىك توپىدىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . قىزىل توپا بىلەن تاملارنى بېزەش ئىشلىرى بۇگۈنكى كۈندىمۇ نۇرغۇنلىغان يېزىلىرىمىزدا ساقلانماقتا . بۇمۇ ئادەتلىرىمىزنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا بېزەش ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ ، تاملارنى نەقىشلەش XI ئەسىردىكى تۈركىي

خەلقلەردە كەڭ تارقالغان ئۇسۇل ئىدى دېيىلەيمىز . بۇنداق قىزىل تۇپراق بىلەن بېزەشتىن باشقا ، تاملارغا نەقىشلىك پەردىلەر ، چارشاپ ۋە گىلەملەرمۇ ئېسىلاتتى . بۇلار «كەرىم» ياكى «تام كەرىمى» (تام ياپقۇچى) دېيىلەتتى(94) . رەڭلىك تام گىلەملىرى بىلەن پالاسلار ھېلىمۇ ئاناتولىيە يېزىلىرىدا ئەڭ قىممەتلىك تام بېزەكلىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلمەكتە .

XI ئەسىردىمۇ ئۆيلىرىنىڭ سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىغا ۋە يېزىلىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان تۈركىي خەلقلەر بۇ ئۆيلەرنىڭ تازىلىقىغىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بېرەتتى . بۇ توغرىدا ، يازغۇچىمىز «ئۆي سۈپۈرۈش» دېگەن مەنىدىكى ئىككى سۆزنى تىلغا ئالىدۇ . بۇلار «ياملاماق»(95) ۋە «سۈپۈرمەك»(96) دېگەن پېئىللاردىن ئىبارەت . سۈپۈرۈش دېگەن سۆز ھازىرمۇ تۈركىيىدە ۋە بەزى تۈركىي خەلقلەردە كەڭ تۈردە قوللىنىلىدىغان سۆزلەردىن بىرىدۇر . بۇنىڭغا قاراپ بۇ سۆزنى ئەينى چاغدا ئوغۇزلار ۋە شېۋە تەرەپتىن ئوغۇزلارغا يېقىن بولغانلار ئىشلەتكەن ، دېيىلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر شۇ چاغدىمۇ سۈپۈرگىنى «سۈپۈرگە»(97) ئايرىم قەبىلىلەر «ئەسكۈ»(98) دەيدىغانلىقىغا قاراپ ، تۈركىي خەلقلەر ئۆيلىرىنىڭ تازىلىقى ھەققىدە يېتەرلىك دەرىجىدە پىكىر بايان قىلالايمىز .

3 . ئۆي سەرەمجانلىرى :

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ياسىلىشى ، ئۆيلەرنىڭ بۆلەكلىرى ، تۈزەشتۇرۇلۇشى ، بېزىلىشى ۋە تازىلىقى ھەققىدە چۈشەنچە بەرگەندىن كېيىن ئۆي سەرەمجانلىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولسا كېرەك . بىزنىڭچە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنى ئەڭ ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نەرسە ئۆلار ئىشلەتكەن ماددىي نەرسىلەردۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى ئۆيگە ۋە تۈرلۈك ئۆي سەرەمجانلىرىغا ئائىت سۆزلەرگە ئاساسلىنىپ تۈرۈپ چېدىر ئۆيى-

لەردە ئىشلىتىلگەن ئەمەس ، بەلكى ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر ئىشلەتكەن دەپ پەرەز قىلغان ئۆي سەرەمجانلىرى ئۇستىدە سۆز-لەشنى لايىق كۆردۇق . ئەمما ، بىز سۆزلىمەكچى بولغان سەرەمجانلاردىن بەزىلىرىنى كۆچمەنلەرمۇ ئىشلەتكەنلىكى چوقۇم . شۇنىمۇ دېيىشكە توغرا كېلىدۇكى ، ئاشخانىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆي سەرەمجانلىرى بۇ ماۋزۇنىڭ ئاخىرىدىكى «ئاشخانا» دېگەن قىسمىدا سۆزلىنىدۇ .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ سۇپىلىرىغا ياستۇق ۋە يوتقان - كۆرپە قاتارلىق نەرسىلەر تىزىپ قويۇلىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق . ئۆي سەرەمجانلىرى ئىچىدە ئۇلاردىن باشقا گىلەم ، كىگىز - كېچەك ، نەرسە - كېرەك سالىدىغان ساندۇقمۇ بار ئىدى . يوتقان - كۆرپە بىلەن ياستۇق كېچىدە ئۇخلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقى تەبىئىي ، شۇنداقلا ئۇلار يەنە ئۆينى بېزەش رولىنىمۇ ئويناپتتى .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر «ياتاق» دېگەن سۆزنى كۆپرەك «ياتىدىغان يەر» دېگەن مەنىدە ، هازىرقى «ئورۇن» دېگەن مەنىدە ھولسا ، هازىرمۇ تىلىمىزدا كۆپ ئىشلىتىلىۋاتقان ، ئەينى مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تۆشەك» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . بۇنىڭدىن تۆشەك سۆزى سېلىش ، يېيىش دېگەن مەنىدىكى تۆشەمەك پېئىلىدىن ياسالغان ئىسىم ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . بۇ ئىسىممۇ ئۆينى ياساش ، يەنى راھەتلىك قىلىش مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە كېرەك .

ئۇ چاغدا ئورۇن - كۆرپە (تۆشەك)(99) ئومۇمەن هازىرقىدەك هەر خىل رەختلەردىن تىكىلىپ ، ئىچىگە يۇڭ ۋە باشقا نەرسىلەر سېلىناتتى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۆشەكلىك بارچىن» ، يەنى ئورۇن - كۆرپىلىك تاۋار هەققىدىكى سۆزى يەپەك ، يوتقان - كۆرپە تاشلىرى ، يىپەك رەختتىن قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ(100) . تۆشەك سېلىش (ئورۇن سېلىش)

مەنسىدە ھازىرمۇ ئىشلىتىلىۋاتقان «تۆشەك يايماق»(101) دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى. سېلىنغان ئورۇننى «يازىقلىق تۆشەك»(102) دەيتتى. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرىي كەلتۇرگەن مىسالالرغا قارىغاندا، ئورۇن سېلىش دېگەن مەنىدە «تۆشەمەك» دېگەن سۆز كۆپرەك قوللىنىلاتتى. يازغۇچىمىزمۇ بىرنەچچە يەردە تۆشەك ھەققىدە، بەزى يەرلەردە تۆشۈمەك ھەققىدە سۆزلەيدۇ(103). «دىۋان»دىكى تۆشەك بەزىدە ئۆزى ئۆچۈن سېلىنىدىغان-لىقى ۋە بەزىدە بىرى باشقا بىرسىنىڭ ئاستىغا سېلىپ بېرىدىغان-لىقى ھەققىدىكى سۆزلەرگە قاراپ، ئۇلار مېھمانلىرى ياتقاندىمۇ - ئولتۇرغاندىمۇ راھەتلىنىش ئۈچۈن تۆشەك سېلىپ بېرىدىغانلىقى-نى چۈشەنگىلى بولىدۇ(104). ئورۇن سېلىشتا يارەملىشىش ھەققىدىكى سۆزلەر(105)، بۇنداق يارەم ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتىدا خېلى ئومۇمىي بىر ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلار يوتقانىنى، «يوغۇرقان» دەيدىغانلىقى مەلۇم(106)، يازغۇچىمىز يەنە شۇ مەنىدىكى «يۆرگەنچۇ»(107) دېگەن سۆزنى-مۇ يازىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئىسىم يوتقانىنىڭ ئىككى خىل تۈرىنى بىلدۈرەتتىمۇ ياكى يوتقان تۈركىي قەبىلىلەردە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئاشۇ ئىككى ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتىمۇ؟ دېگەن مەسىلە «دىۋان»دا ئوچۇق كۆرسىتىلمەيدۇ. يوتقانىنىڭ ئىشلىتى-لىشى ھەققىدە «دىۋان»دا بىرىنىڭ ئۇستىگە يوتقان يېپىشنى «يوغۇرقان ئاشۇماق» ياكى «يوغۇرقان ئاشۇتماق»(108)، يوتقانغا ئورۇنۇشنى «يۆرگەنچۇ» ياكى يوغۇرقان سارلانماق»(109) دېيىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ يەردە ھەم ئۆزىنىڭ ئۇستىگە يوتقان يېپىش، ھەم باشقا بىرىنىڭ ئۇستىگە يوتقان يېپىپ قويۇش ھەققىدە سۆزلەنگەن بولۇپ(110)، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق مىساللار كەلتۈرۈلگەن.

XI ئەسىردە «ياستۇق»(111) دېيىلمىغانلىقى ئېنىق بول-

غان ياستۇقمۇ بەزىدە يىپەك رەختلەردىن تىكىلىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي ياستۇقلارنىڭ چەتلىرىگە تۇتۇلىدىغان «ئۆڭۈك»(112) دەپ ئاتىلىدىغان يىپەك پۇپۇكلەر ھەققىدە سۆز قىلىدۇ . بۇ ھەقتىكى سۆزلەر ، ياستۇق تىكىش شۇ زامانلاردىمۇ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . لېكىن ، «سودا ـ تىجارەت» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، يىپەكنىڭ جۇڭگودىن كىرىدىغانلىقىنى ۋە نىسبەتەن قىممەت باھالىق ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا ، يىپەك يوتقان ـ كۆرپە ، ياستۇقلارنى تۈرمۇش ئەھۋالى ئالاھىدە ياخشىلار ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

«ياستۇق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان «ياستۇق ياستالماق»(113) دېگەن سۆز ياستۇققا يۆلىنىش دېگەن مەنىدە بولۇپ ، بىر كىشىنىڭ باشقا بىر كىشىنى ھۆرمەت قىلىپ ياستۇق يۆلەپ قويۇشىنى «ياستۇق ياستاماق»(114) دەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . باشقىلارنىڭ يۆلىنىشى ئۈچۈن ياستۇق قويۇپ بېرىش ھەققىدىكى سۆزلەردىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر مېھمانلىرىغا ۋە چوڭلارغا قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقلىرىنى ، يەنى چوڭلارنى ھازىرقىغا ئوخشاشلا ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئۆيدە بولىدىغان ۋە ھەر خىل مەقسەتتە ئىشلىتىلىدىغان سەرەمجان ـ مۇلۇكلەرنى XI ئەسىردىكى ئىسىملىرى ۋە تەلەپپۇز قىلىنىشلىرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تىزىپ كۆرسىتىمىز :

ئارچى : بوغچا ـ خالتا(115) . خالتا بۇگۈنكى كۈندىكىدەك ھەر خىل نەرسىلەرنى سېلىپ كۆتۈرۈشتە ئىشلىتىلەتتى ۋە ئومۇمەن مۇرىگە ئارتىلاتتى . ئېغىر خالتىلارنى مۇرىگە ئارتىشتا باشقىلار ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ (116) خالتىنىڭ خېلى كەڭ تۈردە قوللىنىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «خالتا» دېگەن مەنىدە «مانچۇق»

دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . «ئات جابدۇقلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، مانچۇق (خۇرجۇن) ئارچىدىن (خالتىدىن) ئايرىم بولۇپ ، مۇرىگە ئەمەس ، ئاتنىڭ ئىگىرىگە ئارتىلاتتى ، ئاتلىق سەپەرگە چىققانلار ئۇنىڭ ئىچىگە كۆپىنچە كىيىملىرىنى سالاتتى(117) . يەنە «يەنگەك»* دېگەن سۆزمۇ خۇرجۇن دېگەن مەنىدە ئىدى(118) .

بالدۇ : پالتا(119) .

بەشىك : بالا بۆلەيدىغان بۆشۈك(120) .

بىچگۇ : ھەرە(121) . «دىۋان»دا ئورغاق ۋە تۇغمەن تاشلىرىنى بىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلەتكەنىدەك ، ھەرىنى بىلەش ئۈچۈنمۇ تىشەمەك سۆزىنى ئىشلىتىپ ، «بىچگۇ تىشەمەك» دېيىلگەنلىكىنى ، ھەرىنى ياغاچچىلارنىڭ ئەسۋابى دېگەن مەنىدە بەزىدە «يىغاچ بىچگۇ» (ياغاچ ھەرىسى)(122) دېيىلگەنلىكىنى كۆرىمىز .

بىچگۇچ : قايچا(123) . بۇ سۆز كېسىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇلۇپ كەسكۈچى ئەسۋاب دېگەن مەنىدە كېلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئارغۇلار قايچىنى «قوش بىچەك» دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، قوش دېگەن سۆز جۈپ دېگەن مەنىدە بولۇپ ، قوش بىچەك دېگەن سۆز قوش پىچاق دېگەنلىك بولىدۇ(124) . يەنە بىرى بۇ ئەسۋابنى چىگىللەر «قىغتۇ»(125) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرىمىز . چىگىللەر يەنە قوي قىرقىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قايچىنى «چەفشەك»(126) دەيدىغانلىقىمۇ «دىۋان»دا كۆرسىتىلىدۇ .

بوغ — بوغچا : بۇ ئىچىگە ھەر خىل نەرسىلەر سېلىنىدىغان بوغجوما — بوغچا دېگەن سۆزدۇر(127) . «دىۋان»دىن يەنە شۇ مەنىدىكى «بوختاي»(128) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى قارىغاندا بوختاي پەقەت مەخ-

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «يەتگەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

سۈس كىيىم سالىدىغان بوغچىنى كۆرسەتسە كېرەك . يەنە كە-
يىملەرنى سالىدىغان ، بوغچا ۋە خالتا دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈدىغان
«چوغ»(129) دېگەن ئىسىمنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇ سۆز ئوراش ،
باغلاش دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلەتتى(130) . مەنە جەھەتتە ئاسا-
سەن ئوخشاپ كېتىدىغان ، بىز ھازىرمۇ ئىشلىتىۋاتقان «چىقىن»
دېگەن سۆز تۇرمەك ، باغلىماق دېگەن مەنىدىكى «چىغ»(131)
دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكى چوقۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «چىغ-
ماق» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن مەلۇماتتىن «تۇر-
كەك» دېگەن سۆزمۇ چىقىن ۋە بوغچا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان-
لىقىنى كۆرىمىز . بۇ سۆز تۇرمەك ، دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك .

چاپغۇت : كۆرپە ، تۆشەك(132) .

چەكۈك : بولقا . ئوغۇزچە(133) .

چوماق : توقماق ، ھاسا(134) .

چۆكەك : ياغاچ چېلەك . چىگىلچە(135) .

ئەكدۇ : قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش
ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۈچى ئەگرى بىر خىل پىچاق(136) .

ئەر : تۆشۈك تېشىدىغان ئۇشكە ، بۇرغا(137) .

ئەسكۈ : سۈپۈرگە(138) . «ئەسكۈ» دېگەن سۆز بىلەن مەنە
جەھەتتىن ئوخشاش بولغان «سۈپۈرگە» دېگەن سۆز ھازىرمۇ
ئەينەن ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق(139) .

ئىگ : يىمەك ، يىپلارنى ئوراش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب
(140) . بۇنى بەزىلەر يىگ دەپمۇ ئاتايدىغانلىقى مەلۇم(141) .

ئىگە : ئىكەك(142) . بۇ ئەسۋاب مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلە-
گەن مىسالغا قارىغاندا پىچاققا ئوخشاش كېسىدىغان ئەسۋابلارنى
ئىكەش ئارقىلىق ئىتتىكلەشتۈرەتتى .

ئىككى يۈزلۈك كۆزۈگۈ : ئىككى يۈزلۈك ئەينەك(143) ،
بەزى تۈركىي خەلقلەر ئەينەكنى كۆزگۈ دەيدىغانلىقى بىلىنمەكتە
(144) (بۇ سۆز «دىۋان»دا ئۆتكەمە دەپ چۈشەندۈرۈلگەن — ت) .

كەتمەن : يەرنى كولاش ، چېپىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب(145) .

قىسقاچ : قىسقۇچ ، لاخشىگىر(146) .

كىرشەن : قوغۇشۇن ئۈپا(147) .

كىز : قۇتا ، قاپچۇق ، ساندۇققا ئوخشاش نەرسە ـ كېرەك سالىدىغان نەرسە ، دېگەن مەنىدىكى خاس ئىسىم(148) .

كۆپسۈن : كۆرپە ، تۆشەك(149) .

كۇرگەك : كۇرەك(150) .

ئۆرگەن : قېيىش — ئارغامچا . ئوغۇزچە(151) . بۇ سۆز تەلەپپۇز جەھەتتە ئۆركەن ، ئورگان دېگەندەك پەرقلەر بىلەن ھازىرمۇ تۇركىيىدە كەڭ تارقالغان بىر ئىسىم ئىكەنلىكى ئېنىق . ئۆرگەن ئۆرۈش ئارقىلىق ياسىلاتتى . بۇ سۆز كەندىرگە ئوخشاش زىرائەتلەر XI ئەسىردىمۇ تۇركىي خەلقلەردە بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ(152) . «دىۋان»دا يەنە ئوخشاش مەنىدە «ئۇرۇق» (ئارغامچا) دېگەن ئىسىم يېزىلغان بولسىمۇ(153) بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرقىنىڭ بار ـ يوقلۇقى كۆرسىتىلمەيدۇ .

ئۆرتۈك : ياپقۇچ ، يوپۇق(154) .

سافدىچ : سېۋەت(155) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىسىمنى بەزىدە «ساۋدىچ»(156) دەپمۇ ئالىدۇ . بۇ «سافدىچ» دېگەن سۆزنى دەرەخنىڭ شاخلىرىدىن ئۆرۈلىدىغان ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قويىدىغان نەرسە ، دەپ تەرىپلەيدۇ . «سافدىچ» دېگەن سۆز ئادەتتىكى سېۋەتتىن باشقىچە ، ياپياق سېۋەتكە ئوخشاشلارنى كۆرسەتسە كېرەك . ئۇنىڭ ياسىلىشى «سافدىچ ئۆرمەك» دېيىلىدىغانلىقى ، بەزى يەرلەردە ئۇ خورما تاللىرىدىن ئۆرۈلىدىغانلىقى مەلۇم(157) .

سارنىچ : ياغاچ چىلەك ، ياغاچتىن ياسالغان تۇڭ ، تۇلۇم — تۆگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇلۇم(158) . بۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنكى چاغ-

لاردا چوڭ سۇ ئامبارلىرى «سارىنچ» دەپ ئاتالغانلىقىغا قاراپ بۇ ياغاچ تۇڭلىرىنى سۇ كۆپلىرى بولسا كېرەك دېيىلەيمىز .

ساسىق : تەشتەك ، ساپال قاچا(159) . مەھمۇد كاشغەرىي «سەرك» دېگەن سۆزنىمۇ ساپال قاچا ، چاقچۇق ۋە تەشتەك سۇ-نۇقلىرى دەپ چۈشەندۈرىدۇ(160) . «دىۋان»دا تەشتەك ھەققىدە سۆز قىلىنىشى ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدە گۈل ئۆستۈرۈدىغانلىقلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىشىنى بۇنداق زوقلاندۇرىدىغان ئىشلار بىلەن ئەينى زامانىدىمۇ مەشغۇل بولىدىغانلىقىنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتى بولالايدۇ . XI ئەسىردە تۈر-كىي خەلقلەرنىڭ باغچىلىرىدا گۈل ئۆستۈرۈلىدىغانلىقىنى ۋە گۈل تېرىلىدىغان يەرلەرنى «چېچەكلىك» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ گۈل بىلەن تىجارەت قىلغانلىقىمۇ مەلۇم بولماقتا(161) .

سىرىچغا* : ئەينەك شىشە ، ئەينەكلىك نەرسىلەر(162) . XI ئەسىر ئۇچۇن ئېيتقاندا ئالاھىدە يۇقىرى سۇپەتلىك مەھسۇلات ھېسابلىنىدىغان ئەينەك ـ شىشىلەرنى تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغانمۇ ياكى سىرتتىن ئەكىرگەنمۇ ؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە پىكىر بايان قىلغۇدەك ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز .

شەبەك — كىچىك تۆمۇر چوقماق ، تۆمۇر ھاسا ، چىگىلچە(163) .

تارغاق : باش تارغىقى(164) .

تەمەن يېگىنە : تۆمۈنە ، چوڭ يېگىنە ، جۇڭالدۇرۇز(165) .

توقماق : توقماق ، كىرپىنىڭ توقمىقى(166) .

تۆرپىك : تۈرپىك ، تۆرپۇ ، چوپسا ، بۇنى بەزىلەر تۆرپىگۇ دەپمۇ ئاتايدىغانلىقى مەلۇم(167) .

تۇتما : ساندۇق(168) ، يەنە «ساندۇق» دېگەن مەنىدە «ئۇ-

---

* بۇ سۆز ئەسلىي كىتابتا «سارچغا» دەپ ئېلىنغان . بىز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدىكى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلدۇق — تەھرىردىن .

كەك»(169) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇ «ئۇكەك» دېگەن ئىسىم مۇناسىۋىتى بىلەن ساندۇق ياساش ، ساندۇق ياسايدىغان ياغاچ ھەققىدىكى سۆزلەردىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆي سەرەمجانلىرى ئىچىدە ساندۇقنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ھازىرمۇ ساندۇق ئۆينىڭ مۇھىم بىساتلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆپ ئىشلىتىلمەكتە .

ئۇتۇك : دەزمال . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە «ئۇتۇك» دېگەن سۆزنى «ئەندۇڭا شەكلىدىكى بىر پارچە تۆمۈر ، كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن ئۈنى قىزىتىپ باسىدۇ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ(170) . دەزمالنى تۈركىي خەلقلەر قايسى ۋاقىتتىن بېرى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلمەيمىز . «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغىنىغا قارىغاندا ، دەزمال XI ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا بار ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان بىر ئەسۋاب بولسا كېرەك . بۇنىڭغا قاراپ ، دەزمالنى تۈركىي خەلقلەر خېلى بۇرۇن ئىشلەتىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ پەرەز قىلالايمىز .

يازىم : بۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تۆشەك ، ئورۇن - كۆرپە دېگەن مەنىدىكى بىر سۆز ، بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ گىلەمنى «يۇڭلۇق كۆرپە» دېگەن مەنىدە «تۈلۈگ يازىم» دەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق(171) .

يانچۇق : يان خالتا ، توربا(172) .

ياپغۇت : ئىچىگە يۇڭ ۋە قىلچۇقلار تولدۇرۇلغان ماتراس ياكى كۆرپىدەك بىر نەرسە(173) .

يەمەچۇك : بۇغداي توشۇلىدىغان قاپ ، يەمشۇك(174) .

يىگنە : يىگنە(175) . ھەر ئۆيدە بولىدىغان بۇ نەرسىنىڭ يىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان تۆشۈكى XI ئەسىردە «ئۇرت»(176) دېيىلەتتى . ھازىرمۇ «يۈرت» ، «يۈردۇ» دېيىلمەكتە . جۈڭالدۇرۇزغا ئوخشاش چوڭ يىگنىنى «تەمەن يىگنە» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق .

بىز ياسلىشىدىن تارتىپ ئىچىدىكى بىساتلىرىغا قەدەر تو-
نۇشتۇرماقچى بولغان ئۆي چوقۇم شۇ دەۋردە ھەر خىل ئىمكانە-
يەتلەرگە ئىگە ، توققۇزى تەل ئادەملەرنىڭ ئۆيلىرىدۇر ، ئەلۋەت-
تە . ھەممىلا ئادەمنىڭ ئۆيىنىڭ ئوخشاش قۇرۇلۇشتا ، ئوخشاش
بىساتلارغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . XI ئەسىردىكى تۇركي
خەلقلەرنىڭ ئۆي ۋە ئىچىدىكى بىساتلىرىنىڭ ياخشى - يامانلىقى
باشقا جەھەتلەردىكىدەك ، ئۆي ئىگىسىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى
ئىمكانىيىتىگە باغلىق ئىكەنلىكى تۇرغان گەپ . دېمەكچى بولغە-
نىمىز ، XI ئەسىردىكى ئولتۇراقلاشقان تۇركي خەلقلەرنىڭ ئۆيى
ۋە ئىچىدىكى بولۇشقا تېگىشلىك بىساتلارنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ
مەلۇماتلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشتىن ئىبا-
رەت .

تۇركي خەلقلەر ئىچىدە ئادەم يوق ئۆينى قۇرۇق (بوش)
ئۆي دېگەندەك ، ئىچىدە بىسات يوق ئۆينىمۇ «قۇرۇق ئۆي»
دەيتتى(177) . ھەرقانداق بىر سەۋەب بىلەن ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈش-
سە ياكى ئىچىدىكى نەرسىلەر چېقىلىپ كەتسە ، «ئۆي بۇزۇلدى»
(178) دەيتتى . ھازىرقى كۈندىمۇ بىر ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تارقە-
لىپ كېتىشىنى ئۆيى بۇزۇلدى ياكى ئوچاق بۇزۇلدى دەيدۇ .
مەيلى ئۇنداق ، مەيلى بۇنداق سەۋەب بىلەن بولسۇن ئۆرۈلۈپ ،
ۋەيرانە بولغان بۇ ئۆيلەرنىڭ ئورنىنى XI ئەسىردە ئوغۇزلار «ئۆرەن»
دەيتتى . ھازىرمۇ بۇ سۆز شۇ مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە(179) .

4 . چېدىر :

يۇقىرىدا بىز تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئۆي ، ئولتۇراقلىشىپ
تۇرمۇش كەچۈرۈدىغانلار ئولتۇرىدىغان ئۆيدۇر . ھالبۇكى XI
ئەسىردە تۇركي خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر قىسمى تېخىچە كۆچمەن
تۇرمۇشنى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقاچقا ، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق
ئۆيلىرى ھەققىدە سۆز قىلماقچى بولغىنىمىزدا تەبىئىي ھالدا
چېدىر كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ . لېكىن ، بۇ يەردە شۇنىمۇ دەپ

ئۆتۈشمىز كېرەككى ، چېدىر ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن بىلگەن مەلۇماتىمىز ئۆيگە نىسبەتەن ئېيتقاندا تولىمۇ ئاز ، بىز «دىۋان»نى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە چىقارغان بىر خۇلاسىمىز شۇكى ، بۇ ئەھۋالنى مەھمۇد كاشغەرىي كۆچمەنلەر-نىڭ تۇرمۇشىغا قارىغاندا ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ تۇرمۇشىغا نىسبەتەن كۆپرەك قىزىققان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئىزاھلايمىز . ئۇنداق بولمىغاندا ، ئۇنىڭ ئەسىرىدە چېدىرغا دائىر مەلۇماتنىڭ بەكمۇ ئاز بولۇشى ئولتۇراقلىشىپ ياشايدىغانلار كۆپەيگەنسېرى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا چېدىر ، ئۆيلۈك رولىنى يوقىتىپ قويغان ، دېگەن خاتا قاراشقا كەلتۈرۈپ قويىدۇ .

«دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر چېدىرنى ھەر خىل ئىسىملار بىلەن ئاتايدىغانلىقىنى كۆرىمىز . ئۇ ئىسىملار ياكى ھەر خىل شەكىلدىكى چېدىرلارنى ئىپادە قىلاتتى ياكى ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر چېدىرنى ھەر خىل ئىسىملار بىلەن ئاتايتتى . «دىۋان» دا چېدىرنىڭ تۈركچە ئىسىملىرىدىن بىرى «كەرەگۇ» دېيىلگەنلىكىنى كۆرىمىز . بۇ سۆزنى يازغۇچىمىز «تۈركمەنلەر چېدىرنى ‹كەرەگۇ› دەيدۇ ، كۆچمەنلەر قىشلىق ئۆينى شۇنداق دەيدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ(180) . يەنە بىرى «ئالاچۇ» (ئالچۇق — كەپە) دېگەن سۆزمۇ «چېدىر» دېگەن مەنىدە ئىدى(181) . بىراق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆزنى ھەم چېدىر ، ھەم ئىككى تەرەكلىك سايىۋەن ، دەپ ئىزاھلىشىغا قارىغاندا ، «ئالا» دېگەن سۆز ، تەرەكلەر ئۇستىدە قۇرۇلغان سايىۋەن ، دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . بۇلاردىن باشقا «دىۋان»دا چېدىر دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «چاتىر» ، «چاچىر» ، «چاشىر» دېگەن ئىسىملارنىمۇ ئۇچرىتىمىز(182) . تۈركىي خەلقلەر پارسچىدىن قوبۇل قىلغان بۇ ئاخىرقى ئىسىمنى ئوغۇزلار ئىشلىتەتتى . «چېدىر» دېگەن سۆزنىڭ تۈركچە ئىسىملار قاتارىدا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب ، تۈرك خاقانلىرىنىڭ چېدىرلىرى (ئوتاغلىرى)

نىڭ خاس ئىسمى بولغانلىقىدىن ئىدى . بۇنى «قۇرۇق چۇڭاچ» دەپ ئاتايتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «قۇرۇق چۇڭاچ» دېگەن سۆزنى «خان چېدىرى ، تۈرك خاقانلىرى ئۈچۈن يىپەك رەختتىن ياسىلىدۇ . قاتتىق ئىسسىقتىن ، قار ـ يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ(183) . بۇنىڭدىن خاقانلارنىڭ يىپەك رەختتىن قىلىنغان ۋە ھەر خىل ئىقلىم شارائىتلىرىغا ماس كېلىدىغان چېدىرلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ياسىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ .

چېدىرنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا ئاتۇقچە مەلۇمات يوق . بۇ ھەقتىكى چەكلىك چۈشەندۈرۈشلەردىن پەقەت چېدىرنىڭ بەزى قىسىملىرىنىڭ خاس ئىسىملىرى بارلىقىنى ۋە تۈركىي خەلقلەر چېدىر ياپقۇچىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چېدىرنىڭ ئىچ تەرىپىدىكى بۇرجەكلەرنى «ئۇغ» (ئوۋوق ، كىگىز ئۆينىڭ ئوۋوقى ، تىرەك ياغچى) دەيدۇ ، دېگەن سۆزىدىن(184) ، تۈركىي خەلقلەردە مەشھۇر ئوغۇز كۆچمەنلەر چېدىرى — «توپاق ئەۋ» شەكلىدىكى چېدىردىن باشقا ، بۇرجەكلىك چېدىرلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . مەلۇمكى ، توپاق ئەۋ دېيىلگەن چېدىر قۇببە شەكلىدە بولۇپ ، ئۈستى تەرىپىدە بۇرجەكلەر يوق ئىدى . چېدىرنىڭ تىرىكىنى «سىرۇق»(185) ، ئېتىكىنى «ساپىغ»(186) ، يان تەرەپلىرىنى «ئەيەگۈ»(187) دەيدىغانلىقى بىلىنمەكتە . «دىۋان»دا چېدىرنىڭ يان تەرەپلىرى توغرىلىقمۇ سۆزلىنىشى ، بۇرجەكلىك چېدىر قۇببە شەكلىدىكى چېدىردىن كۆپ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

بارسخان خەلقلىرى چېدىر پەردىلىرىنى «ئارىغ»(188) دېگەنلىكى مەلۇم . بۇنداق چېدىر پەردىلىرى نېمىدىن ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىي ئۇنىڭ ئۈستىدىن باشقا كۆچمەن تۈركلەرنىڭ «يىز» دېيىلىدىغان بىر خىل

چىغ قوموشتىن چېدىر پەردىلىرىنى ياسايدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ . يىزدىن قىلىنغان چېدىر ياپقۇچلىرى «چىغ» دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم(189) . يازغۇچىمىز چىغ ياسايدىغان «يىز» دېگەن ئوتتۇرا قوموشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . بۇ يەردە دېيىلگەن چېدىر ياپقۇچى ، چېدىرنىڭ ئوستىگە تارتىلىدىغان ياپقۇچلار بولىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا ئۇلار كىگىز ۋە قىلغا(190) ئوخشاش نەرسىلەردىن باشقا ، ئۆرۈشكە ئاسان ، ئۇزۇن ئوتلاردىنمۇ چېدىر ياسىغان ، دەپ يەكۈن چىقارغىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەلۋاغقا ئوخشاش يۇڭدىن توقۇلغان ۋە چېدىرنى قورشاپ باغلاشقا ئىشلىتىلىدىغان «قۇرشاغ» (ئۆي بەلۋېغى) ھەققىدىكى سۆزنىگە قارىغاندا(191) ، ئۇلار بۇنداق باغلىق بىلەن چېدىرنى پارچىلاپ توشۇيدىغان چاغدا چېدىر ياپقۇچلىرىنى باغلىسا كېرەك .

«دىۋان»دىن بىلگىنىمىزگە ئاساسلانغاندا ، چېدىر ياپقۇچلىرى ئىنتايىن ئۇششاق ، زىچ ۋە پىششىق تىكىشتە تىكىلەتتى . يازغۇچىمىز «سىرىدى» دېگەن سۆزگە كۆرسەتكەن مىسالدا : «ئۇ كىگىزنى تۈركمەنلەر چېدىرنىڭ پەردىسىدەك ياكى كۆچۈش ۋاقتىدىكى يۆگەكلىرىدەك زىچ قىلىپ پىششىق تىكتى» دەيدۇ(192) . «سىرىشتى» دېگەن سۆز ھەققىدىمۇ ، «قىز ئانىسىغا كىگىز شىرىپ بەردى ، تۈركمەن كىگىز ئۆيلىرىنىڭ يوپۇق ۋە پەردىلىرىنى شىرىشتا ئانىسىغا ياردەم قىلدى»(193) دەيدۇ . بۇ جۈملىلەرمۇ ئۇلارنىڭ چېدىر ياپقۇچلىرىنى ئىنتايىن پىششىق قىلىپ تىكىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا بىز مىسال قىلىپ ئالغان يۇقىرىدىكى ئىككى جۈملىدىمۇ ، كىگىز ، چېدىر ياپقۇچى قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . تۈركىي خەلقلەر چېدىرلىرىدىمۇ ئۆيلەر ده قىلىنغىنىغا ئوخشاش ئىسسىنىش ، تاماق پىشۇرۇش ۋە باشقا ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن چوقۇم ئوت قالايتتى . ئالدىنقى مەزمۇنلاردا بىز ئۇلارنىڭ يۆتكەشكە بولىدىغان ئوچاقلىرى بارلىقى ھەققىدە

سۆز قىلغانىدۇق . چېدىردا ئوت ياققاچقا چېدىردىكى تەرسلەرنىڭ ئىسلىشىپ پاسكىنا بولۇپ كېتىشى تەبىئىي . يازغۇچىمىزنىڭ «قۇرۇنچى» دېگەن سۆزنى : «چېدىردا ۋە باشقا يەردە ئىسلىشىپ كەتكەن كىگىز»(194) دەپ ئىزاھلىشىمۇ چېدىرنى تەتقىق قىلغاندا كىگىزنىمۇ بىللە تەتقىق قىلىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ھەمدە كىگىزنىڭ كۆچمەنلەر ھاياتىدا ئوينىغان رولىنى قىسمەن بولسىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «توقۇلمىلار» دېگەن ماۋزۇدا كىگىزنى ئايرىم تونۇشتۇرىمىز .

چېدىر ھەققىدىكى بايانلىرىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنى دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئەھۋالدىن قارىغاندا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە چېدىرى يوقلارمۇ بار ئىدى . بۇ ھەقتە يازغۇچىمىز : «ئادەم چېدىرغا ئىگە بولدى» دېگەن مەنىدە «ئادەم چېدىر تىكتى»(195) دەپ يازىدۇ .

5 . ئۆينىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشى :

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىچىدە خېلى قىممەتلىك بىساتلار بولغانلىقىنى بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن XI ئەسىردىكى ئۆيلىرىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشى ھەققىدە توختالغىنىمىزدا ئالدى بىلەن كۆز ئالدىمىزغا كېلىدىغان نەرسە ئۇلارنىڭ ئۆي ئىشىكلىرىنى قۇلۇپلايدىغانلىقىدۇر . بۇ توغرىدا «دىۋان»دا ئىشىكنىڭ قۇلۇپلىنىشى(196) ، بىرىنىڭ ئىشىكىنى قۇلۇپلاپلا قويۇشى(197) ۋە قۇلۇپلاقلىق قوۋۇق (ئىشىك)(198) ھەققىدە سۆزلىنىدۇ . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر قۇلۇپنى «كىرىت-لىگ»(199) ، ئاچقۇچنى بولسا «كىرىت»(200) ، ئاچقۇچنىڭ چىشلىرىنى «كىرىتلىگ ئەنۇكى»(201) دەيتتى . ئۇلار ئۆيلىرىدە يوق چاغلاردا ئىشىكلىرىنى قۇلۇپلاپلا قالماي ئۆيدە بار چاغلىرىدىمۇ ، يەنى كېچىلىرى ئىشىكلىرىنى تاقاپ قويۇشاتتى . يازغۇچىمىز بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تاقاق دېگەن مەنىدىكى «تەم» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇنىڭغا ئاساسەن ئىشىكنى تاقىدى ،

دېگەن مەنىدە «قاپۇغ تەملەدى»(202) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ . بۇ تاقاق گىرلىرىنى ئىشىككە مىخلاش ئۈچۈن ئالاھىدە مىخلارنى ئىشلىتەتتى ۋە بۇنداق مىخلارنى «چىز»(203) دەيتتى . يۇقىرى-قىلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بىرىنىڭ ئىشىكىنى بېكىتىشى ھەققىدىكى سۆزى بۇنىڭ ئامانلىق تەدبىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(204) . بەزى ھاللاردا ئىشىكنى ياخشى ئەتمەستىن ئاچقۇچسىز ئېچىلىدىغان ھالەتتە ئىلىپ قويۇلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولاتتى . مۇنداق ئىشىكلەرنى «ئىلى قاپۇغ»(205) دەيتتى . ئاپ-تاپ ، يامغۇر ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئىشىكنىڭ تاختايلىرى چاك كەتسە ياكى ياغاچلار ئاجراپ كەتسە «قاپ چالىشدى»(206) دېيىلەتتى . ھازىرمۇ ياغاچتىن ياسالغان جاھازلار چاك كەتسە «چالىشتى» دېيىلىدۇ .

«دىۋان»دا ، بەزىلەر يۇقىرىدا سۆزلەنگەندەك بارلىق تەدبىر-لەر قوللىنىلغان بولسىمۇ ، ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ (ئېھتى-مال ئوغرىلىق قىلىش ئۈچۈن بولسا كېرەك) ئاچقۇچسىز ئىشىك ئاچقانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . بۇنداق ئىشنى «كىرىتلىگ ئۇسۇگلەمەك»(207) دەيتتى . بۇ خىل ئەھۋاللارغا يول قويماس-لىق ئۈچۈن بەزى ئۆيلەردە ئىتمۇ بېقىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرى-نىڭ ئىتى بار ئۆينى «ئىتلىق ئەۋ»(208) دېيىشى بۇنىڭ بىر دەلىلىدۇر . ئۇنىڭدىن باشقا ئىشىك قېقىش ، چېكىش ھەققىدىكى سۆزلەر(209) ئۆيگە كىشى كەلسە ، كەلگەنلىكىنى ئىشكىنى قې-قىش ئارقىلىق مەلۇم قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن تەدبىرلەردىن ، ئۆي ساقلايدىغان ئىت بېقىشتىن باشقىلىرى ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ئىدى .

6 . ئۆيلەرنىڭ يورۇتۇلۇشى :

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئۆيلەرنى يورۇتۇش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ئىشلە-

تىلىدىغان ئەڭ مۇھىم ئەسۋابنىڭ بىرى «ئاسما چىراغ» بولۇپ ، ئۇ «يۇلا»(210) دېيىلەتتى . چىراغ يېقىشنى ئوت ياقماق دېگەن مەنىدە «تامۇرماق»(211) ، چىراغنىڭ ئۆچۈشىنى «ئوزۇنماق» (212) دەيتتى . چىراغقا ئىشلىتىلىدىغان ماي بولسا «يىتىم» دەپ ئاتىلىدىغان زىغىر ئۇرۇقىدىن ئېلىناتتى(213) . تەبىئىيكى چىراغقا قۇيۇلغان ياغنىڭ كۆيۈشى ئۈچۈن پىلىك لازىم بولاتتى . چىراغنىڭ پىلىكى «بەلىك»(214) ، پىلىك قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە ھازىرلانغان پاختا «بەلىكلىك كەپەز»(215) دېيىلەتتى . ئارغۇلار پىلىكنى «پىستىك»(216) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي پىلىككە مۇناسىۋەتلىك ھالدا ، بىرىنىڭ باشقا بىرىگە پىلىك ئېشىپ بەرگەنلىكى ھەققىدە سۆزلەيدۇ . بۇ سۆز بۇ خىل ئىشنى ھەممىلا ئادەم ئەمەس ، بەلكى بەزى ئادەملەر مەخسۇس قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ(217) . مەھمۇد كاشغەرىي پىلىكتىن چىققان ئىسنى تەلەپپۇز جەھەتتە ھازىرقىدىن سەللا پەرقلىق ھالدا «ئىش»(218) دەپ يازغانلىقىغا قارىغاندا ، چىراغ ئەينەكتىن ياسالمايدىغانلىقى ، ئىس چىقىرىپ يانىدىغانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «شامدان» دېگەن مەنىدىكى «تۆڭشۇ»* (219) دېگەن سۆزنى تىلغا ئېلىشى تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە جىنچىراغدىن باشقا شام ئىشلەتكەنلىكىنى ۋە شاملارنى ئالاھىدە شامدانلارغا قويۇپ ياقىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . «دىۋان»دا بۇلغارلار شامنى «ئاۋۇس»(220) دەيدىغانلىقى يېزىلغان بولسىمۇ ، باشقا تۈركىي خەلقلەر نېمە دەيدىغانلىقى ئېنىق دېيىلمەيدۇ .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئوت يېقىش ئۈچۈن چاقماق ئىشلەتكەنگە ئوخشاش ، چىراغ ۋە شاملارنى يېقىش ئۈچۈنمۇ چاقماق ئىشلىتەتتى . چاقماقنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرى

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «تۆڭشۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىرىدىن .

رېنىڭ «ئوت يېقىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان پولاتتىن ياسالغان ئەسۋاب» دېگىنىگە قارىغاندا(221) ، XI ئەسىردىكى چاقماق بىلەن يېزىلىرىمىزدا يېقىنقى زامانلارغىچە ئىشلىتىلگەن چاقماق ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوقلۇقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇنداق پولات پارچىسىنى چاقماق تاشقا ئۇرۇپ ، ئۇچقۇن چىقىرىپ ئوت يېقىش XI ئەسىردە «قاۋ» دېيىلىدىغان پىلىك بىلەنمۇ بولاتتى . بۇ پىلىك شۇ زامانلاردىمۇ «قاۋ»(222) دەپ ئاتىلاتتى . چاقماق بىلەن قاۋ ، كۆكتۇركلەر دەۋرىدىلا بارلىقى ۋە ئۇلارنى كەمەرگە باغلانغان خالتىدا ئېلىپ يۈرۈدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا (223) . «دىۋان»دىكى چاقماقنىڭ چېقىلىشى(224) ، بىرىنىڭ باشقا بىرىگە چاقماق چاقتۇرۇشى(225) ، چاقماق چېقىشقا ياردەملىشىش(226) ، ھەتتا چاقماق چېقىش ھەققىدە ماقال ـ تەمسىلىلەرنىڭ بارلىقىغا(227) دائىر سۆزلەر ، بۇ ئەسۋاب XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

7 . ئۆيلەرنىڭ ئىسىتىلىشى :

XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىدەك «قىش» دېگەندە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدىغان مۇھىم ئىشلاردىن بىرى ئۆينىڭ ئىسىتىلىشى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئىسىنىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئاساسەن ئوچاقتىن پايدىلىناتتى . يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي ئوچاق سېلىش ئۇچۇن تەييارلانغان لاينى «ئوچاقلىق لاي» دېگەنلىكىگە قاراپ ، ئۇلارنىڭ بەزى ئوچاقلىرى لايدىن ۋە تونۇر شەكلىدە ياسىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . گەرچە «دىۋان»دا بۇاستە تونۇر ھەققىدە سۆز قىلىنمىغان بولسىمۇ ، لېكىن «خوتۇن تونۇرغا نان يېپتى»(228) دېگەن سۆز يۇقىرىدىكى قارىشىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە يۆتكەشكە بولىدىغان ئوچاقلىرى بارلىقىنى ۋە ئۇنى «كۆچۈرمە ئوچاق»(229)

دەيدىغانلىقىنى بىلمىز . بۇ خىل ئوچاقلارنىڭ بارلىققا ئاساسەن ئۇلار ئىسسىنىش ئۈچۈن لايدىن تونۇر ، ھەتتا ئىپتىدائىي مەش شەكلىدىكى ئوچاقلارنى ياساپ ئىشلەتكەن ، دېيىلەيمىز .

يۇقىرىدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرى ھەقـ قىدە چۈشەنچە بەرگىنىمىزدە ، بەزى ئۆيلەردە ئوتۇنخانا بىلەن كۆمۈرخانا بارلىقىنى كۆرسەتىپ ئۆتكەنىدۇق . مۇشۇ ئوچاقلاردا چوقۇم ئوتۇن ياقاتتى . لېكىن ، كۆمۈرنىڭ ئوچاق ۋە تونۇرلاردا يېقىلىشى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس . ئىسسـ ـتىش ئۈچۈن ئوچاق ۋە تونۇرلاردا يوغان ئوتۇن كۆتەكلىرىنى يېقىش كېرەك . ئۇ ئەھۋالدا كۆمۈردىن قانداق پايدىلىنىاتتى ؟ «دىۋان»دا بۇ سوئالغا جاۋاب بولغۇدەك ھېچقانداق چۈشەندۈرۈش يوق . ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلار يېقىلغۇ ئەشيا سۈپىتىدە كۆمۈردىن پايدىلانغانلىقىغا ئاساسلىنىپ كۆمۈرنى قالاش ئۈچۈن چوقۇم مەشكە ئوخشاش نەرسىنى ئىشلەتكەن بولۇـ شى مۇمكىن ، دېيىلەيمىز .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئىشلەتكەن يېقىلغۇ ئەشيالىرى ئىچىدە ئوتۇن بىلەن كۆمۈردىن باشقا تېزەكىنىڭمۇ بارلىقى دىققەـ تىمىزنى تارتىدۇ . ھازىرقى كۈندە ئاناتولىيىنىڭ بەزى يەرلىرىـ دە ، شۇنداقلا بەزى جايلاردىكى چارۋىچىلار ئوتۇن ۋە كۆمۈرنىڭ يوقلۇقى تۈپەيلىدىن تېزەك قالايدۇ . XI ئەسىردىمۇ ئەھۋال شۇنـ داق ئىدى . تېزەك قالىغاندا كۆپرەك قوي بىلەن تۆگە مايالىرى ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . يازغۇچىنىڭ دېيىشىگە قارىغاندا ، قوي ، تۆگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماللارنىڭ قوتانلىرىدىن توپلانـ غان قىغدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قۇرۇتۇلغان تېزەكنى «چالما»(230) دەيتتى . XI ئەسىردە قوي قىغنى «قوي مايىغى» (231) ، تۆگە قىغنى توپتوغرا «مايال» (232) دەيدىغانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان يەنە بىر ماقالدىن XI

ئەسىردە ئات تېزلىكىمۇ يېقىلغۇ قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆر-گىلى بولىدۇ . ئات تېزلىكىنى «يۈنداق» دەيتتى . بۇ ماقالدا «دۈشمىنىڭنىڭ بولسىمۇ مېلى بولسۇن ، ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭ-دىن ساقا تېزەك قالىدۇ» دېيىلگەن(233) . تېزەك ئىسسىنىش ئۈچۈنلا قالىنىپ قالماي ، كۆمەچ ، قوتۇرماچ ۋە باشقا يۇپقا نانلار-نى پىشۇرۇش ئۈچۈنمۇ قالىنىدىغانلىقىنى ئېيتالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆمۇر ئوچاق(234) ۋە تاۋا(235) ھەققىدىكى سۆز-لىرى بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . ئوت ئۆينى ئىسسى-تىش رولىنى ئويناش بىلەن بىللە يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇش رولىنىمۇ ئويناپىدىغانلىقى تەبىئىي . لېكىن ، بىز تاماق ۋە نانىنىڭ پىشۇرۇلۇشى ھەققىدە «ئاشخانا» دېگەن تېمىمىزدا ئايرىم توختى-لىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە بۇ ھەقتە ئارتۇقچە سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز .

بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن يېقىلغۇ ئەشيالىرى ئىچىدە ئوتۇن ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى . يېقىلغۇ ئۈچۈن كەلتۇرۈلگەن ئو-تۇنلار ئوتۇنخانىدا زاپاس ساقلىنىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇنىڭدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، تۇركلەر يېقىشقا بولىدىغان ھەرقانداق ئوتۇننى ئىشلىتىش بىلەن بىللە قاتتىق ئوتۇنلارنى قالاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشەتتى . «دە-ۋان»دىكى «سۆكسۆك» دەپ ئاتىلىدىغان(236) بىر خىل ئوتۇن-لۇق دەرەخنىڭ قاتتىق بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئىزاھ بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، بىرىنىڭ ئوتۇن باغلىشى (237) ، ئوتۇننىڭ باغلىنىشى(238) ھەققىدىكى سۆزلەر يېقىلە-غان ئوتۇننىڭ توشۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . يەنە يازغۇچىمىزنىڭ ئوتۇن كەسلەش(239) ، ئوتۇن كەسلىتىش (240) ھەققىدىكى سۆزلىرى ئوتۇن كېسىش ئىشى ئۈلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ، بولۇپمۇ سوغۇق كۈنلەردىكى مۇھىم مەشغۇلاتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇنداق

كېسىلگەن ئوتۇنلار ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشلىتىلەتتى(241) .

ئوت يېقىش ئىشىمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىر مۇھىم ئىش ئىكەنلىكى تەبىئىي . ئوت چىقىرىش ۋە ئوت يېقىشتا يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك چاقماق بىلەن قاۋدىن پايدىلىناتتى . لېكىن ، ئوتۇن ، كۆمۈر ۋە تېزەكنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن قاۋنىڭ ئوتنىنىڭ كۈچى يەتمەيتتى . شۇنداقلا ئۇلار قاۋ بىلەن ئوت چىقارغاندا ئوتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن چاققالغا ئوخشاش قۇرۇق نەرسىلەرنى تۇتۇرۇق ئورنىدا ئىشلىتەتتى ۋە بۇ خىل تۇتۇرۇقلارنى «چاۋار» دەپ ئاتىشاتتى(242) . چاۋار بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان ئوتنى ئۆچۈپ قالماسلىقى ۋە تېزرەك يېنىشى ئۈچۈن پۇۋلەيدىغانلىقى(243) ، نەتىجىدە چوغ هالىتىگە كەلگەندە ئوت قىسقۇچ ياكى كۆسەي بىلەن كوچىلىنىدىغانلىقى مەلۇم(244) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «كىشىلەر سوغۇقتىن تىترەشتى» دېگەن سۆزىدىن(245) كىشىلەر قىشتا قاتتىق سوغۇق بولغاندا ، يېقىلغۇنىڭ ئازلىقى سەۋەبىدىن قىينىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ . مۇنداق سوغۇق كۈنلەردە هەممىلا ئادەم ئۈچۈن ئوت بىردىنبىر دوست بولىدىغانلىقى تەبىئىي . هەتتا بۇ قاراش ، ماقالىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ، يازغۇچىمىزنىڭ «قىشنىڭ زىيىنى ئوت»(246) دېگەن مەنىدىكى ماقالىنى مىسالغا ئېلىشى كىشىلەرنىڭ قىشتا ئوتقا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنىدۇرۇپ بېرىدۇ .

ئىزاهلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 110 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(3) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(4) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 348 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(5) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت .

(6) يۇقىرىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن .

(7) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(8) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 177 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 252 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .

(10) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت .

(11) ب .ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» ، 83 ـ بەت .

(12) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(13) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 164 ـ بەت .

(14) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .

(15) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت .

(16) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

149 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 202 ـ بەت .

(17) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 325 ـ بەت .

(18) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 563 ـ بەت .

(19) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 219 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(20) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(21) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(22) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت .

(23) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 37 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت .

(24) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 133 ـ بەت .

(25) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 325 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 211 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 304 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 511 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 663 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى ئەسەر ، كىلىسلى تەرجىمىسى 3 ـ تۇم ، 284 ـ بەت .

(33) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 64 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 88 ـ بەت .

(34) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(35) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(36) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(37) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(38) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت .

(39) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .

(40) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(41) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(42) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(43) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(44) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

1 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 3 ـ بەت .

(45) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت .

(46) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 180 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 256 ـ بەت .

(47) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(48) «سۆڭاش» دېگەن سۆز ، ھازىر بوزۇيۇك رايونىدا «ھاكلاش» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

(49) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 469 ـ بەت .

(50) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 630 ـ بەت .

(51) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىسىدىكى تۈرك ئائىلىلىرى» ، 2 ـ بەت .

(52) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .

(53) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 684 ـ بەت .

(54) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 656 ـ بەت .

(55) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(56) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(57) يۇقـــرىـقى ئەســەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 650 ـ بەت .

(58) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(59) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈرك ئائىلىلىرى» ، 3 ـ بەت .

(60) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(61) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 162 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 219 ـ بەت .

(62) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(63) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 660 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(66) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 567 ـ بەت .

(67) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 475 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 620 ـ بەت .

(68) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 646 ـ بەت .

(69) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت .

(70) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 166 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 227 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(72) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 334 ـ بەت .

(73) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 82 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(74) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 146 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(75) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 609 ـ بەت .

(76) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(77) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 190 ـ بەت .

(78) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(79) بۇ سۆز ھازىر يوزگات ۋە قەيسەرى يېزىلىرىدا سۆپا ، ئايۋان ، بەنچاك دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

(80) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 632 ـ بەت .

(81) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 305 ـ بەت .

(82) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(83) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 305 ـ بەت .

(84) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 19 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 23 ـ بەت .

(85) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 366 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 476 - بەت .

(86) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 164 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 224 - بەت .

(87) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 43 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 57 - بەت .

(88) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 38 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 50 - بەت .

(89) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 302 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 414 - بەت .

(90) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 93 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 127 - بەت .

(91) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 54 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 73 - بەت .

(92) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 142 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم ، 200 - بەت .

(93) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 89 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 120 - بەت .

(94) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 298 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 517 - بەت .

(95) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 310 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 424 - بەت .

(96) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 85 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم ، 112 - بەت .

(97) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 490 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 638 - بەت .

(98) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 129 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 174 - بەت .

(99) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 162 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 230 ـ بەت .

(100) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 662 ـ بەت .

(101) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 92 ـ بەت .

(102) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 62 ـ بەت .

(103) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 364 ـ بەت .

(104) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 128 ـ بەت .

(105) 98 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 282 ـ بەت .

(107) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(108) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 282 ـ بەت .

(109) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(110) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 253 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 347 ـ بەت .

(111) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 43 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت .

(112) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 135 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 183 ـ بەت .

(113) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(114) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .

(115) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 124 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(116) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 231 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 308 ـ بەت .

(117) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(118) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(119) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .

(120) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 531 ـ بەت .

(121) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(122) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 91 ـ بەت .

(123) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 452 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .

(124) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(125) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(126) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

(127) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .
(128) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .
(129) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .
(130) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 282 ـ بەت .
(131) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 18 ـ بەت .
(132) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .
(133) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .
(134) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .
(135) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 290 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .
(136) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .
(137) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .
(138) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .
(139) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .
(140) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .
(141) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت .
(142) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .
(143) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .
(144) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .
(145) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 579 ـ بەت .
(146) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .
(147) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .
(148) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 327 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 428 ـ بەت .
(149) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .
(150) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .
(151) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .
(152) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 195 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت .
(153) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت .
(154) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .
(155) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

271 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 395 ـ بەت .

(156) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 233 ـ بەت .

(157) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(158) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 593 ـ بەت .

(159) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(160) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .

(161) جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، «تۈركىئىيات مەجمۇئەسى» ، 1934 ـ يىل 4 ـ جىلد ، 4 ـ بەت .

(162) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 636 ـ بەت .

(163) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(164) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 611 ـ بەت .

(165) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 522 ـ بەت .

(166) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 244 ـ بەت .

(167) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 622 ـ بەت .

(168) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 562 ـ بەت .

(169) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 403 ـ بەت .

(170) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 93 ـ بەت .

(171) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 19 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 23 ـ بەت .

(172) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 6 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 6 ـ بەت .

(173) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 50 ـ بەت .

(174) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(175) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت .

(176) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 59 ـ بەت .

(177) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 486 ـ بەت .

(178) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 131 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(179) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(180) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 584 ـ بەت .

(181) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(182) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(183) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

195 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت .

(184) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 66 ـ بەت .

(185) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(186) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت .

(187) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(188) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .

(189) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(190) مەھمۇد كاشغەرلي «ئالچۇق» (ئەتراپى ئوچۇق چېدىر) دېگەن مەنىدىكى «فوستات» دېگەن سۆزنى ئەرەبچىدە «قىلدان ئۆي» دەپ ئالغان (كىگىز ئۆي مەنىسىدە بولسا كېرەك) .

(191) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 607 ـ بەت .

(192) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 262 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(193) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 96 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 128 ـ بەت .

(194) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(195) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 205 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 284 ـ بەت .

(196) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(197) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 450 ـ بەت .

(198) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 658 ـ بەت .

(199) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 658 ـ بەت .

(200) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(201) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت .

(202) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 337 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 439 ـ بەت .

(203) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 171 ـ بەت .

(204) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 399 ـ بەت .

(205) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 902 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 124 ـ بەت .

(206) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .

(207) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(208) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 132 ـ بەت .

(209) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .

(210) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت .

(211) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 249 ـ بەت .

(212) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 269 ـ بەت .

(213) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 24 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 79 ـ بەت .

(214) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت .

(215) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 662 ـ بەت .

(216) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 621 ـ بەت .

(217) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 267 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 353 ـ بەت .

(218) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 37 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت .

(219) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 378 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(220) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 59 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت .

(221) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 614 ـ بەت .

(222) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 155 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 212 ـ بەت .

(223) ب .ئۆگدل : «ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى» ، 57 ـ بەت .

(224) مەھمۇد كاشغەرلىك : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 133 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(225) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 256 ـ بەت .

(226) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 141 ـ بەت .

(227) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 23 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 31 ـ بەت .

(228) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت .

(229) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 626 ـ بەت .

(230) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(231) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 230 ـ بەت .

(232) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت .

(233) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 44 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 59 ـ بەت .

(234) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(235) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 149 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 201 ـ بەت .

(236) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 486 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 632 ـ بەت .

(237) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 398 ـ بەت .

(238) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 345 ـ بەت .

(239) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 249 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 338 ـ بەت .

(240) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 260 ـ بەت .

(241) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(242) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(243) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 164 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 222 ـ بەت .

(244) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 361 ـ بەت .

(245) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 313 ـ بەت . تۈركلەردە ھازىرمۇ سوغۇق ۋە ئايياز دېگەن مەنىدە «قۇملىغ» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم .

(246) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .گاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

15 . ئاشخانا ۋە يېمەكلىكلەر

A . ئاشخانا

بىز يۇقىرىدا XI ئەسىردە قاراخانىيلار ئاھالىلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئاشخانا بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇ ، تاماق پىشۇرۇلىدىغان جاي دېگەن مەنىدە «ئاشلىق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . ئەمدى بۇ يەردە ئۇلار ئىشلەتكەن ئاساسلىق ئاشخانا سايمانلىرى ، داستىخان ۋە تاماقلار بىلەن ھەر خىل ئوزۇقلۇقلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىمىز . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىش ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىنى تونۇشتۇرغاندەك ، ئۇلارنىڭ ئاشخانىسىدىكى ماددىي سايمانلىرىنىمۇ تونۇشتۇرۇش مۇۋاپىق بولىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئەينى دەۋردىكى ھەر خىل ئوزۇقلۇق ماددىلىرى بىلەن ئۇلاردىن قىلىنغان يېمەكلىكلەر ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېمەكلىك جەھەتتە ئۆزلىرىنى كۆتۈش ئۈسۈلى ۋە بۇ خىل ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ئۈستىدە ئايرىم توختىلىشقا ئەرزىيدۇ .

ئاشخانىدا ئىشلىتىلىدىغان قاچا ـ قۇچىلارنى ، قاراخانىيلار تەۋەسىدە ياشىغان تۈركىي خەلقلەر «ئاياق»(1) دەيدىغانلىقىنى بىلىمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانىغا قارىغاندا ، ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيتتى ۋە ئۇلار قاچىلارنى «چاناق» دەپ ئاتىشاتتى . «ئاياق» دېگەن سۆزمۇ ، «چاناق» دېگەن سۆزمۇ ئوخشاشلا مېتال ـ دىن ھەم توپىدىن ياسالغان قاچا ـ قومۇچلارنى بىلدۈرىدىغانلىقى مەلۇم . «دىۋان»نىڭ بىر يېرىدە «ئاياق سىرلاندى» (2) دېيىلسە ، باشقا بىر يېرىدە «ئاياق ئاشلاماق» يەنى ئاياق رېمونت قىلىش ھەققىدە(3) سۆزلىنىدۇ . دېمەك بىرىنچى سۆز توپىدىن

ياسالغان قاچىغا ، ئىككىنچى سۆز مېتال قاچىغا قارىتىلغاندۇر . ئۇنىڭدىن باشقا «قا ـ قاچا» دېگەن سۆز «قاچا ـ قۇچا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز(4) . بۇ سۆزنى قىسقارتىپ «قاچا» دەپمۇ ئاتىشاتتى . يەنە بىرى ، ھازىرمۇ كۆپىنچە يېزىلىرىدا قاچا ـ قومۇچ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمۇاتقان «قاپ» دېگەن سۆز XI ئەسىردىمۇ ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىپ ، ھەر خىل قاچىلارنى بىلدۇرگەنلىكى مەلۇم(5) . بۇلاردىن باشقا «ئىدىش» (6) ياكى «ئىزىش»(7) دېگەن سۆز ئەسلىدە قەدەھ دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ياغما ، تۇخسى ، يەمەك ، ئوغۇز ۋە ئارغۇ تىللىرىدا داس ، ئىستاكان ، قاچا ، جاۋۇر ، لېگەن دېگەن مەنىلەردە كېلەتتى . ئومۇمىي مەنىدە قاچا ـ قۇچىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر ئىسىم «يوغرى»(8) بولۇپ ، چاناق دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى . قاچا ـ قۇچىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر ئىبارە «ئاشچ ـ بۇقاچ»(9) بولۇپ ، بۇلار ئايرىم ئىشلىتىلگەندە قازان ـ قومۇچ ، كورا ، لېگەنلەرنى ئىپادىلەيتتى .

1 . مېتالدىن ياسالغان ئاشخانا سايمانلىرى :

ئاشچ : قازان(10) . «دىۋان»دا قاياناش ، تېشىش ، پىشىش دېگەن سۆزلەر ئۇستىدە توختالغاندا «ئاشچ» (قازان) دېگەن سۆزنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇنىڭ XI ئەسىردە قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تۆۋەندە يېمەكلىكلەرنىڭ پىشۇرۇلۇشى ھەققىدە توختالغاندا بۇ سۆز ئۇستىدە يەنە سۆزلەيمىز .

بارت : سۇ ئىچىدىغان ئىستاكان ، شاراب ۋە شۇنىڭدەك سۇيۇق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن ، ئوغۇزچە(11) .

بچەك : پىچاق(12) . ئاشخانىلاردا ئاشپەزلەر ئىشلىتىدىغان بىر خىل يوغان پىچاق ، ئاشپەز پىچىقى دېگەن مەنىدە «سەلچى بچەك» دېيىلىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق . پىچاقنى ئىتتىكلىتىش ئۈچۈن بىلەشنى ھەرە ، ئورغاق ۋە باشقا ئەسۋابلارنى بىلەش مەنىسىدىكى سۆزگە ئوخشاشمايدىغان سۆز بىلەن ئىپادە

قىلاتتى . يەنى ھازىرقىدەك «بىلەمەك»(13) دەيتتى .

ئەتلىك : گۆش ئېسىلىدىغان ئىلغۇ(14) .

ئىۇرىق : ئىۇرىق(15) . تۇركىي خەلقلەر ئىۇرىق ۋە ئىۇرىققا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جۇغلىرىغىمۇ ئايرىم ئىسىم قويغان بولۇپ ، «تۇتەك»(16) دېيىشەتتى .

قوۋا : سوغا ، ئوغۇزچە(17) . مەھمۇد كاشغەرىي «سۇسىق»(18) دېگەن سۆزمۇ سوغا دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنى ئۆزى شۇنداق ئاڭلىغانلىقىنى يازغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ سۆزنى قايسى تۇرك ئېلىدىن ۋە نەدە ئاڭلىغانلىقىنى ئېيتمايدۇ .

قۇمغان : قۇمغان(19) . بۇ سۆز مۇناسىۋەتى بىلەن «دىۋان» نىڭ بىر يېرىدە «قۇمغانىنىڭ پارقىرىتىلىشى» ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(20) . لېكىن ، بۇ پارقىرىتىش نېمىگە قارىتىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس . بۇ سۆز قەلەي قاچىلارنى پارقىرىتىشقا ئىشلىتىلىدىغان ـ ئىشلىتىلمەيدىغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچ نەرسە بىلەلمەيمىز . تۆۋەندە دېيىلگىنىدەك ، داسقا ئوخشاش پارقىراق نەرسىلەر «يالدرۇق نەك» دېيىلەتتى . بۇ يەردە پارقىراق ھالغا كەلتۈرۈشىنى مەقسەت قىلغان نەرسىنىڭ قەلەي ياكى باشقا مېتال ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس .

كۈنەك : ئىۇرىق ، قاپاق(21) .

ئۆركۈچ : تۆمۈر ئوچاق ، ئۈچ ئاياغ(22) .

ساچ : تاۋا(23) .

ساغىر : تۇۋى تار ، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا بولۇپ ، ئىچىملىك ساقلىنىدۇ(24) .

ساغراق : سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىدىغان قاچا ، كاسا(25) .

سىش : زىخ ، تىزىقلىق يېمەكلىكنى يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان نەرسىلەرنىمۇ «سىش» دەپ ئاتايدۇ(26) . بۇ ھازىر «ۋىلكا» مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە .

سوقۇ : سوقا ، هاۋانچا(27) . هازىر تۈركىيىنىڭ كۆپ يەر-لىرىدە ئۇگۇت قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئونتۇرى چوڭقۇر يوغان تاش «سوقۇ» دەيىلىدۇ .

سۇسغاق : ئۇسقاق ، چۆمۈچ ، نوگايغا ئوخشاش سۇ ئۇسۇدىغان سايمان(28) .

تامغالىق : كىچىك ئىۋرىق(29) .

يالدرۇق : يالتىراق داس ۋە لېگەنگە ئوخشاش پارقىرايدىغان سايمان(30) .

2 . لايدىن ياسالغان ئاشخانا سايمانلىرى :

ئاياق : قاچا ـ قۇچا ، يۇقىرىدا «ئاياق» دېگەن سۆز ھەم مېتال ، ھەم لاي ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان قاچا ـ قۇچا دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى ھەققىدە سۆزلىگەنىدۇق . لايدىن ياسالغان قاچىلارنىڭ ئىسمى بىلەن تۈرلىرىنى چۈشەندۈرۈشتىن ئاۋۋال XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ لايدىن ياسالغان قاچىلىرىنىڭ ياسىلىشى ھەققىدە مەلۇمات بېرىش ئۈرۈنلۇق بولسا كېرەك . مەلۇمكى ئۇلارنىڭ لايدىن ياسالغان قاچا ـ قۇچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى سىرلىق ۋە نەقىشلىق بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئاياق سىرلاندى»(31) دېگەن جۈملىنى ئاياقنىڭ ئۈستىگە نەقىشلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈلدى ، دەپ ئىزاھلىشىدىن شۇنداقلىقى ئوچۇق بىلىنىدۇ . شۇ جۈملىدىن ئۇلار ھېجىر ، خۇمرا قاتارلىقلارنى سىرلايدىغان بوياقنىمۇ «سىر» دەپ ئاتايتتى ، «دىۋان» دا سىر دېگەن سۆز بىر خىل يىلىملىق ماددا بولۇپ ، ئۇنىڭ بىلەن چىن قاچىلىرى سىرلىنىپ نەقىشلىنىدۇ ، دەپ تەرىپلىنىدۇ(32) . يەنە بەزى تۈركىي خەلقلەر «چىن قاچا ـ قومۇچلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەرگە سۈرتۈلگەندىن كېيىن ئۇستىگە گۈل سىزىلىدىغان سىرنى ‹سال› دەپ ئاتىشاتتى»(33) . يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، تۈركىي خەلقلەر قاچا ـ قۇچىلارنى ھازىرقى مەنىسىدە «چىن قابى ، چەلىك ئاياق» دەيتتى(34) . بۇنداق

دەيىش ئىھتىمال مۇنداق قاچىلار تۈرك ئەللىرىگە جۇڭگولۇقلار ئارقىلىق تونۇلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . لې-كىن ، شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەككى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بۇ خىل قاچا ـ قۇچىلارغا بولغان ئىھتىياجىنىڭ ئاساسىي بىر قىسمىنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان قاچىلار بىلەن تەمىنلەيتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «توي» دېگەن(35) سۆزنى «ساپال ياسايدىغان لاي» دەپ ئىزاھلىشى ئۇلارنىڭ ساپالچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . «كۆزۈچلۈك تېتىك» (36) دېگەن سۆزنىڭ «كوزا ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان سېغىز لاي» دەپ ئىزاھلىنىشىمۇ ، «ئۇ ، تۈرك ئايىقىنى (قاچىسىنى) سىر-لاتتى»(37) دېگەن مەنىدىكى جۈملىنىڭ يېزىلىشىمۇ بۇ جەھەتتە-كى ھەرقانداق گۇماننى يوققا چىقىرىدۇ .

ئەمدى تۆۋەندە لايدىن ياسالغان ئاساسلىق قاچا ـ قۇچىلارنى رەتكە تىزىپ چىقىمىز .

بۇقاچ : سۇ قاچىسى ، ساپال قاچا ، لايدىن ياسالغان ساپال ۋە كوزىغا ئوخشاش نەرسىلەر(38) . «ئاشىچ بۇقاچ» دېگەن سۆز قازان ـ قومۇچ ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

بۇتىق : كىچىك تولۇم ، تورسۇق ، قەشقەر تىلىدا(39) .

چەشكەل : غېدىر ، خومرا ، ساپال قاچا(40) .

دۇلەك : ئاغزى پۈچۈلغان ساپال قاچا ، ئاغزى كەمتۈك كو-زا ، تەشتەك(41) .

كەندۈك : كوندۈك . ساپالدىن ياسالغان ، كۈپكە ئوخشاش قاچا ، كەنچەكچە . بۇنىڭغا ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدۇ(42) .

كۆزەچ : كوزا ، سۇ قاچىسى ، ئارغۇچە(43) .

كۈپ(44) : XI ئەسىردىمۇ ھازىرقى ئىسمى بىلەن ئاتالغان كۈپلەر كۆپرەك شەربەت(45) ، سىركە(46) ۋە باشقا ئېچىتقۇ نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى . تەبئىي ھالدا بەزى

كۆپلەر سىزىپمۇ قالاتتى(47) ، تۈركلەر كۆپ ۋە ئۇزۇنقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جۈغلىرىغىمۇ ئايرىم ئىسىملارنى قويىاتتى . بۇلارنى «توقۇرقا»(48) دەپ ئاتىشاتتى .

ئولما : كوزا(49) .

توي ئاشچ : ساپال قازان(50) .

ئۇلما : كوزا(51) .

ياسىمان : سۇ تۆكۈلگەندە بوغۇزىدىن بۇلدۇقلاپ ئاۋاز چىقىدىغان تار ئېغىزلىق كوزا(52) .

3 . ياغاچتىن ياسالغان ئاشخانا سايمانلىرى :

ئاندىغ : ئەلگەك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى(53) .

چاناق : ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۈزلۈق ۋە تۈزلۈققا ئوخشاش قاچىلار(54) . چاناقنىڭ بۇ مەنىدە قوللىنىلىشى ئوغۇزدىن باشقا تۈركىي خەلقلەرگە خاستۇر . ئوغۇزلار «چاناق» سۆزىنى قاچا ـ قۇچا دېگەن مەنىدە ئىشلىتەتتى .

چانچۇ : خېمىر يايىدىغان نوغۇچ(55) . بەزى تۈركىي خەلقلەر نوغۇچنى خېمىر يۇغۇرغۇچى دېگەن مەنىدە «يۇغۇرغۇچ» دېگەنلىكى مەلۇم(56) .

چۆمچە : چۆمۈچ ، ئوغۇزچە(57) . ئوغۇزلاردىن باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى چۆمۈچنى «قامچ» دەيتتى(58) .

قاشۇق : قوشۇق(59) . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە قوشۇقنىڭ ئەڭ ياخشىسى ياغاچتىن ئەمەس ، مۈڭگۈزدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قوشۇق ياساش ئۇچۇن تەييارلانغان مۇڭگۈز ھەققىدىكى سۆزى(60) ، ئىچى ئويۇلغان ، شورپا ، قىيمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان «قالتۇق» ئىسىملىك ياۋا كالىنىڭ مۇڭگۈزىنى تىلغا ئېلىشى بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ(61) .

كۆركه : ياغاچ تاۋاق ، كەنچەكچە(62) .

لاغۇن : ئىچى چوڭچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق ، ئۇنىڭ بىلەن سۈت ، قېتىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىچىلىدۇ(63) .

سەڭەك : سۇ ئىچىلىدىغان كوزا ، تەشتەك ، ياغاچنى ئويۇپ ياسىغان سۇ قاچىسى ، ئوغۇزچە(64) .

تالاق : ئەلگەك ، ئارغۇچە(65) .

تەگنە : تەڭنە(66) .

تۇزلۇق : تۇز قاچىسى(67) .

ياسىغاچ : خېمىر يايىدىغان يېسىسى تاختا ، ئاشتاختا ، نانتاختا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يېزىشىچە بۇ سۆز ئەسلىي «ياسى يىغاچ»دۇر(68) .

4 . تېرىدىن ياسالغان قاچىلار :

ئەلرى : ئەلتېرە ، ئوغلاق تېرىسىدىن ياسالغان كىچىك تاغار(69) .

قاسۇق : قېمىز تورسۇقى(70) . بۇ خىل تورسۇق - تۇلۇم ۋە تاغارچىلارنىڭ ئىچىگە قۇيۇلغان قېمىز ، شاراب ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تېگىگە ئولتۇرۇپ قالغان دۇغنى «پىس» دەيتتى(71) .

ساناچ : چاناچ . تۇلۇم ، كىچىك تاغار ، خالتا ، قىزىل خالتىلارنىمۇ «ساناچ كەسۈرگۇ» دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز(72) .

سارىنچ : تۆگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇلۇم(73) .

تاغار : تاغار ، خالتا ، ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ(74) .

تۇلقۇق : پۇڭلەنگەن تۇلۇم(75) . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە خالتا ، تاغار ۋە تۇلۇمغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ لىق تولۇشىنى «بىغرىغ» دەيدىغانلىقىنى «دىۋان»دا كۆرىمىز(76) .

5 . داستىخان :

XI ئەسىردىكى بەزى تۈركىي خەلقلەر داستىخانىنى «تەرگى»

(77) دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئۇلار بۇنىڭغا ئاساسەن داستىخان سېلىشنى «تەرگى ئۈرماق» دەيتتى . بەزىلەر بولسا «تەۋسى» (پەتنۇس) دېگەن سۆزنى ھازىرقىغا ئوخشاش ھەم پەتنۇس ، ھەم داستىخان دېگەن مەنىدە ئىشلىتەتتى(78) . داستىخان ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان يەنە بىر خىل پەتنۇسنى «ئاياقلىق تەۋسى» (قاچا قويۇلغان شىرە)(79) دەپ ئاتىشاتتى . ھازىرمۇ بەزى چوڭ پەتنۇسلار داستىخان ، شىرە ئورنىدا ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قارايدىغان بولساق ، بۇنداق ئۇسۇل تۈركىي خەلقلەردە ئۇزاقتىن بېرى بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئۇلار بۈگۈنكىدەك ، نان ۋە تاماق ئۈۋاقلىرىنىڭ يەرگە تۆكۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن شىرە داستىخىنى(80) ئىشلىتەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇلاردىن باشقا «تامغالىق »(81) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل داستىخان ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى ، بۇلۇپمۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ يېمەك يېيىش ئادەتلىرى جەھەتتىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . «دىۋان »دا «تامغالىق» دېگەن سۆز شۇنداق ئىزاھلىنىدۇ : «بىر كىشىلىك داستىخان ، ئەسلىي تامغالىق ، تامغالانغان دېمەكتۇر . ئادەتتە پادىشاھلار ئۆزىگە خاس داستىخان ۋە ئۇرۇقنى باشقىلار ئىشلەتمەسۇن دەپ ئۇستىگە تامغا بېسىپ قويىدۇ . بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراب ۋە تاماق بولىدۇ . كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئۇرۇق ۋە داستىخان تامغالىق دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قالغان . بۇ ‹پادىشاھدىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۈستىدىكى يېمەكلىكنى يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغا بېسىپ قويۇشقا تەييارلانغان داستىخان ، دېگەنلىك بولىدۇ»(82) .

بۇ سۆزلەردىن مەلۇم بولۇپ تۈرۈپتۇكى ، شۇبھىسىزكى پادىشاھلارنىڭ مەخسۇس داستىخىنى بولاتتى . ئۇلار بۇ ئارقىلىق زەھەرلىنىش ۋە باشقا زىيانلىق ئىشلاردىن ساقلىنىاتتى .

يەنە بىرى ، تۈركىي خەلقلەر ، بولۇپمۇ ئىچىدىغان نەرسىلەرنىڭ تازىلىقىغا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى

مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ساريم» دېگەن سۆزنى (83) «سۇزگۈچ ، ئۇرۇق ۋە كوزىغا ئوخشاش قاچىلاردىكى ئىچىملىك-نى سۈزۈپ قۇيۇش ئۈچۈن ، شۇ قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان يىپەك سۈزگۈچ» دەپ ئىزاھلىشى ئۇلارنىڭ ئىچىملىكلەرنىڭ تازىلىقىغا قانچىلىك دىققەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

B . ئاساسلىق ئوزۇقلۇقلار ۋە يېمەكلىكلەر

«دىۋان»دا ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقلىرى ۋە يېمەكلىكلىرى ھەققىدە ئىنتايىن كۆپ مەلۇ-ماتلار بېرىلگەن(84) . بۇ مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ-كى ، تۈركىي خەلقلەر يەيدىغان ۋە ئىچىدىغان نەرسىلەرگە ھەر جەھەتتىن ناھايىتى دىققەت قىلاتتى . ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك-لىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىشى ، تەييارلىنىشىنى كۆرسىتىپ ئۆ-تۈش XI ئەسىردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تېخىمۇ ياخشى چۈ-شەندۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق ھەمدە بۇ ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ .

پروفېسسور كۆيمەن ئېيتقاندەك(85) ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئاساسەن ئىككى خىل نەرسىنى ، يەنى ھايۋانلار بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنى ئوزۇقلۇق مەنبەسى قىلاتتى .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوزۇقلۇق مەنبەسى ئە-چىدە ھايۋانلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى . ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ-چىلىكى ئەينى زاماندا كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى داۋام قىلدۇرۇۋاتـ-قانلىقى ۋە مال ـ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسىلا ، گۆش ۋە چارۋىدىن ئېلىنىدىغان باشقا ئوزۇقلۇقلار-نىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئوينىغان رولى ئۆزلۈكسىدىن چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئاز ساندىكى ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقانلار-مۇ مال ـ چارۋا باقاتتى . يۇقىرىدا XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلق-

لەرنىڭ ئۆيلىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئې-
غىل بۇ سۆزنىڭ تەستىقلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار
ئۆسۈملۈكلەر ، يەنى زىرائەتلەر بىلەن دەرەخلەردىن ئالىدىغان
ئوزۇقلۇقلارمۇ مال چارۋىدىن ئالىدىغان ئوزۇقلۇقلارغا ئوخشاشلا
مۇھىم ئىدى . لېكىن ، بىز بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلىشنى ، ئەڭ
ئاساسلىق ئوزۇقلۇق دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئوزۇقلۇق — ھايۋان-
لاردىن ئېلىنىدىغان ئوزۇقلۇقتىن باشلاشنى لايىق كۆردۇق .

1 . ھايۋانلاردىن ئېلىنىدىغان ئوزۇقلۇقلار :

بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئوزۇقلۇق شۇبھىسىزكى گۆش-
تۇر . XI ئەسىردىمۇ چوڭ ـ كىچىك ھايۋانلار ۋە ئۇي ھايۋانلىرى-
نىڭ گۆشى ، بېلىق گۆشى ئىستېمال قىلىناتتى . باشقا ئوزۇق-
لۇقلار بولسا سۈت ، سۈتتىن قىلىنىدىغان قېتىق ، ئېرىمچىك ،
سېرىق ماي ، قايماق ۋە ئۇي قۇشلىرىنىڭ تۇخۇمىدىن ئىبارەت-
تۇر . بۇلارغا يەنە ھەسەلنىمۇ قوشۇشقا بولىدۇ .

1) گۆش ۋە گۆشتىن قىلىنىدىغان يېمەكلىكلەر : تۈركي
خەلقلەر قانداق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئىستېمال قىلاتتى ؟ مەھمۇد
كاشغەرىي بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا قوي گۆشى ئاساسلىق
ئوزۇندا تۇراتتى . بۇ ھايۋاننى يۇڭىدىن كۆرە گۆشى ئۇچۇن
باقىدىغان تۈركي خەلقلەر ئۇنىڭ سەمىرىشىگە(86) ۋە ياغ يە-
غىشقا(87) ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىشەتتى . تۈركي خەلقلەر
سويۇش ئۇچۇن تەييارلانغان قويىنى ھازىرقىغا ئوخشاشلا «ئەتلىك
قوي» دەيتتى(88) ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مال سويۇش ، گۆش
كېسىش ۋە گۆشنىڭ ئېلىنىشى ھەققىدىمۇ سۆز قىلغاندا ، دائىم
قويىنى مىسال قىلىشى XI ئەسىردە ئوزۇقلىنىش ئىشىدا قوي
گۆشى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . قوي گۆ-
شى ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە قوزىمۇ كۆز ئالدىمىزغا كېلىشى
تەبىئىي(89) . ئۇلار سېمىز قوزىنى سويۇپ يېيىشنى ئالاھىدە
ياخشى كۆرۈشەتتى(90) . ئوغۇزلار كاۋاپ قىلىش ئۇچۇن يارايدە-

غان قوزا ياكى ئوغلاقنى «سۆگۈش»(91) دەيدىغانلىقىنى بىلدىمىز . شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، ياخشى گۆش قاتاردا قوزا گۆشىدىن كېيىنلا ئوغلاق گۆشى ، ئۇنىڭدىن كېيىن «ئەركەچ» (تىكە) ، «كەچى» (ئۆچكە) گۆشى تۇراتتى ، مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان «ئەركەچ گۆشى ئەم بولار ، ئۆچكە گۆشى يەل» (92) دېگەن ماقالغا قارىغاندا ئۇلار ئەركەچ گۆشىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى ، ئۆچكە گۆشىنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ . بەلكىم ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن ئات گۆشى بۇرۇنقى قىممىتىنى يوقاتقان بولسا كېرەك . ھېچبولمىغاندىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي يېقىندىن تونۇشقان ، بىرىپ كۆرگەن تۇرك ئەللىرىدە شۇنداق بولۇشى مۇمكىن . مەھمۇد كاشغەرىي ئات گۆشىنىڭ مىسىك (ئىپار)دەك مەززىلىك پۇرايدىغانلىقىنى(93) سۆزلەش بىلەن بىللە تۇركىي خەلقلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان گۆش «قازى »(94) دەپ ئاتىلىدىغان ئاتنىڭ ياغلىق قېزىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . شۇبھىسىزكى توخۇ(95) ۋە باشقا ئۇي قۇشلىرى (96) ، تۇرلۇك ياۋا قۇش(97) بىلەن بىللە گۆشلىرى(98) ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى .

XI ئەسىردىمۇ قۇشلارنى يېيىش ئۇچۇن تەييارلىغاندا ھازىرقىدەكلا قاينىقاسۇغا بېسىپ پەيلىرىنى يۇلاتتى(99) .

«دىۋان»دا تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە تۆگە گۆشىدىن پايدىلانغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق مەلۇماتنى تاپقىلى بولمايدۇ . بۇنىڭدىن قارىغاندا تۆگە XI ئەسىردە كۆپرەك يۇك توشۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلسە كېرەك . تۇركىي خەلقلەر يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ھايۋانلاردىن باشقا كېيىك ، بۇغا ـ مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنىمۇ ئىستېمال قىلغانلىقى چوقۇم . ياۋايى ھايۋانلار بىلەن بىلىق ۋە بۇلارنى ئوۋلاش ھەققىدە تەقىقاتىمىزنىڭ «ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق» دېگەن قىسمىدا تەپسىلىي توختىلىمىز .

XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە قاسساپلارنىڭ

مۇ بارلىقى ۋە ئۇلار «ئەتچى»(100) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . كالا ۋە قويغا ئوخشاش هايۋانلار سويۇلىدىغان يەرنى ، يەنى قۇشخانىنى «ئەكدى»(101) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . لېكىن پروفېسسور كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(102) ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە گۆشنى دائىم قاسساپتىن ئېلىشى ناتايىن ئىدى . بولۇپمۇ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىلەر گۆشكە بولغان ئېهتىياجلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ مالىلىرىنى بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن لايىق كۆرۈلگەن مالىلىرىنى ئۆزلىرى سويىدىغانلىقى ياكى باشقىلارغا سويدۇرىدىغانلىقى چوقۇم . بىز يۇقىرىدا سويۇش ئۈچۈن بېقىلغان هايۋانلار ، يەنى «ئەتلىك» هەققىدە توختالغاندىدۇق . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دا «ئۇ ئادەم ئۆزىگە گۆش كېسىۋالدى»(103) ۋە «ئۇ قوينى ئۆرە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى»(104) دەپ يېزىلىشىمۇ بىزنىڭ قارىشىمىزنى تەستىقلاپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە هايۋاننىڭ قانداق سويۇلۇشى هەققىدە «ئۇ قوينى ئۆرە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى» دېگەندىن باشقا هېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ . بوغۇزلانغان هايۋان ئەلۋەتتە سويۇلىدۇ(105) . يازغۇچىنىڭ بىرىنىڭ مال سويۇشى(106) ۋە بىرىنىڭ باشقا بىرىنىڭ قوينى سويۇپ ، گۆشلىرىنى قاقلاپ بېرىشى(107) ، بىرىنىڭ باشقا بىرىگە گۆش كەستۇرگەنلىكى(108) هەققىدىكى بايانلىرىغا قاراپ ، بۇنداق ئىشلار ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا قانچىلىك كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن .

تېرىسىدىن ئاجرىتىلغان گۆش «كەدرىم»(109) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . مال سويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن گۆش پارچىلىنىدۇ . پارچىلانغان گۆش «قارتال ئەت»(110) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . «دىۋان»دىكى بىر تىلىم گۆش(111) ۋە بىر پارچە گۆش (112) هەققىدىكى سۆزلەرمۇ گۆش پىشۇرۇلۇش ئۇچۇن پارچىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . پارچىلانغان گۆشلەر زىخقا ئۆتكۈزۈلۈش ئۇچۇن تېخىمۇ ئۇششاق قىلىپ توغرىلىدىغانلىقى مەلۇم .

«دىۋان»دىن تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ ، كاۋاپ قىلىپ يېيىشمۇ خېلى كەڭ تارقالغان ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز . بۇ ھەقتە «دىۋان»دا گۆشنىڭ زىخقا ئۆتكۈزۈلۈشى(113) ، بىرىنىڭ زىخقا گۆشنى تىزىشى(114) ، زىخقا ئۆتكۈزۈشتە بەسلىشىش ۋە يارەملىشىش ھەققىدە(115) سۆزلىنىدۇ . يەنە بىرى ، تۇركىي خەلقلەر ئەڭ كۆپ يەيدىغان گۆش تامىقى كاۋاپتىن باشقا «تۇتماچ» (چۆپ)(116) دېگەن تاماقلار ئۇچۇنمۇ گۆش توغرايدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھەقتە كۆرسەتكەن مىسالىرىنىڭ كۆپلۈكىگە قارىغاندا(117) گۆش توغراش ئىشى ئۇلارنىڭ مۇھىم بىر ئەمگىكى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ .

XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر پاتمانىنى(118) گۆشنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى قىلىپ ئىشلىتەتتى . گۆش ئۇچۇن پاتماندىن باشقا ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ بايان قىلىنمىغانلىقىنى شۇ دەۋردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئوزۇقلۇقىدا گۆشنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكى بىلەن چۈشەندۈرىمىز . ئۇلار شۇنچىلىك جىق گۆشكە ئىگە بولغاچقا ، سىڭىرلىق گۆش(119) ، ياغلىق گۆش(120) ، يۇمشاق گۆشلەرنىمۇ(121) خالىمايدىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك .

تۇركىي خەلقلەر گۆشكە بولغان ئېھتىياجىغا قاراپ ، پات - پات مال سويۇپ گۆش يەيدىغانلىقى ۋە ئوخشاشلا مەلۇم سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن كېيىنكى ئېھتىياجلىرى ئۇچۇنمۇ ساقلايدىغانلىقى تەبىئىي . گۆش مەيلى پىشۇرۇلۇش ئۇچۇن ، مەيلى ساقلىنىش ئۇچۇن بولسۇن تۇزلىنىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ گۆشنىڭ تۇزلىنىشى(122) ، بىرىنىڭ گۆشنى تۇزلىشى(123) ، باشقا بىرىگە گۆش تۇزلىتىشى(124) غا ئائىت سۆزلىرى تەبىئىي شۇنداقلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا بەزى چاغلاردا پىشۇرۇلغان گۆشلەرنىڭ تۇزى ئۆتۈپمۇ كېتەتتى ، شۇڭا «دىۋان»دا بىرىنى تۇزلۇق گۆش ئۇسسۇتۇۋەتكەنلىكى(125)

ھەققىدە سۆزلىنىدۇ . گۆش يالغۇز تۇزلاش ئۇسۇلى بىلەنلا ساقلانماي-
دىغانلىقى چوقۇم . سوغۇق ئىچىملىكلەرگە بولغان ئېھتىياجلىرى-
نى قامداش ئۈچۈن مۇزخانىلىرىدا مۇز ساقلايدىغان تۈركىي خەلق-
لەر بەزىدە گۆشلەرنى توڭلىتىپ ساقلايدىغانلىقىنى «دىۋان» دىكى
توڭلىتىغان گۆش ھەققىدىكى(126) سۆزلەردىن بىلەلەيمىز . بى-
راق ، گۆش ئاساسەن قۇرۇتۇش ياكى ئىسلاش ، قېزا قىلىش
ئۇسۇلى بىلەن ساقلىناتتى . تۈركىي خەلقلەر قۇرۇتۇلغان گۆشنى «قاق
ئەت»(127) دەيىشەتتى . گۆشنىڭ قاق قىلىنىشى(128) ۋە بىر-
نىڭ باشقا بىرىگە گۆشنى قاق قىلدۇرۇشى(129) ھەققىدە «دى-
ۋان» دا خېلى كۆپ يەردە يېزىلغانلىقى ، گۆش ساقلاشتا قۇرۇ-
تۇش ئۇسۇلىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۇسۇل
ھازىرمۇ ئوخشاشلا قوللىنىلماقتا .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قۇرۇتۇلغان گۆش ھەققىدە بەرگەن
مەلۇماتى ، ئۇلارنىڭ نېمە مەقسەتتە كېلەچەكتىكى كۈنلەر ئۈچۈن
گۆش ساقلىغانلىقىنى ئېنىقلاش جەھەتتە دىققەت قىلىشىمىزغا
ئەرزىيدۇ . ئۇنىڭ دېيىشىچە «يازوق ئەت» (130) — كۈزدە ھەر
خىل دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ ، ئەتىيازدا
يېيىلىدىغان قاق گۆش . بۇ «ئەتىيازدىلا يە» دېگەن سۆزدىن
ئىلىنغان . چۈنكى ئەتىيازدا ماللار ئورۇقلايدۇ . «مۇشۇنداق گۆ-
شى بارلار ئەتىيازدىمۇ سېمىز ، ياخشى گۆش يەيدۇ» . «دىۋان»
دىن قۇرۇتۇلغان گۆش قىش بويى ساقلىنىپ ئەتىيازدا يېيىلىدى-
غانلىقىنى بىلەلىسەكمۇ ، چۈجۈق ، قېزىنىڭمۇ مۇشۇنداق ئۇزاق
ۋاقىت ساقلىنىدىغان ـ ساقلانمايدىغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە
بىلەلمەيمىز . لېكىن يازغۇچى «سوقتۇ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلى-
غاندا(131) ، «ھېسىپنىڭ بىر خىلى ، جىگەر بىلەن گۆش
دورا ـ دەرمەك بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۈچەيگە تىقىلىدۇ ، ئاندىن
پىشۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ» دېگىنىگە قاراپ ، ئۇلارنىڭ چۈجۈق قىلى-
دىغانلىقىنى بىلەلەيمىز .

گۆشنىڭ كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈن ئىشلىتىلىشىگە كەلـ
سەك ، گۆشتىن ئەڭ جىق قىلىنىدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى
كاۋاپ ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . تۇركىي
خەلقلەر كاۋاپنى «سۆگلۈنچۇ»(132) دەيدىغانلىقى ، كاۋاپ قە-
لىش ئۇچۇن كۆپىنچە قوزا ۋە ئوغلاق گۆشى ئىشلىتىدىغانلىقى
مەلۇم . كاۋاپ قىلىشقا لايىق قوزا بىلەن ئوغلاقنى «سۆگۈش»
دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق . گۆشنىڭ زىققا تىزلە-
شى ھەققىدە ئىنتايىن كۆپ سۆزلەنگەنلىكىگە قارىغاندا ، ئەڭ
كۆپ قىلىنىدىغان كاۋاپ يەنىلا زىخ كاۋاپى ئىكەنلىكى چوقۇم .
«دىۋان»دىن قوزا گۆشنىڭ باشقا ئۇسۇلدىمۇ كاۋاپ قىلىنىدىغا-
لىقىنى ، مەسىلەن ، يەرگە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى شۇ ئورەكتە
كاۋاپ قىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز(133) . بۇ ئۇسۇلدا قوزا گۆشـ
نى پۈتۈن ھالدا كاۋاپ قىلىش بەزى رايونلىرىمىزدا ھازىرمۇ
مەۋجۇت . ئۇلار بۇ خىل كاۋاپ پىشۇرۇش ئۇسۇلىنى «كۇرىلە-
مەك» دەيتتى . بۇنىڭدىن باشقا قوزا گۆشىنى قازاندا دۇملەپ
پىشۇرۇپ مەززە قىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرىمىز(134) . «دىۋان»
دىكى سۆزلەردىن قوزىدىن باشقا نەرسىلەرنىڭمۇ شۇنداق پىشۇرۇ-
لىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ . تۆۋەندە سۆزلىمەكچى بولغىنىمىز-
دەك ، تۇركىي خەلقلەر ھوردا نانمۇ پىشۇراتتى ھەمدە بۇ ئۇسۇل
ئۇلاردا خېلى كەڭ تارقالغاندى . ھازىرمۇ بېلىق پىشۇرۇشتا
قوللىنىلىۋاتقان دۇملەپ پىشۇرۇش ئۇسۇلىنى تۇركىي خەلقلەر
قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ بىلىدىغانلىقى دىققەت قىلىشىمىزغا
ئەرزىيدۇ . يەنە بىرى ، بۇگۈنكى كۈندە «قەغەز كاۋاپى» دەپ
ئاتىلىدىغان بىر خىل كاۋاپنى XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەرمۇ
پىشۇرىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي سېمىز توخۇنى ياكى
سېمىز گۆشنى كاۋاپ قىلغاندا يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ گۆشـ
كە سۇرتۇلىدىغان قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چې-
لىنىدىغان بىر خىل خېمىرنى تىلغا ئالىدۇ(135) ، بۇنىڭدىن

مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، ئەينى زاماندا بۇنداق كاۋاپ قىلغاندا هازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ياغلىق قەغەز ئورنىدا يۇپقا خېمىر ئىشلەتتى . ئۇلار «ئىگىلىچ» دەپ ئاتىلىدىغان سامساقنى ئوخشاش بىر خىل تاغ ئۆسۈملۈكىنى كاۋاپ بىلەن بىللە يېيىشنى ياخشى كۆرۈشەتتى(136) .

تۈركىي خەلقلەر هازىرقىدەكلا بوغۇزلانغان هايۋاننىڭ ئاسا-سەن ھەممە يېرىنى تاماق قىلىپ يەيتتى . «دىۋان»دا قوينىڭ بېشىنى ئۆتىلەپ تازىلاش «ئۆتۈلەمەك» دېيىلىدىغانلىقى يېزىلغانغا قارىغاندا(137) ، ئۇلار چوقۇم قوي كاللىسىنىمۇ يېيىشەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلاردا «سىم سىراق»(138) دېيىلىدىغان بىر خىل تاماقنىڭ بارلىقى مەلۇم . بۇ تاماقمۇ قوينىڭ كاللىسىدىن قىلىنىاتتى . ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق : باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇششاق توغرىلىپ ، دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ . يازغۇچىمىز بۇ سۆزنىڭ چىگىلچە ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ . لېكىن بۇنىڭغا قاراپ بۇ تاماق يالغۇز چىگىللەرنىڭلا تامىقى ئىدى ، دەپ مۇقملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس . شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ هەر خىل يېمەكلىكلەر هەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئاچچىق قېتىق ۋە سىركىگە ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلغان ئاچچىق - چۈچۈك يېمەكلىكلەرنى ياخشى كۆرەتتى ، ئۇلار تاماقنا سىركە ۋە قېتىق قاتقاندىن تاشقىرى يەنە بەزى يېمەكلىكلەرنى كۆكۈلدىكىدەك قىلىپ يېيىش ئۈچۈن ئۇنى مەلۇم ۋاقىت ساقلاپ ئېچىتىپ ئاندىن يەيتتى . بۇنىڭغا قاراپ شۇنداق دېيەلەيمىزكى ، ئاچچىق - چۈچۈك تاماقلار ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تاماقلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى ۋە ئۇلار تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس تاماقلار ئىدى .

سويۇلغان هايۋاننىڭ ئەڭ كۆپ يېيىلىدىغان قىسىملىرىدىن

بىرى چوقۇم جىگىرى (بېغىرى) ئىدى. ئۇلار جىگەر پىشۇرغاندا جىگەر ئېسىلىپ، كۆپۈپ ياخشى پىشىۇن دەپ ئۇستىگە قىچا ۋە سىركىگە ئوخشاش نەرسىلەرنى قۇياتتى(139). م.ئا. كۆيمەنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك(140)، «دىۋان»دا بىرىنىڭ جىگەر يېگۈسى كەلگەنلىكى ھەققىدە سۆز قىلىنىشى(141) جىگەر، كىشىلەر ئىزدەپ تېپىپ يەيدىغان يېمەكلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تۈركىي خەلقلەر جىگەرنى «باغىر» دەيتتى. سويۇلغان ھايۋاننىڭ ئەڭ ياخشى يېرىنىڭ بىرى مېڭىسى ئىدى، دېيىلەيمىز. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، تۈركىي خەلقلەر ئەتىۋارلىق ئادەملەر ئۈچۈن قوي سويۇغاندا ئۇنىڭغا مېڭىسىنى تۇتاتتى(142).

ھايۋاننىڭ كاللىسىنى پىشۇرۇپ تاماق قىلىپ يەيدىغان تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە پاچاق شورپىسى قىلىشنىمۇ بىلەتتى. قانداق پىشۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن بۇ تاماقنى ھايۋاننىڭ توپۇق سۆڭىكىدىن ئېتىدىغانلىقى مەلۇم. شۇڭلاشقا بۇ خىل غىزا «توپۇق سۆڭگۈك»(143) دېيىلەتتى. ھايۋاننىڭ ئىچكى ئەزالىرىدىن — ئۈچەيدىن قېزا قىلىدىغانلىقى ۋە جىگەر توغرىسىدا يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ئۇنىڭدىن باشقا گۆشكە دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇپ تولدۇرۇلغان ئۈچەينى «توغرىل» دېيىشەتتى(144)، مەرھۇم بەسىم ئاتالغاي بۇنى ھازىرقى ھېسىپكە ئوخشىتىدۇ. ھايۋانلارنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدىن يەنە «يۆرگەمەچ» دېگەن بىر خىل تاماق قىلىناتتى. بۇ تاماق «دىۋان»دا شۇنداق تونۇشتۇرۇلىدۇ: «قېرىن ۋە ئۈچەيىنى ئىنچىكە ئۈچەيگە تىقىپ، كاۋاپ قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك»(145). بۇ تاماقنى تەييارلاش ئۇسۇلىغا قاراپ، ئۇنى پىشۇرۇپلا يېيىلىدىغان ھېسىپ ياكى چۇجۇق بولسا كېرەك، دېيىلەيمىز.

«دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر يەنە گۆشتىن «قادىن بۇدۇ»

دېيىلىدىغان بىر خىل تاماق قىلىشنى بىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ(146) . لېكىن بۇ تاماق قانداق قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلمەيدۇ .

«دىۋان»دىكى بەزى بايانلارغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر گۆش پىشۇرغاندا ئېزىلگۈچە قاينىتاتتى(147) . بىرىنىڭ قازانىدا گۆشنى كۆپ قاينىتىپ مىلىق ـ مىلىق قىلىشى(148) ۋە بۇنداق پىشقان گۆشنىڭ تىتىلىپ ـ ئېزىلىپ كېتىشى(149) ھەققىدىكى سۆزلەر ئۇلارنىڭ گۆشنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە قاينىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئەھۋالغا قارىغاندا ئۇلار بەك پىشقان گۆشنى ياخشى كۆرسە كېرەك(150) . يەنە بىرى ، ئۇلار گۆش يېگەندە سۆڭەك غاجىلاشنىمۇ ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ(151) .

گۆش ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا بېلىقمۇ ئۇلار ياخشى كۆرىدىغان بىر تۈرلۈك ئوزۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمىز . بېلىق تۈتۈش ۋە ئۇنىڭ خىللىرى ھەققىدە «ئوۋ-چىلىق ۋە بېلىقچىلىق» دېگەن بۆلۈمدە توختىلىمىز ، بۇ يەردە دېمەكچى بولغىنىمىز شۇكى ، بېلىقنىڭ قانداق پىشۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدە ، «دىۋان»دا ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ . لېكىن ، بىرىنىڭ بېلىق گۆشى سېغىنغانلىقى ۋە بېلىق يېگۈسى كەلگەنلىكى ھەققىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا(152) ئۇلارنىڭ ئىچىدە بېلىق يېيىشكە بەك ئامراق ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بېلىق XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوزۇقلىنىشىدا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

2) سۈت ۋە سۈتتىن قىلىنىدىغان يېمەكلىكلەر : سۈت بەلەن سۈتتىن قىلىنىدىغان يېمەكلىكلەرمۇ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېمەكلىكلىرى ئىچىدە ھېچبولمىغاندىمۇ ئات گۆشىدەك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى مەلۇم . تۈركىي خەلقلەر ئات ، قويدىن باشقا كالا ، سۇ كالىسى ۋە ئۆچكىلەرنىمۇ باقىدىغانلىقىنى

«چارۇچىلىق» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىيـ نىڭ ئەسىرىدە تۆگە سېغىش ھەققىدە سۆزلىنىشى(153) ، ئۇلار يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ھايۋانلاردىن باشقا ، تۆگىنىڭ سۈتىنىمۇ خېلى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ قانداق سېغىلىدىغانلىقى ھەققىدە «چارۇچىلىق» دېگەن ماۋزۇدا توختىلىپ ئۆتىمىز . ئەھۋالدىن قارىغاندا تۈركىي خەلقلەردە XI ئەسىردە سۈتنى كۆپرەك ئەر كىشىلەر ساغىدىغانلىقى مەلۇم(154) . ئۇلار بىر قېتىم سېغىشتا ئېلىنغان سۈتنى «بىر ساغىم سۈت»(155) دەيتتى . بۇنىڭدىن باشقا سۈت ئۆلچىمى بولمىغانلىقىغا قاراپ ، ھەممىلا ئادەمنىڭ ئىچىدىغان سۈتى بولغاچقا ئۇلاردا سۈت ساتىدىغان ئىشلار يوق بولسا كېرەك ، دېگەن قاراشقا كېلەلەيمىز . «دىۋان»دا سۈت سېغىشقا دائىر سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن(156) سۈت سېغىش ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا بىر مۇھىم ئىش بولسا كېـ رەك ، دەپ قارايمىز .

تۈركىي خەلقلەر سۈتنى ھېچ نەرسە قوشماي ، ئۆز پېتى پىشۇرۇپ ئوزۇقلۇق قىلغانلىقى مەلۇم . پىشقان سۈتنىڭ كۆپۈكـ لىشى(157) ، بىرىنىڭ سۈتنى سۈمۈرۈپ ئىچىشى(158) ۋە بىرىنىڭ باشقىلارغا سۈت ئىچۈرۈشى(159) ، سۈت ئىچىشتە بەسـ لىشىشى(160) ، سۈتنى بەك ياخشى كۆرۈشى(161) ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ شۇنداقلىقىنى ئىسپاتلايدۇ .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىدەك يېگى تۇغقان ھايۋانىنىڭ دەسلەپكى سۈتىنى ۋە نورمال سۈتلەرگە نىسبەتەن قو- يۇق سۈتنى «ئوغۇز» دېيىشەتتى(162) . ئوغۇز سۈتىنىمۇ ئادەتـ تىكى سۈتكە ئوخشاش پىشۇرۇپ ئىچىدىغانلىقى چوقۇم . ئۇنىڭـ دىن باشقا ، سۈت بەزى يېمەكلىكلەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىستې- مال قىلىنىدىغانلىقىنى نۆۋەتتى كەلگەندە سۆزلەيمىز .

بىرىنچى ، ياغ ۋە سېرىق ماي : سۈتتىن ئېلىنىدىغان نەرسـ-

لەر ئىچىدە سېرىق ماي ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، تۈركلەر ئەينى زامانداا سېرىق ماينى «ياغ» دەيتتى(163) (تۈركىيدە ھازىرمۇ ياغ دېيىلىدۇ) . ئەھۋالدىن قارىغاندا ، «ياغ» دېگەن سۆز ئومۇمەن بارلىق ياغلارنى ئىپادىلەيتتى . تۈركىي خەلقلەر سۈتتىن ئېلىنغان ياغنى باشقا ياغلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ساغ ياغ»(164) دېيىشەتتى . «دىۋان»دىكى بىر ماقالدا «تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس ، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس»(165) دېيىلگىنىگە قارىغاندا «ياغ» دېگەن سۆز قويىنىڭ چاۋا يېغىنىمۇ كۆرسىتەتتى . يازغۇچىمۇ ئوغۇزلار چاۋا ياغنى «ياغ» دەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىدۇ(166) . «ياغ» دېگەن سۆز بۈگۈنكى كۈندىكىدەك ئىنتايىن كەڭ مەنىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . شۇ جۈملىدىن كۈنجۈتتىن ئېلىنىدىغان ياغنى «كۈچ يېغى»(167) دېگەندەك ، نېفتنى «قارا ياغ» دەپ ئاتىشاتتى(168) .

ئۇنىڭدىن باشقا ، «ئۆز» دېگەن سۆزمۇ ئومۇمىي مەنىدە ياغ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز(169) . بۇنىڭغا ئاساسەن ئۇلار ياغلىق تاماقنى «ئۆزلۈگ ئاش» دېيىشەتتى . تۈركىيىدىكىلەر ھازىرمۇ ياغلىق ۋە تەملىك تاماقلارنى «ئۆزلۈك يەمەك» دېيىشىدۇ . «دىۋان»دا يەنە «ياغ» دېگەن مەنىدىكى «چىر» دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز(170) . بۇ سۆزنى ئىزاھلاش مۇناسىۋىتى بىلەن قىلىنغان «چىر» دېگەن سۆزمۇ سۈتتىن ئېلىنغان ماي ياكى چاۋا دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز .

بۇ ئومۇمىي ئىسىملاردىن سىرت ، «ياقىرى» دېگەن سۆز ئىچ ماي دېگەننى ئىپادە قىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن «دىۋان»دا چاۋا ياغنىڭ پىشقانلىقى ھەققىدە سۆزلىنىشى(171) ئۇلارنىڭ چاۋا ماينىمۇ يەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تۈركىي خەلقلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان گۆش ، ئاتنىڭ قارنىدىن ئېلىنە-

دىغان «قازى» (قارت) دەپ ئاتىلىدىغان ياغلىق گۆش ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسەتتىم ئۆتكەندۇق، ئەمما شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۇقكى، ئات گۆشىنىڭ يېيىلىشى ھەققىدە يېزىلغان بۇ بايانىدا ئومۇمەن تېخى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ ئوغۇزلاردىن باشقا تۈرك ئەللىرى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. ئوغۇزلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئات گۆشىنى يېمەيدىغان بولغانلىقىنى بىز بىلىمىز(172).

ئەمدى ياغنىڭ تاماقلاردا قانداق ئىشلىتىلىشىنى سۆزلەيلى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ياغ خىلىلا ياخشى كۆرۈلۈپ يېيىلىدىغان ئوزۇقلۇق ماددىلاردىن بىرى ئىدى. يازغۇچى بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئادەمنىڭ ياغ يېگۈسى كېلىپ قالغانلىقى ھەققىدە توختىلىدۇ(173). مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئادەم ياغ يالىدى» ۋە «ئۇ، بۇنىڭغا ياغ يالاتتى»(174) دېگەندەك سۆزلىرى كىشىلەر ياغنى يېمەكلىكلەرگە قاتمايمۇ ئايرىم، ئۆزىنىلا يەيدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. «ئۇ نانغا ياغ سۈرتتى» دېگەن سۆز(175) ياغنى قانداق قىلىپ شۇ پېتىچىلا يەيدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ياغ ھەر خىل مەقسەتلەر ئۈچۈن ئېرىتىلەتتى. يازغۇچىنىڭ ياغ ئېرىتىش(176)، ياغ ئېرىتقۇزۇش(177) ھەققىدىكى سۆزلىرىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇلار ئېرىتىلگەن ياغنىڭ تۈزىدە قالغان دۇغىنى «ياغ چۆپى»(178) دەيتتى. تۈركىي خەلقلەر ئېرىتىلگەن ياغنى تالقان بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يەيدىغانلىقى مەلۇم(179). ياغ ئوزۇقلىنىشتىن باشقا كۆنچىلىكتە تېرىنى يۇمشىتىش ئۈچۈنمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە «كۆنچىلىك» دېگەن ماۋزۇدا يەنە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ياغ ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ئاخىرىدا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، ئىنتايىن قىممەتلىك بىر ئوزۇقلۇق بولغان ياغ بەزى ئائىلىلەردە ئىنتايىن كۆپ يېيىلىدىغانلىقى

مەلۇم . بۇ توغرىدا «دىۋان»دا بىرىنىڭ ياغدىن زېرىكىپ كەتكەن-لىكى سۆزلىنىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مە-سالىغا ئالغان ماقالدا ، «ئادەم ياغدىن ھەرقانچە زېرىكىپ كەتسە-مۇ ، قۇرغاق ، تۇزلۇق تاماقتىن ياخشى» دېيىلىشىمۇ(180) ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ياغنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەن-لىكىنى ياخشى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

ئىككىنچى ، يوغۇرت (قېتىق) : سۈتتىن قىلىنىدىغان يەنە بىر يېمەكلىك قېتىق ئىدى . قېتىق XI ئەسىردە «يوغۇرت» دەپ ئاتىلاتتى . قېتىق ياساشتا ھازىرقىدەكلا قېتىق كۆنەلگۈسى ئىش-لىتىلەتتى . ئۇ زامانلاردا باشقا ئېچىتقۇلارغا ئوخشاشلا «قور» (181) دېيىلىدىغان قېتىق كۆنەلگۈسىگە ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ئېچىغان قېتىق قالدۇقىغا سۈت قۇيۇلۇپ ئېچىتىلاتتى . قېتىقنىڭ قانداق ياسىلىشى ھەققىدە يازغۇچى بۇ-نىڭدىن ئارتۇق مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ئىش ھازىرقىدەك قىلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك . ئۇ چاغدا قېتىق ئۇيۇتۇش «يوغۇرت ئۇزىتماق»(182) دېيىلىدە-غانلىقى مەلۇم . قېتىق كۆنەلگۈسى سېلىنغان ئىسسىق سۈت ئېچىپ قېتىق ھالىتىگە كېلىدۇ(183) . مەيلى قېتىقنىڭ قويۇ-لۇپ كېتىشى(184) ، مەيلى بىرىنىڭ قېتىق ئۇيۇتۇشى ھەققىدە-كى سۆزلەر بولسۇن قېتىق ئۇيۇتۇش ئىشىمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇش-دا خېلى مۇھىم ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(185) .

تۈركىي خەلقلەر بەزى ئوزۇقلۇقلارنى قۇرۇتۇپ ، كېيىنكى كۈنلەر ئۈچۈن ساقلاپ قويىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا . ئۇلار قې-تىقنىمۇ شۇنداق قىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايان قىلىش-چە ، ئۇلار قېتىقنى ئاۋۇال سۈزمە ھالىتىگە كەلتۈرەتتى . قايمىقى ئېلىۋېلىنغان قېتىقتىن ياسالغان بۇ خىل يېمەكلىكنى «قۇرۇت» دەپ ئاتىشاتتى(186) . «دىۋان»دىكى ، بىر ئادەمنىڭ قۇرۇتسە-رىغانلىقى(187) ، يەنى قۇرۇت يېگۈسى كەلگەنلىكى ھەققىدىكى

سۆزلەرگە قارىغاندا قۇرۇتمۇ ئۇلار ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىك-لەردىن بىرى ئىدى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ، بىرى قوي سۈتىدىن قۇرۇت ياسىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزىگە قارىغاندا(188) قۇرۇت قوي سۈتى قېتىقىدىن قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم .

ئۇلار قېتىقنى شۇ پېتى ئىچكەندىن باشقا يەنە يېمەكلىكلەر-گە قوشۇپ يەيدىغانلىقىمۇ مەلۇم . بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز . قېتىققا سىركە قوشۇپ ئىچىدىغانلارمۇ بار ئىدى(189) . يەنە قېتىققا سۈت ئارىلاشتۇرۇپ بىر خىل يېمەكلىك ياسىلىدىغانلى-قىمۇ مەلۇم . بۇنى «ئىكدۈك»(190) دەيتتى .

ئۇچىنچى ، ئايران : ئايرانمۇ XI ئەسىردە ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(191) . مەھمۇد كاشغەرىي ئادەتتە ئايرانىڭ قانداق قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ، «دىۋان» دىن مەلۇم بولۇشىچە تۈركىي خەلقلەر ئايرانىنى ھازىرقىدەك قې-تىققا سۈ ئارىلاشتۇرۇپ سۈيۇلدۇرۇش ئارقىلىق ياسايتتى ۋە بۇنى سۈيۇقلاندۇرۇلغان دېگەن مەنىدە «سۇۋۇق»(192) دەيتتى . تۈر-كىي خەلقلەر ئايراندىنمۇ «سۈزمە»(193) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېمەكلىك ھازىرلايتتى . ئايران بەزى يېمەكلىكلەر بىلەن بىللە ئىچىلىشتىن تاشقىرى تان بىلەن ئىچىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم . «دىۋان»دا ، كەنچەكلەر ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل ئايرانىنى «بۇلدۇنى»(194) دەيدۇ ، دېيىلگەنلىكىگە قارىساقلا ، XI ئەسىردىمۇ ئايرانىنى بەزى نەرسىلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ .

تۆتىنچى : پىشلاق : XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر سۈتتىن ھازىرلايدىغان يەنە بىر خىل يېمەكلىك پىشلاق ئىدى . بۇمۇ پىشلاق كۆنەلگۈسى سېلىنىپ تەييارلىناتتى . بۇنى تۈركلەر ئو-مۇميۈزلۈك «ئۇزىتما» دېيىشەتتى(195) . ئۇلار يەنە سۈت بىلەن قېتىقتىن قىلىنىدىغان پىشلاققا ئوخشاش يەنە بىر خىل سۈزمىنى

«ئىكدۇك»(196) دەيدىغانلىقلىرى مەلۇم . يەنە بىرى قارلۇقلار سۇتتىن قىلىنغان بىر خىل يېمەكلىكنى «سوغۇت» دېيىشەتتى (197) . پىشلاقنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن يۇقىرىدا ئايران ھەققىدە سۆزلىگەندە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن سۇزمىنىڭ ياسىلىشىدىن قارىغاندا پىشلاق (ئىرىمچىك) قايماقلىق سۇتتىنمۇ ، قايماقسىز سۇتتىنمۇ قىلىناتتى .

بەشىنچى ، قايماق : مەلۇمكى قايماق ، سۇتنىڭ يۇزىگە يىغىلغان ياغ قاتلىمىدۇر . سۇتنىڭ «قايماق تۇتۇشى» ھەققىدە سۆزلىنىشى(198) قايماقنىڭ قانداق ئېلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، سۇتنىڭ يۇزىدە قايماق ھاسىل بولغاندىن كېيىن ئۇنى سۇزۇۋالاتتى(199) . XI ئەسىردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى قايماقنى «قايماق»(200) ، بۇلغارلار بىلەن ئارغۇلار «قاناق»(201) دەيدىغانلىقىنى «دىۋان»دا كۆرىمىز . «دىۋان»دا قايماقنىڭ پىشۇرۇلۇشى ۋە قاچىلارغا ئېلىنىشى ھەققىدە(202) سۆزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن پىشۇرۇلغان قايماقتىن قانداق يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەنمەيدۇ . قايماقنىڭ قوناق دانلىرى بىلەن پىشۇرۇلۇپ بىر خىل يېمەكلىك قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم(203) . بۇ ھەقتە ئايرىم سۆزلەيمىز .

3) بال (ھەسەل) : تۇركىي خەلقلەرنىڭ XI ئەسىردە بال ھەرىسى باققانلىقى ھەققىدە «چارۋىچىلىق» دېگەن بۆلۈمدە سۆزلەيمىز . شۇۋە جەھەتتە ئوغۇزلارغا يېقىن بولغان قىپچاقلار ، سۇۋارلار بالنى ھازىرقىدەك «بال» دەيتتى(204) . باشقا تۇركىي خەلقلەر بولسا «ھەرە ياغى» دەيتتى(205) ، بال (ھەسەل) XI ئەسىردە قانچىلىك دەرىجىدە تارقالغان ئوزۇقلۇق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . بىراق ، «دىۋان»دا بال ھەققىدە كۆپ سۆزلەنگىنىگە قاراپ ، بالمۇ خېلى كەڭ تارقالغان ئوزۇقلۇقلاردىن بىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرەلەيمىز .

ئەمما ، بۇ ھەقتە ھازىرغىچە ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمەي كەلدى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە بىرىنىڭ بالنى قوشۇقلاپ يېگەنلىكىنى(206) ، بال يالىغانلىقىنى ۋە بال يالاشقانلىقىنى(207) يازىدۇ . «دىۋان»دا يەنە بىرىنىڭ بالنى سۈيۈق كۆرگەنلىكى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ(208) . ئۇنىڭدىن باشقا بال ، «بۇغسى» دېيىلدىغان بىر تاماقنى ئېتىشتە ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . «قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ . تەييار بولغاندا بۇغدىيى يېيىلىدۇ ، سۈيى ئىچىلىدۇ»(209) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇغسىنىڭ ياسىلىشىنى ئەنە شۇنداق چۈشەندۈرىدۇ . بىز تۆۋەندە دېمەكچى بولغىنىمىز ، بالدىن «قۇملاق» ئىسىملىك بىر خىل ئوت بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ شارابمۇ ياسىلاتتى . مانا بۇلارغا قاراپ ، XI ئەسىردە تۈركىلەر ئارىسىدا ھەسەلچىلىك كەسپىنىڭ خېلى تارقالغانلىقىغا ، ھەسەل ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان ۋە ھەر خىل ئۇسۇلدا ئىستېمال قىلىنىدىغان بىر خىل ئوزۇقلۇق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز .

4) تۈخۈم : تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ ، ئۆردەك ۋە غاز باقىدىغانلىقىنى «چارۋىچىلىق» دېگەن تېمىمىزدا سۆزلەپ ئۆتىمىز . تۈركىي خەلقلەر بارلىق قۇشلارنىڭ تۈخۈملىرى بىلەن ئەركەك ھايۋانلارنىڭ تاشقىنى «يۇمۇرتقا» دېگىنىدەك ، ئۆي قۇشلىرىنىڭ تۈخۈمىنىمۇ «يۇمۇرتقا» دەپ ئاتىشاتتى(210) . «دىۋان»دا تۈخۈمنىڭ قانداق ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە كۆپ مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىي ناننىڭ تۈرمەللىنىشى ھەققىدە سۆزلىگەندە ، ئىچىگە قىيما ۋە تۈخۈمغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدىغانلىقىنى دېگىنىگە قارىغاندا ، تۈخۈم سۈدا پىشقاندىن كېيىن پارچىلىنىپ ، ناننىڭ ئىچىگە قويۇلۇپ يېيىلىدىغان كەرەك(211) . «دىۋان»دا «ئۇ ئادەم تۈخۈمىنى يۇتتى»(212) دېگەن سۆز يېزىلغان بولسىمۇ ، لېكىن

بۇ سۆز نېمە مەنىنى بىلدۇرىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس .

2 . دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى :

XI ئەسىردە خېلى كۆپ قىسمى ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغانلىقى مەلۇم بولغان تۈركىي خەلقلەر چارۋىچىلىقتىن باشقا دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ۋە ئۇزۇق-لۇقنىڭ كۆپ قىسمىنى زىرائەتلەردىن ئالغانلىقىنى بىلىمىز . ئۇلار ئۇزۇقلۇق ئۈچۈن تېرىيدىغان زىرائەتلەر ئاساسەن ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىدى . ئۇلار ئاساسەن بۇغداي ، تېرىق ، گۈرۈچ ۋە ئارپا ئىدى .

1) بۇغداي : XI ئەسىردىمۇ بۇغداي دەپ ئاتىلىدىغان بۇ زىرائەتنى(213) ئوغۇزلار «ئاشلىق» دەپ ئاتايتتى(214) . ئاشلىقلارنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈشى ھەققىدە «زىرائەتلەر» دېگەن تېمىمىزدا سۆزلىمەكچى بولغىنىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە بۇغداي ۋە باشقا ئاشلىقلارنى ئوزۇقلۇق جەھەتتىنلا سۆزلەپ ئۆتىمىز .

XI ئەسىردە بۇغداي ئۇن قىلىنماي شۇ پېتى يېيىلەتتى . جۇملىدىن ئۇلار تېخى دېنى قاتمىغان بۇغداي باشاقلىرىنى ئوتتا پۈچۈلاپ ، پۈچۈلانغان باشاقلارنى قوللىرىدا ئۇۋۇلاپ ، دانلىرىنى چىقىرىپ يېيىشەتتى ، ئۇلار بۇنداق بۇغدايىنى «سۇرۇش»(215) دېيىشەتتى . بۇغدايىنى «سۇرۇش» قىلىپ يېيىش ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا . ئۇنىڭدىن باشقا قورۇق بۇغداي ھازىرقىدەك قورۇلۇپ ، قوماچ قىلىنىپ يېيىلەتتى(216) .

ئۇنىڭدىن باشقا بۇغداي دان پېتى بەزى يېمەكلىكلەر بىلەن قوشۇپ يېيىلەتتى . «بۇغداي سۇدا قاينىتىلىدۇ ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ قاچىغا سېلىنىپ ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ . بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ»(217) . بىز يەنە بۇغداي قاينىتىلغان سۇغا بادام مېغىزى سېلىنغاندىن كېيىن ، ئۇستىگە بال بىلەن پىشۇرۇلغان بۇلماق قۇيۇلىدىغانلىقىنى ۋە ئېچىغاندىن كېيىن ، بۇغداي يېيىلىپ ، سۇيى ئېچىلىدىغانلى-

قىنى يۇقىرىدا بال ھەققىدە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. «دىۋان»دىن يەنە بۇغدايدىن بىۋاستە ئىچىملىك ۋە بوزا قىلىنىدىغانلىقىنىمۇ كۆرىمىز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا بۇغداي يارما قىلىنىپمۇ يېيىلەتتى، بۇنداق يارما XI ئەسىردە «يارماش» دەپ ئاتىلاتتى(218). لېكىن ھازىرقى كۈندە، بولۇپمۇ يېزىلىرىمىزدا، ئىنتايىن كەڭ تارقىغان قىلىنىدىغان يارمىنىڭ XI ئەسىردە قانداق قىلىنىدىغانلىقى ۋە قانداق پىشۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

2) ئۇن: بۇغدايدىن ۋە قىسمەن ئارپىدىن تارتىلىدىغان «ئۇن» تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقى چوقۇم. «دىۋان»دا XI ئەسىردىمۇ ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان ئۇن(219) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلارنىڭ كۆپلۈكى، ئۇلارنىڭ تۈرمۇشىدا ئۇنىڭ قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ قانداق تارتىلىشى ھەققىدە تەتقىقاتىمىزنىڭ «تۇگمەن» دېگەن تېمىسىدا تەپسىلىي توختىلىمىز. «دىۋان»دىن تۇگمەندە ئۇن تارتىشنىڭ مۇھىم ئىش ئىكەنلىكى، ئۇن تارتىشتا ئۆزئارا يارەملىشىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ(220). تۇگمەندە تارتىلغان ئۇن تاغار، كۇپ ۋە تېرە خالتىلارغا قاچىلىنىپ ساقلىناتتى. مەھمۇد كاشغەرىي بىرىنىڭ قاچىغا ئۇن چىڭداپ قاچىلىغانلىقى(221)، ئۇنىڭ خالتا ۋە تاغارغا چىڭداپ قاچىلىنىشى(222)، قاپقا ئۇن قاچىلاشتا بىرى باشقا بىرسىگە يارەم قىلغانلىقى(223) ھەققىدە سۆزلەيدۇ.

ئۇن خېمىر قىلىنىپ يۇغۇرۇلۇشتىن بۇرۇن تاسقىلىدىغانلىقى چوقۇم. مەھمۇد كاشغەرىي ئۇنىڭ تاسقىلىشى ھەققىدىمۇ توختىلىدۇ(224). بۇ توغرىدا ئۇ بىرىنىڭ ئۇن تاسقىغانلىقى(225) ۋە بىر ئايال ئۆزى ئۇچۇن ئۇن تاسقىغانلىقى(226) ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئادەتتە ئەر ئايالىغا ئۇن تاسقاتسا(227)، جىقراق ئۇن

تاسقاشتا ئەر ئايالىغا ھەم يارەملەشسە كېرەك(228) .

تاسقالغان ئۇن يۇغۇرۇلىدۇ ، ئەلۋەتتە . «دىۋان»دا بىرىنىڭ باشقا بىرسىگە خېمىر يۇغۇرتىقانلىقى(229) خېمىر يۇغۇرۇشتا بىر - بىرىگە يارەملەشكەنلىكى(230) ھەققىدە دېيىلگەن سۆزلەر ئۇن تاسقاش بىلەن خېمىر يۇغۇرۇش ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇ- شىدا كۆپ شۇغۇللىنىدىغان ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا ئۇنىڭ ئۆلچىمى ھەققىدە «بىر يوغۇرۇم ئۇن»(231) دىن باشقا ھېچقانداق ئۆلچەم ھەققىدە سۆز قىلىنمايدۇ . خېمىر يۇغۇرغاندا بەزىدە قۇيۇلغان سۇ كۆپ بولۇپ كېتىشى تۇپەيلىدىن خېمىر بوش بولۇپ قالىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى . بۇنداق ئەھۋالنى «سۇۋۇشىدى» دەيتتى(232) .

3) نان : ئۇنغا سۇ بىلەن تۇز ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەردىن ئاساسلىقى نانىدۇر . ئادەملەرنىڭ ئاساسلىق ئو- زۇقلۇقى ھېسابلىنىدىغان ئۇندىن تۇركىي خەلقلەر ھەر خىل نانلارنى پىشۇرۇشنى بىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نان ۋە نان- نىڭ تۇرلىرى ھەققىدە ئىنتايىن كۆپ سۆز قىلىشى ئۇلارنىڭ بۇ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقتىن قانداق پايدىلانغانلىقىنى كۆرسە- تىپ بېرىدۇ .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە نانىنى «ئەتمەك»(233) ياكى «ئۆتمەك»(234) دېيىشەتتى . «دە- ۋان»دىن نانىنىڭ قانداق پىشۇرۇلۇشىغا دائىر كۆپ مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، نان ئەينى زاماندىمۇ ھازىرقى كۈندىكىدەك كان ئوچاق ، تونۇر ياكى ئوچاقلاردا پىشۇرۇلاتتى . ئۇلارنىڭ يۆتكەشكە بولىدىغان ئوچاقلىرى بارلىقىنى ئۆي ھەققىدە سۆزلىگەندە سۆزلەپ ئۆتكەندۇق . ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ ئوچاق- لىرى بولاتتى . تونۇرغا كەلسەك ، يازغۇچى تونۇر دېگەن مەنىدە كېلىدىغان بىرەر سۆزنى ئايرىم كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئايال تونۇرغا نان چاپلىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزىدىن(235) XI

ئەسىرده تۈركىي خەلقلەر نان پىشۇرۇش ۋە ئىسسىتىشتا تونۇر-دىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنده‌ك (236) ، XI ئەسىرده تۈركىي خەلقلەرده ئاساسەن ئىككى خىل تونۇر بار ئىدى . بىرى ، كۆپچىلىكىنىڭ نانغا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش مەقسىتىده سېلىنغان چوڭ تونۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەتمەكچى» دېگەن سۆزنى «نان پىشۇرۇدىغان ۋە نان ساتىدىغان ئادەم» دەپ ئىزاھلىشى(237) ، تونۇردىكى نانىنى ئۆرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «قىلىچ شەكلىده ياغاچتىن ياسالغان ئۈزۈن ، ئەنلىك بىر ياغاچ پارچىسى» دېگەن سۆزى ، ناۋايىنىڭ گۈرجىكىنى تىلغا ئېلىشى ، بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ئۇنىڭ ناۋايىلار ناننىڭ يۇزىگە گۈل چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان «تىكۈچ» (238) دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەسۋابنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى بۇ ئىشقا تېخىمۇ مۇناسىۋەتلىك . نان پىشۇرۇپ ساتقۇچىلار ، يەنى بۇ ئىشنى كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ بارلىقى مەلۇم بولغانىكەن ، ئۇلارنىڭ چوڭ تونۇرلاردا خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگۈدەك مىقداردا نان پىشۇرۇدىغانلىقلىرىنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

تونۇرنىڭ يەنە بىر خىلىغا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي «ئاۋران»نى «كان ئوچاق ، تۆمۇرچى ئوچىقى شەكلىده ياسىلىدىغان تونۇر — نان ئوچىقى» دەپ تونۇشتۇرىدۇ(239) . دېمەك ، بۇ كىچىك تونۇر بولۇپ ، ئۆيدىكىلەرنىڭلا ئېھتىياجىنى قامدىغۇدەك نان پىشۇرۇلىدىغان بولسا كېرەك . XI ئەسىرده ، پىشۇرۇلغان ۋە سېتىلغان نانلارنىڭ سانىنى بىلىش ئۈچۈن ياغاچقا ئويۇلغان بەلگە — قىنان ئىشلىتىلەتتى ۋە بۇنى ئەينى زاماندا «كەرتىك»(240) دەپ ئاتايتتى .

ئوچاقتا نان پىشۇرۇشقا كەلسەك ، ئۇلار خېمىرنى ئوچاقتىكى كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇش ئۈسۈلى بىلەن كۈل توقىچى قىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نانلار

ھەققىدە بىرنەچچە ئىسىمنى ئاتاپ ئۆتكىنىگە قارىغاندا ، بەزى يېزىلىرىمىزدا ھازىرمۇ قوللىنىلىۋاتقان بۇ ئۇسۇل XI ئەسىردە كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم . ھەممىلا ئۆيدە تونۇر بولماسلىقى مۇمكىن . بۇنداق تونۇر يوق ئۆيلەردە نان پىشۇرۇدىغان ئوچاق بولۇشى زۆرۈر ، ئەلۋەتتە . نان پىشۇرۇشتا ، بولۇپمۇ قوتۇرماچ پىشۇرۇشتا تاۋا ئىشلىتىلگەن ، ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى «دىۋان» دىن ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى .

ئەھۋالدىن قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر ياقىدىغان نانلار ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق نانلاردىن بىرى ، ھازىرمۇ يېزىلىرىمىزدا ئىنىتايىن كۆپ پىشۇرۇلىدىغانلىقى مەلۇم بولغان «يۇفقا» (يۇپقا نان)(241) ئىدى . ئۇ خاقانىيە تىلىدا «پۇشكەل» دېيىلەتتى(242) . يەنە بىر خىل نان بولۇپ ، ئۇ ناھايىتى نېپىز پىشۇرۇلاتتى . بۇ نان تۇتا ـ تۇتماستىن ئۇشتۇلۇپ كېتەتتى . شۇڭا ئۇنى «يالاچى يۇغا»(243) (يالغانچى قاتلىما) دەيتتى . يۇپقا نانىنىڭ يەنە بىر خىلى «يارما يۇغا» دەپ ئاتىلاتتى(244) . بۇ خىل قاتلىما نان يالغانچى قاتلىما ۋە باشقا يۇپقا نانلاردىن قېلىنراق بولسا كېرەك . يەنە ھازىرقى گىرده نانلارغا ئوخشايدىغان ، ئەمما ئۇنىڭدىن نېپىز ، ھەمەكتىن قېلىنراق بىر خىل نانىنى «سىنچۇ» (245) دەپ ئاتىشاتتى . يازغۇچى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ، خېمىرى بولدۇرۇلغان نان پىشۇرۇدىغانلىقى ھەققىدە ئوچۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ئۇنىڭ ، خېمىرى بولغان ، ئوبدان ، ياخشى پىشقان مايلىق نانىنى تىلغا ئېلىشى ۋە بۇنى «كەۋشەم ئەتمەك (نان)» دېگىنىگە قاراپ ، ئۇلار خېمىرى بولدۇرۇلغان نانلارنى پىشۇرۇدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالايمىز(246) .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بىر خىل ھورنان پىشۇرۇشنى بىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ، «چۇقمىن» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل ھورنان(247) قازاندا ھوردا پىشۇرۇلاتتى . ئۇ سىڭىشلىك نان ئىدى . بۇنداق بولۇشى ئۇنىڭ

ئالاهىده ئۇسۇلدا پىشۇرۇلغانلىقىدىن بولسا كېرەك .

تۈركىي خەلقلەر ئەينى زاماندا يەنە «چۆرەك» (توقاچ) پىشۇرۇشنىمۇ بىلەتتى(248) . «دىۋان»دا بىرىنىڭ ئۇندىن توقاچ پىشۇرغانلىقىنىڭ يېزىلىشى(249) توقاچ پىشۇرۇش خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا «توقاچ» دېگەن مەنىده يەنە «توقۇچ»(250) ، «يەركۇچ»(251) دېگەن ئىسىملار-نى ئۇچرىتىمىز . بۇ ئۇچ خىل توقاچنىڭ ھېچقايسىسى ھەققىده ئېنىق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . ئۇلار پىشۇرۇلۇش جەھەتتىن ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلەنسە كېرەك . پروفېسسور كۆيمەن ئېيتقاندەك(252) ، شۇ چاغدىكى «توقاچ» دېگەن مەنىدىكى سۆزلەر ھازىرقى «توقاچ» دېگەن مەنىده ئىشلىتىلمىسە كېرەك . «دىۋان»دا توقاچقا ياغ ۋە باشقا نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . بۇنداق توقاچلارنىڭ بىر خىلى كۇل توقىچى ئىدى . بۇ كۇل توقىچى قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلاتتى . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە كۇلدە پىشۇرۇلغان توقاچنى «كۆز-مەن»(253) دەيتتى . كۇل توقىچىنى پىشۇرۇشنى «كۆزمەن كۆممەك» ، بەزىلەر «ئۇن ئۆزلەمەك»(254) دەيدىغانلىقىمۇ مە-لۇم . كۇلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان يەنە بىر خىل نان «كۆمەچ» دېيىلەتتى(255) . بۇ سۆز تۈركىيىده «گۆممەچ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ ھازىرمۇ قوللىنىلماقتا .

نانىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تۈرلىرى ئۇنغا سۇ ۋە تۇزدىن باشقا نەرسە ئارىلاشتۇرۇلماي پىشۇرۇلىدىغانلىرى بو-لۇپ ، ئۇنغا تۇز ، سۇدىن باشقا نەرسىلەرمۇ ئارىلاشتۇرۇلۇپ پى-شۇرۇلىدىغان نانلارمۇ بار ئىدى . بۇلار توغرىسىدىمۇ سۆزلەپ ئۆتسەك ياخشى بولار .

يۇپقا نانلار ئاساسەن قاتلاپ يېيىلەتتى . بۇ ئۇسۇل ھازىرمۇ يېزىلىرىمىزدا كەڭ تۈرده ساقلانماقتا . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە تۈرمەللەشنى (قاتلاشنى) «تۈرمەك» دېيىشەتتى(256) . بۇنداق

نانلارنىڭ ئىچىگە تۇخۇم ۋە باشقا نەرسىلەر ، جۇملىدىن ئىرىمچىك بىلەن سىرىق مايمۇ سېلىنىتتى(257) . بۇنداق تۇرمەل (قاتلاغان) نانىنىڭ پارچىسى «تىكىم» دېيىلەتتى . يەنە بىر تەرەپتىن «دىۋان»دا تۇرمەل تۇرۇشۇپ بېرىش ھەققىدە سۆزلىنىشى(258) تۇرمەل نانىنىڭ شۇ چاغدىمۇ خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

«قاتما يۇغا» دەپ ئاتىلىدىغان نېپىز نان ياغدا پىشۇرۇلىدىغانلىقى مەلۇم(259) . ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»دىكى ئوشتۇلغان نان(260) ۋە نانىنىڭ ئوشتۇلۇشى(261) ، نانىنى ئوشتۇشتا يارىمىلىشىش(262) ھەققىدىكى سۆزلەردىن نانىنى ياغ ، ئايران ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ئىچىگە ئوشتۇپ سېلىپ يەيدىغانلىقى مەلۇم . «دىۋان»دا يەنە ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل قاتلىما ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(263) .

ئۇنىڭدىن باشقا ، تۇركىي خەلقلەرنىڭ بىر خىل تاتلىق گۆش نېنى بارلىقىمۇ مەلۇم . بۇ ھەقتە تاتلىقلار ھەققىدە سۆزلىگەندە توختىلىمىز .

4) ھەر خىل يېمەكلىكلەر :

بىرىنچى ، تاماق ۋە ئۇنىڭ پىشۇرۇلۇشى : XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر تاماقنى «ئاش»(264) دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئادەملەر يولدا ياكى يايلاقتا يېيىش ئۈچۈن ئېلىۋالغان ئاشلىقنى ھازىرقىغا ئوخشاش «ئازۇق» (ئوزۇق) دەيتتى(265) . يەنە بەزىلەر «تاماق» دېگەن مەنىدە «يەم» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى(266) . ناشتىلىققا ئوخشاش ئازراق يېيىلىدىغان غىزانى «تۇتغۇچ» دەپىشەتتى(267) .

قازاننى ئاش دېگەن سۆزدىن ئېلىپ «ئاشچ» دەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق . «دىۋان»دا تاماق پىشۇرۇشقا دائىر قازان قاپاق ، ئىچىدىكى يېمەكلىكنىڭ پىشقانلىقى(268) ، قازاننىڭ ئەتراپىغا ئوتۇننىڭ دۆۋىلەنگەنلىكى(269) ، قاپاقاتقان قازاننىڭ كۆپۈكلىنىشى(270) ، قاپاقاتقان قازانىدىكى كۆپۈكنىڭ پە-

سىيىشى(271) ، قازاننىڭ تاشاي دېگەنلىكى(272) ، قازاننىڭ تاشقىنى(273) ۋە قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت(274) ھەققىدىكى سۆزلەر تۈركىي خەلقلەر تاماق پىشۇرۇش بىلەن كۈندىلىك تۇرمۇشتا قانچىلىك مەشغۇل بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . تاماق پىشقاندا چۆمۈچ بىلەن ئۈسۈلاتتى(275) . تۈركىي خەلقلەر قاچىنى تاماق ياكى باشقا نەرسە بىلەن تولدۇرۇشنى «قاپ توشغۇرماق»(276) ، قاچىنى بوشىتىشنى «قاپ قوتۇرماق» دېيىشەتتى(277) . «كۆپۈك» دېگەن سۆزمۇ ئومۇمەن قاينىغان قازانلارنىڭ كۆپۈكىنى ئىپادە قىلاتتى(278) . قازاندا پىشقان تاماق «پىشىغ ئاش»(279) دېيىلەتتى ۋە بۇ ئاش سوۋۇتۇپ ئىچىلەتتى .

قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر مايلىق تاماقلارنى بەك ياخشى كۆرەتتى . «ئۆزلۈ ئاش» دېگەن سۆز ، ياغلىق ئاش دېگەن مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۇەتلىك ئاشنى بولسا «چىۋىگىن ئاش»(280) دەپ ئاتايتتى . بۇ سۆزمۇ مايلىق تاماققا قارىتىلاتتى . بۇنىڭ ئەكسىچە تۇزى كەم ، تەمسىز ، يېغى يوق ئاش «يىلىنچىغا ئاش»(281) ، قورساقنى تا تۇرمايدىغان ئاش «كەۋگىن ئاش»(282) دېيىلەتتى . «دۇڭان» دا تاماقنىڭ تۇزىنى تېتىشقا دائىر ئىشلار ، تاماقنى تېتىپ كۆرۈش(283) ، بىرىنىڭ باشقا بىرىگە تاماق تېتىدىغان ئادەم ئىكەنلىكى(284) سۆزلىنىدۇ . بىر يەردە ، ئاپتور بىر كىشىنىڭ مېھمانغا ۋە باشقىلارغا ناھايىتى كۆپ تاماق يېدۈرگەنلىكىنى (285) سۆزلەيدۇ . يەنە بىر يەردە «ئۇ ئاشقا ئۇلگۈردى»(286) دېيىلگىنىگە قاراپ ، ئۇلار بەلگىلىك ۋاقىتتا تاماق يەيتتى ، دېيىلەيمىز . ئومۇمەن ، كۆزى توق تۈركىي خەلقلەر ئالدىغا قويۇلغان تاماقنى ئۆزلىرىگە يېتەرلىك بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ(287) ، ئوشۇق تەلەپ قىلمايتتى .

«دۇڭان»دا شورپا ھەققىدە كۆپرەك سۆزلىنىشى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ شورپا ئىچىشكە ئامراق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن

تىدۇ . ئۇلار شورپىنى «مۇن» ، ياغلىق شورپىنى «ياغلىق مۇن» (288) ، بۇ سۆزدىن ئېلىپ شورپا ئىچىشنى «مۇن ئۆپمەك» (289) دەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا «ئۆپمەك» دېگەن بۇ سۆز شورپىغا ئوخشاش باشقا سۇيۇق نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ ئىشلىتىلسە كېرەك . يازغۇچى بۇ ئەسەر ئۇچۇن ماتېرىيال توپلاش مەقسىتىدە ياغمىلارنىڭ مەملىكىتىدە بولغان چاغلىرىدا ئۇلار ئۇگرىلىك شورپىنى «مۇن» دەيدىغانلىقىنى ئاڭلىغانلىقىنى ، «مۇن كەلتۇر» دېسە ، ئۇگرىلىك شورپا ئېلىپ كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ(290) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شورپىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا بىرىنىڭ شورپا ئىسسىتقانلىقىنى(291) ، شورپىنىڭ ئىچىلىشى(292) ، بىرىنىڭ شورپا ئىچىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپقالغانلىقىنى(293) ، بىرىنىڭ باشقا بىرىگە شورپا ئىچۈرۈشى(294) ۋە بىر ئۆپۈم (بىر يۇتۇم) شورپا(295) ھەققىدە ئاھايىتى كۆپ سۆز قىلىشى ئۇلارنىڭ شورپىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ۋە شورپا ئۇلارنىڭ تاماقلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ئىككىنچى ، بۇغداي ئۇنىدىن قىلىنغان تاماقلار : «دۇان» دا ناندىن باشقا ، بۇغداي بىلەن ئارپا ئۇنىنى ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان ۋە «ئاۋزۇرى»(296) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېمەكلىكنىڭ بارلىقى سۆزلىنىدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭ قانداق قىلىنىدىغانلىقى ئېيتىلمايدۇ .

ئۇندىن «بۇلماچ» دەپ ئاتىلىدىغان ، شورپىغا ئوخشاش سۇيۇق تاماقلار قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ خىل تاماقلارنىڭ ئاساسلىق بىر تۇرى «تو» دېيىلەتتى(297) ، بۇ تاماق تۆۋەندىكىدەك قىلىناتتى : ئۇن بۇلماققا ئوخشاش پىشۇرۇلىدۇ ، كېيىن بىر قاچىغا سېلىنىپ قايىنىتىلغان بۇغداي بىلەن بىللە ئېچىتىلىدۇ . ئېچىغاندىن كېيىن ئىستېمال قىلىنىدۇ . بۇلماق تۇرىدىكى تاماقلاردىن يەنە بىرى «سۇمە» (ئۇندۇرمە) ئىدى . ئۇندۇرمە قىلىن-

غان بۇغداي قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئۇن تارتىلىپ ئېتىلىدىغان بۇ تاماق ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىلمەيمىز(298) . «دىۋان»دىن ياغسىز ۋە تەمسىز بىر خىل بۇلماقنىڭ «بۇلغاما» دېيىلىدىغانلىقىنى بىلىمىز(299) . بۇ تاماقمۇ چوقۇم ئۇندىن قىلىناتتى . يەنە تۇركىي خەلقلەر بۇغدايدىن قىلىنغان ۋە قورۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل ئۇننى «تالقان» دەيتتى(300) . «دىۋان» نىڭ باشقا يەرلىرىدە تالقانغا ياغ قوشۇلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆز قىلىنغانلىقىغا قارىغاندا تالقان دەپ ئاتالغان بۇ ئۇن ياغ بىلەن قورۇپ يېيىلىدىغانلىقى مەلۇم(301) .

ئۇچىنچى ، خېمىر تامىقى (چۆپ ۋە سۇيۇقئاش) : يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتكەن تاماقلار ئۇنغا باشقا نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق . ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى كۈندە خەلق ئارىسىدا «خېمىر تامىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بەزى تاماقلار-نىمۇ بۇغداي ئۇندىن قىلىنىدىغان تاماقلار قاتارىغا قوشۇشىمىز لازىم . XI ئەسىردە ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۇيۇقئاشقا ئوخ-شاش بىر خىل تاماق قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي-نىڭ تەرىپلىشىگە قارىغاندا «قېيما ئۇگرە»(302) دېيىلىدىغان بۇ تاماقنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلەتتى . مەلۇم بولۇشچە ، تۇركىي خەلقلەر بۇنداق ھەربىر تال كەسمىنى «چۆپ»(303) دەپ ئاتىشاتتى . ئۇلار يەنە خېمىردىن «ئۇگرە» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل سۇيۇقئاشمۇ ئېتەتتى . يازغۇچىمىز ئۇنىڭ چۆپ ئاشقا ئوخشايدىغانلىقىنى ۋە چۆپتىن سۇيۇق ، تەملىك بولىدىغانلىقىنى يازىدۇ(304) . سۇيۇقئاشنىڭ يەنە بىر خىلى «ساراماچۇق»* (305) دېيىلەتتى . بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇ-قىدا كېسىلەتتى ، بۇ ئىشتىھانى ئاچىدىغان تاماق بولسا كېرەك ، يازغۇچىمىزنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا ،بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا

* بۇ سۆز ئەسلىي كىتابتا «ساناچۇق» دەپ ئېلىنغان . بىز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدىكى تەھەپپۇزىغا ئاساسەن «ساراماچۇق» دەپ ئالدۇق — تەھرىردىن .

ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلەتتى . يەنە بىر خىل سۈيۈق تاماق بولۇپ ، سوغۇقلۇق ئۇچۇن ئىچىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ تۇغرىدىكى بايانلىرى كىشىنى بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ : «بۇ تاماق ‹لەتۇ› دېيىلىدۇ . سۇ ، قار ، مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سوۋۇتۇلىدۇ . ئىچىگە دورا ـ دەرمەك سېلىنىپ سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ »(306) .

تۆتىنچى ، تۇتماچ (نېرىن چۆپ) : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نېرىن چۆپىنى تۇركىلەرنىڭ ئاتاقلىرىدىن بىرى ، دەپ تونۇشتۇرۇشىدىن ، بۇ ئۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر تامىقى ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ(307) . پروفېسسور سۇمەرنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا(308) ھازىر توكات ، سىۋاس ، ئاماسيا ، چورۇم ، يوزگات رايونلىرىدا ۋە ئاۋشالار ئىچىدە «تۇتماچ» دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان نېرىن چۆپىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى مەھمۇد كاشغەرىي شۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : «بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىدۇ ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ »(309) . «دىۋان»دا بۇ تاماق زۇلقەرنەين زامانىدا ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى ئەپسانە سۆزلەنگەن بولسىمۇ ، بۇ ئەپسانە بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغاچقا ، بۇ ھەقتە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنى لايىق كۆرمىدۇق . بىراق «دىۋان»دا بۇ ئەپسانىنىڭ يېزىلىشى ، نېرىن چۆپ تۇركىي خەلقلەر قەدىمدىن تارتىپ بىلىدىغان بىر خىل مىللىي تاماق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ .

تۇتماچنىڭ خېمىرى قانداق يۇغۇرۇلۇپ قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە يازغۇچىمىز ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ، بۇ تاماقنىڭ ھازىرقى ئېتىلىش ئۇسۇلىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ شۇنداق دېيەلەيمىزكى ، يۇغۇرۇلغان خېمىر ، نېپىز قىلىپ يېيىلغاندىن كېيىن يا شۇ پېتى كېسىلەتتى ، يا تاۋىدا سەل پىشۇرۇلغاندىن كېيىن كەسمە چۆپتەك كېسىلەتتى . نېپىز يېيىلغان

خېمىر ھازىرقى كۈندە ئۇزۇن تىلىم ياكى ئۇچ بۇرجەك شەكىلدە كېسىلسىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ خېمىر كېسىلگەندىن كېيىنكى ھەربىر تۇتماچ دانىسىنى «چۆپ»(310) ياكى «تۇتماچ چۆپى»(311) دېيىلىدىغانلىقىنى بايان قىلغىنىغا قاراپ ، XI ئەسىردە نېپىز يېيىلغان خېمىر ئادەتتىكى چۆپ ئاشنىڭ چۆپلىرىدەك ئۇزۇن - ئۇزۇن كېسىلەتتى ، دېيىلەيمىز .

تەييارلانغان تۇتماچ چۆپلىرى سۇدا قاينىتىلاتتى ۋە ئارىلاشتۇرۇلاتتى . تۈركىي خەلقلەر بۇنداق ئارىلاشتۇرۇشنى «تۇتماچ بۇلاماق» دەيتتى(312) . پىشقان تۇتماچ ، سۇدىن سۈزۈپ ئېلىناتتى . XI ئەسىردىمۇ چۆپ سۈزگەندە ھازىر ئىشلىتىۋاتقان سىم چويلا ئورنىدا ھۆل چىۋىقلاردىن چۆمۈچ شەكلىدە ئۆرۈلگەن چويلار ئىشلىتىلەتتى . بۇنى «چوۋلى» دەيتتى(313) . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ چويلىنى تۇتماچ سۈزگۈچى ، دەپ ئالاھىدە تەرىپلىشىدىن ئۇنىڭ مەخسۇس مۇشۇ چۆپ سۈزۈش ئۈچۈنلا ياسىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ . يازغۇچىمىزنىڭ چۆپ سۈزۈشكە مۇناسىۋەتلىك ھالدا چۆپنىڭ قازاندىن سۈزۈلۈشى(314) ، بىرىنىڭ چۆپنى سۈزىدۇرۇشى(315) ۋە چۆپ سۈزۈشتە يارىدەملىشىش(316) ھەققىدە يازغانلىرى ، بۇ تاماق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

پىشقان چۆپ سۈزۈلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا شۇ چاغدا «قاتىق» دەپ ئاتىلىدىغان(317) قوشۇمچە نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلاتتى . چۆپكە ئارىلاشتۇرۇلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئاساسلىقلىرى قېتىق بىلەن سىركە ئىدى(318) . ئۇ چاغدا قېتىققا ھازىرقىدەك سامساق ئارىلاشتۇرۇلىدىغان ، ئارىلاشتۇرۇلمايدىغانلىقى ھەققىدە يازغۇچىمىز ھېچ نەرسە يازمىغان بولسىمۇ ، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغانلىرىغا قاراپ(319) ئۇلار تۇتماچنى سامساق قوشۇلغان قېتىق بىلەن يەيدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . ھازىرقى كۈندە يېمەكلىكلەرگە ھەر خىل قىيام بىلەن رەڭ بېرىلىپ ، تەم كىرگۈزۈلگىنى-

گه ئوخشاش XI ئەسىردىمۇ تۈركىي خەلقلەر چۆپكە بىرمۇنچە ئېزىلگەن مېۋىلەر ياكى مېۋە شەربەتلىرى بىلەن رەڭگىرگۈزەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ئۇلار «ئاۋىلقۇ» دەپ ئاتىلىدىغان ، پوستى بىلەن كۆز ئاغرىقى داۋالىنىدىغان ، كىيىملەر بويىلىدىغان بىر خىل دەرەخنىڭ مېۋىسىنىڭ قىزىل سۇيىنى(320) ، «ياۋا» دەپ ئاتىلىدىغان تىكەنلىك ئۆسۈملۈكنىڭ سۇيىنى(321) ، «تاغنا ياۋا» دەپ ئاتىلىدىغان كاسىن دەرىخىنىڭ بەزى كېسەللىكلەرگە داۋا بولىدىغان پوستىنى(322) ۋە «سىنچىغان قاتى»(323) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تىكەنلىك مېۋىلىرىنى سىقىپ ، سۇيىنى قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ ، رەڭ بېرىش ئۇچۇن چۆپكە قوشاتتى . بۇ خىل ئارىلاشمىنىڭ ئۇستىگە ھازىرقىدەك قىيما گۆش سالماي ، ياغدا قىزارتىلغان ، توغرالغان گۆش سالاتتى(324) .

تۇجۇپلەپ ئېتىلىدىغان ۋە خېلى ئىش تەلەپ قىلىدىغان تۇتماچ ئىچىگە سېلىنغان قېتىنچىلار كۆپ ، ئوزۇقلۇق مادداسى مول ، ھەتتا داۋالاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ، ئادەمنى سەمرىتىدىغان ھەمدە قورساقتا ئۇزۇن تۇرىدىغان سۇيۇق تاماق ئىدى . تۇتماچ قوشۇق بىلەن ئەمەس ، «شىش» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ۋىلكا شەكىللىك نەرسە بىلەن يېيىلەتتى(325) . تۇتماچنىڭ خېمىرى يېيىلەتتى ، سۇيىمۇ ئىچىلەتتى(326) .

بەشىنچى ، تاتلىق يېمەكلىكلەر : قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر ئەڭ كۆپ ئوزۇقلىنىدىغان تاتلىق يېمەكلىك بىر خىل تاتلىق نان دەپ ئاتاشقا تېگىشلىك يېمەكلىك ئىدى . ئۇلار ئاساسەن «ئاشپۇرى» ، «قۇيما» ۋە «قارا ئەتمەك» دەپ ئاتىلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەردىن ئىبارەت . ئاشپۇرى* ئەسلىدە يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىز

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئۇسپۇرى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

مىزدەك ، كۆلدە پىشۇرۇلىدىغان نانلارنىڭ بىر خىلى بولۇپ ، قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن توغراپ ياغقا سېلىنىپ ، كېيىن ئۇستىگە شېكەر سېلىپ يېيىلەتتى(327) . قۇيما بىر خىل ياغلىق نان بولۇپ ، خېمىرى كىچىك ـ كىچىك قىلىپ كېسىلىپ ، قازاندا قاينىۋاتقان ياغدا پىشۇرۇلاتتى(328) . قارا ئەتمەكنىڭ پىشۇرۇلۇشى باشقا يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇشتىن باشقىچە بىرەك ئىدى . يەنى ئۇنىڭدا ئۇن ، شېكەر ۋە ياغقا ئوخشاش نەرسىلەردىن باشقا گۆشمۇ بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «بىر خىل نان» دەپ تونۇشتۇرغان بۇ تاتلىق يېمەكلىك تۆۋەندىكىدەك پىشۇرۇلاتتى : گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلۇپ ، ئۇستىگە سېرىق ماي ، شېكەر قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇپ ، قويۇلغىچە قاينىتىلىپ يېيىلىدۇ (329) . بىزنىڭچە ، ئۇنىڭ «قارا ئەتمەك» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى ، ئۇنىڭغا گۆش قوشۇلغانلىقى ئۈچۈن قارامتۇل رەڭدە پىشىدىغانلىقىدىن بولسا كېرەك .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بىلىدىغان تاتلىق يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرلىرىنى شۇنچىلىك كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . يۇقىرىدا ئاساسەن ئۇلارنىڭ بۇغداي ، ھەسەل ۋە بادامدىن قىلىدىغان بىر خىل تاتلىق تامىقى بىلەن تېرىقتىن قىلىدىغان ۋە «كاۋۇت» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ھالۋىسى ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق ، شۇنداقلا سوغۇقلۇق ئۈچۈن يەپ ـ ئىچىدىغان باشقا يېمەكلىكلەرنىڭمۇ شېكەر سالىدىغانلىقلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . ئەمدى ئۇلار تاتلىقلارغا بولغان ئېھتىياجلىرىنى ئاساسەن ئۇزۇمدىن قىلىنغان شىرنە ۋە باشقا مېۋە شەربەتلىرى بىلەنمۇ قامايدىغانلىقىنى تۆۋەندە ئايرىم كۆرۈپ ئۆتىمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىردە تاتلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «ئادەمنىڭ يېگۈسى كەلگەنلىكى» ھەققىدە يازغانلىرى ، پروفېسسور كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك(330) ئۇلار تاتلىق نەرسىلەرنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ(331) . بولۇپمۇ ئو-

غۇزلار تاتلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سۇچىك»(332) ، ئىنـ
تايىن تاتلىق نەرسىلەرنى ئاشۇرۇش سۇپىتى بىلەن «سۇم سۇ-
چىك» دەيدىغانلىقى مەلۇم(333) .

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلەردىن تاشقىرى «دىۋان»دا
«يانداق چەكەر» (يانتاق شېكىرى ، تەرەنجىۋىل) دېگەن سۆزنىڭ
ھاۋادىن شەبنەمدەك ياغقان ئاللا ھالۋىسى(334) ، دەپ ئىزاھلـ
ىنىشى ئادەمنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ .

تاتلىقلار ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنىمۇ كۆرسـ
تىپ ئۆتەكچىمىزكى ، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار بەزى ئىسلام تا-
رىخچىلىرى بىلەن سايامەتچىلىرىنىڭ : «تۇركىي خەلقلەر تاتلىق-
لارنى بىلمەيدۇ» ، دېگەندەك سۆزلىرى پروفېسسور سۇمەر خېلى
بۇرۇنلا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ھېچقانداق ئاساسى يوق ئويدۇرما
ئىكەنلىكىنى ، بولۇپمۇ ئىبنۇل ئەسىرنىڭ توغرۇل بەينىڭ بىر
زىياپەتتە يېگەن بادام ھالۋىسى ھەققىدە «ياخشى تۇتماچ ئىكەن ،
لېكىن سامسىقى كەم» دېگەندەك بايانلىرىنىڭ(335) ھېچقانداق
ئاساسى يوق ئويدۇرما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئالتىنچى ، تېرىقتىن قىلىنىدىغان تاماقلار : تېرىقتىن قىلـ
ىنىدىغان ئەڭ ئاساسلىق تاماق «قاۋۇت» ياكى «قاغۇت» ئىدى .
«دىۋان»دا يېزىلغانلارغا قارىغاندا بۇ تاماق مۇنداق قىلىناتتى :
تېرىق ئاۋۇال قاينىتىلىپ ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ . ئاندىن تۇگمەندە
تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ ، ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇ-
رۇلۇپ تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ(336) . بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ
تۇرۇپتۇكى ، بۇ بىر خىل ھالۋا ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا «دىۋان»
دا يەنە «كۆرشەك» دېيىلىدىغان بىر خىل تاماق ھەققىدىمۇ سۆز-
لىنىدۇ(337) . بۇ تېرىقنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ ، ئۈستىگە
ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق ئىدى . ئاقلانغان تېرىقنى
ئوغۇزلار «تۆگى» دەيدىغانلىقى مەلۇم(338) .

مەھمۇد كاشغەرىي تېرىقتىن قىلىنغان تاماقلار ھەققىدە ئار-

تۇقچە مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ، «دىۋان»دا «چۆچەگۈن قوناق دانلىرى تېخى ئېسىلمىدى ، سۇتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى» دېگەن شېئىردىن كېيىن «يېيىلىش ئۇچۇن ئىككىسى بىلەلە پىشۇرۇلۇشى كېرەك»(339) دېگەنلىكىگە قارىغاندا ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تېرىقنى سۇتتىن باشقا يەنە قايماق بىلەنمۇ قوشۇپ پىشۇرۇپ تاماق ياسايدىغانلىقى مەلۇم . يەنە بىرى ، ئەينى زامانداا تۈركىي خەلقلەر بوزا قىلىشتىمۇ تېرىقتىن پايدىلىنىاتتى . بۇنى تۆۋەندە ئايرىم سۆزلەيمىز .

يەتتىنچى ، گۈرۈچتىن قىلىنىدىغان تاماقلار : «دىۋان»دا ئوزۇقلۇقلاردىن بولغان گۈرۈچنىڭ ئىككىلا يەردە تىلغا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە گۈرۈچتىن ئانچە كۆپ پايدىلانمىسا كېرەك ، دېگىلى بولىدۇ . بۇ ئىككى بايانىڭ بىرىدە گۈرۈچ ، گۆش ۋە دورا ـ دەرمەك ئۇچەينىڭ ئىچىگە تولدۇرۇلۇپ قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق «سوغۇت»(340) دېيىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . بۇ بەسىم ئاتالاي دېگەندەك هازىرقى هېسىپقا ئوخشايىتتى . يەنە بىر بايانىدا سۇت ئاشقا ئوخشاش بىر خىل تاتلىق گۈرۈچ تامىقى سۆزلىنىدۇ . «ئۇۋا» دېيىلىدىغان بۇ تاتلىق تاماق مۇنداق قىلىناتتى : گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ ، كېيىن سۇزۇۋېلىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ ، بۇ تاماق سوغۇقلۇق ئۇچۇن يېيىلىدۇ(341) .

سەككىزىنچى ، كۆكتاتلار : XI ئەسىردە خېلى يۇقىرى زىرائەت مەدەنىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەينى زامانداا ئۆستۈرىدىغان ئاساسلىق كۆكتاتلىرى هەققىدە «زىرائەت» دېگەن تېمىمىزدا ئايرىم سۆزلىنىدۇ . شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر ئىستېمال قىلغان كۆكتاتلار مۇنۇلار : پالەك (قوزاقۇلاق) ، قارىنباهار ، قاپاق (كاۋا) ، تۇرۇپ ، سەۋزە ، پىياز ، سامساق ، پەتىنگەن ، هاردال (؟) لويلا ۋە چامغۇر ئىدى . بۇ كۆكتاتلار قانداق يېيىلىدىغانلىقى هەققىدە ئەپسۇسكى يازغۇچى-

مىز ئارتۇقچە مەلۇمات بەرمەيدۇ . ئۇ ، بۇ ھەقتە يالغۇز كاۋا بىلەن لويلىدىن تاماق قىلىنىدىغانلىقىنىلا كۆرسىتىدۇ . لېكىن ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر «بۇستەلى»(342) دەپ ئاتايدىغان لويلا بىلەن قاتمىغان چاغدا يېيىلىدىغان ھۆل قاپاق(343) دەپ كۆرسەتكەن قاپاقتىن قانداق تاماق قىلىنىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ . يەنە ئۇ قاپاقنىڭ ھۆل چاغدا يېيىلىدىغانلىقىنى دېگەن بولسىمۇ ، قاپاقنىڭ قۇرۇتۇلۇشى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ ۋە قۇرۇتۇلغان قاپاقنى «ساغناغۇ» دەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(344) .

توققۇزىنچى ، يېيىشكە بولىدىغان ياۋا كۆكتاتلار : بۇ ھەقتە تۈركىي خەلقلەر «ئىگلىچ» دەپ ئاتايدىغان ۋە كاۋاپ بىلەن يەيدىغان بىر خىل تاغ چۆپى ھەققىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن «سىپۇت» (يۇمغاقسۇت)(345) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە قارىمۇچ ، زىرىگە ئوخشاش يېمەكلىكلەرگە تەم كىرگۈزىدىغان بىر خىل چۆپنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۇلارنىڭ تەبىئەتتە ئۆزلۇكىدىن ئۆسۈپ قالغان ئۆسۈملۈكلەردىن مۇ پايدىلانغانلىقىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قارايمىز . ئۇنىڭدىن باشقا ، ياۋا كۆكتاتلارنىڭ بىۋاستە يېيىلىدىغانلىرىمۇ بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى «ئالۇچىن»(346) ، «شامۇشا»(347) ۋە ئۇلىيان(348) دىن ئىبارەت . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىپ ئۆتۈشچە ، ئالۇچىن بىر خىل خۇش پۇراق ئوت ، ئۇلىيانمۇ يېگىلى بولىدىغان خۇش پۇراق ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزىدۇر .

5) ئىچىملىكلەر : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىستېمال قىلىدىغان ئىچىملىكلىرىنىڭ تۈرلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى بىلۈۋالالايمىز . يەنە شۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئۇلار بۇ خىل ئىچىملىكلەرنى ھەر خىل مادداللاردىن ياسايتتى . بۇ يەردە ئۇلار ئىچىدىغان ئاساسلىق ئىچىملىكلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ، ئەينى زامانداكى تۈركىي

خەلقلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن چوقۇم پايدىلىق دەپ قارايمىز .

بىرىنچى ، شارابلار : XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر مەست قىلىدىغان نەرسىلەرنى «ئىچكۈ» دەيىشەتتى(349) ، لېكىن ھاراق ـ شارابنى ئوغۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەزى تۈركىي خەلقلەر «سۈچىك»(350) ، باشقىلار بولسا «چاغىر»(351) دەيدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي ئىلى ۋادىسىدا ياشايدۇ ، دېگەن خەلقلەردىن ياغما ، تۇخسى ، چىگىللەر بولسا ئۇزۇمدىن چىقىرىدىغان بىر تۈرلۈك شارابنى «قىزىل شاراب» دېگەن مەنىدە «قىزىل سۈچىك» دەيدىغانلىقىمۇ مەلۇم(352) . «دىۋان»دا بۇلاردىن باشقا ، شارابنىڭ «بور» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز(353) ، بۇ سۆز XII—XIV ئەسىردىكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردە «شاراب» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ(354) ، بۇ سۆزنى ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرلارغا يېقىن شەرقىي تۈرك ئەللىرى ئىشلەتكەن دېيەلەيمىز . يازغۇچىمىز «ئۇغۇت»(355) دەپ ئاتىلىدىغان ، خېمىردىن قىلىنىدىغان بۇغداي شارابى ھەققىدە كۆپ-رەك سۆزلىگىنىگە قارىغاندا ، بۇ ئۇلار ئەڭ كۆپ ئىچىدىغان ئىچىملىكلىرىنىڭ بىرى ئىدى . بۇ ئىچىملىك مۇنداق ياسىلاتتى : مەھمۇد كاشغەرىي «دەۋا» دەپ ئاتىغان(356) بەزى مېۋە ۋە ئۇزۇملەر يۇيۇلغاندىن كېيىن ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر قىلىنىدۇ . بۇ خېمىر كېسىپ كۈمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ ، ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كۈمىلاچنىڭ بىر دانىسى ئوبدان يانجىلىپ ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بۇغداي پاكىز ئىدىش ئىچىگە ئېلىنىپ ، بىر نەرسىگە ئورۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە دۈمىلەپ قويۇلىدۇ . ئۇچ كۈن توشقاندىن كېيىن تېخىمۇ ئوبدان دۈمىلىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ ئون كۈن ساقلىنىدۇ . ئېچىپ يېتىلگەندە ئوسـ

تىگە سۇ قۇيۇلىدۇ . تىرىپى سۇزۇۋۈپلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ .

«دىۋان»دا يەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ «ئۇغۇت»تىن باشقا «ئاغارتقۇ»(357) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە بۇغداي يارمىسىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل شارابنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ ، بۇنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن . ئاشلىقتىن ياسىلىدىغان يەنە بىر خىل ئىچىملىك «بەگەنى»(358) ئىدى . «دىۋان»دا بېرىلگەن مەلۇماتقا قارىغاندا ، بۇ بۇغداي ، تېرىق ، ئارپىغا ئوخشاش ئاشلىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك ئىدى . بۇ تۆۋەندە دېيىلگەندەك بوزا بولسا كېرەك . بۇلاردىن باشقا يەنە تېرىقتىن ياسىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان بىر خىل شاراب ياكى پىۋىگە ئوخشاش ئىچىملىكمۇ بار بولۇپ ، بۇنى «بۇخسۇم» دېيىشەتتى(359) . كۇپتىكى تېرىق شارابى كۇپتىنىڭ ئۇستىگە بۇژۇلداپ تېشىپ چىقسا ، ئۇنى «تۇما بۇخسۇم»(360) دېيىشەتتى . ياسىلىش ئۇسۇللىرىدىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، ئاغارتقۇ ، بەگنى ۋە بۇخسۇملار پىۋا ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش ئىچىملىكلەر بولۇشى مۇمكىن .

يۇقىرىدا ئىسىملىرىنى ئاتاپ ئۆتكەن ، ئۇزۇمدىن قىلىنىدىغانلىقى پەرەز قىلىنغان (بەزى تۈرك ئەللىرى قىزىل شاراب دەپ ئاتايدىغان) شارابلارنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي تەپسىلىي مەلۇمات بېرمەيدۇ . يەنە بىرى ، «دىۋان»غا تايىنىپ تۇرۇپ ھەر خىل شارابلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تارقالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشمۇ قىيىن . لېكىن ، «دىۋان»دا شارابلار تاماقنى سىڭدۈرۈش ، ھەزىم قىلىش ئۇچۇن ئىچىلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەنگىنىگە قارىپ(361) بەزىلەر شارابنى ئاشۇ مەقسەت ئۇچۇنلا ئىچىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . شارابنىڭ بىرىنى مەست قىلغانلىقى(362) ۋە بىرى تولا شاراب ئىچۈرىدىغان ئادەم ئىكەنلىكى ھەققىدىكى سۆزلەردىن(363) شاراب كۆپىنچە

مەست بولۇش ئۈچۈن ئىچىلىدىغانلىقىنىمۇ بىلگىلى بولىدۇ .

يۇقىرىدا ئۆي ۋە ئاشخانا سايمانلىرى ھەققىدە سۆزلىگەندە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە شارابنى ئومۇمەن تۇلۇملاردا ، بەزىدە «ساغىر» دەپ ئاتىلىدىغان تۇۋى تار ، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچىلاردا ساقلىشاتتى(364) . تۇلۇمدا ساقلانغان شارابلار شۇنچىلىك مەشھۇر ئىدىكى ، ئۇلار شاراب تولدۇرۇلغان تۇلۇمغا قويغان «تىم» دېگەن ئىسىمغا ئاساسەن شاراب سانقۇچىنى «تىمچى»(365) دەپ ئاتايتتى . يازغۇچىمىز- نىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرى XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەردە شاراب سېتىش ۋە مەيخانا ئېچىش بىر خىل كەسىپكە ئايلانغانلىقى- نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر شاراب قىلىنىدىغان بەزى قاچىلارنىڭ ئاغ- زىنى «ئاڭۇت» دەپ ئاتىلىدىغان(366) پەركا بىلەن ئېتىپ قويۇشاتتى . شاراب سانقۇچىلار بۇ خىل ئاغزى پەركا بىلەن ئېتىل- گەن شاراب قاچىلىرىنى ئىشلەتكەنلىكىمۇ مەلۇم . بۇنداق قاچىدىكى شارابنىڭ دۇغىنى ئۇلار «چۆپ»(367) ياكى «قوۋۇز»(368) دەپىشەتتى .

ئىككىنچى ، بوزا : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلا- رىدىن بوزا XI ئەسىردىلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئىچىم- لىكى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇلارنىڭ تېرىقتىن ياسىلىدى- غان ۋە «بۇخسۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئىچىملىكى ھەققە- دە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇمۇ بىر خىل بوزا بولسا كېرەك . يەنە بىرى ، ئۇلار بۇغداي ، ئارپا ، تېرىققا ئوخشاش نەرسىلەردىن قىلغان ئاساسلىق بوزىلىرىنى XI ئەسىردە «بەگنى» دەيدىغانلىقى مەلۇم(369) . بوزىنىڭ ياسىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «دىۋان»دا پەقەت ئىچىملىكىنىڭ يېتىلىشى ھەققىدىلا سۆز- لىنىدۇ(370) ، قانداق ياسىلىشى ھەققىدە ھېچنېمە دېيىلمەيدۇ . بىرى (بەلكىم ئىچىش مەقسىتىدە) بوزىنى كۆپنىڭ جۇمىكىدىن

ئاققۇزغانلىقى ھەققىدە سۆزلىگەنلىكىگە قارىغاندا ، تەييارلانغان بوزا كۆپلەردە ساقلانسا كېرەك(371) .

ئۇچىنچى ، قىمىز : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ئىچىملىكلىرىدىن بىرى بولغان قىمىزغا دائىر خېلى كۆپ بايانلارنى ئۇچرىتىمىز . يازغۇچى ئېيتىپ ئۆتكەندەك ، قىمىز «ئېچىتىلغان بايتال سۈتى»دۇر(372) . بايتال سۈتىنى ئېچىتىش كۆنەلگۈ بىلەن بولىدۇ . تۈركىي خەلقلەر قىمىز كۆنەلگۈسىنىمۇ «قور» دېيىشەتتى(373) ، قىمىز ئېچىغان قاچىنىڭ تۈۋىدە قالغان ئازراق قىمىز قالدۇقى كۆنەلگۈ قىلىنىدۇ . مانا بۇ قىمىز قالدۇقىنىڭ ئۈستىگە بايتال سۈتى قۇيۇلۇپ سۈت ئېچىتىلىدۇ ۋە قىمىز تەييار بولىدۇ(374) . بىراق ، كۆنەلگۈ سېلىنغان بايتال سۈتى شۇ زامان قىمىز بولمايدۇ . ئېچىپ تەييار بولۇش ئۈچۈن تورسۇق - تۇلۇملارغا قۇيۇلۇپ ، مەلۇم ۋاقىت ساقلىنىشى(375) ۋە تۇلۇمنى ۋاقتى - ۋاقتىدا چايقاپ قىمىزنى پىشىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ(376) .

«دىۋان»دا يېزىلغانلارغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر قىمىز تۇلۇملىرىنى ئومۇمەن ئات تېرىسىدىن قىلاتتى . بۇنداق تۇلۇملارنىڭ ئىچىدە ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن قىلىنغان ۋە «بۇتىق» دەپ ئاتالغان تۇرى ئەڭ مەشھۇر بولسا كېرەك(377) . ئاتنىڭ تېرىسىدىن قىلىنغان يەنە بىر خىل قىمىز تۇلۇمى «قاسۇق»(378) دېيىلەتتى . بۇ ئىككى خىل تۇلۇم قارىغاندا مەخسۇس سۈت ياكى قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاچىلاش ئۈچۈن ياسىلاتتى . تۇلۇملارغا قاچىلانغان قىمىز كۆنەلگۈنىڭ تەسىرى ۋە چايقاپ تۇرۇش نەتىجىسىدە ئېچىپ تەييار بولغانلىقىنى ئۇلار «قىمىز قورلاندى» دېيىشەتتى(379) .

تۆتىنچى ، قۇلماق ، يەنى بال شارابى : XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىستېمال قىلىدىغان ئىچىملىكلەر ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا ، ئۇلارنىڭ «قۇملاق» (قۇلماق) دەپ ئاتىلىدىغان

بىر خىل ئۆسۈملۈك بىلەن بالنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسايدىغان شارا-
بىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمىز . «دىۋان»دا : «بۇ خىل ئىچىم-
لىك قىيچاقلار يۇرتىدا ئۆسىدىغان ، يوپۇرمىقى ھەشقىپىچەككە
ئوخشايدىغان ۋە «قۇملاق» دەپ ئاتىلىدىغان ئوت بىلەن بالنى
ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ» ، دېيىلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ
ياسىلىشى ھەققىدە بۇنىڭدىن ئارتۇقچە مەلۇمات يوق(380) .

6) مېۋىلەر : تەنتەقاتىمىزنىڭ «زىرائەت» دېگەن بۆلۈمىدە
ئەتراپلىق سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر
ئاساسلىقى ئالما ، نەشپۈت ، ئۈزۈم ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، توغاچ ،
قارا ئۆرۈك ، بىيە ، ئۇجمە ، جىگدە ، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلەرنى
ئۆستۈرەتتى ۋە بۇلاردىن ھەر خىل ئۆسۈلدا پايدىلىناتتى . مېۋە-
لەرنىڭ كۆپىنچىسى ھۆل چېغىدىلا ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى
تەبىئىي . مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە تۈركىي خەلقلەر مېۋە سۈلە-
رىنىمۇ ۋە قۇرۇق مېۋىلەرنىمۇ ئىستېمال قىلىدىغانلىقى ھەققىدە
مەلۇمات بېرىدۇ .

بىرىنچى ، مېۋە سۈلىرى : يۇقىرىدا شارابلار ھەققىدە سۆز
قىلغاندا تۈركىي خەلقلەر ئومۇمەن شارابنى چاغىر ياكى سۈچىك
دەيدىغانلىقىنى ، لېكىن ھەر ئىككى سۆز ئەينى ۋاقىتتا تاتلىق
سۇ «شىرنە ، مېۋە سۈيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى
كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . يەنى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر شىر-
نە ياكى مېۋە سۈيىنى «چاغىر»(381) ياكى «سۈچىك»(382)
دېيىشەتتى . مېۋىلەرنىڭ سۈيى تاماقلار بىلەن بىللە ، سوغۇقلۇق
ئورنىدا ئىچىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم . ئۇلار تاتلىق مېۋىلەرنىڭ سۈ-
يىدىن چىقىرىلغان شەربەتنى سۈۋۈتۈش ئىشىنى «سۈچىك ئۈشۈت-
مەك» (شەربەت سۈۋۈتماق) دەيتتى(383) . «دىۋان»دا مېۋە
سۈلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا بىرىنىڭ ئۈزۈمنى سىقىپ ئۈزۈم
سۈيى چىقارغانلىقى(384) ۋە ئۈزۈمدىن شەربەت قىلغانلىقى(385)
ھەققىدە سۆزلەنگىنىگە قاراپ ، سۈيى ئېڭى كۆپ ئىچىلىدىغان مېۋە

ئۇزۇم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . «دىۋان»دا ئۇلار شەربەت قىلىدىغان ۋە «ئۇھاق» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل مېۋە سۈيىنى ئۇچرىتىمىز . «دىۋان»دا بۇ ئۆزۈك قېقىنىڭ شىرنىسى ، دېيىلىدۇ(386) . يەنە ئۇلار سوغۇقلۇق ئۇچۇن ئىچىدىغان بىر خىل چۇچۇمەل مېۋە سۈيىنى «چىغشەڭ چاغىر» دېيىشەتتى(387) . پەيتى كەلگەندە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، ئۇلار تاماقلىرىغا قوشۇش ئۇچۇن تەييارلىغان ۋە سوغۇق ھالەتتە ئىچىدىغان ھەممە نەرسىلەرنى «سوغۇقلۇق» دەپ ئاتايتتى(388) . بۇ سۆز ھازىرمۇ ئەسلىي مەنىسى بىلەن قوللىنىلماقتا . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ شەربەتنىڭ قايناپ كۆپۈكلىنىشى(389) ۋە قاينىتىلغان مېۋە شىرنىسى(390) ھەققىدە دېگەن سۆزلىرى ، ئۇلار مېۋە سۇلىرىنى ھەر خىل ئۇسۇلدا قاينىتىپ شىرنە قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ بايانلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «باشقىلارغا جىق شەربەت ئىكرام قىلىدىغان ئادەم» ھەققىدىكى سۆزلىرىمۇ(391) مېھمان چاقىرغاندا مېۋە سۈيىمۇ قۇيۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

ئىككىنچى ، پەكمەز (شىرنە) : تۈركىي خەلقلەرنىڭ مېۋىلەردىن پايدىلىنىشى ھەققىدىكى تېمىمىزدا ئۇزۇم سۈيى قاينىتىلىپ تەييارلىنىدىغان پەكمەز (ئۇزۇم شىرنىسى) ئۇلار ئىستېمال قىلىدىغان ئاساسلىق شىرنىلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز . ھازىر تۈركىلەر ئىشلىتىۋاتقان «پەكمەز» دېگەن سۆزنى XI ئەسىردە ئوغۇزلار «بەكمەس» دەپ تەلەپپۇز قىلاتتى(392) . ئۇنىڭغا كۆپرەك قورۇلغان ئارپا ۋە بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان «تالقان» دەپ ئاتىلىدىغان يېمەكلىك ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ ھازىرمۇ ھەممە ئادەم ياخشى كۆرىدىغان يېمەكلىك بولۇپ ، يارمىغا شىرنە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ . شىرنىنىڭ تالقانغا قوشۇلىدىغانلىقى ماقال ـ تەمسىللەردىمۇ تىلغا ئېلىنغانلىقى بۇ خىل يېمەكلىك تۈركىي خەلقلەردە قەدىمدىن

تارتىپ بار ئىكەنلىكىنى ۋە كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ(393) . ئۇنىڭدىن باشقا ، «دىۋان»دىكى شىرنىگە سۇ قېتىپ سۈيۇقلىتىلغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەردىن ئۇلار شىرنىدىن سۇ-يۇقلۇق تەييارلايدىغانلىقىنىمۇ بىلىۋالالايمىز(394) .

ئۇچىنچى ، سىركە : سىركىمۇ تۈركي خەلقلەر قەدىمدىن تارتىپ بىلىدىغان بىر خىل ئېچىملىك ئىكەنلىكى بىلىنمەكتە . ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قاراپ ، XI ئەسىردە سىركە شىرنىدىن كۆپرەك ئىستېمال قىلىناتتى دېيەلەيمىز . سىركىنىڭ چۆپكە قېتىلىپ يېيىلىدىغانلىقىنى ، تۈركي خەلقلەر ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان جىگەرنى پىشۇرغاندىمۇ ئۇنىڭ كۆپۈپ ياخشى پىشىشى ئۈچۈن ئۈستىگە سىركە قۇيۇلىدى-غانلىقىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق . «دىۋان»دا سىركىنى ھەر خىل يېمەكلىكلەرگە قوشۇپ ئىستېمال قىلغاندىن تاشقىرى ، نان بىلەن قوشۇپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ سىركە-نىڭ كەڭ تارقالغان ۋە كىشىلەر ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئېچىملىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . «دىۋان»دا «باندى ـ ماد-دى» (مىلىدى) دېگەن پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردا «نان سىر-كىگە مىلەندى»(395) . «ئادەم ناننى سىركىگە مىلىدى»(396) دېيىلىشى ، شۇنداقلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا ھەتتا بەزى ھاللاردا (جىق ئىستېمال قىلغانلىقتىن بولسا كېرەك) سىركىنىڭ ئاشقازانىنى ئېچىشتۈرۈۋەتكەنلىكى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ(397) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ماندۇ» دېگەن سۆزنى «بىر خىل تۈرك سىركىسى» دەپ ئىزاھلىشىغا قارىغاندا ، ئۇلار XI ئەسىردە ھەر خىل ئۇسۇللاردا سىركە ياساشنى بىلەتتى . يەنە شۇ بايانىدىن ، تۈركي خەلقلەرنىڭ سىركىسى مەشھۇر ئىكەنلىكىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ «ماندۇ» دېگەن سۆز ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشى-دىن بۇ سىركىنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز : «ئۇ-

زۇم شىرنىسىنى كۆپتە ئېچىتىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە ساپ شاراب قۇيۇپ ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ . بۇ ، سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى ھېسابلىنىدۇ »(398) . «دېۋان» دا مىسالغا ئېلىنغان «شاراب بولماي تۇرۇپ ، سىركە بولما»(399) دېگەن ماقالمۇ ئۇزۇم شىرنىسى قانداق جەريانلاردىن كېيىن سىركە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇ چاغدا سىركىنىڭ ئېچىشى «سىركە ئاچلىدى»(400) دېيىلەتتى . «دېۋان»دىكى بىرىنىڭ سىركە ئېچىتقانلىقى(401) ، سىركىنىڭ پۈتۈنلەي ئېچىپ بولغانلىقى(402) ، بەزى ھاللاردا سىركە ئېچىپ كېتىپ كۈپتىن سىزىپ چىققانلىقىغا ئائىت سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز(403) . بۇنداق سۆزلەر ماقاللاردىمۇ ئۇچرايدۇ .

تۆتىنچى ، قۇرۇق مېۋىلەر : تۇركىي خەلقلەر ھۆل پېتى يېگەن ، سۈيىدىن شەربەت ۋە سىركە ياسىغان مېۋىلەرنى قاق قىلىپمۇ يېگەنلىكى مەلۇم . ئۇلار قۇرۇتۇلغان گۆشنى «قاق» دېگەندەك ، قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنىمۇ «قاق» دېيىشەتتى . مەلۇم بولۇشىچە ، قاق دېگەن سۆزنى بارلىق تۇركىي خەلقلەر ئوخشاش بىر مەنىدە قوللانمايتتى ، «دېۋان»دىكى سۆزلەرگە قارىغاندا ، بارسغان خەلقى قۇرۇق مېۋىنى «قاتۇت»(404) ، قارلۇقلار «چاخشاق»(405) ، دېيىشەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «قاق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن مىسالغا ئالغان جۈملىلەردە پۈتۈنلەي ئۆرۈك ھەققىدە سۆزلەنگىنىگە قاراپ(406) ، ئۆرۈك ئەڭ كۆپ قۇرۇتۇلىدىغان مېۋە ئىدى ، دەپ ئېيتالايمىز . ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، زىرائەت ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە «ئەرۈك» (ئۆرۈك) دېگەن سۆز شاپتۇل ، ئۆرۈك ، توغاچ ۋە قارا ئۆرۈكنى- مۇ ئىپادىلەيدىغان ئىسىم ئىكەنلىكىگە قاراپ ، ئۆرۈك قېقى دې- گەندە شۇلارنىڭمۇ ھەممىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلا- لايمىز . ئەمەلىيەتتە تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ ئۆرۈك ۋە شاپتۇللارنى ھازىرقىدەك يارماي ، ئۇچكىسى بىلەن بىللە قۇرۇتاتـ

تى ، بۇنداق قاقنى «كۇلى»(407) ، دەيتتى . يەنە بىرى مەھمۇد كاشغەرىي «چاخشاق» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆرۈك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى ھەققىدە سۆزلىگەندەك ، «قانۇت» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن ئامۇت ـ نەشپۈت قاقلىرى ھەققىدە سۆز- لەيدۇ . لېكىن ، ئەڭ كۆپ قۇرۇتۇلىدىغان مېۋە ئۇزۇم ئىدى . ئۇلار قۇرۇق ئۇزۇمنى باشقىلاردىن پەرقلەندۇرۇپ «ئۇسكۇچ» (408) دەيتتى . «دىۋان»دا بۇنىڭغا دائىر ھالدا ئىنتايىن كۆپ ئۇزۇم قۇرۇتقان بىرى ھەققىدە سۆزلىنىشى(409) ، ئۇلار ئارد- سىدىكى باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۇزۇمنى قۇرۇ- تۇپ ، قىممىتىنى ئاشۇرىدىغانلىقىنى ۋە بۇ ئىش كەڭ تارقالغانلە- قىنى كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي قۇرۇق مېۋىلەر قانداق ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى قۇرۇق پېتى يېگەندىن تاشقىرى ئۇلاردىن مۇرابباغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ياسايدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

7) قارىمۇچ : «دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر بەزى تاماقلىرىغا بىرمۇنچە دورا ـ دەرمەكلەرنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇ- مات بېرىلمەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «قارىمۇچ» دېگەن مەن- دىكى «مۇرچ»نىڭ سوقۇلۇپ ئۇن قىلىنىشى ھەققىدىكى سۆزلە- رىگە قاراپ ، بۇنى قارىمۇچ دەپ ئاتاشقا بولىدۇ(410) . قارىمۇچ- تىن باشقا جىگەرگە ئوخشاش بەزى يېمەكلىكلەرگە قوشۇلىدىغان ۋە «قىچى» دەپ ئاتىلىدىغان نەرسىنىمۇ بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ(411) .

8) تۇز : تۈركىي خەلقلەرنىڭ XI ئەسىردىكى ئوزۇقلۇقلە- رى ھەققىدە سۆز قىلغىنىمىزدا گۆشنى ئاساس قىلغان نۇرغۇن يېمەكلىكلەردە ئىشلىتىلىدىغان بۇ ئاساسلىق نەرسە ئۇستىدە سۆزلەشنى لايىق كۆردۇق . XI ئەسىردىمۇ ھازىرقى ئىسىم بىلەن ئاتالغان تۇز نەدىن ، قانداق ئۇسۇل بىلەن ئېلىنىدىغانلىقى ھەققە-

ده «دىۋان»دا ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . «دىۋان»دا قارا-
مۇچ ھەققىدە دېيىلگەندەك ، تۇزنىكۇمۇ يانجىلىپ ئۇۋاقلىنىشى
«سوقۇماق» دېيىلەتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ كەڭ تۇردە ئوخشاش
مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . مەھمۇد كاشغەرىي «تۇز سوقۇماق» ھەق-
قىدە(412) خېلى كۆپ توختالغىنىغا قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇ-
شىدا تۇز خېلى كۆپ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم .

ئاخىرىدا شۇنى دەپ ئۆتىمىزكى ، XI ئەسىردە تۇركىي خەلق-
لەرنىڭ ئوزۇقلىنىشى بىلەن ھازىرقى يېزىلىرىمىزدىكى خەلقلەر-
نىڭ ئوزۇقلىنىشى ئوتتۇرىسىدا كۆپ ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقى
بىلىنمەكتە . بۇگۇنكى كۈندە چارۋىچىلىق XI ئەسىرگە نىسبەتەن
ئېيتقاندا تۆۋەن ئورۇنغا چۈشكەنلىكى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە گۆش
بىلەن تەمىنلەش قىيىنلاشقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ھازىرقى
تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقلىرى بىلەن يېمەك-
لىكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى XI ئەسىردىكى بىلەن ئاساسەن
ئوخشاشتۇر .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ،
تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
110 ـ ، 114 ـ بەتلەر .

يەنە ق .سۇمەرنىڭ : «ئاناتولىيىگە يالغۇز كۆچمەن تۇركلەرلا كەلگەن-
مىدى ؟» ؛ م .ئا .كۆيمەننىڭ : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۇرك ئائىلىلە-
رى» ؛ ب .ئۆگەلنىڭ : «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۇرك مەدەنىيەت تارى-
خى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قاراڭ .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 359 ـ بەت .

(3) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(4) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(5) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 104 ـ بەت .

(6) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(7) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(8) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(10) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(11) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 341 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت .

(12) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(13) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 270 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 368 ـ بەت .

(14) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(15) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 135 ـ بەت .

(16) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 386 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت .

(17) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت .

(18) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(19) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 440 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 573 ـ بەت .

(20) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(21) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(22) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(23) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 201 ـ بەت .

(24) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت .

(25) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 615 ـ بەت .

(26) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(27) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 313 ـ بەت .

(28) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 470 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 615 ـ بەت .

(29) يۇقۇرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 527 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 682 ـ بەت .

(30) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 432 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 587 ـ بەت .

(31) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 359 ـ بەت .

(32) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .

(33) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 214 ـ بەت .

(34) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(35) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .

(36) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 658 ـ بەت .

(37) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 346 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(38) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(39) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 488 ـ بەت .

(40) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(41) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 389 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(42) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 627 ـ بەت .

(43) يۇقسىردىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت .

(44) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(45) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 253 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 346 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 637 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(50) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .

(51) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 339 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 49 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 118 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 160 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 493 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 642 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .

(58) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 359 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت .

(59) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت .

(60) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 656 ـ بەت .

(61) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 475 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 620 ـ بەت .

(62) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 560 ـ بەت .

(63) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 534 ـ بەت .

(64) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 367 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(65) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 484 ـ بەت .

(66) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 434 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 566 ـ بەت .

(67) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 611 ـ بەت .

(68) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت .

(69) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 171 ـ بەت .

(70) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 647 ـ بەت .

(71) يۇقۇرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇرکچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 328 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 428 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 358 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 464 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 454 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 593 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 535 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 461 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 602 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 194 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 262 ـ بەت .

(78) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 551 ـ بەت .

(79) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(80) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .

(81) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 527 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 682 ـ بەت .

(82) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 397 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 682 ـ بەت .

(83) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 398 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(84) «ئاناتولىيىگە يالغۇز كۆچمەن تۈركلەرلا كەلگەنمىدى ؟» (ف . سۈمەر) ، «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئۆزىنى كۆتۈش ئۇسۇلـ لىرى» (م .ئا .كۆيمەن ، «سالچۇقىيلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1975 ـ يىل 3 ـ سان)غا قارالسۇن .

(85) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ئۆزئىنى كۆتۈش ئۇسۇللىرى» دېگەن ماقالە 15 ـ بەت .

(86) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 383 ـ بەت .

(87) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .

(88) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(89) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت .

(90) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(91) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت .

(92) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(93) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 7 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 7 ـ بەت .

(94) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 223 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 309 ـ بەت .

(95) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(96) بۇ ئەسەرنىڭ «ئۆي ھايۋانلىرى» دېگەن بۆلۈمىگە قاراڭ .

(97) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 86 ـ بەت .

(98) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 456 ـ بەت .

(99) 97 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(100) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .

(101) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(102) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 24 ـ بەت .

(103) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 223 ـ بەت .

(104) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 309 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .

(105) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 309 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .

(106) 105 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(107) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 222 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 321 ـ بەت .

(108) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 343 ـ بەت .

(109) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 632 ـ بەت .

(110) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(111) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 397 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 516 ـ بەت .

(112) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 316 ـ بەت .

(113) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(114) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 245 ـ بەت .

(115) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(116) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت .

(117) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 312 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .

(118) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(119) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 644 ـ بەت .

(120) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 323 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .

(121) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 124 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 172 ـ بەت .

(122) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 243 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 354 ـ بەت .

(123) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 360 ـ بەت .

(124) يۇقـرىدىقى ئوسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 501 ـ بەت .

(125) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .

(126) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 487 ـ بەت .

(127) يۇقـرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .

(128) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 252 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 389 ـ بەت .

(129) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 367 ـ بەت .

(130) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 16 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 19 ـ بەت .

(131) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(132) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(133) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 602 ـ بەت .

(134) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 310 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(135) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 580 ـ بەت .

(136) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 115 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 156 ـ بەت .

(137) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 193 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 260 ـ بەت .

(138) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(139) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(140) م .ئا .كۆيمەن ، يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 29 ـ بەت .

(141) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

453 ـ بەت .
(142) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 405 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 553 ـ بەت .
(143) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت .
(144) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .
(145) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 74 ـ بەت .
(146) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 615 ـ بەت .
(147) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 169 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 228 ـ بەت .
(148) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 223 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .
(149) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .
(150) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .
(151) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 113 ـ بەت .
(152) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 456 ـ بەت .
(153) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 632 ـ بەت .
(154) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 15 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 19 ـ بەت .
(155) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

397 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(156) بەسىم ئاتالاي ، ئىندىكسىگە قارالسۇن .

(157) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(158) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 113 ـ بەت .

(159) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 193 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 259 ـ بەت .

(160) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 244 ـ بەت .

(161) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 678 ـ بەت .

(162) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 55 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت .

(163) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 246 ـ بەت .

(164) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 210 ـ بەت .

(165) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(166) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 219 ـ بەت .

(167) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(168) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 222 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت .

(169) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

36 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 50 ـ بەت .
(170) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 323 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .
(171) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت .
(172) ق .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 42 ـ بەت .
(173) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 305 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .
(174) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .
(175) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 580 ـ بەت .
(176) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 246 ـ بەت .
(177) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت .
(178) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .
(179) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 89 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .
(180) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 591 ـ بەت .
(181) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .
(182) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 208 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .
(183) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

182 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 245 ـ بەت .
(184) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 190 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 263 ـ بەت .
(185) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 278 ـ بەت .
(186) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .
(187) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .
(188) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 15 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 19 ـ بەت .
(189) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 295 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 431 ـ بەت .
(190) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .
(191) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .
(192) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .
(193) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .
(194) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 640 ـ بەت .
(195) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 279 ـ بەت .
(196) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .
(197) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(198) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 197 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 274 ـ بەت .

(199) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت .

(200) يۇقىرىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن .

(201) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 498 ـ بەت .

(202) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت .

(203) 199 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(204) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(205) يۇقىرىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن .

(206) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 338 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(207) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت .

(208) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 267 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 387 ـ بەت .

(209) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 423 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 551 ـ بەت .

(210) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 551 ـ بەت .

(211) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 404 ـ بەت .

(212) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 313 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 459 ـ بەت .

(213) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .

(214) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(215) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 368 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 642 ـ بەت .

(216) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 493 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 642 ـ بەت .

(217) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 318 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .

(218) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(219) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(220) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 252 ـ بەت .

(221) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 16 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 21 ـ بەت .

(222) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 269 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 355 ـ بەت .

(223) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 354 ـ بەت .

(224) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 250 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(225) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 376 ـ بەت .

(226) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 255 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 338 ـ بەت .

(227) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت .

(228) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(229) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 593 ـ بەت .

(230) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .

(231) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 62 ـ بەت .

(232) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .

(233) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .

(234) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت .

(235) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت .

(236) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 34 ـ بەت .

(237) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(238) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 358 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 464 ـ بەت .

(239) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .

(240) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(241) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 33 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 43 ـ بەت .

(242) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(243) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت .

(244) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 44 ـ بەت .

(245) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .

(246) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 392 ـ بەت .

(247) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(248) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(249) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 340 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 466 ـ بەت .

(250) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 358 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 464 ـ بەت .

(251) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 452 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .

(252) يۇقىرىقى ئىسمى ئاتالغان ماقالە 35 ـ بەت .

(253) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 579 ـ بەت .

(254) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت .

(255) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت .

(256) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 404 ـ بەت .

(257) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 515 ـ بەت .

(258) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 106 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 145 ـ بەت .

(259) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(260) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 16 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(261) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 197 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 265 ـ بەت .

(262) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 185 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 250 ـ بەت .

(263) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 672 ـ بەت .

(264) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(265) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت .

(266) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .

(267) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 591 ـ بەت .

(268) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 12 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 15 ـ بەت .

(269) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 249 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 363 ـ بەت .

(270) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 258 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 342 ـ بەت .

(271) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 248 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 331 ـ بەت .

(272) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 178 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 253 ـ بەت .

(273) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 166 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 224 ـ بەت .

(274) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 514 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 668 ـ بەت .

(275) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 451 ـ بەت .

(276) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 178 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 253 ـ بەت .

(277) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 314 ـ بەت .

(278) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 492 ـ بەت .

(279) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 482 ـ بەت .

(280) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 589 ـ بەت .

(281) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 589 ـ بەت .

(282) 280 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(283) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ،

120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .
(284) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 73 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .
(285) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 515 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 669 ـ بەت .
(286) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت .
(287) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 318 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .
(288) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 36 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 50 ـ بەت .
(289) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 221 ـ بەت .
(290) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 443 ـ بەت .
(291) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .
(292) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 221 ـ بەت .
(293) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 198 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 267 ـ بەت .
(294) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 237 ـ بەت .
(295) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .
(296) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 145 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .
(297) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 287 ـ بەت .

(298) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 323 ـ بەت .

(299) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 640 ـ بەت .

(300) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 440 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 573 ـ بەت .

(301) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 189 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 271 ـ بەت .

(302) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت .

(303) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 318 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .

(304) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 171 ـ بەت .

(305) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 527 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 683 ـ بەت .

(306) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت .

(307) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 383 ـ بەت ۋە ئا .م .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈركمي خەلقلەرنىڭ ئۆزىنى كۆتۈش ئۇسۇللىرى» ، 38 ـ بەتكە قارالسۇن .

(308) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 383 ـ بەت .

(309) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 452 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .

(310) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 318 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .

(311) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(312) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 394 ـ بەت .

(313) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 442 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 599 ـ بەت .

(314) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 216 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 311 ـ بەت .

(315) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 349 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 511 ـ بەت .

(316) 314 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(317) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(318) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(319) ق .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 47 ـ بەت .

(320) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 637 ـ بەت .

(321) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 26 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 33 ـ بەت .

(322) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 434 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 565 ـ بەت .

(323) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 146 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 201 ـ بەت .

(324) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت .

(325) يۇقىرىدىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .

(326) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 434 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 565 ـ بەت .

(327) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 192 ـ بەت .

(328) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت .

(329) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 222 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 307 ـ بەت .

(330) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ماقالە ، 42 ـ بەت .

(331) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 452 ـ بەت .

(332) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 531 ـ بەت .

(333) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 338 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 440 ـ بەت .

(334) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 44 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 59 ـ بەت .

(335) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 47 ـ بەت .

(336) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(337) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(338) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 220 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 317 ـ بەت .

(339) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 228 ـ بەت .

(340) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(341) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(342) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 393 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 641 ـ بەت .

(343) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(344) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 639 ـ بەت .

(345) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(346) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 186 ـ بەت .

(347) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 581 ـ بەت .

(348) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(349) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(350) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 531 ـ بەت .

(351) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 470 ـ بەت .

ئەزەربەيجانلىقلار شارابنى هازىرمۇ «چاقىر» دەيدۇ .

(352) 349 ـ ئىزاهقا قارالسۇن .

(353) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(354) ئا .جافەرئوغلى : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇ-

لىرى» ، 22 ـ بەت .

(355) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 70 ـ بەت .

(356) ب .ئاتالاي : «دەۋا» دېگەن سۆزنى «دورا» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشىگە قارىغاندا داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ياكى قېيىملار ، شەربەتلەر دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ .

(357) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 442 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 600 ـ بەت .

(358) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 434 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 565 ـ بەت .

(359) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 631 ـ بەت .

(360) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 322 ـ بەت .

(361) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 394 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 542 ـ بەت .

(362) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 427 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 581 ـ بەت .

(363) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(364) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت .

(365) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(366) يۈقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت .

(367) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 318 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .

(368) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت .

(369) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 81 ـ بەت .

(370) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 109 ـ بەت .

(371) 369 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(372) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 389 ـ بەت .

(373) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(374) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(375) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت .

(376) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 12 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 14 ـ بەت .

(377) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 488 ـ بەت .

(378) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت .

(379) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 197 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 274 ـ بەت .

(380) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 475 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 620 ـ بەت .

(381) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 470 ـ بەت .

(382) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 211 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 283 ـ بەت .

(383) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 211 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 283 ـ بەت .

(384) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 18 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 23 ـ بەت .

(385) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 452 ـ بەت .

(386) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(387) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .

(388) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 655 ـ بەت .

(389) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 390 ـ بەت .

(390) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت .

(391) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(392) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 459 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 600 ـ بەت .

(393) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 440 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 574 ـ بەت .

(394) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 164 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .

(395) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 195 ـ بەت .
(396) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 40 ـ بەت .
(397) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 336 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 493 ـ بەت .
(398) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 420 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 548 ـ بەت .
(399) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .
(400) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 252 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 345 ـ بەت .
(401) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت .
(402) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 244 ـ بەت .
(403) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 209 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 280 ـ بەت .
(404) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .
(405) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 613 ـ بەت .
(406) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .
(407) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 234 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 322 ـ بەت .
(408) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 215 ـ بەت .
(409) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

514 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 567 ـ بەت .

(410) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت .

(411) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(412) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 18 ـ ، 104 ـ ، 106 ـ ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 23 ـ بەت .

16 . كالېندار ۋە ۋاقىت ئۆلچەملىرى

تۈركىي خەلقلەردە كالېندار ئون ئىككى يىلنىڭ دەۋر قىلىشىغا ئاساسلانغان ۋە بۇ ئون ئىككى يىلنىڭ ھەربىرى بىر ھايۋانىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . تۈركىي خەلقلەرنىڭ «ئون ئىككى ھايۋانلىق تۈرك كالېندارى» دېيىلگەن كالېندارنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم . جۇملىدىن ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن بولغان كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىدىمۇ بۇ كالېندار ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز(1) . بۇ كالېندار كېيىنچە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىنمۇ قوللىنىلغانىدى(2) . بۇ ئەسىرىمىزنىڭ مەنبەسى بولغان «دىۋان»دىن بۇ كالېندارنىڭ XI ئەسىردىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز . لېكىن ، شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ كالېندار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى خېلىلا تۈتۇق ھەم يېتەرسىزدۇر . شۇڭا ، بۇ يەردە بىز بۇ كالېندارنىڭ ئۆزىنى تەتقىق قىلماي ، كۆپرەك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ جەھەتتىكى بايانلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . بۇ ئون ئىككى ھايۋانلىق تۈرك كالېندارى ھەققىدە پروفېسسور ئوسمان تۈرانمۇ ئالاھىدە ۋە قىممەتلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغانىدى(3) .

مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كالېندارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى سەۋەبى توغرىسىدا بىر رىۋايەتنى سۆزلەيدۇ . رىۋايەتتە دېيىلىشىچە ، ئۆتمۈشتە بولۇپ ئۆتكەن بىر ۋەقەنىڭ يىلىنى ئېنىقلاشتا يېڭىلىش بولغان ، بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ كېيىنمۇ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ، جەڭ تارىخلىرىنى ، بالىلارنىڭ تۇغۇلغان ۋاقىتلىرىنى ۋە باشقا ۋەقەلەرنى توغرا ھېسابلاپ چىقىش ئۈچۈن بىر كالېندار ئىجاد قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالغان . بۇ مەقسەت بىلەن خاقان

ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان ، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن . بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان ، ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن ، ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان . سۇدىن بىرىنچى بولۇپ چاشقان ئۆتكەن . شۇڭا ، يىل بېشى شۇنىڭ بىلەن ئاتىلىپ «سىچقان يىلى» دېيىلگەن . ئۇنىڭ-دىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ ، ئۇ-سىملىرى رەت بويىچە شۇنداق تىزىلغان :

1 . سىچقان (چاشقان) يىلى
2 . ئۆد (كالا) يىلى
3 . بارس (يولۋاس) يىلى
4 . تاۋشغان (توشقان) يىلى
5 . ناك (تىمساھ) يىلى
6 . يىلان يىلى
7 . يۇند (ئات) يىلى
8 . قوي يىلى
9 . بىچىن (مايمۇن) يىلى
10 . تاقاغۇ (توخۇ) يىلى
11 . ئىت يىلى
12 . توڭگۇز (توڭگۇز) يىلى

مەھمۇد كاشغەرىي ئون ئىككى يىلنىڭ قانداق قويۇلغانلىقى-نى چۈشەندۈرۈپ ۋە ئون ئىككى يىلنىڭ تەرتىپىنى كۆرسىتىپ شۇنداق دەيدۇ : «تۈركلەردە ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىنىڭ ئىسمى يوق . چۈنكى ھەپتە ئىسلامدىن كېيىن مەلۇم بولدى . ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك شەھەرلەردە ئەرەبچە ئاي ئىسىملىرى قوللىنى-لىدۇ . كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈرۈدىغان ، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر يىلنى تۆت پەسىلگە بۆلۈپ ، ھەر ئۈچ ئايىنى بىر نام

بىلەن ئاتايدۇ . يىلنىڭ ئۆتۈشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن : نورۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «ئوغلاق ئاي» دەيدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «ئۇلۇغ ئاي» دەيدۇ . چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ، بۇ چاغدا يەر يۈزى تۇرلۇك نېمەتلەرگە تولۇپ ، مال ـ ۋارانلار سەمرىيدۇ ، سۈت كۆپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش . كۆپ ئىشلىتىلمىگەچكە ، قالغان ئاي ئىسىملىرىنى بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن ، ئۆزۈڭ بىلىۋالسەن»(4) .

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كالېندارى توغرىسىدا بەرگەن ئاساسلىق مەلۇماتلىرى شۇلاردىن ئىبارەت . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشىدە ئېنىق بولمىغان بەزى نۇقتىلار بار . بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر نۇقتا شۇكى ، بۇ كالېندارنىڭ بىر باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ بار ـ يوقلۇقى ، بار بولسا ئۇنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى سۆزلەنمىگەن ۋە بۇ ئون ئىككىلىك دەۋر قىلىشنىڭ نېمىگە قاراپ ھېسابلانغانلىقى چۈشەندۈرۈلمىگەن . مەسىلەن ، ئون ئىككىلىك بىرىنچى دەۋر تۈگەپ ، ئون ئۈچىنچى يىلى قايتا چاشقان يىلى كىرگەندە ، بۇنى 2 ـ چاشقان يىلى دېيىش كېرەكمۇ ياكى 2 ـ دەۋرنىڭ چاشقان يىلى دېيىش كېرەكمۇ؟ بۇنداق سوئالغا «دىۋان»دىن جاۋاب تاپالمىغىنىمىزغا ئوخشاشلا ، ئوسمان تۇراڭنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسىرىدىنمۇ بۇ ھەقتە ھېچقانداق بىر چۈشەنچىگە ئىگە بولالمايمىز(5) . ئايلارنىڭ تۇركچە ئىسىملىرىنىڭ يوقلۇقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ . چۈنكى ئەسلىدە ئايلارنىڭ ئىسىملىرى بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ زامانىدىشى بولغان ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ياشىغان ، ئەسەر يازغان ئەل برۇنى بۇ ئايلارنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ قالدۇرغانىدى(6) . ئۇ يېزىپ قالدۇرغان ، يەنى ئوسمان تۇران ئەل برۇنغا ھەمدە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە

ئاساسلىنىپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئاي ئىسىملىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت : ئارامئاي ، ئىكىنىدى (ئىككىنچى) ئاي ، ئۇچۇنچۇ ئاي ، تۆرتۇنچ ئاي ، بەشىنچ ئاي ، ئالتىنچ ئاي ، يېتىنچ ئاي ، سەكىزىنچ ئاي ، توقۇسىنچ ئاي ، ئونىنچ ئاي ، بىر يىگىرمىنچى (ئون بىرىنچى) ئاي ، چاقشا پۇت(7) . پروفېسسور ئوسمان تۇراننىڭ ئەسىرىدىن بىلگەنلىرىمىزگە ئاساسەن كۆكتۇركلەر زامانىدىلا سانلار بىلەن ئېيتىلغان ئاي ئىسىملىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز(8) .

يىلنىڭ باشلىنىش ۋاقتىغا كەلسەك : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆچمەنلەرنىڭ كالېندارى ھەققىدە ئېيتقان يېڭى كۈن — نورۇزنىڭ مەنداش سۆزىنى تېپىش مۇمكىن بولمىدى . «يېڭى كۈن» — يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلانغانلىقى ناھايىتى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ . ئەمما ئۇ «نورۇز»نىڭ قايسى كۈنى باشلانغانلىقىنى ئېنىق بايان قىلمايدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ھۇنلار-نىڭ «9 ـ مارت» ياكى ئومۇمەن ئالغاندا «21 ـ مارت»نى يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلىغانلىقىغا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەل بۇزۇنىنىڭ مۇشۇ كالېندار ھەققىدىكى قەيتىلىرىگە دىققەت قىلساق ، 21 ـ ياكى 22 ـ مارتنى يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ . «ئايلار» ھەققىدىكى بايانمۇ يۇقىرىدىكى ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . ئومۇمەن ئۇنىڭ يېڭى كۈننى (نورۇزنى) 22 ـ مارت دەپىشى ، ئۇ ئۇلۇغ ئاينى «يازنىڭ ئوتتۇرىسىدۇر» دېگەن سۆزىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . چۈنكى ، نورۇز 22 ـ مارتتا باشلانغانلىقىنى ئېتىراپ قىلساق ، ئوغلاق ئاي 22 ـ ئىيۇندا ، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي 22 ـ سېنتەبىردە ، ئۇلۇغ ئاي 22 ـ دېكابىردا ئاخىرلاشقان بولىدۇ . يەنى بۇ ئەھۋالدا ئۇلۇغ ئاي 22 ـ سېنتەبىر بىلەن 22 ـ دېكابىر ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ ـ دە ، بۇ مەزگىلنى يازنىڭ ئوتتۇرىسى دېگىلى بولماي قالىدۇ . بۇ ئەھۋال ئاستىدا ياكى بايان قىلغان نورۇزنى 22 ـ مارتتىن

بۇرۇنقى ۋاقىت ، دەپ چۈشىنىشكە ياكى ئوسمان تۇران يازغاز-دەك ، بۇ كالېندارنى مەھمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان بىر قىسىم خەلقنىڭ كالېندارى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولىمىز(9) .

بۇلاردىن باشقا ، تۈركىي خەلقلەر خېلى زامانلاردىن بېرى ۋاقىتنى مۇئەييەن مەزگىللەرگە بۆلۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتلار «دىۋان»دىن باشقا مەنبەلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان . بۇلارنىمۇ كۆزدىن كەچۈرۈپ ئۆتسەك ، ئۇلارنىڭ ۋاقىتقا قانداق ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ۋە ۋاقىتنى بەلگىلىك دەۋرلەرگە قانداق ئايرىغانلىقى ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

تۈركىي خەلقلەر «ۋاقىت» دېگەن مەنىدە قايسى سۆزنى ئىشلىتەتتى ؟ بۇنى ئېنىق دەپ بېرەلمەيمىز . لېكىن ، ئۇغۇزلار «ۋاقىت» دېگەن مەنىدە «چەر»(10) دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز ، ئۇلارچە «بۇ چەرلىكتە كەل» دېگەن سۆز «بۇ ۋاقىتتا كەل» دېگەنلىك بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «ۋاقىت» دېگەن مەنىدە يەنە «تۈرك» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالىدۇ . ئۇنىڭ بۇ سۆز ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى ئەينەن مۇنداق : «تۈرك ، ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۇرۇدىغان بولۇپ ، بۇ بارلىق مېۋىلەرنىڭ بىللە پىشىپ يېتىلگەن ۋاقتىنىڭ ئوتتۇرىسىدۇر . تۈرك ئۈزۈم ئۆدى — تازا ئۈزۈم پىششىقى ، تۈرك قۇياش ئۆدى — تازا چىكىتچۇش ۋاقتى ، تۈرك يېگىت — تازا ياش قۇرامىغا يەتكەن يېگىت»(11) . لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ چۈشەندۈرۈشىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر تەرەپ بار ، ئۇ بولسىمۇ «تۈرك» دېگەن سۆز ئومۇمەن ۋاقىتنى ئىپادە قىلىشتىن كۆرە ، كۆپرەك ھەرقانداق بىر ۋاقىتنىڭ دەل ئوتتۇرىسى ، دېگەننى ئىپادە قىلغانلىقىدۇر . چۈنكى بۇ سۆز ، يالغۇز ئۆز ئالدىغا ئىشلىتىلمەستىن «ۋاقىت» دېگەن مەنىدىكى «ئۆد» دېگەن سۆز بىلەن بىللە ئىشلىتىلىدۇ . يۇقىرىدىكى مىسالىلاردىن «تۈرك» دېگەن سۆزنىڭ «يېتىلگەن» دېگەن مەنىدە-

كى سۈپەت ئوتتۇرىسىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . يۇقىرىدىكى مىسالاردىن يەنە شۇمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى ، «ئۆد» دېگەن سۆزمۇ ۋاقىت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . «ئۆد» سۆزىدىن ئېلىنىپ زامانە ، پەلەك دېگەن مەنىدە «ئۆدلەك» دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز . ئۆدلەك دېگەن سۆز مەھمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان ئالپ ئەرتوڭا قەسىدىلىرىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىگە قارىغاندا ، «ئۆد» سۆزىنى ۋاقىت دېگەن مەنىدە مەخسۇس خاقانىيە تۈركلىرى قوللانغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

ۋاقىتنىڭ ئەڭ كىچىك ئۆلچىمى كۆچ(12) ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ سائەت دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . لېكىن «كۆچ» دېگەن سۆز قانچە دەقىقىلىق ۋاقىتنى ئىپادە قىلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ئامالسىزمىز .

كۈن ھەققىدە بولسا ، ئۇلار ئۇچۇن 24 سائەتلىك بىر ۋاقىت ئۆلچىمى بولغان بىر سوتكىدىن ئىبارەت تولۇق بىر كۈننى بىلگەندىن ، ئۆزلۈكىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان كېچە بىلەن كۈندۈزنى بىلىش مۇھىم ئىدى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى «كۈن» سۆزى قۇياشنى ئىپادىلەيدىغان بىر سۆز بولۇپ ، ئۇلار بۇ سۆزگە ئاساسەن قۇياش چىققاندىن تاكى پاتقۇچە بولغان ۋاقىت ، يەنى كۈندۈزنى «كۈن»(13) ، بۈتۈن ئەكسىچە كېچىنى «تۈن» دېيىشەتتى(14) .

بىر كۈننىڭ بۆلۈنۈشىگە كەلسەك : «تۈش ئۆدى»(15) دېگەن سۆز ئومۇمەن چاشقا ، چۈش ۋاقتىنى بىلدۈرەتتى . ئوغۇزلار ئەينى زامانىدىمۇ بۇ ۋاقىتنى ھازىرقى ئىسمى بىلەن «قۇشلۇق»(16) دەيتتى . چۈش — ئاش ۋاقتىنى تۈركىلەر كۆپىنچە «ئۆيلە»(17) ، قىپچاقلار «ئۆزلە»(18) دېيىشەتتى ، «ئىكىندى» (دېگەر ۋاقىت)(19) ۋە ئاقشام (ئاخشام)(20) دېگەنلەر XI ئەسىردىمۇ ھازىرقى ئىسىملىرى بىلەن ئاتىلاتتى .

ھەپتە چۈشەنچىسى ۋە كۈن ئىسىملىرى ھەققىدە مەھمۇد

كاشغەرىي بىر نەرسە دېمەيدۇ . 30 كۈندىن ئىبارەت بولغان ئاي ۋە ئاي ئىسىملىرى ھەققىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىي ئاي ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ : «بىر ئايلىق ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى ئاينىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن ھېسابلانغاچقا ، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بۆلۈكىمۇ ئاي ، دېيىلىدۇ »(21) . بۇ سۆزدىن مۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇكى ، ئۇلار ۋاقىتنى ئۆلچەشتە ئاينىڭ چوڭىيىش ـ كىچىكلىشىنى ئاساس قىلاتتى . ئاينىڭ 14 ـ كۈنىنى ھازىرقىدەك(22) «تولۇن ئاي» دېيىشەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىي يىلنىڭ مەۋسۇملىرى ھەققىدىمۇ تولۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ . لېكىن ، مەۋسۇملارنى «دىۋان»نىڭ بەزى يەرلىرىدە يېزىلغان ئايرىم سۆزلەردىنلا بىلەلەيمىز . يىلنىڭ تۆت مەۋسۇمىدىن بىرى بولغان قىش XI ئەسىرىدىمۇ ئوخشاش ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(23) . كۈز پەسلى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ «كۈز» دېيىلىدۇ(24) . ئىنتايىن قاتتىق كەلگەن قىشنى ئۇلار ھازىر ئومۇمەن قارا قىش ياكى دەھشەتلىك قىش ، دەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيىشىچە XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر قارا قىشنى «قادىر قىش»(25) دېيىشەتتى .

ئەتىياز ۋە ياز پەسىللىرىگە كەلسەك ، «دىۋان»دا ھەر ئىككى پەسىلنى ئىپادىلەيدىغان «ياي» ياكى «ياز» دېگەن سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز . بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇكى ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئىقلىمى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ . بۇز قىرلاردا ئىنتايىن قاتتىق قىشتىن كېيىنلا قىسقا مەزگىل باھار بولۇپ ، تېزلا كۈن ئىسسىپ كېتىدۇ ۋە ياز بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «دىۋان»دىن خاس ئەتىيازنى ئىپادە قىلىدىغان بىر سۆزنى ئۇچرىتالمايمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «ياز» دېگەن سۆزنى بىر يەردە ياز مەۋسۇمى دېگەن مەنىدە قوللانغان بولسا(26) ، يەنە بىر يەردە باھار (ئەتە-

ياز) دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ ۋە «يىل يازىقتى» دېگەن سۆز-
نى ئەتىياز بولدى ، دەپ ئىزاھلايدۇ (27) . بۇنىڭدىن «ياي»
دېگەن سۆزنىڭمۇ باھار دېگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز
(28) . «ياي» دېگەن سۆزنى ئەزەربەيجان تۈركلىرى ھازىرمۇ ياز
دېگەن مەنىدە ئىشلىتىدىغانلىقى مەلۇم . ئەمما ھازىرمۇ تىلىمىزدا
«ياياق» دېگەن سۆز ، يازنى ئۆتكۈزۈدىغان يەر ، دېگەن مەنىنى
بىلدۈرۈدىغانلىقىغا قاراپ ، بولۇپمۇ XI ئەسىردە كۆچمەن تۈرمۇش
كەچۈرۈۋاتقان تۈركىي خەلقلەر يازنىڭ باشلىرىدىلا ياياققا كۆچە-
دىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ ، «ياي» دېگەن سۆزنى
ئومۇمەن ئەتىياز دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەن بولۇشلىرى مۇمكىن ،
دەپ پەرەز قىلىمىز . ئەگەر بۇ شۇنداق دەپ قارالسا ، XI ئەسىردە
تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن پەسىل ئىسىملىرىنى مۇنداق تەرتىپتە
دېيەلەيمىز .

ياي — باھار ، ئەتىياز
ياز — ياز .
كۈز — كۈز .
قىش — قىش .

«قۇتادغۇبلىك»تە بايان قىلغان مەۋسۇم ئىسىملىرىمۇ يۇ-
قىرىدىكى ئىپادىلەشنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئۇنىڭ
ئۈستىگە «ياياڭ» (يازلىماق) سۆزى ئۇنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ . تەخمىنىمىزچە ئالدى بىلەن «ياز» سۆزى «ياي»
نىڭ ئورنىنى ئالغان ، كېيىن پارسچىدىكى «باھار» سۆزى «ياز»
نىڭ ئورنىنى ئېلىپ ، شۇنىڭ بىلەن «باھار» مەنىسىدىكى «ياز»
ئىستېمالدىن قېلىپ ، «ياز» مەنىسىدىكى «ياز»لا قوللىنىلىدە-
غان بولۇپ قالغان .

ئۇلار ئۆتكەن يىلنى ، ھازىرقىدەك «بىلدىر» (بۇلتۇر)(29) ،
كېلىدىغان يىلنى «ئارقۇن»(30) ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى (ئېسەن-
كى) يىلنى بولسا «ئارقۇن ئىزى»(31) دەيدىغانلىقىنى مەھمۇد

كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ .

يۇقىرىدا ۋاقىت ھەققىدە توختالغىنىمىزدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىسىملاردىن كېچىنى مىسالغا ئالساق ، ئۇنى بىر يەردە ئۆتكۈزۈشنى ، يەنى كېچىلەپ قېلىشنى «تۇنەمەك»(32) ، قىش ئۆتكۈزۈشنى «قىشلاماق»(33) ، كۈزنى ئۆتكۈزۈشنى «كۈزەمەك» (34) ، يازنى ياكى ئەتىياز بىلەن يازنى ئۆتكۈزۈشنى «يايلاماق» (35) دېيىشەتتى . «ئۆد ياپىقتى» دېگەن سۆز باھارنىڭ(36) ، «ئۆد كۈزەدى» دېگەن سۆز(37) كۈزنىڭ كىرگەنلىكىنى ئىپادىلەيتتى .

«دىۋان»دا كۆرگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كالېندارى ۋە ۋاقىت ئۆلچىمىگە دائىر بايانلار ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۇلار تۇرمۇشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بەزى ئىشلارغا قاراپمۇ ۋاقىتنى بەلگىلەپ ، كۈندىلىك تۇرمۇشنى رەتكە سالاتتى دېيىلەيمىز . ئومۇمەن ئەمەلىي ۋە پايدىلىق تۇرمۇش چۈشەنچىسىگە ئىگە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاشۇنداق ئىشلارغا قاراپ ، تۇرمۇشنى رەتكە سالىدىغانلىقى ۋە ۋاقىتنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش خاتا بولمىسا كېرەك . بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا «دىۋان»دا : «ئات تۇشاغى بولدى»(38) ، «ئات بوشۇغى بولدى»(39) ، «قوي كۈگى بولدى»(40) ، «ئول قوي تۇلەكسىندە كەلدى»(41) دېگەندەك جۈملىلەرنى ئۇچرىتىمىز . بۇ جۈملىلەرنى تەرتىپى بويىچە ھازىرقى تىلىمىزغا تەرجىمە قىلساق ، ئاتنىڭ پۇتىغا چۈشەك سالىدىغان ۋاقىت بولدى ، قوينىڭ قوشقارغا قوشۇلۇش ۋاقتى بولدى ، ئۇ قوي قىرقىمىدا كەلدى ، دېگەنلىك بولىدۇ . بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، بۇلار كۆچمەن شارائىتتا ياشايدىغان تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئاساسلىق ۋاقىت ئۆلچەملىرى ئىدى . بۇنداق مەسىلەن ، باغۇەنچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن «سىقمان» دېگەن سۆز(42) ئۈزۈم سىقىش ۋاقتىنى كۆرسىتەتتى .

شۇنىڭغا ئوخشاش ، يەر ھەيدەش ، زىرائەت تېرىش ، ھوسۇل يىغىش ۋە خامان تېپىش مەزگىللىرىمۇ بۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئۈچۈن مۇھىم ۋاقىتلار ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق . ھازىرمۇ كۆپىنچە يېزىلىرىمىزدا مۇشۇنداق مەزگىللەر مۇھىم ۋاقىت دەپ قارىلىدۇ ۋە ئەتىۋارلىنىدۇ . ئۇلار ئىشلىرىنى ۋە تۇرمۇشىنى ئاشۇلارغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ . ئۇلار كالېندارغا قاراپمۇ قويمايدۇ .

ئىزاھلار

(1) ئوسمان تۇران : «ئۇن ئىككى ھايۋانلىق تۇرك كالېندارى» ، 35 ـ بەت .

(2) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، 24 ـ ، 32 ـ بەت .

(3) ئوسمان تۇران : «تاريخي خرونولوگىيىلىك ئاساسلىرى» ، 52 ـ بەت .

(4) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 344 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 451 ـ بەت .

(5) ئوسمان تۇران : «ئۇن ئىككى ھايۋانلىق تۇرك كالېندارى» ، 37 ـ بەت .

(6) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، 32 ـ بەت .

(7) يەنە شۇ ئەسەر ، 32 ـ بەت .

(8) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، 35 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، 36 ـ بەت .

(10) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 323 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 423 ـ بەت .

(11) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .

(12) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .

(13) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 442 ـ بەت .

(14) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 135 ـ بەت .

(15) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(16) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 619 ـ بەت .

(17) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 113 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(18) يۇقسۇنقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(19) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 190 ـ بەت .

(20) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت .

(21) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 82 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 112 ـ بەت .

(22) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 522 ـ بەت .

(23) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(24) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 327 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 428 ـ بەت .

(25) يۇقسۇدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 76 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 160 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 220 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 596 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 89 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(32) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 372 ـ بەت .

(33) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 409 ـ بەت .

(34) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 362 ـ بەت .

(35) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 311 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(36) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 191 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 265 ـ بەت .

(37) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(38) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(39) يۇقـرىقى ئـسزاهقا قارالـڭ .

(40) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 132 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 182 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 503 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 579 ـ بەت .

17 . پوچتا ۋە قاتناش ئىشلىرى

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە پوچتا بىلەن قاتناش ئىشلىرىغا خېلى ئەھمىيەت بەرگەنلىكى مەلۇم . قاتناش ئۇچۇن مۇھىم ۋاسىتە يول ئىدى . ئەينى زامانىدىكى ئاساسلىق سودا يوللىرى «سودا ـ سېپتىق» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم تەتقىق قىلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن ، بىز بۇ يەردە «دىۋان»دىكى يوللارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ، يول بىلەن يول بويلىرىغا سېلىنغان باشقا قۇرۇلۇشلار ھەققىدىكى مەلۇماتلارنىلا كۆزدىن كەچۈرۈپ ئۆتىمىز . تۈركىي خەلقلەر كۆپ ئىشلىتىدىغان ئاۋات يولنى «ئەرتىك» (1) دېيىشەتتى . بۇنىڭدىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى ، ئۇلارنىڭ مۇنتىزىم ۋە كىشىلەر كۆپ قاتنايدىغان يوللىرى بار ئىدى . بۇ يوللارنىڭ ئۇستىگە ماڭىدىغان تەرەپنى كۆرسىتىش ئۇچۇن «ئۇلا»(2) دەپ ئاتىلىدىغان بەلگە تاشلىرى ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بەلگىلەر ئورنىتىلاتتى . بۇ بەلگىلەر ھەم ئۇلارنىڭ يولغا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقلىرىنى ، ھەم قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ياخشى مىسالدۇر . ئۇلار يوللارنىڭ ئۇستىگە كېرەك بولغان يەرلەرگە «كۆپرۈك» (كۆۋرۈك)لەرنى (3) سالاتتى . لېكىن ، بۇ كۆۋرۈكلەرنىڭ شەكلى قانداقلىقىنى بىلەلمىگىنىمىزدەك ، ئۇلارنىڭ چوڭ دەريالارغىمۇ كۆۋرۈك سالغان ـ سالمىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . يازغۇچىمىزنىڭ «قاينام دەريا كېچىكسىز بولماس»(4) دېگەن سۆزىگە قارىغاندا ئۇلار قاينام دەريالاردىن ئۆتۈش توغرا كەلگەندە ئۆتكىلى بولىدىغان كېچىكلەردىن كېچىپ ئۆتەتتى ياكى قېيىق ۋە سالغا ئوخشاش ۋاستىلەردىن پايدىلىناتتى .

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، ئاۋات يوللاردا يولۇچىلار بىلەن

كارۋانلارنىڭ قونۇپ دەم ئالىدىغان جايلىرىمۇ تەييارلانغاندى . «دىۋان» دىن بۇنداق قونالغۇ يەرلەر «تۇش» (5) دېيىلىدىغانلىقىنى بىلەلىسەكمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇ-لۇشلىرىنىڭ قانداقلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ئۇلارنى كېيىنكى زامانلاردا ، بولۇپمۇ ئاناتولىيە سالجۇقىيلىرى دەۋرىدە بىز كۆرگەن كارۋان سارايلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللە-رى بولسا كېرەك ، دېيەلەيمىز . بۇنداق جايلاردىن باشقا يەنە يوللاردا مەلۇم ئارىلىقتا ، ئىنتايىن تېز ماڭىدىغان پوچتىچىلار ئات ئالماشتۇرىدىغان مەخسۇس جايلارنىڭمۇ بارلىقى ھەققىدە «دە-ۋان» دا بەزى بېشارەتلەر بار . مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇلاغ» دېگەن سۆزنى «بەگنىڭ ئەمرى بىلەن تېز ماڭىدىغان پوچتىچىنىڭ بې-كەتلەردە يەڭگۇشلەپ مىنىدىغان ئېتى»(6) دەپ ، «چۇفغا» دې-گەن سۆزنىمۇ بۇنىڭغا يېقىن بىر مەنىدە «تېز يۈرەر پوچتىچە-نىڭ يولدا ئالماشتۇرۇدىغان ئېتى ، مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا ئور-نىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ(7) . تېز يۈرەر پوچتىچى خالىغان يەردە ئات تېپىپ ھېرىپ كەتكەن ئېتى بىلەن ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس . شۇڭا يۇقىرىدىكى چۇشەندۈرۈش-لەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، پوچتىچىلار مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا ، ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلغان ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايتتى . «دىۋان» دىكى پوچتىچىنىڭ «يولدىن ئېلىپ مىنىپ كېتىدىغان ئېتى» دېگەن سۆزمۇ بۇ پىكرىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . ئەمما مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا ئاساسەن بۇ ھەقتە ھازىرچە ئېنىقراق بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ .

شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان جايلاردىكى بارلىق يوللار مۇشۇنداق مۇكەممەل ئىدى ، دېگىلى بولمايدۇ . بىز تونۇشتۇرماق-چى بولغان يوللار ئەڭ ئاۋات ۋە مۇكەممەل يوللار بولۇپ ، كۆچ-

مەن تۇرمۇشتىكى تۇركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان رايونلاردا مۇنداق مۇنتىزىم يوللار بولماسلىقى تەبىئىي ، ھەتتا بەزى يەرلەردە ھېچ- قانداق يولمۇ يوق ئىدى . ئەسىرىنى مەھمۇد كاشغەرىيدىن كېيىن يازغان مەرۋەزىمۇ پەچەنەكلەر ياشىغان جايلار بىلەن ھازىرلار ئۆل- كىسى ئوتتۇرىسىدا تۇزۇكرەك بىر يولنىڭ يوقلۇقىنى ، ئۇ يەر- دىن ئۆتمەكچى بولغانلار يۈلتۇزلار بىلەن بەزى بەلگىلەرگە قاراپ يوللىرىنى داۋاملاشتۇرۇدىغانلىقىنى ، ئۇلار بەزىدە يوللىرىدىن ئادىشىپ قالىدىغانلىقىنى يازىدۇ(8) .بۇنداق يوللاردىكى ئاساس- لىق قاتناش قورالى تۆگە ئىكەنلىكى مەلۇم . تۇركىي خەلقلەر يۈك توشۇشتا ئات ، قېچىر ۋە ئېشەكلەرنى ئىشلەتسىمۇ كارۋانلار- دا كۆپرەك تۆگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلىنمەكتە . مەھمۇد كاشغە- رىينىڭ يۈك يۆدۈشكە مىسال قىلىپ ئالغان جۈملىلەردە ئومۇمەن تۆگىنى تىلغا ئېلىشى(9) بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . پروفېسسور ف .سۇمەرمۇ ئوغۇزلار تۆگىنى كۆپىنچە يۈك توشۇشتا ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(10) . قۇرۇقلۇقتە- كى يوللاردا بۇ ھايۋانلاردىن باشقا ئۆكۈزلەر سۈرەيدىغان «قاڭلى» (قاڭنى)(11) دەپ ئاتىلىدىغان كۆتەك ھارۋىنى يۈك توشۇش ۋاستىسى قىلغانلىقىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . قاڭلىنى XI ئەسىردە ئېغىر يۈكلەرنى توشۇيدىغان بىردىنبىر قاتناش ۋاستە- سى ئىدى ، دېيىشكە بولىدۇ .

نەقلىيات ۋە قاتناش ئىشلىرىدا ، تۇركىي خەلقلەر ، دەريا ، كۆل ۋە قىسمەن دەريىدە دېڭىزدىنمۇ پايدىلانغانلىقى ، بۇ مەق- سەتتە ئۇلار كېمىلەرنى ياسىغانلىقى مەلۇم . ئوغۇزلار بىلەن قىپ- چاقلار كېمىنى «كەمى»(12) ، باشقا تۇركىي خەلقلەر بولسا «كىمى»(13) دېيىشەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي قىپچاقلارنىڭ «ئۇ- چان»(14) دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى يەلكەنلىك كېمىسى ھەققىدە سۆزلىگەن بولسىمۇ ، ئۇنى باشقا تۇركىي خەلقلەر بىلىدىغان - بىلمەيدىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . لېكىن ، ئۇنىڭ بۇ سۆزى تۇركىي

خەلقلەر ، ھېچبولمىغاندا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ، شۇ دەۋردە كېـ
مىنى ماڭغۇزۇشتا شامالدىن پايدىلىنىشنى ۋە يەلكەن ئىشلىتىش
نى بىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر كې
مىگە ئوخشاش دېڭىز قاتناش ۋاستىلىرى توختايدىغان يەرنى
«تامغا»(15) دېيىشەتتى . «دىۋان»دىكى بەزى سۆزلەردىنمۇ ئۇلار
دېڭىزلاردىمۇ كېمىدىن پايدىلانغانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ(16) .
ئەرەبچاندىكى كۆكچە كۆلى ، «دەدە قۇرقۇت» داستانلىرىدا
«كۆكچە دېڭىز» دەپ ئاتالغانلىقىغا قاراپ ، ئۇلار چوڭ كۆللەرنى
مۇ دېڭىز دەيتتى ، دېيىشكە بولىدۇ . ئەمما مەھمۇد كاشغەرىي
تىلغا ئالغان كېمىلەرنىڭ ئۇنچە چوڭ ئەمەسلىكىنى پەرەز قىلىش
مۇمكىن .

كۆل ، دەريا ۋە دېڭىز قىرغاقلىرىدا ئىشلىتىلگەن تېخنىمۇ
كىچىك قاتناش ۋاستىسى بولسا «قايغىق» (قېيىق) ئىدى(17) .
«دىۋان»دا ئۇلار يەنە تەڭنىگە ئوخشايدىغان كىچىك قېيىقنى «ئو
لۇق»(18) دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز . ئۇلار دەريالاردا قاتناشتا
كەلەكتىن پايدىلىناتتى . «كەلەك» دېگەن سۆز تىلىمىزغا بەلكىم
ئەرەبچىدىن كىرگەن بولسا كېرەك . XI ئەسىردە ياباقۇلار بىلەن
تاتارلار بۇنى «تار»(19) ، باشقا تۈركىي خەلقلەر بولسا «سال»
(20) دەپ ئاتايتتى . «دىۋان»دا «تار» سۆزى ھەققىدە مۇنداق
مەلۇمات بېرىلىدۇ : «تار ، دەريالاردا ئىشلىتىلىدىغان سال ، بۇ
شۇنداق ياسىلىدۇ . بىرنەچچە تۇلۇمغا يەل بېرىلىپ ئاغزى باغلا
نىدۇ . ئاندىن ئۇلار بىر - بىرىگە چېتىلىپ ، سۇنىڭ ئۈستىدە
سۈپىغا ئوخشاش بىر نەرسە ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ
سۈدىن ئۆتىدۇ . بۇ قومۇش ۋە شاخلاردىنمۇ ياسىلىدۇ . بۇ ياباقۇ
ۋە تاتار تىللىرىدا تار دەپ ئاتىلىدۇ» .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كېمە ، قېيىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش
نەرسىلەر ھەققىدە بەرگەن بايانلىرىدىن ئاساسلىق تۈرك ئەللىرى
دېڭىز ۋە دېڭىزچىلىققا ئامراق ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ . خە

ۋەرلىشىش جەھەتتە ، ھۆكۈمدارلار بىلەن بەگلەرنىڭ پوچتىچىلىرىنىڭ يوللاردا قانداق تېز مېڭىپ خەۋەر يەتكۈزۈدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەندۇق . تۈركىي خەلقلەر يىراق سەپەرنى «ئەشكىن» دېگەنگە ئوخشاش ئىنتايىن تېز يۈرۈدىغان ئاتلىق پوچتىچىنى «ئەشكىنچى» دېيىشەتتى(21) . خەۋەرلىشىش ئاساسەن ئۆزئارا خەت ئەۋەتىش ياكى گەپ يەتكۈزۈش شەكلى بىلەن بولىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇلار خەت ـ چەكنىمۇ كىتابنى ئانىغاندەك «بىتىك» دېيىشەتتى(22) . ئۇلار مۇشۇ سۆز ئاساسىدا بىرىنىڭ ئۆيىگە ياكى باشقا بىرىگە خەت ئەۋەتىشنى «بىتىك ئۆتكۈرمەك» (23) ، ئىككى ئادەمنىڭ ئۆزئارا خەت ئەۋەتكەنلىكىنى «بىتىك ئۆتروشمەك»(24) دېيىشەتتى .

خەۋەرلىشىش ئىشىنى كارۋانلار بىلەن خۇسۇسىي خەۋەرچىلەر ئىشلەيدىغانلىقىنى «دىۋان»دىن بىلەلەيمىز . تۈركىي خەلقلەر كارۋانىنى «ئارقىش» دېيىشەتتى(25) . «دىۋان»دىكى «يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر» دېگەن سۆز كارۋاننىڭ خەۋەر يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ . بۇ ئۇسۇل كەڭ تارقالغاچقا ، يۇقىرىدىكى سۆز ، يازغۇچىمىز ياشىغان دەۋردە ماقال ـ تەمسىل قىلىپ ئىشلىتىلگەن . ئۆز يۇرتىدىن يىراقتا ياشاۋاتقان بىرىگە ئەۋەتىلگەن خەۋەرچىمۇ «ئارقىش» دېيىلىدىغانلىقى ۋە بۇ سۆز خەت ـ خەۋەر دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى ، كارۋان خەۋەرلىشىشتە مۇھىم رول ئوينايتتى ۋە ئۇنىڭدىن كەڭ تۈردە پايدىلىناتتى ، دېگەن قارىشىمىزنى دەللەپ بېرىدۇ . «ئانىڭ ئارقىشى كەلدى» دېگەن سۆز ، ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى ، دېگەنلىك بولاتتى(26) .

پوچتا ۋە خەۋەرلىشىش مەسلىسىدە كارۋان ھەققىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان يەنە بىر مەسىلە بار . ئۇ بولسىمۇ ئومۇمەن جۇڭگودىن غەرب تەرەپكە سودا كارۋانلىرى كەلمەكچى بولسا كارۋاننىڭ خەۋىرىنى ۋە خەتلىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالـ

ددا پوچتىچى ئەۋەتىلەتتى . بۇ خىلدىكى پوچتىچىلارنى ئەشكىن ۋە ئارقىشتىن باشقىچىرەك سۆز بىلەن ئاتىشاتتى . يەنى «يۇگۇر-گەن» دەپىشەتتى(27) .

خەۋەرلىشىش ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنى ئېيتىپ ئۆتىمىزكى ، بىر قىسمى XI ئەسىردە تېخى كۆچمەن بولۇپ ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەر دۇشمەنىنىڭ باستۇرۇپ كىلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ۋە خەلقنىڭ جەڭگە تەييارلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئېگىزلىكلەرگە «قارغۇ» ياكى «قارغوي» دەپىلىدىغان مۇناره شەكلىدىكى تۇرالارنى ياسىشاتتى ۋە ئۇ يەردە ئوت يېقىش ئارقىلىق دۇشمەنىنىڭ كىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بېرىشەتتى(28) .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 92 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 123 ـ بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 624 ـ بەت .

(4) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .

(5) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(6) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 425 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 553 ـ بەت .

(8) مىنورىسكى : «مەرۋەزى» ، 21 ـ بەت .

(9) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 90 ـ بەت .

(10) ف .سۈمەر : «ئوغۇزلار» ، 42 ـ ، 381 ـ بەتلەر .

(11) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 517 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 324 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 324 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 166 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 424 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 553 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 136 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 186 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 251 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 68 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 92 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 202 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 214 ـ بەت .

(21) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .

(22) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 309 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 131 ـ بەت .

(26) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 131 ـ بەت .

(27) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(28) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 555 ـ بەت .

18. ئات جابدۇقلىرى ۋە قورال - ياراغلار

A. ئات جابدۇقلىرى

ئات جابدۇقلىرىنىڭ ئاساسلىقلىرى ئېگەر، يۈگەن، قامچا ۋە ئاتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان بەزى زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت.

1. ئېگەر: مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك ئېگىرىنىڭ شەكلى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ئۇ باشقا مەسىلەرگە ئوخشاشلا ئېگەرنىڭ ھەر خىل قىسىملىرىنىڭ ئىسىملىرىنىلا ئاتاپ ئۆتىدۇ. بىز «دىۋان»نىڭ بەزى جايلىرىدا كۆزگە چېلىقىدىغان بۇ ئىسىملاردىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېگىرىنىڭ شەكلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان بەزى مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئاھالىسى «ئەزەر»(1) دەپ ئاتايدىغان ئېگەر ئاساسلىق ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم. ئاساسلىق ئۈچ قىسمىنىڭ بىرى ئېگەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان كىگىز بولۇپ، ئۇ «تەرلىك»(2) دېيىلەتتى. ئىسمىدىنمۇ مەلۇم بولۇپ تۈرۈپتۇكى، تەرلىك، ئاتنىڭ تېرىنى سۈمۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. ئوخشاشلا، ئېگەرنىڭ ئاستىغا سېلىنغان كىگىزنى «ئازرىم»(3) دەپمۇ ئاتالغانلىقىنى «دىۋان» دا كۆرۈۋالىمىز. بۇ ئىككىسى (يەنى «تەرلىك» بىلەن «ئازرىم»)نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نېمە؟ بۇنى ھازىرچە ئايرىغىلى بولمىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئازرىم» سۆزىنى «ئېگەرنىڭ يۇقىرى - ئاستى تەرىپىگە، ئىككى يانغا سېلىنغان كىگىز» دېگەن چۈشەندۈرۈشىدىن بۇنىڭ ئىككى پارچە كىگىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. «دىۋان»دا «ئىچلىك»مۇ ئېگەرنىڭ تېگىگە

سېلىنىدىغان كىگىز ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان بولسىمۇ(4) ، بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلمىگەن . قارىغاندا بۇمۇ ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز بولسا كېرەك . چىگىللەر ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز بىلەن ئېگەر ياغىچىنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياستۇقنى ئوخشاش ئىسىم بىلەن ئاتىشاتتى . يەنى «يابى» دېيىشەتتى(5) .

ئېگەر ياغىچىنىڭ مەخسۇس ئىسمىنىڭ بار ـ يوقلۇقى مەلۇم ئەمەس . لېكىن «دىۋان»دا بۇ ياغاچنىڭ ئالدى ۋە ئارقا قاشلىرى «يالىغ»(6) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . «يالىغ» دېگەن سۆز ئېگەرنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقا قاشلىرىنى بىلدۈرەتتى . ئىككىسىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئالدىنقى قاش «ئۆڭدۈنكى يالىغ» ، «كەينى قاش «كىدىنكى يالىغ» دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي ئېگەرنىڭ ئالدى ۋە ئارقا تەرەپلىرى ، ئۈچى دېگەن مەنىدە يەنە «ئۆمزۈك» (7) دېگەن سۆزنى تىلغا ئالىدۇ . بىراق بۇ سۆز زادى ئېگەرنىڭ قانداق يېرىنى بىلدۈرۈدىغانلىقىنى دېمەيدۇ . ئېگەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياستۇقنى چىگىللەر «يابى» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق . ئوغۇزلار بولسا ئۇنى «كۆپچۈك»(8) دەيتتى . باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۇنىڭغا قانداق ئىسىم قويغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىي «چىكتەن» دېگەن سۆزنى(9) ئېگەر يوپۇقى دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇ ئېگەر ياستۇقىدىن چوڭراق ، ئاتقا مىنگەن چاغدا ياستۇقنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئايرىم بىر يوپۇق بولسا كېرەك . بۇ مەنىدە يەنە «ئۆرتۈك» دېگەن سۆزمۇ قوللىنىلاتتى . بۇ سۆز ھازىر تۈركىيىدە ، ھەرقانداق نەرسىگە يېپىلىدىغان يوپۇق ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلماقتا(10) . بۇ بايانلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، XI ئەسىردە ئېگەرلەرگە يوپۇق يېپىش ئادىتى كەڭ تارقالغان . ئەمەلىيەتتىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي «ئال» دېگەن سۆزنى «خانلار بايراق قىلىشقا ، ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت» دەپ تەرىپلەيدۇ(11) .

ئېگەرنىڭ بۇ ئاساسلىق قىسىملىرىدىن باشقا ، ئۇنى ئاتقا باغلاپ تۇرۇش رولىنى ئوينايدىغان پارچىلىرىمۇ بولاتتى . بۇلار-نىڭ بىرى ، ئېگەرنىڭ ئالدىغا كەتمەسلىكى ئۈچۈن تارتىپ تۇرىدى-غان ۋە ئاتنىڭ قۇيرۇقى ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلۈدىغان تاسما ، يەنى قوشقۇن بولۇپ ، ئۇ چاغدا ئۇ «قۇزۇرغۇن»(12) دەيىلەتتى . ئېگەرنىڭ سول تەرىپىدە ئەنلىك بىر تاسما بولاتتى ، ئېگەرنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئېلىنىپ ئاتنىڭ قورسىقى ئاستىدىن ئۆتكۈزۈل-گەن ئۇلاڭ ، بۇ ئەنلىك تاسمىغا باغلىناتتى . بۇ تاسمىنى «ئوت-غۇن» دەيىشەتتى(13) . ئېگەرنىڭ ئالدى ئۇچلىرىغا باغلىنىپ ، ئاتنىڭ بوينىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ كۆكسىدە بىرلەش-تۈرۈلۈدىغان ۋە ئاتنىڭ ئالدى پۇتلىرى ئارىسىدىن بىر تال تاسما ھالىتىدە ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئۇلاڭغا باغلىنىدىغان كۆكرەكلىكنى «كۈمۈلدۈرۈك» دەپ ئاتىشاتتى(14) .

يازغۇچىمىز ئۆزەڭگىنىڭ ئىسمىنىڭ نېمىلىكىنى دېمەيدۇ . بىراق ئۆزەڭگە باغلانغان تاسمىنى «قىسماق»(15) دەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىگە قارىغاندا ئۇ ئېگەردە ئۆزەڭگىمۇ بارلى-قىنى بىلدۈرمەكچى بولسا كېرەك .

«دىۋان»دىن بەزى ئېگەرلەرنىڭ قاشلىرى ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن نەقىشلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇنداق نەقشلەر تو-قالاردا ۋە تاسمىنىڭ ئۇچلىرىدا بولاتتى . بۇ خىل زىننەتلەنگەن ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنى كۆپرەك ھال ـ ئەھۋالى ياخشى كىشىلەر ئىشلىتىدىغانلىقى تەبىئىي . ئۇلار بۇ خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى «ئۇستەم»(16) دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئۇستەمنى ئوغۇزلارنىڭ «ساخت» دەيىشلىرىگە قاراپ ، بۇ ئىسىم پارسلاردىن قوبۇل قى-لىنسا كېرەك ، دەپ پەرەز قىلالايمىز .

2 . يۈگەن : تۈركىي خەلقلەر يۈگەننى «يۈگۈن»(17) ياكى «كۈفەچ» دەيتتى(18) . ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر يۈگەننى ئاشۇنداق ھەر خىل ئاتىغانمۇ ياكى بۇ ئىككى ئىسىم يۈگەننىڭ

ئىككى خىل شەكلىنى كۆرسىتەمدۇ؟ بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي ھېچ نەرسە دېمەيدۇ. يۇگەننىڭ پارچىلىرىنىڭمۇ ئايرىم ئىسىملىرى بارلىقى مەلۇم. يۇگەننىڭ ئېغىزدۇرۇقى «يۇگۇن يىگى»(19)، ئاتنىڭ بۇرنىغا تېگىپ تۇرىدىغان قېيىش «قوۋا»(20)، يۇگەننىڭ ئاتنىڭ قۇلىقى ئاستىدا تۇرىدىغان ھالقىسى «تۇلۇك» (تۆڭگە)(21) دېيىلەتتى. تۇلۇك دېگەن سۆز بەزىدە «يۇگۇن تۇلۇكى» دېيىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم(22). «ئاتنىڭ تىزگىنى» دېگەن مەنىدە مەھمۇد كاشغەرىي ئىككى خىل ئىسىمنى يازىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، «تىزگىن»(23) يەنە بىرى «چەتگەن»(24) بولۇپ، بۇ ئىسىملارنىڭمۇ قايسى تۈركىي ئەللەرنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. تىزگىن دېگەن سۆز ھازىرمۇ كەڭ تۈردە قوللىنىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، تىزگىن دېگەن سۆز ئوغۇزچە ئىدى، دېيىلەيمىز. ئات ھازىرقى كۈندىكىدەك بەزى ھاللاردا ئادەتتىكى يۈگەندىن باشقا، ئارغامچا تىزگىن بىلەنمۇ باشقۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنىڭغا ئاساسەن «يۇگەن» دېگەن مەنىدىكى «تىن» دېگەن سۆزگە تىزگىن دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، ئارغامچا تىزگىن، دېگەن مەنىدە «تىن تىزگىن»(25) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم.

3. قامچا: مەھمۇد كاشغەرىي قامچىنىڭمۇ ئىككى خىل ئىسمىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، «قامچى»(26)، يەنە بىرى «بەركە»(27). لېكىن بۇ ئىسىملارنىڭ قايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەمما، بىز قامچا دېگەن سۆز تىلىمىزدا ھازىرمۇ ئەينى مەنىدە ۋە كەڭ تۈردە قوللىنىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئوغۇزچە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز. قامچىنىڭ ئانقا ئۇرۇلىدىغان قىسمىنىڭ ئۇچىغا، ئومۇمەن كىچىك ۋە ئەنلىك بىر قېيىش پارچىسى بېكىتىلىدىغانلىقىنى مەلۇم. بۇ چۇچىغمۇ مەخسۇس ئىسىم قويۇلغان، بۇ «چاۋۇغ» دېيىلەتتى(28). چاۋۇغ، ئومۇمەن يۇقىرىغا قارىتىپ ئۆ-

رولگەن بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «چاۋغ چەرمەلەمەك» ، يەنى قامچىنىڭ چوچىسىنى ئۆرۈمەك ھەققىدە سۆزلىگىنىگە قارىغاندا (29) ، بۇ خىل ئۇسۇل خېلى كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم . يەنە بىرى «دىۋان»دا ئېھتىيات قىلىشقا ، دائىم يېنىدا قورال ئېلىپ يۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان تۈركىي خەلقلەر بەزىدە قامچىلىرى- نى قورال قىلىپ ئىشلىتىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . مۇشۇ مەقسەتتە ئۇلار قامچا ساپلىرىنىڭ ئىچىگە كىچىك قىلىچ سالاتتى ۋە بۇ خىل قامچىلارنى «قىلىچ قامچى» دەپ ئاتايتتى(30) .

«دىۋان»دا ئاتىنىڭ بويىنىغا قىممەتلىك تاش ، يولۋاس تىرنە- قى ۋە تۇمارغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ ئېسىلىدىغانلىقى سۆزلىنە- دۇ . تۈركىي خەلقلەر مۇنداق نەرسىلەرنى «مۇنچۇق» دەيە- شەتتى(31) . بۈگۈنكى كۈندىمۇ مۇنداق نەرسىلەرنى كۆپ ئۇچرە- تىمىز . بۇ شۇ ئۆرپ ـ ئادەتنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىغا مىسال بولالايدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، ئات جابدۇقلىرى قاتارىدا خۇرجۇن ، خالتا ۋە ئاتنىڭ ئۇستىگە ئارتىلىدىغان باشقا نەرسىلەرمۇ بار ئىدى . ئۇلار «مانچۇق» دەپىلەتتى(32) .

B . قورال ـ ياراغلار

مەھمۇد كاشغەرىي بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق قورال ـ ياراغلىرى ئوقيا ، قىلىچ ، نەيزە ، خەنجەر ؛ مۇداپىئەلىنىش قوراللىرىدىن قالقان ، زىرھ ۋە دۇبۇلغا بار ئىدى . تۈركىي خەلقلەر «قورال ـ ياراغ» دېگەن مەنىدە ئومۇمەن «تۇلۇم» دېگەن سۆزنى(33) ، قوراللىنىش دېگەن مەنە- دە «تۇلۇم ماناق»(34) دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . «تۇلۇملۇغ ئەر» قوراللانغان ئادەم ، دېگەنلىك بولاتتى .

1 . ئوق : ئوق تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قورالىدۇر . تارىختا ئوقنى تۈركىي خەلقلەر بىلەن موڭغۇللاردەك ماھارەت

بىلەن ئىشلەتكەن قوۋۇم كۆرۈلمىگەن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئوق-قا دائىر بايانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە خىلمۇخىللىقى ئوقنىڭ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدىكى ئەھمىيىتىنى ، رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

«دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ باشلانغۇچ دەۋردىن تا ھازىرغىچە ئىسمى ئۆزگەرمەي كەلگەن ئوقنىڭ شەكىللىرى ۋە قىسىملىرىغا ئالاقىدار سۆزلەر ، باشقا قوراللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى كۆپ .

ئالدى بىلەن شۇنى بىلدۇرۇشىمىز كېرەككى ، تۈركىي خەلقلەردە مەخسۇس ئوق ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر بار ئىدى . ئوق ئېتىشقا ئۇستا كىشىلەرنى ، شۇنداقلا قوشۇندا ئوق بىلەن سوقۇشۇ قىلىدىغانلارنى «ئوقچى» دەپ ئاتىغاندەك ، ئوق ياسايدىغانلارنىمۇ «ئوقچى» دېيىشەتتى(35) .

«دىۋان»دىن ئوقنىڭ قانداق ياغاچتىن ياسىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . پروفېسسور سۇمەر ، ئوغۇز داستانلىرىدىن ئوقلار قېيىن ياغىچىدىن ياسالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ ، دەيدۇ (36) . تۈركىي خەلقلەر ئوق ياساش ئۈچۈن كېسىپ تەييارلىغان ياغاچلارنى «قوغۇش» (بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە ئوقنى پارقىرىتىش ئەسۋابى ، دەپ ئىزاھلانغان — ت) دەپ ئاتىشاتتى(37) . قوغۇشنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن بەزى قىسىملىرىنىڭ ئىسىملىرىنى بىلگىلى بولىدۇ . مەلۇمكى ، ئوقنىڭ ئۈچىدا ئىنچىكە ، ئۇچلۇق تۆمۈر پارچىسى بولاتتى . بۇنى ئوغۇزلار «تەمۇرگەن» (ئوق باشقى)(38) ، باشقا تۈركىي خەلقلەر بولسا «باشاق»(39) دېيىشەتتى . بۇ باشاقنىڭ ئىچىگە تېشىلگەن ۋە ئوق ياغىچىنىڭ ئۈچى بۇ تۆشۈككە كىرگۈزۈلۈپ چىڭىتىلغان بولاتتى . ئوق باشقىنىڭ مۇنداق تېشىلىشى ، باشقا نەرسىلەردىن تۆشۈك تەشكەنده دېيىلگىنىگە ئوخشاش «ئۇشتۇرمەك» (ئۇشمەك)(40) دېيىلەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇشمەك» (تەشمەك) دېگەن سۆز مۇناسىۋەتى بىلەن بەرگەن مەلۇماتىدا ئوقنىكۇمۇ ئۇشكۇ بىلەن تېشىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ(41). لېكىن «دىۋان»دا ئوق نېمە ئۈچۈن تېشىلىدىغانلىقى دېيىلمەيدۇ. ئوق باشقىنىك ئوققا كىرگۈزۈلىدىغان بەلدەمچە قىسمى «بورى» ياكى «باشاق بورىسى» دېيىلەتتى(42). ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوق باشقىنى ئوققا چىك باغلايدىغان بىر تاسما هالقا بولاتتى. بۇ «تىلى» دېيىلەتتى(43). باشاق هەققىدە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، ئۇلارنىڭ ئوقلىرىنىڭ بەزى باشقى زەهەرلىك بولاتتى. باشقى زەهەرگە مىلەنگەن، زەهەرلىك ئوق «قاتۇتلۇغ ئوق» دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم(44).

ئوقنىڭ ئارقىسىغا يېپىشتۇرۇلىدىغان ۋە نىشانغا تېگىشتە ئاساسىي ئامىللار بولغان پەيلەر «يۈگ» دېيىلەتتى(45). مەھمۇد كاشغەرىي ئوغۇزلار بۇ پەيلەرگە «يەلەك» ياكى «يۈلەك» دەپ ئىسىم قويغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ئومۇمەن ئۇچ تال بولىدىغان ۋە ئوقنىڭ نىشانغا تېگىشىدە مۇهىم رول ئويناىدىغان پەيلەرنى ئوقلارغا يېپىشتۇرۇشنى «يەلىمەك» دېيىشەتتى. پەيلەرنى ئوققا يېپىشتۇرۇشتا يىلىم ئىشلىتىلەتتى. «يەلىمەك» دېگەن سۆزدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، بۇنداق يىلىم «يەلىم» دېيىلەتتى(46). ئۇلار ئۇزۇن پەيلىك ئوقلارنى «قاپا يۈكلۈگ ئوق» دېيىشەتتى(47). ئوقنىڭ پەيلىرى ۋە باشقىدىن باشقا يەنە ئوقنىڭ ئوستىگە قويۇلىدىغان «سوقىم» دەپ ئاتىلىدىغان نەرسىمۇ بار ئىدى. بۇ سۆز دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «سوقىم» سۆزىنى شۇنداق تەرىپلەيدۇ: «بىر پارچە ياغاچنىڭ ئىچى كاۋاك قىلىپ ئويۇلۇپ كۇنۇس شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇچ تەرىپىدىن تېشىلىپ، ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ»(48). يازغۇچىمىز سوقىمنىڭ نېمە مەقسەتتە ئوقنىڭ ئوستىگە قويۇلىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ. بىزنىڭچە ئۇ ياسىلىش شەكلىدىن قارىغاندا، پۈشتەك چالغاندەك ئاۋاز

چىقىرىش ئۇچۇن ئوقنىڭ ئۇستىگە ئورنىتىلسا كېرەك . ئوغۇزلار ئاناتولىيىگە دەسلەپتە ھۇجۇم قىلغان چاغلىرىدا ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلارنى ئىشلەتكەنلىكىنى بەزى تارىخچىلار يازغانىدى . بۇنداق ئاۋازنى سوقىم ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە ئارقىلىق چىقارغانلىقى ئېھتىمالغا بەك يېقىن .

«دىۋان»دىن ئوق ياساش ئۇچۇن كېسىلگەن قوغۇشلارنىڭ پەي ۋە باشاق بېكىتىلگەندىن كېيىن ياكى بېكىتىشتىن بۇرۇن مايلانغانلىقىنى كۆرسەمىز . بۇ ئىشنى «قاۋشاماق» (پارقىراتماق)(49) دېيىشەتتى .

تۇركىي خەلقلەر ئوق ئېتىشنى يېڭىدىن ئۆگەنگۇچىلەرگە قازاغا يولۇقماسلىقى ئۇچۇن باشاقسىز ئوق ئاتقۇزاتتى . مۇنداق باشاقسىز ۋە ئۇچىدا يۇمىلاق ياغاچ پارچىسى بولغان ئاددىي ئوقلار «قالۇا»(50) ۋە «ئۇلۇن»(51) دەپ ئاتىلاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىككى خىل ئىسىم باشاقسىز ئوقنىڭ ئىككى خىلىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى ياكى بۇنداق باشاقسىز ئوقلار ھەرقايسى تۇركىي قەبىلىلەردە ھەر خىل ئاتىلىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە دېمەيدۇ . «دىۋان»دىكى ئادەتتىكى ئوقلارغا نىسبەتەن يېنىك ۋە يىراققا باردىغان ئوقلارنىڭمۇ بارلىقىنى ، ئۇنىڭ باشقىچە ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇ ئوقنى ئادەم ئوڭدىسىغا يېتىپ تۇرۇپ ئاتاتتى . ئوقنى بۇنداق ئېتىشنى «چۇرام» ، بۇنداق ئېتىلغان ئوقنى «چۇرام ئوقى» دەيدىغانلىقى مەلۇم(52) .

ئوق بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرگە كەلسەك ، ئوقنىڭ ئارقىسىغا پەي يېپىشتۇرۇشنى «ياپچۇرماق»(53) ، «ياپچۇماق» (54) ۋە «ياپشۇرماق»(55) دېيىشەتتى . بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا پەي يېپىشتۇرۇش دېگەن مەنىدىكى سۆز تۇركىي ئەللەردە ھەر خىل ئېيتىلاتتى . ئۇلار نىشانىغا ئېلىشنى «كەزلەمەك»(56) ياكى «كەزگەرمەك»(57) ، ئوقچىنىڭ ئەگرى ئوقنى تۇزلىشىنى «ئوق كۆنگەرمەك»(58) ، ئوق باشقىنىڭ تاشقا ياكى باشقا

قاتتىق نەرسىگە تېگىپ ئۆتمەس بولۇپ قېلىشىنى «تىغىلماق» (59) ، نەدىن كەلگەنلىكى ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوقنى بولسا «ئازۇق ئوق»(60) دېيىشەتتى .

2 . يا : ئوققا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان تۈركىي خەلقلەر ئوق ئېتىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ياغمۇ شۇنداق ئەھمىيەت بېرىشەتتى . XI ئەسىردىمۇ يا ئومۇمىيۈزلۈك هالدا «يا» دەپ تەلەپپۈز قىلىناتتى(61) . ئاساسەن ئەگرى بىر ياغاچ ۋە ئوقنى ئاتىدىغان كىرىچىتىن ئىبارەت بولغان يانىك كىرىچى «سىكىر»(62) دېيىلەتتى . شۇڭا «يانى سىكىرلەش» دېيىش ، «ياغا سىكىر ئۆتۈكۈزۈش» دېگەنلىك بولاتتى . بۇنداق كىرىچلەر ئومۇمەن نەمىدىن قىلىنىدىغانلىقىغا دائىر «دىۋان»دا هېچقانداق سۆزنى ئۇچراتمىدۇق . ئەمما ، پروفېسسور سۇمەر : ئوغۇز يالىرىنىك كىرىچلىرى ئومۇمىيۈزلۈك هالدا كالا سىكىرى (پەي)دىن ياسىلىدىغانلىقىنى ، لېكىن بەزى قەھرىمانلارنىك كىرىچى بۆرە سىكىرىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ(63) . ئوقيانىك ئوتتۇرىسى «باغىر» ياكى «يا باغىرى» دېيىلەتتى(64) . بۇ سۆز هازىرمۇ بېغىر دەپ ئىشلىتىلىدۇ ۋە بەزىدە بىرەر نەرسىنىك ئوتتۇرىسى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . يالارنىك بۇ ، باغىر دەپ ئاتالغان قىسىملىرىغا قېيىش باغلاپ مۇستەهكەم قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم . يالارغا ئوراپ قويۇلغان بۇ قېيىشنى «توز» دەپ ئاتىشاتتى(65) . «دەدە قۇرقۇت» داستانلىرىدىكى ئاق قېيىشلىق قاتتىق ياغا ئائىت سۆزلەرمۇ ياغا قېيىش ئورىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ(66) . «يا باغىرلاماق» دېگەن سۆز يانىك ئوتتۇرىسىنى ئوكشاش ، تۈزەش دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى .

يانىك تۈرلىرىگە كەلسەك ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن يادىن باشقا يەنە «قارۇى يا» دەپ ئاتىلىدىغان ، ئىككى ئۇچى ئەگمەچ ئىنچىكە يا(67) بىلەن «ياتان»(68) دەپ ئاتىلىدىغان تاختايدىن ياسالغان كامالەك يامۇ بارلىقىنى «دىۋان»دىن بىلەلەيمىز .

ممز . لېكىن «دىۋان»دا بۇ تاختاي يانىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغان-لىقى ئېنىق ئەمەس . ئۇ ئوقيا ئېتىشنى يېڭىدىن ئۆگىنىۋاتقانلار ئىشلىتىدىغان بىر خىل يا بولۇشى مۇمكىن .

يانىڭ كىرىچىنى چىقىرىۋېتىشنى «يا يازماق»(69) ياكى «يا ياسماق»(70) دېيىشەتتى . يالار كۆپىنچە قېيىن ياغچىدىن ياسا-لىدىغانلىقى مەلۇم(71) .

3 . ئوقدان ۋە يا غىلىپى : جەڭگە ئاتلىنىدىغان ئەسكەرلەر ئىچىگە ئوقنى سېلىپ ئېسىۋالىدىغان ساداقنى ئوغۇز بىلەن قىپ-چاقلاردىن باشقا شەرق ئەللىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «كىش» دەپ ئاتىشاتتى(72) . بۇ مەنىدە ئوغۇزلار «ساداق» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىدۇق(73) ، «دىۋان»دا «ساداق» دېگەن مەنىدە تىلغا ئېلىنغان «ئوقلۇق»(74) دېگەن سۆز قايسى شېۋىگە ئائىت ئىكەنلىكىگە دائىرمۇ ھېچقانداق چۈ-شەندۈرۈش يوق . مەھمۇد كاشغەرىي ساداق دېگەن سۆزنى يازما-غانلىقىغا قاراپ ، ئۇ ياكى ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ، ياكى بۇ سۆزنى ئەسىرىگە كىرگۈزۈشنى ئۇنتۇغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمىز . ساداق دېگەن سۆز تۈركچىگە مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدىن كېيىن كىرگەن بولۇشىمۇ مۇما-كىن . يەنە «دىۋان»دا ئوغۇز ۋە قىپچاقلار يانى سالىدىغان خالتە-نى «قۇرمان» دەيدىغانلىقىنى كۆرىمىز(75) . يازغۇچىمىزنىڭ بۇ سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن ئىزاھاتىدا ئوق بىلەن يانى سالە-دىغان خالتا «كىش قۇرمان»(76) دېيىلىدىغانلىقىنى ۋە قۇرمان دېگەن سۆز ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكە-نىگە قارىغاندا ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىتىلىدىغان «كىش» دې-گەن سۆزنى ئوغۇزلارمۇ ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغە-رىي «كىش»نىڭ قاپقاقلىق ئىكەنلىكىنىمۇ يازىدۇ . بۇنىڭغا قا-راپ ، ھېچبولمىغاندا بەزى ئوقدانلار نورمال ئوقنىڭ بويىدىن خېلى ئۇزۇن بولىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «قۇرمان» دەپ ئاتايدىغان يا خالىتىسىنى باشقا تۈرك ئەللىرى «ياسىغ» دەيدىشەتتى(77) . «ياسىغلىق يا» دېگەن سۆز «قېپى بار يا» دېگەنلىك بولاتتى . «كىش قۇرمان» ھەققىدىكى مىسالدىن مەلۇم بولغىنىغا ئوخشاش ، تۈركىي خەلقلەر بەزىدە ھەم يانى ، ھەم ئوقنى سالىدىغان قاپلارنىمۇ ياسايتتى . «دىۋان»دا كىش قۇرماندىن باشقا يەنە «كىش قۇرۇغلۇق»(78) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، «قۇرۇغلۇق» دېگەن سۆز يانىڭ قېپى دېگەنلىك بولاتتى . بۇ سۆز بەزىدە «ساداق» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز(79) . مەھمۇد كاشغەرىي «قۇرۇغلۇق» دېگەن سۆزنىڭ قايسى تۈرك ئېلىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرمەيدۇ .

4 . قىلىچ : قىلىچ XI ئەسىردىمۇ شۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى (80) . پولاتنىڭ تاۋلىنىپ قىلىچ ھالىتىگە كېلىشى «قىلىچ توقماق» دېيىلەتتى(81) . لېكىن ، قىلىچنىڭ مەيلى ئۇزۇنلۇقى ۋە مەيلى شەكلى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىي مەلۇمات بەرمىگەن . قىلىچ ، پىچاق ، خەنجەر ، پالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى دەستىلەش «قىلىچ ساپلاماق»(82) دېيىلەتتى . قىلىچنىڭ ئۈستىدىكى ئويۇلغان نوكەش «قول» ياكى «قىلىچ قولى» دەپ ئاتىلاتتى(83) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا كۆپ ھاللاردا بۇ ئويۇقنى ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلەتتى . ئۇلار قىلىچ ساقلاشقا ۋە ئۇنىڭ پارقىراپ تۇرۇشىغا دىققەت قىلىشاتتى . قىلىچنىڭ ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن دات بېسىپ قېلىشى «توتۇقىتى»(84) دېيىلەتتى . قىلىچنىڭ ساپلىرى داتلىشىپ قالسا بەزى پارقىراتقۇچ نەرسىلەر بىلەن پارقىرىتىلاتتى . قىلىچنى پارقىرىتىش ئىشىنى «قىلىچ قۇندىماق» دەيتتى(85) .

قىلىچ ۋە پىچاقلارنىڭ ساپلىرى «سۇرقاچ» دەپ ئاتىلىدىغان(86) سىر دەرىخىنىڭ يىلىمى بىلەن چاپلاشتۇرۇلاتتى .

قىلىچ ۋە پىچاقلار غىلاپتا ساقلىناتتى . غىلاپ XI ئەسىردە «قىن» دەپ ئاتىلاتتى(87) . قىلىچنىڭ قىنىدىن سۇغۇرۇلۇشى «سۇچىلۇنماق»(88) ، قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچ بولسا «يالىڭ قىلىچ»(89) ، قىلىچ ئېسىش «قىلىچ مانماق» دېيىلەتتى(90) . قىلىچ غىلىپى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان ئۇچى ئەگرى پىچاق «ئەگدۇ» دېگەن خاس ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(91) .

5 . خەنجەر : سوقۇش قوراللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان خەنجەرنى XI ئەسىردە شەرقتىكى تۇركىي ئەللەر «بۇگدە» دەيدىغانلىقىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز (92) . ئوغۇز شېۋىسىدە «بۇكتە»(93) دېيىلەتتى . بۇكتەنىڭ سېپى «سۇرقاچ» دەپ ئاتىلىدىغان سىر دەرىخىنىڭ يىلىمى بىلەن يېپىشتۇرۇلاتتى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدىمۇ قىلىچنىڭكىدەك قول ، يەنى نوكەش بولاتتى . بۇكتە ، يەنى خەنجەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي ئىسىم بولغان «بىچەك» (پىچاق)(94) بىچەك (پىچىش ، كېسىش) دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئەسۋاب ئىسمى ئىكەنلىكى مەلۇم . پىچاققا غىلاپ ياساش «بىچەك قىنىماق»(95) ياكى «قىنلاماق»(96) دېيىلەتتى . ئادەم قىلىچلاندى ، دېگەن سۆز قىلىچقا ئىگە بولدى ، دېگەننى ؛ بىچەكلەندى دېگەن سۆز پىچاققا ئىگە بولدى ، دېگەننى بىلدۇرەتتى .

6 . نەيزە : «سۇڭۇ» دېگەن سۆز(97) XI ئەسىردە نەيزە دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى . نەيزە دېگەن مەنىدە «دەدە قۇرقۇت» داستانلىرىدىمۇ ، كېيىن ئوسمانىيلار دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن «جىدا» ۋە «گۆندەر» دېگەن ئىسىملارنى «دىۋان»دا ئۇچرىتالمايمىز(98) . مەھمۇد كاشغەرىي قەدىمكى تۇركچە سۆز بولغان سۇڭۇ سۆزىدىن باشقا شۇ مەنىنى بىلدۇرۇدىغان يەنە بىرەر سۆزنى ئىشلەتمىگەنلىكىگە قاراپ ، قارغى ، مىزراق ، جىدا ۋە گۆندەر دېگەندەك سۆزلەر XI ئەسىردە كېڭ تارقالمىغانلىقىنى ياكى تۇركىلەر

چىگە XI ئەسىردىن كېيىن كىرگەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ . پروفېسسور سۇمەر ، جىدا دېگەن سۆز موڭغۇلچە بولۇشى مۇمكىنلىكىنى سۆزلەيدۇ(99) . بۇ سۆز تۈركچىگە كېيىنكى زامانلاردا كىرگەندەك قىلىدۇ . سۇڭۇنىڭ ئۇچىدىكى تۆمۇر ، ئوقنىڭ ئۇچىدىكى تۆمۇرگە ئوخشاش «باشاق»(100) ، نەيزىگە ئۇچ بېكىتىشىمۇ «سۇڭۇ باشاقلاماق»(101) ، نەيزە ۋە ئوقلارنىڭ ئۇچىغا بېكىتىلگەن ياپىلاق ۋە ئۇزۇن ئۇچلارنى «ياسىچ» دەيتتى (102) . ئىككى ئادەمنىڭ جەڭدە بىر - بىرى بىلەن نەيزىلىشىشى «سۇڭۇشمەك» دېيىلەتتى(103) . نەيزىنىڭ بويى ۋە ئۇزۇنلۇقىنى بەزىدە ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى قىلىپ ئىشلىتىدىغانلىقى ۋە بۇنى «بىر سۇڭۇ تۇرقى» (بىر نەيزە بوي)(104) دەيدىغانلىقىنى «دىۋان» دىن بىلەلىسەكمۇ ، لېكىن بۇ ئۇزۇنلۇقنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيمىز .

7 . دۇبۇلغا : تۆمۇر قالپاق دېگەن مەنىنى بىلدۇرۇدىغان «دۇبۇلغا» دېگەن سۆز ئورنىدا XI ئەسىردە «ئىشۇق»* دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى(105) . يېشىق دېگەن سۆزمۇ بەزىدە دوبۇلغا دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم(106) . دۇبۇلغا تۆمۇرى باشنى ئاغرىتماسلىقى ئۈچۈن دۇبۇلغىنىڭ ئىچىگە يۇڭدىن قىلىنغان بىر خىل باش كىيىم كىيىلەتتى ۋە بۇ «كەدۈك» دېيىلەتتى (107) . جەڭلەردە ئۇدۇلدىن كېلىدىغان زەربىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىيىلىدىغان «ئىشۇق» ھەققىدە ئوشۇقچە مەلۇماتقا ئىگە بولالمىدۇق .

8 . ساۋۇت : تۈركىي خەلقلەر ساۋۇتنى «يارىق»(108) دەپ ئاتىشاتتى . ئۇلار XI ئەسىردە ئاساسەن ئىككى خىل ساۋۇت ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . بۇلاردىن بىرى ، ئادەتتە كۆڭلەككە ئوخشاش كىيىۋالىدىغان زەنجىرلىك ساۋۇت(109) بولۇپ ، «كۈبە

---

* بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «ئاشۇق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

يارىق»(110) ، يەنە بىرى ، كۆكسىنىلا يېپىپ تۇرىدىغان ساۋۇت بولۇپ «ساي يارىق»(111) دېيىلەتتى . «ساي» دېگەن سۆز تۇركچىدە تۇز دېگەن مەنە بېرىدىغانلىقىغا قارىغاندا ، ساي يارىق تۇز ھەم بىر پارچىلا ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ . بىراق ، كۇبە يارىق دەپ ئاتالغان ، كېيىمگە ئوخشايدىغان ساۋۇتنى بىر پارچە پولاتتىن ياسايتتىمۇ ياكى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان پولات ھالقىلار ياكى تەڭگىلەردىن ياسايتتىمۇ ؟ بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . «ئەر يارىقلاندى» ئەر ساۋۇت كىيىدى دېگەنلىك ، «يارىقلىق ئەر» ساۋۇتقا ئىگە بولغان ، ساۋۇتى بار ئادەم ، دېگەنلىك بولاتتى(112) . XI ئەسىردە ھەممە جەڭچىلەر-نىڭ ساۋۇت كىيىشىنى پەرەز قىلىش تەس . ئەمما تۇركىي خەلق-لەر جەڭگىۋار ۋە تۆمۇرچى خەلق بولغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۇرسەك ، ساۋۇت ئۇ زامانلاردا خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە كەمبەغەللەر بۇ خىل قورالالارغا ئىگە بولالماي-دىغانلىقىنىمۇ پەرەز قىلالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بېشىدا دۇ-بۇلغىسى ، ئۇچىسىدا ساۋۇتى بولمىغان ئادەم «باشناق ئەر»(113) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ .

9 . قالقان : XI ئەسىردىمۇ شۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان «قال-قان»(114)مۇ تۇركىي خەلقلەر جەڭدە ئىشلەتكەن ئاساسلىق مۇداپىئە قوراللىرىدىن بىرى ئىدى . ئۇنى خاقانىيە تەۋەسىدە ياشىغان شەرقىي تۇرك ئەللىرى كۆپرەك «قالقاڭ» دەيدىغانلىقى مەلۇم(115) . مەھمۇد كاشغەرىي جەڭدە دۇشمەندىن ئۆزىنى دال-دىغا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ۋاستىلەرنىڭ «تۇرا قالقان»(116) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ . ئۇنىڭ تۇرا قالقان دېگەن سۆزنى ئىزاھلاش مۇناسىۋىتى بىلەن بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا ، تۇركىي خەلقلەر مېتال قالقاندىن باشقا تېرىدىن ياسال-غان قالقانىنىمۇ ئىشلەتكەن بولۇشى ئېھتىمال . لېكىن بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز(117) .

تۇركىي خەلقلەر قالقان بىلەن ئۆزىنى توسۇشنى ، يەنى قالقان بىلەن مۇداپىئەلىنىشنى «قالغان ياپىنماق»(118) دېيىشەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇركىي خەلقلەرنىڭ قورال - ياراغلىرى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى شۇلاردىن ئىبارەت . بۇ قوراللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە پروفېسسور كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى سالچۇقىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتلىرى» نامىلىق كىتاب كۆلەملىك تەتقىقات ماقالىسىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئۇنىڭ بۇ ماقالىسىدىن باشقىلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا تۇركىي خەلقلەرنىڭ يالىرى يېنىك ، قالقانلىرىمۇ يېنىك ۋە چاققان ، ئىشلىتىشكە ئەپلىك ، نەيزىلىرىمۇ قىسقا ۋە يېنىك ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز(119) . پروفېسسور ، دوكتور مەخمەت ئاتالاي كۆيمەن ، يۇقىرىقى ئەسىردە مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتمىگەن باشقا بەزى قوراللار (سالغا ، چوماق ۋە باشقىلار) ، بولۇپمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىش قوراللىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بېرىدۇ(120) .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - تۇم ، 300 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 390 - بەت ۋە ب .ئۆگەل : «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۇرك مەدەنىيىتى تارىخى»غا قاراڭ .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - تۇم ، 476 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 622 - بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 - تۇم ،

107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت .
(4) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت .
(5) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 24 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 29 ـ بەت .
(6) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 16 ـ بەت .
(7) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .
(8) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 624 ـ بەت .
(9) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .
(10) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .
(11) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .
(12) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 673 ـ بەت .
(13) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .
(14) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 530 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 686 ـ بەت .
(15) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 619 ـ بەت .
(16) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 145 ـ بەت .
(17) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 500 ـ بەت .
(18) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 256 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 350 ـ بەت .
(19) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 196 ـ بەت .
(20) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 326 ـ بەت .
(21) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .
(22) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .
(23) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 339 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 441 ـ بەت .
(24) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 443 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 577 ـ بەت .
(25) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 339 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 441 ـ بەت .
(26) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 352 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 481 ـ بەت .
(27) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 202 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 278 ـ بەت .
(28) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 231 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 334 ـ بەت .
(29) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .
(30) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 544 ـ بەت .
(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 475 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 621 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى ئىزاھقا قاراڭ .

(33) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 637 ـ بەت .

(34) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 30 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 39 ـ بەت .

(35) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 199 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 285 ـ بەت .

(36) ق .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .

(37) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 479 ـ بەت .

(38) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 522 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 678 ـ بەت .

(39) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت .

(40) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 202 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 296 ـ بەت .

(41) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 166 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .

(42) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 220 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 304 ـ بەت .

(43) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(44) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .

(45) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .

(46) يۇقىرىدىكى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

115 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت .
(47) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .
(48) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
397 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .
(49) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
350 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 513 ـ بەت .
(50) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 556 ـ بەت .
(51) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت .
(52) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
412 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 538 ـ بەت .
(53) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 133 ـ بەت .
(54) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 135 ـ بەت .
(55) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .
(56) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
300 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت .
(57) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
196 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 282 ـ بەت .
(58) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
196 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 282 ـ بەت .
(59) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،
14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 18 ـ بەت .
(60) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت .

(61) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 215 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 296 ـ بەت .

(62) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 407 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 558 ـ بەت .

(63) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .

(64) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت .

(65) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(66) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .

(67) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 329 ـ بەت .

(68) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 21 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 25 ـ بەت .

(69) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 73 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(70) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(71) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت .

(72) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(73) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .

(74) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

136 ـ بەت .

(75) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 441 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 579 ـ بەت .

(76) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 275 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 401 ـ بەت .

(77) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 16 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 21 ـ بەت .

(78) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 655 ـ بەت .

(79) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 652 ـ بەت .

(80) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 359 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 465 ـ بەت .

(81) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 451 ـ بەت .

(82) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 344 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(83) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 134 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 185 ـ بەت .

(84) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 116 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 161 ـ بەت .

(85) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 378 ـ بەت .

(86) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 593 ـ بەت .

(87) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 339 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 442 ـ بەت .

(88) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(89) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(90) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 197 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 283 ـ بەت .

(91) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(92) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 545 ـ بەت .

(93) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(94) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(95) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 373 ـ بەت .

(96) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 409 ـ بەت .

(97) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 368 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(98) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .

(99) يۇقـرىقى ئەسـەر 396 ـ بەت .

(100) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 514 ـ بەت .

(101) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 384 ـ بەت .

(102) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 647 ـ بەت .

(103) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

8 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 9 ـ بەت .
(104) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 394 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 538 ـ بەت .
(105) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .
(106) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 91 ـ بەت ؛ ف .سۇمـەر : «ئوغۇزلار» ، 396 ـ بەت .
(107) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .
(108) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .
(109) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 15 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 18 ـ بەت .
(110) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .
(111) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 217 ـ بەت .
(112) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .
(113) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 609 ـ بەت .
(114) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 441 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 574 ـ بەت .
(115) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 386 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .
(116) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 305 ـ بەت .

(117) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 306 ـ بەت .

(118) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 82 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(119) «تارىخ تەنقـىـقاتى ژۇرنـالى» ، 5 ـ جـىـلد ، 1970 ـ يىل 8 ـ ، 9 ـ سان . 44 ـ بەت .

(120) يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان مەنبەگە قارالسۇن .

ئۇچىنچى قىسىم

ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1 . پۇل ، قىممەتلىك ماددىلار ۋە سودا ئىشلىرى

A . پۇل ۋە قىممەتلىك ماددىلار

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر پۇلنى «يارماق» دەپىشەتتى(1) . بىراق «دە-ۋان»دىن يارماقنىڭ قانداق پۇل ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ . يازغۇچىمىز كىتابىنىڭ ناھايىتى كۆپ يەرلىرىدە پۇلنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ توغرىسىدىكى سۆزلەر ھەققىدە ئېنىق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن بولمىدى . لېكىن «دىۋان»دا «يار-ماق» دېگەن سۆز ئەرەبچىگە ئىزچىل ھالدا «دەرھەم» دەپ تەر-جىمە قىلىنغانلىقىغا قاراپ ، يارماق بىر خىل كۈمۈش پۇل ئىدى دېيەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «كۈمۈش» دېگەن سۆزنى «تەڭ-گە» دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭ سەۋەبىنى : «چۈنكى ئۇنىڭ تەركى-بىدە كۈمۈش بار»(2) دەپ چۈشەندۈرىدۇ .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا خەجلەنگەن پۇلغا كەلسە ، سالچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى ئىدارە قىلغان يەرلەردە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرى ئەرەبلەردىن ئېلىنغان دىنار ۋە دەرھەم ئاساسىدا رەتكە سېلىنغان پۇللار بىلەن قىلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا(3) . قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ ئۆز ھاكىمىيىتى

ئاستىدىكى يەرلەردە ئىشلىتىدىغان پۇللىرى بار ئىدى(4) . باشقا تۈركىي خەلقلەرگە كەلسەك ، ئۇيغۇرلار پۇلنى باشقا تۈركىي خەلقلەردىن سەل - پەل پەرقلىق هالدا «يارتماق»(5) دەيدىغانلىقىنى يەنە «دىۋان»دىن بىلەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «يارتماق» دېگەن سۆزنىمۇ ئەرەبچىگە «دەرهەم» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ . لېكىن ئۇ ، بۇ پۇل هەققىدە هېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ئىشلىتىلگەن يەنە بىر پۇل هەققىدىكى مەلۇماتى بەكمۇ قىزىقارلىق . ئۇنىڭ دېيىشىچە ، ئۇيغۇرلار «قامدۇ» دەپ ئاتىلىدىغان بويى تۆت گەز ، ئىنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بۆزنى سودا - سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلەتتى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بوۇپ ، ئۇ بۆز كونىرىسا هەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ، ئۇستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلاتتى(6) .

تۈرك قوۋملىرى ئىچىدە سودىگەرچىلىكنى خېلى بۇرۇن باشلىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مېتال پۇللىرىنىڭ يوقلۇقىغا ۋە بارلىق پۇللىرى ئاشۇ خىل بۆزلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش تولىمۇ قىيىن . ئەمەلىيەتتە يازغۇچىمىزمۇ «يارتماق» دېگەن سۆزنى ئۇيغۇرچە ، «دەرهەم» دەپ چۈشەندۈرگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسەتىپ ئۆتكەنىدۇق . ئا .جافەرئوغلۇ هەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتايىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مېتال پۇللىرى ۋە ئۆلچەم بىرلىكلىرى بارلىقىنى ئېيتىدۇ(7) . قارىغاندا بۇ بۆز پۇل سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان كۆپ مىقدارداكى پۇلنى ئوڭاي يۆتكەش ئېهتىياجىغا ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئىجاد قىلغان ۋە هازىرقى قەغەز پۇل ياكى چەك ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان نەرسە بولسا كېرەك .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، بۆز پۇل XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا يالغۇز ئۇيغۇرلارغىلا خاس نەرسە ئەمەسلىكىمۇ مەلۇم بولۇۋاتىدۇ . جۇملىدىن سۇۋار قەبىلىسىمۇ «ئەگىن» دېيىد-

لىدىغان(8) ۋە ئىنى بىر يېرىم غېرىچ ، بويى تۆت گەز كېلىدىغان بىر خىل بۆزنى سودا - سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتەتتى . مەلۇم بولۇشىچە ، سۇۋار شەھىرى ئىدىل بۇلغارلىرى دۆلىتىنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى . بۇلغارلارمۇ ئىدىل دەريا قاتتىشى ئارقىلىق خېلى بۇرۇنلا ھەرقايسى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەرەققىي قىلدۇرغانىدى . ئۇلارنىڭمۇ بۆزنى سودا - سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلەتكەنلىكىنى ئۇيغۇرلاردا بولغىنىدەك پۇلنى ئاسان يۆتكەش زۆرۈرىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن تەرەققىيات ، دېيىش ئەقىلگە مۇۋاپىق . بۇلغارلار ئارىسىدا يەنە پۇل ئورنىدا قىممەتلىك تېرىلەر ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ ، مىلادىيە 915 - يىلىدىن ئېتىبارەن بۇلغار خانلىقى نامىدا بېسىلغان مېتال پۇللارمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(9) . ئۇيغۇرلاردىمۇ ، بۇلغارلار (سۇۋارلار)دىمۇ مېتال پۇللار بىلەن بىللە بۇ خىل بۆز پۇللارنىڭ بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بۇنىڭدىن باشقىچە چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق سىياسىي كۈچلىرىدىن بىرى بولغان غەزنەۋىيلەر دۆلىتىدىمۇ ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللار ئىشلىتىلگەنىدى . ئاساسەن سودا - سېتىق جەھەتتىكى بېرىش - كېلىشىنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ئىسلام دۇنياسىدا كەڭ كۆلەمدە تارقالغان دىنار بىلەن دەرھەمگە ئوخشاش پۇللار تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنىڭ ئىنتايىن كۆپ يەرلىرىگە تارقىلىپ ئىشلىتىلگەنىدى ، دېيىش خاتا بولمىسا كېرەك . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، شۇ دەۋردە تىجارەتتە مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغانلىقى مەلۇم(10) . بۇنىڭغا قاراپ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا سودا - سېتىق ئىشلىرىدا پۇل بىرلىكلىرى ئىشلىتىلمىگەن بەزى رايونلارنىڭ بارلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك .

«دىۋان»دا «باقىر» دېيىلىدىغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ

جۇڭگودا ئاقسۆڭەكلىكى سۆزلىنىدۇ ۋە ئۇ ، ئېلىم ـ سېتىمدا ئىشلىتىلىدۇ ، دېيىلىدۇ(11) . يازغۇچىمىز يەنە «بەنەك» دېگەن سۆزنىمۇ مىس پۇل دەپ تەرىپلىگەن بولسىمۇ ، بۇنى كىملەرنىڭ ئىشلەتكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ(12) .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانلىرىدىن قارىغاندا ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىدا ئۆلچەملىك پۇللار بىلەن بىللە ئۆلچەمسىز پۇللارمۇ بار ئىدى . ئۇنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا نورمال ئۆلچەملىك پۇللار «بۇتۇن (پۈتۈن) يارماق»(13) ، بۇ- نىڭ ئەكسىچە ئۆلچەمسىز پۇللار «ئەكسىك يارماق»* (14) دېيىلەتتى . بىلگەنلىرىمىزدىن قارىغاندا مېتال پۇللار ئومۇمەن يۇمىلاق ، دۇگىلەك شەكىلدە ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېيە- شىچە تۈركىي خەلقلەر دۇگىلەك دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «ياپ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . مۇشۇ ئاساستا ئۇلار يۇمىلاق ، دۇگە- لەك پۇلنى «ياپ يارماق» دېيىشەتتى(15) . يازغۇچىمىز بۇ مۇناسە- ۋەت بىلەن ، يېنىمدا «ياپ يارماق يوق» — پۈتۈن پۇل يوق ، دېگەن جۇملىنى مىسالغا ئالىدۇ . بۇ جۇملىدىن شۇنى چۈشىنىش مۇمكىنكى ، پۇللارنىڭ چەت ـ چۆرىسى پۈچۈلۈپ دۇگىلەكلىكى بۇزۇلسا قىممىتىمۇ تۆۋەنلەيتتى . يەنە «دىۋان»دا ئۇچرىغان بىر جۇملىدە «ئۇ يارماقنىڭ ياخشىسىنى خىللىدى»(16) دېيىلىشىمۇ پۇللارنىڭ ئىچىدە كەمتۈك ۋە پۈچۈلغان پۇللارنىڭ بولىدىغانلىقى- نى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . يازغۇچى يۇقىرىقى جۇملىنىڭ ئاخىرىدا «ھەرقانداق نەرسىنىڭ ياخشىسىنى تاللاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» دېيىش ئارقىلىق پۇللارنىڭ ئىچىدە كەم- تۈك ، پۈچۈلغان پۇللارنىڭ بارلىقىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ . يەنە بىرى ، قىممىتى تۆۋەن پۇل ، چەتلىرى پۈچۈلۈپ كەتكەن پۇل ، دېگەن مەندە : «پۈچۇق يارماق» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتـ-

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئەكسۈك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

لەتتى(17) . بۇ سۆز يېرىم پۇل ، دېگەن مەنىنمۇ بىلدۇرەتتى .

پۇلنىڭ قانداق ئەھۋال ، قانداق شارائىتلاردا بازاردا پارچە-لىنىپ ، پۈچۈلىدىغانلىقى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . لې-كىن بۇ خىل ھادىسىلەر كۆپىنچە ئالتۇن ۋە كۈمۈشنىڭ بازاردا ئازىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن قىممەتلىنىڭ ئېشىشى بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم . ئوسمانىيلار تارىخىدا بۇنداق مە-ساللار كۆپ . بۇ ئەھۋال كۆرۈلگەندە ئالتۇن ۋە كۈمۈشنى باشقا مېتاللار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، قىممىتى تۆۋەنرەك پۇل ياسىلا-تتى . بۇنداق ئۇسۇل ئىسلام دۇنياسىدىمۇ خېلى زامانلاردىن بېرى قوللىنىلىپ كەلگەن تەدبىرلەردىن بىرى ئىدى(18) . تۈركىي خەلقلەرمۇ ئەينى زامانداً بەزى ئېھتىساجى قىيىنچىلىقلار تۈپەيلە-دىن مۇشۇنداق ئۇسۇللارنى قوللانغانلىقى تەبىئىي .

مەھمۇد كاشغەرىي پۇل توغرىسىدا يەنە «ئۇرۇغلۇغ ئالتۇن» دېگەن سۆزنى(19) تىلغا ئالىدۇ ۋە «بۇ ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان پۇل» دەپ ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر «ئە-رەبچە مېتال پۇل» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا «ئۇرۇغلۇغ» دېگەن سۆزنى قوللىناتتى .

«دىۋان»دا «يارماق» دېگەن سۆزنىڭ تىلغا كۆپ ئېلىنىشى ، بۇ سۆز XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ ئىشلىتىلگەنلى-كىنى كۆرسىتىدۇ . «دىۋان»دىكى بەزى سۆزلەردىن بەزى ئەل-لەردە پۇل خېلى توپلانغانلىقىنى ، يەنى ئۆز ئىچىدە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئىنتايىن نۇرغۇن پۇل تاپقان بايلارنىڭ بارلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ . بۇ توغرىدا يازغۇچىمىزمۇ «تۆمەن مىڭ» دېگەن سۆزنى «مىڭ كەررە مىڭ» (بىر مىليون) دەپ ئىزاھلە-غاندىن كېيىن «تۆمەن مىڭ يارماق»(20) دەپ مىسال قىلىپ كەلتۈرىدۇ . ئۇ يەنە شۇ شەكىلدە «دۇك» دېگەن سۆزنىمۇ «مىڭ-لىغان» دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىپ ، بۇ-نىڭغا «دۇك مىڭ يارماق»(21) دېگەننى مىسال قىلىدۇ . ئۇ

بۇلاردىن باشقا ، «ئۆكۈن»(22) ، «ئۆكۈم»(23) دېگەن سۆزلەر-
مۇ «پۇل توپى ، پۇل دۆۋىسى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى بىلدۇ-
رىدۇ ھەمدە بىر ئۆكۈم پۇل ، بىرىنچى پۇل توپلىغانلىقى(24)
ۋە بىرىنچى پۇل توپلاتقانلىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ(25) . مەيلى
بۇ مىساللار بولسۇن ، مەيلى بىرىنچى يارماقنى ئوچۇملىشى ھەق-
قىدىكى سۆزلەر بولسۇن(26) ، بەزى شەخسىيلەرنىڭ ھەر خىل
سەۋەبلەر بىلەن كىشىلەر ھۆرمەت قىلغۇدەك دەرىجىدە پۇل
يىغقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر قېزىۋالغان ۋە ھەر خىل شەكىللەردە ئىش-
لەتكەن قىممەتلىك مېتاللار ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى ئالتۇن ئى-
دى . ئالتۇن(27) XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنىڭ
قايسى رايونىدىن ئېلىنىدىغانلىقى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇماتىمىز
يوق . يازغۇچىمىز پەقەت قەشقەرگە يېقىن بىر تاغ چوققىسىدىكى
بارخان ئىسىملىك قەلئە ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ، «بۇ تاغنىڭ
ئاستىدا ئالتۇن كان بار» دەيدۇ(28) . بەلكىم بۇ قورغان مۇشۇ
ئالتۇنلارنى ساقلاش ئۈچۈنمۇ قۇرۇلغان بولسا كېرەك . يازغۇچى-
نىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر ئالتۇن ـ كۈمۈشكە
ئوخشاش قىممەتلىك مەدەنىلەرنى ئېرىتىپ سۈزۈش ئۈچۈن مەخ-
سۇس ئوچاقلارنى ئىشلىتەتتى ۋە بۇنداق ئوچاقلارنى «كۆيدە»
دەپ ئاتىشاتتى(29) . تۈركىي خەلقلەر سوم (چوكا) ئالتۇننى
ھازىرقىغا يېقىنراق تەلەپپۇزدا «سون ئالتۇن» دېيىشەتتى(30) .
مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنى چۈشەندۈرگەندە سون ئالتۇننىڭ بىر
بارماق تومىلۇقتا ، بىر غېرىچقا قەدەر ئۇزۇنلۇقتا بولىدىغانلىقىنى
ئېيتىدۇ . ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەندۈرۈشلىرىدىن ئالتۇن ، چو-
كا ھالەتتە قۇيۇلىدىغانلىقىنى ۋە بۇنداق چوكا ئالتۇنلار بازاردا
ئېلىپ ـ سېتىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . يەنە بىر قىممەت-
لىك مېتال ، كۈمۈش ئىدى(31) . كۈمۈشمۇ ئالتۇنغا ئوخشاش
پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى . زىبۇزىننەت ماتېرىيالى قىلىنمۇ

ئىشلىتىلەتتى .

قىممەتلىك ماددىلار قاتاردا ھېسابلىنىدىغان «يىنچۇ» («ئىنجى» ، ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا «جىنجۇ») ، «چەش» ، «ئۇرۇك قاش» ، «قاراقاش» قا ئوخشاش نەرسىلەر كۆپىنچە زىنەت بۇيۇملىرى قاتاردا ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلار توغرىسىدا «زىنەت بۇيۇملىرى» دېگەن ماۋزۇدا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق .

B . سودا ـ سېتىق

1 . سودا ـ سېتىق ئاتالغۇلىرى :

بىرىنچى ، ئېلىم ـ بېرىم : سودىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بۇ سۆزنىڭ XI ئەسىردىكى تەڭداش سۆزلىرى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا «ئالىش ـ ساتىش» ياكى «ساتىش ـ ئالىش» ئىدى(32) .يازغۇچى «ساتىشغان ـ ئالىشغان» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن شۇنداق يازىدۇ : «ئۇلار ئىككىسى تاۋار ئېلىشىپ ـ سېتىشىدىغانلار» . بۇ سۆز «ساتىشغان ـ تاۋىشغان» دېگەن شەكىلدىمۇ ئېيتىلاتتى . بۇ سۆز ساتتى ، تاۋدى (پايدىلانىدى) دېگەن سۆزلەردىن ئېلىنغان بولۇپ ، «ساتتى ، ئىشلەتتى» دېگەنلىك بولاتتى(33) .

ئىككىنچى ، پايدا : مەھمۇد كاشغەرىي پايدا دېگەن مەنىدە «ئاسىغ»(34) دېگەن سۆزنى يازىدۇ . بۇ سۆز نەپ ئېلىش دېگەن مەنىدىن باشقا ، پايدا دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى . ئاسىغ دېگەن سۆز ئۇيغۇرچىدا پايدا دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(35) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنىڭ قايسى شېۋىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئېيتمايدۇ . ئەمما بۇ سۆزنى ئۇيغۇرلارمۇ ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ XI ئەسىردە خاقانىيە شېۋىسىدە شۇنداق دېيىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك . ئەمما «ئاسىغ» دېگەن سۆز ئورتاق قوللىنىلغان سودا ـ سېتىق ئاتالغۇسى ئىدى . بۇ سۆز ، بەزىدە مەنپەئەت

ئەت دېگەن مەنىدىكى «تۇشۇ» دېگەن سۆز بىلەن بىللە «ئاسىغ تۇشۇ» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلەتتى(36) .

ئۇچىنچى ، زىيان : سوۋىدىكى زەرەر ۋە زىيان «قور» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادە قىلىناتتى(37) . ئىلىم - سېتىمدا زىيان تارتقان چاغدا «ئەر قور قىلدى» دېيىشەتتى . بۇ سۆز زەرەر - زىيان دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئۇيغۇرچە خاتىرىلەردىمۇ ئوخشاش تەلەپپۇزدا «قور» دەپ ئوچرايدۇ(38) .

تۆتىنچى ، تاپاۋەت : شەخسىيلەر ھەرقانداق بىر ئىش نەتىجە- سىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجە شۇ چاغدىمۇ ھازىرقىدەك «قا- زانچ»(39) دېيىلىدىغانلىقىنى «دىۋان»دا ئوچرىتىمىز .

بەشىنچى ، ئىلىم ۋە ئىلىمچى : ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ مەيلى ئىلىش - بېرىش نەتىجىسىدە بولسۇن ، مەيلى قەرز ھېسا- بىدا بىرىگە پۇل بېرىش نەتىجىسىدە بولسۇن ، قارشى تەرەپتىن ئىلىشقا تېگىشلىك نەرسىسى «ئالىم»(40) ، بۇنداق ئىلىمنى ئالغۇچى ئادەم «ئالىمچى»(41) دېيىلەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا «دە- ۋان»دا ، «بىزنىڭ ئاندا بىر چارت ئالغۇمىز بار»(42) دەپ ئىزاھلىنىشىغا قارىغاندا ، ئالىدىغان دېگەن مەنىدە «ئالغۇ» دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى . «ئالىمچى» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە خاتىرىلەر- دىمۇ ئەينى مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم(43) .

ئالتىنچى ، قەرز ۋە قەرزدار : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا قەرز «بەرىم» ياكى «بېرىم»(44) ، شۇ سۆزدىن ئىلىنىپ قەرزدار «بېرىمچى» دېيىلەتتى(45) . بەزىدە قەرزدار «بەرىملىغ» دېيىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم(46) .

ئا .جافەرئوغلۇ «بەرىم» دېگەن سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى قەرز دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى يېزىش بىلەن بىللە(47) ، «ئا- لىم» دېگەن سۆزنىمۇ قەرز دېگەن مەنىدە ، دەپ ئىزاھلايدۇ . بىزنىڭچە ، بىر - بىرىدىن تامامەن پەرقلىق ، قارىمۇقارشى مەنە- دىكى سۆزلەرنىڭ بىر مەنىدە ئىشلىتىلىشى مۇمكىن ئەمەستەك

تۇرىدۇ . يەنە بىرى ، مەھمۇد كاشغەرىي «ئول ئانىڭ ئالمىن ئۆتەدى» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى «ئۇ ، ئۇنىڭ قەرزىنى تۆلەدى» دەپ چۈشەندۈرىدۇ(48) . بۇ يەردە «ئالىم» دېگەن سۆز ، ئالىدىغان ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنىكەن ، ئۇنى «بەرىم» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىش توغرا بولمىسا كېرەك . «دىۋان»دىكى سۆزلەردىن شۇمۇ مەلۇمكى ، بەزى تۈركىي خەلقلەر «قەرز» دېگەن مەنىدە «بەرگۈ» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى(49) .

يەتتىنچى ، ئۆتنە بېرىش : «دىۋان»دىكى «مەن ئاڭار يارماق ئۆتۈنچ بەردىم»(50) ، يەنى «مەن ئۇنىڭغا پۇل ئۆتنە بەردىم» دېگەن جۈملىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى «ئۆتۈنچ» دېگەن سۆز ھازىرمۇ تۈركچىدە ئەينى مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . بۇنىڭدىن شۇنىمۇ بىلگىلى بولىدۇكى ، تۈركىي خەلقلەر شۇ چاغدىمۇ ھازىرقىدەكلا ئېھتىياجلىق بولغان چاغلاردا بىر - بىرىدىن پۇل ئۆتنە ئېلىشاتتى . بۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئەھۋال . بەزىلەر يەنە ئۆتنە دېگەن مەنىدە «ئۆتنۇ»(51) دېگەن سۆزنىمۇ ئىشلىتەتتى .

سەككىزىنچى ، تۆلەم : بىرەر كىشى بىرەر ئادەمنىڭ مال - مۈلۈكىگە كەلتۈرگەن زىيانىنى تۆلەپ بېرىش لازىم تېپىلغاندا قارشى تەرەپكە بېرىدىغان تۆلەمنى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر «سايىش»* دەيتتى(52) . بۇ سۆز «ئۆتەش» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىدىغانلىقى مەلۇم .

توققۇزىنچى ، كىرىم : ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئۆز مۈلۈكىدىن كىرگەن كىرىمى «كىرىش»(53) دېيىلەتتى . بۇ سۆز «كىرمەك» دېگەن پېئىلدىن ئېلىنغانىدى . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، بۇ سۆز بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقان «گەلىر» (تۈركچىدە — ت) دېگەن سۆزگە ئوخشاپراق كېتىدۇ .

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە بۇ سۆز «سەش» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىردىن .

ئوتىنچى ، رەنە : سودا ـ سېتىق مۇناسىۋىتىدە ، مەيلى قەرز-گە پۇل ئېلىش ئۈچۈن بولسۇن ، مەيلى قەرزنى تۆلىگۈچىگە كېپىللىك ئورندا بولسۇن ، قەرز ئالغۇچىنىڭ قەرز بەرگۈچىگە بىرەر قىممەتلىك نەرسىنى قويۇپ قويۇشى ، يەنى رەنىگە قويۇشى XI ئەسىردە «تۇتۇغ»(54) دېيىلەتتى . «تۇتۇغ» دېگەن سۆز ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاناتولىيىدە ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە .

ئون بىرىنچى ، باھا : سودا ئىشلىرىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەردىن بىرى بولغان باھا XI ئەسىردە «يانۇت»(55) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . بۇ سۆز ئەسلىي «ھەق» دېگەن مەنىدە بولسىمۇ ، سودا ئىشلىرىدا كۆپرەك باھاسى ، قىممىتى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلەتتى . «دىۋان»دا «يانۇت» دېگەن سۆزنى قايسى تۈرك ئەللىرى شۇ مەنىدە ئىشلىتىدىغانلىقى دېيىلمەيدۇ . ھەق ۋە بەدەل دېگەن مەنىدە ئوغۇزلار «ئوغۇر»(56) ، چىگىللەر «ئۆتكى»(57) دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . چىگىللەردە «بۇ ئاتقا ئۆتكى بەردىم» دېگەنلىك ، «بۇ ئاتنىڭ ھەققىنى بەردىم» دېگەنلىك بولاتتى . ئۇلارنىڭ «باھا» دېگەن مەنىدە «ئۆتكى» سۆزىنى قوللانغانلىقىنى بۇنىڭدىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ . «يانۇت» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە مەتىنلەردىمۇ «باھاسى» دېگەن مەنىدە يېزىلغانلىقىغا قاراپ ، بۇ سۆز كۆپرەك خاقانىيە شېۋىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز .

ئون ئىككىنچى ، كاپالەت : بۇگۈنكى كۈندە تىجارەتتە ، بىرەنىڭ باشقا بىرىگە كېپىل بولۇشىدەك ئەھۋال تۇركىي خەلقلەردە XI ئەسىردىلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى «دىۋان»دىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ . «دىۋان»دىكى «ئوقا»(58) دېگەن سۆز ئەنە شۇنداق كېپىللىك ، كاپالەت دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . بۇ سۆزنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن مىسالغا ئېلىنغان «مەن ئانى ئوقا ئالدىم» دېگەن جۈملىنىڭ «مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم» دەپ ئىزاھلىنىشى ، كېپىل بولغۇچى ئورگانلارنىڭمۇ بارلىقىنى ئوچۇق كۆر-

ستىپ بېرىدۇ . تۈركىي خەلقلەر كېپىل بولۇش دېگەن مەنىده يەنە «ئەل تۇتماق» (قول تۇتماق) دېگەن سۆزنىمۇ ئىشلەتكەنلەر كى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن «ئەلىك تۇتقۇنچە ئوت تۇت» يەنى «كەپىل بولغۇچە ئوت تۇت» دېگەن ماقالنى مىسالغا كەلتۈرۈشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ . ئۇ بۇ ماقالنى «چۈنكى ، كېپىل بولغان ئادەم كېيىن پۈشايمان قىلىدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ(59) . بۇ ماقالدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش كۆپ چاغلاردا ياخشىلىق قىلىش نىيىتىده كېپىل بولغان كىشى ، كېپىل بولغان ئادەمى قەرزنى تۆلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قىيىن ئەھۋالدا قالىدىغان ۋە پۈشايمان قىلىدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى . بۇ ئەھۋال تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى XI ئەسىردىن بېرى ئوخشاش داۋام قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئون ئۇچىنچى ، شېرىك : بۇ مەنىده XI ئەسىرده «ئورتاق» دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى(60) . مەھمۇد كاشغەرىي «ئورتاق» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ماقالنى مىسالغا ئالىدۇ : «ئورتاق ، ئۆز ئورتىقىدىن ئارتۇق ئالماس» . ئۇ بۇ ماقالنىڭ ئادەمنى ئىنساپلىق بولۇشقا ئۈندەپ دېيىلىدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . بۇ ماقالدىن قارىغاندا بەزى ھاللاردا شېرىكلەر بىر - بىرىنى ئالدايدىغان ئىشلارمۇ بولاتتى . XI ئەسىرده بۇنداق شېرىكلىككە دائىر ماقالنىڭ بارلىقى بۇنداق ئىشنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شۇنداق ، بۇنداق شېرىكلەر بەزى چاغلاردا بىر - بىرىدىن مالىلىرىنى يوشۇراتتى . شۇنداقلىقى «دىۋان»دا مىسالغا ئېلىنغان : «ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ دوست بولدى ، مالىلىرىنى سېتىشىپ بەردى ، كېيىن سارايۇەن بىلەن بىرلىشۇېلىپ ، مېنىڭ تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى»(61) دېگەن مەزمۇندىكى شېئىرىدىنمۇ ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ . بىز تۆۋەنده كۆرىستىپ ئۆتمەكچى بولغاندەك ، بىرەر يەرگە مال سېتىش

ئۇچۇن بارغان سودىگەر چۈشكەن ئۆزىنىڭ ئىگىسى ، ئۇنىڭ مېلىـ
نىڭ مەلۇم ئۇلۇشىنى ئېلىش بەدىلىگە ئۇنىڭغا مېلىنى سېتىشتا
ياردەملىشەتتى . بۇ يەردە شۇنى دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، شەـ
ھەرىكەلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بۇنداق ئەھۋاللار چەكلىك ئىدى ،
ھەممە شەھەرىكەلەر ئوتتۇرىسىدا شۇنداق بولاتتى ، دېگىلى بولمايدۇ .

2 . سودا قىلىش ئۇسۇللىرى : XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن ئاساسلىق ئاتالغۇلارنى يۇقىرىقىدەك چۈشەندۈرۈپ ئۆـ تىمىز . مەيلى بۇ ئاتالغۇلاردىن بولسۇن ، مەيلى «دىۋان»دا ئۇلارـ نى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن بولسۇن ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ۋە تەپسىلىي چۈشەنگىلى بولىدۇ ، دەپ قارايمىز .

ئەينى زامانىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇللـ ىرىدىن شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى ، مال سېتىش ئۇچۇن يېزا ـ قىشلاقلارغا بارغان سودىگەر بەزى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە ماسلىشىشقا مەجبۇر بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، تۇخسى ، ياغما ۋە چىگىللەردە ، بىرەر يەرگە بارغان سودىگەر بىرىنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇپ چۈشەتتى . سودىگەر چۈشكەن ئۆي ئىگىسى «بىستە» دەپ ئاتىلاتتى . بىستە ، ئۆيىدە مېھمان بولغان سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى سېتىشىپ بېرەتتى ۋە سودىگەرنى كۇتەتتى . سودىگەر كېتەر ۋاقتىدا بىستە خىزمەت ھەققى ئۇچۇن يېگىرمە قوي ھېسابىغا بىر قوي ئالاتتى(62) . مەھمۇد كاشغەرىي ئادەمنى خېلى دەرىجىدە قىزىقتۇرىدىغان بۇ خىل سودا ئۇسۇلى تۇخسى ، ياغما ، چىگىل قەبىلىلىرىدە ئادەت ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ سۆزلىرىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە بار . ئۇ بولسىمۇ سودىگەرلەر مالىلىرىنى ساتقاندىن كېيىن ، مالىلىرىنىڭ ئورنىغا قوي توپلايدىغانلىقىدۇر .

بۇنىڭدىن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان تۈرك ئەللىرىدە سودا - سە-
تىق ئىشلىرى كۆپىنچە مالنى مالغا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق
بولىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان
بۇ ئادەت ، قوينى ئاساس قىلغان چارۋىچىلىق ئومۇمەن تۈركىي
خەلقلەر تۇرمۇشىدىمۇ ، سودا - سېتىق ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم رول
ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . پروفېسسور ف .سۇمەر XI
ئەسىرىدىلا قوي سودىسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىجارەت ئىشلىرىدا
مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ، ماۋەرائۇننەھر بىلەن خۇراسانىڭ
قويغا بولغان ئېھتىياجىنى ئوغۇزلار بىلەن قارلۇقلار تەمىنلىگەن-
لىكىنى ۋە ئوغۇزلار سودىگەر ئىنتايىن كۆپ قووۇم ئىكەنلىكىنى
ئېيتىدۇ(63) .

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك ، سەييارە سودا قىلىشتىن باشقا
نورمال سودا - سېتىق ئىشلىرى بازار ۋە دۇكانلاردا بولىدىغانلە-
قى تەبىئىي . لېكىن ، شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، X
ئەسىر جۇغراپىيەشۇناسلىرى ئېيتقان ئوغۇز شەھەرلىرىدىكى با-
زارلار ھەقىقىدە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ھېچقانداق
گەپ - سۆزنى ئۇچراتمىدۇق . شۇنداقلا ، باشقا تۈرك ئەللىرىدىكى
ئەھۋاللارمۇ ئېنىق ئەمەس .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا تۈركىي خەلقلەر
«دۇكان» دېگەن مەنىدە «سەكۇ»(64) دېگەن سۆزنى قوللىناتى-
تى . بۇنىڭدىن ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ دۇكانلىرى بارلىقىنى
بىلگىلى بولىدۇ . لېكىن ، دۇكان قانچىلىك دەرىجىدە تارقالغانلە-
قىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس . «سودىگەر» دېگەن مەنىدىكى «سارت»
(65) دېگەن سۆز خېلىلا كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم .
يازغۇچىمىز بۇ توغرىدا «سارتنىڭ ئازۇقى ئاريغ بولسا يولدا يەر»
(66) دېگەن ماقالنى مىسالغا ئالىدۇ ھەمدە بۇ ماقال ئۆزىنى پاك
ۋە توغرا ھېسابلاپ مەيدىسىگە ئۇرۇدىغان ، بىراق سۆزىنىڭ ئەھە-
مىيىتىدىن چىقالمايدىغان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلمىدىغانلىقىنى

چۈشەندۇرۇپ ئۆتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي : «ئىش پەيتىدە ، سو-
دىگەر پايدىدا »(67) دېگەن ماقالنى «سودىگەر پايدىنى كۆرسە ئەك
ياخشى كۆرگەن نەرسىنىمۇ سېتىۋېتىدۇ » دەپ چۈشەندۇرۇش ئار-
قىلىق شۇ دەۋردىكى سودىگەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى ۋە تۈركىي خەلق-
لەر سودىگەرلەرگە قانداق قارايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ
بېرىدۇ . بۇ سۆزلەر سودىگەرلەرنىڭ تەبىئىتى ۋە خاراكتېرىنى
كۆرسىتىپ بېرەلىگىنىدەك ، «سارت» دېگەن ئىسىمنىڭ ماقال
- تەمسىللەردىن ئورۇن ئالغۇدەك دەرىجىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە
ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ . «سودىگەر» دېگەن مە-
نىدىكى «سارت» دېگەن سۆز تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىغا پارس
تىلىدىن كىرگەنلىكى مەلۇم(68) .

تۈركىي خەلقلەر سودىلاشقاندا باھادا كېلىشىشنى «ياراش-
ماق» دەيتىتى(69) . يەنە مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان
سودا - سېتىقتا باھانى ئاشۇرۇش ھەققىدىكى سۆزلەرگە قاراپ ،
بەزى نەرسىلەرنى سېتىشتا باھانى ئاشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ قوللىنى-
لاتتى ، دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز . «دىۋان»دا «ئول مەنىڭ بىرلە
بىر ئالتۇندىن ئاغىشدى» دېگەن جۈملىنىڭ ، «ئۇ مېنىڭ بىلەن
باھانى ، بىر تىللادىن ئاشۇرۇپ باقتى»(70) دەپ ئىزاھلىنىش-
دىن ئەنە شۇنداق يەكۈننى چىقارغىلى بولىدۇ . يۇقىرىدىكى جۈم-
لىدىن قارىغاندا باھانى ئۆستۈرۈش «ئاغىشماق» دېيىلەتتى . ئۇلا-
ر بىر مالغا ياكى بىر ئىشقا قانچە پۇل بېرىلگەنلىكىنى سورىغاندا
«قاچ يارماق بەردى ؟»(71) دېيىشەتتى .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر «قىممەت» دېگەن مەنىدە
«قىز»(72) دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . مۇشۇ سۆزدىن
ئىلىنغان «قىزۇدى» دېگەن سۆز قىممەت بولدى ، قىممەتلەپ
كەتتى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تا-
ۋار قىزۇدى»(73) ، مال قىممەتلىدى ، مالنىڭ باھاسى ئۆرلە-
دى ، دېگەن سۆزنىڭ قارىغاندا ، XI ئەسىردىمۇ ھەر خىل سەۋەبلەر

تۇپەيلىدىن مال باھالىرى ئۆسۈپ ، قىممەتچىلىك بولۇپ تۇراتتى . بەزىدە سودا ـ سېتىقتا مال ئىگىسى مال ئالغۇچىنىڭ بەرگەن پۇلىنى ئاز كۆرۈپ ، مال باھاسىدا كېلىشەلمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇراتتى . مال ئىگىسىنىڭ پۇلنى ئاز كۆرۈشى «ئول بۇ يارماقىغ ئازلاندى»(74) دېيىلەتتى . ئەرزان دېگەن سۆز ھازىرقى تۇركچىدىكى شۇ مەنىدىكى «ئۇچۇز» دېگەن سۆزگە يېقىن تەلەپ-پۇزدا «ئۇجۇز» دېيىلەتتى(75) .

3 . چەت ئەل مىللىرى : تۇرك ئەللىرىگە كىرىدىغان ئاساسلىق چەت ئەل مىللىرى ئىچىدە جۇڭگونىڭ مىللىرى ، بولۇپمۇ يىپەك رەختلىرى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى مەلۇم . XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر دۇنياسىدا جۇڭگونىڭ يىپەك مىللىرى ئىنتايىن كەڭ تارقالغانلىقى ، بۇ يىپەك مىللارغا رەڭ ۋە تۇرلىرىگە قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم ئىسىملار بېرىلگەنلىكىدىنلا بىلىنىپ تۇرىدۇ . تۇركىي خەلقلەر بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتىپ ئۆتكەن ئاساسلىق يىپەك رەختلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئاتاپ ئۆتۈش مۇۋاپىق بولسا كېرەك .

چىھاسنى : چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك(76) .

چىت : ئالىچىپار گۈللۈك چىن رەختى(77) .

چۇز : زەرباپ . چىندا ئىشلەنگەن قىزىل رەڭلىك زەر بىلەن سىلىغان يىپەك رەخت(78) .

ئەشكۈرتى : چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت(79) .

كەنزى : قىزىل ، سېرىق ، يېشىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش رەڭلەردىكى بىر خىل چىن دۇردۇنى(80) .

كەز : كەس ، چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت(81) .

لوختاي : چىننىڭ سېرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەختى(82) .

شالاشۇ : چىن رەختلىرىنىڭ بىر خىلى(83) .
تاھچەك : بىر خىل چىن يىپىكى(84) .
خۇلىڭ : چىندىن كەلتۇرۇلمىدىغان بىر خىل رەڭدار يىپەك رەخت(85) .
زۇنكۇم : چىندا ئىشلەنگەن يىپەك رەخت(86) .
كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەر دۇنياسىدا چىننىڭ يىپەك رەختلىرى خېلىلا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ يىپەك رەختلەرنىڭ رەڭ ۋە گۈللىرىگە دائىر بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا ، شۇ ئەسىردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ كىيىملىرى رەڭگارەڭ كۆرۈنۈشتە ئىكەنلىكى مەلۇم . ھازىرمۇ ئاناتولىيىدىكى ئاياللار بۇ خىل جانلىق ، شوخ رەڭلىك ۋە گۈللۈك رەختلەرنى بەك ياخشى كۆرىدۇ . بىز «كىيىم - كېچەك» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكەن كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئاساسلىقى مانا شۇ خىلدىكى رەختلەردىن قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . بىراق ، بۇ سۆز XI ئەسىردە تۇركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسى چىن رەختلىرىدىن كىيىم كىيەتتى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ . بەزى تۇركىي خەلقلەر «كۆپ تېرىلىدىغان زىرائەتلەر» دېگەن ماۋزۇدا ، ئايرىم سۆزلەپ ئۆتكەن ، پاختىدىن ئىشلەپچىقارغان پاختا توقۇلمىلار بىلەن باشقا توقۇلمىلار ، ئۆرۈلمەلەر ، ھەتتا چىرايلىق ۋە گۈللۈك تۇرك كىگىزلىرىنمۇ كىيىم - كېچەك ماتېرىيالى سۈپىتىدە كەڭ تۇرەد ئىشلەتكەنىدى .
تۇركىي خەلقلەر يىپەكنى ۋە يىپەك رەختلەرنى «بارچىن» دەيدىغانلىقى خېلىدىن بېرى مەلۇم(87) . ئۇلار يول - يول سىزىقلىق يىپەك رەختنى «يولاق بارچىن» دېيىشەتتى(88) . بەزى تۇركىي خەلقلەر يىپەك رەختنى يەنە «تۇرقۇ» دەيتتى(89) . بۇ ئىسىمدىن ئېلىنىپ ، نەپىس يىپەك رەختنى سىلىق دېگەن مەنىدە «يىنچكە تۇرقۇ» دەپمۇ ئاتايتتى(90) . بۇ پەرقلىق ئىسىملار قايسى تۇرك ئەللىرىگە تەۋە ئىكەنلىكى ھەققىدە يازغۇچىمىز

هېچ نەرسە دېمەيدۇ . شۇنداقتىمۇ بىز «بارچىن» دېگەن سۆزنى ئوغۇزلار ئەينى مەنىدە ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز(91) . بۇنىڭغا قاراپ ، «تۈرقۇ» دېگەن سۆزنى قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈرقۇ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاش ئۈچۈن «تاۋغاچ خاقانىڭ تۈرقىسى تولا ، ئۆلچىمەي پىچماس» دېگەن ماقالىنى مىسالغا ئېلىشى(92) ، XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن يىپەك رەختنىڭ ھېچبولمىغاندا ئۇنىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . يەنە بىرى ، مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي خەلقلەردىكى بۆزنىڭ توقۇلۇشى توقۇلۇشى(93) ۋە بىرىنىڭ بۆز توقۇتۇشى(94) ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ «توقۇش» دېگەن سۆزنى ئوغۇزچە ، دەپ يېزىش بىلەن بىللە تېخى ئىگىرىلمىگەن خام يىپەك(95) ، يىپەك يىپ كاللەكى(96) ۋە يىپەك رەختنىڭ توقۇلۇشى(97) ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ . بۇلار تۈركىي خەلقلەردىمۇ يىپەك توقۇمىچىلىقى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر «يىپەك رەخت» دېگەن مەنىدە يەنە «ئاغى» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆز توغرىسىدا توختالغاندا يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى كىشىلەرمۇ «ئاغىچى» دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(98) . ئاغىچى دېگەن سۆز بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردا (شۇنداقلا دەسلەپكى سالچۇقىيلاردا ؟) خەزىنىچى ، خەزىنىدار دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم بولماقتا (99) . ئۇنىڭدىن باشقا «ئاغى» دېگەن سۆز قىممەتلىك سوۋغا ، ئېھتىمال چىندىن كەلگەن سوۋغاتلىق يىپەك رەخت ، دېگەن مەنىدە ھەم كۆكتۈرك تېكىستلىرىدىن بىرىدە تۈركچە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . يىپەك دېگەن سۆزمۇ بەلكىم خەنزۇچە سۆز بولسا كېرەك .

ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىي خانلارغا بايراق قىلىشقا ،

ئەمەلدارلارغا ئىگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان «ئال» دەپ ئاتىلىدىغان ھال رەڭلىك يىپەك رەخت(100) بىلەن يەنە شۇ ئىشقا ئىشلىتىلىدىغان ۋە «ئاي»(101) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل توق سېرىق رەڭلىك يىپەك رەخت ھەققىدىمۇ سۆز قىلىدۇ. لېكىن ئۇ، بۇ رەختلەرنىڭ نېمىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ. بۇلار چىن يىپىكى ياكى ئەلا سۈپەتلىك رەخت بولۇشى مۇمكىن. چەت ئەل مىللىرى ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، «دىۋان»دا يىپەك رەخت پارچىلىرى، دېگەن مەنىدە «يۈرۈن» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنىدۇ. يازغۇچى «يۈرۈنلۇق ئۇراغۇت» دېگەن جۈملىنى(102) «يىپەك پارچىلىرى-غا ئىگە خوتۇن» دەپ ئىزاھلايدۇ. بىراق، بۇ يىپەك پارچىلىرى كىيىم تىكىپ كىيگۈدەك چوڭلۇقتا ياكى ئۇنىڭدىن كىچىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ رەخت سودىسىدا ئىشلەتكەن ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىگە كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە «چىغ» دېگەن ئىسىمنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ «تۈرك گەزى»(103) ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ۋە بۇنىڭغا بىرىنىڭ تۈرك گەزى بىلەن بۆزنى گەزلىگەنلىكىنى مىسال قىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «چىغ»نى «تۈرك گەزى» دەپ ئالاھىدە ئاتىشىدىن ئۇنىڭ باشقا گەزلەر-دىن پەرقلىق ئۇزۇنلۇقتا ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ يەنە باشقا بىر يەردە(104) چىغ، ئەرەب گەزىنىڭ ئۇچتىن ئىككىسىگە تەڭ ئىكەنلىكىنى ۋە كۆچمەنلەر ئۇنىڭ بىلەن بۆز ئۆلچەيدىغانلىقىنى يازىدۇ. بۇ سۆزدىن مەلۇم بولۇپ تۈرۈپتۇكى، ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتقانلار بۇ گەزنى ئىشلەتمەيتتى. «دىۋان»دا چىغ-دىن باشقا، بۆزلەرنى ئۆلچەيدىغان يەنە بىر خىل گەز بارلىقىنى ئۇچرىتىمىز. بۇنى «قارى» دەپ ئاتىشاتتى. قارى دېگەن سۆز غېرىچ دېگەن مەنىدىمۇ كەلگەنلىكىگە قارىغاندا، بۇ گەز بىر غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن(105). بۇلاردىن باشقا

رەختلەرنى ئۆلچەشتە غۇلاچمۇ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتسۇن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «بىر قۇلاچ بارچىن» ھەققىدە سۆز قىلىشى(106) شۇنداقلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، غۇلاچ ھازىرمۇ يېزىلىرىمىزدا بىر خىل ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى قىلىنىپ ، كەڭ تۇردە ئىشلىتىلمەكتە .

تۇركىي خەلقلەر بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر نەرسە چىن قاچىلىرى ، يەنى چىنىلىرى بولۇپ ، «دىۋان»دا چىن چىنىسى «چەلىك ئاياق»(107) دېيىلىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ . لېكىن ، يازغۇچىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا XI ئەسىردە جۇلالىق ۋە چىرايلىق چىنە ـ قاچىلارنى تۇركىي خەلقلەرمۇ ياساتتى . ئۇ ، «سىر» دېگەن سۆزنى «چىن قاچىلىرىنى سىرلاپ نەقىشلەيدىغان يىلىملىق بوياق» دەپ ئىزاھلىغاندىن كېيىن ، سىرلىق ۋە نەقىشلىك تۇرك قاچىلىرى ھەققىدىمۇ سۆزلەيدۇ(108) . «دىۋان» دىكى «ئۇ تۇرك قاچىسىغا سىر سۈردى»(109) دېگەن جۈملىمۇ ، ئۇلار سىرلىق قاچا ـ قۇچىلارنى ياسايدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى «تۇرك چاناغى» دەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئومۇمەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چىن چىنىلىرىنىڭ سىرلىنىشى ھەققىدە سۆز قىلىشتىكى مەقسىتى ، فارفورچىلىقنىڭ مەنبەسى جۇڭگو بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك .

شۇنىسى ئېنىقكى ، تۇرك قوۋملىرى بىلەن سودا ئالاقىسى بار يەنە بىر مەملىكەت ھىندىستان ئىدى . لېكىن شۇنى قىستۇرۇپ قويۇش كېرەككى ، «دىۋان»دا ھىندىستاندىن كەلگەن مالـلار ، دەپ بەزى دورىلارلا تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە ھەققىدە سۆزلەنمەيدۇ . قارىغاندا XI ئەسىردە تۇركـمەن مومياسى قاتارلىق ھەر خىل دورىلارنى ياسىغان تۇرك تېۋىپـلىرى ئۆزلىرى ياسىغان دورىلار بىلەن قانائەتلەنمەي ھىندىستاندىن بەزى دورىلارنى ئەكەلدۈرەتتى . بۇ توغرىدا مەھمۇد كاشغەـ

ربي «ئۇراغۇن»(110) ، «ئىۋرى»(111) دەپ ئاتىلىدىغان دورد-
لار بىلەن بالىلارنى سەمرىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «خاس-
نى»(112) ، بەزى دورىلارنىڭ ياسىلىشىدا خام ماتېرىيال قىلى-
نىدىغان ، تۈركىلەر «ئارۇبات»(113) دەپ ئاتايدىغان مەرھىندە-
نىڭ ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغانلىقى ۋە ئۇلار قانداق ئاغرىققا
ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ . «دىۋان»دا بۇلاردىن باشقا ھىند-
ىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان ھەرقانداق نەرسە تىلغا ئېلىنمايدۇ .

تۈركىي خەلقلەر باشقا بەزى قوۋملار (مەسىلەن : ئەرەبلەر ،
ئەجەملەر ۋە باشقىلار) بىلەنمۇ خېلى زامانلاردىن بېرى سودا
ئالاقىلىرىدا بولغانلىقى مەلۇم . لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي بۇ
توغرىدا مەلۇمات بەرمەيدۇ . بىزمۇ ئارتۇقچە سۆزلەپ ئولتۇرماي-
مىز . لېكىن شۇنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتىمىزكى ، ماۋەرائۇننەھر
بىلەن خارەزىم تۈركىي خەلقلەر ئەڭ كۆپ سودا قىلىدىغان ئۆلكە-
لەر ئىدى(114) .

يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، X ۋە XI ئەسىرلەردە تۈركىي خەلق-
لەرنىڭ چوڭ كارۋانلار بىلەن سودا قىلىدىغان سودىگەرلىرى بار
ئىدى . X ئەسىر جۇغراپىيەشۇناسلىرى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ،
بولۇپمۇ ئوغۇز سودىگەرلىرى كۆپ ئىدى . ئىبن فەزلانمۇ ئوغۇز
دىيارىدىن 5000 كىشىلىك ھەشەمەتلىك كارۋان بىلەن ئۆتكەنىدى
(115) . تۈركىي خەلقلەر كارۋانىنى «ئارقىش» (116)
دەيىشەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى ئار-
قىش كەلتۈرەر» ، يەنى ئۇزاق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان ئېلىپ
كېلىدۇ ، دېگەن سۆزىدىن XI ئەسىردە كارۋانلارنىڭ خەۋەر يەتكۈ-
زۈش ۋە مەلۇمات توپلاش ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولى-
دۇ . بۇ ھەقتە «پوچتا ۋە قاتناش ئىشلىرى» دېگەن ماۋزۇدا
ئايرىم سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇنىڭدىن باشقا تۆگىلەرنىڭ بىرقاتار
قىلىنىپ بىر ـ بىرىنىڭ ئارقىسىغا چېتىلىشى «تەرگەش» دەيى-
لەتتى . ئومۇمەن «ئارقىش» دېگەن سۆزمۇ كارۋان ، خەۋەرچى

ۋە خەت ـ چەك ، دېگەن مەنىدە(117) ، شۇنداقلا «تەرگەش» دېگەن سۆزمۇ كارۋان ۋە قاتار دېگەن مەنىدە(118) كۆكتۇرك تېكىستلىرىدىن بۇيان تۇركچىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى مەلۇم . بۇنداق كارۋانلار يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، كۆپىنچە چىن بىلەن سودا قىلىدىغانلىقىنى «دىۋان»نىڭ باشقا بىر يېرىدىكى سۆزلەردىنمۇ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ . «پوچتا ۋە قاتناش» دېگەن ماۋزۇدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، مەھمۇد كاشغەرىي «يۇگۇرگەن» دېگەن سۆزنى «چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمان شەھىرىگە كېلىۋاتقان كارۋانلىرىنىڭ خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزۈدىغان خەۋەرچى ، پوچتىچى» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ(119) . يالغۇز چىنداىن كەلگەن كارۋانلارنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كەلگەن پوچتىچىلارغا ئالاھىدە بىر ئىسىمنىڭ بېرىلىشىمۇ چىن بىلەن بولىدىغان سودا يولىنىڭ قانچىلىك ئاۋات ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ سالتارمەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ «قىتان كارۋانلىرى يوللارنى چاڭ ـ توزانغا كۆمۈۋەتمىگەن بولسا ، بۇ ھەر خىل يىپەكلەر نەدىن كەلگەن بولاتتى؟»(120) دېيىش ئارقىلىق جۈڭگو بىلەن بولغان سودىنىڭ ئەھمىيىتىنى كۆرسەتىپ بېرىدۇ .

بازاردىكى باشقا تىجارەت بۇيۇملىرىغا كەلسەك ، يەرلىك ھۈنەرۋەنلەر ياسىغان ھەر خىل بۇيۇملار بازار ۋە دۇكانلاردا سېتىلىدىغانلىقى تەبىئىي . بۇيۇملار تۆۋەندە ئايرىم تىلغا ئېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە ئۇلارنى ئاتاپ ئولتۇرمايمىز . بولۇپمۇ مىسك (ئىپار)(121) ، ھەر خىل تېرىلەر(122) ، كۆنچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ۋە تۈركىلەر «ئاژمۇق» دەپ ئاتايدىغان شور(123) ، چوڭلىرى «ئەردىنى»(124) ۋە «تۆۋۈز يىنچۇ»(125) دەپ ئاتالىدىغان ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار(126) ۋە شۇلارغا ئوخشاش زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن تۈرمۇشتا ئېھتىياجلىق نەرسىلەر ھېچبولمىغاندا

دا ئىچكى سودىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇدىغانلىقى ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە ئۇلار كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 322 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(2) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت .

(3) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىسىدىكى سالچۇقىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتلىرى» ، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 5 ـ جىلد ، 59 ـ بەت .

(4) ئا .تەۋھىد : «ئىسلامىيەت كاتالوگى» ، 1903 ـ يىل 4 ـ سان 36 ـ ، 1 ـ بەت .

(5) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 432 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 587 ـ بەت .

(6) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 546 ـ بەت .

(7) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، 28 ـ بەت .

(8) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت .

(9) ئا .ن .كۆرات : «بۇلغار» ، 2 ـ كىتاب ، 795 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى ئەسەر : 787 ـ بەت .

(11) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 386 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 398 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 1 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 399 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت .

(18) نەرشاھى : «تارىخي بۇخارا» ، ئەرەبچە تەرجىمىسى ، 60 ـ بەت .

(19) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 199 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(21) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 436 ـ بەت .

(22) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .

(24) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 168 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت .

(25) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 223 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 298 ـ بەت .

(26) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 298 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 393 ـ بەت .

(27) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .

(28) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 436 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 567 ـ بەت .

(29) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت .

(30) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(31) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(32) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 673 ـ بەت .

(33) كـلـمـسلى «تاقدى» دەپ ئوقۇغان سۆزنى ئاتالاي «تاۋدى» دەپ ئوقۇغان ، بـزنـڭچە كـبـيـنـكـسى توغرا . يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 518 ـ بەت . ئۇيـغۇرچـە نەشـرى 1 ـ تۇم ، 673 ـ بەت .

(34) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 64 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت .

(35) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالـيـيـە ئاتالغۇلـرى» ، 18 ـ بەت .

(36) مـەھـمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(38) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، 23 ـ بەت .

(39) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 386 ـ بەت .

(40) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 341 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 445 ـ بەت .

(43) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، 26 ـ بەت .

(44) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 532 ـ بەت .

(45) 41 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(46) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 319 ـ بەت .

(47) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئۇيغۇرلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، 26 ـ ، 27 ـ بەتلەر .

(48) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 251 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

244 ـ بەت .

(49) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 556 ـ بەت .

(50) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 448 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 607 ـ بەت .

(51) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(52) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(53) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(54) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت .

(55) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 8 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 9 ـ بەت .

(56) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 53 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت .

(57) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(58) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 56 ـ بەت .

(59) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .

(60) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت .

(61) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 71 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 96 ـ بەت .

(62) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

71 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 91 ـ بەت .

(63) ق .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 43 ـ بەت .

(64) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 230 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 317 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 445 ـ بەت .

(66) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 90 ـ بەت .

(67) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 13 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 14 ـ بەت .

(68) ۋ .بارتولد : «سارت» ، 236 ـ بەت .

(69) مەھمۇد كاشغەرلى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 71 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 95 ـ بەت .

(70) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 185 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 250 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 421 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 426 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 361 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 297 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 392 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 76 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ،

489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 636 ـ بەت .
(77) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 166 ـ بەت .
(78) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت .
(79) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
145 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .
(80) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
422 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 551 ـ بەت .
(81) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
327 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .
(82) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .
(83) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 581 ـ بەت .
(84) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 622 ـ بەت .
(85) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .
(86) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 631 ـ بەت .
(87) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
216 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 290 ـ بەت .
(88) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،
17 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 21 ـ بەت .
(89) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،
427 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 556 ـ بەت .
(90) يۇقـــردىقى ئەســـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 518 ـ بەت .

(91) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 39 ـ ، 40 ـ ، 41 ـ ، 111 ـ بەتلەر .

(92) 89 ـ ئىزاھقا قاراڭ .

(93) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 180 ـ بەت .

(94) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 451 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 543 ـ بەت .

(96) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 510 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 197 ـ بەت .

(98) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 89 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 121 ـ بەت .

(99) ئا .جافەرئوغلۇ : «ئوغۇزلاردا قانۇن ۋە مالىيە ئاتالغۇلىرى» ، 21 ـ بەت .

(100) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 111 ـ بەت .

(101) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 56 ـ بەت .

(102) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 67 ـ بەت .

(103) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 404 ـ بەت .

(104) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 177 ـ بەت .

(105) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 223 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 308 ـ بەت .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 358 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 465 ـ بەت .

(107) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 371 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 506 ـ بەت .

(108) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 424 ـ بەت .

(109) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 475 ـ بەت .

(110) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 186 ـ بەت .

(111) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 173 ـ بەت .

(112) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 566 ـ بەت .

(113) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 186 ـ بەت .

(114) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 158 ـ بەت .

(115) يۇقىرىقى ئەسەر ، 158 ـ بەت .

(116) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 97 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 132 ـ بەت .

(117) ھ .ن .ئورقۇن : «قەدىمكى تۈرك يېزىقلىرى» ، 1941 ـ يىل 4 ـ جىلد ، 11 ـ بەت .

(118) يۇقىرىقى ئەسەر ، 113 ـ بەت .

(119) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(120) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 32 ـ بەت .

(121) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 4 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 3 ـ بەت .

(122) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(123) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 99 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت .

(124) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 192 ـ بەت .

(125) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 279 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 380 ـ بەت .

(126) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت .

2 . دېھقانچىلىق

1 . دانلىق زىرائەتلەر : تۈركىي خەلقلەر دانلىق زىرائەتلەرنى قەدىمدىن تارتىپ بىلىدىغانلىقى مەلۇم . شۇنداقلىقىنى مەھمۇد كاشغەرىي XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ زىرائەتچىلىكى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتلارغا قاراپمۇ ھۆكۈم قىلالايمىز . چۈنكى XI ئەسىردىكى تەرەققىيات ، جۈملىدىن «دىۋان» دا كۆرۈپ تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى قەدىمدىن بېرىكى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى . بىز يازغۇچىنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈۋاتقىنىمىزدا دانلىق زىرائەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ياخشىراق يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئىسمى ۋە تۈرلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۇق .

XI ئەسىردە زىرائەتلەر ئاشلىق دېگەن مەنىدە «تارىخ»(1) دەپ ئاتىلاتتى . ئوغۇزلاردىن باشقا تۈركىي خەلقلەر «تارىخ» دېگەن سۆزنى ئاشلىق دېگەن مەنىدىن باشقا يەنە بۇغداي دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتەتتى(2) . ئوغۇزلار «تارىخ» دېگەن سۆزنى ھازىرقى «تېرىق» دېگەن مەنىدە ، «ئاشلىق»(3) دېگەن سۆزنى بولسا «بۇغداي» دېگەن مەنىدە ئىشلىتەتتى . بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر «بۇغداي» دېگەن سۆزنىمۇ بىلەتتى(4) ۋە ھازىرقى مەنىدە ئىشلىتەتتى . لېكىن ، مەھمۇد كاشغەرىي «بۇغداي» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ قايسى تۈرك ئەللىرىنىڭ شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ياكى بۇ سۆز بۇغداينىڭ بىرەر تۈرىگە بېرىلگەن ئىسىم ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ بېرمەيدۇ(5) . مەيلى نېمە بولسا بولسۇن ، ئوغۇزلار «ئاشلىق» دېگەن سۆز بىلەن بىللە «بۇغداي» دېگەن سۆزنىمۇ

ئىشلىتەتتى ، ھەتتا بۇغداي دېگەن سۆز ئۇلاردا ئاشلىق دېگەن سۆزدىنمۇ كۆپرەك ئىشلىتىلەتتى(6) .

XI ئەسىردە تۈركي خەلقلەر تېرىيدىغان دانلىق زىرائەتلەر ئىچىدە بۇغدايدىن باشقا ئاساسلىق زىرائەتلەر مۇنۇلار ، يەنى ئارپا (7) ، ئوغۇزلار «تارىخ» ، باشقا تۈركي خەلقلەر «ئۇگۇر» دەپ ئاتايدىغان تېرىق(8) ، قوناق (چاۋدار)(9) ، «پۇرچاق»(10) ، ئوغۇزلار «ياغ ئۇگۇرۇ» ، چىگىللەر «كۈچ» دەيدىغان كۈنجۈت(11) ، بۇلاردىن باشقا يەنە «كۈنجۈت» دېگەن مەنىدىكى «كۈنچۇ»(12) ۋە «يېتىم» دەيدىغان «زىغىر»(13) ، «تۈتۈرقان» دەيدىغان «گۈرۈچ»(14) ۋە چۆرەك ئوتى دېگەن مەنىدىكى «سۇنۇ» (سىيادان)(15) قاتارلىقلار بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇلاردىن باشقا «يۇگۇرگۇن» دەپ ئاتالىدىغان ، تۈركمەنلەر يەيدىغان تېرىققا ئوخشاش قىزىل دانلىق ئۆسۈملۈك بىلەن(16) ئارپىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ، باشقىچە بولسىمۇ دېنى بولمايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك «ئارپاغان»(17) (ئارپىخان)نى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ تېرىلىدىغان - تېرىلمايدىغانلىقىنى بىلمىدۇق . تۈركي خەلقلەر كۆچمەنلەر باشقا جايلاردىن ئېلىپ كەلگەن ئاشلىقلارنى «تارتىن» دەپ ئاتىشاتتى(18) .

بىرىنچى ، تارلا (ئېتىز) : ھازىر زىرائەت تېرىلىدىغان يەر دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقان «تارلا» دېگەن سۆز XI ئەسىردە «تارىغلاغ» دەپىلەتتى(19) ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا ، تارىغلاغ دانلىق زىرائەت ۋە ئاشلىق ، يەنى «تارىخ» تېرىلىدىغان يەر ، دېگەن مەنىنى بېرەتتى . «دىۋان»دا يەنە ئېتىزنى ، ئومۇمەن دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنى ئوغۇزلار «ئەكىن» دەيدىغانلىقىنى(20) ئۇچرىتىمىز . بۇ ئىسىممۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالمىغان ، ئۇنى ئوغۇزلارنىڭ بىر بۆلىكى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك(21) .

ئېتىزنىڭ نېمە بىلەن ئۆلچىنىدىغانلىقى ، يەنى بۇنىڭ ئۇچۇن ئايرىم بىر ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز . «دىۋان»دا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك «بىر ئەكسىم يەر» دېگەن سۆزلا ئۇچرايدۇ . بۇ سۆز بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر(22) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ ، مىقدارى كۆرسىتىلمەيدۇ . دېمەك ، ھازىر تۈركىيىلىكلەر ئىشلىتىۋاتقان «تارلا» دېگەن سۆز «تارىغلاغ» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولۇپ ، بۇ سۆز XI ئەسىردە ئومۇمەن «زىرائەت تېرىلىدىغان يەر» دېگەننى ئىپادىلەيتتى ، بۇنداق يەرنى «تارىغ تارتقۇ يەر» (23) دەپمۇ ئاتىشاتتى . يەنە «تارىغ» سۆزىدىن ئېلىپ دېھقاننى «تارىغچى»(24) دېيىشەتتى .

ئىككىنچى ، ئوغۇتلاش : XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئېتىزلارنى ھەيدەشتىن بۇرۇن ئوغۇتلايدىغانلىقىنى «دىۋان»دىن بىلەلەيمىز . ئوغۇت ۋە ئوغۇتلاش ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتىمىز بولمىسىمۇ ، لېكىن ئېتىزلار ھايۋانلارنىڭ قېغى بىلەن ئوغۇتلىنىتتى ، دېيەلەيمىز . ئۇلار يەرنى كۆچەيتىدىغان ۋە يۇمشىتىدىغان ئوغۇتنى «قىغ»(25) ، يەرنى ئوغۇتلاشنى «قىغلاماق» دەيتتى(26) .

ئۇچىنچى ، ئېتىزنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ۋە زىرائەتنىڭ تېرىلىشى : ئېتىزنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ، ھازىرقىدەكلا ساپان بىلەن بولاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا «ساپان» دېگەن بۇ سۆز ھەم ساپاننى ، ھەم دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىپادە قىلاتتى(27) . شۇنداقلا ئۇ يەنە دېھقانچىلىق ، تېرىقچىلىق دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى(28) . ئېتىزلارنى ھەيدەش «ساپانلاماق» دېيىلەتتى(29) . لېكىن ، «دىۋان»دا يەرنى ھەيدەش دېگەن مەنىدە باشقا سۆزلەر ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇلاردىن بىرى «يەر ئاقتارماق»(30) ئىدى . كىشىلەر يەرلىرىنى ئوڭاي تېرىش ئۈچۈن ئاغدۇرۇشتىن بۇرۇن يەرلەرنى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ، سۇغىرىدىغان ئېرىقلارنى ئېلىپ ، قىرلارنى ياسايتتى .

«يەر ئەتىزلەمەك»(31) دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئىش توغرىسىدا يەرلەرنى «سۇغىرىش» دېگەن ماۋزۇدا توختىلىمىز .

يەرنى ئاغدۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ساپاننىڭ ئۇچىدىكى تۆمۈر «تىش»(32) ۋە «بۇقۇرسى»(33) دېيىلەتتى . ساپانغا ئۇلاغلارنى قوشقاندا ھازىرقىدەك «بويۇندۇرۇق»(34) ئىشلىتىلەتتى . ئۇلاغنى ھارۋىغا ياكى سۇرەمگە قوشقاندىمۇ ، ساپانغا قوشقاندىمۇ ئوخشاشلا ئۇلاغنى ساپاننىڭ ئوقىغا باغلاش ئۇچۇن ياخشى ئۇرۇلگەن ۋە «يىشىغ»(35) دەپ ئاتىلىدىغان قېيىش — تاسما ئىشلەتىلەتتى . «دېۋان»دا يەنە «ئاماچ»(36) سۆزى كۆرۈلىدۇ . بۇ سۆزمۇ «تېرىلغۇ ئۆيى» ياكى «تېرىلغۇ قورالى» دېگەن مەنىلەردە چۈشەندۇرۈلگەن . تېرىلغۇ قوراللىرى ئىچىدىكى «ئاماچ» قايسى قورالنى بىلدۈرىدۇ ، ھازىرچە چۈشەنگىلى بولمىدى . ئېھتىمالدىن قارىغاندا تېرىلغۇدا قوللىنىلىدىغان بارلىق قوراللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلىسە كېرەك* . شۇنداق قىلىپ ، ساپان ۋە ساپانغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى شۇنچىلىك چۈشەندۇرۇپ ئۆتىمىز .

يەر ئۆغۈتلىنىپ ، ھەيدىلىپ بولغاندىن كېيىن زىرائەت تېرىش ئىشى باشلىنىتتى . بۇ ئىشنى «تارىغ» سۆزىدىن ئېلىپ «تارىغ تارماق»(37) ۋە «تارىغ ئەكمەك»(38) دېيىشەتتى . لېكىن ، يۇقىرىقى سۆزلەرنى قايسى تۈرك ئەللىرى ئىشلىتىدىغانلىقى ، يەنى ئۇلارنى ھەممە تۈركىي ئەللەر ئىشلىتىدىغان — ئىشلەتمەيدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقالمىدۇق . «دېۋان»دا بۇ ھەقتە يېزىلغانلارغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەر باشقا ساھەلەردە قىلغىنىغا ئوخشاش ئاشلىق تېرىشتىمۇ بىر — بىرىگە يارەملىشەتتى(39) .

دېھقانىنىڭ ئېتىزغا چاچقان ئۇرۇقى «ئىسرۇغ»(40) ، ئۇرۇقلۇققا ئايرىلغان بۇغداي «ئۇرۇقلۇق بۇغداي»(41) ، تېرىلغان

* «دېۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە «ئاماچ — بوقۇسا ، ياغاچ ساپان» دەپ چۈشەندۇرۇلگەن — تەھرىرىدىن .

زىرائەت «ئەكسندى تارىخ»(42) ، «ئۇرۇق چاچتى» دېگەن سۆز «ئۇرۇق ئەكتى»(43) دېيىلەتتى . بۇنىڭدىن ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇكى ، ھەر يىلقى ھوسۇلنىڭ مەلۇم قىسمى كېلەر يىلى تېرىش ئۈچۈن «ئۇرۇقلۇق» قىلىپ ئايرىلاتتى . يەر ئاغدۇرۇ-لۇپ ، ئۇرۇق چېچىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇرۇق توپىغا كۆمۈ-لۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن ئۆكۈز قوشۇلغان سۆرەم سىلىناتتى . سۆرەم ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «چىگنە»(44) دېيىلەتتى . يالغۇز ياغمىلارلا «چىغنە»(45) دەيتتى . ئېتىزلارغا سۆرەم سىلىشنى «چىگنە چىگنەمەك»(46) دېيىشەتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن ، بۇ يەردە يەر ھەيدەش ۋە ئۇرۇق چېچىش ئىشلىرى ئومۇمەن قايسى مەۋسۇمدا قىلىنىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتمەكچىمىز . يازغۇچى-نىڭ دېيىشىچە ، تېرىلغۇنىڭ ئەڭ ياخشى مەزگىلى ئەتىيازنىڭ باشلىرىدۇر . ئۇلار بۇ مەزگىلدە تېرىلغان زىرائەتنى «بالدىر تارىغ» دەيدىغانلىقى مەلۇم(47) . ھازىر تۇركىيىدە تېرىلغۇنىڭ ئەڭ ياخشى مەزگىلى كۈزدىكى يامغۇر پەسلىدىن كېيىن ، قىش كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋاقىت دەپ قارىلىدۇ . XI ئەسىردە زىرائەتلەر كۈزدە تېرىلىدىغان ـ تېرىلمايدىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . «دىۋان» دا يېزىلىشىچە ، ئۇلارنىڭ ئېچىدە كۆپ ئاشلىق تېرىيدىغان ۋە بۇ ئىشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان كاتتا دېھقانلارمۇ بار ئىدى(48) .

تۆتىنچى ، سۇغىرىش ۋە ئاسراش : ئۆسۈۋاتقان زىرائەت زۆ-رۈر ۋە مۇمكىن بولغاندا سۇغىرىلاتتى(49) . يازغۇچىمىز ئەينى دەۋردە زىرائەت سۇغىرىش ئادىتى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدە-غان بىر ماقالنى مىسالغا ئالىدۇ . «بۇغداي قاتىندا سارقاچ سۇۋا-لۇر» ، يەنى بۇغدايىنىڭ باھانىسىدا قارىمۇق سۇ ئېچىپتۇ . بۇنىڭ-دىن بۇغدايىنىڭ ئارىسىدا ئۆسىدىغان «سارقاچ» ، يەنى قارىمۇق بۇرۇنقى زامانلاردىمۇ بارلىقىنى بىلىۋالالايمىز . سۇغىرىش ئۈچۈن

ئېتىزلار ئارىسىدا ئېرىقلار ئېلىنىتتى(50) . سۇغىرىشتىكى ئاساسلىق ئىش ، ئېقىۋاتقان سۇنىڭ ئالدىغا قىر سېلىپ توسۇپ(51) سۇنى ئېرىقلار ئارقىلىق ئېتىزلارغا ياكى باغچىلارغا باشلاش ئادەتى . بۇنداق قىرلارنى ھازىرقىدەك «تۇغ» دەپىشەتتى(52) . سۇنى ئېتىزلارغا ئاقتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىنغان ئېرىقلار ھازىرقىدەكلا «ئارىق» دەپىلەتتى ۋە ئېرىقلاردىن ئېتىزلارغا سۇ باشلاش ئۈچۈن ئېغىز - ئېچىقلار ئېچىلاتتى(53) . XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەرنى «ئەتىز» دەپ ئاتىشاتتى(54) . يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئېتىزلار تېرىلىشتىن بۇرۇن ئېرىق ئېلىنىپ ، چۆنەك چېپىلاتتى ۋە بۇ ئىش «يەر ئەتىزلەمەك»(55) دەپىلەتتى . سۇ يېتىشمىگەندە نۆۋەت بىلەن سۇغىراتتى . بۇنداق نۆۋەتنى «ساپ» دەپىشەتتى(56) .

«دىۋان»دا زىرائەتنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ، نابۇت قىلىدىغان زىيانلىق ئوت - چۆپلەر يۇلۇۋېتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇنداق ئوت ئوتاشنى «تارىغ ئوتۇماق» دەيتتى (57) . بەزى چاغلاردا زىرائەتلەرنىڭ تەكشى ئۆسۈشى ئۈچۈن ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۈتايتتى ۋە بۇنىمۇ «تارىغ ئۇتاماق» دەيتتى(58) .

زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا بۇ ئىشقا دائىر قىزىقارلىق ئادەتلەرنىمۇ سۆزلەپ ئۆتىمىز . ئۇلار قۇشقاچ ۋە شۇنكۇغا ئوخشاش قۇشلارنى زىرائەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن ئېتىز باققۇچى دۇمبىقىنى چالاتتى . بۇ دۇمباقنى «قاقراتقۇ»(59) دەپىشەتتى . بۇنداق ئىشنىڭ ھازىرمۇ بارلىقى ئادەتلىرىمىزنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

بەشىنچى ، ئاشلىقلارنىڭ پىشىشى ۋە ئورۇلۇشى : بۇغداي ، ئارپا ۋە شۇنكۇغا ئوخشاش زىرائەتلەر پىشىپ «قىلچىقى» (قىلتە-

رىقى)(60) ۋە «باشاق»(61) چىقارغاندىن كېيىن پىششىقا باشلايدۇ . باشاقلارنىڭ دان تۈتۈشى ، ھەممە نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېگۈدەك ھالغا كەلدى ، دېگەن مەنىدىكى «ئىچلەندى» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىپ ، «تارىخ ئىچلەندى»(62) ، يەنى زىرائەت دان تۈتتى ، دېيىلەتتى . باشاقتىكى دانلار XI ئەسىردە ھازىرمۇ ئاناتو-لىيىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدە دېيىلۈاتقاندەك «ئەۋىن» دېيىلەتتى (63) . زىرائەتنىڭ دان تۈتۈشى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئۇرۇق دېگەن مەنىدىكى «ئۇرۇغ» دېگەن سۆز بىلەن «تارىخ ئۇرۇغلاندى» دېيىلەتتى(64) . دېمەك «ئەۋىن» دېگەن سۆز «ئۇ-رۇق» دېگەن سۆز بىلەن مەنداش سۆز ئىدى . دان تۈتقان بۇغداي چاناقلىرى تولۇپ يېتىلگەن ، لېكىن تېخى قېتىپ بولمىغان مەز-گىلدە بەزىدە باشاقلارنى «سۇرۇش»(65) قىلىپ يەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق . ھازىر بۇنداق «سۇرۇش» بەزى جايلاردا «ئۇتمە» ياكى «گىرىك» دېيىلىدۇ . بۇمۇ ئۆرپ ـ ئادەت-لىرىمىزنىڭ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىغا ياخشى مىسال بولالايدۇ .

زىرائەت ياخشى پىشىپ ، دانلىرى قېتىشقاندىن كېيىن ئورما باشلىنىدۇ . بۇ ئىش «ئورماق» دېگەن پېئىلدىن ئېلىنىپ «تارىخ ئوردى» ياكى تارىخ ئوردىدى»(66) دېيىلەتتى . بۇ ئاشلىق ئوردى ياكى ئاشلىق ئورۇلدى ، دېگەنلىك ئىدى . ئاشلىق ئوردىغان سايمان «ئورماق» دېگەن پېئىلدىن ئېلىپ «ئوراق» (ئورغاق)(67) دېيىلەتتى . بۇ سۆز ھازىر مۇشۇ پېتى كەلگەن تۈردە ئىشلىتىلمەك-تە . ئارغۇلار ئورغاقنى «باشتار»(68) دەيتتى . ئاشلىق ئورۇش دېگەن مەنىدە «بىچمەك» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىگە دا-ئىر «دىۋان»دا ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئەمما ئۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى دەللەپ بېرىدىغان بەزى سۆزلەرنى ئۇچ-رىتىمىز . مەسىلەن ، «دىۋان»نىڭ بىر يېرىدە «بىچما يورىنچغا» (ئورۇلغان بېدە)(69) دەپ يېزىلغان . لېكىن ئاشلىق ئورۇش

سايمىنى دەپ ئورغاقتىن باشقا نەرسە يېزىلمىغانلىقىغا قارىغاندا ، «ئورماق» دېگەن سۆزمۇ «ئورغاق» دېگەن مەنىدە كەلسە ، شۇنداقلا بۇ سۆزلەر بارلىق تۈرك شېۋىلىرىگە ئورتاق بولسا كېرەك . ئورمىدا ئورغاق گاللىشىپ قالسا ئۇنى ئىتتىكلىتىش ئۈچۈن بىلەيدۇ . بۇ هال هازىرقىدىن سەل پەرقلىق هالدا «تىشەمەك»(70) ۋە «تىشەلمەك»(71) دېيىلەتتى . زىرائەت ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن قېپقالغان تۈپچەكلەرنى «ئاڭىز» دەپ ئاتىشاتتى(72) . بۇ سۆز هازىرمۇ ئىشلىتىلمەكتە .

ئالتىنچى ، خامان : زىرائەت ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن باغ باغلاش ۋە خامان تېپىپ دانلىرىنى ئايرىش ئىشى باشلىنىدۇ . XI ئەسىردە خامان تېپىشتىن بۇرۇن باغلانغان بۇغدايلار خامانغا توپلانسا كېرەك . بۇ توغرىدا ئېنىق بىر نەرسە بىلمەيمىز . شۇنداقتىمۇ «دىۋان»دا ئۇچرىغان «تارىخ تاشىدى»(73) ۋە «ئۇلار ئىككىسى بۇغداي يۇدۇشتە بىر - بىرىگە يارەملەشتى»(74) دېگەندەك سۆزلەر بۇغداي ئەنجۇلىرىنىڭ بىر يەرگە توشۇلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئەگەر ئەنجو توشۇلىدىغان بولسا ، ئۇ ئاساسەن كۆتەك هارۋىدا يەنى مەشھۇر «قاشلى»دا(75) هەمدە ئۇلاغلار ، مەسىلەن ، ئات ، تۆگە ، قېچىر ۋە ئېشەك بىلەن توشۇلىدىغانلىقى چوقۇم .

ئاشلىقنى خاماندا تېپىش ئۈچۈن تۇلۇق ئىشلىتىلەتتى . «دىۋان»دا «تۇلۇق» دېگەن مەنىدە «قوندىغۇ»(76) دېگەن سۆزنىلا ئۇچرىتىمىز . ئەمما بۇ سۆزنى بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىشلىتەتتىمۇ - يوق ؟ بۇنى بىلەلمىدۇق . خامان تېپىش «تارىخ تۆكمەك»(77) دېيىلگىنىگە قارىغاندا هازىر تۈركىيىدە ئىشلىتىلىۋاتقان «دۆگەن» (بىر خىل سايمۇەن)مۇ ئىشلىتىلسە كېرەك ، دېيەلەيمىز . خامان تېپىش يەنە «ئۆرتكۇن تەپمەك»مۇ دېيىلەتتى(78) . بۇ سۆزنىڭمۇ شۇ دەۋردە ئومۇملاشقان - ئومۇملاشمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس . لېكىن «تەپمەك» دېگەن سۆزگە قا-

راپ ، بەزى جايلاردا ئاشلىقنى تۆلۈق بىلەن ئەمەس ، ھايۋانلارغا چەيلىتىپمۇ تېپىدىغانلىقىنى ئېيتالايمىز . «دىۋان»دىكى بايانلار-دىن خامانىنى مەيلى تۆلۈق بىلەن تېپىشتە بولسۇن ، مەيلى ھايۋانلارغا دەسستىپ تېپىشتە بولسۇن ، ئات ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىنى ئېنىق بىلمىسەكمۇ ، لې-كىن بۇ ئىشتا ھازىرقىدەكلا ئۆكۈز ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتا-لايمىز . مەھمۇد كاشغەرىي ئارغۇلار خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئۆكۈزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆكۈزنى «ئوپ» (79) دەيدىغانلىقىنى يازىدۇ . ئۇ «ماما» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندىمۇ «خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز . باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ» دەيدۇ(80) . قوش ھەيدەش ۋە سۆرەم سېلىش توغرىسىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلق-لەر بويۇنتۇرۇق ئىشلىتىشنى بىلەتتى . خامان تېپىش تۆلۈق بىلەنلا قىلىنىدىغان بولسىدى ، مەھمۇد كاشغەرىي مەيلى ئوپ ، مەيلى ماما دېگەن سۆزلەرنى ئىزاھلىغاندا ، ئىككىدىن ئارتۇق ئۆكۈز قوشۇلىدىغانلىقىغا دائىر سۆزلەرنى يازمىغان بولاتتى . ئىككىدىن ئارتۇق ئۆكۈز قوشۇلىدىغانلىقى ھەققىدىكى سۆزلەر ، خامان تېپىشتە ئۆكۈزلەر ئەنجولەرنى دەسسەپ يانجىش ئارقىلىقمۇ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «ماما» دېگەن سۆزنى ئە-رەبچە ئىزاھلىغاندا «خامان تېپىش» دېگەن پېئىل «پۈت بىلەن تېپىش ، ئېزىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ئېنىق ئېيتىلغان (81) . بۇ سۆزلەرگە قاراپ ئېنىق ئېيتالايمىزكى ، يازغۇچىمىز ياشىغان دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى خامان تېپىشتە تۆلۈق ئىشلىتەتتى ، بىر قىسمى بولسا ھايۋانلارغا دەسستىپ يانجىپ تېپىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى . لېكىن ، «دىۋان»دىن تۆلۈقنىڭ شەكلى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى بولمايدۇ .

خامان تېپىش ئىشى تۇغقاندىن كېيىن خامان سورۇش

ئىشى باشلىنىدۇ ، ئەلۋەتتە . بۇ ئىشنى ھازىرقى كۈندىكىدەكلا «ساۋۇرماق» (سورىماق)(82) دەپىشەتتى ۋە بۇ ئىش مۇڭاپىق شامال چىققاندا ئىشلىنەتتى . سوروش ئىشىنى بەزىلەر «تارىخ ئەسمەك»(83) دەپىشەتتى . بۇمۇ شامال سورىماق ، دېگەن مەنىدە ئىدى . سوروش ئىشى توغىگەندە سامان بىلەن ئاشلىق دانلىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى . سامىنى ئايرىلغان چەشنى «ئۆرتكۈن» دەپىشەتتى(84) . چەشنى شىرىكلەر ۋە قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدا بۆلۈشسە بەزىدە زىددىيەت - جاڭجاڭلار چىقىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «سابان (ساپان) ۋاقىتىدا تالاش - تارتىش بولسا ، خامان ۋاقىتىدا جاڭجال بولماس» دېگەن بىر ماقالىنى مىسال قىلىپ ئۆتىدۇ(85) .

چەشنى بۆلۈش ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئۆلچەشتە «ساغۇ»(86) دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل كەمچەن ئىشلىتىلەتتى . بۇ ، «قىرقلۇم ساغۇ»(87) دەپىلىدىغان ، لىق توشقىنى بىر بىرلىك ھېسابلىنىدىغان ئەسۋاب ئىدى . ئۆلچەش ئىشىنى «ساغۇلاماق» دەپىشەتتى(88) . ئۇنىڭدىن كېيىن بۇغداي بىر چەتكە دۆۋىلەنىپ ، تازىلاش ئىشى باشلىناتتى(89) . بۇغدايىنى تازىلاش بۇغدايدىكى «قاراموق»(90) قا ئوخشاش كېرەكسىز ، يانجىلمىغان قاتتىق سامانلارنى داندىن تازىلىۋېتىش ئۈچۈن قىلىناتتى . بۇ ئىش «تارىخ ئارتماق»(91) دەپىلەتتى . بۇ ئىش ئۈچۈن «ئازرى»(92) دەپ ئاتىلىدىغان ئەسۋاب ئىشلىتىلەتتى . بۇ ئەسۋابنىڭ شەكلىنى بىلمەيمىز . لېكىن ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپى بارلىقى بايان قىلغىنىغا قارىغاندا ھازىرقى غەلۋىرگە ئوخشاش بىر نەرسە بولسا كېرەك ، ئۇلارنىڭ بۇغدايىنى تازىلايدىغان مەخسۇس يەرلىرى بار ئىدى(93) . بۇغداي تازىلاش ئۈچۈن مەلۇم ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن بىلەلەيمىز ، ئاشلىقنى تازىلاش ئەسۋابى «تارىخ ئارتىغۇ نەڭ»(94) ، بۇغداي غەلۋىرده

تاسقالغاندا چىققان چار «دانگال» دېيىلەتتى(95) . مەھمۇد كاشغەرىي ، سامانىنى چىگىللەر «سامان»(96) ، ئوغۇزلار «كۆۋۈك»(97) دەيدىغانلىقىنىمۇ يازىدۇ .

خامانىڭ چەشلىنىشىگە دائىر ئىشلاردىن ئۇلاردىكى ئىنتايىن ياخشى ئىجتىمائىي يارەملىشىش ئادەتلىرىدىن بىرىنى كۆرۈۋالالايمىز . خامان چەشلەنگەندىن كېيىن يارەمگە كەلگەن ئادەملەرگە خامان ئىگىسى ئارپا ياكى بۇغدايدىن مەلۇم مىقداردا بېرەتتى ياكى تاماق بېرەتتى(98) . بۇ يەردە بۇنداق يارەملىشىش ئۇلارنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىجتىمائىي ئادەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئاشلىق خاماندىن ئۆيگە توشۇلۇپ ، ئامبارلارغا كىرگۈزۈلەتتى . بۇنداق ئامبارلار «تارىخلىق يەر» دېيىلەتتى(99) . يەنە شۇ مەنبەدە «ئوغۇرلۇك» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلەتتى(100) . تازىلىنىپ بولغان بۇغداي تۇگمەنگە ئاپىرىلىشتىن بۇرۇن سۇدا يۇيۇلاتتىمۇ ـ يوق ؟ «دىۋان»دا بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن يۇيۇلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

ئۇن تارتىلغاندىن كېيىن قالغان كېپەكنى قويۇش ئۈچۈن مەلۇم يەر ئايرىپ قويۇلىدىغانلىقى ۋە ئۇ يەر «كەپەكلىك» دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم(101) . ئامبار بولمىسا ياكى مەھسۇلات كۆپ بولغان يىللاردا ئاشلىق ئامبارلارغا سىغماي قالسا ئاشلىقلارنى ئورا كولاپ كۆمۈپ ساقلىشاتتى . بۇنداق ئورىلارنى «ئورۇ» دېيىشەتتى(102) . دېھقانلارنىڭ ھازىرمۇ ئېھتىياجلىرىدىن ئېشىپ قالغان ئاشلىقنى ئەينى ۋاقىتتىكىدەك ئورىدا ساقلىشى بۇ ئەنئەنەۋى ئۇسۇلنىڭ ئىنتايىن قەدىمىي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ ھازىرقى كۈندىكىدەك لاپقۇتلىشىش ئۇسۇلى بىلەن يارەملىشىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي «لۇنچۇت» دېگەن سۆزنى «بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانجىشتا يېزا

خەلقىنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشى ، ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر - بىرىگە بىرەر ئۇلاغ بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ »(103) ، دەپ ئىزاھلاش ئارقىلىق لاپقۇتلىشىشنىڭ ما- ھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . لاپقۇتلىشىش ھازىرمۇ داۋاملا- شۋاتقان ئەڭ ياخشى ئىجتىمائىي ھەمكارلىق ئۇسۇللىرىمىزدىن بىرىدۇر .

يەتتىنچى ، تۇگمەن ۋە بۇغداينىڭ تارتىلىشى : «دىۋان »دا ئۇن تارتىشقا دائىر سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى بۇ ئىش XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇلار ئۇن تارتىشنى «ئۇگىتمەك» (104) ياكى «ئۇگمەك »(105) ، ئۇن تارتىدىغان يەرنى ۋە بۇغ- دايدىن ئۇن چىقىرىدىغان سايمانىنى ، ھازىرقىدەكلا «تەگىرمەن» دېيىشەتتى(106) . «دىۋان »دىكى سۆزلەردىن مەلۇم بولۇپ تۇرا- دۇكى ، ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان تۇگمەن ، سۇ تۇگمىنى ئىدى . يازغۇچىمىزنىڭ ئەسىرىدىن بىلگىنىمىز بويىچە ، تۇگمەننىڭ بۇ- لەكلىرىنى مۇنداق كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . تۇگمەننىڭ نورىنى «تە- گىرمەن قوغۇشۇ »(107) ، بۇ نوردىن چۈشكەن سۇ ئايلاندۇرىدا- غان چاقنى ، بارلىق چاقپەلەك ، يىپ ئىگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭ- غا ئوخشاش غالتەكلەرنى ئاتىغاندەك «چىغرى» دېيىشەتتى(108) . بۇ چاق ئايلاندۇرىدىغان «تەگىرمەن تاشى »(109) بۇغدايىنى ئۇن قىلىدىغان ئاساسلىق ئەسۋاب بولۇپ ، بۇ تاش ئاستىنقى تاش بىلەن ئۇستۇنكى تاشتىن ، يەنى ئىككى تاشتىن تەركىب تاپىدىغا- لمىقى تەبىئىي ، ئۇستىدىكى تاش بىر ياغاچ قۇلاقنىڭ ئۇستىگە ئولتۇرغۇزۇلىدۇ . ئېنىقراق ئېيتساق ، ئىككى تاشنىڭ ئوتتۇرا- سىغا ياغاچتىن ياسالغان ئۇچلۇق بىر نەرسە ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇننى يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا تۇگمەننىڭ ئۇستۇنكى تېشى قۇلاقنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ . ئۇننى يىرىكرەك تارتماقچى بولغاندا ، ئۇ بىرئاز كۆتۈرۈلىدۇ . بۇ ياغاچ

قۇلاق «ئىتەگۈ» دېيىلەتتى(110) . بۇ ئىتەگۈنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن ۋە ئۇستىدىكى ھەربىكەتلىنىدىغان تاش ئايلانغاندا بۇغداينىڭ چەت - چۆرىلىرىگە چېچىلىپ كېتىشىنى توسىدىغان تۆمۈرنى «سىبەك» دېيىشەتتى(111) . تاشتىن چۈشكەن يۇمشاق ئۇن «يارماش ئۇن» دېيىلەتتى(112) . ئورغاقتا ئوخشاش تۈگمەن تېشىمۇ ئىتتىكلىتىلەتتى ، يەنى چېكىلەتتى(113) . ھوسۇل ئېلىنغاندىن كېيىن تۈگمەنگە باردىغانلار كۆپىيىپ ، نۆۋەت ساقلاشقا توغرا كېلەتتى . بۇنداق ئۆچىرەت ، يەنى نۆۋەتنى خۇددى يەر سۈغىرىشتىكىگە ئوخشاش «ساپ» ، نۆۋەتنى كەلگەنلەرنى «سەنىڭ ساپ كەلدى» دېيىشەتتى(114) . بۇ سۆزنى بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىشلىتەتتىمۇ - يوق بىلەلمىدۇق . «دىۋان»دا ئۇنىڭغا دائىر بايانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورۇقلىنىشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بىز ئۇن ھەققىدە ئوزۇقلۇقلار توغرىسىدا سۆزلىگەندە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇ يەردە ئۇندىن چىقىدىغان كېپەك ، ھايۋانلارنىڭ يېمى بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئايرىم سۆزلەپ ئۆتىمىز . ئالدى بىلەن ھەرقايسى تۈرك ئەللىرى كېپەكنى نېمە دەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىمىز . كېپەكنى ھازىرقى كۈندە بەزى تۈركىي خەلقلەر ئاتىغاندەك ئومۇميۈزلۈك ھالدا «كەپەك» دەپ ئاتىشاتتى(115) . باشقىلارغا كېپەكنى «سۆكتى»(116) دەيتتى . تېرىق ۋە تېرىقىقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ كېپىكى «قاۋىق»(117) ، بەزى تۈركىي خەلقلەردە «قاۋۇق» دېيىلەتتى(118) . يەنە بىر ئىش ، تۈگمەندە تارتىلغان ئۇن ، خالتا ياكى تېرىدىن تىكىلگەن چوڭ تاغارلارغا ۋە باشقا قاپلارغا قاچىلىنىپ ساقلىناتتى .

2 . زىغىر : مەھمۇد كاشغەرىي زىغىر ھەققىدە ئارتۇق مەلۇمات بەرمەستىن پەقەت ئۇنىڭ ئۇرۇقىنىڭ «يېتىم» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ۋە يېغى چىراغقا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنىلا يازىدۇ(119) .

3 . بېدە : «دىۋان»دىكى بايانلار بىزگە XI ئەسىردىكى تۈر-

كىي خەلقلەر بېدىمۇ تېرىيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . كۆپرەك هايۋانلارنىڭ ئوزۇقى قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان بېدىنى ئوغۇزلار بىلەن ئۇلارغا يېقىن شېۋىدە سۆزلەيدىغان قىپچاق ، پەچەنەك ، سۇۋار ۋە باشقا تۈرك قوۋملىرى «يورىنچا»(120) ، خاقانىيە شېۋىسىدە سۆزلەيدىغان خەلقلەر بولسا «يورىنچغا» دەيتى(121) . بېدە ئۆسۈپ يېتىلگەندىن كېيىن ئورۇلۇپ مەيلى هۆل چاغدا ، مەيلى قۇرۇغاندا بولسۇن ئاۋۋال ئات ، قېچىر ، ئېشەك ، ئاندىن قالسا باشقا هايۋانلارغا يېگۈزۈلەتتى . ئورۇلغان بېدىنى «بىچما يورىنچغا» دەيىشەتتى(122) . بېدە تېرىلىدىغان يەرنى هەيدەش ، تېرىش ، سۇغىرىش قاتارلىق ئىشلارمۇ ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىغانغا ئوخشاشلا ئىشلىنىدىغانلىقىدا گەپ يوق .

4 . پاختا : پاختىدىن توقۇلىدىغان نەرسىلەر تۈركىي خەلقىلەردە يۇقىرى توقۇلمىلاردىن قالسىلا ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى . شۇڭا ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ۋە دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بارلىق تۈركىي خەلق XI ئەسىردىلا كېۋەز تېرىيتتى . كېۋەز تېرىش ئۇلارنىڭ دېهقانچىلىقىدا مۇهىم ئورۇندا تۇراتتى . كېۋەزنى ئاناتولىيىگە تۈركىلەر ئېلىپ بارغان ۋە ئاناتولىيە سالچۇقىيلىرى ، بولۇپمۇ بەگلىكلەر دەۋرىدە پاختا ئاساسلىق زىرائەت ۋە سودا مالىرىدىن بىرى بولغانىدى(123) . «دىۋان» دىن بۇ زىرائەتكىمۇ هەر خىل شېۋىلەردە هەر خىل ئىسىملار قويۇلغانلىقىنى كۆرىمىز . ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن ئەللەر پاختىنى هازىرقىغا ئوخشاشلا «پامۇق»(124) ، خاقانىيە شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى «كەپەز»(125) ، ئارغۇلار بىلەن ياغما ۋە قارلۇقلار بولسا يۇڭغا ئوخشىتىپ «يۇڭ» دەيىشەتتى(126) . كېۋەز نىسبەتەن ئىسسىق جايلاردا ئۆستۈرۈلىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالساقلا XI ئەسىردىمۇ تۈركىي خەلقلەر دۇنياسىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىسسىق يەرلىرىدە كېۋەز ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ .

«پاختا ئۆسىدىغان يەر» دېگەن مەنىدە «كەپەزلىك» دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى(127) . پاختىنىڭ تېرنې ئۆستۈرۈلۈشى ھەققىدە «دېۋان»دا ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن . پاختىنىڭ توقۇلۇشتىن بۇرۇن چىگىتى ئايرىۋېلىناتتى . بۇ ئىش دان ۋە ئۇرۇق دېگەن مەنىدىكى «ئۇرۇغ» دېگەن سۆزدىن ئېلىنىپ ، ئوغۇزلار «پاموق ئۇرۇغلاماق»(128) ، خاقانىيىلىكلەر «كەپەز ئۇرۇغلاماق» (129) دېيىشەتتى . كېيىنكى ئۇرۇقنى ئارغۇلار «چىگىت» دەيدىغانلىقىنىمۇ ،(130) شۇنداقلا چىگىت دېگەن سۆز مېۋىنىڭ ئۇرۇقى ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنىمۇ «دېۋان»دا ئۇچرىتىمىز . بۇ سۆز تۈركىيىدە ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، ئوغۇزلار چىگىت دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

5 . كۇنجۇت : يۇقىرىدا چىگىللەر «كۇچ» ، ئوغۇزلار «ياغ ئۇگۈرۈ» ۋە باشقا تۈرك ئەللىرى «كۇنچۇ» دەيدۇ ، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن كۇنجۇت ھەققىدە «دېۋان»دا يېتەرلىك مەلۇمات يوق ، شۇنداقلا ئوغۇزلار كۇنجۇتتىن ئالغان ياغنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنمۇ بىلگىلى بولمايدۇ .

6 . كۆكتاتلار : تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ ياشاش ۋاقتانلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمىنىڭ ئېچىدە ھەر خىل كۆكتاتلار مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ۋە ئۇلار كۆكتاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى «دېۋان»دىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ . لېكىن ، ئۇنىڭدا بۇ كۆكتاتلارنىڭ قانداق تېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات يوق ، شۇنداق بولسىمۇ ئېيتالايمىزكى ، كۆكتاتلار XI ئەسىردىمۇ ھازىرقى كۇندىكىدەك ئۇسۇلدا تېرىلىدىغانلىقىدا گەپ يوق .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ھەر خىل كۆكتاتنى ئومۇمىي مەنىدە «ياش»(131) دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئۇلار «كۆكتات يېدىم» دېمەكچى بولسا «ياش يەدىم» دېيىشەتتى . «دېۋان»دا بۇ

ئومۇمىي ئىسىم بىلەن بىللە يەنە «يىمىرتقا ياش»(132) دېگەن ئىسىمنىمۇ ئۇچرىتىمىز . بۇ سۆز «يۇمران ئوتياش» دېگەنلىك بولۇپ پالەك ، سەيچېچەك قاتارلىق ھەر خىل تومۇرسىز كۆكتاتلارنى بىلدۇرەتتى . تەرخەمەككە ئوخشاش ھەر خىل چۆرۈك نەرسىلەرمۇ «يىمىرتقا» دېيىلەتتى . بۇ خىل ئىسىملاردىن كېيىن ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا ئاساسەن ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بىلىدىغان ۋە تېرىيدىغان يەنە باشقا ئوتياشلارنى تۆۋەندىكىدەك رەتكە تىزىمىز :

«تۇرما» (تۇرۇپ)(133) ، «سارىغ تۇرما ، گىزىرى ، كەشۇر» (سەۋزە)(134) ، «قاباق» (ھۆل قاپاق)(135) ، «سوغۇن» ياكى «سوۋان» (پىياز)(136) ، «سارمۇساق» ياكى «ساموساق» (سامساق)(137) ، «تۇرمۇز» (تەرخەمەك)(138) ، «قىچى» (قىچا)(139) ، «بۇتەگۇ» (پەتەنگان)(140) ، «چاۋمۇر» ياكى «چامغۇر»(141) ، پالەك ۋە سەيچېچىكى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ئارغۇلار «سارىغ تۇرما»نى ، يەنى سەۋزىنى «گىزىرى ، ئوغۇزلار «كەشۇر» دەيتتى . ئۇ گىزىرى ، كەشۇر دېگەن سۆزلەر پارسچىدىكى «گەزەر» سۆزىدىن ئېلىنغان ، دەيدۇ(142) . ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەرىدە ئۆسىدىغان ئاق رەڭلىك ۋە تاتلىق بىر خىل سەۋزە «ئۇغلى» (كەۋرەك)(143) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . پىياز ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «سوغۇن» ۋە «سوۋان» دېيىلەتتى . بۇ ئىككى سۆز تەلەپپۇز جەھەتتە ئازراق پەرق قىلسىمۇ ، چىگىللەردىن باشقا بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىشلىتىدىغان ئورتاق ئىسىم بولسا كېرەك . چىگىللەر بولسا پىيازنى «قۇچقۇندۇ» دېيىشەتتى(144) . يازغۇچىمىز قاپاق ھەققىدە توختالغاندا «ھۆل ـ ياش چاغدا تاماق قىلىنىدىغان بىر خىل ئوتياش» دەيدۇ . «دىۋان»دا يەنە «ساغناغۇ» دېگەن بىر ئىسىمنى ئۇچرىتىمىز(145) . بۇنىڭ مەنىسى «قۇرۇغان قاپاق» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن . بۇنىڭدىن ئېنىق بىلىدۇ

ئىپ تۇرىدۇكى ، قاپاق ھۆل چاغدا تاماققا ئىشلىتىلىش بىلەن بىللە يەنە قۇرۇتۇلۇپ قىش ئۈچۈنمۇ ساقلىناتتى . «دىۋان»دا يەنە «قاپاقلىق»(146) دېگەن سۆز «قاپاقلىق ئېتىز ، قاپاق تېرىلىدىغان يەر» دەپ ئىزاھلىنىدۇ . بۇنىڭدىن XI ئەسىردە ئۆسۈملۈك ئاخىرىغا لىق ، لىك قوشۇمچىسى قوشۇش ئارقىلىق شۇ ئۆسۈملۈك تېرىلىدىغان يەرنىڭ ئىسمى ياسىلىدىغانلىقى بىلگىلى بولىدۇ ، شۇنىڭدەك ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا لىق ، لىك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق شۇ نەرسە ساقلىنىدىغان يەرنىڭمۇ ئىسمى ياسىلاتتى . مەسىلەن ، «تارغلىق» دېگەن سۆز ئاشلىق ئامبىرى ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگىنىگە ئوخشاش . ساماق قەدىمدىن تارتىپ تۇركىلەر ئېچىدە مەشھۇر ئىكەنلىكى مەلۇم . ئۇلار ساماق بىلەن قېتىقنى ئارىلاشتۇرۇپ ، داڭلىق تاماقلىرىدىن بىرى بولغان چۆپنىڭ ئۈستىگە تۆكۈپ يەيتتى . بۇ ھەقتە يۇقىرىدا «تاماق ۋە ئوزۇقلۇقلار» دېگەن تېمىمىزدا ئايرىم سۆزلەپ ئۆتتۇق . كۆكتاتلار قاتارىدا ئاتاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر نەرسە ، قەشقەرلىكلەر «سىپۈت»(147) دەپ ئاتايدىغان بىر خىل ئوت (يۇمغاقسۈت) بولۇپ ، ئۇ قارىمۇچ ۋە لازىغا ئوخشاش تاماقلارغا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى .

«دىۋان»دا ، بەزى چاغلاردا كۆكتات تېرىلغان ئېتىزنىڭ ئەتراپى ياكى باغ ـ بوستان ئەتراپى قومۇش ياكى تىكەندىن «چىت»لىنىدۇ ، دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇنداق چىت ئەينى زامانىدىمۇ مۇشۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى(148) . قارىغاندا چىتلاشقا قومۇشتىن كۆپرەك پايدىلانىسا كېرەك(149) . چىت بىلەن قورشالغان باغچىلارنىڭ «بۇردۇز»(150) دېيىلىدىغانلىقىنى يازغان مەھمۇد كاشغەرىي ئۇنىڭ ئەسلىي تۇرقىچە سۆز ئەمەسلىكىنى ئېيتىدۇ . باغقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارغا دىققەت قىلساقلا تۇركىي خەلقلەردە ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قىزىقارلىق بىر ئادەتنى بايقايمىز . ھازىرمۇ بۇرۇنقىغا ئوخ-

شاشلا ئۇزۇملۇك ۋە قوغۇن - تاۋۇزلۇقلاردا كۆز تەگمىسۇن ، دەپ قارانچۇق قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق قارانچۇقنى XI ئەسىردە بەزىلەر «كۆسگۈك» (151) ، بەزىلەر بولسا «ئاباقى» (152) دەپىششەتتى .

كۆكتاتلار ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا كۆكتاتتىن كۆپرەك مېۋە - چېۋە قاتارىدا ھېسابلىنىدىغان بىر خىل زىرائەت — قوغۇننى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز . قوغۇن XI ئەسىردە ھازىرقىدىن سەل پەرقلىق ھالدا «قاغۇن» دەپىلەتتى(153) . «دىۋان»دا قوغۇنغا دائىر مىسالارنىڭ كۆپلۈكىگە قارىغاندا ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىسىدا قوغۇن تېرىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ئېنىق . ئۇلار قوغۇن - تاۋۇز ۋە تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۇچۇن يەرگە چۇنەك تارتىش ئىشىنى «يەر قىرلاماق» (154) دەيتتى . بۇ سۆزدىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى ، قوغۇن - تاۋۇز ، تەرخەمەك تېرىلىدىغان يەر ئاشلىق تېرىلىدىغان ياكى ئوتياش تېرىلىدىغان يەرگە قارىغاندا ئالاھىدە تەييارلىناتتى . «دىۋان»دا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن قوغۇن تېرىلىدىغان يەر «قاغۇنلۇق» دەپىلەتتى(155) . «دىۋان»دا قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توشۇشتا ئىشلىتىدىغان «كۇرىن» دەپ ئاتىلىدىغان كاجاۋىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى(156) ، قاغۇن ئويماق(157) ۋە قوغۇننىڭ ئۆيگە توشۇلۇشى(158) ھەققىدە سۆزلىنىشى ئەينى زاماندا قوغۇن ئاساسلىق زىرائەتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «قاغۇن ئويماق» ياكى «قاغۇن ئويۇشماق» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى(159) كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ . بۇ سۆزلەر «ئويماق» دېگەن پېئىلغا مىسال قىلىپ ئېلىنغانمۇ ياكى قوغۇن يېگەندە ئويۇپ يېيىلىدىغانلىقى ئۇچۇن يېزىلغانمۇ ، بۇنى بىلەلمىدۇق . لېكىن قوغۇن ھازىرقىدەك تىلىپ يېيىلىدىغانلىقىنىمۇ «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . ئۇلار بىر تىلىم قوغۇننى «بىر پېچىم قاغۇن»(160) دەيتتى . «ھۆچۇ-

نەك»(161) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل خۇش پۇراق ، چىپار قوغۇن بولۇپ ، ئۇنى «قىرلاڭچ» دېيىشەتتى .

7 . مېۋىلەر : تىلىمىزغا پارسچىدىن كىرگەنلەرنى بىلىنىدۇ. غان بۇ سۆزنىڭ ئورنىدا XI ئەسىردە «يەمىش»(162) دېگەن سۆز ئىشلىتىلەتتى . «يەمىش» دېگەن سۆز ھەر خىل دەرەخ مېۋىلىرى. نى ئىپادە قىلاتتى . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر. نىڭ دەرەخنىڭ مېۋىگە كىرىشىنى «يېغاچ يەمىشلەندى»(163) دەيتتى . لېكىن ، قىپچاق ، يەمەك ، ئۇغراق تىللىرىدا بولسا «يە. غاچ قاتلاندى» دېيىلەتتى . بۇ سۆزدىن ئۇلارنىڭ شېۋىلىرىدە «مېۋە» دېگەن مەنىدە يەنە «قات» دېگەن سۆزنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرىمىز . «دىۋان»دا يېزىلىشىچە ، «قات» دېگەن سۆز قىپچاق ، يەمەك ، ئۇغراقلارنىڭ تىللىرىدا كۆپىنچە تىكەنلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە قارىتىلىپ ئىپادىلىنىدۇ(164) . بارلىق دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى يەمىش دېيىلسىمۇ ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ۋە قارا ئۆرۈكلەرگە ئوخشاش مېۋىلەرگە بىرىلگەن بىر ئومۇمىي نام بار ئىدى . يەنى ئۇلار «ئەرۈك» دېيىلەتتى . بۇنىڭ تۈرلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بىرەر سۈپەت سۆزى قوشۇپ ئېيتىلاتتى . مەسىلەن ، تۇلۇغ ئەرۈك (تۈكلۈك ئۆرۈك) — شاپتۇل ؛ سارىغ ئەرۈك (سېرىق ئۆرۈك) — ئۆرۈك ، توغاچ ؛ قارا ئەرۈك — قارا ئۆرۈك ، دېگەنلىك بولاتتى(165) . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرىدىن قارىغاندا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئۆستۈرگەن ئاساسلىق مېۋىلەر تۆۋەندىكىچە ئىدى :

ئارمۇت — ئامۇت(166) ، ئالما(167) ، ئۈجمە(168) ، ئاۋىيا — بىيە(169) ، ياغاق — ياڭاق(170) ، يىگدە — جىگدە (171) ، شاپتۇل(172) ، فىستىق — پىستە(173) ، فىندىق — چىلغۇ ، بادام(174) .

بۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىي ، تۈركىي خەلقلەر «ئا. نار»(175) ۋە «خورما»(176)لارنىمۇ بىلىدىغانلىقىنى كۆرسە.

تىپ ئۆتىدۇ .

مېۋىچىلىكتىكى ئاساسلىق ئىش مېۋە دەرىخىنى تىكىش ۋە ئۆستۈرۈش بولۇپ ، بۇ «يىغاچ تىكمەك» دېيىلەتتى(177) . مەھ- مۇد كاشغەرىي بۇ ئىش ھەققىدە «تىكمەگىنچە ئۇنمەس ، تىلەمە- گىنچە بۇلماس» (تىكمىگۈچە ئۇنمەس ، تىلمىمگۈچە تېپىلماس) (178) دېگەن بىر ماقالنى مىسالغا ئالىدۇ . بۇ ماقال تۈركىي خەلقلەردە دەرەخ تىكىش ۋە ئۆستۈرۈش ئىشى ناھايىتى قەدىمدىن بېرى بار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا دەرەخ تىكىشكە دائىر مىساللارنىڭ كۆپ ئۇچرىشىمۇ شۇنداقلىقىنى دە- لىللەيدۇ(179) .

دەرەخنى زۆرۈر بولغاندا پۈتاش(180) باغۋەنچىلىكتىكى ئا- ساسلىق ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى . شۇ چاغدىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش- لا قاتتىق سوغۇق ، مېۋە كۆچەتلىرىنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى ياكى ئۇنىڭ چوڭىيىشىغا توسالغۇلۇق قىلاتتى . مېۋىلەرگە مۇنداق سو- غۇق تېگىش «ئۇشىك»(181) دېيىلەتتى . دەرەخلەرنىڭ مېۋىلە- گەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ تۈرلىرى بويىچە «يىغاچ ئارمۇتلاندى»(182) «ئۈجمەلەندى»(183) ، «ئە- رۈكلەندى»(184) دېيىشەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئوغۇزلار ئال- مىنى «ئالما» دەيتتى ، باشقا تۈركىي خەلقلەر «ئالمىلار» دېيىشەتتى (185) . فىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدا ، ئاق ۋە قىزىل بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما «سەنكەچ» (سەركەچ ئالما) دېيىلەتتى (186) . ئۇنىڭدىن باشقا ئاچچىق - چۈچۈك بىر خىل ئالما بار ئىدى ، ئۇنىڭ تەمى قىمىزنىڭ تەمىگە ئوخشاش بولغىنى ئۈچۈن «قىمىز ئالمىلا»(187) دېيىلەتتى .

ياڭاق — ياغاق ، بىر خىل ياخشى ياڭاق بولسا «ئاقى ياغاق» (پوستى ئاجرالغان ياڭاق)(188) . ياڭاق دەرىخى «ياغاقلىغ يە- غاچ»(189) ، ياڭاق ئۆسىدىغان يەر «ياغاقلىق»(190) دېيىلەتتى . «ئۈجمە» شۇ چاغدىمۇ ئۈجمە دېيىلەتتى . پىستە ئاسا-

سەن «شەكسىرتۇك» دېيىلەتتى(191) . ئەمما ئارغۇلار ئۇنى «بىتـ
ىرىق»(192) دەيتتى . مەھمۇد كاشغەرىي بىرنەچچە يەردە «قو-
سىق» (چىلغۇزا)(193) دېگەن سۆزنى ئەرەبچە جىللەۋز دەپ
ئالىدۇ . بىز بۇنى فىندىق ياڭاق دەپ ئېلىشنى لايىق كۆردۇق .
«دىۋان»دا «شەكسىرتۇك بىلەن بىترىق فىستىق» دەپ تەرجىمە
قىلىنغان . مەرھۇم ئاتالاي ، جىللەۋزنىمۇ فىستىق دەيدۇ ، يەنە
بىر يەردە ئۇنى بادام دەپ تەرجىمە قىلىدۇ(194) . لېكىن ، بىز
«دىۋان»نىڭ ھېچقانداق يېرىدە جىللەۋز دېگەن سۆزنىڭ بۇ مەنىدە
ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئۇچرىتالمىدۇق .

ئۆرۈكنىڭ تۈرلىرىگە كەلسەك «لىمگەن»(195) دەپ ئاتـ
لىدىغان بىر خىل سېرىق ئۆرۈك بىلەن بىللە «ئامشۇي» (ئالگـ
ىرات)(196) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل سېرىق ئۆرۈكمۇ بار
ئىدى . «ئەرىكسىلىك» دېگەن سۆز «ئۆرۈكلۈك باغ» دېگەنلىك
بولاتتى(197) . بۇلاردىن باشقا «چىمۇشتۇرۇك» (جىنەستە)(198)
دەپ ئاتىلىدىغان چوڭلۇقى فىندىق ياڭقىچىلىك كېلىدىغان بىر
مېۋىمۇ بار ئىدى . يازغۇچىمىز بۇنى چىندا ئۆسىدىغان بىر خىل
مېۋە ، دەپ تونۇشتۇرۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئاق ياكى قىزىل
مېۋىسى بولىدىغانلىقىنى ، باش يازدا پىشىدىغانلىقىنى ۋە يېيىشكە
بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ(199) .

مېۋىلەرنىڭ پىشىشىنى «يەمىش پىشدى»(200) دېيىشەتتى
ۋە پىشقان مېۋىلەر يېغۇېلىناتتى . مېۋىلەرنى يېغىش ئۇچۇن
دەرەخلەرنى ئىرغىتىش كېرەك ئىدى(201) ياكى مېۋىلەر تېرىۋې-
لىناتتى . مېۋە يېغىشنى «يەمىش تەرمەك»(202) ۋە «يەمىش
ئەۋدىنمەك»(203) دېيىشەتتى . مېۋىلەردىن قۇرۇتۇشقا بولىدى-
غانلىرى قۇرۇتۇلۇپ ، قىشتا قاق پېتى يېيىلەتتى ياكى سوغۇق-
لۇق ئۇچۇن قاينىتىپ ئىچىلەتتى . ئۆرۈك ، ئامۇت ۋە باشقا
مېۋىلەرنىڭ قۇرۇتۇلغانلىرى ئومۇمەن «قاق» دېيىلەتتى(204) .
قاقنى بارسىغانلىقلار «قاتۇت»(205) ، قارلۇقلار بولسا ئۆرۈك

قېقى بىلەن ئۇزۇم ۋاسالغۇسىنى «چاخشاق»(206) دېيىشەتتى .
«دىۋان»دا بايان قىلىنغان ئەھۋاللاردىن تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئولتۇراقلىشىپ ياشىغانلىرى ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن بىللە كۆكتات ۋە مېۋە ئۆستۈرۈشكىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ھەمدە ئۇلارنى ئۆستۈرۈپ ، ئىستېمال قىلغانلىقىنى بىلىۋالالا-مىز . شۇنداقلا ئاشلىق زىرائەتلىرى ، كۆكتات تېرىش ، مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش XI ئەسىردىن خېلى بۇرۇن بار ئىدى ، دېيىلەيـ-مىز . مېۋىلەر ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا باشقا مېۋىلەر-دىن پەرقلىق بولغان ئۇزۇم ۋە ئۇزۇمچىلىك ھەققىدە «دىۋان» دا يېزىلغانلارنى ئايرىم تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز .

8 . ئۇزۇمچىلىك : «دىۋان»دا ئوتتۇزدىن كۆپرەك يەردە ئۇزۇمچىلىكنىڭ تىلغا ئېلىنىشى XI ئەسىردە ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە خېلىلا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ ئۇزۇمنى ھازىرقى ئىسمى بىلەن ئاتىشاتتى(207) . ئۇزۇم ئۆستۈرۈلىدىغان جايىنى «باغ»(208) دېيىشەتتى . ئۇزۇم تەكلىرى بەزىدە باراڭغا ئېلىنىدىغانلىقى مە-لۇم . «دىۋان»دا بۇنىڭغا دائىر بايانلارنى ئىنتايىن كۆپ ئۇچرىتـ-مىز . بۇ بايانلارنىڭ كۆپلۈكى بىزگە ، ئۇزۇم باغدا تال ھالىتىدە ئۆستۈرۈلگەندىن تاشقىرى چوڭ ـ چوڭ باراڭ ، بېدىشلارغا ئېلىـ-نىپ ئۆستۈرۈلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . «دىۋان»دا ئۇزۇم باراڭلىرى ھەققىدىكى سۆزلەر ئىچىدە بەزى تۈرك قەبىلـ-لىرى «تاپچاڭ»(209) ، بەزىلىرى «تاپچام»(210) دەپ ئاتايدى-غان بىر خىل سايمانىنىڭ ئىسمىنى ئۇچرىتىمىز . بۇ ئۇستەلگە ئوخشايدىغان ئوچ پۇتلۇق بىر نەرسە بولۇپ ، قول يەتمەيدىغان ئۇزۇم ساپلىرىنى ئۇزۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۇستىگە چىقاتتى . ئۇ-زۇم بېدىشلىرىغا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ «ئاداقلىق يىغاچ» (ئاياغلىق ياغاچ)(211) ، ئۇزۇم بارىكى ياساش ئۈچۈن تەييارلاذ-غان ياغاچ «بادىچلىق يىغاچ»(212) دېيىلەتتى . ياغاچ ۋە شادىلار-

دىن تەركىب تاپقان ئۇزۇم بارىكى «بادىچ»(213) ، ئۇزۇم تاللىرى-
نى باراڭغا باغلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تال چىۋىقلار «قا-
غىل»(214) دېيىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارا-
غاندا ، تۈركىي خەلقلەر باشقا دەرەخلەر ئۈچۈن ئىسىم قىلىپ
ئىشلەتكەن «يىغاچ» دېگەن سۆزنى ئۇزۇم تەكلىرىگىمۇ ئىشلىتەت-
تى ۋە ئۇنى «ئۇزۇم يىغاچى» دەيتتى(215) . ئۇ زامانىدا ئۇزۇم-
لۇك باغلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان-
لىقى ۋە ھازىرقىغا ئوخشاشلا باغلارغا قارايدىغان ئادەملەر بولىدى-
غانلىقى مەلۇم . باغ قاراۋۇللىرى كېچىسى باغقا قاراپ ئولتۇرۇش
ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۈستىگە «ساتما»(216) ياسايتتى . قوغۇن -
تاۋۇزلۇقلار ۋە باغلاردا قارانچۇق قويغىنىغا ئوخشاش ئۇزۇملۇك-
لەردىمۇ كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن «كۆزگۈك»(217)
دەپ ئاتىلىدىغان قارانچۇقلار قاداپ قويۇلاتتى .

ئۇزۇم ساپلىرىنىڭ بېدىشته ساڭگىلىشىنى «ئۇزۇم سالغۇلا-
دى»(218) دېيىشەتتى . بۇ سۆزدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى ، ئومۇ-
مەن ساپ «سالغۇ» دېيىلەتتى . كەنچەكلەر ئۇزۇم سېپىنى «بۇ-
شىنچەك»(219) دېيىشەتتى . ئۇزۇمنىڭ پىشىشقا باشلىشىنى
ھەرقايسى تۈرك قوۋملىرى ھەر خىل ئاتايدىغانلىقى مەلۇم . يېگە-
لى بولمايدىغان غورا ئۇزۇم «تارقا» ياكى «تالقا»(220)
دېيىلەتتى . ئۇزۇم تالقالاندى(221) دېگەنلىك ، ئۇزۇمنىڭ چې-
كىلگەنلىكىنى بىلدۈرەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇمگە ئاستا -
ئاستا تەم كىرىپ پىشاتتى . «تالقا ئالاردى»(222) دېگەن سۆز
ئۇزۇم قىزارغانلىقىنى ، «ئۇزۇم تاتىغلاندى»(223) بولسا ئۇزۇم
پىشقانلىقىنى ، يېگۈدەك بولغانلىقىنى بىلدۈرەتتى . بەزىلەر ئۇ-
زۇمنىڭ قىزىرىپ رەڭگە كىرىشىنى «ئۇزۇم ئۆڭلەندى»(224)
دەيتتى .

ئۇزۇم پىشىپ يېتىلگەندىن كېيىن ئۇزۇم ئۇزۇش باشلىناتـ
تى . ئۇزۇمنىڭ يىغىۋېلىنىشى «ئۇزۇم ئۇزمەك» ، ئۇزۇم ئۇ-

زۇشته ھەمكارلىشىش «ئۇزۇشمەك»(225) دېيىلەتتى . ئەينى زاماندا «مەسچ ئۇزۇم» دەپ ئاتىلىدىغان(226) بىر خىل قارا ئۇزۇمنىڭ «دىۋان»دا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىشى بۇ خىل ئۇزۇم كۆپ ئۆستۇرۇلۇدىغانلىقى ۋە داڭلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەر-سە كېرەك . «دىۋان»دىن ئۇزۇمدىن نېمىلەر ياسىلىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمايدۇ . بىراق ئۇزۇم سىقىش ۋە بۇ ئىشتا يارەملىشىش ھەققىدىكى بايانلارنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ(227) ئۇزۇمدىن «پېمەك - ئىچمەكلەر» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم كۆرسە-تىپ ئۆتكەن سىركە ۋە شارابتىن باشقا يەنە ئىچىملىك سۇ چىقە-رىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇزۇم سۈيىنىڭ قازان ياكى كوزىدا قاينىتىلىش ھەققىدىكى سۆز-لىرى(228) ئۇزۇمدىن شىرنە قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە كېر-ەك . ئۇزۇممۇ باشقا بەزى مېۋىلەرگە ئوخشاش قۇرۇتۇلۇپ ، قۇرۇق يېمىش قىلىپ ئىشلىتىلەتتى . يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئۇزۇمنى كۆپ قۇرۇتىدىغان ياكى باغۋەنچىلىك بىلەن كۆپ شۇغۇللىنىدىغان ئا-دەملەرمۇ بار ئىدى(229) .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 373 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 483 - بەت . ف .سۇمەر : «ئاناتولىيىگە يالغۇز كۆچمەن تۈركلەرلا كەلگەن-مۇ ؟» ، 579 - بەت .

(2) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 373 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 483 - بەت .

(3) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ،

114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(4) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .

(5) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 330 ـ بەت .

(6) مەھمۇد كاشغەرىي «تارىخ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندا : «بارلىق تۈركلەر بۇغداينى ‹تارىخ› دەيدۇ ، ئوغۇزلارلا بۇ سۆزنى ‹تېرىق› دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ . بۇنداق دېيىش خاتا . ئوغۇزلار بۇغداينى «ئاشلىق› دەيدۇ» دەيدۇ . ئوغۇزلاردىن باشقا بارلىق تۈركىي خەلقلەر بۇغداينى «تارىخ» ، ئوغۇزلار «ئاشلىق» دېسە ، ئۇنداقتا «بۇغداي» دېگەن سۆزنى كىم قوللىناتتى ؟ بىز ھازىر تۈركىيىدە «بۇغداي» دېگەن سۆزنىڭ ئومۇملاشقانلىقىغا قاراپ ، بۇ سۆزنى ئوغۇزلارمۇ بىلىدىغانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىملا بۇغداينى ئاشلىق دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

(7) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 123 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(8) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(9) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(10) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 466 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 609 ـ بەت .

(11) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(12) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 167 ـ بەت .

(13) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 24 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 29 ـ بەت .

(14) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 121 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 327 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 73 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 189 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 567 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 646 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 106 ـ بەت .

(21) ھازىر تۈركىيىدە ئاشلىق تېرىلىدىغان يەرنى «ئېكىن» دېمەستىن «تارلا» دەيدۇ .

(22) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 103 ـ بەت .

(23) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 470 ـ بەت .

(24) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 333 ـ بەت .

(25) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 177 ـ بەت .

(26) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 348 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 509 ـ بەت .

(27) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 523 ـ بەت .

(28) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(29) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .

(30) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 219 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت .

(31) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت .

(32) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(33) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 179 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 247 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 13 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 15 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(38) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 227 ـ بەت .

(39) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 252 ـ بەت .

(40) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 63 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 149 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(42) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 189 ـ بەت .

(43) 41 ـ ئىزاھاتا كۆرسىتىلگەن يەرگە قاراڭ .

(44) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 412 ـ بەت .

(45) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 566 ـ بەت .

(46) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 412 ـ بەت .

(47) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 569 ـ بەت .

(48) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 514 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 667 ـ بەت .

(49) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 174 ـ بەت .

(50) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 190 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 272 ـ بەت .

(51) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 143 ـ بەت .

(52) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 176 ـ بەت .

(53) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 397 ـ بەت .

(54) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 76 ـ بەت .

(55) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 396 ـ بەت .

(56) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ،

145 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 198 ـ بەت .
(57) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 193 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 260 ـ بەت .
(58) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 250 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 344 ـ بەت .
(59) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 489 ـ بەت .
(60) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 569 ـ بەت .
(61) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 345 ـ بەت .
(62) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 256 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت .
(63) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 77 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 106 ـ بەت .
(64) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 386 ـ بەت .
(65) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 368 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت .
(66) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 172 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 232 ـ بەت .
(67) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 161 ـ بەت .
(68) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .
(69) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 561 ـ بەت .
(70) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 94 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت .

(73) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 307 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 449 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 71 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 639 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 106 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 145 ـ بەت .

(78) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 682 ـ بەت .

(79) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 37 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت .

(80) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 324 ـ بەت .

(81) «ئەل مۇنجىد» . بېيرۇت . 1996 ـ يىل نەشرى 229 ـ بەت .

(82) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 82 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(83) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 224 ـ بەت .

(84) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

412 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 563 ـ بەت .

(85) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 568 ـ بەت .

(86) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 443 ـ بەت .

(87) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .

(88) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 443 ـ بەت .

(89) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 73 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(90) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 625 ـ بەت .

(91) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 208 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 279 ـ بەت .

(92) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 170 ـ بەت .

(93) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(94) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 472 ـ بەت .

(95) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 384 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(96) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 415 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 541 ـ بەت .

(97) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .

(98) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(99) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 646 ـ بەت .

(100) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 205 ـ بەت .

(101) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 660 ـ بەت .

(102) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

(103) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 590 ـ بەت .

(104) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 285 ـ بەت .

(105) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .

(106) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 364 ـ بەت .

(107) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 472 ـ بەت .

(108) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 421 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 549 ـ بەت .

(109) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 364 ـ بەت .

(110) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(111) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 389 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(112) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

40 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(113) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(114) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 145 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 198 ـ بەت .

(115) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت .

(116) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(117) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت .

(118) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .

(119) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 24 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 29 ـ بەت .

(120) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 512 ـ بەت .

(121) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(122) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 561 ـ بەت .

(123) ئى .ھى .ئۇزۇنچارشىلى : «ئاناتولىيە بەگلىرى» ، 1969 ـ يىل 2 ـ نەشرى ، 252 ـ بەت .

(124) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت .

(125) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت .

(126) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .

(127) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(128) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 346 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 473 ـ بەت .

(129) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 399 ـ بەت .

(130) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(131) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(132) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(133) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 563 ـ بەت .

(134) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 563 ـ بەت .

(135) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(136) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 532 ـ بەت .

(137) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 527 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 683 ـ بەت .

(138) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت .

(139) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 327 ـ بەت .

(140) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 583 ـ بەت .

(141) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 457 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 597 ـ بەت .

(142) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 562 ـ بەت .

(143) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(144) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 493 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(145) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 639 ـ بەت .

(146) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 655 ـ بەت .

(147) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 356 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(148) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 320 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 420 ـ بەت .

(149) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت .

(150) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 457 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 597 ـ بەت .

(151) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .

(152) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(153) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 393 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 513 ـ بەت .

(154) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 298 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 408 ـ بەت .

(155) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 656 ـ بەت .

(156) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

(157) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 235 ـ بەت .

(158) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 214 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 286 ـ بەت .

(159) 49 ـ ئىزاھقا قارالسۇن .

(160) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 395 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 513 ـ بەت .

(161) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 488 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 635 ـ بەت .

(162) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 112 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(163) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 273 ـ بەت .

(164) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 196 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 273 ـ بەت .

(165) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(166) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت .

(167) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(168) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

297 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت .

(169) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(170) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 29 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 36 ـ بەت .

(171) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 39 ـ بەت .

(172) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 94 ـ بەت .

(173) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 621 ـ بەت .

(174) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 647 ـ بەت .

(175) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(176) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(177) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 20 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 126 ـ بەت .

(178) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 20 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 126 ـ بەت .

(179) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 207 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 287 ـ بەت .

(180) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 198 ـ بەت .

(181) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 72 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت .

(182) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

312 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت .

(183) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 297 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت .

(184) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 294 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت .

(185) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(186) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .

(187) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 474 ـ بەت .

(188) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 90 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(189) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(190) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 69 ـ بەت .

(191) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(192) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 621 ـ بەت .

(193) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 383 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت .

(194) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 382 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(195) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(196) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

115 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 155 ـ بەت .
(197) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت .
(198) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 530 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 686 ـ بەت .
(199) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 280 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت .
(200) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 12 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 15 ـ بەت .
(201) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .
(202) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 126 ـ بەت .
(203) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 251 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت .
(204) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .
(205) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .
(206) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 613 ـ بەت .
(207) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت .
(208) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .
(209) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 385 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .
(210) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

435 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 566 ـ بەت .

(211) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 149 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 202 ـ بەت .

(212) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 654 ـ بەت .

(213) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 295 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت .

(214) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت .

(215) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 8 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 9 ـ بەت .

(216) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(217) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .

(218) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 560 ـ بەت .

(219) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(220) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 556 ـ بەت .

(221) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 201 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 279 ـ بەت .

(222) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 179 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 241 ـ بەت .

(223) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 265 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(224) يۇقـــرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 380 ـ بەت .

(225) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 184 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 248 ـ بەت .

(226) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 462 ـ بەت .

(227) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 104 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 142 ـ بەت .

(228) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(229) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 159 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

3 . چارۇنچىلىق

تۇركىي خەلقلەر ، بولۇپمۇ كۆچمەن تۇرمۇشتا ياشايدىغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى بۇرۇندىن تارتىپلا ئات قاتارلىق ھايۋانلارنى بېقىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم . چارۋىچىلىققا ئۇلار شۇنچىلىك ئەھمىيەت بېرەتتىكى ، سان ـ ساناقسىز ئات ، قوي ۋە كالا پادىلىرى كۆچمەن تۇركلەرنىڭ ئاساسلىق بايلىقى ئىدى . شۇنداقلىقىنى ئىلمىي ئەمگىكىمىزنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»تىن بۇرۇن يېزىلغان ۋە تۇركىي خەلقلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن باشقا ئەسەرلەردىنمۇ بىلگىلى بولىدۇ . جۈملىدىن X ئەسىردە يېزىلغان جۇغراپىيىلىك ئەسەرلەردىن «ھۇدۇدۇل ئالەم»(1) دىمۇ تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق ئەللىرى ئايرىم ـ ئايرىم تىلغا ئېلىنغاندا ، ئۇلارنىڭ ئات ، قويلىرى ، بەزىدە كالا پادىلىرى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىكى چارۋىچىلىققا دائىر مەلۇماتلارنى تەنقىد قىلغاندا ئالدى بىلەن ئات ، ئۇنىڭدىن كېيىن رەت تەرتىپى بويىچە باشقا ھايۋانلار ھەققىدە توختىلىمىز . شۇنداقلا «دىۋان»دىكى ھەرقايسى ھايۋانلىنىڭ تۇرلىرىنى ، شەكىللىرىنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مىسالالرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز . بىزنىڭچە مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ ئاشۇ ھايۋانلار بىلەن قانچىلىك مەشغۇل بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولار . بۇ ماقالىمىزدە كۆپ يەرلەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك ، «دىۋان»دىكى سۆزلەر XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ھەر قانداق بىر جەھەتتىكى مەدەنىي تۇرمۇشىنى تولۇق ئىپادىلەپ بەرگۈدەك ھالدا ئەمەس . يازغۇچىمىز سۆزلەرنى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ توپلىغان ۋە رەتلەپ چىققان ، كۆپ جايلاردا بەزى

ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنىڭ تولۇق چۈشەندۈرۈلمىگەنلىكىگە قاراپ ، بۇ ئەسەرگە كىرگۈزۈلمىگەن سۆزلەرنىڭمۇ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . شۇنداق بولسىمۇ تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بۈيۈك خەزىنىسىدىكى چارۋىچىلىققا ئائىت مەلۇماتلار بىلەن مەخسۇس ئاتالغۇلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئۆتسەك XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى ھەققىدە خېلىلا قىممەتلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز .

1 . ئات : «ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتىدۇر »(2) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاتنىڭ تۈركىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى مۇھىم ئورنىنى ئېڭ توغرا ۋە دەل جايىدا كۆرسەتكىنىدەك ، تارىختىكى تۈرك زور ئىشغالىيەتچىلىكىنىڭ سىرىنمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . تۈركىي خەلقلەردىن باشقا ، ئاتنى بۈنچىلىك ئەتىۋارلايدىغان يەنە بىر خەلقنى تېپىش قىيىن دېيىشكە بولىدۇ . كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشتا ھەر خىل شەكىلدە پايدىلىنىپلا قالماي گۆش ۋە سۈتىدىنمۇ پايدىلانغان بۇ ھايۋانغا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى تەبىئىي بىر ئەھۋال ئىدى . كوللېكتىپ ھەرىكەت قىلىشقا ۋە كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولىدىغان كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشتا مىنىش ۋە يۈك توشۇش ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان ئات ئىشغالىيەتچى قوشۇنلارنىڭ ئېڭ يارىملىق ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغانىدى . ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى تۈپەيلىدىن ، تۈركىي خەلقلەر ئاتنى توپ - توپ پادا قىلىپ كۆپەيتكەنىدى .

XI ئەسىردىمۇ ھازىرقىدەك ئاتلىدىغان ئاتنىڭ بۇ ئومۇمىي ئىسمىدىن باشقا تۈرلۈك ئايرىم ئىسىملىرىنىڭ بارلىقىمۇ مەلۇم . تۈركىي خەلقلەر توپ - توپ ئاتنى ، باشقا ھايۋان توپلىرىنى دېگەندەك «يىلقى » دېيىشەتتى(3) . «يىلقى » دېگەن سۆز ھازىرمۇ كۆپ جايلاردا «ئات توپى » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . ئات بەزىدە يەنە «يۈند » دەپ ئاتىلاتتى(4) . «يۈند » دېگەن سۆز يالغۇز

ئاتنىمۇ ، توپ - توپ ئاتنىمۇ ئىپادە قىلاتتى . 24 ئوغۇز قەبىلە-سىدىن بىرى بولغان «ئالا يۇندلۇ»نىڭ ئىسمىنىڭمۇ بۇنىڭغا مۇنا-سىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بولۇپ تۇرۇپ-تۇ . تۈركىي خەلقلەر كەڭ كەتكەن بوز قىرلاردا ۋە ئوتلاق-لاردا توپ - توپ ئاتلارنى خالىغانچە قويۇپ بېرىشەتتى . باشقا ھايۋانلارمۇ ئومۇمەن يايلىرىدا ئوخشاشلا ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلىدىغانلىقى ئېنىق . مانا شۇنداق قويۇپ بېرىلگەن يىلقىنى «كۆگ يىلقى»(5) ياكى «بوش يىلقى»(6) دېيىشەتتى . شۇنچە-لىك كۆپ ئاتلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ۋە قايسى ئاتلارنىڭ كىملەرگە ياكى قايسى قەبىلىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئاتلارنىڭ ساغرىسىغا ياكى باشقا يەرلىرىگە بەلگىلىك تامغىلار بېسىلاتتى . تۆمۈرنى ئوتتا قىزدۇرۇپ تامغا بېسىشنى ھازىرقىدەكلا «داغلاش» دېيىشەتتى(7) . مەھمۇد كاش-غەرىي «ئەل» (ۋىلايەت) دېگەن سۆزنى ئىزاھلىغاندا شۇنداق دەيدۇ : «ئەل ، ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى ، ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقى ئۈچۈن ئاتنى ‹ئەل› دەپمۇ ئاتايدۇ»(8) . بۇ سۆزدىن بىلىنىپ تۇرۇپتىكى ، ئات ياكى ئات توپى دېگەن مەنىدە يەنە «ئەل» دېگەن تەبىرمۇ ئىشلىتىلەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئات» دېگەن مەنىدە «تورۇغ»(9) دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلگەنلە-كىنى كۆرىمىز . بەزىدە تۆگە بىلەن كالىلارمۇ ئاتقا ئوخشىتە-لىپ ، شۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى . بۇلاردىن باشقا بەزىدە «كۆ-چۈت»(10) دېگەن سۆزمۇ «ئاتلار توپى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتە-لەتتى . شۇنداقلا «ئۆگۈر»(11) دېگەن سۆزمۇ باشقا ھايۋانلار توپىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە «ئاتلار توپى» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى .

ئات ۋە يىلقا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن كېيىن ئاتنىڭ تۈرى ۋە چوڭ - كىچىكلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى مۇنداق رەتكە تىزىپ چىقىمىز . ئايغىر ھازىرقىدەكلا ئايغىر (ئاز-

غىر)(12) دېيىلەتتى . بەزىدە نار تۆگىمۇ ئايغىر دېيىلىدىغانلىـ قىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز(13) . ئايغىر كۆپىنچە ئەركەك ئانقىلا قارىتىلاتتى . شۇنىڭدەك ئەركەك تۆگە دېگەن مەنىدىكى «بۇغرا»(14) دېگەن سۆز بىلەن «ئۆگۈر»(15) دېگەن سۆزمۇ كۆپىنچە ئايغىر دېگەن مەنىدە كېلىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا . شۇنداقلا باشقا ھايۋاننىڭ ئەركىكىنى ئاتىغاندەك ئومۇمىي مەنىدە «ئەركەك ئات»(16) دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم .

ئاتنىڭ چىشىنى ، يەنى بايتالنى ئوغۇزلار «قىسراق»(17) ، خاقانىيە دائىرىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر «بى»(18) دېيىشەتتى . قىسىر قالغان بايتالنى «قىسىر قىسراق»(19) ، «قىسىر بى» (20) ياكى باشقا ھايۋانلارنى دېگەندەك ئاددىيلا قىلىپ «قىسىر» (21) ، قىسىر قالغان بايتالنىڭ بوغاز بولۇشىنى «قىسراق ئىگەندى» (22) ، تۇغىدىغان بايتالنى «قۇلناچى قىسراق»(23) ، بايتالنىڭ تۇغۇشىنى «قىسراق قۇلنادى»(24) ، قۇلۇنلىغان بايتالنى «قۇـ لۇنلۇغ قىسراق»(25) دېيىشەتتى . بۇنىڭدىن تەبىئىي ھالدا شۇنـ داق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى : تاينى «قۇلۇن» دەپ ئاتىشاتـ تى(26) . لېكىن تاي دېگەن سۆز XI ئەسىردىمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز(27) . ئات بىر ياشقا كىرگۈچە تاي ، بىر ياشتىن ئىككى ياشقا قەدەر «سىپ»(28) ، ئىككى ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ، لېكىن تېخىچە مىنىلمىگەن ياكى ئىشلـ تىلمىگەن تايلار «توسۇن»(29) دېيىلەتتى . تېخى بۇقا بولمـ غان دۆنەن ياكى قوشقا قوشۇشقا ئاز قالغان كالا ھازىرمۇ شۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىدۇ . تاي ئات بولغاندا ، يەنى مىنگۈدەك ياكى يۈك توشۇغۇدەك بولغاندا «تاي ئاتاتتى»(30) دېيىلەتتى .

ئات ھەققىدە يۇقىرىقىدەك توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئۇـ نىڭ رەڭگى ، بەدەن قۇرۇلۇشى ۋە مېڭىشى قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆـ تۈش پايدىلىق بولار ، دەپ ئويلايمىز .

1 . ئازما يىلقى : قېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن يۈك توشۇماي ، ئىشلەتمەي قويۇپ بېرىلگەن مال (ئاتمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)(31) .

2 . ئاق ئات : ئاق بوز ئات ، ئوغۇزلاردىن باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «ئاق ئات» دەپ ئاتايتتى(32) .

3 . ئالا ئات : ئالىچىپار ئات(33) .

4 . ئارقۇن : ئارغۇن ، شالغۇت ئات ، ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات ، يازغۇچىمىزنىڭ دېيىشىچە ، بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئۈزۈپ چىقىدۇ(34) .

5 . باشغىل يىلقى : يىلقى بېشى ، ئاق چارۋا مال ۋە شۇ خىلدىكى ئات(35) .

6 . بەچەل ئات : پىچۇۋېتىلگەن ئات(36) .

7 . بويمۇل ئات : بويىنىدا ئېقى بار ئات(37) .

8 . بوز ئات : رەڭگى بوز ، يەنى ئاق بىلەن سېرىق ئوتتۇرىسىدىكى ئات(38) .

9 . بۆگرۈل ئات : ئىككى بېقىنى ئاق ئات(39) .

10 . بۇلاق ئات : بويىنى قىسقا ، ئۇچىسى كەڭ ئات(40) .

11 . بۇكتەل ئات : ساغرىسى كەڭ ، ئولتۇرۇشقا ئەپلىك ئات(41) .

12 . بۇل ئات : ئاق پاچاق ئات ، قاشقىسى بار ئات(42) .

13 . چىلگۇ ئات : شىرغا ئات(43) .

14 . ئەرىك ئات : يورغا ئات ، ئۇزاق ۋە تېز يۈرىدىغان ئات . يازغۇچىنىڭ دېيىشىچە ، بۇ سۆزنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ(44) .

15 . ئىقىلاچ ئات : چىرايلىق ، شوخ ، يۇگۈرۈك ئات(45) .

16 . ئىگىش ئات : شاش ئات(46) .

17 . قاشقا ئات : يۈزى ئاق ، كۆزلىرىنىڭ ئەتراپى قارا ئات . بۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى پەچەلى ئات(47) .

18 . كەۋەل ئات : يورغا ئات ، ئارغىماق ئات(48) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ خىل ئاتنىڭ يۇگۈرۈشتە داڭلىق ئىكەنلىكىگە مۇ-

داق بىر شېئىرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ .

«يورغا ئات يۈگۈردى ،
قىزىل ئوت چېقىلدى .
قۇرۇق ئوتنى كۆيدۈردى ،
چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر »(49) .

19 . قىر ئات : بوز ئات(50) .
20 . قىزغۇل ئات : بوز بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر خىل رەڭلىك ئات(51) (بورۇل ئات) .
21 . قوش ئات : خانىڭ يېنىدا ماڭىدىغان يېتەك ئات(52) .
22 . قۇبا ئات : قوڭۇر قولا ئات ، رەڭگى سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات(53) .
23 . قۇلا ئات : قۇلا ئات ، يەنى ئاچ قوڭۇر ئات(54) .
24 . مۇندۇز يورغا ئات : يورغىلاشتىن باشقا يۈرۈشى بولمىغان ئات(55) .
25 . ئولدۇق (ئۇلدۇق) ئات : تاقىسىز ئات(56) .
26 . ئور ئات : ئورۇل ئات ، رەڭگى توق قىزىل بىلەن سېرىق ئوتتۇرىسىدىكى ئات(57) .
27 . ئوي ئات : قارا تورۇق ئات(58) .
28 . ئوزۇق ئات : ئوزار ئات ، بەيگە ۋە باشقا ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات(59) .
29 . ئۆگ ئات : تۆت ياشتىن ئاشقان ئات(60) .
30 . ئۆكۈش يىلقى : توسۇن ھايۋان ، ئىشقا يارىماس ئات(61) .
31 . پەچەلى ئات : قاشقا ئات .
32 . شاش ئات : ئۇركىگەك ئات(62) .
33 . سەڭرەگۇ ئات : ماڭقا كېسىلى بار ئات . ئۇنىڭ بۇرنىدىن يىرىڭدەك ماڭقا ئېقىپ تۇرىدۇ(63) .

34 . سىل ئات : سۇلىەي ئات . يەمىنى ئاز يەيدىغان ئات(64) .

35 . تاز ئات : چىپار ئات(65) .

36 . تىغ ئات : رەڭگى قارا قىزىل بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات(66) .

37 . تىش ئات : قاشقا ئات ، قاشقىسى كۆزىگىچە يەتكەن ، قۇلاقلىرىغا يەتمىگەن ، بۇرنىغىمۇ سوزۇلۇپ چۈشمىگەن ئات(67) .

38 . تورىغ (تورۇغ) ئات : يەنى قىزىل ئات(68) .

39 . تۇرلاق ئات : ئاجىز ، ئورۇق ئات(69) .

40 . تۇكۇز ئات : پىشانىسىدە تەڭگىدەك ئېقى بار ئات(70) .

41 . تۇم قارا ئات : تۇم قارا ، تۇم تورۇق ، توق قارا ئات(71) .

42 . تۇم تورۇغ ئات : ھەممە يېرى توق قارا ئات(72) .

43 . ئۇغار* ئات : قاشقا ئات(73) .

44 . ئۇغار بول : ئاق پاچاق ئات ، ئاق قاشقىسى بار ئات(74) .

45 . يابىتاق ئات : ئۇستىدە ئىگەر ـ توقۇم بولمىغان ياۋداق ئات(75) .

46 . ياغىز ئات : رەڭگى قىزىل بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدىكى ئات ، قوڭۇر ياكى قارا تورۇق ئات(76) .

47 . يازىغىلىغ ئات : يېشىكىلىك ، باغىلاپ قويۇلمىغان ئات(77) .

48 . يورىغا ئات : يورغا ئات(78) .

49 . يۇگۇرۇك ئات : يۇگۇرۇك ئات ، بەيگىدە ئۇزۇپ چىقىدىغان ئات(79) .

يۇقىرىدىكى ئىسىملار تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە گۆشىنى

---

* «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىدە بۇ سۆز «ئوغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان — تەھرىرىدىن .

يېگەن ، سۈتىنى قىمىز قىلىپ ئىچكەن ، تېرىسىنى ئىشلەتكەن ، يۈك توشۇشتا پايدىلانغان ، تىزىكىنى يېقىلغۇ قىلغان ، بولۇپمۇ كۆچكەندە ، بىرەر جاينى ئىشغال قىلىشتا ، ئۇرۇشلاردا مىنگەن ياكى ھەربىي ۋاستە قىلىپ ئىشلەتكەن ئات بىلەن قانچىلىك مەشغۇل بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . چۆللەردە ئەرەبلەر ئۇچۇن تۆگە قانچىلىك ئەتىۋارلىق نەرسە بولسا ، بوز قىرلاردا ئات تۇرکلەر ئۇچۇنمۇ شۇنچىلىك ئەتىۋارلىق ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم نەرسە ئىدى .

تۇرلىرى بىلەن شەكىللىرى كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەن ئاتلارنى قانداق باقىدىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگۈدەك مەلۇ-مانقا ئىگە بولمىساقمۇ ، ئېيتالايمىزكى ، بۇ جەھەتتە ئۇلار مول ۋە ئاساسلىق مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى شۈبھىسىز . بۇرۇنلاردا قىشلاردا ئاتلارنى بېقىش ياكى كېچىلەردە ساقلاش ئۇچۇن ئۆيلەر-نىڭ ئەتراپىغا مەخسۇس ئېغىل ، قوتانلارنى سېلىشاتتى . بۇنداق ئېغىل ، قوتانلار «ئاران» دەپ ئاتىلاتتى(80) ۋە بۇ سۆز «ئې-غىل» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىش بىلەن بىللە كۆپرەك «ئات قورۇسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . لېكىن ھەممە ئائىلىدە بۇنداق ئات قورۇسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ بەرگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز . قارىغاندا ئات قورۇسى بەزى ئۆيلەردە بار ، بەزى ئۆيلەردە يوق ئىدى ، دەپ قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىقتەك تۇرە-دۇ . ئات ، بولۇپمۇ يىلقا ، بايلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلىدىغانلە-قىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنىڭ توغرىلىقىنى دەللەپ بېرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئات ئېغىلى ياكى قوتىنى بار ئۆيلەرنى ئېغىللىق ئۆي(81) دەپ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ . «دىۋان»دا «ئۆرك» دېگەن سۆز(82) .ھەم ئات چۈشكى ، ھەم ئات قورۇسى ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز . دېمەك ئاتلارمۇ باشقا ھايۋانلارغا ئوخشاش ، بولۇپمۇ ئېغىلدا بوش قويۇپ بېرىلمەستىن ، بويۇنچاق بىلەن باغلاپ قويۇ-

لاتتى . يەنە ھايۋانلارنىڭ يەملىكى ۋە ئېغىل دېگەن مەنىدە «ئوتـ
لۇق»(83) دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرىمىز . مەھـ
مۇد كاشغەرىي بۇ سۆزنى ئۇلارنىڭ (شۇ شەھەرلىكلەرنىڭ) تىلـ
دا «ئېغىل» دېيىش ئارقىلىق تۈركچە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ
ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن قايسى تۈرك ئەللىرىنىڭ شۇنداق دەيدـ
غانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ . ئۇلار ئاتـلارنى باغـلاش ئۈچۈن ئىشـ
لىـتىدىغان ئارغامچىنىمۇ «ئۆرك» دېيىشەتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ
شۇ مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان ئات بېقىشقا
دائىر يەنە بىر سۆز تېخىمۇ قىزىقارلىقتۇر . مەھمۇد كاشغەرىي
«سىپاقۇر» دېگەن سۆزنى شۇنداق ئىزاھلايدۇ : «سىپاقۇر —
ھايۋان تورۇسى . بۇ سۆز ئەسلىي ‹سىپ ئاقۇرى› بولۇپ ،
ئىككى ياشلىق تايىنىڭ يەم يەيدىغان يېرى دېگەنلىكتۇر»(84) .
بۇنىڭدىن شۇنى ئوچۇق بىلىشكە بولىدۇكى ، بولۇپمۇ ئات ۋە
شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلار ئۈچۈن يەم تورۇسى ئىشلىتىلەتتى .
«ئاقۇر» سۆزىمۇ ھايۋانلار يەم يەيدىغان يەر دېگەن مەنىدە ، يەنى
«ئېغىل» دېگەن مەنىدە قوللىنىلاتتى . بۇنىڭغا قاراپ ھازىر تۇر-
كىيىدە ئەڭ كەڭ تارقالغان ئىسىملاردىن بىرى بولغان «ئېغىل»
دېگەن سۆزنىڭ تۈركچە ئىكەنلىكىنى ، ھېچبولمىغاندا خېلى بۇ-
رۇندىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەر بۇ سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىنى
ئېيتالايمىز . «ئېغىل» دېگەن سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا شۇنى قو-
شۇپ ئۆتىمىزكى ، تىراز بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدا ياشىغان
ئارغۇلار كالا خىلىدىكى ھايۋانلار ياتىدىغان يەر — ئۇيلۇق دېگەن
مەنىدە «ئۇزلۇق»(85) سۆزىنى ئىشلىتەتتى . ئۇد ياكى ئۇز
دېگەن سۆزنى خاقانىيە دائىرىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر «كالا»
دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم(86) .

ئەمدى ، ئات ۋە شۇ تىپتىكى ھايۋانلارنى باغلاش ئۈچۈن
ئىشلىتىلىدىغان نوختا ۋە نەرسىلەرگە قاراپ باقايلى . بۇنىڭ
ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان «ئۆرك»نى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكە-

نىدۇق . بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوغۇزچە ، ئاتىنىڭ نوختىسى ، دېگەن مەنىدە كېلىدىغان «بۇرۇندۇق»(87) دېگەن سۆزنىمۇ ئۇچرىتىدۇ. ھازىر كۆپ ئىشلىتىلمۇاتقان ، ھايۋاننى باغلايدىغان «يۇلار» (چۈلۈور ، يۈگەن)(88) XI ئەسىردىمۇ ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلاتتى ۋە ئەينى شەكىلدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلەتتى . چېلىبىر (چۈلۈور) ، يەنى بىر خىل كىچىك چۈلۈورنى «كۈۈچ يۈگۈن» دېيىشەتتى(89) . چۈلۈور ، يۈگەن ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل ئارغامچىلار يالغۇز ئاتلارنىلا ئەمەس ، باشقا ھايۋانلارنىمۇ باغلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى دەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق .

بوز قىرلاردىكى كەڭ ئوتلاقلاردا يايلاۋاتقان ئاتلارنى كېرەك بولغاندا تۇتۇش ئۈچۈن سالغا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنى «ئۇقۇرۇق»(90) دېيىلىدىغانلىقى مەلۇم . تۇركىي خەلقلەرنىڭ كەڭ دالىدا قويۇۋەتكەن بوش يىلقىنى تۇتۇش پەيتى بايتاللار سېغىلىدىغان ۋاقىت ، دەپ قارىلاتتى . بۇ ئەھۋالدىن ئۇلارنىڭ تولىمۇ ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . شۇ مەقسەت بىلەن ئۇلار قۇلۇنلارنى «يالۇ»(91) دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئارقان بىلەن باغلاپ قويىاتتى . نەتىجىدە بايتاللار قۇلۇنلارنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۇرۇشەتتى ۋە ئاسانلا تۇتۇلاتتى . ئۇنىڭدىن باشقا سېغىن ۋاقىتىدا ھايۋانلارنىڭ پۇتىغا سېلىپ قويىدىغان بىر خىل ئىلمەكلىك چۇشەك «كۆگەن»(92) دېيىلەتتى . بەزى ھاللاردا يايلاققا قويۇپ بېرىلگەن ئات ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ يىراقلارغا كېتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن پۇتىغا «تۇشاغ»(93) دېيىلىدىغان چۇشەك سېلىپ قويۇلاتتى . لېكىن چۇشەك دائىم سېلىپ قويۇلمايتتى ، ئۇلار ئۇلاغلارنى ئۆزلىرى مۇۋاپىق دەپ قارىغان بەلگىلىك بىر ۋاقىتتا چۇشەپ قويىاتتى . بۇ ۋاقىتنى ئۇلار «ئات تۇشاغى بولدى» ، يەنى ئاتنى چۇشەش ۋاقتى بولدى(94) دەيتتى . شۇنىڭدەك قىش ئۆتۈپ ھاۋا مەلۇم دەرىجىدە ئىسسىپ ، ئوتلار ئۆسۈپ يېتىلگۈچە

ئوتلاققا ياكى دالاغا قويۇپ بېرىلمەيتتى . ۋاقتى كەلگەندە قويۇپ بېرىلەتتى ۋە بۇنى «ئات بوشۇغى»(95) ، يەنى ئاتنى باغلاقتىن بوشىتىش ۋاقتى بولدى ، دەيتتى . بۇنداق ئىشلار كالېندار ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك ئاساسەن كۆچمەنلەرنىڭ ۋاقىت قارىشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى .

ئاتنىڭ بېقىلىشىغا كەلسەك ، يازدا مەخسۇس بېقىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس . چۈنكى كەڭ دالىدا ئوتلاقلارنىڭ بارلىقى ۋە بۇ يەرلەردە باشقا ھايۋانلارغا ئوخشاش ، ئاتمۇ ئوتلايدىغانلىقى ئېنىق . باھار كېلىپ ، كۆك ئوت - چۆپ يېتىشكەندە ئاتلارمۇ كەڭ ئوتلاققا قويۇپ بېرىلەتتى . ئاتنىڭ بۇنداق قويۇپ بېرىلىشى ۋە يېڭى ئوت - چۆپلەرنى يېيىشى «ئات ياشلادى» دېيىلەتتى (96) . يەنە شۇ مەنىدە كۆك ئوت دېگەن مەنىدىكى كۆرپە دېگەن سۆزدىن ئېلىپ ، «ئات كۆرپىلەدى»(97) ۋە كۆك دېگەن سۆزدىن ئېلىپ «يىلقى كۆكلەدى» (98) — مال كۆك ئوت يېدى ، دېيىلەتتى .

ئاتنىڭ ئاساسلىق يېمى قىشتا ئېغىلدا باققاندا لازىم بولىدىغان يەملەر بولسا كېرەك . جۈملىدىن ، ھازىرقىدەك ، بىرىنچى دەرىجىلىك ئات يېمى سۈپىتىدە ئارپا بېرىلەتتى . بۇ ھەقتە «دۇۋان»دا مىسالغا ئېلىنغان ئاتقا ئارپا بېرىلدى ، دېگەن مەنىدىكى «ئات ئارپالاندى»(99) ، «ئات ئارپانى كۈرت - كۈرت يەدى» (100) دېگەن سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز . ئاتقا ئارپىدىن باشقا «ئاشبار» (101) دېيىلىدىغان ، سامانغا كېپەك ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يەمنۇ بېرىلەتتى . يەنى ھەلەپ ئومۇمەن ئات يېمى ئىكەنلىكىدە گەپ يوق . ئەمما ، ئۇ ئېغىلدا بېقىلىدىغان باشقا ھايۋانلارغىمۇ بېرىلىدىغان - بېرىلمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمەيمىز . «دىۋان»دا ھايۋانغا «كەپەك» نەمدەپ بېرىلىدىغانلىقى دېيىلسىمۇ(102) ، لېكىن ئۇمۇ ئاتلارغىلا بېرىدىغانلىقىمۇ ياكى باشقا ھايۋانلارغىمۇ بېرىلەتتىمۇ ؟ دېگەن سوئالغا

ئېنىق جاۋاب تاپقىلى بولمايدۇ . ھەلەپ قىلىنغان سامانمۇ ئومۇ-
مىي ھايۋانلارنىڭ يېمى بولۇش بىلەن ئاتنىڭمۇ يېمى ئىدى . ئات-
نىڭ يېمى ئىچىدە ساماندىن قالسا ئوت - چۆپ تۇراتتى .
ئوت - چۆپ باشقا ھايۋانلارغىمۇ بېرىلەتتى . ئوت - چۆپ
ھايۋانلارنىڭ يېمى سۈپىتىدە شۇنچىلىك كۆپ ئىشلىتىلەتتىكى ،
مەھمۇد كاشغەرىيمۇ «ئوت» دېگەن سۆزنى ھايۋانلارغا بېر لىدە-
غان يەم - چۆپنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ(103) .
ئوت - چۆپنىڭ يەم قىلىپ ئىشلىتىلىشىدە ئاساسلىق ئىش ئۇنى
ئورۇش ۋە قۇرۇتۇپ ساقلاش ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «دىۋان»دا
«چىم بىچمەك»(104) ۋە «ئوت ئورماق»(105) ھەققىدە سۆزلە-
نىش بىلەن بىللە ، ئوت - چۆپ قۇرۇتۇلۇپ كېيىنكى يىلغىچە
ساقلىنىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . بەلكىم ئۇلار ھۆل -
يېغىن كۆپ بولغان يىللاردا ئوت - چۆپ مول بولىدىغانلىقى
ئۈچۈن ئۇنى قۇرۇتۇۋېلىپ ساقلىسا كېرەك . شۇ يىلدىن ئېشىپ
قالغان قۇرۇق ئوت «ئارۇت ئوت»(106) دېيىلەتتى . بۇ خىل
ئات يەملىرىمۇ لازىم تېپىلغاندا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن
ھەلەپكە ئوخشاش نەمدەپ بېرىلەتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «يەلپەت-
تى» دېگەن سۆزنى «ئۇل ئاتقا ئاشبار يەلپەتتى» (ئۇ ئاتقا ھەلەپ
نەمدەتتى ، يەنى ئاتقا بېرىلىدىغان ئوت ، سامان ۋە كېپەكلەرنى
نەمدەتتى)(107) دەپ ئىزاھلايدۇ . يۇقىرىدا ئاتاپ ئۆتۈلگەن ئات
يەملىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغىنى چوقۇم ئارپا بىلەن
سامان ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان بىر شېئىردا :
«مېھمان كەلسە ئاتتىن چۈشۈرگىن ، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن ،
ئارپا ، سامان كەلتۈرگىن ، ئېتى راھەت تاپسۇن» دېيىلىشىمۇ
شۇنداقلىقىنى ئۇچۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ(108) .
ئاتلارنىڭ يەم يەيدىغان ۋاقتى بولغاندا ، بولۇپمۇ يەم كەلتۈر-
گەن ئىگىسى كىرگەندە چىقارغان ئاۋازى «ئوقراشدى»(109) ،
ئاتنىڭ كىشنىشى ھازىرقىغا ئوخشاشلا «كىشنىمەك»(110) ،

دەيسلەتتى . ئاتلار يەم يەۋاتقان چاغلاردىلا ئەمەس ، بىر - بىرىنى كۆرگەن چاغلاردىمۇ ، بولۇپمۇ ئايغىرلار بايتاللارنى كۆرگەن چاغ-لاردا ئوقرۇقلىشاتتى . مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا مىسالغا ئېلىپ ئۆتكەن بىر شېئىر ھەم باھارنىڭ كېلىشى ، ھەم باھاردىكى يىلقىلارنىڭ ئەھۋالىنى جانلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ . شائىر باھار-نى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ : «چاقماق قارسىلداپ چاقتى ، تۇ-مان تۇرۇپ ئۆتتۇرىلاندى . ئايغىر - بايتال كىشنىدى ، ئۈيۈر بولۇپ ئوقرۇقلىشار — ھەممە ياقتا تۇمان ئۆرلەپ چاقماقلار چاقتى . باھار كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئايغىرلار بىلەن بايتاللار زوقلىنىپ ، كىشنەپ ئۈيۈر بولۇشتى ، بىر - بىرى بىلەن جۇپ-لەشتى»(111) . ئاتنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى ئايرىم سۆز بىلەن ئاتىغان تۈركىي خەلقلەر ئۇنىڭ ھەر خىل مېڭىشلىرىغىمۇ مەخ-سۇس ئىسىملارنى قويغانىدى . ھازىرمۇ تۈركىي خەلقلەر ئاتنىڭ ھەر خىل مېڭىشلىرىنى چېپى ، سوكۇلداش . . . دېگەندەك سۆز-لەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ . لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي ئاتنىڭ يورغە-لاپ مېڭىشتىن باشقا مېڭىش تۈرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . «دىۋان»دا ئاتلارنىڭ سەكرىشى ، ئۆرەدىشى «قالىش-ماق»(112) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز .

ئاتنى تازىلاشمۇ ئۇنى بېقىشقا ئوخشاشلا ئىنتايىن مۇھىم . «دىۋان»دىمۇ ئۇستىدىكى تەر ، توپا - چاڭ ۋە باشقا پاسكىنىچە-لىقلارنى يوقىتىش مەقسىتىدە ئاتلارنى تازىلاپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇنداق تازىلاش «ئات تەرلەمەك»(113) دېيىلەتتى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يازغۇچىمىزنىڭ بۇ ھەقتە بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا تەرلەمەك دېگەن سۆز ئادەتتە ئاتنىڭ تەرلىشىنىمۇ ئېپا-دىلەيتتى . ئاتنىڭ قانداق ئەھۋالدا تەرلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئول-تۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق ، ئەلۋەتتە . ئاتنى تازىلىغاندا تاتلىغۇچقا ئوخشاش ئەسۋابلارنىڭ ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكى ھەق-قىدە «دىۋان»دىن ھېچنېمە ئۇچرىتالمىدۇق . ئات بېقىشتا پۈتلە-

رىنى ئاسراشمۇ مۇھىم ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتنىڭ تۇڭقىغا تاقا قېقىلىدۇ . تاقىسى يوق ئاتلارنى «ئولدۇق ئات» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسەتتىم ئۆتكەنىدۇق . ئاتنىڭ تاقىسىز بولۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ئات ئولدىدى» دېيىلەتتى(114) . لېكىن ، «دىۋان»دىن تاقىنىڭ نېمە دېيىلىدىغانلىقى ۋە ئات قانداق تاقىلىنىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئات بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە يەنە ناھايىتى نازۇك بىر ھايۋان بولغاچقا پات - پات ئاغرىپ قالىدۇ . بىر خىل ماڭقا كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغان ئاتلارنى «سەكرەگۈ ئات» دەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق . بۇ كېسەللىكنى ساقايتىش ئۈچۈن قانداق دورا ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلەلمىدۇق . ئاتنىڭ تۇياقلىرىدىكى ئاغرىقنى ساقايتىش ئۈچۈن پۇتىدىن قان ئېلىناتتى ۋە بۇ «ئات چەكتۇرمەك» دېيىلەتتى(115) . ئاتنىڭ قورساق ئاغرىقىنى داۋالاشتا «ئاكدۇز»(116) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئوت يىلتىزى ئىشلىتەتتى . «دىۋان»دىن بىلىشىمىزچە بۇ ئوت يىلتىزى يەردىن قېزىۋېلىنىپ ، ئۇندەك يانجىلىپ ، ئاتنىڭ بۇرنىغا پۈۋلىنەتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئات ساقىياتتى . بەزىدە كېسەللىك بارلىق ھايۋانلارغا تەھدىت سالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولاتتى . «دىۋان»نىڭ بىر يېرىدە مال - چارۋىلارنىڭ كېسەل بولۇپ كەتكەنلىكى سۆزلىنىش بىلەن بىللە(117) كۆپىنچە قىش بالدۇر كەلگەن يىللاردا يايلاقتىكى مال - چارۋىلار ئوت - چۆپلەرنى ئېچىش ئۈچۈن توڭلاپ كەتكەن يەرلەرنى پۇتلىرى بىلەن قېزىش نەتىجىسىدە تۇياقلىرى يارا بولۇپ كېتىشكە سەۋەبچى بولىدىغان «پۇت»(118) (جۇت - جۇدۇن) ئاپىتى ھەققىدىمۇ سۆزلىنىدۇ . ئۇ چاغدا بۇنداق ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ ئۇسۇلىمۇ يوق ئىدى .

تۇركىي خەلقلەر ئات ، ئېشەك ، قېچىر ۋە تۆگىگە ئوخشاش ھايۋانلارنى يۇك توشۇشقا ئىشلىتەتتى . يۇك ئارتىلىدىغان ئۇلاغلارنى

«كۆلۈك»(119) دېيىشەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن باش-
قا بىر مەلۇماتىدىن ، بۇ سۆز باشقا يۈك توشۇيدىغان ، مىنىلىدى-
غان ئۇلاغلارنىمۇ كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز(120) . بۇ
سۆز ھازىرمۇ بەزى تۈركىي خەلقلەردە ئەينى مەنىدە ئىشلىتىلمەك-
تە . بەزىلەردە بۇ سۆز «گۆلۈك» دەپ ئىشلىتىلىپ ، ئېشەكنىلا
بىلدۈرمەكتە(121) .

2 . قوي : تۈركىي خەلقلەر ئاتتىن قالسىلا ئەڭ كۆپ باقىدى-
غان ۋە ئەھمىيەت بېرىدىغان ھايۋان قوي بولسا كېرەك . X
ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناسلار ھەممە تۈركىي قەبىلىلەر ئات بە-
لەن بىللە قويلارنىمۇ باقىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ . ئوغۇزلار بىلەن
قارلۇقلار قويچىلىقنى خېلى تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ، ماۋەرا-
ئۇننەھر — خارەزىم ۋە خۇراساننىڭ قويغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ
ئاساسلىق قىسمىنى شۇلار تەمىنلەيدىغانلىقىنى ياخشى بە-
لىمىز(122) .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر قوينى ئومۇمەن «قوي» دەپ
ئاتىشاتتى(123) . تىراز بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدىكى شەھەر-
لەردە ئولتۇراقلاشقان ئارغۇلار «ي» ھەرپىنى «ن»گە ئۆزگەر-
تىپ تەلەپپۇز قىلىپ «قون» دەيتتى(124) . سۇرۇ (سۇ-
رۇگ)(125) دېگەن سۆز «بىر توپ ھايۋان» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئاساسەن يەنىلا «بىر توپ قوي» دېگەن
مەنىنى بىلدۈرەتتى . مەسىلەن ، «بىر سۇرۇگ قوي» ، «بىر
سۇرۇ قوي» دېگەنگە ئوخشاش . ئات ھەققىدە توختالغاندا كۆرسە-
تىپ ئۆتكەندەك «ئۆگۈر»(126) ۋە «يىلقى»(127) دېگەن سۆز-
لەرمۇ ئومۇمىي ھايۋانلار توپىنى ئىپادە قىلىش بىلەن بىللە قوي
پادىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلەتتى . قوي ئاتتىنمۇ كۆپرەك ئاسراشقا
ۋە بېقىشقا موھتاج . شۇڭا قوينىڭ ئىگىلىرى ئۆز مالىلىرىنى
ئۆزلىرى بېقىش بىلەن بىللە يەنە پادىچىغمۇ باقتۇراتتى(128) .
تۇران يايلاقلىرىنىڭ ئوت - چۆپى مول ئىكەنلىكىنى كۆپ يەردە

كۆرسىتىپ ئۆتكەن يازغۇچىمىز بۇ يايلاقلاردا ئۆسىدىغان ، مالالار-
نى تېز سەمرىتىدىغان «كەلەپ»(129) ئىسىملىك بىر ئوتنى
ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ . يايلاقتا ئوتلاۋاتقان قوي پادىلىرىنى مۇھا-
پىزەت قىلىشتا ئەڭ مۇھىم ئىش ، ئۇلار كېچىدە ياتىدىغان يەرنى
تەييارلاش ئىدى . ئەينى زامانلا مال پادىلىرى ھازىرقىغا ئوخشاشلا
ياز ئايلىرىدا ئاخشاملىرى ئۆيلەرگە ئېلىپ كېتىلمەيتتى . ئۇلارنى
بۇنداق چاغدا قاماش ئوچۇن يايلاقتا ئېغىللار سېلىناتتى(130) .
مەھمۇد كاشغەرىي ، ئوغۇزلار «ئاغىل» دېگەن سۆزنى قوي قىغى ،
دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىدىغانلىقىنى يازىدۇ . لېكىن ، ئوغۇزلارنىڭ
ئەۋلادى بولغان بۇگۇنكى تۇركىيە تۇركلىرى «ئېغىل» دېگەن
سۆزنى مال پادىلىرى كېچىدە ياتىدىغان يەر ، دېگەن مەنىدە ئىشلە-
تىدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بىر - بىرىگە يېقىن
كېلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا بۇ سۆزنى ئېغىل
دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلەتكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز . چۈنكى قوي
قىغى كۆپرەك ئېغىلدا بولىدۇ . شۇنداقلا «قاسى»(131) دېگەن
سۆزمۇ قوي ۋە باشقا ھايۋانلارنى سولايدىغان چۇقتىن توقۇلغان
قوتان ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى «دىۋان»دا كۆرىمىز .
لېكىن بۇ ئىسىمنى قايسى تۈرك ئېلىنىڭ ئىشلەتكەنلىكىنى بىل-
مەيمىز . شۇنداقتىمۇ ھازىر ئوتتۇرا ئاناتولىيە يېزىلىرىدا ئۆينىڭ
ئىچىنىڭ ھەرقانداق بىر يېرى تام ئارقىلىق بۆلۈنسە «قاسماق»
دېيىلىدىغانلىقىغا قاراپ ، ئوغۇزلار ئېغىل - قوتان دېگەن مەنىدە
«قاسى» دېگەن سۆزنىمۇ ئىشلەتكەن بولۇشى ئېھتىمال ، دېيەلەي-
مىز . پادىدىكى مالالارغا قوڭغۇراق ئېسىش XI ئەسىردىمۇ تۈركىي
خەلقلەرنىڭ ئادەتلىرىدىن بىرى ئىدى . ئادەتتە پادىلارنىڭ سىمۇو-
لى بولغان قوڭغۇراقنى مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋردە تۈركىي
خەلقلەر «قوڭغاغۇ» دېگەنلىكى مەلۇم(132) . بۇ سۆز ھازىرمۇ
قوڭغاق ، توڭۇراق ۋە قولغۇراق دېگەن شەكىللەردە ئىشلىتىلمەك-
تە . قويلار كېچىلىرى ئېغىلدا تاڭ ئاتقۇچە ياتمايتتى . قوي

پادىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئوتلايدىغان ۋاقتى كېچىنىڭ سالقىن ۋاقتى ، يەنى ئازراق يانقاندىن كېيىن تۇرۇپ كېتىپ ئوتلايدىغان ۋاقتىدۇر . مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئوتلىتىش ئۇچۇن قوي ۋە باشقا ماللارنىڭ كېچىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلىشى «ئۆرۈلەمەك» دېيىلەتتى(133) .

ئات ھەققىدە توختالغىنىمىزدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قوينىڭمۇ تۇرلىرىنى ، شەكىل ۋە رەڭلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى بىزگە XI ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ قويغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ . «دۇۋان»دىكى قويغا ئائىت بايانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش پايدىلىق دەپ ھېسابلايمىز . قوچقارنى خاقانىيەت دائىرىسىدىكى تۇركىي خەلقلەر «قوچقار»(134) ، ئوغۇزلار بىلەن شېۋە جەھەتتىن ئۇلارغا يېقىن بولغان قىپچاق ۋە باشقا ئەللەر بولسا «قوچ» دېيىشەتتى(135) . ئۇنىڭدىن باشقا پىچىۋېتىلگەنلىكى ئۇچۇن چالمايدىغان قوچقار «ئازما» دەپ ئاتىلاتتى(136) . «دىۋان»دا بۇ ئىسمىنى قايسى تۇرك ئەللىرى قويغانلىقى مەلۇم ئەمەس . شۇڭا بۇنى تۇركىي خەلقلەرگە ئورتاق بىر ئىسىم ئىدى ، دەپ ئېتىراپ قىلىش كېرەك ، دەپ قارايمىز .

قوينىڭ چىشىسىنى قوي ياكى قون دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق . يەنىڭ تۇغۇلغان قوزىسىنى «قوزى»(137) ، ئالتە ئايلىق قوزىنى «توقلى» (توقلۇ)(138) ، ئىككى ياشتىن ئۆتۈپ ئۈچ ياشقا قەدەم قويغان قوينى «تىشەك» (139) ، تۆت ياشقا قەدەم قويغان قوينى «ئىرك»(140) دەپ ئاتىشاتتى . تۆت ياشقا كىرگەن ھەرقانداق قوي «مان ياشلىغ قوي» دېيىلەتتى . قوينىڭ شەكلى ، بولۇپمۇ رەڭگىگە ئاساسەن بېرىلگەن ئىسىملارغا كەلسەك ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

1 . باشىل قوي : ئالا باش قوي(141) .

2 . بوغرۇل قوي : بوغۇزى ئاق قوي ، بورۇل قوي(142) .

3 . بوز قوي : بوز رەڭلىك قوي(143) .
4 . بۆگرۈل قوي : ئالا قـوي ، ئىككى بېـقىـنى ئـاق قوي(144) .
5 . چال قوي : بىر خىل ئالىچىپار قوي(145) .
6 . قارتال قوي : ئاق ـ قارا ئارىلاش رەڭلىك قوي(146) .
7 . قاشقا قوي : پېشانىـسى ئاق ، باشـقا يەرلـىرى قارا قوي(147) .
8 . قوڭۇر قوي : قوڭۇر رەڭلىك قوي ، كەرەشناۋاي رەڭـلىك قوي(148) .
9 . مان ياشلىغ قوي : تۆت ياشتىن ئاشقان قوي(149) .
10 . ساغلىق قوي : سېغىلىدىغان قوي(150) .
11 . سوقار قوي : مۇڭگۈزسىز قوي(151) .
12 . تارغىل قوي : تاغىل قـوي ، دۈمبىـسى ئالـىتاغىل قوي(152) .
13 . تاز قوي : توقال قوي ، مۇڭـگۈزى يوق ، ئايـپاڭـۇاش قوي(153) .
14 . توق قوي : (قوي پادىسى) مۇڭگۈزسىز مال .
بۇلاردىن باشـقا كـىچىك ۋە سېـمىز قوزىـنى «باقلان قۇزى»(154) ، كاۋاپ قىلىشقا لايىق قوزىنى ئوغۇزلار «سۆگۈش»(155) دېيىشەتتى . قوزىلارنىڭ پىچۇېتىلىشىنى بەزىلەر «قۇزى ئارىغلاماق»(156) ، بەزىلەر «قۇزى ئەرەتمەك»(157) دەپ ئاتىشاتتى . يەنە ، ئۆز ۋاقتىدا ، دەل مەزگىلىدە دېگەن مەنـىدىكى «بالدىر» دېگەن سۆزىدىن ئېلىپ ، تۆل ئېلىش ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىنى «بالدىر قۇزى»(158) ، قوي قوزىلىـتىشنى «قوي تۆلەتمەك»(159) دەيتتى . ئوغۇزلار قوينىڭ قوزىلىغانلىقىنى «قوي تۆلەندى» دېيىشەتتى(160) . ھازىرمۇ تىلىـمىزدا ئىشلىتىلىۋاتقان «دۆل» (تۆل) دېگەن سۆز شۇ «تۆل» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئېنىق . قويلار بەزىدە

قوزغىماي قىسىر قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولاتتى . بۇ ئەھۋالىدا ئاتتىن باشقا ھايۋانلارغا دېيىلگىنىدەك ، كۆپىنچە «قوي يوزادى» يەنى «قىسىر قالدى» دېيىشەتتى(161) . مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئالغان بىر شېئىردا ، ياز كەلگەندىكى ماللارنىڭ ئەھۋالى شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ : «ياز كەلگەچكە قوچقار ، تېكىلەر ساغلىق ۋە ئۆچكىلەردىن ئايرىلدى ، ساغلىق پادىلىرى سېغىشقا توپلاندى ، يىلنىلىرىدىن كۆپلەپ سۈت ئاقتى ، قوزىلار ئانىلىرىغا قوشۇلدى ، قايتا سېغىلمىدى»(162) . مال پادىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سېغىلىش ئەھۋالىنى جانلىق تۇرده تەسۋىرلىگەن بۇ مىسرالاردىن ، ياز كەلگەندە تۈركىي خەلقلەرنىڭ يايلاقلىرى بىلەن يېزىلىرى گۈزەل تۈسكە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

پادىلار ياز كېلىشى بىلەنلا يايلاققا چىقىرىلاتتى ۋە شۇ يەردە يايلىتىلاتتى(163) . ھاۋا ئىسسىغاندىن كېيىن قويلارنىڭ يۇڭى قىرقىلاتتى . بۇنى ئومۇمەن «قوي قىرقماق»(164) ياكى «قوي يۇڭلاماق»(165) دېيىشەتتى . يەنە مال ـ چارۋىنىڭ يازغا چىقىپ ، قىشلىق يۇڭلىرىنى تاشلىغان ۋاقتى «تۈلەك» ، بۇ سۆزدىن ئېلىنىپ قويلارنىڭ قىرقىلىش ۋاقتى «قوي تۈلەگى» دېيىلەتتى(166) . بۇ خىل ئەھۋاللار ئومۇمەن كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر تۇرمۇشىدا ئۇزۇن زاماندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەنلىكىدە گەپ يوق . شۇنىڭدەك قوچقارلارنىڭ ساغلىقلار بىلەن قوشۇلۇشمۇ كۆچمەنلەردە بىر خىل ۋاقىت ئۆلچىمى بولۇپ ھېسابلىناتتى . قوچقارنىڭ قىشقا يېقىن كۈيلەش ۋاقتىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن «قوي كۆگى بولدى»(167) ، يەنى قوينىڭ قوشقار بىلەن جۈپلىشىش ۋاقتى كەلدى ، دېيىلەتتى . قويلارغىمۇ ئات ۋە باشقا ھايۋانلارغا ئوخشاش داغلاش ئارقىلىق تامغىلار بېسىلاتتى . بۇنداق تامغىلاشنى «داغلاش» دەيدىغانلىقىنى ئات ھەققىدە توختالغاندا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق . قويلارنىڭ بىلىنىپ تۇرۇشى ۋە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىشى ئۇچۇن بەزىدە

قۇلاقلىرىنىڭ ئۇچى مەلۇم دەرىجىدە كېسىلەتتى ۋە بۇ ئىش «قوي ئەنەمەك» دېيىلەتتى(168) . قويلار قىشتا باشقا چارۋىلارغا ئوخشاش جۇت ئاپىتىگە ئۇچرايدىغان - ئۇچرىمايدىغانلىقى ، يەنى جۇت ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ ، قىرىلىپ كېتىدىغان - كەتمەيدىغانلىقى «دېۋان»دا ئېنىق ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ قويلار تۇياقلىرى كىچىك بولغانلىقى ، باشقا هايۋانلارغا قارىغاندا ئاسانراق چۆپ تېپىپ يەيدىغانلىقى ئۇچۇن بەلكىم بۇ ئاپەتكە ئۇچرىمايتتى ياكى ئازراق ئۇچرايتتى دېيىلەيمىز . «دېۋان»دا «يىلقى يۇتۇلدى» (چارۋا مالىلار جۇتاقىدى ، يەنى سوغۇقتىن ئۆلدى) (169) دېيىلگەن بولسىمۇ تۇركىي خەلقلەرنىڭ قويلىرىنىڭ «سانسىز »(170) دېگۇدەك كۆپ ئىكەنلىكى بىر هەقىقەت .

قوچقارلارنىڭ «سۇسۇشمەسى»(171) ئېهتىمال ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولسا كېرەك . ئۇلار قوچقارلارنى سوقۇشتۇرغاندا ئۇلارنىڭ «زاق - زاق»(172) دەپ كۇشكۇرتەتتى .

قويلارنى يۇڭى ئۇچۇنلا ئەمەس ، گۆشى ئۇچۇنمۇ باقىدىغان تۇركىي خەلقلەر ئۇنىڭ سەمىرىپ ياغ ئېلىشىغا ئەهمىيەت بېرەتتى . ئۇلار قويلارنىڭ سەمىرىشىنى «سەمرىمەك»(173) ، ياغ يېغىشىنى بولسا «ياقرىلانماق»(174) دەيدىغانلىقى مەلۇم . X ئەسىردە ئوغۇز ۋە قارلۇق قويلىرىنىڭ ماۋەرائۇننەهر ۋە خۇراساندا كۆپ سېتىلىشىنىڭ سەۋەبى ئۇلارنىڭ قويلىرى سان جەهەتتىن كۆپ بولۇش بىلەن بىللە ، ياخشى بېقىلغان ۋە ياخشى سەمرىگەنلىكىدىن ئىدى . تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئوزۇقلىنىشتا هايۋانلارنىڭ ئېچ ياغلىرىنى ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز . قويلارنىڭ ياغ باغلىشىنى ياقرىلانماق دەيدىغان تۇركىي خەلقلەر ئېچ ياغ دېگەن مەنىدە «ياقرى» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . بۇ هەقتە ماقالىمىزنىڭ «ئاشخانا» دېگەن قىسمىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەنىدۇق . تۇركىي خەلقلەر شۇ چاغلاردا چارۋا مالىلارغا

زۆرۆر بولغاندا ياكى قىشتا كۆپلەپ قار يېغىپ كېتىپ يايلاققا چىقالمىغان ۋاقىتلاردا يەم بەرگەنلىكى مەلۇم . «دىۋان»دا يېزىلغان «ئىكتۇلەمەك»(175) دېگەن ئاتالغۇ هايۋانلارغا يەم - بوغۇز بېرىش ، دېگەن مەنىدىكى مەخسۇس ئاتالغۇ ئىدى . بۇنىڭدىن ئېلىپ ، قويغا يەم بېرىشنى «قوي ئىكتۇلەمەك» دەيتتى(176) .

«ئۆي» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە قوينىڭ قىغلىرىدىن يېقىلغۇ سۈپىتىدە پايدىلانغانلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ(177) .

3 . ئۆچكە : «دىۋان»دىن XI ئەسىردە ئۆچكە قويدىن ئاز ئىكەنلىكىنى ، تۈركىي خەلقلەر ئۆچكىمۇ باققانلىقىنى كۆرىمىز . قويدەك ئۇنچە ئەتىۋارلانمايدىغان بۇ هايۋان تېك يەرلەردىمۇ ئوتلىيالايدىغان بولغاچقا ، كۆپىنچە تاغلىق جايلاردا ، ئېگىزلىكلەردە ، ئوت - چۆپسىز چاتقاللىقلاردا بېقىلىدىغانلىقى ئېهتىمالغا يېقىن(178) . ئۆچكىنى ئوغۇزلار ۋە شېۋە جەهەتتىن ئۇلارغا يېقىن كېلىدىغان قىپچاق ، سۇۋار قاتارلىق غەربتىكى ئەللەر «كەچى»(179) ، باشقا تۈركىي خەلقلەر بولسا «ئەچكۇ»(180) دېيىشەتتى . ئۆچكىلەرنى هازىرقىدەك قوي پادىسىغا قوشۇپ باقاتتى(181) . ئۆچكىلەرنى هەيدەش ياكى چاقىرىش ئۇچۇن «چىك - چىك»(182) ، بەزىلەر «چىلىك - چىلىك»(183) دېگەن ئىملىق سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغانلىقى مەلۇم .

بۇ هايۋاننىڭ تۈرلىرىنىڭ ئىسىملىرىغا كەلسەك ، ئوغلاقنى ئەينى زاماندىمۇ «ئوغلاق»(184) ، ئالتە ئايلىق ئوغلاقنى هازىرقىدەك «چەپىش»(185) ، پىچىۋېتىلگەن ئەركەك ئۆچكىنى «ئەركەچ»(186) ، پىچىلمىغان ئەركەك ئۆچكىنى «تەكە»(187) دەيتتى . بۇ هايۋاننىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تۈرلىرىگە بېرىلگەن ئىسىملارنىڭ هازىرمۇ ئەينەن قوللىنىلىشى تۈركىي خەلقلەر بۇ جەهەتتىنمۇ مەدەنىيەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ئۇلار ئۆچكىنىڭ گۆشىدىن پايدىلانغانلىقى چوقۇم . لېكىن تۈركىي خەلقلەر ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەركەچنىڭ ، يەنى بىر ياشلىق تېكىنىڭ گۆشىنى ئەڭ ياخشى دەپ بىلەتتى . باشقا ئۆچكىلەرنىڭ گۆشىنى ئانچە ياخشى كۆرۈپ كەتمەيتتى . بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «دىۋان»دىكى بىر ماقالنى مىسالغا ئېلىپ ئۆتۈش توغرا بولسا كېرەك : «ئەركەچ گۆشى ئەم بولار ، ئۆچكە گۆشى يەل بولار» (188) . تۈركىي خەلقلەر ئەركەچتىن قالسا ، ئوغلاقنىڭ گۆشىنى ياخشى كۆرەتتى . ئوغۇزلار كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان قوزىنى ئاتىغاندەك ئوغلاقنىمۇ «سۆگۈش» دەيدىغانلىقىنى بىلىمىز(189) .

ئۆچكىنىڭ تېۋىت ـ چۈپۈرى نېمىلەرگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە «دىۋان»دا كۆپ مەلۇمات يوق . شۇنداق بولسىمۇ «دىۋان»دىن قوي يۇڭىغا قارىغاندا ئۆچكە چۈپۈرىغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . سانسىز قوي پايدىلىرىدىن ئېلىنىدىغان ناھايىتى كۆپ يۇڭنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەكلا ئۇلارنىڭ ئۆچكە چۈپۈرىنى ئەتىۋارلاپ كەتمەسلىكى تەبىئىي بىر ئەھۋال ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆچكە چۈپۈرىنى ئاياللار ئۇلىما چاچ قىلىپ سالىدىغانلىقىنىلا تىلغا ئېلىپ ، ئۆچكە چۈپۈرىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە توختالمىغانلىقىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنداق بولسىمۇ ئېيتالايمىزكى ، يەم تورۇسى ، توقام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بەزى نەرسىلەر ئۆچكە چۈپۈرىدىن قىلىنىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن .

بېقىلىشى قويلارنىڭ بېقىلىشىغا ئوخشايدىغان ئۆچكىلەرمۇ يازلاردا ئېغىللاردا ياتاتتى(190) . ئۆچكە يۇڭىنى تۈركىي خەلقلەر «چۈپۈر» دېيىشەتتى(191) . ئۆچكىلەر بەلگىلىك ۋاقىتتا قىرقىلاتتى .

«دىۋان»دىكى بايانلاردىن ئۆچكىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە

تارقالغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن بولمىدى . شۇنداق بولسىمۇ ئېيـ
تالايمىزكى ، ئۆچكە تۆگە بىلەن كالىلاردىنمۇ ئاز بېقىلاتتى . بىز
ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىپ بېرىۋاتقىنىمىز ئۇچۇن ئۆچكىنى
قويدىن كېيىنلا تىلغا ئالدۇق . ھازىرقى كۇندە قوي ۋە ئۆچكە
پادىسىنى ئىپادىلەيدىغان «داۋار» (تاۋار) دېگەن سۆزگە كەلـ
سەك ، بۇ ئىسىم XI ئەسىردە بىر ئومۇمىي ئىسىم بولۇپ ، بىر
ئادەمنىڭ ئىگە بولغان ھەر خىل مالىلىرىنى كۆرسىتەتتى . قوي
ۋە ئۆچكە پادىسى دېگەن مەنىدە «سۇرۇگ» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلـ
تىلگەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . يۇقىرىقىلاردىن
شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى ، كۆچمەن تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ
ئاساسلىق چارۋىسى قوي ـ ئۆچكىلەر بولغاچقا ، چارۋا مال دېگەن
مەنىدىكى «داۋار» دېگەن سۆز زامانلارنىڭ ئۆتۇشى بىلەن «قوي
ۋە ئۆچكە پادىسى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالغان .

4 . كالا : «دىۋان»دا كالىلار ھەققىدىكى سۆزلەرنىڭ ئات
ۋە قوي ھەققىدىكى سۆزلەردىن نىسبەتەن ئاز بولۇشى XI ئەسىردە
تۇركىي خەلقلەردە كالا ئات بىلەن قويدىن تېخىمۇ ئاز ئىكەنلىكىـ
نى كۆرسىتىدۇ . X ئەسىردىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ مۇھىم
بايلىقلىرى كۆرسىتىلگەن «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە ھەممە تۇركىي
ئەللەرنىڭ ئات ۋە قويلىرى ھەققىدە سۆزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن
كالا ھەققىدە قىرغىزلار(192) ، چىگىللەر(193) ، ئوغۇزلار
(194) دىلا سىيىرنىڭ بارلىقىنى يازىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا «مەرـ
ۋەزى»دىمۇ ، كىمەكلەرنىڭ قويلىرى بىلەن بىللە كالا ۋە ئىنەكـ
لىرى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ(195) . «سىغىر» دېگەن بۇ ئومۇـ
مىي ئىسىم ئىنەك ، ئۆكۈز ۋە بۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . XI
ئەسىردىمۇ «سىغىر» دېگەن سۆز ئومۇمىي كالىلارنىڭ نامىنى
بىلدۇرەتتى . «سىغىر» دېگەن سۆزدىن ئېلىپ ، يازىنىڭ ئىسسـ
قىدا سۇدىن چىقالمايدىغان كالىنى «سۇ سىغىرى» (سۇ كالىسى)
(196) دەيتتى . بۇ ھايۋاننىڭ بۇ تۇركچە ئىسمى زامانلارنىڭ

ئۆتۈشى بىلەن ئاز ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىدا تىلـ
مىزغا كېيىنـچە كىرگەن «جامۇس» (« جامىز ») ۋە «ماندا»
دېگەن ئىسىملار ئىشلىتىلىدىغان بولدى .

كالا — سىيىر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سىغىر » دېگەن
ئومۇمىي ئىسىم ئورنىدا(197) چىگىللەر شەرقىي ئەللەرنىڭ
تىلىدا ئۆكۈز دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئۇد» سۆزنى ئېلىپ
«ئۇد» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىنى بىلىمىز(198) .

سىيىر — كاللارنىڭ يېشى ياكى ئەركەك ـ چىشلىكىگە
قاراپ ھەر خىل ئىسىملار قويۇلغانىدى ، موزاينى XI ئەسىردە
«بۇزاغۇ»(199) ، بىر ياشـلىق موزاي — تايىنچىـنى «تادۇن»
(200) ، ئىككى ياشلىق موزاينى «تازۇن»(201) ، ئۇنىڭ چىشـ
سىنى «چىشى تازۇن» دەيتتى . «تۇگە» (دۇگە) دېگەن سۆزمۇ
ئىككى ياشلىق موزاي(202) دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى
كۆرىمىز . بۇنىڭمۇ چىشىسى «تىشى تۇگە» دېيىلەتتى . بىز بۇ
«تۇگە» دېگەن سۆزنى تۇركىيىدە ھازىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلـ
ۋاتقانلىقىغا قاراپ ، بۇ سۆزنى ئوغۇزلار ياكى شېۋە جەھەتتە
ئۇلارغا يېقىن بولغان باشقا غەرب ئەللىرى ئىشلەتكەن بولۇشى
مۇمكىن ، دېيەلەيمىز . لېكىن «تۇگە» دېگەن سۆز ھازىر ئىككى
چىشلىق چىشى موزاينىلا كۆرسىتىدۇ . ئەركىكى ھازىرمۇ «تو-
سۇن» دەپ ئاتىلىدۇ . «توسۇن» دېگەن بۇ ئىسىم XI ئەسىردە
تېخى مىنىلمىگەن تاينى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئات ھەققىدە سۆز-
لىگەندە ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق . «بۇزاغۇ بۇقاتتى»(203) دېگەن
سۆز موزاينىڭ چوڭىيىپ ، بۇقا قاتارىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسـ
تەتتى .

ئىنەك XI ئەسىردە «ئىگىك»(204) ، بۇقا «بۇقا» دەپ
ئاتىلاتتى(205) . ئۆكۈزگە كەلسەك ، ئۇ ھازىرقى ئىسمى بـ-
لەن ، يەنى «ئۆكۈز»(206) دېيىلىدىغانلىقىنى ھەم «ئۇد»
ياكى «ئۇز»(207) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . مەھمۇد كاشغە-

ري ئۆكۈزنى قايسى تۈرك ئەللىرى شۇنداق ئاتايدىغانلىقىنى ئې-
نىق كۆرسەتمەيدۇ . بىز «ئۆكۈز» دېگەن سۆزنىمۇ ھازىر تۈركى-
يىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، بۇ سۆزنى ئوغۇزلار ۋە غەرب
ئەللىرى ئىشلەتكەن ، دېيەلەيمىز . ئون ئىككى ھايۋانلىق تۈرك
كالېندارىدىن ئورۇن ئالغان «ئۇد» دېگەن ئىسىمنى بولسا ، قارا-
خانىيلار تەۋەسىدە ياشىغان تۈركىي خەلقلەر بىلەن بارلىق شەرق
ئەللىرى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارايمىز .

كالېنىكى قانداق ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغانلىقىغا كەلسەك ، بۇ
ھايۋاننىڭ خامان تېپىش ئىشىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى «دېھقانچە-
لىق» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . بۇنىڭدىن باشقا كالا
يەر ھەيدىگەندە قوشقا قېتىش بىلەن بىللە چوڭ ھارۋىلارغىمۇ
قوشۇلىدىغانلىقىغا شۇبھە يوق .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي خەلقلەر ئۆكۈزلەرنى سۇغارغاندا
«ئۇش - ئۇش» دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ(208) . ھازىرمۇ تۈر-
كىيە يېزىلىرىدا ھايۋانلارنى سۇ ئىچىشكە ئۈندىگەندە ئىسقىرتىش
بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان . بۇنداق ئادەت ۋە ھەرىكەتلەرمۇ مەدە-
نىيەتتىكى ئىزچىللىقنى كۆرسەتىپ بېرىشتە تىلغا ئېلىشقا
ئەرزىيدۇ .

بىز يۇقىرىدا «سۇ كالىسى» دەپ تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كالە-
نىڭ كۆپىنچە ئىسىقراق ۋە سۇلۇق يەرلەردە بېقىلىدىغانلىقى
ئېھتىمالغا يېقىن . تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ ھايۋاندىن قانداق پاي-
دىلانغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . مەھمۇد كاشغە-
رىيمۇ ئۇنىڭ ئىسمىدىن باشقا ھېچ نەرسىنى دېمەيدۇ . شۇنداق
بولسىمۇ بۇ ھايۋاننىڭ سۈتىدىن ۋە بەزى ئىشلاردا كۈچىدىن
پايدىلانغان ، دەپ پەرەز قىلالايمىز .

سىيىر - كالىلارنى بېقىشنى ھەممە تۈركىي خەلقلەر بىردەك
ياخشى كۆرۈپ كەتمەيتتى . چۈنكى ئۇنى بېقىش ، بولۇپمۇ قىشتا
تەس ئىدى ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېغىللارنى ياساش لازىم بولاتتى .

قىش بالدۇر كەلگەن يىللاردا ھايۋانلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغان جۇت ئاپىتى كالىلار ئۈچۈنمۇ تېخىمۇ خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى ئويلىساقلا ، تۈركىي خەلقلەر ئات بىلەن قويغا قارىغاندا كالا بېقىشقا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلىقى چۈشىنىشلىك بولىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»غا كىرگۈزگەن بىر شېئىردا باھارنىڭ كېلىشى شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ : «تاغ چوققىلىرى يېڭى ئۆسۈملۈك بىلەن ياپيېشىل بولۇپ كەتتى . قۇرۇق ئوتلارنى ياش ئوتلار قاپلاپ كەتتى . كۆللەرنىڭ سۇلىرى تېشىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە تولۇپ كەتتى . سىيىر (ئىنەك) ، بۇقىلار سۆيۈشۈپ مۆرەشمەكتە»(209) . بۇ شېئىردا كالىلارمۇ قوي بىلەن ئات پادىلىرىغا ئوخشاش ئەتىيازدا تۈرك يايلاقلىرى بىلەن دالىلىرىغا جۈشقۇنلۇق ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ .

5 . تۆگە : تۆگىنى تۈركىي خەلقلەر قاچاندىن بېرى باققانلىقى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە . لېكىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى ، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۆگە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئاساسلىق يۈك توشۇش ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى(210) ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دەۋرىدە تۆگىگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن بولۇشى مۇمكىن . «دىۋان»دا بۇ ھايۋانغا دائىر بايانلارنىڭ كۆپ بولۇشى بۇنى ئىسپاتلىماقتا .

XI ئەسىردىمۇ تۆگىلەر ئەڭ كۆپ يۈك توشۇغۇچى ۋاستە بولۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . يۈك توشۇشتا كۆپرەك بۇغرا تۆگىلەر(211) ئىشلىتىلەتتى . تۆگىلەر بىلەن يۈك توشۇغاندا ئۇلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قاتار ماڭاتتى . بۇنداق قاتار مېڭىشنى تۈركىي خەلقلەر «تەرگەشمەك»(212) دەيىشەتتى . شۇ چاغدىمۇ تۆگىگە يۈك يۈكلىگەندە ھازىرقىدەكلا تۆگىلەرنى چۆكىتۈرۈش ئادەت ئىدى(213) . تۆگىنى چۆكتۈرۈش ئۈچۈن «چۆك ـ چۆك» دېگەن ئىملىق سۆز ئىشلىتىلەتتى(214) . ئۇنىڭدىن باشقا

تۆگە مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ مىنىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم . جۇملىدىن تۆگىنىڭ ئۇستىگە ئارتىپ ، مىنىپ ئولتۇرىدىغان سېۋەتكە ئوخشاش كاجاۋىنى تۇرکىي خەلقلەر «تەگىرمەك» ، ئوغۇزلار «ئۇگۇرمەك» دەيدىغانلىقىنىمۇ مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ(215) .

تۆگىنى ئوغۇزلار ھازىر تۇرکىيىلىكلەر ئاتىغاندەك «دەۋە» ، باشقا تۇرکىي خەلقلەر بولسا «تەۋەي» ياكى «تەۋى» دەيىشەتتى(216) . تۆگىنىڭ چىشىسى دېگەن مەنىدە «ئىنگان»(217) ۋە «تىتىر»(218) دېگەن ئىسىملارنى ئۇچرىتقان بولساقمۇ ، «دىۋان»دا كۆپ ئۇچراتقىنىمىزدەك بۇ ئىسىملار ھەر خىل تۇرك ئەللىرى تەرىپىدىن ئايرىم ـ ئايرىم قويۇلغانلىقىنى ياكى بۇ ئىككى ئىسىم چىشى تۆگىنىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ئىككى تۇرىنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . تۆگىنىڭ بوتىلىقىنى ھازىر تۇرکىيىدە ئاتالغىنىدەك «بوتۇق»(219) ، «بوت»(220) ۋە «تورۇم»(221) دەپ ئاتىشاتتى .بۇ ئىسىملارنىڭ قايسى تۇرك ئەللىرىگە تەۋە ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ «دىۋان»دا ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ . لېكىن «بوتۇق» دېگەن ئىسىم ھازىرمۇ تۇرکىيىدە ئىشلىتىلىۋاتقانلىقىغا قاراپ ، ئوغۇزلار ۋە شېۋە جەھەتتىن ئۇلارغا يېقىن بولغانلار بوتىلاقنى شۇنداق ئاتايتتى ، دېيىشكە بولىدۇ . بوتىلاقنى «تورۇم» دېگۈچىلەر چىشى بوتىلاقنى «چىشى تورۇم» دېيىشەتتى .

تۆگىنىڭ ئەركىكىنى يۇقىرىدا ئىشارەت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك «بۇغرا» دېيىشەتتى(222) . يازغۇچىمىز يۇك توشۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەركەك تۆگىلەر پىچىۋېتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . پىچىۋېتىلگەن بۇنداق تۆگىلەرنى «ئاتان» دېيىشەتتى(223) . بۇغرا بىلەن ئاتان يۇك توشۇشتا ئىشلىتىلسە ، چىشى تۆگىلەر سۇتىدىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە سېغىلاتتى(224) . ئۇنىڭدىن باشقا ، تۇرکىي خەلقلەر تۆگە گۆشىنىمۇ يەيدىغانلىقى مەلۇم(225) .

تۆگىلەرنىڭ جۈپلىشىش ۋاقتى «بۇغرا كىركىنى» دېيىلەتتى. «كىركىن» دېگەن سۆز مۇستەقىل ھالدا كەلگەندە تۆگىنىڭ ئاچچىقى، دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى. تۆگىلەرنىڭ بۇغرىغا كىرگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «بۇغرا كىركىن كىردى» دېيىشەتتى(226). يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەمەلىي ۋە پايدىلىق چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈن بۇ خىل ھادىسىلەر بەلگىلىك ۋاقىت ئۆلچىمى ھېسابلىناتتى.

«دىۋان»دا تۆگىنىڭ بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان سۆزلەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. بۇنداق سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تۆگىگە قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، تۆگىگە ئائىت مەخسۇس ئاتالغۇلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىز.

«ئۆگۈر» دېگەن سۆز، قوي بىلەن كېيىك توپى، دېگەن مەنىنى بىلدۈرگىنىگە ئوخشاش تۆگە ئۈيۈرى (توپى) دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى(227). تۆگە كۆشىمۇ باشقا ھايۋانلارغا دېيىلگەندەك «كەۋشەمەك»، تۆگە كۆشىسە «تەۋەي كەۋشەدى» دېيىلەتتى(228). تۆگىلەر كۆپ يۈك توشۇغاچقا دۈمبىلىرى «ياغىر»(229) بولۇپ قالاتتى. ئوغۇزلار تۆگە يېغىر بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چومى ئاستىغا كىگىز قويۇشاتتى. بۇ باشقا ھايۋانلارنىڭ دۈمبىسىگە قويۇلىدىغان كىگىز چومغا ئوخشاش «كۈبەن» دېيىلەتتى(230).

بوتىلاقنىڭ چوڭىيىپ، بۇغىرا بولۇشى «تەۋەي بۇغرالاندى»(231) دېيىلەتتى. بۇ سۆز تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۇتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇلار تۆگىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنىڭ ھۆركىرەشلىرىگە ئايرىم ئىسىملارنى قويغانلىقى تۆگە بېقىش بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بۇغرىنىڭ ھۆركىرىشىنى «كۆكرەمەك»(232)، تىتىر (ھىن-

گان) بىلەن بوتىلاقنىڭ ھۆركىرىشىنى «بوزلاماق »(233) ، ھىنگان (چىشى تۆگە)نىڭ ھۆركىرىشىنى «ئىڭراماق »(234) ، دېيىشەتتى . تۆگىنىڭ سەكرەشلىرىنىمۇ ئايرىم ئاتالغۇ بىلەن ئە- يادە قىلىدىغان تۈركىي خەلقلەر ئۇنىڭ لوكۇلداپ مېڭىشىنى «تەۋى تاپوىدى »(235) دېيىشەتتى ۋە بۇ سۆز تۆگىلەرگىلا ئىش- لىتىلەتتى ، باشقا ھايۋانلارنىڭ سەكرىشىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيت- تى . تۆگىنىڭ قىغى ئۇچۇنمۇ ئايرىم ئىسىم قويۇلغان بولۇپ ، «مايا‌ق » دېيىلەتتى(236) . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تۆگە ئېغىللە- رى ھەققىدە ، شۇنداقلا تۆگە مايىقى XI ئەسىردە يېقىلغۇ قىلىپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە يازغانلىرى(237) دىققەت قىلىشقا ئەر- زىيدۇ . بۇلار ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۆگىنى كۆپ باقىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ .

6 . قېچىر ، ئېشەك ، پىل : ئات تۈران يايلاقلىرىدا سانسىز- لىغان يىلقا ھالىتىدە يايلاپ يۈرگەن زامانلاردا تۈركىي خەلقلەر ئېشەك ۋە قېچىرنى مىنەتتى ، دەپ پەرەز قىلىش قىيىن . شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، بۇ ھايۋانلار پەقەت يۈك توشۇشتىلا ئىشلىتە- لەتتى . قېچىرنى بەلكىم ناھايىتى ئاز مىنسە كېرەك . پىلنىڭ قانداق ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگۈدەك مەلۇ- ماتلارنى «دىۋان »دا ئۇچراتمىدۇق . بۇ ھايۋان غەزنەۋىيلەردە بار- لىقىغا قاراپ ، تۈرك ئەللىرىگە جەنۇبتىكى دۆلەتلەردىن ، بولۇپمۇ ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن ، دېيىلەيمىز . ئېھ- تىمال ئاساسلىقى قاراخانىيلارنىڭ ئەسكەرلىرى ، ئۇنىڭدىن قالسا بەزى تۈرك ئەللىرى پىلنى غەزنەۋىيلەرگە ئوخشاش ئۇرۇش ۋاسە- تىلىرى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن بولسا كېرەك . لېكىن بۇنىڭ چو- قۇم شۇنداق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈدەك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز .

ئېشەكنى XI ئەسىردە ئومۇمەن «ئەشىيەك » بەزىلەر «ئەش- كەك » دەپ ئاتايتتى(238) . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەر ئىككى

ئىسمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ «ي» ھەرپى بە-لەن (يەنى ئەشيەك) دەپ ئاتاش تېخىمۇ نەپىسرەك ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ (239). چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى تۇركىي خەلقلەر ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىرە-گە قاراپ ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىسىملارنى قويغانلىقلىرىنى كۆرۈپ ئۆتۈتۇق. جۇملىدىن ئېشەكنىڭ يۇگۇرۇشىنى «يۇۋۇ-ماق»(240)، ئېشەكنىڭ تاكراڭلاپ يۇگۇرۇشىنى «تۇمىلە-مەك»(241)، ئېشەكنىڭ ھاڭرىشىنى «ئاڭلاماق»(242) دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ھايۋاننى جۇپلەشتۇرۇش ۋاقتىدا ئىككى - ئۇچ قېتىم «ئەررە - ئەررە» (ھىررە - ھىررە) دېيىلگىنىدەك(243)، ئېشەك تېيىلىپ كەتكەندىمۇ ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن «ئوپ - ئوپ» (ھوپ - ھوپ) دېيىلەتتى(244). مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا بىر ئادەمنىڭ ئېشەككە ئىگە بولغانلىقىنى مىسالغا كەلتۈرۈپ ئۆتىدۇ، بۇ ھەممىلا ئادەمنىڭ ئېشەككە ئىگە بولالماي-دىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى كىتابتىكى پېئىل پەرقلىرىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئىگە بولۇش، دېگەن بىر پېئىلغا كۆرسىتىلگەن بىر مىسال، دەپ ئويلايمىز(245).

بېقىلىش جەھەتتە ئاز - تولا ئاتقا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئاتقا قارىغاندا جاپاسى ئاز بولىدىغان، ئۆزى جاپاغا چىداملىق ئېشەك، كېيىن بارغانسېرى ئىقتىسادىي كۈچىنى يوقىتىشقا قاراپ يۈزلەن-گەن بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يىللارغىچە تۈركىي خەلقلەر ئۇ-چۈن مىنىش ۋە يۈك توشۇشتا ئاساسلىق ۋاستە بولغانىدى. «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان «تاغار ئېشەك ئۇستىگە ئارتىلدى، يەنى تاغارنىڭ بىر ئۇچى بىر تەرەپكە، يەنە بىر ئۇچى يەنە بىر تەرەپكە ئارتىلغان شەكىلدە يۈكلەندى»(246) دېگەن مەنىدىكى بىر جۇملە سۆز بۇ ھايۋاننىڭ XI ئەسىردە يۈك توشۇش ۋاستىسى قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ھايۋانغا يۈك ئار-تىش ئۈچۈن ئۇستىگە سېلىنغان ئۇچۇلۇقنى ئەينى زاماندا تۈركىي

خەلقلەر «باغىرچاق» دېگەنلىكى مەلۇم(247) . دېمەك ، شۇ چاغ-
دىمۇ ئېشەككە ھازىرقىدەكلا ئوچۇلۇق سېلىپ ياكى ئوچۇلۇقسىز
يۈك ئارتىۋېرەتتى .

قېچىر ھەققىدە ئانچە كۆپ مەلۇماتىمىز يوق . بۇ ھايۋان XI
ئەسىردىمۇ ھازىر تۈركىيىلىكلەر ئاتىغاندەك «قاتىر»(248) دەپ
ئاتىلاتتى . بۇ ھايۋاننىڭ ئىسمىدىن باشقا ، ھاكىرىشى ھەققىدە بىر
سۆزنى ئۇچرىتىمىز . قېچىرنىڭ ھاكىرىشىنى ئاتنىڭ كىشنىشىگە
ئوخشاش «كىشنەمەك» دەيتتى(249) . بۇ ھايۋانغا دائىر سۆزلەر-
نىڭ ئازلىقىغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ ھەممە ۋاقىتلاردىكىدەكلا XI
ئەسىردىمۇ سان جەھەتتىن ئىنتايىن ئاز ئىكەنلىكى مەلۇم .

ئىسمى تىلىمىزغا كېيىنكى زامانلاردا «پىل» دەپ قوبۇل
قىلىنغان بۇ ھايۋاننى تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە «ياغان»
(250) ياكى «ياكان»(251) دەپ ئاتايتتى . بۇ ئىسىملارنىڭ
تۈركچە ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ئېنىق ئەمەس . «دىۋان»دا
ئۇچرىغان «ياغانلىغ ئەر» دېگەن سۆزنى مەرھۇم ئاتالاي بۇ خىل
مىساللارنىڭ مەنىسىگە ئاساسلىنىپ تۈرۈپ ، پىلغا ئىگە ، پىلى
بار ئادەم دەپ تەرجىمە قىلىدۇ(252) . بىزنىڭچە ، بۇ قاراشنى
قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ياغانلىغ» دېگەن
سۆزنى «پىلچى» ، «ياغانلىغ ئەر» دېگەن سۆزنى «پىلى بار
ئادەم» دەپ چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن پىل ھۆكۈمدارلار-
نىڭ ئەسكەرلىرىدىن باشقا كىشىلەردە ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆل-
كىلىرىدە شەخسىيلەرنىڭ مالىرى قاتاردا بار ئىدى ، دەپ ئې-
زاھلاش تەس . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر بۇ
ھايۋاننىڭ نەرە تارتىشىغىمۇ خاس ئىسىم قويغانىدى . يەنى «چاۋ-
لاماق» ياكى «چوغلاماق» دېيىشەتتى(253) .

7 . ئۆي قۇشلىرى : ئومۇمەن گۆشى ۋە تۇخۇمى ئۈچۈن
بېقىلىدىغان ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ ، ئۆردەك ۋە غازلارنى XI
ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرمۇ باقىدىغانلىقىنى «دىۋان»دىن بىلە-

مىز ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە بېقىلىشى ھەققىدە ئار-
تۇقچە مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دېگىنىگە
قارىغاندا ، شەرقتىكى تۈركىي خەلقلەر توخۇ بىلەن خورازنى ئور-
تاق بىر ئىسىم بىلەن «تاقاغۇ» دەپ ئاتىغان ، كېيىنچە خورازنى
«ئەركەك تاقاغۇ» ، مەكەدىيانىي «تىشى (چىشى) تاقاغۇ» دې-
گەن(254) . ئوغۇزلار بىلەن شېۋە جەھەتتە يېقىن كېلىدىغان
غەرب ئەللىرى بولسا مېكىيان بىلەن خورازغا «تاقۇق» دەپ
ئورتاق ئىسىم قويغانىدى(255) . لېكىن ، ئۇلارمۇ خوراز بىلەن
مېكىيانىي پەرقلەندۈرىدىغان بىرەر سۈپەتنى بۇ ئىسىمغا قوشىدە-
غان ـ قوشمايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . يازغۇچىمىز «تا-
قۇق يالىغلاندى» دېگەن سۆزنى خورازنىڭ تاجىسى چىقتى(256) ،
دەپ چۈشەندۈرگەنىدەك ، «تاقۇقلۇغ ئەر» دېگەن سۆزنى «توخۇسى
بار ئادەم» دەپ ئىزاھلايدۇ(257) .

ئۆردەك XI ئەسىردە ھازىرقىدەكلا ئاتىلاتتى . غاز بولسا
«قاز» دېيىلەتتى(258) . تۈركىي خەلقلەر بۇلارنىمۇ بەزىدە توپ ـ
توپى بىلەن ، ناھايىتى نۇرغۇن باقاتتى . «دىۋان»دا غازلارنىڭ
«غاق ـ غۇق»(259) ياكى «قاق ـ قۇق»(260) قىلىشلىرى
ھەققىدە سۆزلىنىش بىلەن بىللە يەنە ، توپلىشىپ يۈرگەن غازلار-
نىڭ باشلامچىسىز بولماسلىقى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ، «غاز
توپى باشلامچىسىز بولماس» دېگەن ماقالنى مىسالغا ئالىدۇ(261) .
يازغۇچىمىز غاز بىلەن ئۆردەكنىڭ تەبىئىتىگە ئاساسەن سۈلۈق
يەرلەردە ، كۆل ۋە سۇ يېغىلىپ قالغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى
ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلارنى بېرىدۇ(262) . بولۇپمۇ ئۆر-
دەكلەر مۇشۇنداق سۈلۈق جايلاردىكى قومۇشلۇقلارنىڭ ئىچىگە
كىرىۋالاتتى ۋە يوشۇرۇنۇۋالاتتى(263) .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئادەم بىلەن ھايۋانلارنىڭ تا-
شاقلىرى بىلەن قۇشلارنىڭ تۇخۇمىنى ئوخشاشلا «يۇمۇرتغا» دەپ
ئاتايتتى ، ئۆي قۇشلىرىنىڭ تۇخۇمىنىمۇ «يۇمۇرتغا» دېيىشەتتى

(264) . يۇقىرىقى ئۆي قۇشلىرىنىڭ كېچىلىرى كىرىپ ياتىدىغان كاتەكلىرى بارمىدى؟ دېگەن سوئالغا «دىۋان»دىن ھېچقانداق جاۋاب تاپالمىدۇق . شۇنداق بولسىمۇ «دىۋان»دا ئىسمى ئۇچرىمايدىغان نەرسىلەر شۇ دەۋردىكى تۈرك دۇنياسىدا يوق ئىدى ، دېگىلى بولمايدۇ . بولۇپمۇ كۆچمەنلەرنىڭ ئون مىڭلاپ چارۋىلىرىنى قىشتا نەلەردە ۋە قانداق ساقلىغانلىقى ھەققىدە مەنبەيىمىزدە تولۇق مەلۇماتلار بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ھايۋانلارنى بېقىپ ، ياخشى ئاسرىغانلىقى ئەمەلىيەت ئىدى .

ئۆي قۇشلىرىنىڭ بېقىلىشى ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ ، ھازىر يېزىلىرىمىزدا قانداق بېقىلسا شۇ چاغدىمۇ شۇنداق بېقىلىدىغان بولۇشى مۇمكىن ، دېيەلەيمىز . مەنبەيىمىزدە غاز ھەققىدە ، غازنى دانلىتىش ۋە ئاشلىق دانلىرىنى تەرگۈزۈش دېگەن مەنىدىكى «غاز مەكلەتمەك» دېگەن سۆزنىڭ يېزىلغانلىقىلا(265) بۇ پەرىزىمىزنى ئىسپاتلايدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا «مەك»(266) دېگەن سۆز ئۆي قۇشلىرىغا بېرىلىدىغان ھەر خىل يەملەرنى بىلدۈرەتتى .

8 . ھەرە : بىز چارۋىچىلىق قاتاردا كۆرسىتىپ ئۆتمەكچى بولغان ھەرىچىلىك XI ئەسىردىمۇ تۈركىي خەلقلەردە بار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا ھەرىچىلىك ھەققىدە ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ھەسەلدىن باشقا ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ . XI ئەسىردە ھەرە «ئارى» دەپ ئاتىلاتتى(267) . ھەسەلنى ئوغۇزلار بىلەن شېۋە جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان بەزى غەربىي تۈرك ئەللىرى ، يەنى سۇۋار ۋە قىپچاقلار ھازىرقىغا ئوخشاشلا بال(268) ، شەرقىي تۈرك ئەللىرى بولسا «ئارى ياغى»(269) دېيىشەتتى . بىز «يېمەكلىكلەر» دېگەن ماۋزۇدا ھەسەلنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوزۇقلۇقلىرى ئىچىدە قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . «دىۋان»دا «بال» دېگەن سۆزدىن باشقا

يەنە ھەرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر سۆز ئۇچرايدۇ . ئۇ بولسىمۇ «ھەرىنىڭ چىشىغا تېگىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئارى قاۋۇتماق» دېگەن سۆزدۇر . بۇ ئىشنى قىلغۇچىلارنىڭ ئوغۇل بالىلار ئىكەنلىكى يېزىلغىنىغا قارىغاندا(270) ، بالىلار ھەرە كۆنىكىنى ئوينىماقچى بولغاندا بەزىدە ھەرىلەرنى تېرىكتۈرۈپ قويىدىغان ئىشلار يۈز بېرىپ قالاتتى .

9 . ئەرمەك ھايۋانلار (ئىت ۋە مۇشۇك) : چارۋىچىلىق ھەققىدىكى تېمىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئەرمەك ھايۋانلار دېيىلىدىغان ئىت بىلەن مۇشۇك ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتىمىز .

ئىت ، سادىق ئۆي كۆزەتچىسى بولۇش بىلەن بىللە(271) ، كىشىگە كەتكەن دالىلاردىكى ساناقسىز چارۋا پادىلىرىنى كۆزەت قىلىشتىمۇ ، بۆرىگە ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغداشتىمۇ مال ئىگىلىرىگە ياردەمچى بولىدىغانلىقىدا گەپ يوق . تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ بۇ ھايۋاننى ھازىرقىغا ئوخشاش «ئىت» (272) ، ئۇنىڭ چىشىسىنى «قانچىق»(273) ، كۆچۈكىنى «ئەنىك» دېيىشەتتى(274) .

«دىۋان»دا 40تىن كۆپرەك يەردە ئىتقا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنىڭ بارلىقىغا قارىساقلا ، تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ بۇ ھايۋاننى بېقىش بىلەن خېلى كۆپ مەشغۇل بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى ، «دىۋان»دىكى ئۇ سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىتنىڭ ئۆۋ ھايۋانلىرىنى قوغلىشى ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىشى ۋە تۈتۈپ كېلىشىگە مۇناسىۋەتلىك . دېمەك ، ئىت ئۆي ۋە پادىلارنىڭ قارانچۇقى بولۇشتىن باشقا ئۆۋ ئوۋلاشتىمۇ كۆپ ئىشلارنى قىلاتتى . زۆرۈر بولغاندا ئىتنىڭ ئۆزىنى ئۆۋ ھايۋانلىرىدىن قوغداپ قېلىشى ئۈچۈن ھازىرقىدەكلا ئىتنىڭ بوينىغا تەرەڭگە ئېسىلاتتى ۋە بۇ «كەسگۈك» دەپ ئاتىلاتتى(275) . مەلۇم بولۇشچە ، تۈلكە ۋە توشقانغا ئوخشاش بەدەن قۇرۇلۇشى كىچىك ھايۋانلارنى ئوۋلاش ۋە تۈتۈشتا كۆپىنچە تايغان

ئىشلىتىلەتتى . XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تايغانىنى «تايغان» دەپىشەتتى(276) . بىراق چوڭراق ھايۋانلارنى ، مەسىلەن ، كەيىك ، ياۋا ئۆچكە ، ياۋا توڭگۇزلارغا ئوخشاشلارنى ئۇۋلاشتا چوقۇم ئىتنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولاتتى .

ئىتنىڭ ھاۋۇشىشى ، سوغۇقتا تىترىگەندە چىقارغان ئاۋازى ، ھەتتا تەرەت قىلىشلىرىغىچە ئايرىم - ئايرىم ئىسىملارنىڭ قويۇلۇشىمۇ ، ئۇلارنىڭ ئىت بېقىش بىلەن قانچىلىك مەشغۇل بولغاڭلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ ، دېيەلەيمىز(277) .

مۇشۇكنىڭ ھازىرقىدەكلا ئۆيلەردىكى چاشقانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن بېقىلىدىغانلىقىدا گۇمان يوق . مەھمۇد كاشغەرىي مۇشۇكنى كەم مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن ماقال XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشقا بولغان قارىشىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىش بىلەن بىللە ، مۇشۇكنىڭ قانداق مەقسەتتە بېقىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇ قايسى ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . بۇ ماقالنىڭ ئەينى مۇنداق : «ئۆلدەچى سىچقان مۇش تاشاقىن قاشىر ، يەنى چاشقانىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە ، مۇشۇكنىڭ تاشقىغا ئېسىلىپتۇ»(278) . بۇ ماقالدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇكى ، «مۇش» دېگەن سۆز ، مۇشۇك دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(279) . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىدە «مۇش» دېگەن سۆزنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، پەقەت ئىككىلا يەردە بۇ سۆزنى چىگىلچە ، دەپ ئىزاھلايدۇ(280) . باشقا يەرلەردە ھېچقانداق ئىزاھات بەرمەيدۇ ، لېكىن ھېچبولمىغاندىمۇ خاقانىيە تەۋەسىدىكىلەر ئىشلەتكەن بىر ئومۇمىي تەمسىلدەك بىلىنىدىغان يۇقىرىدىكى تەمسىلگە قاراپ خاقانىيە تەۋەسىدە ياشايدىغان تۈركىي قەبىلىلەر مۇشۇكنى «مۇش» دەيدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

يەنە بىرى ، ئوغۇزلار بۇ ھايۋانىنى «چەتۈك» دېيىشەتتى(281) . شۇڭە جەھەتتىن ئۇلارغا يېقىن كېلىدىغان قىپچاقلار بىلەن سۇۋارلارمۇ بۇ ھايۋانىنى شۇ نامدا ئاتايتتى ، دەپ

ئېيتالايمىز .

شۇ ئېنىقكى ، ئېھتىمال تىلىمىزغا ئەرمەنچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارىلىدىغان «كەدى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىدا XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىككى خىل ئىسىم ئىشلەتەتتى . بۇ ھايۋاننى چەتئۇك دەپ ئاتىغۇچىلارمۇ ، مۇش دەپ ئاتىغۇچىلارمۇ ئەركىكىنى ئىپادە قىلىدىغان سۈپەتنى بىر خىل ئىشلىتەتتى ، يەنى ئۇ ئىككى خىل ئىسىمنىڭ ئالدىغا ئوخشاش بىر سۆزنى قوشۇش ئارقىلىق «ئەركەك مۇشۇك» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى . ئوغۇزلار ئەركەك مۇشۇكنى «كۆۋۈك چەتئۇك»(282) ، چىگىللەر (ئېھتىمال شەرقىي تۈرك ئەللىرىمۇ) «كۆۋۈك مۇش»(283) دېيىشەتتى .

ئىزاھلار

(1) «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، ستۇدى نەشرى ، 78 ـ ، 79 ـ ، 84 ـ ، 85 ـ ، 86 ـ بەتلەر .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(3) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(4) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت .

(5) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 131 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(6) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت .

(7) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 294 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(8) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(9) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت .

(10) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 357 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 463 ـ بەت .

(11) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(12) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(13) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 188 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 254 ـ بەت .

(14) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 420 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 548 ـ بەت .

(15) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 384 ـ بەت .

(16) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت .

(17) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 274 ـ بەت .

(18) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

(19) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 472 ـ بەت .

(20) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

(21) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .

(22) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 274 ـ بەت .

(23) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .

(24) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 413 ـ بەت .

(25) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 500 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 650 ـ بەت .

(26) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت .

(27) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 278 ـ بەت .

(28) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 319 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت .

(29) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 523 ـ بەت .

(30) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 206 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 277 ـ بەت .

(31) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(32) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(33) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت .

(34) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت .

(38) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(39) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(40) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 492 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 335 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت .

(43) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 560 ـ بەت .

(44) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .

(45) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 139 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 555 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 395 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 513 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 133 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 187 ـ بەت .

(50) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 425 ـ بەت .

(51) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 483 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 629 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 174 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 217 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 299 ـ بەت .

(54) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 321 ـ بەت .

(55) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 458 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 598 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 136 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 63 ـ بەت .

(58) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 59 ـ بەت .

(59) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 66 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 90 ـ بەت .

(60) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 67 ـ بەت .

(61) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 84 ـ بەت .

(62) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 209 ـ بەت .

(63) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(64) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 134 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 184 ـ بەت .

(65) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 202 ـ بەت .

(66) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت .

(67) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(68) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 374 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 484 ـ بەت .

(69) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 611 ـ بەت .

(70) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 469 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت .

(71) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 338 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 440 ـ بەت .

(72) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(73) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 53 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 74 ـ بەت .

(74) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 335 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 437 ـ بەت .

(75) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .

(76) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 11 ـ بەت .

(77) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 66 ـ بەت .

(78) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .

(79) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(80) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(81) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 200 ـ بەت .

(82) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 43 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(83) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 133 ـ بەت .

(84) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 634 ـ بەت .

(85) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 134 ـ بەت .

(86) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .

(87) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 501 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 652 ـ بەت .

(88) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 9 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت .

(89) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 163 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت .

(90) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 136 ـ بەت .

(91) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

26 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 38 ـ بەت .

(92) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 415 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 541 ـ بەت .

(93) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(94) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى ئىزاھقا قارالسۇن .

(96) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .

(97) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 351 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(98) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 300 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 411 ـ بەت .

(99) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 390 ـ بەت .

(100) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت .

(101) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 117 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 159 ـ بەت .

(102) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 310 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 454 ـ بەت .

(103) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت .

(104) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .

(105) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 172 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 232 ـ بەت .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 70 ـ بەت .

(107) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 351 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 514 ـ بەت .

(108) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 462 ـ بەت .

(109) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 314 ـ بەت .

(110) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 413 ـ بەت .

(111) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 314 ـ بەت .

(112) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 150 ـ بەت .

(113) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 293 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 400 ـ بەت .

(114) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 273 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 360 ـ بەت .

(115) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 258 ـ بەت .

(116) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 115 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 156 ـ بەت .

(117) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 241 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 321 ـ بەت . ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 16 ـ بەت .

(118) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 194 ـ بەت .

(119) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(120) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 662 ـ بەت .

(121) بۇ سۆز تۇركىيىدىكى يوزگاتلىك ئاقداغمەدەنى ۋە دوقۇزلار قاتارلىق يېزىلىرىدا «ئۇلاغ» دېگەن مەنىدىمۇ ، «ئېشەك» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلمەكتە .

(122) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 43 ـ ، 42 ـ بەتلەر .

(123) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .

(124) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .

(125) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 389 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(126) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 152 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 205 ـ بەت .

(127) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت .

(128) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 259 ـ بەت .

(129) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .

(130) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 73 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 100 ـ بەت .

(131) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 309 ـ بەت .

(132) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(133) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 233 ـ بەت .

(134) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 520 ـ بەت .

(135) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 321 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 421 ـ بەت .

(136) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 175 ـ بەت .

(137) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 309 ـ بەت .

(138) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 561 ـ بەت .

(139) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(140) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 43 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(141) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 510 ـ بەت .

(142) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(143) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(144) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 481 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 628 ـ بەت .

(145) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 214 ـ بەت .

(146) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

483 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(147) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 426 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 555 ـ بەت .

(148) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 496 ـ بەت .

(149) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 216 ـ بەت .

(150) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 472 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 616 ـ بەت .

(151) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 411 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 536 ـ بەت .

(152) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 482 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(153) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(154) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 444 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 578 ـ بەت .

(155) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت .

(156) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 303 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 399 ـ بەت .

(157) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 208 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 293 ـ بەت .

(158) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 456 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 596 ـ بەت .

(159) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 310 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 454 ـ بەت .

(160) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

271 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 369 ـ بەت .

(161) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 119 ـ بەت .

(162) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .

(163) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 522 ـ بەت .

(164) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 221 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 319 ـ بەت .

(165) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 359 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 527 ـ بەت .

(166) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 387 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 503 ـ بەت .

(167) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 132 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 181 ـ بەت .

(168) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 256 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 351 ـ بەت .

(169) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(170) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 214 ـ بەت .

(171) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 136 ـ بەت .

(172) يۇقـرىقى ئەسـەر . ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(173) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 383 ـ بەت .

(174) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

203 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 281 ـ بەت .

(175) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 315 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 415 ـ بەت .

(176) قورساق تويغۇدەك بىر نەرسە يېيىش ، دېگەن مەنىدە ھازىرمۇ «گەكتىلەنمەك» دېگەن سۆز ئىشلىتىلمەكتە .

(177) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(178) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 117 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .

(179) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 219 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 302 ـ بەت .

(180) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت .

(181) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 17 ـ بەت .

(182) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت .

(183) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 505 ـ بەت .

(184) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 119 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .

(185) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 368 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 477 ـ بەت .

(186) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت .

(187) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 288 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 316 ـ بەت .

(188) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 129 ـ بەت .

(189) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت .

(190) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 65 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت .

(191) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 266 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 386 ـ بەت .

(192) «ھۇدۇدۇل ئالەم» ، ستۇدى نەشرى ، 79 ـ بەت .

(193) يۇقىرىقى ئەسەر ، 84 ـ بەت .

(194) يۇقىرىقى ئەسەر ، 86 ـ بەت .

(195) مەنبۇرىسكى : «مەرۋەزى» ، مەتىن ، 20 ـ بەت .

(196) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(197) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 644 ـ بەت .

(198) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 45 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 62 ـ بەت .

(199) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 446 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 582 ـ بەت .

(200) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 171 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 345 ـ بەت .

(201) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 400 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 520 ـ بەت .

(202) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 316 ـ بەت .

(203) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 450 ـ بەت .

(204) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 151 ـ بەت .

(205) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 313 ـ بەت .

(206) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 59 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 81 ـ بەت .

(207) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 346 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت .

(208) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 36 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 52 ـ بەت .

(209) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 79 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(210) ف .سۇمەر : «ئوغۇزلار» ، 42 ـ بەت .

(211) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 521 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 676 ـ بەت .

(212) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 206 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 295 ـ بەت .

(213) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 258 ـ بەت .

(214) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 334 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 435 ـ بەت .

(215) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(216) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 171 ـ بەت .

(217) يۇقـرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(218) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 468 ـ بەت .

(219) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 300 ـ بەت .

(220) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 163 ـ بەت .

(221) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 396 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 515 ـ بەت .

(222) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 420 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 548 ـ بەت .

(223) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 104 ـ بەت .

(224) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 632 ـ بەت .

(225) ق .سۆمەر : «ئوغۇزلار» ، 42 ـ بەت .

(226) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 443 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 577 ـ بەت .

(227) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 76 ـ بەت .

(228) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 392 ـ بەت .

(229) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 65 ـ بەت .

(230) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 525 ـ بەت .

(231) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

200 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 278 ـ بەت .

(232) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 384 ـ بەت .

(233) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

291 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 398 ـ بەت .

(234) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 380 ـ بەت .

(235) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

277 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 379 ـ بەت .

(236) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

167 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت .

(237) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 564 ـ بەت .

(238) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 150 ـ بەت .

(239) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 154 ـ بەت .

(240) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

62 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(241) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

330 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 449 ـ بەت .

(242) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

311 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 408 ـ بەت .

(243) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

38 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 54 ـ بەت .

(244) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

34 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت .

(245) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

315 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .

(246) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 244 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت .

(247) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 502 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 653 ـ بەت .

(248) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 364 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(249) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 302 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 413 ـ بەت .

(250) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(251) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 295 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 404 ـ بەت .

(252) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 50 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 67 ـ بەت .

(253) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 295 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 404 ـ بەت .

(254) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 111 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 150 ـ بەت .

(255) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(256) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 114 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(257) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 497 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 648 ـ بەت .

(258) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .

(259) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

128 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(260) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 130 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 179 ـ بەت .

(261) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 487 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 634 ـ بەت .

(262) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 103 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت .

(263) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 534 ـ بەت .

(264) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 433 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(265) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 259 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .

(266) ب .ئاتالاي ، «ئىندىكس» ، 441 ـ بەت .

(267) مەھمۇد كاشغەرلي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 87 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 118 ـ بەت .

(268) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 354 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 518 ـ بەت .

(269) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(270) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 329 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 482 ـ بەت .

(271) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 98 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 133 ـ بەت .

(272) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت .

(273) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 188 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 253 ـ بەت .

(274) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 294 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت .

(275) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 289 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 422 ـ بەت .

(276) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 241 ـ بەت .

(277) ب .ئاتالاي ، «ئىندىكس» كە قارالسۇن .

(278) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 438 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 571 ـ بەت .

(279) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(280) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(281) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(282) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(283) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

4 . ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق

بۇ ئىلمىي ئەمگىكىمىزنىڭ مەنبەسى بولغان «دىۋان»دا ئوۋ-چىلىق بىلەن بېلىقچىلىقنىڭ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى ئورنىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئې-نىقلاشتا يارەمدە بولغۇدەك مەلۇماتلار يوق . مەھمۇد كاشغەرىي ياۋايى ھايۋانلار ، قۇش ۋە بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان بەزى ئەسۋابلار بىلەن ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇللىرى ھەققىدىلا سۆزلەيدۇ . شۇنداقتىمۇ بۇ ھەقتىكى سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ ، بولۇپمۇ ئوۋچىلىق ، شۇنداقلا مەلۇم دەرىجىدە بېلىقچىلىق شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر جامائىتىنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرىنى خېلىلا قىزىقتۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . بىزنىڭچە ئوۋچىلىق بىلەن بېلىقچىلىقنىڭ ئۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ قانداق بولۇ-شىدىن قەتئىينەزەر ، بۇ ساھەدە ئىشلىتىلگەن ئەسۋاب بىلەن ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇللىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈش XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۈرمۇشىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم .

1 . ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇللىرى ۋە ئوۋچىلىق قوراللىرى : XI ئەسىردىمۇ ئوۋ (ئاۋ)(1) ، ئوۋلاش(2) ، ئوۋلىتىش دېيىلىدىغان بۇ ئىشتا سۈرۈش ياكى قوغلاش ئوۋى دېيىلىدىغان ، كۆپ كىشى بىللە قىلىدىغان ، ھەتتا ھۆكۈمدارلارنىڭ قوغدىغۇچى قىسىملىرى ياكى بەزىدە بارلىق قوشۇنى بىلەن ئوۋ ئوۋلاش ئەڭ ئاساسلىق ئۇسۇللاردىن بىرى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ خىل ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇلىنى «سىغىر» دەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ ، شۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : «سىغىر — خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدى-غان بىر خىل ئوۋى . بۇنىڭدا خانىنىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە

قىرلارغا تارقىلىپ ، ياۋايى ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ . خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ »(3) .

بۇ خىل ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇلى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاشتىكى مىللىي ئۇسۇلى بولۇپ ، مەھمۇد كاشغەرىيدىن بۇرۇنقى دەۋردىمۇ ۋە كېيىنكى دەۋردىمۇ بار ئىدى . بۇنداق ئۇسۇلىنى تۇركىي خەلقلەر ئاللىبۇرۇن قوللانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەڭ ياخشى مىسالنى يەنىلا «دىۋان »دىن تاپالايمىز . مەھمۇد كاشغەرىي ئون ئىككى مۆچەللىك تۇرك كالېندارىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن سۆزلىگەن ئەپسانىدە ، يىللارغا ئىسىم قىلىپ بېرىلگەن ئون ئىككى ھايۋاننىڭ رەت تەرتىپى بىر قېتىملىق قوغلاش ئوۋى نەتىجىسىدە مۇقىملاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ . بۇ كالېندار كۆكتۇركلەر زامانىسىدىن بېرى ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى نەزەرگە ئېلىنسىلا ، قوغلاش ئوۋىنىڭ قانچىلىك كونا ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسۇل ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ(4) .

يەنە بىرى ھۆكۈمدارلار بىلەن بەگلەرنىڭ بۇنداق ئوۋ ئوۋلاش بىلەن شۇغۇللىنىشىمۇ تەبىئىي بىر ئەھۋال ئىدى ، كۆپ ساندىكى ئوۋچىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان بۇ خىل ئوۋ ئوۋلاشنى باشقىلارغا قارىغاندا كۆپ ئادەمگە ئىگە ھۆكۈمدارلار بىلەن بەگلەرلا قىلالايتتى . ئومۇمەن يازغۇچىمىزنىڭ «ئوۋ» دېگەن ئىسمىغا ۋە «ئوۋلاش» دېگەن پېئىلىغا ئاساسەن «بەي ئاۋا چىقتى »(5) ، «بەي ئاۋ ئاۋلادى »(6) دېگەندەك جۇملىلەرنى مىسالغا ئېلىشىمۇ يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ ، دەپ قارايمىز . لېكىن ، بۇ بەگلەر ۋە باشقا چوڭلار قوغلاش ئوۋلىرىدىن باشقا بىر خىل ئوۋ ئوۋلاشنى قىلمايتتى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ . ئۇلار دائىم قۇش ئوۋلاشقا چىقىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەخسۇس قۇش ئوۋلايدىغان يەرلىرىنىڭ بارلىقىنى بەگلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق .

سۇرۇپ ـ قوغلاپ يۇرۇپ ئوۋ ئوۋلاشتا ھۆكۈمدار بەگ ياكى باشقىلار ، ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارغا ئوق ئاتاتتى ياكى نەيزە سانجىيتتى(7) . بىراق ، ياۋغا ، ياۋغۇز ئوۋغا چىققان ئوۋچى قانداق نەرسىلەرنى ئېلىپ يۈرەتتى ؟ يازغۇچىمىز مىسالغا ئالغان بىر شېئىر بۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلەيدۇ ھەمدە XI ئەسىردىكى تۈرك ئوۋچىسىنى تەرىپلەپ بېرەلەيدۇ . بۇ شېئىردا بىر ئوۋچى «قولىغا قارچىغىسىنى ئېلىپ ، ئارغىماق ئېتىنى مىنىپ ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ . ئۇزۇن قۇلاق ، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كېيىك ۋە تۈلكىلەرنى ئوۋلايدۇ » دېيىلىدۇ(8) . باشقا بىر شېئىردىمۇ بىللە ئوۋغا چىققان ئىككى كىشىدىن بىرىنىڭ يەنە بىرسى ئۇستىدىن قىلغان شىكايىتى سۆزلىنىدۇ : «مېنىڭ ئېتىمنى تويغۇزغۇدەك ئوۋ تاپالمىدى ، ئېتىمنى جىق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى ، غاز ۋە قوداىلىرىمنى ئۇچۇرۇۋەتتى ، ئامىتىمنى كەتكۈزۈۋەتتى »(9) . بۇ سۆزلەردىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، ئوۋچى ، ياۋايى ھايۋانلارغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن ئومۇمەن ئات مىنەتتى . قولىدا قۇش ئوۋلايدىغان بۇركۇتى ، يېنىدا تايغىنى بولاتتى . بۇنداق ئوۋچىدا ئوقيا بىلەن نەيزىمۇ بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز .

«دىۋان »دا ئوۋچىلىققا دائىر مىسالارنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماقلا قارىغا ، بۇركۇتكە ئوخشاش قۇش بىلەن ئوۋ ئوۋلاش خېلى كەڭ تارقالغانلىقىنى بىلەلەيمىز . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىردىكى مىسالار ئىچىدە ، بىرىنىڭ قۇشنى ئازغا سالغانلىقى(10) ، ئوۋغا سېلىنغان لاچىن «تاخ ـ تاخ » دەپ چاقىرىلىدىغانلىقى(11) ۋە ئوۋدا لاچىن ئۈچۈن دۇمباق چېلىنىدىغانلىقى(12) ھەققىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا يۇقىرىقىدەك ھۆكۈمنى چىقىرالايمىز . بىراق ، ئوۋدا ئېمە مەقسەتتە لاچىن ئۈچۈن دۇمباق چېلىنىدىغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ . ئېھتىمال لاچىننى ئىلھاملاندۇرۇش ، ئۇنى چاقىرىش ياكى يەرگە قونـدۇرۇش ئۈچـۈن دۇمـباق چېلىنسا

كېرەك .

بىر ئوۋچى ئۇچۇن ئىتمۇ قۇشقا ئوخشاشلا ، ھەتتا ئۇنىڭدىن بەكرەك مۇھىم ئىكەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىت ھەققىدىكى قىرىقتا يېقىن سۆزلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە بۇ ھايۋانلىقنىڭ ھەر خىل ئوۋ ھايۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ، قوغلاپ تۇتۇۋالغانلىقى بايان قىلىنىدۇ . بۇ ھەقتە ئىتنىڭ ياۋايى ھايۋانغا يېپىشىشى(13) ، بىرىنىڭ ئىتنى كېيىككە كۇشكۇرتۇشى(14) ، بەزى ئىتلارنىڭ ئوۋ ھايۋانلىرىنى كۆپ ئىزدىشى(15) مىسال قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن مىسالدىكى «ئىنچىكە بەللىك ، ئۇزۇن قۇلاقلىق ئىت» تايغاندىن باشقا ئىت بولمىسا كېرەك . تۇركىي خەلقلەر تايغانىنى «تايغان» دېيىشەتتى (16) . تايغان بىلەن كۆپىنچە تۇلكە ۋە توشقان ئوۋلىنىدىغانلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي بۇنىڭغا مىسال قىلىپ بىر تەمسىلنى تىلغا ئالىدۇ : «تايغاننىڭ يۇگۇرۈكىنى تۇلكە ياخشى كۆرمەس» (17) . بۇ تەمسىل تايغاننىڭ ۋەزىپىسىنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە .

يازغۇچىمىز ئوۋ ئىتلىرى ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى «باراق» ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . بۇ يۇڭى پاخپىيىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئىت ئىكەنلىكى مەلۇم . «دىۋان»دا باراقنا مۇناسىۋەتلىك ، كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر خىل ئېتىقاد سۆزلىنىدۇ . «باراق — يۇڭى پاخپايغان ئوۋ ئىتى ، تۇركلەرنىڭ ئېتىقادىچە ، بۇركۇت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ ، ئۇلارنى باسارمىش ، تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كۇچۇك چىقارمىش ، ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۇگۇرۇدىغىنى ۋە ھەممىدىن ئوبدان ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولارمىش . ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۇركۇتنىڭ چۇجىسى چىقارمىش . بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چۇجىسى بولارمىش»(18) .

باشقا ئوۋچىلىق قوراللىرى ئىچىدە ئومۇمەن ئەڭ كەڭ تارقالغىنى «توزاق» بولسا كېرەك(19) . «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان

«كېيىك تۇزاقىغا ئېلىندى»(20) ، «ئۇ ماڭا كېيىكنى تۇزاقىغا ئېلىندۇرۇشنى بۇيرۇدى»(21) دېگەن جۈملىلەر بۇنىڭغا ئوچۇق مىسال بولالايدۇ . بىراق ، «دىۋان»دا ئۇ دەۋردىكى تۇزاقلارنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە كۆپ نەرسە دېيىلمەيدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ئۇچلۇچ» دەپ ئاتىلىدىغان «ئۇچلىرى بىر تۆمۇرگە بېكىتىلگەن ئۇچ تال چىۋىقتىن ياسالغان توشقان تۇزىقى»(22) ھەققىدە يازىدۇ . لېكىن ئۇنىڭمۇ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ، قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقى تەپسىلىيرەك سۆزلەنمەيدۇ . ئۇنىڭ ئەڭ تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكىنى «ساچراتغۇ» دېيىلىدىغان قۇش تۇزىقى بولۇپ ، ئۇ مۇنداق ياسىلاتتى : «ئىككى چىۋىقنىڭ ئىككى بېشى چىگىلىپ ، ئىلغۇلار بېكىتىلگەن يېپ بىلەن باغلىنىدۇ . ئاندىن توپىغا كۆمۈپ ، تۆپىسىگە دان چېچىپ قويۇلىدۇ . قۇش دانلىغىلى چۈشۈش بىلەن ئىلغۇ بوينىدىن ياكى پۇتىدىن ئىلىۋالىدۇ»(23) . يازغۇچىمىز بۇ توغرىدا مۇنداق بىر تەمسىلنى مىسالغا ئالىدۇ : «ساچراتغۇدىن بىر قېتىم قورقماس قۇش ، قىرىق يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس» .

«دىۋان»دا يەنە «ياپىغاق»(24) دېيىلىدىغان ۋە «قۇشلارنى تۇتىدىغان بىر خىل تۇزاق» دەپ تەرىپلەنگەن تۇزاق تىلغا ئېلىنىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ياسىلىشى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر قۇش ئوۋلاشتا تور ئىشلەتكەنلىكىنىمۇ «دىۋان»دا كۆرىمىز . ئۇلار تورنى ھازىرمۇ تىلىمىزدا (شەرقىي ئاناتولىيىدە) ئىستېمال قىلىنىۋاتقاندەكلا «تور» دېيىشەتتى(25) . تورنى قۇش ئوۋلاشتا قانداق ئىشلىتەتتى ؟ بۇ ھەقتىمۇ ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز . مەھمۇد كاشغەرىي «ئەر تور ياپتى» دېگەن شەكىلدىكى تۈركچە جۈملىنى ئەرەبچىگە «ئادەم قۇشنىڭ ئۈستىگە تور ئاتتى» دېگەن مەنىدە تەرجىمە قىلىدۇ(26) . مەرھۇم ئاتالاي «دىۋان»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە بۇ جۈملىنى

ئىزاھلىغاندا «تور» دېگەن سۆزنى تاشلاپ قويۇپ «ئادەم قۇش ئوۋلاش ئۈچۈن توزاق قۇردى» دەپ ئالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جۈملىسى ئەسلىدىكى مەنىسىنى بىلدۈرۈشتىن خېلىلا يىراق.

تۈركىي خەلقلەر قۇش ئوۋلاشنى «قۇش قۇشلاماق» دەيتتى(27). ئۇلار قۇشقاچ، لەگمەنتاختاق ۋە كەسلەنچۈككە ئوخشاش نەرسىلەرنى ئوۋلاشتا چاشقان جىنسىدىن بولغان «كۆزەن» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ھايۋاننى ئىشلىتىدىغانلىقى ھەققىدە يازغۇچىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتى بەكمۇ قىزىقارلىق(28). قاتتىق سوغۇقتا، قار كۆپ ياغقاندا بەزى ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ قارنىڭ قېلىنلىقى ۋە سوغۇق سەۋەبىدىن قاچالماي ئوڭايلا تۇتۇلۇپ قالىدىغانلىقى مەلۇم. ھايۋانلارنىڭ بۇنداق ئەھۋالدا تۇتۇلۇشى «ئۇشكىلەمەك»، يەنى ھايۋان ئۇشۇپ تۇرغان چاغدا تۇتماق، دېيىلەتتى(29).

تۈركىي خەلقلەرنىڭ XI ئەسىردىكى ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇللىرى ۋە ئوۋچىلىق قوراللىرى ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆۋەك، يەنى پاختىۋەن مىلتىق ھەققىدىكى خېلىلا قىزىقارلىق بىر بايانىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇۋاپىق بولسا كېرەك. «دىۋان»دا، «بىر دەرەخنىڭ شېخى ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئىچى نەيچىدەك ئويۇلىدۇ. كۇمىلاچلار تىقىلىپ ‹تۇف - پۇۋ›، دەپ كۇچلۇك پۇۋلەنگەندىن كېيىن كۇمىلاچلار ئۇچۇپ چىقىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن قۇشقاچلار ئوۋلىنىدۇ»(30) دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، تۆۋەك دەرەخ نوتىلىرىدىن نەيچە چىقىرىۋېلىنىپ ياسىلاتتى ياكى تەييار نەيچىلەردىن ياسىلاتتى(31). يازغۇچىمىز بۇ سۆزنىڭ چىگىلچە ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر قىسىم مىلتىقىنى «تۆۋەك» دەپ بىلەتتى. ئۇلار كېيىنچە ئوق ئاتىدىغان مىلتىقىنى بىلگەن چاغدىمۇ ئۇنى تۆۋەك دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. بۇ يەردە «تۆۋەك» (تۆفەڭ) دېگەن سۆز ئاۋازغا تەقلىد

قىلىپ ياسالغان ئىسىم ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ(32) .

ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر XI ئەسىردە ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتمۇ ئۇۋ ھايۋانلىرى خېلى مول جايلار ئىكەنلىكى مەلۇم . «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان بىر شېئىردا ، باھارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۇۋ ھايۋانلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق تەسۋىرلەنىدۇ . «باھار كېلىپ ، قۇلۇنلار ئويناقلاپ كەتتى . ئارقار ، بۆكەنلەر توپلىنىشتى ، ئۇلار يايلاقىقا قاراپ مېڭىشتى . ئۇلار قاتار ـ قاتار تىزىلىپ سەكرەشمەكتە»(33) .

ئۇۋ ئۇۋلاش ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي مىسالغا ئېلىپ ئۆتكەن يەنە بىر شېئىرىدا «يىگىتلەرنى ئىشقا سالايلى ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتايلى ، ياۋا ئۆچكە بىلەن كېيىكنى ئوۋلايلى ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى»(34) دېيىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئۇۋ ئوۋلاش ئارزۇسى ئىزھار قىلىنىدۇ .

2 . ئۇۋ ھايۋانلىرى ۋە باشقا ھايۋانلار : ئۇلار ئۇۋ ئوۋلىغاندا تۇتىدىغان ئۇۋ ھايۋانلىرى ۋە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۆلتۈرۈۋىدىغان باشقا ۋەھشىي ھايۋانلاردىن قايسىلىرىنى بىلىدىغانلىقى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇ ھايۋانلارغا قويغان ئىسىملىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش ۋە ئۇ ئىسىملارنى ھازىرقى ئىسىملار بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىش پايدىلىق بولار . لېكىن ، بۇ ئىسىملارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشتىن بۇرۇن مۇنداق بىر ئىشنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش لازىم دەپ ئويلايمىز . ئۇ بولسىمۇ ، تۈركىي خەلقلەر «كېيىك» دېگەن سۆزنى كېيىك مەنىسىدە ئىشلەتكەندىن باشقا ، كۆپىنچە ھەممە ياۋايى ھايۋان ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئىسىم ئورنىدا ئىشلىتەتتى . جۈملىدىن ئۇلار ياۋايى سۆگەتنى «كەيىك سۆگۈت» ، مايمۇن تەلەت ، سەت ئادەمنى «كەيىك كىشى» دەيدىغانلىقىنى «دىۋان»دا ئۇچرىتىمىز . ئۇۋ ھايۋانلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا «كەيىك» دېگەن ئومۇمىي نام ، گۆشى يېيىلىدىغان

دىغان هايۋانلاردىن جەرەن ، ئارقار ، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق هايۋانلارنى بىلدۈرەتتى(35) .

XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر بىلىدىغان ئوۋ هايۋانلىرى بىلەن باشقا ۋەهشىي هايۋانلارغا قويۇلغان ئىسىملار تۆۋەندىكىچە :

1 . ئابا : ئېيىق (قىپچاقچە)(36) .

2 . ئازغىراق : قۇلاقلىرى ئالا ، باشقا يەرلىرى قارا بىر خىل تاغ تېكىسى . ساغلىق ئۇچۇن قوچقار قانداق بولسا ، تاغ ئۆچكىسى ئۇچۇن بۇمۇ شۇنداق(37) .

3 . ئازىغ : ئېيىق (شەرقىي تۈركلەرنىڭ شېۋىسىدە)(38) .

4 . ئالاڭسۇر : تۈركمەنلەر يەيدىغان ، گەلەنى دېيىلىدىغان بىر خىل كىچىك هايۋان(39) .

5 . ئالاۋان : تىمساه(40) .

6 . ئار بۆرى : سىرتلان (يال بۆرە)(41) .

7 . ئارغۇن : ئاغمىخان ، چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان ، ئۇزۇنلۇقى يېرىم گەز كېلىدىغان بىر خىل جانۋار . تام يېرىقلىرىدىن قۇشقاچلارنى ئوۋلايدۇ(42) .

8 . ئارژۇ : چىلبۆرە(43) .

9 . ئارقار : چىشى تاغ ئۆچكىسى ، ياۋا قوينىڭ چىشىسى ، مۇڭگۈزىدىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ(44) .

10 . ئارسلان : شىر(45) .

11 . ئاسرى : قاپلان(46) .

12 . ئايىغ : ئېيىق (ئوغۇز ، قىپچاق ۋە ياغما شېۋىلىرىدە)(47) .

13 . ئاز : ئەرس ، ئاس(48) .

14 . بۆرى : بۆرە (شەرقىي تۈرك ئەللىرى شېۋىسىدە)(49) .

15 . بۇلان : قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ياۋايى هايۋان . كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ . ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى

كاۋاك ، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈڭگۈزى بولىدۇ . ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ ، چىشسىى چۆكسە ئەركىكى ، ئەركىكى چۆكسە چىشسىى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ(50) .

16 . بۇرسلان : بىر خىل قاپلان(51) .

17 . ئۇيۇك : تاغ ئۆچكىسى ، چۆل ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كېيىك(52) .

18 . قارساق : تېرىسىدىن چىرايلىق جۇۋا قىلىنىدىغان بىر خىل هايۋان(53) ، بوز قىر تۈلكىسى(54) .

19 . كەلەر : كېلەر(55) .

20 . كىرپى : كىرپە(56) .

21 . كىش : قارا بۇلغان ، بۇنىڭ قۇيرۇقى «كىش قۇزرۇقى» دېيىلىدۇ(57) .

22 . قۇندۇز : قۇندۇز ، سۇ ئىتى(58) .

23 . قۇرت : سۇلۇجان جىنسىغا كىرىدىغان هايۋانلار (شەرقىي تۈركىلەرچە ، ئوغۇزلار بۆرىنى «قۇرت» دېيىشىدۇ)(59) .

24 . قۇتۇز : قوتاز ، ياۋايى كالا(60) .

25 . نەك : تىمساھ ، لەھەڭ(61) .

26 . نەك يىلان : چوڭ يىلان ، بوغما يىلان ، ئەجدىها(62) .

27 . بارس : يولۋاس(63) .

28 . پورسمۇق : بورسۇق . ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م» هەرپىنى تاشلاپ «پورسۇق» دەپ ئاتايدۇ(64) .

29 . سارسال : سۆسەر ، بولغۇننىڭ بىر خىلى(65) .

30 . سىغۇن : سۇغۇن ، ياۋا سىيىر(66) .

31 . سۇغۇر : كېلەرگە ئوخشايدىغان بىر خىل توشقان(67) .

32 . سۇقاق : بۆكەن (ئاق كېيىك)(68) .

33 . تاۋشغان : توشقان(69) .

34 . تەگىڭ : تىيىن(70) . تىيىن دېگەن سۆز هازىرمۇ ئاناتولىيىده ئىشلىتىلمەكته .

35 . تەڭسل كېيىك : ئالدى پۇتلىرىدا يول ـ يول سىزىقلىرى بولغان كېيىك(71) .
36 . تىلكۇ : تۈلكە(72) .
37 . توڭۇز : تۇڭگۇز(73) .
38 . ياغان : پىل(74) ، بۇنى يانغانمۇ دەيدۇ ، بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ(75) .
قۇشلار :
1 . ئاڭ : قوداي ، يېغى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش(76) .
2 . ئاڭىت : هاڭگىت ، هاڭغىت ، ئۆردەككە ئوخشاپ كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش(77) .
3 . بايبايۇق : «كېپىنەك قۇش» دېيىلىدىغان ، يېقىملىق سايرايدىغان بىر خىل قۇش ، دەرەخ شاخلىرىغا زەمبىلگە ئوخشاش ساڭگىلىتىپ ئۇۋا تىزىدۇ(78) .
4 . چافلى : لاچىن ، ئوۋ قۇشلىرىدىن بىرى(79) .
5 . چاغرى : چېقىر بۇركۈت ، ئوۋ قۇشلىرىدىن بىرى(80) .
6 . چانچارغا : قۇشقاچ(81) .
7 . چىبەك قىرغۇي : چىۋە قۇرغۇي (ساراڭ بۇركۈت)(82) .
8 . چۈلىق : چۈللۈق ، چوڭلۇقى پاختەكچىلىك كېلىدىغان سۇدا ياشايدىغان ئالا قۇش(83) .
9 . ئەل قۇش : تاز قارا ، قارتالغا ئوخشايدىغان ئالىچىپار قۇش(84) .
10 . ئىل قوش : قۇرغۇي(85) .
11 . قارا قۇش : قارىقۇش ، چايكا(86) .
12 . قارغا : قارغا(87) .
13 . قاشقالاق : ئۆردەكتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى ، ئۆردەككە ئوخشاش سۇغا شۇڭغۇيدۇ ، ئوۋلىنىدۇ(88) .
14 . قاز : غاز ، ياۋايى غاز(89) .
15 . قىل قۇش : ئەتىيازدا كېلىدىغان ، ئۆردەككە ئوخشايدىغان

غان بىر خىل قۇش ، بەگلەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر - بىرىگە سوۋغا قىلىدۇ . ئۇنى «قىل قۇيرۇق» دەپمۇ ئاتىشىدۇ(90) .

16 . قىرقۇي : قۇرغۇي ، ئوۋ ئوۋلاشتا ئىشقا سالىدىغان قۇش(91) .

17 . قىز قۇش : تۇكلىرىنىڭ رەڭگى خامىلىئونغا ئوخشاش ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل قۇش ، يەنى كۆكتاغاق . ئادەمنىڭ ئۇستىگە قونىدىغاندەك پەس ئۇچىدۇ(92) .

18 . قورداي : قورداي ، قودا ، ئاق قۇ جىنسىدىكى بىر خىل قۇش(93) .

19 . كۆك توپۇلغان : بىر خىل قۇشنىڭ ئىسمى . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ : «بۇ قۇشنىڭ ئىككى قانىتىدا پولات بارمىش . ئۇ قانىتى بىلەن تاغقا بىر ئۇرۇپ ، تاغنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەرمىش . بۇ سۆزنى ماڭا كۆپ پايدىسى تەككەن بىر كىشى ئېيتقانىدى»(94) .

20 . كۆكۈرچگۈن : گۈۋەرجىن ، كەپتەر(95) .

21 . كۈغۇ : قۇ ، ئاق قۇ(96) .

22 . قۇزغۇن : قۇزغۇن(97) .

23 . لاچىن : يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرى . بۈركۈت ، قارچىغا جىنسىدىن(98) .

24 . ئۆردەك : ئۆردەك (ياۋايى ئۆردەك)(99) .

25 . ساندۇغاچ : ئەرەبلەر «ئەندەلىپ» دەپ ئاتايدىغان بىر خىل گەۋدىسى كىچىك ، ئاۋازى يېقىملىق ، بۇلبۇلغا ئوخشاش قۇش(100) .

26 . سەچە : قۇشقاچ (ئوغۇزچە)(101) .

27 . سوقۇر : شۇقۇر . يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرى ، تۇغرۇل قۇشتىن سەل كىچىك(102) .

28 . سۇغلىن : قىرغاۋۇل ، بەزى تۈركىي خەلقلەر بۇنى سۇۋلىن ، دەيدىغانلىقى مەلۇم(103) .

29 . تالۇىر : كەكلىك(104) .

30 . تەڭلگۇچ : سا . ئوغۇزچە ، باشقا تۇركىي خەلقلەر تەنگەلگۇن ، دېيىشىدۇ(105) .

31 . تەۋى قۇش : تۆگە قۇشى(106) .

32 . توغرىل : يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرى ، يازغۇچىنىڭ ئەسىرىدە بۇ قۇش ھەققىدە «مىڭنى ئۆلتۈرۈپ ، بىرىنىلا يەيدۇ» دېيىلىدۇ(107) .

33 . توي : دوغداق ، ئوغۇز ۋە قىپچاقلار توي قۇشى دېيىشىدۇ ، چىگىلچە «توز»مۇ دېيىشىدۇ(108) .

34 . تۇرىغا : تورغاي ، بىر خىل قۇشقاچ ، «تۇرغا قۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ(109) .

35 . تۇرنا : تۇرنا ، دۇرنا دەپمۇ ئاتىلىدۇ(110) .

36 . تۇرۇمتاي : تۇرۇمتاي ، يىرتقۇچ ئوۋچى قۇشلارنىڭ بىرىنىڭ ئېتى(111) .

37 . ئۇلار : ئۇلار(112) .

38 . ئۇس : «ئاس»مۇ دېيىلىدۇ . كەركەس قۇشى (تاپ-قۇش ، مادا ، قۇماي)(113) .

39 . ئۇبگۇك : ھۆپۈپ . (چىگىلچە)(114) ، بۇنى باشقا تۇركىي خەلقلەر «ئۇبۇپ» دېيىشىدۇ(115) .

40 . ئۇھى : ھۇۋقۇش ، ئۇكە ، تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى «ئۇگى» دېيىشىدۇ(116) .

41 . ئۇرۇك قۇش : ئاق لاچىن(117) .

42 . ياڭان : ئاق باش ئالاقارغا(118) .

43 . يۇن قۇش : تاۋۇس ، توز(119) .

3 . بېلىقچىلىق : بېلىقنىڭ XI ئەسىردە قانچىلىك دەرىجىدە كەڭ تارقالغان ئۇزۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش مۇمكىن ئەمەس . بىراق ، كۆل ـ دەريالارغا يېقىن رايونلاردا ياشىغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ بېلىقتىن پايدىلىنىشى تەبىئىي ئىدى .

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ بېلىق تۇتۇش ئۇسۇللىرى بىلەن بېلىق تۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان قوراللىرى ھەققىدە بەزى مۇھىم مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئۇلار قۇش ئوۋلاشتا ئىشلەتكەندەك ، بېلىق تۇتۇشتىمۇ «تور» ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم(120) . كۆللەر ۋە چوڭ دەريالاردا تور بىلەن بېلىق تۇتۇشتا «قايغىق» (قېيىق)(121) ، «سال»(122) ۋە «تار» (تۆلۈم سال)(123) لاردىن پايدىلانغانلىقى چوقۇم . ئۇنىڭدىن باشقا ئارال ، بالقاش ۋە ئىسسىقكۆلگە ئوخشاش چوڭ كۆللەردە ،بەلكىم ھازار دېڭىزىدا بېلىق تۇتقاندا «كەمى»(124) ياكى كېمە(125) دىن پايدىلىنىاتتى ، دەپ قاراشمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ .

ئۇلار بېلىق تۇتۇشتا قارماق ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر قارماقنى «ئارغاغ» دەيتتى . ئۇ ، بۇ ئەسۋابنى «بېلىق ئوۋلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى تۆمۈر»(126) دەپ ئىزاھلايدۇ .

ئۇلار بېلىقنىڭ تور بىلەن سۈدىن سۈزۈۋېلىنىشىنى «بالىق سارمالماق» دەپىشەتتى(127) . يازغۇچىمىزنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ، تورغا چۈشكەن بېلىقلارنى سۈدىن سۈزۈشتە ئۆزئارا يارەملىشىش ئەھۋاللىرىمۇ بار ئىدى(128) . شۇنداق يارەملىشىشكە قارىماي ، بەزى رايونلاردا بېلىقچىلىق بىلەن خېلى كەڭ تۈردە شۇغۇللانغانلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ .

كىچىك ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردە بېلىق تۇتۇشقا كەلسەك ، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ : «چۈشىقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ توسما ياسىلىدۇ . توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ . بۇ ئېغىزغا ،ئىزدەڭ ،دېيىلىدىغان بېلىق-چىلىق توري ئورنىتىلىدۇ ، (دەريانىڭ يۇقىرىسىدىن تۆۋەنگە قاراپ ھەيدەپ كېلىنگەن) بېلىقلار تورغا كىرىش بىلەنلا تور تارتۇۋلىنىدۇ»(129) .

بېلىق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىسىدىمۇ «بالىق» دەپ ئاتىلاتتى(130) . ئۇلار قايسى خىلدىكى بېلىقلارنى بىلدۈرگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق . يازغۇچىمىز بۇ ھەقتە «چاپاق» دېيىلىدىغان ۋە «تۈرك كۆلىدە بولىدىغان بىر خىل كىچىك بېلىق»(131) بىلەن «باشغان» دېيىلىدىغان ۋە ئېغىرلىقى ئەلىك - يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىق ھەققىدە سۆزلەيدۇ(132) . ئۇ «تۈرك كۆلى» دېگەندە قايسى كۆلنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسىسىق كۆل ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز . «باشغان» دېگەن بېلىق ھەققىدە «دىۋان»دا يەنە مۇنداق يېزىلىدۇ : «باشغان ، ئېغىرلىقى ئەللىك يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىق ، يۈرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ بۇدۇن باشغانى» دېيىلىدۇ . بۇ سۆزلەردىن ھازىر تىلىمىزدا كەڭ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «باشغان» دېگەن سۆزنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئىزاھلار

(1) مەھمۇد كاشغەرى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 81 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 110 - بەت .

(2) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 287 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 377 - بەت .

(3) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 364 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 471 - بەت .

(4) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ، 344 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - تۇم ، 450 - بەت .

(5) يۈقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - تۇم ،

81 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .
(6) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت .
(7) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 171 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 230 ـ بەت .
(8) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 421 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 550 ـ بەت .
(9) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 177 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 251 ـ بەت .
(10) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 257 ـ بەت .
(11) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 117 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .
(12) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت .
(13) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 92 ـ بەت .
(14) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 228 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 304 ـ بەت .
(15) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .
(16) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .
(17) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .
(18) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 377 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت .
(19) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

380 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 493 ـ بەت .

(20) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 205 ـ بەت .

(21) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 224 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 299 ـ بەت .

(22) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 128 ـ بەت .

(23) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(24) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 56 ـ بەت .

(25) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 168 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 75 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 348 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 404 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 526 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 661 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(32) ف .سۇمەر : «ئاناتولىـيـگە يالـغۇز كۆچـمەن تۇركلەرلا كەلـگەنمۇ ؟» ، 593 ـ بەت .

(33) مەھمۇد كاشغەرى : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ،

تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 214 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 287 ـ بەت .

(34) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .

(35) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(36) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 86 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 117 ـ بەت .

(37) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 144 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 196 ـ بەت .

(38) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 147 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 197 ـ بەت .

(39) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 161 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 218 ـ بەت .

(40) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 188 ـ بەت .

(41) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 79 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(42) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 120 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 162 ـ بەت .

(43) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 127 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 172 ـ بەت .

(44) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 117 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 159 ـ بەت .

(45) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 263 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 359 ـ بەت .

(46) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 170 ـ بەت .

(47) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 84 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 114 ـ بەت .

(48) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت .

(49) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 200 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 278 ـ بەت .

(50) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 413 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 539 ـ بەت .

(51) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .

(52) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 67 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 91 ـ بەت .

(53) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 618 ـ بەت .

(54) م .ئا .كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىسىدىكى تۈرك كىيىم ـ كېچەكلىرى» ، 58 ـ بەت .

(55) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت .

(56) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 200 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 277 ـ بەت .

(57) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت .

(58) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 458 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 595 ـ بەت .

(59) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 342 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 446 ـ بەت .

(60) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

365 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 473 ـ بەت .

(61) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 355 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(62) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 155 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(63) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 449 ـ بەت .

(64) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 417 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 569 ـ بەت .

(65) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 483 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 629 ـ بەت .

(66) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 533 ـ بەت .

(67) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 471 ـ بەت .

(68) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 287 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 417 ـ بەت .

(69) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 450 ـ بەت .

(70) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 370 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 506 ـ بەت .

(71) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 499 ـ بەت .

(72) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(73) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 363 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 397 ـ بەت .

(74) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

29 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 37 ـ بەت .

(75) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 210 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 301 ـ بەت .

(76) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 57 ـ بەت .

(77) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 93 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت .

(78) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 179 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 247 ـ بەت .

(79) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 431 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 561 ـ بەت . ف .سۇمەر : «ئوغۇزلارغا ئائىت داستان خاراكتېرلىكى گەسـەرلەر» ، 364 ـ ، 365 ـ بەتلەر .

(80) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(81) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 242 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 333 ـ بەت .

(82) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 388 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 504 ـ بەت .

(83) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(84) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 69 ـ بەت .

(85) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(86) يۇقـرىقى گەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 432 ـ بەت .

(87) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 554 ـ بەت .

(88) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت ، ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 684 ـ بەت .

(89) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 338 ـ بەت .

(90) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 337 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 439 ـ بەت .

(91) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 241 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 332 ـ بەت .

(92) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 326 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 427 ـ بەت .

(93) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 331 ـ بەت .

(94) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 519 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 676 ـ بەت .

(95) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 419 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 571 ـ بەت .

(96) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 225 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 311 ـ بەت .

(97) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 439 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 572 ـ بەت .

(98) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 410 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 533 ـ بەت .

(99) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 684 ـ بەت .

(100) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 529 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 685 ـ بەت .

(101) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 219 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 302 - بەت .

(102) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 381 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 520 - بەت .

(103) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 444 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 578 - بەت .

(104) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 - توم ، 174 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 - توم ، 244 - بەت .

(105) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 388 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 530 - بەت .

(106) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 331 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 432 - بەت .

(107) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 482 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 629 - بەت .

(108) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 142 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 193 - بەت .

(109) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 173 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 239 - بەت .

(110) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 239 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 329 - بەت .

(111) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 - توم ، 243 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 - توم ، 334 - بەت .

(112) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 122 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 164 - بەت .

(113) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 36 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 50 - بەت .

(114) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 - توم ، 110 - بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - توم ، 148 - بەت .

(115) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 78 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 107 ـ بەت .

(116) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 238 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 327 ـ بەت .

(117) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 432 ـ بەت .

(118) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 376 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 513 ـ بەت .

(119) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 331 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 432 ـ بەت .

(120) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 121 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 168 ـ بەت .

(121) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 175 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 242 ـ بەت .

(122) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 156 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 214 ـ بەت .

(123) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 202 ـ بەت .

(124) 122 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن .

(125) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ توم ، 235 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 323 ـ بەت .

(126) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 191 ـ بەت .

(127) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 233 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 337 ـ بەت .

(128) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ توم ، 216 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 311 ـ بەت .

(129) يۇقىرىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ،

116 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت .

(130) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 379 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 491 ـ بەت .

(131) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 381 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 495 ـ بەت .

(132) يۇقىرىدىقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 438 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 570 ـ بەت .

5 . هۇنەر - كەسىپ ۋە باشقىلار

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە هۇنەرۋەنلەردىن ئىبارەت بىر تەبىقىنىڭ بارلىقىمۇ مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ(1) . يازغۇچىمىز هۇنەرۋەنلەر تەبىقىسى ئىشلەپچىقارغان هەر خىل ئېھتىياجلىق ماددىي نەرسىلەرنىڭ ياسىلىشى هەققىدە بەرگەن مەلۇماتلارنى بىر - بىرلەپ كۆرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال بۇ تەبىقىنىڭ تەركىبىدىكىلەرنىمۇ ئومۇمىي جەهەتتىن كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولسا كېرەك .

تۈركىي خەلقلەر هەرقانداق بىر ئىشتا ئۇستا بولغان كىشىنى «ئۇز كىشى» دەيىشەتتى(2) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەر ئۇزلۇق ئۆگرەندى»(3) ۋە «ئەر ئۇزلاندى» دېگەن جۈملىلەرنى «ئادەم ئۇستا بولدى ، هۇنەر - سەنئەتتە ماهارەت ، ئۇستىلىق ئۆگەندى»(4) دەپ ئىزاهلىشىدىن ، ئۇز كىشىلەر ، يەنى هۇنەرۋەنلەرنىڭ هۇنەرلىرى «ئۇزلۇق» دەپىلىدىغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ . يۇقىرىقى سۆزلەردىن قارىغاندا ئۇز كىشى ۋە ئۇزلۇق ، دېگەن سۆزلەر هەر خىل ئىش تۈرى بويىچە ئۇستا ، دېگەن مەنە بىلەن مەرىپەت ، دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرەتتى .

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە هەر خىل كەسىپتىكى ئۇستىلارنىڭ شاگىرتلىرىمۇ بار ئىدى ، تەبىئىيكى ، ئۇستىلارمۇ شاگىرتلىقتىن يېتىشىپ چىقاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەر بوشغۇتلاندى» (ئادەم شاگىرتلىق بولدى)(5) دېگەن سۆزىدىنمۇ شۇنداقلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ . ئۇ ، هۇنەر ئۆگەنگۈچى ، شاگىرت دېگەن مەنىدىكى «بۇشغۇت»(6) دېگەن سۆزنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . يەنە شاگىرت دېگەن مەنىدە

«بالا» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، بۇ كۆپرەك دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىكى ياردەمچى ، مەدىكار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . غانلىقىنى يازىدۇ(7) . بىراق ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن ئۇستا بىلەن شاگىرتنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قانداقلىقىنى ئېنىق ئاپ بەرگۈدەك مەلۇمات تېپىش تەس .

«ئەر ئۇزلاندى» ۋە «ئەر ئۇزلۇق ئۆگرەندى» دېگەندەك جۈملىلەر شاگىرتلار ھۇنەر ئۆگىنىشتە ھەر خىل باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ ، ئۇستا بولۇپ چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

ھۇنەرۋەنلەر تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە بەلگىلىك ئورۇن ئىگە ئىكەنلىكى چوقۇم . تۈركىي خەلقلەر ئىشلىگەن ئادەمگە بېرىلىدىغان پۇلنى «تەر» ۋە ئىشچىنى «تەرچى»(8) دېسىمۇ ، ھۇنەرۋەنلەرگە بۇلاردىن پەرقلىق مۇئامىلە قىلاتتى . ھۇنەرۋەنلەرگە بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى باشقىچە ئىسىم بىلەن ئاتاپ «ماڭچۇ» دەيتتى(9) . تۈرلۈك كەسىپلەرگە دائىر مەلۇماتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن XI ئەسىردىكى كاسىپلار شۇغۇللانغان ئىش تۈرلىرى ۋە بەزى قول ھۇنەرلىرىنى ، شۇنداقلا بۇلارغا دائىر ئۇسۇل ۋە تېخنىكىلار ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈش ئەينى زاماننىڭ ئىقتىسادىنى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەھۋاللىرىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن پايدىلىق بولسا كېرەك .

1 . توقۇمىچىلىق ۋە توقۇش ئىشلىرى :

XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتىدە تۈرلۈك توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تەبىقىنىڭ بارلىقى مەلۇم . مەھمۇد كاشغەرىي يىپەك ۋە باشقا رەخت توقۇغۇچىلارنى توقۇمىچىلىق ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان بىر ئەسۋابنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىپ «كۆزەك»(10) دېيىلىدىغانلىقىنى يازىدۇ .

توقۇمىچىلىق ئىشلىرىدا قىلىنىدىغان ئىشلارنى يۇڭ تىتىش ، ئېگىرىش ، يىپنى كاللەكلەش ۋە توقۇشتىن ئىبارەت رەت تەرتىپى بىلەن كۆرسىتىپ بېرەلەيمىز . يازغۇچى ئەسىرىدە توقۇ-

مىچىلىقىنىڭ بۇنداق باسقۇچلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ توختىلىدۇ . بىراق ، شۇنىمۇ دەپ قويۇشىمىز كېرەككى ، بۇ جەھەتتىكى سۆزلەر توقۇمىچىلىق بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولماستىن ، بەلكى كۆپىنچە ئائىلىدىكى ، بولۇپمۇ ئاياللار قىلىدىغان ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر . بۇ جەھەتتە كۆرسىتىلگەن مىساللارنىڭ كۆپى ئۆيدە ئاياللار بىرەر نەرسە توقۇش ئۈچۈن قىلىدىغان تەييارلىقلارنى كۆرسىتەمدۇ - يوق ؟ دېگەن مەسىلىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۆرۈش بىلەن توقۇشنى بىرلەشتۈرۈپ سۆزلەشنى پايدىلىق دەپ قارايمىز .

قوي(11) ۋە تۆگىدىن(12) قىرقىپ ئېلىنغان يۇڭ چوقۇم يۇيۇلغاندىن كېيىن قولدا تىتىلاتتى(13) ، ياكى «يەتەن»(14) ، «يەتەك»(15) دەپ ئاتىلىدىغان يۇڭ ئاتىدىغان ئانقۇ بىلەن ئېتىپ كۆپتۈرۈلەتتى ، ياكى «چەچگە»(16) دېيىلىدىغان ، بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى بىلەن تاراپ كۆپتۈرۈلەتتى . يۇڭ «ساغ» (17) دېيىلىدىغان چۈۋەق بىلەن چۈۋىلىنىپ كۆپتۈرۈلىدىغان لىقمۇ مەلۇم . شۇنىڭدىن كېيىن يۇڭ ئېگىرىش ئۈچۈن كاللەك قىلىپ يۆگىلەتتى(18) . كاللەك قىلىپ ئورىلىدىغان يۇڭ تەبىئەتتىكى جاۋۇغى يۇڭ ئىدى(19) . تۈركىي خەلقلەر ساۋالغاندىن كېيىن پىلتە قىلىنىپ ، خۇددى بىلەزۈكتەك بىلەككە ئۆتكۈزۈلگەن يۇڭ كاللىكىنى «داۋا» دەيتتى(20) . قولغا ئورالغان يۇڭ پىلتىنى ئېگىرىشتە شۇ زامانلاردىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشاشراق ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان ئىك (يىك) ئىشلىتىلەتتى(21) . يىكنىڭ ئۇستىگە كىيدۈرۈلىدىغان ئورچۇق XI ئەسىرده «ئاغۇرشاق» ياكى «ئاغرىشاق» دەپ ئاتىلاتتى(22) . يىپ ئېگىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان يىك تۈركىي خەلقلەر «ئۈچ» دەپ ئاتايدىغان دەرەختىن ياسىلىدىغانلىقى مەلۇم(23) . يىپ ئېگىرىشنى ئومۇمەن ئاياللار ئىشلەيدىغانلىقىدا گەپ يوق(24) . بەزىدە دېدەك - چۆرىلەرگىمۇ يىپ ئېگىرتەتتى(25) . يىپ ئېگىرىش ئىشىنىڭ

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە خېلى كۆپ يەردە سۆزلىنىشى ، بۇ ئىش ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتىدا قانچىلىك دەرىجىدە مۇھىم ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ(26) .

ئېتىلىپ كۆپتۈرۈلۈپ ئېگىرىلىدىغان نەرسە يالغۇز قوي ۋە تۆگە يۈڭىلا ئەمەس ئىدى . XI ئەسىردە پاختىمۇ توقۇمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق خام ئەشيا ئىدى . چىگىللەر ئېتىلغان ۋە ئېگىرىش ئۇچۇن تەييارلانغان پىلتە يىپنى «پىستى»(27) دەيىشەتتى .

يىپ ئېگىرىلىپ بولغاندىن كېيىن يۆگىلىپ كاللەك ھالغا كەلتۈرۈلەتتى(28) . تۈركي خەلقلەر يىپەك ۋە يۈڭ يىپ كالـ لەكلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا «بەزىنچ»(29) ، ئارغۇلار بولسا «تەشرۇم» دەپ ئاتىشاتتى(30) . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تۈركي خەلقلەرنىڭ يىپ ئېگىرىش تېخنىكىسى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتـ لىرىدىن قارىغاندا ، ئۇلار يىپنى ، ئۆرۈدىغان ياكى توقۇيدىغان نەرسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېگىرىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭ «ئاسرى» دېگەن سۆزنى قاپلان دەپ ئىزاھلىغاندىن كېيىن ، «ئىككى رەڭـ لىك ئالا ئارغامچىمۇ قاپلانغا ئوخشىتىلىپ ‹ئاسرى يىشغ › دېيىلىدۇ» (31) دەپ چۈشەندۈرۈشىمۇ تۈركي خەلقلەر بەزى نەرسىلەرنى ھەر خىل رەڭدىكى يىپلارنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۆرۈدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بۇ ئاخىرقى سۆزدىن ، ئېگىرىلگەن يىپنى «يىشغ» دەپ ئاتايدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان تۈركي خەلقلەر شۇ مەنىدە يەنە ئومۇميۈزلۈك ھالدا «يىپ» دېگەن سۆزنىمۇ ئىشلىتەتـ تى(32) . تۆۋەندە دېمەكچى بولغىنىمىزدەك ، تۈركي خەلقلەر ئىككى خىل رەڭلىك يىپنى بىرلەشتۇرۇپ ئۆرۈگەندىن باشقا ، ئىككى خىل رەڭلىك كىگىز ۋە پالاسلارنىمۇ توقۇشاتتى .

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، تەييار قىلىنغان يۈڭ ۋە پاختا يىپلارنىڭ كۆپ قىسمى قولدا ئۆرۈلۈپ(33) تۇرلۇك كىـ يىملەرنىڭ ماتېرىيالى قىلىنىدىغانلىقى چوقۇم . شۇنداق بولسىمۇ

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئىشنى بىرلا قېتىم تىلغا ئالغانلىقىنى چۈشىنەلمىدۇق ، بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇنىڭ بۆزنىڭ توقۇلۇشى(34) ، ئادەمنىڭ بۆز توقۇتۇشى(35) ۋە باشقا بىرىنىڭ بۆز توقۇشى(36) ھەققىدە دېگەنلىرىدىن ، تەييارلانغان يىپلار كۆپىنچە رەخت توقۇشتا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن .

بۆز ۋە باشقا نەرسىلەر دۇكاندا توقۇلاتتى . يازغۇچىمىز بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە دېمەيدۇ . لېكىن ، ئۇ ھازىرقى كۈندىكى دەك دۇكاندا ئورىلىدىغان ۋە ئۆزۈنسىغا تارتىلىدىغان يىپلارنى «ئەرىش»(37) ، توغرىسىغا تارتىلىدىغان يىپلارنى بولسا «ئارقاغ» دەيدىغانلىقىنى يېزىش ئارقىلىق رەخت توقۇيدىغان دۇكانلىرىدىن بېشارەت بېرىدۇ(38) . توقۇمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان يەنە بىر خىل ئەسۋاب «كۆزەك» (كامان) ئىدى . يىپلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ ياسىلىدىغان بۇ خىل ئەسۋاب ، يەنى كۆزەك ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى بىر - بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى (39) . كۆزەك دېگەن سۆز يىپەك ۋە باشقا رەخت توقۇغۇچىلارنىمۇ بىلدۇرىدىغان ئىسىم ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئاز» دېگەن سۆزنى «رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھۈنەر بۇيۇملىرى» دەپ ئىزاھلىشىغا قاراپ(40) ، ئۇلارنىڭ رەخت توقۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان توقۇمىچىلىققا دائىر تېخنىكىلىق ئاتالغۇلاردىن بىرى «يەر» دېگەن سۆزدۇر . يازغۇچىنىڭ ئىزاھلىشىچە ، «يەر» دېگەن سۆز رەختنى ياكى ئارقاقنىڭ بىر يۈزىنى بىلدۈرەتتى . مەسىلەن ، يىپەك رەخت توقۇلغاندا ياكى ئۆرۈشتە ئارقاقتا مەلۇم بىر رەڭ ئۈستۈن ئورۇنىدا تۇراتتى . باشقا رەڭلەر ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بولاتتى . «ياشىل يەرلىگ بارچىن» دېيىلسە بۇ رەختتە يېشىللىق ئۈستۈن ئورۇندا ، باشقا رەڭلەر قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى(41) . يەر

دېگەن سۆزنىڭ بۇگۈنمۇ ئەينى مەنىدە ئىشلىتىلىشى تۈركىلەرنىڭ توقۇمىچىلىق سانائىتىدىمۇ مەدەنىيەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئۆرۈشى يۇڭ ، ئارقىقى پاختا قىلىپ توقۇلغان بىر خىل رەختنى «ياتۇق»(42) دەيدىغانلىقى ، يەمەكلەر كىيىم تىكىپ كىيىدىغان ، كۆپىنچە يېپىنچا قىلىدىغان پاختا رەختنى «چەك»(43) دەيدىغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭدىن باشقا يول - يول بىر خىل گۈللۈك پاختا رەختتىن قىپچاقلار يامغۇر-لۇق قىلاتتى(44) . يەنە بىرى ، «دۇان»دا تېخى ئېگىرىلمىگەن خام يىپەك - مەشۇت(45) ، يىپەك يىپ كاللىكى(46) ۋە يىپەك رەختنىڭ توقۇلۇشى(47) ھەققىدە سۆزلىنىشى تۈركىي خەلقلەردە يىپەك توقۇمىچىلىقىمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى «كىيىم - كېچەك» دېگەن ماۋزۇدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق . لې-كىن ، مەيلى يىپەك رەخت بولسۇن ، مەيلى يۇڭ ۋە پاختا رەخت بولسۇن ، ئۇلارنىڭ توقۇلۇشى ھەققىدە يۇقىرىدىكىدىن ئارتۇق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز .

توقۇش ۋە ئۆرۈش ئىشلىرى ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا XI ئەسىردە ئايالالار كەشتە ئىشلەيدىغانلىقىدىنمۇ بېشارەت بېرىپ ئۆتىمىز . يازغۇچىنىڭ «قىز چىكىن چىكنەدى» دېگەن جۈملىنى «قىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۈستىگە كەشتە تىكتى»(48) دەپ چۈشەندۈرۈشىدىن XI ئەسىردە ھازىرقى كوندە-كىگە ئوخشاشلا ئايالالار ، بولۇپمۇ قىزلار زەر يىپلار بىلەن كەشتە تىككەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . يازغۇچىمىز يەنە «چىكىن» دېگەن سۆز مەشۇت دېگەن مەنىدە ، «چىكىن يىپى» دېگەن سۆز زەر يىپ ، مەشۇت يىپ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىش بىلەن بىللە ، بۇ سۆز يەنە يىپەك رەختكە زەر بېسىش ، يەنى ئالتۇن زەرلىك مەشۇت بىلەن كەشتە بېسىش ، تىكىش دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىدۇ(49) ، مىللىي كىيىم-

لەردە ھازىرمۇ ئۇچرايدىغان بۇ خىل قول ئىشلىرىنىڭ تارىخى ئاز دېگەندىمۇ XI ئەسىرگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ .

2 . كىگىز بېسىش : مەھمۇد كاشغەرىي كىگىز پۈت بىلەن تېپىلىپ بېسىلىدىغانلىقىنى «ئۇ ماڭا پايپاق قىلىنىدىغان تۇرك-مەن كىگىز بېسىشىپ بەردى»(50) دېگەن سۆز بىلەن بىلدۇر-گەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ ھەقتە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەلۇمات بەر-مەيدۇ . ئۇ كىگىز بېسىش ئۇچۇن تەييارلانغان يۇڭ ھەققىدە «كىگىزلىك يۇڭ» دېگەن بىرلا سۆزنى يېزىپ قالدۇرىدۇ (51) . لېكىن ئۇنىڭ قانداق تەييارلىنىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ . ئوغۇزلار كىگىزنى ھازىرقى تۇركچىدىكىگە ئوخشاشلا «كەچە» (52) ، باشقا تۇركىي خەلقلەر بولسا «كىگىز»(53) دېيىشەتتى . تۇركىي خەلقلەر بىر خىل رەڭلىك (سىدام) كىگىزلەردىن باشقا گۇللۇك كىگىزلەرنىمۇ باساتتى . جۇملىدىن ، قەشقەردىن چىقىدى-غان ۋە «كىمىشكە» دەپ ئاتىلىدىغان(54) گۇللۇك پالاسمۇ مەشھۇر ئىكەنلىكى مەلۇم . بەزى كىگىز - پالاسلارغا قاپلان تېرىسىدەك ئالىچىپارگۇل بېسىلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم(55) . يەنە بىرى ئۇلار «ئويما» دەپ ئاتىلىدىغان ۋە «تۇركمەن كىگىزى» دەپ داڭق چىقارغان كىگىزدىن پايپاق تىكەتتى(56) . «جايدام» ئىسىملىك يۇپقا كىگىزنى ھەم يامغۇرلۇق تىكىش ئۇچۇن ، ھەم كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىش ئۇچۇن پايدىلىناتتى(57) . كىگىزدىن يەنە بۆك ، جىلىتكە ، يامغۇرلۇق ، چورۇق قىلىدىغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىدىكى سېلىنچىلارنىڭمۇ كۆپى كىگىزدىن قى-لىنىدىغانلىقىنى ماقالىمىزنىڭ «ئۆي» دېگەن ماۋزۇسىدا سۆز-لەپ ئۆتكەنىدۇق(58) .

ئوغۇزلار ئىسلام دۇنياسىدا تۇرك كىگىزى دەپ نام چىقار-غان كىگىزنى قوشنا ئىسلام مەملىكەتلىرىگە ئېكسپورت قىلغان بولۇشى ئېھتىمال(59) . كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، كىگىز XI

ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر جەمئىيىتى ئۇچۇن ئىنتايىن ئېھتىياجلىق نەرسە ئىدى . سان ـ ساناقسىز قويغا ئىگە بىر جەمئىيەت تە بۇنداق بولۇشىمۇ بەكمۇ تەبىئىي بىر ئەھۋالدۇر .

3 . بورا توقۇش : مەھمۇد كاشغەرىي بورىنىڭ قانداق توقۇلىدىغانلىقىنى يازمىغان بولسىمۇ ، «بۇتار» دېگەن سۆزنى ، «بەردى دېيىلىدىغان بورىنى توقۇشتا ئۆرۈش قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان پاختا يىپلار» دەپ ئىزاھلاش ئارقىلىق بۇنىڭمۇ دۇكاندا توقۇلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ(60) . بۇنىڭدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى ، تۈركىي خەلقلەر بورىنىڭ پىششىق بولۇشى ئۇچۇن ئۇنى توقۇغاندا پاختا يىپلارنى ئىشلەتەتتى . «دىۋان»دا يەنە بورا «يېكەن»(61) دەپ ئاتىلىدىغان ئوتتىن توقۇلىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىدۇ .

4 . كۈلالچىلىق : قاچا ـ قۇچىلارنى «ئاياق» دەيدىغانلىقى مەلۇم بولغان خاقانىيە تۈركلىرى(62) «ئاياق» دېگەن سۆزدىن ئېلىپ كۈلالچىنى «ئاياقچى» دەيتتى(63) . يازغۇچى ئىدىش ـ ئاياقلارنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ . شۇنداق بولسىمۇ بىز ئۇنىڭ «توي» دېگەن سۆزنى «ساپال ياسايدىغان لاي»(64) دەپ ئىزاھلىشى ۋە كۈلالچىنى تىلغا ئېلىشىغا قاراپ XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەردە ساپال قاچا ـ ئىدىش ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ بارلىقىنى مۇقىملاشتۇرالايمىز . ئۇلار «توي» سۆزىدىن ئېلىپ لايدىن ياسالغان كوزىنى «توي ئاشچ» دېيىشەتتى .

ئۇلار ياسىغان ساپال قاچىلارنىڭ كۆپ قىسمى سىرلىق ۋە گۈللۈك بولىدىغانلىقى مەلۇم . «دىۋان»دا «سىر» دېگەن سۆزنىڭ «يىلىملىق ماددىدىن قىلىنغان يېپىشقاق بىر نەرسە ، چىنە ـ قاچىلارغا سۈرۈلۈپ ، ئۈستىگە نەقىشلەر قىلىنىدۇ» دەپ ئىزاھلىنىشىدىن(65) ۋە «ئۇ تۈرك قاچىسىنى سىرلاتتى»(66) دېگەن جۈملىدىن ، ئۇلارنىڭ قاچىلىرىنىڭ ئىچى سىرلىق ، سىرتى نەق

قىشلىك بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلالايمىز . ھەتتا ، تۈرك قاچىسىدىن سۆز ئاچقانلىقىغا قاراپ ، تۈركىي خەلقلەر ئىشلەپچىققان قاچا ـ قۇچىلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ ئېيتالايمىز . قىسقىسى ، «ئاشخانا سايمانلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئايرىم سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ساپال قاچا ـ قۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك ئۇسۇلدا ياسالغان ، دېسەك خاتا بولمىسا كېرەك .

5 . تۆمۈرچىلىك : مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تەمۈرچى» (تۆمۈرچى) ھەققىدىكى سۆزلىرى XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بۇ ئاتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بىراق بۇ ھۈنەرنىڭ قانداق قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە يازغۇچى ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ(67) .

تۈركىي خەلقلەر تۆمۈر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېتاللارنى ئوچاقلاردا ئېرىتىپ ئالاتتى(68) ، مەھمۇد كاشغەرىي تۆمۈر ئېرىتىلىدىغان يەرنىڭ «تەمۈرلۈك»(69) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى سۆزلەش بىلەن چەكلىنىپ ، ئۇنى ئېرىتىشنىڭ تەپسىلاتى ، تۆمۈر ئېرىتىشتە ئىشلىتىلىدىغان نەرسىلەر ھەققىدە بولسا بىر ئاز تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ . مەلۇم بولۇشچە ، ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنى ئېرىتىش ئۈچۈن ئالاھىدە بىر ئوچاق ئىشلىتىلەتتى . يازغۇچى «كۆيدە»(70) دېگەن سۆزنى «ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتىلىدىغان ئوچاق» دەپ ئىزاھلايدۇ . ئەھۋالدىن قارىغاندا تەركىبىدە كۈمۈشمۇ بولغان ئالتۇن رودىلىرى ئېرىتىلگەندىن كېيىن چۆكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ئالتۇننى كۈمۈشتىن ئايرىپ چىقاتتى (71) . بۇ مەلۇماتتىن تۆمۈر ، مىس ۋە قوغۇشۇندەك مېتاللارمۇ ئومۇمەن مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

تۆمۈرچىلەر ئېرىتىپ ئېلىنغان مېتاللارنى تۈرلۈك بۇيۇملارنى ياساش ئۈچۈن تاۋلىغاندا ئەينى زامانىدىمۇ ھازىرقىدەك ئاتـ

لىدىغان «كۆرۈك»نى ئىشلىتەتتى(72) . «كۆرۈك» دېگەن سۆز ھەم تۆمۈرچى كۆرۈكى ، ھەم زەرگەرچى كۆرۈكى دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . ھازىرمۇ تۆمۈرچى بىلەن زەرگەرلەرنىڭ ئىشلەتكەن كۆرۈكلىرى ئوخشاش ئىسىم بىلەن ئاتىلىدۇ ، زەرگەرچىنىڭ كۆرۈكى كىچىك بولىدۇ . كۆرۈكلەر كۆمۈرنى كۆيدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىدا گەپ يوق(73) . تۆمۈرنى ئوچاقتا قىزدۇ-رۇش ئۈچۈن ئوت كۆرۈك بىلەن پۈۋلىنەتتى(74) . تۆمۈرنىڭ ئوچاقتا قىزدۇرۇلغاندىن كېيىن تېگىدە قالغان پوقى «تەمۈر ئارقى» دېيىلەتتى(75) . قىزدۇرۇلغان تۆمۈردىن نېمىلەر ياسىلاتتى؟ مەھمۇد كاشغەرىي پەقەت قىلىچنىڭ سوقۇلۇشى(76) بىلەن تۆمۈرچىنىڭ قىلىچ ، پىچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سوقۇشى(77) ھەققىدىلا سۆزلەيدۇ . بۇ ھەقتىكى سۆزلەر-دىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇلار قىلىچ ، پىچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سوقۇپ ياساشنى «توقماق» دېيىشەتتى . سوقۇپ تەييار قىلىنغان پىچاققا ئوخشاش نەرسىلەر ئىكەكلىنىپ ئىتتىك-لەشتۈرۈلىدىغانلىقى مەلۇم(78) . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۆمۈر ئىكەكدەش ھەققىدىكى سۆزلىرى شۇبھىسىزكى ، بەزى تۆمۈر بۇ-يۇملارنى ياساشتا ئىكەك ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ(79) . لېكىن ، شۇنى قوشۇمچە قىلىپ قويۇش كېرەككى ، قىلىچ ، پە-چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈر ، ئادەتتىكى تۆمۈر بولماستىن ، تۈركىي خەلقلەر «قۇرچ تەمۈر» دەپ ئاتايدىغان بىر خىل پولات ئىدى(80) .

تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردە ئىشلەتكەن مېتاللاردىن يۇقە-رىدا سۆزلەنگەن ئالتۇن - كۈمۈش ، تۆمۈر ۋە پولاتتىن باشقا يەنە ئوغۇزلار «قۇشۇن» ، باشقا تۈركىي خەلقلەر «قورۇغزىن» دەيدىغان قوغۇشۇننى(81) ، قازان ياسايدىغان ۋە بەزىلەر «چو-زىن» دەپ ئاتايدىغان(82) تۇچ(83) بىلەن مىسنى(84) ئېيتىپ بېرەلەيمىز .

مەھمۇد كاشغەرىي تۆمۇردىن قىلىچ بىلەن پىچاق ياساش ھەققىدىلا سۆزلىگەن بولسىمۇ ، ئۆي ، ئاشخانا ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى دېگەن ماۋزۇدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن بارلىق مېتال سايمانلارنىمۇ تۆمۇرچىلەر ياسىغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك .

«دىۋان»دا نۆشۇدۇر(85) ۋە تۇچنى پارقىرىتىش ھەققىدە سۆزلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ، مېتال قاچىلارنىڭ قەلەيلىنىدىغان ياكى قەلەيلەنمەيدىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس . تۆمۇرچىلىك ھەققىدە تۈركىي خەلقلەر تۆمۇردىن بىر نەرسە سوقۇشقىلا ئۇستا بولۇپ قالماي ، بەزى نەرسىلەرنى تۆمۇر-نى ئېرىتىپ قۇيۇپ ياساشقىمۇ ئۇستا ئىدى . ئۇلار مېتاللارنى ئېرىتىپ قۇيۇپ ياسىغان ھاۋانچا ، شامدان ۋە بولقىغا ئوخشاش نەرسىلەرنىمۇ «قۇيما» دېيىشەتتى(87) . بۇ ئىشتا ئۇلار قېلىپ-لارنى ئىشلەتكەنلىكى شۇبھىسىز .

تۆمۇرچىلىك ھەققىدىكى سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا تۆمۇرچى-لىككە ئاز - تولا ئوخشايدىغان زەرگەرچىلىك ھەققىدىمۇ قولى-مىزدىكى مەلۇماتلار دائىرىسىدە بىر نەرسە دەپ ئۆتسەك ئورۇن-لۇق بولار .

«دىۋان»دا زەرگەرچىلىك دېگەن مەنىدە ھېچقانداق سۆز تىل-غا ئېلىنمىغان بولسىمۇ ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «دىۋان»دا ، «كۆرۈك» دېگەن سۆز ھەم تۆمۇرچىنىڭ ، ھەم زەرگەرچىنىڭ كۆرۈكى دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى يېزىلغان . ئۇ-نىڭدىن باشقا «دىۋان»دا بىرىنىڭ ئالتۇن ئۇستىگە چەش قويغانلىقى (88) ، ئالتۇندىن كۈمۈش ئايرىغانلىقى(89) ۋە بىرىنىڭ ئالتۇن تارتىشىپ بەرگەنلىكى(90) ھەققىدىكى سۆزلەرمۇ زۇننار ، بىلە-زۈك ، ئۈزۈك ، ھالقا قاتارلىق تۈرك زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسا-يدىغان زەرگەرلەرنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ خىل زىننەت بۇيۇملىرى ھەققىدە ماقالىمىزنىڭ «كىيىم - كېچەك»

دېگەن بۆلۈمىده تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەنىدۇق .

6 . تېرىچىلىك (كۆنچىلىك) : تۈركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ تېرە دېگەن مەنىده هازىرقىغا ئوخشاشلا گۆن (كۆن) دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ سۆز مۇنا-سىۋىتى بىلەن بەرگەن مەلۇماتى دىققىتىمىزنى جەلپ قىلىدۇ ، بۇ يەردە ئۇنى ئەينەن كۆچۈرىمىز : «كۆن ، ئات تېرىسى ‹ئات كۆنى› دېيىلىدۇ ۋە كۆپرەك بۇ يەردە ئىشلىتىلىدۇ . بەزىدە بۇ سۆز ئادەمنىڭ تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ . . . تۆگە تېرىسى-نى ‹تەۋەي كۆنى› دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان . ‹كۆن› دېگەن سۆز ، ئاشلانمىغان تېرىگە ئېيتىلىدۇ . ئاشلانغاندىن كېيىن قوغۇش دېيىلىدۇ»(91) .

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، يازغۇچى بۇ يەردە «كۆن» دېگەن سۆز ئاشلانمىغان تېرە ، «قوغۇش» دېگەن سۆز ئاشلانغان تېرە ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ . لېكىن ئۇ ، باشقا بىر يەردە «قوغۇش» دېگەن سۆزنىڭ ھەم ئاشلانغان ، ھەم ئاشلانمىغان تېرە ، دېگەن مەنىده ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى يازى-دۇ(92) . ئەھۋال قانداق بولسۇن ، ئۇنىڭ دەسلەپكى بايانىدىن تۈركىي خەلقلەر هازىر ئىشلىتىۋاتقان تېرىلەر بىلەن بىللە ئات ۋە تۆگە تېرىلىرىدىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز . تۆگە تېرى-سىدىن چورۇق تىكىلىدىغانلىقىنى «كىيىم ـ كېچەك» دېگەن ماۋزۇدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق .

تۈركىي خەلقلەر تېرە ئاشلاش ئىشىغا ھەر خىل ئىسىملارنى قويغانلىقىنى كۆرىمىز . تېرە ئاشلاشنى ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «تە-رى ئەرۇكلەمەك»(93) ، بەزىلىرى «تەرى قىرتىشلاماق»(94) ، بەزىلىرى بولسا «تەرى ئەزمەك»(95) دېيىشەتتى . ئاتالغۇلاردىن-مۇ مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇكى ، ئۇلار ھەر خىل تېرىلەرنى شۇ زامانلاردىمۇ «تەرى» دەپ ئاتىشاتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا «ئەرۇك» دې-

گەن سۆز تېرە ئاشلايدىغان نەرسە(96) ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . شۇبھىسىزكى ، «ئەرۋاكلەمەك» دېگەن سۆز مۇشۇ سۆزدىن كەلگەنىدى . ئۇلار ئەرۋاك ئورنىدا ، يەنى تېرىنى ئاشلىغۇچى ئورنىدا كۆپىنچە «ئاۋۇزغۇن»(97) دېيىلىدىغان تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسىنى ئىشلىتىدىغانلىقى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي «قۇيقا» دېگەن سۆز مۇناسىۋىتى بىلەن تېرىدىكى يۇڭنى تازىلاش ئۈچۈن باشقا بىر خىل ئۇسۇلمۇ قوللىنىلىدىغانلىقىنى سۆزلەيدۇ . ئۇنىڭ دېيىشىچە ، «قۇيقا» كېيىنچە ئاشلانغان ، دېگەننى بىلدۈرىدىغان بولغان . «ئول قويۇغ قۇيقالادى» دېگەن سۆز ، «ئۇ قوينى سويماي تۇرۇپ تېرىسىنى قۇيقىلىدى ، يەنى ئۇتلىدى» دېگەنلىك بولۇپ ، بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت تېرىنى قاياناق سۇدا تازىلاشتىن ئىبارەت ئىدى(98) .

تېرە يۇقىرىقى ئۇسۇللاردىن بىرى بىلەن ئاشلانغاندىن كېيىن «تاتىرغا»(99) دېيىلەتتى . تۈركىي خەلقلەر «تېرىدىن جۇۋا ، كىگىزدىن پايپاق قىلغاندەك» تېرە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەتىۋارلاشنى «ئەزلەندى»(100) دېيىشەتتى . ھازىرمۇ تۈركىيىدە ئاشلانغان تېرىدىن ياسالغان بىر خىل چورۇقنىڭ «ئەيلەمە چارىق» دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇبھىسىزكى «ئەزلەندى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

«دىۋان»دا ، قوغۇشقا (قېيىشقا) ياغ سۈرۈش ھەققىدە(101) خېلى كۆپ جايدا سۆزلەنگىنىگە قاراپ ئاشلانغان تېرە ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن بولغان قوغۇشنى ياغلاپ يۇمشىتىپ ، ھەر خىل ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن ئىشلەتكەن ، دېيەلەيمىز . ھازىرقى كۇندىمۇ ئاشلانغان تېرىلەر كۆپرەك كەندىر يېغى بىلەن يۇمشىتىلىدۇ .

تۈركىي خەلقلەر پايپاق ، چورۇق قاتارلىقلاردىن قالسىلا ئەكۆپ ئىشلىتىدىغان ، تېرىدىن قىلىنىدىغان نەرسىلەر «يارىنداق» دەپ ئاتىلىدىغان(102) تاسمىلار بىلەن قېيىشلار ئىكەنلىكى مەلۇم . يازغۇچىنىڭ يارىنداقنى «تۈرك قېيىشى» دەپ ئىزاھلاش

بىلەن بىللە ، يارىنداقنى تىلىش(103) ، يارىنداقنى تىلىشتا يار-
دەملىشىش(104) ۋە بىرىنىڭ باشقا بىرىگە يارىنداق تىلدۇرۇشى
ھەققىدە(105) توختىلىشىمۇ ئۇنىڭ بەكمۇ داڭق چىقىرىپ كەتكەن
تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

XI ئەسىردىمۇ ئاساسەن ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىدىغان
قېيىش (قازىش)(106) خېلىلا تەرەققىي قىلغان بىر خىل تېرە
مەھسۇلاتى ئىكەنلىكى مەلۇم . ئەنىك قېيىشلار(107) بەزىدە
زۇرۇر بولغاندا بۇاستە كۆندىن ، يەنى ئاشلانمىغان تېرىدىنمۇ
قىلىناتتى(108) .

«دىۋان»دا قېيىشنىڭ توقۇسى(109) ۋە قېيىشقا توقۇ بېكە-
تىش(110) ھەققىدىمۇ سۆزلەنگەنلىكى قېيىشمۇ تاسمىغا ئوخ-
شاشلا كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىدۇ . تېرىچىلىك ھەققىدىكى سۆزلىمىزنىڭ ئاخىرىدا
تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن تېرىنى «ئەمشەن»(111)
دەيدىغانلىقىنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتىمىز . XI ئەسىردە تۈركىي
خەلقلەر ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم بولغان ئاساسلىق تېرىلەر ماقالە-
مىزنىڭ «كىيىم ـ كېچەك» دېگەن بۆلۈمىدە سۆزلەنگەنىدى .

7 . موزدۇزلۇق : مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئەتۈكچى»(112)
دېگەن سۆزنى «ئاياغ كىيىم تىككۈچى ، موزدۇز» دەپ ئىزاھلە-
شى ، ئۇلاردا ئاياغ كىيىم تىكىشنى كەسىپ قىلغان ھۇنەرۋەن
ئۇستىلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ماقالىمىزنىڭ «كىيىم ـ
كېچەك» دېگەن بۆلۈمىدە ئۇلار XI ئەسىردە كىيگەن ئاساسلىق
ئاياغ كىيىملىرىدىن ئۆتۈك ، چورۇق ۋە باشقىلار ھەققىدە تەپسە-
لىي توختالغانىدۇق .

XI ئەسىردىكى موزدۇزلار توغرىسىغا كېسىلگەن ياغاچ
تاختا ، يەنى «تومۇرۇم يىغاچ»(113) دەپ ئاتىلىدىغان ياغاچ كۆ-
تەك گۈندا ئۇستىدە ئىش قىلاتتى . بويالغان تېرە ، كۆن ۋە
باشقىلارنى مۇشۇ گۈندا ئۇستىدە كېسەتتى . يەنە ئۇلار ھازىرقى

موزدۇزلار ئىشلەتكەندەك تېرىنى چاپلاش ئۈچۈن سىراچ ئىشلەتتى ۋە ئۇنى «قاتۇت»(114) دەيتتى . «دىۋان»دىن شۇنىمۇ بىلەلەيمىزكى ، موزدۇزلارمۇ خۇددى كېيىم تىككۈچىلەر كېيىملەرنى ئۆلچەپ ، كېيدۇرۇپ بېقىپ تىككەندەك ، تىكىدىغان ئۆتۈك ۋە باشقا ئاياغ كېيىملىرىنى خېرىدارلارنىڭ پۇتىغا ئۆلچەپ تىكەتتى . ئاياغ كېيىمنى مەلۇم بىر ئۆلچەمگە لايىقلاشتۇرۇپ تىكىشنى «ئەتۈك ياراتماق»(115) دېيىشەتتى . قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇختا بولۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى مەلۇم بولغان موزدۇزلار ئاياغ كېيىملەرنى تىككەندە تىكىشلەرنىڭ پۇختا بولۇشى ئۈچۈن ئارىسىغا زىغىر سالاتتى ، يەنى تىكىش ئارىسىغا «سىغىز» (116) دېيىلىدىغان پۇرۇچلارنى قويۇشاتتى .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆتۈك تۈزىتىشنى تىلغا ئېلىشى(117)

XI ئەسىردە تۈركي خەلقلەر ئىچىدە ئاياغ كېيىملەرنى ياماىدىغانلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ھازىر يېزا ـ بازارلاردىكى ھەم ئاياغ كېيىم تىكىدىغان ، ھەم ياماىدىغان ئادەملەر ئاشۇ موزدۇزلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ .

8 . تىككۈچىلىك : تىكىشنى «يى»(118) دەپ ئاتايدىغان تۈركي خەلقلەر بۇ سۆزدىن ئېلىپ تىكىمچىنى «يىچى» دەپ ئاتىشاتتى(119) . «دىۋان»دىن مەلۇم بولۇشىچە ، تىكىمچىلەر ئۆزلىرىگە كەلتۈرۈلگەن رەختلەرنى كېيىم تىككۈزىدىغان ئادەمگە ئۆلچىۋالغاندىن كېيىن(120) «كىفتۇ»(121) دەپ ئاتىلىدىغان قايچا بىلەن كېسەتتى .

كېيىم تىككەندە يىڭنىگە ئۆتكۈزۈلىدىغان يىپ پىششىق بولۇش ئۈچۈن ئېشىلەتتى(122) . ئۇنىڭدىن كېيىن يىپ يىڭنىگە ئۆتكۈزۈلەتتى ۋە بۇ «يىڭنە ساپلاماق» دېيىلەتتى . بۇ سۆز ھازىرمۇ ئىشلىتىلمەكتە(123) . يىڭنە بىلەن يىپنى تەييارلىۋالغان تىكىمچى تىكىش جەريانىدا بارماقلا يىڭنە پېتىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تېرىدىن ياكى مىس ، تۇچقا ئوخشاش مېتاللاردىن قىلىنـ

غان «يۈكسۈك» (ئويماق)(124) سېلىشۇالاتتى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ، «ئۇ تونىنى تەپچۇپ تىكتى»(125) دېگەن سۆزى كىيىم رەسمىي تىكىلىشتىن بۇرۇن تەپچۇپ تىكىپ كۆرۈلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەمدۇ ـ يوق ، بىلگىلى بولمايدۇ . شۇنداقلا «تونىنىڭ ئېڭى ئېلىندى . تونىنىڭ چۆرىسى ۋە ئېڭىنى كېسىۋېتىلدى»(126) دېگەن سۆزمۇ ، كىيىم سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن تەپچۇپ تىكىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئارتۇق جايلىرىنى كېسىۋېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ، دېمەك مۇڭاپىق ئەمەستەك قىلىدۇ . بۇنى تىكىمچىلەر سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن تىككەندىن كېيىن قىلىنىدىغان بىر ئىش ، دەپ قارىساق ئەقىلگە مۇڭاپىق كېلەرمىكىن ، دەپ ئويلايمىز .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە كىيىم تىكىشكە دائىر سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ . بۇ سۆزلەردىن ئۇلار كىيىم تىكىشنى هازىرقىدەكلا «دىكمەك»(127) ۋە «كۆپمە»(128) دەيدىغانلىقىنى بىلمىز . لېكىن ، يۇقىرىدىكى سۆزلەردىن بىلىنىپ تۇرغىنىدەك «دىكىش» دېگەن سۆز هازىرقىغا ئوخشاش تىكىش دېگەن مەنىنى ، «كۆپمەك» بولسا ، هازىرقى بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە ئوخشاش رەختنىڭ ئىككى قېتى ئارىسىغا پاختا ياكى يۇڭ قويۇپ «سىيرىپ تىكىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى .

«دىۋان»دا تىكىمچىلەرنى كىيىملەرنى ئەستەرلىك قىلىپ تىكىدىغانلىقى سۆزلەنمىگەن(129) ، لېكىن هەرقانداق كىيىم ئەستەرلىنىدىغان ـ ئەستەرلەنمەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ . كىيىملەر ئەستەرلىنىپ تىكىلىپ پۈتكەندىن كېيىن رەسمىي كىيىلىدىغان هالغا كېلەتتى ۋە بۇ «تىكىكلىك تون» دېيىلەتتى(130) . «دىۋان»دىكى سۆزلەردىن كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەر هەر خىل ئۇسۇلدا تىكىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز . بۇلاردىن بىرى «قازىغ» (قېيىق ، قېيىش ، قېيىپ تىكىش) بولۇپ ، ئۇ زىچ ، قېلىن ۋە پىششىق تىكىش ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى(131) . يەنە بىر خىل تىكىش ئۇسۇلى «سىيرىماق» بولۇپ(132) ، بۇ سۆز ها-

زىرمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلمەكتە . «كۆپمەك»مۇ بىر خىل تەكشى ئۇسۇلى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق . تۇرکىي خەلقلەر «پىششىق تېكىش» دېگەن مەنىدە ئومۇمەن «چىگىيى»(133) دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى . بۇ سۆز پىششىق يېپتا زىچ ، قېلىن ۋە پىششىق قىلىپ تېكىلگەنلىكىنى بىلدۈرسە كېرەك ، دەپ قارايمىز .

كىيىملەر ناچار تېكىلىپ قالسا بەزى يەرلىرى پۈرلىشىپ قالىدىغان ، تېكىشتىن سۆكۈلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولاتتى(134) . بۇنداق ئەھۋال تەبىئىيكى ، تېكىمچىلەرنىڭ نائۇسىتىلىقىدىن ياكى ئىشنى قول ئۈچىدا قىلغانلىقىدىن كېلىپ چىقاتتى . يازغۇچىمىزنىڭ تېكىمچىلەر ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر ئەھۋال بار . ئۇ بولسىمۇ ، گەرچە ئاز ئۈچرىسىمۇ ، تېكىمچىلەر بەزىلەرنىڭ رەختلىرىنى قىسۋالاتتى ، يەنى ئۇنىڭدىن ئېلىۋالاتتى(135) .

«دىۋان»دىكى «ياماڭلىق بەز» (ياماقلىق بۆز)(136) ، كىيىم ياماش(137) ۋە يامالغان كىيىم(138) ھەققىدىكى سۆزلەر ، كىيىم تېكىش تېككۇچىلىك دۇكانلىرىدا قىلىنىش بىلەن بىللە ، ئۆيلەردىمۇ قىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . XI ئەسىردە كىيىملەرنى تۇزەشنى ئۆيلەردە ئاياللارمۇ ، تېكىمچىلەرمۇ قىلاتتى ، دەپ قاراش خاتا بولمىسا كېرەك . يەنە بىرى ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىيىمىنى سۆكۈشۈپ بېرىش ھەققىدىكى سۆزىنىمۇ(139) ، كونىراپ كەتكەن كىيىملەرنى ياماش ئۈچۈن قىلىنىدىغان بىر خىل ئىش ، دەپ ھېسابلىساق بولار .

9 . ياغاچچى : «دىۋان»دا ياغاچچى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ھېچقانداق سۆزنى ئۇچراتمايمىز . بىراق تاختاي تىلىشقا دائىر بەزى سۆزلەر بىزگە XI ئەسىردە ياغاچچىلارنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ئەينى زاماندا ئىشلىتىلگەن ئاساسلىق ياغاچچىلىق ئەسۋابلى-

ری «كەركى» (كەكە)(140) ، «تۆرپۇ»(141) ياكى «تۆرپىگۇ» (چوپسا)(142) ، «يىغاچ بىچگۇ» (ھەرە)(143) ، «قىسغاچ» (ئامبۇر)(144) ، «ئەر» (بۇرغۇ)(145) ۋە «بالدۇ» (پالتا)(146) ئىكەنلىكى مەلۇم .

مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن تاختاي كېسىش ـ تىلىشقا دائىر بەزى ئاتالغۇلارنىڭ ھازىرمۇ ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىغا مىسال بولالايدۇ . بۇنداق ئاتالغۇلارغا ياغاچ ھەرىدەش(147) ، ياغاچ بەلدەش ، دەرەخنى يۇمىلاق توغراش(148) ، ياغاچ چوپسىلاش(149) ۋە ياغاچ يونۇش(150) دېگەندەك سۆزلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتەلەيمىز* . يەنە بىرى ، تۈركىي خەلقلەر ياغاچ ھەرىدەشنى ئومۇمەن «ياغاچ ئىرپەمەك»(151) دەيدىغانلىقىنىمۇ ئۇچرىتىمىز . مەيلى ياغاچ ھەرىدەش(152) ھەققىدىكى مىساللار بولسۇن ، مەيلى ياغاچ بەلدەش(153) ھەققىدىكى مىساللار بولسۇن ، بۇنداق مىساللارنىڭ كۆپلۈكى ، ھەر خىل ئىشلار ئۈچۈن ئەينى زاماندا ياغاچتىن كۆپ پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

ھەر خىل مەقسەتلەر بىلەن تاختاي قىلىپ تىلىنغان ياغاچلار كەسمەكچى بولغان ئۇزۇنلۇقى بويىچە ئالدى بىلەن «بوغرا-سىيور» ، يەنى يونۇلاتتى(154) ، ئۇنىڭدىن كېيىن كېسىلەتتى . بۇنداق ياغاچ ۋە دەرەخلەرنى قويىدىغان ئورۇننى «ياغاچلىق» دەيتتى(155) .

مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن ياغاچلارنى چوپسىلاشقا دائىر مىساللارنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ(156) تىلىنغان تاختايلار ئومۇمەن چوپسىلاش ئارقىلىق خالىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلەتتى ، دېيەلەيمىز . ياغاچ (تاختاي) ياسىلىدىغان نەرسىگە ئاساسەن تېشى-

---

* XI ئەسىردىكى بۇ ئاتالغۇلار ھازىرمۇ تۈرك تىلىدا ئەينەن ياكى سەل ئۆزگەرگەن ھالدا ئىشلىتىلىدۇ — ت .

لەتتى(157) .

«دىۋان»دىكى ساندۇق ياساش ئۇچۇن تەييارلانغان ياغاچ ھەققىدىكى سۆز(158) ياغاچچىلار نېمىلەرنى ياسايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . يەنە بىرى ، تۈركىي خەلقلەر ئوقيا ، قامچا ، ھاسا ، يىك ۋە قەلەمگە ئوخشاش ياغاچتىن ياسىلىدىغان نەرسىلەر-نى كۆپىنچە «كۆرت» دەپ ئاتىلىدىغان(159) بىر خىل قېيىن ياغىچى بىلەن «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدىغان(160) يەنە بىر خىل دەرەخ ياغىچىدىن ياساشنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى مەلۇم .

10 . قاچا - قومۇچلارنى رېمونت قىلىش : مەھمۇد كاشغە-رىينىڭ كونىراپ كەتكەن مېتال ئەسۋابلارنى پارچە - پۇرات يارماقلارنى قۇيۇپ پايالاپ ياكى قاداپ رېمونت قىلىدىغانلىقىنى ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىشى(161) بۇنداق ئىشنى قىلىدىغان مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بە-راق ، بۇ ھەقتىكى بايانلاردىن بۇ ھۈنەر ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇ-مات ئېلىشقا مۇمكىن بولمىدى .

11 . ساتىراشلىق : مەھمۇد كاشغەرىي يەمەك ، ياباقۇ ۋە باشقا بىرمۇنچە كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تىلىدا پەقەت ئات «ئۇخلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ، ئەمما باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىدا «ئەركىلەتتىم ، ئۇتناشتىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئوقشادىم» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرگەندە ، نىيىتىنى ھىيلە - مىكىر بىلەن ئەملگە ئاشۇرماقچى بولغان كىشىلەرگە قارىتىلغان «ساقالنى ئوينىغان بولۇپ ئېچەكنى كېسەر»(162) دېگەن ماقال-نى مىسالغا ئېلىشى ، بىرىنىڭ چاچ كەسكەنلىكى ياكى قىرغانلە-قى ھەققىدە(163) سۆزلىشى ، تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە XI ئەسىردە ساتىراشلىق كەسپىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يۇقىرى-دا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياسىنىشى ھەققىدە توختىلىپ ، ئۇلارنىڭ چاچنى خىلمۇخىل ياسايدىغانلىقىنى سۆزلىگىنىمىزدە ، بەزىلەر چاچ - ساقاللىرىنى يۇلغۇزىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق .

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇلار چاچ ئېلىش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان ئۇستۇرىنى ئومۇميۈزلۈك هالدا «يۇلىگۇ» ، ئوغۇزلار بولسا «كە-رەي» دەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق(164) . هەرقانداق ئادەم ساقىلىنى ئۆزى چۇشۇرەتتى ، دەپ قارىغىنىمىزدەك ، چې-چىنى ئۆزى چۇشۇرۇشى ئەقىلگە سىغمايدۇ . شۇڭلاشقىمۇ ئۇلار چاچ ـ ساقاللىرىنى ئالدۇرۇشتا ساتىراشلارغا مۇراجىئەت قىلىش-قا مەجبۇر بولاتتى ، دەپ قارايمىز . ئەپسۇسكى ، «دىۋان»دا ساتى-راشلىققا ئائىت هېچقانداق سۆز ئۇچرىمايدۇ . شۇڭا بۇ هەقتە ئارتۇقچە سۆزلەشكە ئاجىزلىق قىلىمىز .

12 . قاسساپلىق : توپ ـ توپ چارۋىلارنى باقىدىغانلىقى ۋە كۇندىلىك ئوزۇقلۇقنىڭ كۆپى گۆش ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان تۇركىي خەلقلەر XI ئەسىردىمۇ قاسساپلىق كەسپى بىلەن شۇغۇل-لانغانلىقى تەبىئىي ، هەتتا بۇ ئىشقا ئالاهىدە ئەهمىيەت بېرىدىغان تۇركىي خەلقلەر ئادەملەر كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان جايلاردا چارۋە-لارنى ئۆلتۇرمەيدىغانلىقى ، «ئەكدى» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس مال سويىدىغان قۇشخانىلارنى قۇرغانلىقى مەلۇم(165) .

تۇركىي خەلقلەر قاسساپنى «ئەتچى» دەپمۇ ئاتىغان(166) . قاسساپلار قۇشخانىدا هايۋانلارنى قانداق سويىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيمىز . مەهمۇد كاشغەرىينىڭ «ئۇ قوينى ئۆرە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى»(167) دېگەن سۆزىدىن ئادەتتە هايۋانلارنى يانقۇزۇپ بوغۇزلىغاندىن تاشقىرى ، بەزىدە هايۋانلارنى ئۆرە تۇرغۇزۇپمۇ بوغۇزلايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . سويۇلغان هايۋانلار قاس-ساپ دۇكانلىرىدا ئىلمەككە ئېسىلاتتى . ئۇلار ئۆلتۇرۇلىدىغان قوينى «ئەتلىك» دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش ، گۆشلەرنى ئاسىدىغان كانارا ، ئىلغۇلارنىمۇ «ئەتلىك» دەپ ئاتايتتى(168) . مەهمۇد كاشغەرىينىڭ گۆشنى ئېسىش(169) ، گۆشنى ئاستۇرۇش(170) ، گۆش ئېسىشتا يارىدەملىشىش(171) هەققىدىكى سۆزلىرى پۇتۇن-لەي هايۋانلار بوغۇزلانغاندىن كېيىنكى ئىشلار بىلەن

مۇناسىۋەتلىكتۇر .

ھۇنەر ـ كەسىپلەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئىش ، XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر نان يېقىش بىلەن نان سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلارنى «ئەتمەكچى» (ئەكمەكچى) دەپ ئاتىشاتتى(172) . XI ئەسىردىكى ناۋايلار ھازىرقى ناۋايلار قىلغان ئىشنى قىلىشاتتى . ئۇلار ياققان نانلارنى «تەكۈچ »(173) دەپ ئاتىلىدىغان ، مېتالدىن ياكى قۇش قاناتلىرىدىن ياسالغان چەككۈچلەر بىلەن چىرايلىق قىلىپ ياسىشاتتى . XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ناۋايلار ، پىشۇرۇلغان ياكى سېتىلىدىغان نانلىك سانىنى بىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن «كەرتۈك » دەپ ئاتالغان بىر ياغاچقا ئۇيۇپ قويۇشاتتى . ناۋايلار ھەققىدە بۇ ئىلمىي ماقالىمىزنىڭ «ئاشخانا» دېگەن بۆلۈمىدە ئايرىم مەلۇمات بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ يەردە ئالاھىدە توختالمايمىز . ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغاندىمۇ ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلەنگەنىدى .

ئىزاھلار

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» ، 2 ـ توم ، 322 ـ بەت ؛ ف .كۆپرۈلۈ : «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» ، 181 ـ بەت ؛ م .ئا . كۆيمەن : «ئالپ ئارسلان زامانىسىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشى» ، 48 ـ بەت ؛ «قۇتادغۇبىلىك يېزىلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى» ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ژۇرنىلى 1 ـ سان ، 10 ـ بەت .

(2) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ توم ، 46 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ،

64 ـ بەت .

(3) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 253 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 335 ـ بەت .

(4) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 297 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 392 ـ بەت .

(5) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 270 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 393 ـ بەت .

(6) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 451 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 589 ـ بەت .

(7) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 232 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 320 ـ بەت .

(8) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 148 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(9) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 545 ـ بەت .

(10) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(11) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 236 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 342 ـ بەت .

(12) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 361 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 494 ـ بەت .

(13) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 89 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 118 ـ بەت .

(14) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 21 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 35 ـ بەت .

(15) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 372 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(16) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

429 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 559 ـ بەت .

(17) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 154 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 210 ـ بەت .

(18) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 241 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 250 ـ بەت .

(19) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 1 ـ بەت .

(20) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 237 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 326 ـ بەت .

(21) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 67 ـ بەت .

(22) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 149 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 202 ـ بەت .

(23) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 49 ـ بەت .

(24) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 158 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 214 ـ بەت .

(25) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 428 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 582 ـ بەت .

(26) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 105 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 142 ـ بەت .

(27) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 621 ـ بەت .

(28) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 345 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 506 ـ بەت .

(29) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ توم ، 373 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ توم ، 510 ـ بەت .

(30) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ،

485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 631 ـ بەت .

(31) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 126 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 170 ـ بەت .

(32) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 102 ـ بەت .

(33) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 183 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 247 ـ بەت .

(34) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 177 ـ بەت .

(35) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 308 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 451 ـ بەت .

(36) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .

(37) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 61 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 83 ـ بەت .

(38) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 118 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 159 ـ بەت .

(39) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 391 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(40) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 79 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(41) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 194 ـ بەت .

(42) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 14 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 17 ـ بەت .

(43) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 155 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .

(44) يۇقـرىقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

392 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت .

(45) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 543 ـ بەت .

(46) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 416 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 510 ـ بەت .

(47) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 142 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 194 ـ بەت .

(48) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 301 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 412 ـ بەت .

(49) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 414 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 541 ـ بەت .

(50) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 135 ـ بەت .

(51) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 659 ـ بەت .

(52) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 219 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 203 ـ بەت .

(53) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 507 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 658 ـ بەت .

(54) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 490 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 638 ـ بەت .

(55) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 316 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 415 ـ بەت .

(56) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 100 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 243 ـ بەت .

(57) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 243 ـ بەت .

(58) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

264 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 224 ـ بەت .
(59) ف .سۇمەر : «ئوغۇلار» ، 43 ـ بەت .
(60) مەھمۇد كاشغەرىي : «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت .
(61) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 23 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 28 ـ بەت .
(62) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 246 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 359 ـ بەت .
(63) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 296 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 405 ـ بەت .
(64) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 141 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 193 ـ بەت .
(65) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 424 ـ بەت .
(66) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 346 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .
(67) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .
(68) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 122 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت .
(69) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 658 ـ بەت .
(70) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت .
(71) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 258 ـ بەت .
(72) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

191 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 508 ـ بەت .

(73) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 506 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 559 ـ بەت .

(74) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 341 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 466 ـ بەت .

(75) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 42 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 60 ـ بەت .

(76) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 180 ـ بەت .

(77) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 268 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 366 ـ بەت .

(78) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 254 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 348 ـ بەت .

(79) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 187 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 253 ـ بەت .

(80) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 343 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 447 ـ بەت .

(81) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 512 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 665 ـ بەت .

(82) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 409 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 532 ـ بەت .

(83) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .

(84) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 360 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 467 ـ بەت .

(85) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 406 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 528 ـ بەت .

(86) يۇقىرىدىكى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

353 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 517 ـ بەت .
(87) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 239 ـ بەت .
(88) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 192 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 275 ـ بەت .
(89) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 181 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 258 ـ بەت .
(90) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 205 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 294 ـ بەت .
(91) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 140 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 191 ـ بەت .
(92) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت .
(93) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 306 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 402 ـ بەت .
(94) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 350 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 479 ـ بەت .
(95) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 165 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 323 ـ بەت .
(96) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 70 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 95 ـ بەت .
(97) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 157 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 213 ـ بەت .
(98) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 238 ـ بەت .
(99) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 489 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 637 ـ بەت .
(100) يۇقىرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

257 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 340 ـ بەت .
(101) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 205 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 294 ـ بەت .
(102) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 57 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .
(103) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 23 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 30 ـ بەت .
(104) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 147 ـ بەت .
(105) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 175 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 247 ـ بەت .
(106) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 369 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 478 ـ بەت .
(107) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 10 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .
(108) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 108 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 458 ـ بەت .
(109) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 226 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 313 ـ بەت .
(110) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 325 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 443 ـ بەت .
(111) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 109 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 148 ـ بەت .
(112) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 64 ـ بەت .
(113) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 631 ـ بەت .
(114) يۇقـــرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

284 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 414 ـ بەت .

(115) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 315 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(116) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 283 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 385 ـ بەت .

(117) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 218 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 292 ـ بەت .

(118) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 25 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 31 ـ بەت .

(119) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 2 ـ بەت .

(120) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 315 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 461 ـ بەت .

(121) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 352 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 480 ـ بەت .

(122) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 189 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 271 ـ بەت .

(123) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 3 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 2 ـ بەت .

(124) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 46 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 61 ـ بەت .

(125) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 276 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 376 ـ بەت .

(126) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 138 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 194 ـ بەت .

(127) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 20 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 26 ـ بەت .

(128) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ،

88 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 117 ـ بەت .

(129) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 286 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 376 ـ بەت .

(130) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 509 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 662 ـ بەت .

(131) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 375 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 485 ـ بەت .

(132) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 304 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 444 ـ بەت .

(133) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 229 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 316 ـ بەت .

(134) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 129 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 178 ـ بەت .

(135) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 11 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 41 ـ بەت .

(136) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 69 ـ بەت .

(137) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 75 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 101 ـ بەت .

(138) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 49 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(139) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 107 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 146 ـ بەت .

(140) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 430 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 560 ـ بەت .

(141) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 476 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 622 ـ بەت .

(142) يۇقـــرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۈركچە نەشرى 1 ـ تۇم ،

491 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 639 ـ بەت .

(143) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 69 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 19 ـ بەت .

(144) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 455 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 594 ـ بەت .

(145) يۇقـرىـقى ئەسـەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم 45 ـ بەت .

(146) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 418 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 545 ـ بەت .

(147) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 91 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 121 ـ بەت .

(148) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 85 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 113 ـ بەت .

(149) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 204 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 291 ـ بەت .

(150) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 83 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 110 ـ بەت .

(151) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 271 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 358 ـ بەت .

(152) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 244 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 324 ـ بەت .

(153) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 213 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 305 ـ بەت .

(154) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 105 ـ بەت .

(155) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 51 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 68 ـ بەت .

(156) يۇقـرىـقى ئەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ،

275 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 375 ـ بەت .

(157) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 166 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 225 ـ بەت .

(158) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 153 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 207 ـ بەت .

(159) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 349 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 453 ـ بەت .

(160) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 35 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 48 ـ بەت .

(161) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 80 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 108 ـ بەت .

(162) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 282 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 372 ـ بەت .

(163) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 176 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 238 ـ بەت .

(164) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 174 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ تۇم ، 240 ـ بەت .

(165) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 125 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 169 ـ بەت .

(166) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ تۇم ، 63 ـ بەت .

(167) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 309 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 407 ـ بەت .

(168) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 101 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 137 ـ بەت .

(169) يۇقـرىـقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 173 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ تۇم ، 295 ـ بەت .

(170) يۇقـرىقى گەسەر ، ب .ئاتالاي ، 1 ـ تۇم ، 220 ـ بەت .

(171) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 184 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 249 ـ بەت .

(172) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 2 ـ توم ، 48 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 2 ـ توم ، 63 ـ بەت .

(173) يۇقىرىقى گەپلەر ، ب .ئاتالاي ، تۇركچە نەشرى 1 ـ توم ، 358 ـ بەت . ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ توم ، 465 ـ بەت .

تەكلىپلىك مۇھەررىر: مەتربهم سايىت
مەسئۇل مۇھەررىر: خالمۇرات ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتور: خەيرىنىسا روزى

«تۈركي تىللار دىۋانى»دىن 11 ـ ئەسىردىكى تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە نەزەر

رېشات گەنچ

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 100013
تېلېفون نومۇرى: 64290862 ـ 010
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: بېيجىڭ شىڭتۇڭ باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى: 2010 ـ يىل 12 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى: 2010 ـ يىل 12 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى: 850×1168 م م. 32 كەسلىم
باسما تاۋىقى: 24
سانى: 4000 ـ 0001
باھاسى: 40.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11195-4/K·1872 (维 60)

图书在版编目(CIP)数据

从《突厥语大词典》看喀喇汗王朝的社会状况：维吾尔文/图尔逊纳依·沙克木编译．—北京：民族出版社，2010.11
ISBN 978-7-105-11195-4

Ⅰ.①从…Ⅱ.①图…Ⅲ.①维吾尔族—民族历史—研究—中国—中世纪—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ.①K281.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2010)第210701号

特约编辑：买提热依木·沙依提
责任编辑：哈尔木拉提·依明
责任校对：海仁沙·肉孜
出版发行：民族出版社出版发行　http://www.mzcbs.com
地　址：北京市和平里北街14号　邮编：100013
电　话：010-64290862（维文室）
印　刷：北京盛通印刷有限公司
版　次：2010年12月第1版2010年12月北京第1次印刷
开　本：850×1168毫米　大32开
印　张：24
字　数：430千字
印　数：0001-4000
定　价：40.00元
ISBN 978-7-105-11195-4/K·1872（维60）

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۇرمۇھەممەد نۇمەر نۇچقۇن

ISBN 978-7-105-11195-4